jaargang 52 **1** januari/februari 1992

POLITIEK & CULTUUR

P&C

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

De verzorgingsstaat of valt?

Het gezicht van de PvdA

De prijs van 1492

Sociaal onderzoek en vooroordeel

Joegoslavië en de EG

Verbod op racisme?

Inhoud

INTRO
1
Leo Molenaar

ACTUEEL
2
PvdA: vertrouwen in het maakbare
Greetje van den Bergh

5
Toekomst voor de PvdA?
John Huige

11
Groen Links: spannende harmonie
Marius Ernsting

BUITENLAND
13
De integratie van Europa; hoe verder?
Na de oorlog in Joegoslavië
Anne de Boer

17
Oost-Timor en het imago van Suharto
Joop Morriën

CULTUUR
19
Achterstand en vooruitgang
Over dromen, stedelijke vernieuwing en sociaal onderzoek
Arnold Reijndorp

HISTORIE
25
De prijs van een ontdekking
Bij de viering van 500 jaar nieuwe wereld
Jeroen Bartels

WILLEMEN
32

THEMA
33
De verzorgings- staat of valt
Frank Biesboer

35
Mini-stelsel versus minima
De komende krachtmeting rond de verbouwing van de sociale zekerheid
Ruud Vlek

39
Ouderen leggen nieuwe claims in de verzorgingsstaat
Ger Tielen

44
Tussen defensief en utopisch
De moeilijke omgang met ons eigen geesteskind
Ina Brouwer

49
Sekseverschillen achter de zorgsector
Gemeenplaatsen bieden weinig inzicht
Liesbeth Bervoets

52
Dekoloniseringvan de leefwereld
Meer ruimte voor de kwaliteit van relaties
Harry Kunneman

56
Uit de ban van de vaste kaders
Raf Janssen

FOTOKATERN
60
Carel Buenting

POEZIE
66
Burgermanseiland
Bij een bundel van Willem van Toorn
Hans Groenewegen

BOEKEN
67
'Fout na de oorlog' van Van Donselaar
Anne de Boer

69
'Europese mythen over de Orient' van Kabbani
Jos van Dijk

70
'Democratie als hartstocht' van Van Thijn
Marcus Bakker

70
'Kritiek', jaarboek voor socialistische discussie en analyse
Joop Morriën

71
'De illusie voorbij' van Cramer
Marius Ernsting

Tijdschrift voor socialisme en toekomst

Leo Molenaar

INTRO

De redactie is er trots op U dit nieuwe nummer van Politiek en Cultuur te kunnen aanbieden. Toegegeven, de veranderingen in opmaak zorgden voor een onvoorziene vertraging van twee weken. Maar daar staat tegenover dat de inhoud er naar ons idee mag zijn, en dat het blad er beter uit ziet. Het – vrije – ontwerp van Reinout Meltzer laat een symmetrische omslag zien in de traditie van het blad, en een binnenkant die anders oogt door benutting van de vergrote bladspiegel, de haakse elementen tussen de kolommen en de nieuwe, schreefloze letter. De 'rubrieken' en de drie kolommen bij de boekbesprekingen brengen variatie. Ten opzichte van de laatste jaargangen is de opzet niettemin serieus en sober. De lezer wil kennelijk lezen. Het fotokatern doorbreekt dit patroon. Onwennigheid met nieuwe letter en bladspiegel zorgde in dit nummer voor een eenmalige overschrijding van de 64 pagina' s.
Van het idee van een enquête zijn we niet afgestapt. Maar het leek ons beter die te verzorgen als er enkele nummers verschenen zijn, bijvoorbeeld na het meinummer. U kunt dan beter vergelijken tussen wat U wilt en wat de redactie kennelijk probeert te bieden.

De actualiteit bestaat dit keer uit een tweetal betrokken bijdragen van Greetje van den Bergh en John Huige over, wat w ij genoemd hebben, 'Het gezicht van de PvdA'. Daarnaast geeft Marius Ernsting een kort commentaar op het resultaat van het congres van Groen Links. Ook de 'buitenland'artikelen zijn actueel. Anne de Boer kijkt – hopelijk – terug op de oorlog in het voormalige Joegoslavië, en sluit zijn bijdrage af als het eerste gerespecteerde bestand gloort. Joop Morriën reageert op gebeurtenissen op Oost-Timor. Het artikel van Jeroen Bartels heeft als aanleidingen de Van-der-Leeuwlezing van Eduardo Galeano in Groningen en het Columbusjaar 1992. Omdat hij in zijn beschouwing vaak een historische invalshoek kiest, en hij voorts het debat Galeano-Nuis situeert als een soort revolutie-reformismedebat, staat dit stuk in de rubriek 'historie'. En het boeiende sociologische betoog van Arnold Reijndorp over de gangbare vooroordelen van onderzoekers van 'achterstandswijken' heeft als kop 'cultuur'. Deze indeling op 'actueel', 'buitenland', 'historie', 'cultuur', enz, zal soms willekeurig lijken, maar toch verplicht het de redactie om voor elk nummer op een breed terrein bijdragen te zoeken.
De naam van ons blad, 'Politiek **en Cultuur**', willen we serieuzer nemen.

Redacteur Frank Biesboer tekent voor de opzet en de organisatie van de bijdragen op het 'thema' van de verzorgingsstaat. Ook dat onderwerp staat volop in de aandacht, en de recente publicaties van onder meer de commissie-Wolfson en de FNV maken de bijdragen van Liesbeth Bervoets, Raf Janssen, Harry Kunneman, Ina Brouwer, Ger Tielen en Ruud Vlek des te actueler. Ook medewerker Kees Willemen liet zich hierdoor inspireren.

We zijn Carel Buenting erkentelijk voor de belangeloos afgestane foto's, die we als katern hier publiceren. Bert Zijlma tekent voor de foto op de voorpagina. Medewerker Hans Groenewegen start zijn 'poëzie'rubriek met een bundel van Willem van Toorn. Bij 'boeken' vindt U een vijftal besprekingen. De langste is die van Anne de Boer, die ingaat op een boek van Van Donselaar waarin de strategie van verbod van racistische en fascistische organisaties op zijn merites en effectiviteit wordt onderzocht. De conclusie van het boek is verrassend.

Bij de voorbereiding van dit eerste nummer vonden we een dozijn mensen buiten de eigen kring snel bereid tot het leveren van voor ons blad en voor onze lezers interessante bijdragen. We zijn hen daar erkentelijk voor, en het stimuleert ons op die manier door te gaan. Het volgende nummer met als thema 'De vakbeweging na de WAO' mag U eind maart verwachten.

PvdA: vertrouwen in het maakbare

Greetje van den Bergh

ACTUEEL

Om maar te openen met het cliché van het jaar: het gaat niet goed met de PvdA. Elders in dit nummer besteedt John Huige uitvoerig aandacht aan het complex van factoren dat daartoe – voor zover het al mogelijk is omtrent de geschiedenis iets met stelligheid te beweren – heeft geleid. Het zoeken naar de oorzaken van de recente teruggang blijft onvermijdelijk een beetje koffiedik kijken, maar dat natuurlijk nog veel sterker voor een blik in de toekomst. Zelfs een toekomst die zo nabij is als het aanstaande maartcongres. Ik zal me dan ook niet wagen aan een voorspelling over wat er *gaat* gebeuren; wel aan enkele opmerkingen over wat er *zou moeten* gebeuren.

Om te beginnen: is het *erg* dat het niet goed gaat met de PvdA? Een politieke partij blijft immers altijd middel, geen doel. Als de doelstellingen bereikt zijn, of niet meer wenselijk worden geacht, hoeft er dus om de teruggang of opheffing van een partij niet te worden getreurd. Althans, niet anders dan uit nostalgische overwegingen.

De eerste vraag luidt dus: zijn de doelstellingen van de PvdA inmiddels bereikt en heeft de grootste sociaaldemocratische partij van Nederland daarmee zichzelf overbodig gemaakt? Nederland is af, luidde het modieuze credo nog niet zo lang geleden. Alles waarvoor de sociaaldemocraten hadden gestreden, was immers bereikt, dus de PvdA was eigenlijk niet meer nodig.

In de marge wil ik opmerken dat een dergelijk geluid uitsluitend bij mannen viel te beluisteren. De meeste vrouwen ervaren nog vrijwel dagelijks dat er aan de rechtvaardige verdeling van rechten buitenshuis en plichten binnenshuis nog wel het nodige ontbreekt, en dat daaraan nog steeds structurele maatschappelijke oorzaken ten grondslag liggen. Maar ook voor wie deze vorm van sociale ongelijkheid niet wenst waar te nemen, moet het afgelopen zomer duidelijk zijn geworden dat het bereiken van de sociaaldemocratische idealen niet vanzelfsprekend een blijvend karakter heeft, en dat ook het onderhoud ervan de nodige aandacht en inzet vergt. Je zou dat als een tamelijk 'technisch-bestuurlijke' kwestie kunnen beschouwen, ware het niet dat in dit opzicht de consensus tussen politieke partijen geringer blijkt dan in het recente verleden veelal is aangenomen. Het ledenen kiezersverlies van afgelopen zomer bij de PvdA komt in hoge mate voort uit het feit dat PvdA-kabinetsleden en -fractie ten aanzien van de WAO heel dicht bij de opvattingen van het CDA zijn gaan zitten. En dat terwijl die opvattingen door een groot deel van de PvdA-achterban werden bestreden. Niet uit wereldvreemde onnozelheid – er vielen immers harde cijfers en logische bezwaren in te brengen tegen de argumenten waarmee juist deze vorm van aantasting van de WAO werd verdedigd -, maar vanwege enkele fundamentele principes over eerlijk delen en beschermen van de minst weerbaren in de samenleving. Dat maakte het congres in Nijmegen voor velen ook tot zo'n traumatisch congres: dat Wim Kok daar een groot deel van zijn achterban dwong door de knieën te gaan ten aanzien van principiële zaken. Zoals de opvatting dat mensen die niets meer te kiezen hebben, niet met het valse argument van 'meer eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid' achteruit mogen worden gezet in een samenleving waarin voor de meeste mensen de (materiële) mogelijkheden alleen maar groter worden – nog steeds.

Verontwaardiging

Er valt dus, ook als het over de verdediging van de materiële verworvenheden van de welvaarts- en verzorgingsstaat gaat, nog wel het nodige te doen. Er is nog steeds behoefte aan sociale politiek, en er is nog steeds behoefte aan het democratisch bepalen hoe die politiek er uit moet zien. Kortom, aan sociaal-democratisch geïnspireerd beleid. Maar zijn er ook nog steeds voldoende mensen bereid zich daarmee bezig te houden? Het *in stand houden* van verworvenheden is over het algemeen een doel waarvoor je maar weinig mensen enthousiast in beweging krijgt. Bereidheid tot politieke activiteit wordt vaker geboren uit verontwaardiging en/of verontrusting. Met het oog

op de toekomst van de sociaal-democratische partijen luidt dus de vervolgvraag: zijn er na bijna honderd jaar sociaal-democratie geen andere vraagstukken meer die onze grote verontwaardiging of verontrusting (horen te) wekken? En zo die er wel zijn, lopen de oplossingen daarvoor nog langs de scheidslijnen van de bestaande politieke partijen?
De vraagstukken zijn er wel degelijk. Voor iedereen die ogen en oren heeft wordt met de dag duidelijker wat in Nederland de dringendste problemen van de jaren negentig zijn: de toestand van het milieu en de ontwikkeling van de multiculturele samenleving. Dringend in twee opzichten: vanwege de ernst en complexiteit van de problemen, en vanwege het risico van onherstelbare gevolgen wanneer ze niet tijdig goed worden aangepakt. Maar past de aanpak van die problemen nog binnen de structuur van de bestaande politieke partijen?
Wat het milieu betreft is daarover al het nodige geschreven in het oktobernummer van P&C; ik zal dat hier niet allemaal gaan herhalen. Milieubehoud wordt vaak getypeerd als iets dat weinig met partijpolitiek te maken heeft; en het is waar, iederéén is voorstander van een schoner milieu. Maar met betrekking tot twee belangrijke randvoorwaarden – eerlijk delen tussen de huidige en de volgende generaties, en tussen de diverse groepen binnen de huidige generaties, zowel nationaal als internationaal – ligt het voor de hand dat linkse opvattingen over de aanpak van de milieuproblematiek wel degelijk verschillen van rechtse. Bijvoorbeeld waar het gaat om de verdeling van de lasten van een effectief milieubeleid; en bijvoorbeeld waar het gaat om het inperken van vrijheden die naar ecologische maatstaven de vrijheid van anderen te zeer aantasten.
Ook ten aanzien van de multiculturele samenleving is er wel degelijk behoefte aan een sociaal-democratische invalshoek. Wie wil voorkomen dat er duurzaam een etnische tweedeling in de samenleving ontstaat – met alle gevaren vandien, enerzijds de zondebokrol in tijden van economische teruggang en anderzijds de problemen die kunnen voortkomen uit het ontbreken van binding met de normen van de Westeuropese samenleving – moet ervoor zorgen dat de etnische minderheidsgroepen die zich hier legaal hebben gevestigd, zich in de Nederlandse samenleving gewaardeerd, nuttig, en dus thuis kunnen voelen. Waar daarbij *structurele* maatschappelijke achterstanden in het spel zijn – hoge werkloosheid, laag opleidingsniveau, laag inkomen, slechte huisvesting – helpt het individuele liberalisme van de VVD niet veel. Waar tussen meerderheden en minderheden een grote kloof bestaat (veel groter dan indertijd tussen protestanten, katholieken en onkerkelijken in Nederland) in religieuze opvattingen en de daarmee verbonden politieke consequenties, is de CDA-gedachte van hernieuwde verzuiling een riskant concept. En het is te gemakzuchtig om met Jan Schaeffer te denken dat alles vanzelf wel goed komt met veel sociale vernieuwing 'in de wijken'. Er zal een efficiënt en effectief beleid op nationaal niveau voor nodig zijn om de integratie van minderheidsgroepen tot stand te brengen voordat verhoudingen blijvend verstoord raken en een hele generatie jongeren definitief wordt afgeschreven.

Er moet dus veel; maar kán het ook? Het concept van de maakbare samenleving is zonder nadere definiëring min of meer achterhaald verklaard – ten onrechte. Immers, de samenleving wordt *altijd* door iets of iemand gemaakt; als de politiek daaraan niet actief richting geeft, dan doen anderen het wel. Zoals een goed georganiseerd bedrijfsleven; want dat gelooft wel degelijk in een maakbare werkelijkheid. Sterker nog: het máákt voortdurend zijn eigen werkelijkheid! Het wordt tijd dat ook de politiek in dat opzicht weer haar rol herneemt. Niet vanuit de gedachte dat je alles en iedereen in de hand hebt, of dat alles via wetten te regelen valt. Wel vanuit de opvatting dat je doet wat in je vermogen ligt om wenselijke ontwikkelingen te realiseren. Wie bij voorbaat opgeeft, heeft immers bij voorbaat elke strijd verloren. In politiek opzicht gaat de wereld momenteel eerder aan ontgoocheld cynisme dan aan vlijt ten onder. Wat de kracht van links zou moeten en kunnen zijn, is een pragmatische aanpak die geïnspireerd wordt door enkele duurzame idealen met betrekking tot een in veel opzichten wel degelijk maakbare samenleving.

Paradox

Ik heb nu een grove scheidslijn getrokken tussen 'linkse' en andere partijen. De achteruitgang van de PvdA heeft voor sommigen de vraag weer actueel gemaakt of er niet moet worden gestreefd naar één 'linkse' partij (progressieve partij, wordt er meestal gezegd; maar wat heet vooruitgang? In sommige opzichten zijn de linkse partijen momenteel veel behoudender dan rechtse!). Ik ga nu even voorbij aan de definitiekwestie (is D66 een linkse partij?), aan de psychologische kwestie (is het verstandig om 'winners' en 'losers' aan elkaar te koppelen?) en aan electoraal-strategische overwegingen. Ik beperk mij hier tot de vraag hoe een eventueel samengaan zich verhoudt tot het naderbij brengen van oplossingen voor de brandende kwesties van de jaren negentig. Het antwoord op die vraag klinkt wellicht paradoxaal: de problemen zijn te urgent om op dit moment de vorming van één groot links, c.q. progressief blok te over-

wegen. Iedere fusie – we hebben daar in de afgelopen decennia op alle terreinen van de samenleving ervaring mee kunnen opdoen – kost immers langdurig naar binnen gerichte energie. Energie die besteed wordt aan oplossingen voor het ineenvlechten van verschillende organisaties, voor het verdelen van functies, voor de mensen die daarbij horen, en niet in de laatste plaats voor het samenvoegen van verschillende 'culturen'. Groen Links kan daarvan ongetwijfeld meepraten. Bij degenen die in de PvdA op dit moment nieuwe partijvorming bepleiten, lijkt weinig aandacht te bestaan voor het feit dat een partij ook een beetje een 'huis' is; en dat de vraag of je je bij een partij voelt horen ('thuisvoelt'!) niet alleen wordt bepaald door programma's, maar ook door de mensen die er lid van zijn en door de wijze van met elkaar omgaan. (Onder andere om die reden levert de enorme stemmenwinst in de peilingen D66 momenteel nog niet erg veel leden op, en leidt het stemmenverlies bij de PvdA niet in *dezelfde mate* tot ledenverlies). Wie praat over samengaan van partijen, praat over samengaan van ledenorganisaties, niet van kiezers. De voordelen daarvan lijken op dit moment niet op te wegen tegen de nadelen. Bij een dergelijke 'progressieve' partijvorming zou het gaan om partijen die ieder voor zich al een flink aantal zetels bezetten, en dan betekent 'nog groter' immers niet per definitie 'sterker'. De energie van mensen die links beleid ter harte gaat, kan de komende tijd beter worden gericht op het zoeken naar oplossingen voor de genoemde maatschappelijke problemen.

Is samen*gaan* daarvoor momenteel contraproductief, optimale samen*werking* daarentegen is essentieel. Wat de PvdA betreft is het maartcongres een belangrijk moment om de voorwaarden daarvoor te scheppen. Het herstel van vertrouwen in de rol die de partij in de samenleving kan spelen, is er daar één van . In organisatorisch opzicht is het onder meer nodig dat de selectieprocedures zodanig worden ingericht dat zij sterke kandidaten voor vertegenwoordigende en bestuurlijke functies kunnen opleveren, en dat er structuren worden gecreëerd waarbinnen dergelijke kandidaten bereid zijn zich in te zetten voor de politiek. Het is in dat verband teleurstellend dat het partijbestuur in de voorgelegde resolutie zo weinig inhoudelijke argumenten aanvoert voor de keuzen die het heeft gemaakt uit de aanbevelingen van de commissie Van Kemenade. Sloten die aanbevelingen al niet steeds even logisch op elkaar aan, in de resolutie is het gebrek aan logica hier en daar nog vergroot in plaats van weggenomen. Sommige voorstellen lijken meer ingegeven door de wens om met niets of niemand echt ruzie te krijgen dan door een coherente visie op hoe de partij straks als ledenorganisatie en kiesvereniging hoort te functioneren. Voorshands vertrouw ik er maar op dat het congres hier nog de nodige correcties in zal aanbrengen.

Ook inhoudelijk dient het vertrouwen en het zelfvertrouwen te worden hersteld. Hoewel het maartcongres niet gaat over de twee vraagstukken die ik hierboven de meest cruciale voor de jaren negentig heb genoemd, althans niet rechtstreeks (voor alle zekerheid zeg ik erbij dat ik dit schrijf voordat het rapport van de commissie Wolfson bekend is), is de wijze waarop de discussie over de toekomst van de sociale zekerheid zal worden gevoerd, wel een toetssteen voor de vraag of de PvdA in staat is de frustraties van het septembercongres van zich af te schudden. Dat wil zeggen: of er wederzijds zonder dogmatiek en halve waarheden kan worden gediscussieerd. Ruimte voor genuanceerd debat, op basis van inhoudelijke argumenten in plaats van op posities in de partij, is immers de enige manier om de enorme leegloop en demotivatie onder leden en kiezers van de PvdA te keren. En het herwinnen van vertrouwen in eigen gedachtengoed en politieke kracht is een onverkorte voorwaarde voor vruchtbare samenwerking met andere, min of meer gelijkgezinde partijen.

Discussie-netwerken

Over die samenwerking wordt het congres ook een uitspraak voorgelegd: 'De PvdA verwelkomt een open en gezamenlijk debat tussen progressieve burgers en hun partijen over de toekomst van progressieve politiek in Nederland. De PvdA erkent de noodzaak van een dergelijke geïntensiveerde dialoog in het kader van progressieve machtsvorming.' In de toelichting op deze amendeerbare tekst schrijft het partijbestuur dat het 'met het oog hierop in contact wil treden met D66 en Groen Links en hen voorstellen de wetenschappelijke instituten van de diverse partijen te verzoeken een programmatische verkenning op hoofdpunten te verrichten, op basis waarvan de mogelijkheden en onmogelijkheden van progressieve samenwerking/partijvorming nader in kaart kunnen worden gebracht.' Die toelichting kan mijns inziens maar beter zo snel mogelijk worden vergeten. Een 'programmatische verkenning' lijkt niet erg zinvol, nu de PvdA zelf de afgelopen zomer een belangrijk punt uit haar verkiezingsprogramma ostentatief in de prullenbak heeft gegooid, en ook Groen Links kort geleden nogal wat kanttekeningen heeft gezet bij het programma waarmee deze partij in 1989 de verkiezingen is ingegaan. Het lijkt een uitstelmanoeuvre, bedoeld om het lastige probleem te omzeilen dat de huidige coalitie met het CDA, in combinatie met de vastgeroeste rolpatronen tussen regeringspartijen en oppositiepartijen, een dergelijke samenwer-

king voorlopig nogal zullen bemoeilijken. Het is echter veel nuttiger om bij de te creëren 'discussienetwerken' ook mensen uit andere linkse partijen te betrekken, en te bezien of men a. tot eensluidende probleemanalyses kan komen en b. het in grote lijnen eens kan worden over de na te streven oplossingen. Dat eventuele consensus vervolgens in de praktijk als leidraad zal gaan dienen voor bestuurders en volksvertegenwoordigers in raden en staten, lijkt voor de hand te liggen. Hoe dat op landelijk niveau uitpakt, kan dan in de praktijk worden bezien – wellicht in het kader van Deetmans bestuurlijke vernieuwing! Wezenlijk bij de nagestreefde samenwerking is in elk geval dat de energie wordt gericht op het aanpakken van de grote maatschappelijke problemen van vandaag en morgen, in plaats van op de interne problemen van politieke partijen. Er is voor links voorlopig nog genoeg te doen!

30 december 1991

Greetje van den Bergh is redactrice van 'Socialisme en Democratie', maandblad van de Wiàrdi Beckman Stichting.

Toekomst voor de PvdA?

John Huige

ACTUEEL

Op het maartcongres van de PvdA wordt de beslissing genomen over de organisatie van de partij. Er wordt ook inhoudelijk gedebatteerd: de toekomst van de verzorgingsstaat en het sociale stelsel staan eveneens ter discussie.
Dit maakt het congres zeer interessant, hoewel van het onderdeel verzorgingsstaat en sociale zekerheid nog geen voorstellen beschikbaar zijn (eind december 1991). Ik hoop dan ook zeer beslist dat de uitspraken die over dit onderdeel gedaan worden het karakter zullen hebben van een tussenstand en geen richtsnoer zullen worden voor de komende decennia. Met zo weinig discussietijd voor leden en geïnteresseerden kan dit nooit voldoende draagvlak geven.
Bij het onderdeel organisatie worden uiteraard ook politieke uitspraken gedaan c.q. politieke stellingen betrokken en in mijn ogen ook weer de eerste missers gemaakt. Zo luidt stelling 2 van de concept-resolutie: 'De PvdA dient organisatorische consequenties te trekken uit de voortgaande Europeanisering van economie en politiek'. Dat van die politiek is duidelijk. Misschien moet er een echte Europese politieke partij komen. Maar waarom hebben we het hier naast economie, ook niet over het trekken van organisatorische gevolgen van de Europeanisering van de natuur- en milieuproblematiek? Hoe komt het toch dat de partij dit kernelement systematisch laat liggen? Er was toch een speciaal congres over, ongeveer een jaar geleden.

Ondanks alle organisatorische voorstellen kunnen we niet om het gegeven heen dat het uiteindelijke debat moet gaan over de plaats van het democratisch socialisme rond de eeuwwisseling. De beperking tot verzorgingsstaat en sociale zekerheid zou wel eens kunnen leiden tot een te eenzijdige oriëntatie.
Aanzetten tot het debat van de twee belangrijkste voorzitterskandidaten Rottenberg en Vreeman zijn gelukkig beter. Polemisch geformuleerd: blijft de partij zich baseren op de traditionele achterban en de daarbij sterk op inkomens georiënteerde macro-politiek of kiezen we voor een meer D66-achtige 'situatiemoraal'?
Nu deze twee meest kansrijke kandidaten zich aaneensmeden tot koppel mogen we hopen dat dit niet leidt tot het onderschoffelen van uiteenlopende visies die in een toekomstdebat een rol zouden moeten spelen.
Hieronder zal gepoogd worden uiteen te zetten dat die vraagstelling een te grove versmalling is van een complexe problematiek; een problematiek waarover overigens in en buiten de PvdA al heel wat gediscussieerd is zonder dat dat tot hogere wijsheid geleid heeft en die pretentie heeft 't

onderstaande dan ook niet. Het is een poging een aanzet te geven over de plaats van het democratisch-socialisme rond de eeuwisseling. Het is vooral ook een persoonlijk gekleurde volgorde en accentuering.
De PvdA kan overigens niet verweten worden geen analyse of zelfkritiek te hebben: rapporten als 'schuivende panelen', 'bewogen beweging' en studies als die van Kalma: 'Het socialisme op sterk water', hebben heel wat stof aangedragen. Toch is de dagelijkse politiek nog niet wezenlijk veranderd.
Eerst zal daarbij ingegaan worden op de algemene politieke en maatschappelijke context; daarna wordt deze achtereenvolgens toegespitst op de economische, de culturele, de organisatorische en de politieke elementen.

Maatschappelijke achtergronden

Het intrigerende grote fenomeen van deze eeuw is in de ogen van von der Dunk de fatale realisatie van het verlichtingsdenken. In zijn woorden: 'Die verlichtingsidealen (het vertrouwen in de menselijke rede en de vooruitgang) zijn feitelijk gerealiseerd en tegelijkertijd blijkt dat zij iets heel anders zijn geworden; een fatale vervalsing, zo niet omkering, een negatieve afdruk ervan!... De technologie heeft een reusachtige schijnwereld om ons heen geconstrueerd die ons denken en voelen verandert.' Von der Dunk plaatst deze constateringen in het licht van het postmodernisme; het tijdperk van de moderniteit is voorbij. De 'grote verhalen' zijn ten einde en de auteur gaat in zijn artikel nog eens in op de inmiddels bekende these van de Amerikaan Fukuyama: dat met het einde van de grote ideologische tegenstelling ook de geschiedenis ten einde zou zijn. Dit blijkt gelukkig niet het geval, maar te ontkennen valt niet dat het einde van het staatssocialisme een immens grote historische betekenis heeft.
Dit einde immers betekent voorlopig de onbelemmerde verdere opmars van het technologisch kapitalisme: de vestiging van de technologische cultuur. Want ondanks de grote twijfel aan dit maatschappelijke systeem, ja zelfs ondanks het voortdurend wijzen op de grote gevaren van dit systeem vanuit dit systeem zelf, b.v. in het Nationaal Milieubeleidsplan, staat niets een verdere voortgang in de weg.
Daarmee is niet gezegd dat het nu verdwenen reële socialisme technologisch zoveel mens- en milieuvriendelijker was; integendeel, het was eerder slechter of tenminste even slecht. Het verdwijnen van dit socialisme betekent dat er geen 'alternatief' meer is. Het betekent vooral het gelijk van het technologisch kapitalisme en dus zal dit veel moeilijker kritiseerbaar zijn.
Cultuur wordt door David Dickson -in navolging van Williams- gedefinieerd als een 'betekenis gevend systeem, waardoor noodzakelijkerwijs een maatschappelijke orde wordt doorgegeven, gereproduceerd, beleefd en onderzocht'. De technologische cultuur is geen neutraal technisch systeem; het is een centraal onderdeel van onze maatschappelijke werkelijkheid. Technologie heeft niet alleen een technische informatieve betekenis, zo betoogt Dickson, zij heeft ook een affectieve inhoud. 'De nieuwe technologische cultuur veronderstelt dus ook een bepaalde visie op de waarde en betekenis die aan genoemde informatie en aan technologie in het algemeen moet worden gehecht'. Von der Dunk heeft het over een technologische monocultuur en evenals Dickson ook over 'denken en voelen'.
Iedereen die de centrale waarden van deze cultuur niet deelt wordt maatschappelijk terzijde gezet als querulant, romanticus of utopist.

De werkelijke problemen worden veroorzaakt doordat deze technologische cultuur gezien en beleefd wordt als vooruitgang. En de vooruitgang vormt de rationele rechtvaardiging van het kapitalisme. Het kapitalisme is emancipatorisch, zo luidt de stelling van de ijveraars voor dit systeem. In het kapitalisme, in de liberale organisatie van de markt leven dus de 'grote verhalen' voort. Zij zorgen ervoor dat de rationaliteit verder verspiegelt, doordat nu eenmaal dat wat rationeel is voor de individuele kapitalist, niet rationeel hoeft te zijn voor de maatschappij als geheel. Met andere woorden uiteindelijk leidt dit tot een omkering van de rationaliteit, want het systeem als geheel kan met de beste wil van de wereld niet meer rationeel genoemd worden. Zeker, er zijn onderdelen van het systeem die rationeel zijn. Er zijn delen van de maatschappij waarin het marktmechanisme een nuttige rol speelt. Maar het marktmechanisme als ordenend beginsel van de gehele samenleving, en de technologische cultuur daarbinnen als betekenis gevend systeem, dat kan alleen maar leiden van kwaad tot erger. Het marktmechanisme is alleen bestaanbaar als 'invisible hand' in de ogen van de eerste theoreticus Adam Smith, wanneer hierbij hoge morele waarden gehanteerd worden. We kunnen het ook anders zeggen: als de markt moet leiden tot de beste verdeling van middelen over de maatschappij, dan zullen we moeten definiëren wat deze 'beste verdeling' inhoudt. We moeten *normatief* vaststellen hoe dit er uit ziet.

De universele pretenties van het reële socialisme zijn losgelaten en ontmaskerd als totalitair. De universele pretenties van het kapitalisme en de technologische cultuur bestaan nog steeds. Ondanks het failliet, moreel en feitelijk, van het reë-

le socialisme ontkomen we er niet aan om voor onszelf de politieke grenzen te blijven formuleren van het kapitalisme en de daarbij horende technologische cultuur. Dat is de grote politieke opgave voor de nabije toekomst. We moeten alleen vermijden dat we in onze tegenspraak onszelf verliezen in dezelfde 'grote verhalen' die de verdedigers van het kapitalisme nog steeds houden. Anders gezegd tegenover het gesimplificeerd kapitalisme met de technologische cultuur als staatsgodsdienst moeten we niet een ander gesimplificeerd systeem plaatsen. Wel mogen we en moeten we in onze kritiek onze normatieve opvattingen verder invullen.

Economie en verzorgingsstaat

In de vormgeving van de verzorgingsstaat is geen rekening gehouden met de feitelijke onbestuurbaarheid van de samenleving. Dat is geen verwijt aan de PvdA. Alle politieke partijen zijn aan de vormgeving van de verzorgingsstaat debet geweest. De internationalisering van de economie, de snelle technologische veranderingen, de weerbarstigheid van de institutionele beheersvormen, het zijn elementen die deze onbeheersbaarheid mede bepalen. In belangrijke mate ligt echter deze onbeheersbaarheid ook in het feit dat we in onze rationaliteit en in onze opvatting over rechtvaardigheid geprobeerd hebben om algemeen geldende systemen te ontwerpen die alle eventualiteiten zouden moeten dekken. Op papier zijn de systemen dan ook sluitende bureaucratische systemen, maar omdat een strikte toepassing zou leiden tot politiestaat-achtige situaties, is er ook sprake van misbruik. Sluitende en rechtvaardige systemen leidden er bovendien toe dat uitkeringsregelingen gingen gelden voor steeds meer groepen. De WAO-problematiek, het einde van de WIR in een berucht overwerk-week-einde voor notarissen en de voortdurende belasting-ontwijking zijn daar voorbeelden van.
Tegelijk blijft op economisch vlak het 'over de eigen schaduw heenspringen' overheersen. Hiermee bedoel ik dat de uiteindelijke oplossing van alle problemen -inclusief die van natuur en milieu- gezocht wordt in steeds meer groei. Dit mechanisme is niet alleen voor de hand liggend bij de particuliere ondernemingen, het zit ook ingebakken in de technologische cultuur en in de werking van de verzorgingsstaat. De staatsschuld betaalt nu eenmaal makkelijker af wanneer de groei hoger is. Het opleggen van het terechte criterium 'de vervuiler betaalt' valt nu eenmaal het beste af te wentelen door groei.

De PvdA kan niet verweten worden dat ze de wijzigingen in de structurele produktievoorwaarden niet onderkend heeft. Al kort na de aanvang van het kabinet Den Uyl is hierop gereageerd met de zogenaamde één-procent-operatie. Een klassieke operatie in de zin dat die vooral toegespitst was op overheidsboekhouding en de uitkeringen. Door de fixatie op het inkomensbeleid is men jammer genoeg nooit veel verder gekomen. De WAO-discussie in 1991 toonde weer eens jammerlijk aan dat alle verhalen over een echt volumebeleid steeds weer doorgeschoven zijn naar de toekomst. Het gevolg is dan dat er paniekmaatregelen genomen worden met heel grote politieke schade. Een andere visie op de verzorgingsstaat is er ondanks veel debatten hierover nog niet. Wel komen er soms aanzetten -mede gestimuleerd door de PvdA of door leden daarvan (Jan Schaefer cs)- die hoop geven op werkelijke veranderingen. In vrijwel alle gevallen worden dergelijke vernieuwende initiatieven, zoals het project 'sociale vernieuwing', vermalen in de verkokerde deelbelangen.
Op het speciale congres over 'de ecologische kwestie' in februari vorig jaar worden in de daaraan ten grondslag liggende analyse van het wetenschappelijk bureau van de partij, de WBS, duidelijke uitspraken gedaan over bijvoorbeeld de 'wedren tussen milieuproduktiviteit (afname van de milieubelasting per eenheid produkt) en de volumegroei van de produktie'. Geconcludeerd wordt dat de laatste tot nog toe vaak wint. Bij de aanpak blijft men toch te veel steken in het feit dat het allemaal zo moeilijk is. Bijgevolg blijft ook de resolutie waarover het congres uiteindelijk moest beslissen steken in vaagheden: 'er is een stringente natuur- en milieupolitiek nodig... ook als dat het realiseren van andere doelstellingen moeilijker maakt.' Heeft u sinds die tijd (een jaar geleden) die afweging in PvdA-debatten weer gehoord?

De voortgezette individualisering

Het concept van een arbeidersklasse is een van die grote verhalen waar Von der Dunk op doelt. Hij verwijst naar Lyotard. Het gaat daarbij om opvattingen waarbij ervan uitgegaan wordt..' dat de werkelijkheid bewijst dat ze steeds meer in overeenstemming met de Idee is geraakt of zal geraken.' Het paradoxale is dat de PvdA het klasseconcept al met de oprichting heeft verlaten, maar in de feitelijke politiek nog altijd blijft uitgaan van zoiets als DE arbeider, het arbeidersgezin en andere totaliserende begrippen. Terwijl iedereen om zich heen kan zien hoe gedifferentieerd de maatschappij geworden is, blijft de partij zich baseren op *de lagere inkomens* en vergelijkbare statistische categorieën, alsof men op grond van dat ene kenmerk ook alle andere kenmerken van een bepaalde groep zou hebben. De moeilijkheid voor de PvdA is en was dat daarnaast een veelheid aan nieuwe groepen opkwam: alleenstaanden, bijstandsmoeders, ouderen, etnische minderheden

enzovoort. Elk van die groepen had en heeft zo een eigen emancipatiedoelstelling en vraagt natuurlijk van de PvdA gehoor. Maar er is geen rechtvaardigheidscriterium. Daaruit concludeert Charmant: 'Het voorspelbare gevolg is dat de PvdA, zo gauw zij gaat regeren, niet iedereen tevreden kan stellen en dus moet kiezen.'
Een tweede paradox in dit verband is, dat zo er al een arbeidersklasse was of althans een groep die zich in maatschappelijk opzicht zeer achtergesteld kon weten, deze in de periode na de Tweede Wereldoorlog in velerlei opzicht in haar emancipatie geslaagd is. De grote noden (in het binnenland) zijn verdwenen en ieder heeft in principe een gelijke toegang tot de maatschappelijke mogelijkheden. De meerderheid van deze groep is zelfs zo 'sterk geëmancipeerd ' dat men in politiek opzicht niet meer gerekend wenst te worden tot de arbeiders. In een wereldbeeld met 'winners en loosers' wil men daar niet bij horen. Dan wordt het voor een Partij van de Arbeid wel erg moeilijk.

De individualisering hield gelijke tred met dit emancipatieproces, maar is tegelijkertijd ook een oorspronkelijk produkt van het vooruitgangsdenken. Het doordringen van staat en markt in vrijwel elk facet van het menselijk leven -wie weet er nog een gebied waarvoor geen produkt, dienst of therapie bestaat?- heeft plaatsgevonden met gelijktijdige afbraak van elke vorm van gemeenschap. Daarvoor in de plaats zijn produkten en diensten gekomen van de overheid of van particulieren, maar een echt groot verschil maakt dat al niet meer. Zelfs de vrijwilligers -het laatste bolwerk van de vroegere gemeenschapszin- zijn voor hun voortbestaan afhankelijk van overheidssubsidie. Daardoor ook kan de overheid bepalen hoe de betrokken organisaties moeten werken. Binnenkort wordt ook dat geprivatiseerd en wordt de vraag of u een vrijwilliger aan uw ziekbed krijgt bepaald door de soort ziektekostenpolis die u heeft. In plaats van de vroegere gemeenschap -natuurlijk bestaat het kerngezin nog en enkele resten van burenhulp, maar dan houdt het zo ongeveer op- is het individu gekomen met om zich heen een groter of kleiner netwerk. Het netwerk is een prima alternatief voor de soms zeer benauwende sociale controle van de grootfamilie of de buurt, maar het netwerk mist de specifieke vervlochtenheid van affectieve economische en sociale dimensies.
De verzorgingsarrangementen van de staat zijn afgestemd op het individu en het kerngezin. Wie het in deze individualiseringsrace niet volhoudt valt terug op de verzorgingsarrangementen, maar in het algemeen betekent dat toch een sterke vereenzaming. De televisie als communicatiemiddel met de wereld en als communicatiemiddel over de wereld; alleen de televisie representeert de werkelijkheid. Goede tijden, slechte tijden is het leven en voor de intellectueler ingestelden komt daar nog bij dat gebeurtenissen alleen hebben plaatsgevonden als 't door CNN is uitgezonden. De PvdA heeft het met die individualisering maar moeilijk, want een van haar doelen blijft: een juiste afstemming van individu en gemeenschap. Het cultuursocialisme van Banning cs was daar zeer op gericht. De wellicht toch doorgeschoten vorm van individualisering heeft geleid tot een discussie over maatschappelijke verantwoordelijkheid. Ook in de PvdA zijn daarover voorzichtig al enige zaken gezegd, want traditioneel is dit vooral een 'rechts' thema. Maar normatieve opvattingen over gedrag en gedragshandhaving zijn kennelijk noodzakelijk als het enige alternatief bestaat uit steeds meer politie.

Partij en cultuur

In een leven georganiseerd in netwerkrelaties worden voortdurend afwegingen gemaakt m.b.t. het persoonlijk nut. Dat geldt ook voor lidmaatschappen van politieke partijen. Men is niet langer een leven lang lid en zo men al langdurig lid is, dan is men zeker niet aldoor actief lid. In toenemende mate wordt het zelfs moeilijk om mensen te bewegen tot reguliere bestuurslidmaatschappen. Het gevolg is vaak dat -in dit geval letterlijk- de 'oude getrouwen' de bestuurlijke werkzaamheden blijven doen en daarmee ook de politieke sfeer bepalen van een afdeling of gewest. Een tweede categorie problemen komt voort uit de verstrengeling van politiek en beleid. Van Kemenade cs: 'Het politieke bedrijf is een betrekkelijk autonome instelling geworden waar 'beleid' wordt geproduceerd: een gespecialiseerde, professionele bezigheid.' Op de derde plaats noemt het rapport Van Kemenade het 'functieverlies van de traditionele politieke partijen'. Er zijn overheidsinstanties gekomen waar men zich rechtstreeks toe kan wenden, actiegroepen die deelbelangen behartigen en niet te vergeten heel veel meer procedures waar men op terug kan vallen. Van Kemenade cs: 'Samenvattend kan worden gesteld dat het tijdperk van de traditionele massapartij ten einde loopt. De sterk nationale context waarin deze opereerden; hun vastomlijnde ideologieën en hun 'trouwe' achterban – ze behoren grotendeels tot het verleden. Bovendien hebben deze partijen, deels vanwege hun succes, het karakter van emancipatiebewegingen verloren, en zijn ze zich verregaand met overheid en overheidsbeleid gaan identificeren.' Op grond van dit rapport is een resolutie opgesteld voor het al eerder genoemde maart-congres.

De twee belangrijkste constateringen uit het rapport-Van Kemenade worden jammer genoeg in de

resolutie niet meegenomen: de gesignaleerde problematiek van de 'Haagse kaasstolp' en de rol van de partij in de meningsvorming en ideeënontwikkeling. Ook in het rapport is het cruciale probleem van de 'kaasstolp' niet in de aanbevelingen teruggekomen. Met deze term wordt het probleem aangeduid van de volksvertegenwoordigers die zich geheel opsluiten in de binnenwereld van het beleid. Het is van vitaal belang dat er een vorm van permanente communicatie is tussen volksvertegenwoordigers en die delen van de maatschappij die op een bepaald moment rechtstreeks door beleid geraakt worden – of zouden moeten worden. Die communicatie moet vooral niet eenzijdig zijn. Niet de parlementariër die het nog een keer komt uitleggen, maar eentje die luistert. Wel opgenomen in de aanbevelingen van Van Kemenade cs zijn enkele ideeën over meningsvorming (jammergenoeg ontbreken deze in de concept-resolutie):' De ontwikkeling van 'netwerken', waarin vrije meningsvorming en ideeënontwikkeling rond brede politieke thema's centraal staat, wordt bevorderd.'
Om deze culturele omslag te kunnen maken is het volgens mij hard nodig dat de elite van de partij zich uitermate open en discussiegericht opstelt. Want, zoals ook in het begin van dit artikel gesteld, de discussie over een andere maatschappijvisie en een ander programma gaat vooraf aan een andere organisatie. Wat er nu in de partij gebeurt stelt niet echt gerust.

De partij van de toekomst of de toekomst van de partij

De PvdA heeft het niet gemakkelijk. Voortdurend ligt ze onder vuur van de eigen leden, de media, de vakbondsleden, alle andere pressie- en actiegroepen en andere politieke partijen.
Het moet iets te maken hebben met het veranderingsoptimisme dat de partij altijd uitgestraald heeft. Met de continu herhaalde belofte dat het allemaal anders zou worden -en veel recenter met de herhaalde belofte dat het allemaal hetzelfde zou blijven. Het CDA is al oneindig lang aan het regeren zonder dat dit leidt tot grote problemen. Er zijn wel eens boeren ontevreden, maar kennelijk is er voor die kiezers geen alternatief. De PvdA loopt altijd het gevaar kiezers te verliezen aan Groen Links, aan D66 of aan het CDA. Nekkers, medewerker van de WBS formuleert over de relatie burger overheid: 'Vooral de combinatie van grote pretenties en geringe bestuurbaarheid is dodelijk voor het vertrouwen van de burgers in de politiek.' Dit gaat in zeer belangrijke mate op voor de PvdA.
Maar nogmaals de PvdA valt niet alles te verwijten. Er is immers internationaal ook een crisis in het democratisch-socialisme; er is internationaal ook een crisis in de politiek; er is internationaal ook een crisis in de cultuur.

Niemand heeft een heel precies idee hoe onze toekomst er uit zou moeten zien en van de weg die bewandeld moet worden om daar te geraken. Misschien is dat maar goed ook. Een te vast omlijnd beeld van de toekomst hoeven we niet. Dat was nu juist het verraderlijke van de 'grote verhalen'. Dat leidt ertoe om een politiek te ontwerpen die snel en trefzeker in de richting gaat van het ideale. Dat kan alleen maar leiden tot een te grote wens om via te grote politieke bemoeienis de maatschappij te sturen. Waar we nu echter in verzeild dreigen te raken is een situatie waarbij elke verwijzing naar een toekomstbeeld gemeden wordt als de pest. In een recente brochure van het Nivon wordt dit als volgt onder woorden gebracht: 'Steeds vaker echter krijgt utopie de betekenis van een wereldvreemd onbereikbaar doel. De formulering van een utopie als: het vestigen van het klassenloze socialisme of de afschaffing van het kapitalisme kan makkelijk leiden tot dat soort misvattingen. Er dient echter wel – of dit nu utopie heet of ideaal – een toekomstbeeld te bestaan waarvan we onze inzet voor een betere maatschappij kunnen afleiden. Een utopie heeft een onmisbare functie in het verschaffen van een interpretatiekader'. Ook de PvdA zal zich moeten afvragen welk interpretatiekader zij heeft voor de toekomst. Dat kader moet niet voor eeuwig worden vastgelegd; regelmatige bijstelling lijkt me zeer gewenst. Handelen op basis van een vage notie, een humanere toekomst geeft te weinig houvast. De eerder aangehaalde Nivon-brochure geeft aan dat we zouden moeten streven naar een evenwicht tussen de culturele, de sociale, de ecologische en de economische dimensies van de samenleving. Die vier dimensies moeten uiteraard een vertaling krijgen in politiek hanteerbare elementen. Zonder volledig te willen zijn zouden de volgende in ieder geval geformuleerd kunnen worden:

1 De 'steady state' maatschappij:
We kunnen uit oogpunt van natuur en milieu er niet langer omheen ons te verbergen achter te gemakkelijke algemene termen die gemakkelijk opgerekt kunnen worden. Ik zou daarom in navolging van de Belgische milieu-filosoof Vermeersch ervoor willen pleiten dat ...'vanuit een lange-termijnvisie, alle beleidsopties die het tot stand brengen van de 'steady state'-maatschappij dreigen uit te stellen of onmogelijk maken, verwerpelijk zijn, en dat alle beslissingen die dit systeem in zijn geheel of in zijn deelaspecten naderbij brengen, moeten worden toegejuicht.'
Vermeersch beschrijft een stationaire economie met vier kenmerken: alleen werken met zichzelf

vernieuwende energiebronnen; geen uitbreiding van het gebruikte bodemareaal en terugwinning grondstoffen door kringlooptechnieken; terugdringen van het pollutieniveau door aangepaste apparatuur en aangepaste maatschappelijke organisatie; radicale bescherming van alle soorten en ecosystemen.

2 Gelijkheid als problematisch doel:
Het streven naar een zekere mate van gelijkheid van mensen is altijd een van de centrale kenmerken geweest van het democratisch-socialisme. Gelijkheid is geen uniformiteit of gelijkschakeling, maar het is een maatschappelijk principe op basis waarvan gestreefd wordt naar gelijkere inkomens -zonder echt gelijke inkomens te willen vaststellen-, naar gelijkere posities -zonder elke hiërarchie te willen ontkennen- en naar gelijkere kansen bij onderwijs, gezondheidszorg en dergelijke -zonder de eigen verantwoordelijkheid en inzet van mensen te willen ontkennen. Daarom ook moet de mate van gelijkheid altijd 'geproblematiseerd' en dus besproken worden. Die gelijkheidsoptie moet vooral in ons mondiaal denken een grote rol blijven spelen. Een zeer belangrijke voorwaarde voor gelijkheid is het creëren van een basiszekerheid; een zekerheid die m.i. het best gewaarborgd is met een basisinkomen. De discussie daarover gaat verder zonder de participatie van de PvdA. Inmiddels is voldoende aangetoond dat gelijkere inkomens en een basisinkomen een sleutelrol kunnen spelen bij de noodzakelijke consumptiebeperking die voortvloeit uit een 'steady state'-maatschappij.

3 Het is absoluut noodzakelijk om tegenover de heersende technologische cultuur een ander techonologieconcept te ontwikkelen. Het moet een concept zijn dat hunaner is, minder gericht op groei en meer op de 'steady state'-optie. Voor een andere consumptiecultuur, voor een andere geïndividualiseerde cultuur, voor een andere betrokkenheid bij de samenleving, kortom omdat het over onze maatschappij gaat moeten we het evenwicht tussen individu en gemeenschap vinden. De PvdA moet het voortouw nemen om hierover het maatschappelijk debat aan te gaan. Het betekent in wezen dat in plaats van het beperkte achterstandsbeleid dat de sociale vernieuwing geworden is er een politiek moet komen van culturele vernieuwing.

4 De verzorgingsstaat is een trap in de beschaving die we niet los moeten laten. We mogen en moeten opnieuw de doelen en de effectiviteit bespreken, maar het basisbeginsel dat niemand onverzorgd mag blijven moet overeind blijven. Het eerder genoemde basisinkomen vormt daarvan een belangrijk element. Daarnaast en daarboven zijn burgers in belangrijke mate verantwoordelijk voor zich zelf. In plaats van al te veel zorg van bovenaf moeten we meer toe naar een systeem waarin op basis van een gewaarborgd minimum mensen zelf keuzes kunnen maken. Het basisinkomen kan hiervan ook de basis vormen. De verzorgingsstaat is alleen overeind te houden als de betrokkenheid van de burgers zelf zo groot mogelijk is. Dus, een uitvoeringsmodel op zo laag mogelijk niveau. Dat houdt in dat ook geaccepteerd wordt dat er eventueel verschillen gaan ontstaan tussen verschillende gemeentes. Dat geeft ook de lokale democratie weer een noodzakelijke steun in de rug.

5 De partij van de toekomst.
De PvdA heeft toekomst omdat zij zich ten opzichte van andere politieke concepten voldoende kan onderscheiden en aantrekkingskracht kan houden voor de kiezers. Het kan een partij zijn met een eigen visie op natuur en milieu, op gelijkheid, op cultuur en op de rol van de staat. Daarmee kan ze zich voldoende onderscheiden van D66, door het hanteren van herkenbare, samenhangende en toetsbare uitgangspunten. Ze kan zich onderscheiden van Groen Links, door in haar traditie te blijven streven naar het nemen van politieke verantwoordelijkheid ook al kan dat de partij wel eens schaden in de ogen van de kiezers. Dit onderscheid neemt overigens niet weg dat -vergaande- progressieve samenwerking door een samenvoeging van kwaliteiten mijn eerste optie blijft.
Voor alles blijft het nodig dat de PvdA het debat aangaat over haar bestaansgrond. De stolp die nu over Den Haag staat moet daarvoor verdwijnen, want de twee eerder genoemde kandidaat -voorzitters voor de partij hebben in een paar maanden tijd vaker zinnige zaken (over het gehele PvdA-beleid) in de krant weten te krijgen dan fractie en bewindslieden sinds de Tweede Kamerverkiezingen.

John Huige is directeur van het NIVON.

Groen-Links: spannende harmonie

Marius Ernsting

ACTUEEL

Het Groen-Links-congres, dat op 13 en 14 december 1991 plaats vond, kan gekarakteriseerd worden als een congres, waar Groen Links zich manifesteerde als een partij, die op basis van een gezamenlijke positiebepaling in het politiek krachtenveld, nadrukkelijk kiest voor een koppeling van groene én linkse politiek.
Wie de voorbereiding actief had gevolgd, hield zijn hart vast. Aan de ene kant lag er een serie richtinggevende uitspraken van het partijbestuur, waarin naar veler mening de balans wel erg groen uitsloeg, en van links weinig méér overbleef dan een halve erkenning als traditie, gevoegd bij een nogal kritiekloze lofzang op de markteconomie en op de libertaire staat ('de staat die geen staat is, ook als er staat op staat').
Aan de andere kant een kleine 300 amendementen, waarin alle denkbare (en soms ondenkbare) stokpaarden werden bereden, alsof papier alsnog een tijger was geworden.
Het congres had tussen die uitersten kunnen stranden gelijk een schip dat probeert richting te bepalen door hetzij op de ene klip hetzij op de andere te koersen. Het partijbestuur had na de stortvloed van amendementen terecht geprobeerd olie op de golven te gooien door een aantal wijzigingen in de uitspraken aan te brengen. Zo stierf het begrip libertaire staat een snelle en weinig roemvolle dood, en werd de vrijwel absolute prioriteit voor het milieu vervangen door twee pijlers: milieupolitiek en sociale politiek.
Het congres, dat gelukkig allerminst leed aan scherpslijperij, en voor het overige gekenmerkt werd door een ontspannen sfeer, wilde deze correcties nog wel wat verder aanscherpen.
Zo werden de twee pijlers van Groen Links vervangen door vijf hoofddoelstellingen (democratische rechtsstaat, leefbaar milieu, rechtvaardige verdeling, recht op bestaanszekerheid en verzet tegen uitbuiting en onderdrukking).
De ode aan de markteconomie werd vervangen (althans op groen-links papier) door een wat moeizaam geformuleerde 'internationale, democratisch en ecologisch gestuurde economie met marktelementen'.

De pleidooien van met name Ab Harrewijn om een scherpere uitspraak te doen over de bescherming en verbetering van de positie van de laagstbetaalden, en dat ook te koppelen aan een daadwerkelijk optreden 'als betrouwbare partner voor, en spreekbuis van de sociale onderkant van de samenleving' vonden veel weerklank en een bevestiging van het congres.

Inzake de kwestie basisinkomen versus uitkeringen, gekoppeld aan deelname aan betaalde arbeid, was het partijbestuur er niet uitgekomen, en lagen er twee alternatieve uitspraken voor waaruit het congres moest kiezen.
Het congres handelde verstandig door in een dergelijke ingewikkelde kwestie die opgedrongen keuze terug te wijzen, en het partijbestuur op te dragen nu echt met een discussie daarover ernst te maken.
Iets soortgelijks gebeurde met het onderwerp vrede en veiligheid, waarover te elfder ure door het partijbestuur nog een motie was bedacht, maar waarover het congres besliste dat het beter was een aantal activiteiten daarover in het komende jaar op touw te zetten, dan er nu met een snelle uitspraak een punt achter te zetten.

Een dissonant was er bij de besluitvorming over het huishoudelijk reglement: ondanks heftige pleidooien van de kant van de vrouwengroep, uitmondend in een breed ondersteunde motie, wees het congres in meerderheid quotering af als instrument om achterstelling in te halen, en nam het genoegen met het veel 'softere' instrument van streefcijfers. De vrouwengroep was hierover terecht geschokt, maar nam in een verklaring de handschoen op: niks soft, maar handelen naar je eigen intenties, zo luidde haar boodschap.

Interessant was tenslotte de aanname bij het huishoudelijk reglement van het referendum voor de

lijsttrekker. Het congres bepaalde daarbij wel dat het referendum alleen geldigheid heeft bij een 50% meerderheid van een kandidaat (het partijbestuur nam genoegen met 33%).

Al met al kan geconcludeerd worden dat het congres van Groen Links bewezen heeft een redelijk consequente lijn te volgen, waarbij de achtergronden en tradities van de partijen die samen Groen Links vormden niet overboord zijn gezet maar op een spannende, ondogmatische manier harmoniëren met nieuwe inzichten en manieren van politiek bezigzijn.

Anders gezegd: Groen Links heeft bewezen een waardige opvolger te zijn van respectabele politieke formaties en tegelijk in de verhoudingen van vandaag en morgen politiek te kunnen bedrijven, die aantrekkelijk kan zijn voor nieuwe mensen.

Er is dan ook geen reden tot de vrees in het laatste nummer van de Groen-Linkskrant door Roel Berghuis en Henk Dolleman uitgesproken, dat Groen Links geen plaats meer biedt voor mensen uit de vakbeweging, die solidariteit en sociale zekerheid hoog in het vaandel hebben staan.

Waar die indruk mogelijk is gewekt, heeft het Groen-Links-congres die overtuigend weggenomen.
En dat is voor sommigen een opluchting, voor anderen een bevestiging, en dus hoe dan ook winst. En daar kwam geen markteconomie aan te pas!

De integratie van Europa; hoe verder?

Na de oorlog in Joegoslavië

Anne de Boer

BUITENLAND

Burgeroorlog in Joegoslavië? Als de Servische vredesactiviste Sonia Licht dit woord laat vallen tijdens een bijeenkomst van groene partijen uit Oost en West, georganiseerd op initiatief van Groen Links, nemen haar collega's uit Slovenië en Kroatië onmiddellijk het woord. Burgeroorlog? Er is sprake van agressie tussen staten; onafhankelijke staten.

Ook voor deze vredesactivisten was de multinationale en multi-etnische staat Joegoslavië al een realiteit -en een ideaal- uit het verleden, terwijl ook voor hen nieuwe onderlinge verhoudingen en staatkundige oplossingen nog ver uit het zicht lagen.

De Joegoslavische crisis toont aan de wereld de problemen die zich ook (kunnen) voordoen in en tussen andere Oosteuropese- en voormalige Sovjet-republieken. De democratische omwentelingen hebben behalve het resultaat van het bereiken van vrijheid ook het risico geschapen van een grote instabiliteit door economische chaos, sociale desintegratie en het (weer) terugkeren als politiek georganiseerde kracht van nationalisme, racisme en anti-semitisme.

Economische en sociale instabiliteit

De gewenste omschakeling naar de markteconomie gaat met grote schokken gepaard. De bevolking wordt overal geconfronteerd met een daling van het levenspeil en hoge werkloosheidspercentages. Na de euforie over het einde van de verkalkte regiems is er nu de onzekerheid en bezorgdheid voor wat de toekomst zal brengen. Privatisering en de daarbij horende nieuwe wetgeving is voor een belangrijk deel nog in de maak of moet het toch zonder de onontbeerlijke controlemechanismen stellen. Nieuwe belastingwetgeving is vaak nog onduidelijk. In een aantal landen is er sprake van een wildgeworden kapitalisme. De omschakeling naar de vrije markt lijkt daarbij in de Centraal- en Middeneuropese landen nog relatief rustig en beheerst te verlopen in verhouding tot de voormalige Sovjet-Unie.

De Oosteuropese maatschappijen worden geconfronteerd met buiten- en binnenlandse ondernemers, met de opbouw van een nieuwe middenklasse. Plots krijgt men, of de (klein)kinderen, weer het bezit toegewezen over grond of huizen. Intellectuelen zowel als boeren en arbeiders bevinden zich in onzekerheid over hun sociale positie en maatschappelijk aanzien. Als er al helderheid bestaat over de inhoud van nieuwe politieke concepten, dan is er nog de individuele onzekerheid of en hoe het eigen belang in een bepaalde politieke keuze tot gelding te brengen.

De economische situatie versterkt het onbehagen en de onzekerheid over geldende waarden en normen. Velen in Oost-Europa voelen zich in een geestelijke crisis, leven in onzekerheid over de waarden en normen, het oude regiem daarbij verwijtend dat men slechts door leugenachtige compromissen maatschappelijk kon functioneren. Hele bevolkingen zijn op zoek naar een nieuw samenhangend normen- en waardenpatroon, op zoek naar wat woorden en begrippen als democratie, liberalisme en humanisme voor de dagelijkse practijk van maatschappij en individu zouden moeten betekenen.

Het oude wordt ontmanteld, het nieuwe moet zich nog vestigen.

Politieke instabiliteit

In de hierboven geschetste sitiuatie is er eigenlijk weining reden om het opleven van nationale kwesties en het ontstaan van een krachtige (extreem) nationalistische tendens in het politieke leven met verbazing te bekijken. Hier worden slechts een aantal actuele punten aangestipt. *1)

De oppositie onder de voormalige regiems bundelde zich op basis van anti-communisme, op de wil het regiem te beëindigen, maar de inspiratie voor dit handelen kwam uit verschillende bronnen: respect voor mensenrechten als leidraad, westerse (parlementair) democratische waarden, religieuze en humanistische zowel als economi-

sche en ecologische motieven en nationale en etnische inspiraties. Het cement van hun coalitie was het anti-communisme, belangrijker nog dan democratie, en met het succes van de oppositie onstonden de eerste breuklijnen.
Tegen de achtergrond van het uitblijven van snelle economische resultaten en de heersende onzekerheid over normen en waarden is de opkomst van het nationalisme als belangrijke politieke factor zeer goed verklaarbaar. Het doet een beroep op voor velen duidelijke, in de dagelijkse practijk herkenbare begrippen als taal, cultuur en religie, op etniciteit, op een als gemeenschappelijk ervaren geschiedenis, kortom het probeert een appèl te doen op een als zodanig ervaren homogeniteit en saamhorigheid, gecombineerd met (historische) aanspraken op grondgebied.
De kracht waarmee die nu weer optreden heeft alles te maken met de centralistische aanpak van de communistische regeringen waardoor een werkelijk maatschappelijke discussie ontbrak over regionale en nationale belangen. Conflicterende belangen werden op centralistische wijze 'beëindigd', waardoor economische en culturele verwaarlozing kon blijven bestaan. Nationale uitingen werden toegedekt en soms (met geweld) onderdrukt. Daarbij komt dat de ineenstorting van het communisme in sommige multinationale staten gepaard ging met grote verschillen in tempo en mate van democratisering van bestaande structuren. Verder gedemocratiseerde structuren kwamen in conflict met het oude centrum om hun vooruitgeschoven positie te behouden of verder te kunnen doorzetten. In deze strijd werd de behoefte aan verdere democratisering ook gelegitimeerd met de eis tot meer regionale en nationale autonomie en werd de basis gelegd voor een nationalistisch vertoog. De kritiek op centralisme en economisch wanbeheer noodzaakt tot decentralisatie, die ook met nationale argumenten wordt onderbouwd.
Maar ook het omgekeerde kan men waarnemen. Communistische leiders probeerden vast te houden aan hun machtsposities door nationalisme als middel te hanteren. Het meest duidelijke voorbeeld is Milosevic, die met het mobiliseren van het Servische nationalisme een ware escalatie van nationalisme in werking zette. Maar het is een trend die men ook kan waarnemen in de voormalige Sovjet-Unie en bijvoorbeeld in Bulgarije waar Todor Zjivkov in de laatste fase de etnische Turken onder ongehoorde druk zette.
Verschillende politieke opties kunnen succesvol werkzaam zijn met nationalisme als (extra-) bindmiddel. De oude communistische regiems maakten er soms gebruik van in een poging hun maatschappelijk draagvlak te verbreden, evenals de oude elites die zich in een nieuwe situatie proberen te handhaven. Maar ook de anti-communistische oppositie die zijn politieke doelen en machtsbasis verder moet legitimeren en opbouwen.

Het EG-optreden

De Joegoslavische crisis maakt voor iedereen duidelijk dat nationalistisch denken nog steeds het politieke handelen kan beheersen. En ook dat het tot oorlog kan leiden.
Europa noch de internationale gemeenschap in haar geheel zijn er in geslaagd de geweldsescalatie in Joegoslavië te voorkomen. De idee dat oorlog als politiek middel op dit continent uitgestorven was, droeg daar zeker aan bij. West-Europa was te gepreoccupeerd met de ontwikkelingen in de rest van Oost-Europa en de Sovjet-Unie om nauwgezet de ontwikkelingen in Joegoslavië te volgen. Bovendien waren de uitspraken van de EG-lidstaten, de Verenigde Staten en de NAVO niet eenduidig.
De EG-politiek onder het Nederlands voorzitterschap concentreerde zich er ten eerste op om het geweld binnen de Joegoslavische grenzen te houden en ongewenste internationalisatie te voorkomen. Ten tweede werd gepoogd om door een combinatie van druk en bemiddeling de oorlogsactiviteiten te beëindigen en een basis te scheppen voor politieke oplossingen.
Het Nederlands voorzitterschap werd bij dit streven voor de voeten gelopen door Duitsland dat in een opdeling van Joegoslavië wel brood zag. Al voor het uitbreken van vijandelijkheden gaven Duitsland en Oostenrijk morele steun aan het onafhankelijkheidsstreven. Zo waren bij het uitroepen van de onafhankelijkheid van Slovenië officieuze delegaties uit Beieren en Karinthië aanwezig. In de Duitse pers werden de activiteiten van minister Van den Broek met hetze-achtige artikelen begeleid. Volgens Duitsland was het noodzakelijk om te kiezen tegen een dolgedraaide communistische legertop die men in Servië aan het werk zag. Slechts erkenning van Kroatië en Slovenië zou voldoende tegendruk opleveren. Deze Duitse politiek, eerst achter de schermen en later openlijk geuit, en de politiek van de Kroatische leider Tudjman die persbreidel niet schuwde en in een recent boek wel bijzonder relativerend over de jodenvervolgingen schreef, gaven de Servische propaganda weer reden om de gruwelen van de Kroatische staat uit de Tweede Wereldoorlog naar voren te halen.
Te lang werd in de EG-politiek miskend dat onafhankelijkheid een deel van de politieke oplossing kon vormen. Echter de voorzichtigheid om de uitgeroepen onafhankelijkheid te gaan erkennen was (en is) terecht. Erkenning van nieuwe onafhankelijke staten zonder dat bestaande problemen over de boedelscheiding worden opgelost, zonder duidelijke garanties voor de rechten van

minderheden, zonder de duidelijkheid of de oude grenzen van de verschillende republieken gezien de etnische lappendeken ook in de nieuwe situatie nog acceptabel zijn, kan ook een factor zijn tot escalatie van geweld en ongewenste internationalisatie.
Deze vragen dienen ook in het Nederlands parlement opnieuw aan de orde te komen als de staatsrechtelijke erkenning van nieuwe landen aan de orde is. Erkenning en handhaving van de rechten van minderheden zouden belangrijke toetsstenen moeten zijn in zo'n parlementair debat *2).

Leidende rol van de EG

De EG heeft zich ten tijde van de Joegoslavische oorlog gemanifesteerd als de leidinggevende kracht van Europa. Haar bemiddelende en dempende rol had aan gewicht kunnen winnen als deze niet was gefrustreerd door de continuë chantage met een Duitse Alleingang.

De EG heeft een prominente rol kunnen spelen en voor zich opgeëist door het ontbreken van alternatieven. Voor het optreden van de CVSE ontbrak niet alleen de politieke wil, maar ook het instrumentarium. Voor progressieven die in deze kwestie terecht liever de CVSE of de VN aan het werk hadden gezien, is dit even slikken geweest. Toch moet de EG-bemoeienis bij het niet gebruiken van andere mogelijkheden positief gewaardeerd worden. Het opende de weg voor VN-bemiddeling en, op het moment van schrijven, schijnt de stationering van waarnemers en mogelijke peace-keeping forces realiteit te worden.
De CVSE die een belangrijke rol speelde in het op gang brengen van een dialoog tussen West en Oost ten tijde van de Koude Oorlog is niet het instrument aan het worden waarlangs de integratie van Europa tot stand kan komen. Alle landen en politieke stromingen zeggen het CVSE-proces niet alleen van harte te onderschrijven, maar het ook te willen uitbreiden en uitbouwen. Haast wordt echter niet gemaakt. Dat betekent dat in Europa bij vraagstukken van economische samenwerking en van vrede en veiligheid de bepalende factoren de EG en de NAVO zullen zijn.
De Oosteuropese landen hebben zich deze politieke en nationale krachtsverhoudingen gerealiseerd. Na hun aanvankelijke grote hoop in het CVSE-proces zijn de verwachtingen bijgesteld in de richting van EG en NAVO. In Brussel hebben zich zo ongeveer alle landen al gemeld voor een lidmaatschap. Ook de NAVO mag zich na de augustus-coup en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in onafhankelijke staten met eigen legers in een sterk vergrote belangstelling verheugen. Tot veler verbazing legde ook Boris Jeltsin al de Russische aspiraties op tafel.

Zelfbeeld van Europa

Voor een beoordeling van de huidige situatie moeten een aantal zaken onder de loupe worden genomen.
De EG is zowel door het versnelde proces van economische en politieke integratie als door het ineenstorten van het socialistische kamp de onomstreden macht in Europa, maar intern zijn de krachtsverhoudingen verschoven door de vereniging van de beide Duitslanden. Het proces van politieke integratie is echter niet onomstreden en leidde tot conflicten met Groot-Brittanië over het opgeven van nationale bevoegdheden. Ondersteuning door groenen en socialisten wordt steeds moeilijker, omdat geen stappen van belang zijn gezet in de richting van een sociaal en ecologisch Europa. Ook werd het democratisch gat onvoldoende gedicht.
De leidende rol die de EG noodzakelijkerwijs moet spelen in de democratische en economische opbouw in Oost-Europa is een andere factor die de interne EG-discussies onder druk zet. Het geeft niet alleen aanleiding tot verschillende beoordelingen over de snelheid waarmee het proces moet worden afgerond, ook doemen al snel discussies op die te maken met, wat ik maar even noem, het zelfbeeld van Europa.
Hier gaat het om de vraag waar de integratie via de EG eindigt? Houdt het op bij de EVA-landen, Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije, maar mogen de Slavische volkeren op de Balkan en de voormalige Sovjet-Unie niet meer mee doen? Mogen Slovenië en Kroatië met wat genoemd wordt deelname aan de Europese cultuur, kátholiek en met latijns schrift wèl, en Servië en Bosnië-Herzogovina, tezeer aangetast door orthodoxie en Islam, niet meer? Wordt, zoals ten onzent bepleit door Bolkestein, Turkije niet langer meer aan het lijntje gehouden, maar definitief geschrapt van de aspirant-ledenlijst bij gebrek aan Europese achtergrond?
Het gevaar bij deze discussies is dat zij niet zozeer gevoed gaan worden door pragmatische argumenten, maar met mijns inziens potentieel gevaarlijke redeneringen over een Westeuropese beschaving, waaraan de tegenstelling Germaans-Slavisch mogelijk nog wat racistische trekjes kan geven.

Europese vrede en veiligheid

De scherpte van de tegenstellingen in de EG-discussies komen voort uit de mogelijke keuzes op het terrein van defensie, vrede en veiligheid. Op dit punt wordt de zaak op scherp gezet zoals bleek in de voorbereiding van de top van Maastricht.
Er is de optie om te komen tot een EG-defensiemacht waardoor samenwerking in de NAVO in belang zou afnemen. Frankrijk en Duitsland hebben

hiervoor de eerste practische voorbereidingen getroffen. Commissievoorzitter Jacques Delors, wellicht kandidaat-opvolger van Mitterand, pleitte al openlijk voor het ter beschikking stellen aan de EG van de Franse kernmacht. De EG dus met een zelfstandige rol als kernmacht. Daartegenover staat de keuze voor verdergaande samenwerking op buitenlands- en defensieterrein, maar waarbij de Atlantische samenwerking de voorrang geniet.

Werkzaamheid CVSE en VN uitbouwen

De sociaal-economische desintegratie en politieke instabiliteit in Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie leveren, zonder in onheilsprofetieën te willen vervallen, niet onaanzienlijke gevaren voor de vrede en veiligheid op. Er zijn risico's voor het ontstaan van autoritaire en ondemocratische regiems. Het aantal potentiële nationale en interstatelijke conflicthaarden is talrijk. Voor de vroegere Sovjet-Unie kwam het blad Izvestia op een totaal van 76 mogelijke nationale en etnische conflicten. Nieuwe situaties, vergelijkbaar met die in Joegoslavië, zijn zeker niet ondenkbaar.
Of die realiteit worden hangt mede af van de inzet van West-Europa. De schaal waarop economische steun en overdracht know-how plaatsvindt moet drastisch verruimd worden. De nadruk zou moeten liggen op het behouden en creëren van werk, op de opbouw van nieuwe sociale voorzieningen en op bestrijding en voorkoming van milieurampen. Maar het is niet alleen een kwestie van geld: de economische en sociale opbouw vergen ook veel tijd. Het is dan ook van belang dat geopteerd wordt voor een sterke uitbreiding van besluitkracht, bevoegdheden en instrumentarium van VN en CVSE, zodat preventief, bemiddelend en zonodig interveniërend opgetreden kan worden. De Verenigde Naties en de CVSE zijn, met het Internationaal Gerechtshof in Den Haag, bij uitstek de lichamen, die met het gezag van de internationale gemeenschap, de dilemma's zouden kunnen hanteren die in Joegoslavië naar voren kwamen, zoals onschendbaarheid van de vastgestelde en erkende grenzen enerzijds en bescherming van minderheden anderzijds, van niet-inmenging in interne aangelegenheden en het overgaan tot interventies om wapengeweld te beëindigen.
Een dergelijke politieke lijn ligt voor groenen en socialisten niet alleen voor de hand; ze is onontbeerlijk. Zo'n pleidooi en ideaal mogen echter geen schaamlap zijn om politieke onduidelijkheid te laten bestaan in het debat over de verdere ontwikkeling van de EG en de toekomst van de Atlantische samenwerking. De te verwachten ontwikkelingen zijn hierboven geschetst.
Een keuze voor verdere ontwikkeling van de basisgedachten van VN en CVSE leidt mijns inziens, gezien de huidige situatie in Midden- en Oost-Europa en de bestaande krachtsverhoudingen binnen de EG, tot de wellicht paradoxale keuze voor verdieping zowel als verbreding van de EG, maar tégen de ontwikkeling van een eigen EG-defensie- en kernmacht-arsenaal, en daardoor vooralsnog voor de keuze van een vasthouden aan het NAVO-verband.

Bovenstaand artikel werd afgesloten op 10 januari 1992.

1 Zie het artikel van Koen Koch, Herlevend nationalisme in Midden- en Oost-Europa. in: 'Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa', Amsterdam 1991.
2 Zie artikelen over nationalisme in het blad Groen Links, augustus 1991.

Anne de Boer is historicus en voorzitter van de Werkgroep Oost-Europa van Groen Links.

Oost-Timor en het imago van Suharto

Joop Morriën

BUITENLAND

Het is alweer een paar maanden geleden, dat Indonesische militairen in de stad Dilli op Oost-Timor een gruwelijk bloedbad aanrichtten onder vreedzame demonstranten, maar de echo's klinken zowel in Indonesië als in tal van landen in de wereld nog steeds na. De bevolking van Oost-Timor heeft zich er nooit bij neergelegd, dat het gebied in 1975 met militair geweld door Indonesië werd ingelijfd en zij heeft ook nog nooit, wat het regiem van president-generaal Suharto ook moge beweren, gelegenheid gehad zich vrij en democratisch uit te spreken over haar toekomst. Oost-Timor was een Portugese kolonie, die na de Anjerrevolutie van 1975 in Portugal, de weg naar onafhankelijkheid en democratie insloeg, tot ontzetting van Suharto, temeer daar linkse krachten in die strijd een belangrijk aandeel namen. Generaal Suharto, zelf in 1965/66 in Jakarta door een bloedige machtsgreep op de plaats gekomen van de wettige president Sukarno, besloot tot een gewelddadige ingreep. Zijn troepen zijn er echter, ondanks een terreur die sindsdien zeker 200.000 Oosttimorezen het leven kostte, niet in geslaagd het vrijheidsverlangen te onderdrukken.

Oost-Timor werd een gesloten, militair gebied en Suharto trok zich in al die jaren niets aan van de internationale uitspraken. Al in december 1975 veroordeelde de Veiligheidsraad unaniem de Indonesische invasie en daarna namen zowel de raad als de algemene vergadering nog een paar keer resoluties aan met de oproep het volk van Oost-Timor zijn recht op zelfbeschikking te laten uitoefenen. De illegale bezetting werd nooit erkend en Portugal wordt nog steeds als de bestuurlijke macht beschouwd, die tot een politieke oplossing dient bij te dragen. Het vraagstuk Oost-Timor staat nog altijd op de agenda van de VN en is jaarlijks, met wisselende intensiteit, aan de orde in de dekolonisatiecommissie. Onder auspiciën van de VN startten eind jaren tachtig Indonesië en Portugal besprekingen en de Oosttimorese bevrijdingsorganisatie Fretilin deed voorstellen voor een vreedzame oplossing. Indonesië bleef echter bij voorbaat de integratie, de inlijving van Oost-Timor als een voldongen feit beschouwen.

Op het laatste moment ging in oktober vorig jaar een bezoek van een Portugese parlementaire delegatie aan Oost-Timor niet door.

Enkele buitenlandse journalisten en waarnemers waren echter reeds in Dilli. Op 28 oktober waren er rond de Motaelkerk demonstraties tegen de integratie, waarbij een jongeman, Sebastiao Gomes, werd gedood. Op 12 november volgde de gruwelijke schietpartij met meer dan honderd doden, toen duizenden demonstranten in een rouwstoet Sebastiao Gomes wilden herdenken. Voor het eerst golfde, mede door de berichtgeving van buitenlandse journalisten, een werkelijke schokreactie door de wereld.

Try Sutrisno

Het Indonesische regiem reageerde zoals gewoonlijk bij schietpartijen door het leger: bot en met onbeschaamde uitvallen tegen de demonstranten. Vooral de commandant van de strijdkrachten, generaal Try Sutrisno, schoffeerde de demonstranten, noemde ze 'onruststokers', zei dat 'mensen zonder beschaving moeten worden neergeschoten', waarschuwde de katholieke kerk, Oosttimorezen zijn veelal katholiek, dat zij niet de basis voor de 'onruststokers' mag worden; Sutrisno prees de strijdkrachten. Dat er doden waren, kon niet worden ontkend. Als aantal werd 19 genoemd, maar alle buitenlandse waarnemers verklaarden, dat het dodental veel hoger lag.

Suharto stond aan de vooravond van zijn langste buitenlandse reis, naar Latijns-Amerika en Afrika, om zich voor te bereiden op zijn rol als voorzitter van de organisatie van niet – gebonden landen. Deze organisatie heeft weliswaar danig aan invloed en prestige ingeboet, maar nu Indonesië vanaf 1992 als voorzitter gaat optreden, hoopt Suharto zijn imago daarmee internationaal wat op te vijzelen. De schietpartij kwam hem zeer ongelegen. Aanvankelijk fulmineerden Suharto en zijn minister van buitenlandse zaken Ali Alatas tegen de buitenlandse pers en bestempelden de reacties

in het buitenland als 'overdreven'. In de loop van de reis begon Suharto te spreken over een 'betreurenswaardig incident'.
Canada, Denemarken en, zij het schoorvoetend, ook Nederland stopten geheel of gedeeltelijk hulpprogramma's, hetgeen in Indonesië hard aankwam. De economie staat onder spanning, de wereldbank noemde de buitenlandse schuldenlast al te groot en als nu ook nog van de kant van Iggilanden de steun zou worden opgeschort, zou dat ernstige gevolgen kunnen hebben. Zelfs in Japan drongen 260 van de 764 parlementsleden aan op economische maatregelen. In enkele Indonesische bladen, hoe omzichtig de pers ook door censuurbepalingen moet manoevreren, werd over stopzetting van de steun gediscussieerd.
Pogingen van de VN tot een onafhankelijk onderzoek werden in Jakarta afgewezen, wel werd besloten een eigen onderzoekscommissie naar Oost-Timor te zenden. De commissie was samengesteld uit regiemgetrouwe leden, maar het dagblad Kompas stelde in een hoofdartikel (5 december) al vast, dat 'wat het resultaat van de commissie van onderzoek ook zou zijn' een aantal feiten onder het oog moesten worden gezien. En één daarvan was, dat het vraagstuk Oost-Timor, dat van de agenda van de internationale politiek leek te gaan, er weer volop op stond.
Het leek of de militaire top niet goed raad wist of, en daarover bestaan speculaties, door tegenstellingen geen uitweg vond. Suharto bekortte zijn reis met drie dagen om zelf orde op zaken te stellen. In vele toonaarden wordt nu geprobeerd de schietpartij in Dilli terug te brengen tot een 'plaatselijke aangelegenheid'. Militair geweld beperkt zich echter niet tot Oost-Timor, maar is ook in Indonesië zelf, bijvoorbeeld in Aceh en West-Papoea, aan de orde.

Wie gaf schietbevel?

De Indonesische onderzoekscommissie publiceerde 26 december een voorlopig rapport. De commissie verklaarde , dat 'zij sterke argumenten heeft het aantal doden op ongeveer 50 te stellen en het aantal gewonden op 91'. Bovendien sprak de commissie over 91 vermisten. Zij kwam in dat opzicht dus tot een andere conclusie dan de legerleiding, die steeds alleen maar over 19 doden had gesproken. De commissie erkende, dat een aantal mensen niet bereid was te getuigen uit vrees te worden beticht van sympathie voor de Oosttimorese beweging Fretilin. In het rapport wordt hardnekkig gesproken over 'de onruststokers/Fretilin', maar er kan niet aan worden voorbijgegaan dat veel jongeren zich niet bij de integratie hebben neergelegd. (In bewoordingen, dat gezien de werkloosheid en economische situatie 'jongeren door de anti-integratie beweging van de onruststokers/Fretilin konden worden gepaaid'). Volgens de commissie is het 'duidelijk', dat 'het incident'(!) 'niet ontstond in opdracht van een bevel of het beleid van de regering of het leger, noch op centraal noch op provinciaal niveau'. De commissie spreekt van 'een onheil, dat terecht wordt betreurd'.
De vraag blijft echter: Wie gaf opdracht tot schieten? Het rapport zegt, dat militairen 'spontaan uit zelfverdediging' reageerden op 'een provocatie'. Verder wordt gesuggereerd, dat 'een ongeregelde, niet onder commando staande groep van het veiligheidsapparaat' het vuur kan hebben geopend.
Suharto ontsloeg twee dagen na publikatie van het voorlopig rapport twee generaals: majoor-generaal Sintong Panjaitan, commandant van de regio Oost-Indonesië en brigadier-generaal Rudolf Warouw, stafchef van de militaire operaties in Oost-Timor. Opmerkelijk is, dat Suharto zich daarbij voor het eerst sinds lange tijd weer liet gelden als de hoogste bevelhebber van de Indonesische strijdkrachten. Dit versterkt geruchten over onenigheid. Suharto heeft al eerder tegenover delen van de legerleiding eigen opvattingen doorgezet, bijvoorbeeld bij herstel van de betrekkingen met de Chinese Volksrepubliek. Inzake Oost-Timor zou hij thans neigen naar een meer diplomatieke houding.
Oost-Timor speelt een rol in de Indonesische binnenlandse situatie. Op 9 juni worden er, overigens niet echt vrije, verkiezingen gehouden voor het parlement en in 1993 kiest dan het raadgevend volkscongres de president. Er wordt in het algemeen vanuit gegaan, dat Suharto zich voor een vijfde termijn als enige kandidaat wil laten stellen, maar wellicht niet de volle vijf jaar zal uitdienen. De functie van vice-president, die eveneens in 1993 moet worden ingevuld, wordt dan van bijzonder gewicht. De commandant van de strijdkrachten, Try Sutrisno, geldt hiervoor als kandidaat en als mogelijke opvolger van Suharto. Het voorlopige rapport is echter kritisch ten aanzien van de legerleiding en daardoor ook ten aanzien van Sutrisno. Het definitieve rapport, dat wordt verwacht in februari, kan weer aanleiding worden voor discussie. Inmiddels hebben mensenrechtenorganisaties in verschillende landen en Amnesty International terecht aangedrongen op een internationaal, door de VN geleid onderzoek. Het onderzoek van de officiële Indonesische commissie is onbevredigend, omdat het uitgaat van Oost-Timor als deel van Indonesië. En Oost-Timor mag nu dan in de binnenlandse Indonesische politiek een rol spelen, het is geen interne Indonesische aangelegenheid. Het volk van Oost-Timor heeft er recht op zich over zijn eigen toekomst uit te kunnen spreken.

Achterstand en vooruitgang

Over dromen, stedelijke vernieuwing en sociaal onderzoek

Arnold Reijndorp

CULTUUR

'...tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren...'

Enkele jaren geleden maakten de meeste stadsbestuurders niet de indruk dromen na te jagen; of er moeten speciale bestuurdersdromen zijn, zoals het verhogen van het beschikbare contingent of het sluitend krijgen van de gemeentelijk begroting. De ruimte om te dromen was in de jaren tachtig uiterst beperkt. Voorzover er gesproken kon worden van een economische opleving in de grote steden, werden de gemeentebesturen tegelijk geconfronteerd met een verscherping van de maatschappelijke tegenstellingen. De stedelijke politiek bewoog zich tussen een revitalisering van de stedelijke economie en het beheersen van de sociale tegenstellingen.

Deze situatie had consequenties voor de rol die aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek werd toebedacht. Veel van het onderzoek dat het afgelopen decennium heeft plaatsgevonden, had betrekking op de problemen van sociale beheersing. De sociale wetenschappers die in de jaren vijftig in een droom van de socioloog Van Doorn verschenen als 'sociale ingenieurs', kregen nu veelal de rol toebedeeld van 'sociale controleurs', die nauwkeurig bijhielden of de spanningen in de stedelijke samenleving niet teveel uit de hand liepen. Het heeft een reeks uitstekende rapporten opgeleverd: over te hoge woonlasten, over huur- en andere schulden, over verborgen armoede, over sociaal isolement, kortom over 'moderne armoede'.

Maar nu, in de jaren negentig, mag er niet alleen maar moét er weer gedroomd worden. En waar ik dat zoveel om me heen hoor zal ik niet de enige zijn die denken moet aan het gedicht van Elsschot, 'Het Huwelijk' uit 1943, waarin een man wordt geportretteerd die op zijn vrouw is uitgekeken en overweegt haar te vermoorden maar dat niet doet, want dicht Elsschot: 'tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren.' Daarmee geeft hij het dilemma van onze stadsbestuurders anno 1990 prachtig weer. Ook het vervolg van de strofe is in dit verband niet zonder betekenis. Niet alleen staan wetten in de weg en praktische bezwaren, maar ook, schrijft Elsschot, 'weemoedigheid, die niemand kan verklaren en die des avonds komt, wanneer men slapen gaat.' Die weemoedigheid bespeur ik ook bij de stadsvernieuwers van het eerste uur. Misschien zijn ze wel een beetje uitgekeken op het schepsel uit de jaren zeventig waarmee ze zolang getrouwd zijn, maar een bepaalde weemoed weerhoudt hen er van definitief afscheid van haar te nemen. En die weemoed lijkt hen ook vooral 's avonds te bevangen.

Met zoveel praktische bezwaren, wetten en weemoed in het hoofd is het niet makkelijk dromen. Daarom wordt een beroep gedaan op mensen die van dromen hun vak hebben gemaakt, de Riek Bakkers, de Koolhazen, de Piet Bloms en vele andere architecten en stedebouwkundigen. De droom van het Nieuwe Rotterdam of het Nieuwe Amsterdam of Groningen houdt echter meer in dan de weerspiegeling van het stedelijk spektakel in spiegelend glas. De stedelijke samenleving zelf schijnt aan revisie toe.

De doelstelling van de sociale politiek is niet langer sociale beheersing, maar sociale vernieuwing. Deze verandering van doel en inhoud van de sociale politiek veronderstelt een nieuwe rol van de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker; of eigenlijk het opnieuw opnemen van de rol hen in de jaren vijftig door Van Doorn toebedacht: de rol van sociale ingenieur die met dezelfde combinatie van visionaire bevlogenheid en nuchtere realiteitszin vorm zal geven aan de stedelijke samenleving, als zijn of haar stedebouwkundige en architectonische evenknie aan het decor daarvan.

Het rapport over Sociale Vernieuwing van de com-

missie Idenburg is een prachtige illustratie van deze nieuwe taak en van de manier waarop deze wordt verricht. De sociale wetenschappers dragen niet alleen meer de feiten aan waaruit blijkt hoezeer de maatschappelijke tegenstellingen toenemen en de samenleving uiteen dreigt te vallen; er worden ook concepten aangeboden om de dreigende anomie – het ontbreken van maatschappelijke regulering – te lijf te gaan. Deze concepten zijn gebaseerd op bepaalde interpretaties van de sociale werkelijkheid. Nu lijkt het zo, dat deze interpretaties worden gevoed door onderzoek, maar dat is schijn. Het is eerder andersom: het meeste onderzoek wordt door deze concepten gestuurd. Een aantal van die concepten die nu worden aangedragen zijn geenszins nieuw, sterker nog, ze zijn niet alleen door herhaaldelijk gebruik vrijwel versleten, maar hadden allang in de afvalcontainer moeten liggen, zo vaak en ook zo afdoende zijn ze bekritiseerd.
In dit artikel zal ik me tot twee van deze concepten beperken: 'de wijk' en 'achterstand'.

De wijk en de buurt als integratiekader

Als wijkkaders, ambtenaren, professionals, politici, over de wijk of over hun wijk praten dan hoor je niemand zeggen, met 'wijk' bedoel ik dus dat en dat. Iedereen gaat ervan uit dat het volstrekt duidelijk is wat er met 'de wijk' wordt aangeduid. En toch werd 'de wijk' als een sociale werkelijkheid reeds in de jaren dertig en bij herhaling in de jaren vijftig en zestig dood verklaard. De eerder genoemde Van Doorn maakte korte metten met de 'wijkgedachte' die ten grondslag lag aan de stedebouwkundige concepten van na de oorlog. Hem was opgevallen, zo merkte hij fijntjes op, dat er in de discussie wel veel gesproken werd over de wijk*gedachte*, maar dat er maar weinig aandacht was voor de wijk*realiteit*. Omdat de nieuwe stadswijken deel uitmaakten van grote, moderne steden zou het leven in deze wijken alle kenmerken vertonen van het moderne grote stadsleven. En voortbouwende op de inzichten uit het onderzoek van de sociologen van de Chicago-school uit de jaren twintig en dertig, concludeert Van Doorn, dat het grote stadsleven gekenmerkt wordt door een grote heterogeniteit, veel, maar vluchtige en onpersoonlijke contacten, rolsegmentering (dat wil zeggen dat men anderen voortdurend in afgeperkte rollen tegemoet treedt: als collega, als café-bezoeker, als klant, als buurman, als vader of moeder van een schoolkind) en het functioneren in verschillende netwerken. De sociale werelden van de 'wijkbewoners' dekken elkaar niet, schrijft Van Doorn en daarom is iedere poging tot samenlevingsopbouw op wijkniveau gedoemd te mislukken.

Maar, zal ieder van u die de acties eind jaren zestig zelf heeft meegemaakt danwel, hoewel te laat geboren, de geschiedenis kent, tegenwerpen: hoe kan het dan dat de oude wijken massaal in opstand kwamen tegen afbraak en deportatie, zoals dat heette? Jawel, dat is een belangrijk punt; Gerard de Kleyn constateert in zijn proefschrift dat de wijk weliswaar geen sociaal, maar wel een politiek integratiekader leverde. Dat was een belangrijke vaststelling. De stadsvernieuwing kwam tot stand als gevolg van een merkwaardige coalitie van zeer verschillende groepen die ofwel in de wijk zelf woonden of zich er als professional tegenaan bemoeiden. Autochtone wijkbewoners, samen met nieuwkomers,ondersteund door studenten van de sociale academie, academie van Bouwkunst of TH, kunstenaars, architecten enz. Voor die verschillende deelnemers aan de coalitie had de wijk echter geenszins dezelfde betekenis. De autochtone buurtbewoners streden voor het behoud van wat er nog van de buurt over was; niet zozeer in stedebouwkundige, maar vooral in sociale zin. Toegegeven, dat was misschien meer dan de sociologen dachten. Wat verdedigd werd was vooral een andere levenswijze dan in de uitbreidingswijken werd verondersteld. Die levenswijze is echter zowel verbonden met vertrouwdheid van de buurt, als met de levendigheid en de dynamiek van de stad. De negentiende eeuwse wijken zijn nooit – zoals Piet Blom in de jaren zestig veronderstelde – 'dorpsgewijze bewoond' geweest. De nieuwkomers, vooral studenten en kunstenaars, en de professionals die de acties ondersteunden, herkenden in deze wijken de 'kleinschaligheid' en de 'functiemenging' waarnaar ze op zoek waren als antwoord op de grootschalige monoculturen van de nieuwe wijken. De strijd voor het behoud van de buurt leek op het eerste gezicht de verdediging van een oude buurtcultuur tegenover een oprukkende moderne samenleving. In werkelijkheid was ze de voorbode van een nieuwe stadscultuur, van de culturele herwaardering van de stad.
Gezien die verschillende groepen die toen al de wijkbevolking vormden, zou het geen verbazing moeten wekken, dat Gerard Anderiesen en ik, middels een onderzoek naar het leven in vier grotendeels vernieuwde stadsvernieuwingswijken in Amsterdam en Rotterdam laten zien, dat de bevolking van die wijken zeer heterogeen is, dat de autochtone bewoners een minderheid temidden van andere minderheden vormen, dat de wijk voor die verschillende groepen een totaal verschillende betekenis heeft, dat het helemaal niet vreemd is, als een bewoner van het Oude Westen halverwege een interview opmerkt: 'jullie hebben het de hele tijd over het Oude Westen, maar waar ligt dat eigenlijk?', of bewoners van het Oude Noorden consequent spreken van 'hier in het Noorden' en

daar ook grote delen van het Liskwartier en de Agniesebuurt onder blijken te vallen. De administratieve grenzen die door de stadsvernieuwing en het wijkgerichte werken in bijna alle sectoren van de verzorgingsstaat steeds belangrijker zijn geworden, bepalen nochtans het dagelijks leven van bewoners van zo'n wijk maar voor een klein deel. Daar zou men toch eens over na moeten denken, als men het heeft over wijkscholen en wijkvoorzieningen. Misschien zouden die zich beter kunnen profileren op een ander kenmerk dan 'wijk'; dat zou ook een andere wending kunnen geven aan de discussie over 'witte en zwarte' scholen.
De verschillende betekenis die de wijk heeft voor zijn bewoners heeft ook gevolgen voor het samenleven daar. In delen van de wijk waar mensen al weer een aantal jaren met elkaar op de trap wonen, ontstaat wat wij 'afstandelijke gewenning' hebben genoemd. (Onder-)zoekers van sociale samenhang, zullen dat een probleem vinden, maar het is een situatie die door veel mensen wordt verkozen boven meer gemeenschappelijkheid.
En zo ontdekken twee stadssociologen anno 1990 in de vernieuwde negentiende eeuwse wijken opnieuw de kenmerken van het grootstedelijk leven die de Chicago-school-sociologen al in de jaren twintig beschreven en die door Van Doorn en andere Nederlandse sociologen in de jaren vijftig aan de samenlevingsopbouwers werden voorgehouden. Ken uw klassieken!
Dit zou dus ook moeten gelden voor een aantal sociologische klassieken. Een ervan is in dit verband zeker de moeite waard, een boek met de titel 'The Gold Coast and the Slum', in 1929 gepubliceerd door Harvey Warren Zorbaugh. Het is een sociologische studie van de Near North side van Chicago, een wijk die zoals de titel al zegt, uiteenvalt in een Goudkust en een slum. Maar dat niet alleen: de wijk kent ook een zogenaamde rented room area, waar de nieuwkomers in Chicago zich vestigen en waar een mutatiegraad heerst waarbij die van de ergste na-oorlogse complexen in het niet valt. Een ander deel van de wijk huisvest 'bohemia', vergelijkbaar met 'The Village' in New York, terwijl iedereen die vertier of geluk zoekt terecht kan in de bars, de speelhuizen en bij de pandjesbazen van wat de 'Rialto of the real world' wordt genoemd. Het onderzoek werd onder andere gedaan op instigatie van de Community Council van dit deel van Chicago. Hoe hij echter ook zoekt, Zorbaugh kan de voorwaarden voor het onstaan van zo'n community niet vinden en hij besluit zijn boek danook met een hoofdstuk over 'Reform and realism', wat je zou kunnen vertalen als 'sociale vernieuwing en realiteitszin'. De sociale hervormer, schrijft hij, heeft een kleurrijke rol gespeeld bij de groei van de Amerikaanse stad. Hij is een fanaticus geweest die een compromisloze oorlog voerde tegen de realiteit. Hij was sentimenteel en romantisch en hield alles voor mogelijk. Hij was een idealist die er niet in slaagde zijn eigen beperkte rol te zien. Maar toch, zegt Zorbaugh, zou het leven in de stad ondraaglijk en haar toekomst hopeloos zijn zonder de dromen van de 'reformers'. Maar, vervolgt hij, hun dromen zijn tot mislukken gedoemd als ze geen rekening houden met de realiteiten van het stedelijk leven.
Dus moeten de sociale vernieuwers blijven dromen over sociale samenhangen en is het het lot van de sociale wetenschappers om te laten zien dat veel van die dromen tot mislukken gedoemd zijn.

Achterstand en vooruitgang

De realiteit van het leven in de stadsvernieuwingswijken wordt gekenmerkt door achterstand; tenminste dat moet je opmaken uit veel studies en rapporten. 'Achterstandswijken' of 'Probleemcumulatiegebieden' zijn bijna eufemismen geworden vergeleken met termen als 'getto's' en 'onderklasse' die recentelijk hun intrede hebben gedaan in de discussie over armoede en de tweedeling in de stad. Het gaat daarbij niet langer alleen om concrete achterstanden in opleiding, inkomen of huisvesting, wat de ingrediënten waren van de sociale politiek van de jaren zestig en zeventig. Nee, er is veel meer aan de hand. Er zou een armoedecultuur dreigen te ontstaan, waaraan kinderen die in deze wijken worden geboren en opgroeien zich bijna onmogelijk kunnen ontworstelen. Overdreven? Luister wat een verslaggever van een serieus ochtendblad als Trouw schrijft naar aanleiding van het rapport 'Gezond en Wel in Feyenoord': 'tot laat in de avond spelen kinderen buiten of in de trappenhuizen. Dat geldt met name voor de buitenlandse kinderen, die vanuit hun oorsprong toch al gewend zijn aan het late naar bed gaan. Altijd zijn ze 'ontzettend moe', aldus een sleutelinformant. Tijdens het spelen wordt nooit op hen gelet. 's Avonds om elf uur rijden ze met onverlichte fietsjes over straat en ze houden van 'fikkie stoken' en 'overal opklimmen'.' Wie door die laatstgenoemde bezigheden, net als ik, aan eigen jeugd herinnerd wordt, komt van een koude kermis thuis. De verslaggever vervolgt: 'Het is slechts een greep uit het onderzoek. Verhalen over incest, vandalisme, drugs, alcohol, schulden, werkloosheid, schoolverzuim, zwervende kinderen en relatief vroeg sterven komen evenzeer voor. Het ontbreken van de tandenborstel in veel gezinnen is daarmee vergeleken slechts een detail(...)De conclusie kan, vrij vertaald, niet anders zijn dan dat de wijk Feyenoord tot 'rampgebied' moet worden verklaard.'
Het gaat mij niet om dit onderzoek op zich, hoewel er veel en alleen al op methodologische gronden tegenin te brengen is. Er is namelijk geen po-

ging gedaan de sociale werkelijkheid van het leven in Feyenoord te achterhalen. Zoals de verslaggever, wellicht per ongeluk maar wel terecht opmerkt, gaat het om verhalen; verhalen van professionele hulpverleners, maar toch verhalen. En wie ook maar een beetje heeft meegepikt van de verzorgingssociologie, kan weten dat je met die verhalen van de professionele hulpverleners over de situatie waarin ze opereren voorzichtig moet zijn. Dat is niet het in twijfel trekken van hun integriteit, maar berust op de eenvoudige vaststelling dat hun kijk op de sociale werkelijkheid sterk gekleurd wordt door de probleemgevallen waar ze dagelijks mee te maken hebben. Het onderzoek eindigt dus, waar het had moeten beginnen. In plaats van met de conclusies die zoveel ophef hebben gemaakt in de pers, had men moeten eindigen met een onderzoeksvraag: klopt dit beeld dat de onderzoekers construeren uit de verhalen van de professionals met dat van de sociale werkelijkheid zoals die door een doorsnede van de bewoner zelf wordt ervaren?

Het Feyenoord-onderzoek is eigenlijk een beetje een anachronisme; het past beter in de reeks die ik net opsomde van onderzoek als 'sociale controle' op het niet te hoog oplopen van spanningen in de samenleving. Maar daarmee zou ik de uitstekende woonlasten- en andere onderzoeken, o.a. van de Rotterdamse GSD, onrecht aandoen. Want het Feyenoord-onderzoek is een slecht onderzoek; slecht in wetenschappelijk opzicht, maar ook slecht voor de mensen die in Feyenoord wonen. Het is daarentegen een uitstekend voorbeeld van mijn stelling, dat de sociale concepten die gehanteerd worden niet gebaseerd zijn op onderzoek, maar dat het onderzoek juist door deze concepten wordt gestuurd.

De situatie van mensen (en wijken) wordt gedefinieerd in termen van achterstand. Die achterstand wordt nogal absoluut voorgesteld; een wijk is al gauw een achterstandswijk of, zoals Feyenoord, een 'rampgebied'. Die beoordeling is echter gebaseerd op relatieve cijfermatige verschillen tussen wijken, bijvoorbeeld over werkloosheid, inkomens, uitkeringen, migranten. Een werkloosheidspercentage van 35 of 40% is natuurlijk heel hoog (veel te hoog), maar men moet niet vergeten dat er dan altijd nog 65 tot 60% van de beroepsbevolking betaald werk heeft en ook niet dat men dit hoge percentage moet houden tegen een gemiddelde in Rotterdam van 20%. Dat relativeert niet de ernst van de situatie, maar wel de bijzondere positie van een bepaalde wijk.

Er is echter met het gebruik van de term 'achterstand' meer aan de hand. Het denken over de stad werd en wordt in belangrijke mate bepaald door de overtuiging dat het merendeel van de bevolking een voorkeur heeft voor een suburbaan woonmilieu. Alleen een culturele elite zou uit positieve overwegingen kiezen voor de stad; verder zouden er, vooral in de oudere delen van de stad, voornamelijk groepen wonen die niet over de mogelijkheden beschikken om naar de buitenwijken of de suburbane gemeentes te verhuizen. Dat zijn de achterblijvers. 'Achterstand' is een metafoor, een beeldspraak. Net zoals 'onderklasse' dat is. Maar waar deze laatste term voortkomt uit een idee over de maatschappij als een bouwsel bestaande uit verschillende lagen, waarin men moet proberen op te stijgen en waar men dus aan de onderkant ook uit kan vallen, veronderstelt 'achterstand' een beweging, een beweging die normalerwijze vooruit is; stilstand is dan al achteruitgang. De mensen met achterstand zijn de mensen die niet meekunnen, die de boot hebben gemist, die stilstaan of te langzaam gaan. De mensen die wel meegaan, soms op hun tenen, hijgend, worden in de Amerikaanse literatuur ook wel aangeduid als de 'mainstreamers', de hoofdstromers. Zij vormen de hoofdstroom van de maatschappij; nee, zij zijn de maatschappij of de samenleving, waar de anderen dreigen uit te vallen, los van te raken, bijgetrokken moeten worden enz.

Het idee van de verzorgingsstaat is doordrenkt van dit denken in termen van achterstand en vooruitgang; de norm is het witte middenklassegezin en wat niet aan die norm voldoet heeft achterstand, vormt een probleem en voorwerp van een achterstands- of voorrangsbeleid.

Cirkelredenering

Wat dat betreft is het hiervoor geciteerde stukje uit het Trouwartikel onthullend. Na al die ellende die wordt opgesomd, is het ontbreken van een tandenborstel in veel gezinnen inderdaad slechts een detail. Maar nochtans is het zo, dat iedere sociale politiek tot nog toe juist in het ontbreken van die tandenborstel haar aangrijpingspunt heeft gevonden. Sociale politiek is altijd van pedagogische aard geweest, of het nu ging om de 'ontoelaatbaren' van de jaren dertig, de 'onmaatschappelijken' van de jaren vijftig, de 'ongrijpbaren' van de jaren zestig, of de 'onderklasse' van de jaren negentig. Zouden we aan de 'sociale vernieuwing' ook niet de eis kunnen stellen, dat ze het karakter van de sociale politiek zelf vernieuwt en in plaats van een nieuwe pedagogische operatie te starten, de noties van achterstand en de middenklasse-norm ter discussie stelt, om vervolgens aan te grijpen bij de levenswijze en de bestaansvoorwaarden van de mensen met een zogenaamde achterstand?

De plaats van deze groep zou immers ook anders gedacht kunnen worden. Je zou kunnen bedenken, dat er mensen in deze stad wonen, die bewust afstand hebben gehouden van de 'vooruitgang'? Die meer op eigen kracht hebben ver-

trouwd dan op de 'mainstream'. Die altijd bezig zijn geweest met 'rondkomen' en niet met 'vooruitkomen' en daar vaak zeer deskundig in zijn. In ons onderzoek zijn we ze regelmatig tegengekomen en ook Engbersen laat in zijn onderzoek onder langdurig werklozen zien dat er verschillende 'tactieken' zijn om met werkloosheid om te gaan. Vanwege die nadruk op rondkomen in plaats van vooruitkomen zijn ze misschien ook in die negentiende eeuwse wijken blijven wonen in plaats van naar 'suburbia' te vertrekken. De 'immigranten' hebben dan wel hun land verlaten om vooruit te komen, maar dat wil nog niet zeggen dat hun idee daarvan ook past in het idee dat de verschillende instituties – politieke partijen en vakbonden – die de verzorgingsstaat hebben opgebouwd, daarvan hebben. Als er oog is voor die verschillen, dan worden ze niet langer als achterstand, maar als 'cultuurverschil' of als etnische verschillen gezien. Daarmee wordt echter de problematiek van de immigranten geplaatst in een wijd veld van etnische spanningen, waarover men dagelijks in de krant kan lezen, en worden tegelijk de specifieke problemen van het immigrantenbestaan ontkent. Uiteindelijk worden de 'culturele' of 'etnische' verschillen enkel als verklaring van de achterstand beschouwd.

Het zou toch kunnen, dat de problemen waarmee de mensen 'aan de onderkant' op dit moment worden geconfronteerd niet zozeer veroorzaakt worden door een 'achterstand', als wel doordat hun bestaansvoorwaarden zijn aangetast? Dat brengt ons op een bijna tautologisch conclusie, een cirkelredenering op het eerste gezicht, namelijk dat de achterstand van bepaalde groepen het gevolg is van de vooruitgang. Maar dat is slechts op het eerste gezicht een cirkelredenering, want het is inderdaad een bepaald soort vooruitgang die het mensen die niet per sé omhoog willen, onmogelijk maakt om op een 'laag' niveau een zelfstandig bestaan te hebben.

(Om eens een voorbeeld te geven van een bestaansvoorwaarde die niet uit betaald werk bestaat: welke relatie bestaat er eigenlijk tussen het huidige aantal daklozen en het opheffen van de talloze logementen die Rotterdam 15 jaar geleden nog rijk was?)

Veel mensen worden zo dus afhankelijk van de verzorgingsstaat, zoals dat heet. Het gekke is nu, dat juist waar die verzorgingsstaat het verst is doorgevoerd, bijvoorbeeld in de stadsvernieuwingsgebieden doordat veel instellingen naar het wijkniveau zijn gedecentraliseerd; dat juist daar veel mensen helemaal niet het idee hebben afhankelijk te zijn van die instellingen, maar dat die instellingen hen integendeel in staat stellen tot een zelfstandig bestaan. Zij maken van die instellingen gebruik, als hulpbronnen naast familie, kennissen, een zwart baantje soms, kortom als onderdeel van hun tactiek om rond te komen. De mensen die werkelijk uit de boot vallen zijn de mensen die niet snappen hoe de verzorgingsstaat werkt, die om de een of andere reden niet met het systeem kunnen omgaan. Dat was de conclusie van een onderzoek van Van Kempen en Teymant onder zogenaamde 'noorderzonnen' in Lelystad.

Het onderzoek dat zoekt naar achterstanden ziet die andere kant vaak niet; sterker nog het ziet niet eens hoezeer zijn methode en resultaten bepaald worden door een witte middenklassenorm die slechts geldt voor een groep – de 'mainsteamers' – die sinds de jaren zeventig steeds minder de hoofdstroom van de samenleving vormt en steeds meer een minderheid wordt tussen al die andere.

Sociale vernieuwing

Ik eindig dit artikel met een paar opmerkingen over sociale vernieuwing, de sociale droom van de jaren negentig. Ik heb er met Zorbaugh op gewezen, dat het de vernieuwers vaak ontbreekt aan inzicht in de realiteit van het stedelijk leven. Dat geldt voor het tot stand willen brengen van sociale samenhang waar deze niet voor niets ontbreekt, het geldt voor het overtrokken beeld van de ellende, dat soms slechts lijkt te dienen als legitimatie om in te grijpen, maar het geldt ook voor het niet zien van sociale vernieuwingen die overal plaatsvinden of plaatsgevonden hebben. Over dat laatste wil ik nog iets zeggen.

Voordat het begrip 'sociale vernieuwing' werd gelanceerd, had zich in het midden van de jaren tachtig in een veel beperktere kring een discussie ontwikkeld rond het begrip 'sociale innovatie'. In opdracht van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid schreef Van Steenbergen hierover in 1986 een beschouwing. Bij het begrip 'sociale innovatie' ging het om de vraag, hoe als resultaat van sociale en vooral culturele veranderingen nieuwe maatschappelijke vormen en instituties ontstaan. Anders dan het begrip 'sociale vernieuwing', dat vooral een beleidsintentie tot uitdrukking brengt, heeft het begrip 'sociale innovatie' een analytische betekenis. Om greep te krijgen op 'sociale vernieuwing' lijkt het niet overbodig de enigszins overschaduwde discussie over 'sociale innovatie' opnieuw onder de aandacht te brengen. Er wordt immers in verband met 'sociale vernieuwing' veel gesproken over beoogde veranderingen in de samenleving, maar heel weinig over de sociaal-culturele veranderingen die de laatste decennia werkelijk hebben plaatsgevonden en de betekenis die daaraan moet worden toegekend.

De zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen' speelden in deze sociaal-culturele veranderingen een belangrijke rol. Een essentieel kenmerk van

deze bewegingen was echter, dat zij zich vooral richtten op de overheid. Daardoor droegen ze in de jaren zeventig in belangrijke mate bij aan een politisering van vrijwel alle aspecten van het dagelijks leven. Daarin zit een schijnbare tegenstelling: de eis tot democratisering leidt in de jaren zeventig en tachtig tot de 'verstatelijking' van alle maatschappelijke sectoren waarin die eis wordt gesteld. Ook meer radicale bewegingen als de kraakbeweging zaten na verloop van tijd met vertegenwoordigers van de lokale overheid om de tafel om met een maximale inzet van overheidssubsidies tot de aankoop en verbouw van door hen gekraakte panden te komen. De nieuwe sociale bewegingen zijn inmiddels geinstitueerd. En net als het oude 'middenveld', onderhoudt dit nieuwe een nauwe relatie met de overheid.
In de korte tijdsspanne van ongeveer twee decennia zijn de relaties tussen individuen, groepen, maatschappelijke organisaties en de overheid zeer ingrijpend veranderd. Meestal wordt hierbij de nadruk gelegd op het afbrokkelen of verdwijnen van oude, traditionele verbanden. De discussie rond het begrip 'sociale innovatie' vraagt daarentegen juist aandacht voor het ontstaan van nieuwe 'integratiekaders'. Met andere woorden: is het maatschappelijk middenveld verdwenen, of heeft zich juist een nieuw maatschappelijk middenveld aangediend? Als er gesproken kan worden van 'nieuwe scheidslijnen', dan moeten er ook nieuwe verbanden zijn; hoe ziet die nieuwe segmentering er dan uit?
Maar vooral: welke rol speelt de overheid ten aanzien van deze nieuwe integratiekaders? In hoeverre onttrekken allerlei maatschappelijke vernieuwingen zich aan het zicht van de overheid en het nieuwe middenveld?

Slot

Dat brengt ons dus opnieuw bij de relatie van de wetenschap tot het beleid. Beleid en wetenschap hebben een gemeenschappelijk probleem. Mijns inziens is het gemeenschappelijke probleem hoe we afkomen, niet zozeer van oude vormen, als wel van oude gedachten. Het zijn vooral die hardnekkige gedachten die het dromen in de weg zitten. Dan wordt de wijkrealiteit al gauw een nachtmerrie en ziet niemand meer dat diezelfde wijk misschien een nieuwe type wijk zou kunnen zijn, een wijk die deel uitmaakt van een stad met een zeer heterogene bevolking; een wijk die recht doet aan de verschillende levenswijzen die men er aantreft en bestaansvoorwaarden biedt voor verschillende groepen, zowel voor de mensen die niet per se omhoog willen, als voor de mensen die wel vooruitgang boeken. Die moeten er namelijk op grond van de huidige regels uit en zo blijft de wijk altijd een 'achterstandswijk'.

Arnold Reijndorp is stadssocioloog

De prijs van een ontdekking

Bij de viering van 500 jaar nieuwe wereld

Jeroen Bartels

HISTORIE

De viering van het vijfde eeuwfeest van Columbus' ontdekking van Amerika (of wellicht van de ontdekking door een Amerikaan van Columbus) in 1492 heeft behalve de gebruikelijke poeha in Amerika en Europa ook een zekere verlegenheid opgeleverd. De nieuwe wereld die werd ontdekt leek van meet af aan bijzonder sterk op de oude. Zij was het resultaat van bloedige veroveringen en van de onderdrukking en uitroeiing van de Indianen. Behalve nieuwe en nog grotere herdenkingstekens en nieuwe uitgaven van de geschriften van Columbus zien we in onze tijd nu ook enkele voorzichtige pogingen tot een voorlopige balans van de voor- en nadelen van de contacten tussen de oude wereld en de nieuwe die vanaf 1492 tot stand kwamen. Deze balans blijkt verre van onproblematisch. Het ziet er naar uit dat de viering in 1992 een tegenstrijdiger en minder uitbundig karakter zal hebben dan die van 1892. Intern en extern is er teveel onzekerheid en teveel onrust om in volledige gemoedsrust terug te blikken. De tijden van onversneden triomfalisme lijken ver verwijderd.

Aanzetten tot een balans

Om een scherper beeld te krijgen van de aard van de problemen die zich op dit min of meer kunstmatige ogenblik van bezinning lijken aan te dienen én van de oplossingen die worden gesuggereerd om aan deze problemen in de nabije toekomst het hoofd te kunnen bieden, is het onontbeerlijk om dergelijke aanzetten tot een balans zorgvuldig onder ogen te zien en te analyseren. Op 4 oktober jl. hield de in Urugay geboren schrijver Eduardo Galeano de negende Van der Leeuwlezing in de Martinikerk in Groningen. De titel van zijn lezing luidde: 'To be like them' ('Net als zij zijn'). Als co-referent trad de publicist en D66-politicus Aad Nuis op. De beide inleidingen ademden een zeer verschillende geest en door de auteurs werden geheel uiteenlopende wegen voorgesteld om aan de gesignaleerde problemen te ontkomen. Het is goed om ruimer dan tot nu toe is gebeurd aandacht te schenken aan deze twee inleidingen. Niet omdat zij geheel nieuwe feiten aan het licht zouden brengen of zelfs ook maar nieuwe gezichtspunten zouden opleveren, maar omdat zij de ruimte markeren waarbinnen de discussie van dit moment zich voltrekt. Verkenning van deze ruimte, ook al levert deze nog geen uitwegen op, lijkt uiterst urgent, gezien de onrustbarende feiten die voor beide inleiders het uitgangspunt vormen en de dreigende toekomstperspectieven die in beide inleidingen zichtbaar worden. Ik schets eerst de invalshoek van beide lezingen.

Het is onmogelijk om in kort bestek recht te doen aan de literaire context van de inleiding van Galeano. In het begin van de jaren zeventig schreef Galeano **De aderlating van een continent**, een analyse van de economische en sociale geschiedenis van Latijns-Amerika en een felle aanklacht tegen de genadeloze plundering en onderdrukking die in deze geschiedenis gestalte krijgt. Daarnaast is hij vooral bekend geworden door zijn trilogie **Kroniek van het vuur. Vijf eeuwen verbeelding van Latijns-Amerika**, waarin hij dezelfde geschiedenis 'van onderen uit' beschrijft en gestalte geeft met behulp van honderden getuigenissen, verhalen en fragmenten, geput uit vele archieven. De onderdrukking en roofbouw wordt in deze werken zo beklemmend gedocumenteerd dat er nauwelijks ontsnapping mogelijk lijkt. De schijnbare achteloosheid waarmee gruwelen als het ware van opzij, indirect, vanuit het micro-perspectief van het leven van alledag worden geboekstaafd geeft deze trilogie iets onontkoombaars. Dit laatste geldt echter niet alleen voor de wanhoop om het drama dat zich in de kroniek voltrekt, maar ook voor de hoop die telkens opnieuw de kop opsteekt, in dromen van een beter leven en in daden die dit leven dichterbij moeten brengen. De geschiedenis is te complex en te rijk voor simpele reacties. Het boek ademt de geest van vele eeuwen. De verstikking

van onze tijd wordt door de situering in een tijdsspanne van vele eeuwen niet geringer. Zichtbaar wordt alleen dat ook de tegenkrachten die nooit geheel verdwijnen een lange geschiedenis hebben en over een lange adem beschikken. Omwille van de helderheid van de vergelijking tussen de beide lezingen van Eduardo Galeano en Aad Nuis ga ik hier niet verder in op deze literaire context. Voor een juist beeld van wat Galeano naar voren brengt is het echter noodzakelijk om deze context voor ogen te houden.

'Net als zij zijn'

De titel van de lezing van Galeano '**Net als zij zijn**' staat voor de boodschap die de 'onderontwikkelden' en de 'achtergeblevenen' in onze tijd bij voortduring krijgen opgedrongen op hun weg naar 'ontwikkeling' en 'modernisering'. Zij krijgen een welvarende toekomst voorgespiegeld mits ze nauwkeurig zullen doen wat hen nu wordt voorgehouden. Deze welvarende toekomst is de toekomst die nu al het heden is van de rijke landen: de industriële beschaving, die alle mensen een reusachtige berg aan waren in het vooruitzicht stelt. Iedereen kan deze berg bereiken. De 'zij' van de titel, dat is de bevoorrechte minderheid die zich nu al op deze berg kan storten. Zij kan de 'American way of life' leiden, het leven van de verspillingsmaatschappij, die aan allen als het hoogste goed wordt voorgespiegeld.
Galeano laat geen misverstand bestaan over zijn oordeel over deze belofte: het is een volstrekt loze belofte. Het wankele evenwicht van de wereld van welvaart is immers afhankelijk van het voortbestaan van de onrechtvaardigheid. Om weinigen onbekommerd te laten genieten van de berg van waren is het nodig dat de meerderheid op veilige afstand gehouden wordt. Om te verhinderen dat iemand te dichtbij komt wordt er ook een berg van wapentuig gemaakt. Niet de armoede wordt bestreden, maar de armen worden bedwongen. Het is dus helemaal niet mogelijk om te worden 'als zij'. Hier zijn verschillende met elkaar samenhangende redenen voor aan te wijzen. Het streven om te worden 'als zij' wordt in de eerste plaats aangemoedigd én tegelijkertijd gedwarsboomd door het geweld van de macht. Welvaart dient wel als lokaas voor iedereen, maar moet geen werkelijkheid voor iedereen worden. Het systeem waarin we leven sluit dit structureel, dat wil zeggen blijvend, uit. Het is niet mogelijk dat er bergen van welvaart worden opgeworpen, zonder dat er elders dalen van armoede ontstaan. Het teveel van de een veronderstelt immers de onderdrukking en het tekort van de ander. Maar ook als dit niet het geval was, zou massale invoering van de 'American way of life' uitgesloten zijn. Want dit zou collectieve zelfmoord van de mensheid betekenen.

De industriële beschaving heeft tot haast onherstelbare vergiftiging van de aarde geleid. De bossen en rivieren en zeeën van het noordelijk deel van de wereld worden vermoord. In het zuiden rukt de agro-exportindustrie op. 'In noord en zuid, in oost en west, zaagt de mens met waanzinnig enthousiasme de tak door, waarop hij zit.' Zou de voor een kleine groep toegankelijke welvaart voor iedereen gelden, dan zouden we van planeet moeten verhuizen, omdat de aarde dit geweld met geen mogelijkheid zou aankunnen.

De ongewenstheid van de nieuwe rijkdom

De beloofde 'American way of life' voor de gehele wereld is, zo luidt de conclusie van Galeano, niet realiseerbaar. Zij is echter ook in het geheel niet wenselijk. Want de vraag waar het om draait is niet hoeveel waren door een systeem worden geproduceerd, maar of een systeem van samenleven al of niet leidt tot een grotere vrijheid. Ook op dit punt valt het oordeel van Galeano uitgesproken negatief uit. De automatisering en de technologische vooruitgang blijken de ruimte voor onze vrijheid volstrekt niet vergroot te hebben. Zij hebben wel geleid tot meer tijd-van-niets-doen en een groter leegte in ons teweeg gebracht, waaraan we vervolgens weer in panische angst trachten te ontsnappen. Vervuld van stress proberen we de tijd letterlijk te doden. De kosten van de 'vooruitgang' blijken daarnaast schrikbarend hoog. Om een indruk te krijgen van de hoogte van deze kosten, maakte het tijdschrift **Stern** eind 1990 een zo zorgvuldig mogelijke schatting van de schade die wordt veroorzaakt door de moderne ontwikkeling in Duitsland. Meegerekend werd de menselijke en materiële schade die het gevolg zijn van auto-ongelukken, de verkeersopstoppingen, de vervuiling van de lucht, het water en de grond. Het tijdschrift kwam tot de conclusie dat de waarde van de schade even groot is als een kwart van het totale nationale produkt van de Duitse economie. Hierbij zijn echter niet de kosten berekend die de derde wereld heeft moeten betalen en nog steeds betaalt voor de rijkdom van het Westen.

De 'sociale kosten' van de vooruitgang zijn echter volgens Galeano in het geheel niet meetbaar. 'Zijn de verminkingen van de menselijke ziel te meten? De verveelvoudiging van het geweld, de verloedering van het dagelijkse leven?' Eduardo Galeano spreekt vanuit het perspectief van Latijns-Amerika, maar de prijs voor de vooruitgang wordt door de gehele wereld betaald en is in zijn ogen onaanvaardbaar hoog. De wereld is koopwaar geworden, de natuur in dienst gesteld van de accumulatie van het kapitaal. Grote delen van de natuur verwoestijnen. De hulpbronnen van de mens-

heid worden er op een ontstellende manier door enkelen doorheen gejaagd. We offeren moedwillig onze eigen vrijheid en onze eigen gezondheid op. In de derde wereld loopt het platteland leeg en groeien steden uit tot monstrueuze onleefbare gezwellen. Auto-industrieën produceren auto's met filter voor de rijke landen en auto's zonder voor de arme. Omwille van de broodnodige investeringen is er een onbeperkt vervuilingsrecht ontstaan. Voorstellen voor minieme verbeteringen worden eindeloos getraineerd door de grote belanghebbers. Onze maatschappij beschermt zich steeds intensiever met geweld tegen wie niet in staat zijn om de welvaart te kopen. We zijn de gevangenen van onze zelf gecreëerde gevangenis geworden. Zij die overtollig zijn worden of op afstand gehouden of direct geëlimineerd zoals dat met de bedelende kinderen gebeurt in de grote steden van Latijns-Amerika. Openbare gezondheidszorg en onderwijsvoorzieningen worden naar vermogen ontmanteld. De dynamiek van ons productiesysteem blijkt in staat om zelfs nog de laatste zwakke barricades die in de wereld zijn opgeworpen tegen de overmacht van het geld uit de weg te ruimen. Beschermende muren en openbare nationale voorzieningen worden allerwegen afgebroken. De laatste landen die tot nu toe gedeeltelijk leken te ontsnappen aan de universele macht van de nieuwe 'vooruitgang' geven hun sleutels af aan de internationale monopolies en de markteconomie, en worden nu 'vrije markten'. De vrijheid van deze vrije markt is echter de vrijheid voor enkelen. De vrije markt, zo zegt Galeano, het kruis van de zwakken, is het meest succesvolle exportproduct van de sterken. Het wordt gemaakt voor gebruik in de arme landen. Geen enkel rijk land heeft het ooit zelf gebruikt.

De vooruitgang een tragedie

De spiegel die Galeano het Westen voorhoudt, laat weinig illusies heel. Galeano laat een kloof zien tussen verschillende manieren van leven, denken, voelen en dromen. Hij maakt duidelijk dat deze kloof niet alleen het Noorden van het Zuiden scheidt, maar ook de rijke wereld intern verdeeld houdt en uiteindelijk zelfs de rijke scheidt van zijn eigen dromen, zijn eigen ontwikkeling en zijn eigen toekomst. Galeano is van mening dat deze kloof niet door de interne ontwikkeling van het systeem zelf, dat deze kloof heeft geproduceerd en erop is gegrondvest, kan worden opgeheven. Integendeel, de kloof wordt, zoals Galeano in **De aderlating van een continent** ontvouwt, voortdurend groter. De ongelijkheid neemt steeds dramatischer vormen aan. De wereld leeft al generaties lang voor twee derde in armoede en voor één derde in rijkdom, maar de delen drijven thans volledig uit elkaar en soms ziet het er naar uit, dat het grootste deel van de wereld in onze tijd voorgoed straffeloos genegeerd kan worden. De derde wereld wordt in de huidige tijd economisch genegeerd. Zij bestaat niet meer. Zij heeft een essentiële bijdrage geleverd aan de welvaart van het Westen, maar nu wordt zij losgelaten omdat zij niet meer nodig is. Pas wanneer een gebied in het Zuiden de welvaart in het Noorden in gevaar lijkt te brengen, herinnert het Noorden zich dat het überhaupt bestaat en dringt de naam van het gebied door in de media.

Voor Eduardo Galeano is het kapitalisme een systeem dat noodzakelijkerwijs leidt tot de ondergang van de mensheid. Wat zich eerst aandiende als vooruitgang en in werkelijkheid ook op verschillende terreinen heeft geleid tot nieuwe initiatieven en ontwikkelingen, is inmiddels voor velen uitgegroeid tot een tragedie. Wat eerst in de ogen van sommigen de weg leek naar een gelukkiger toekomst voor de mensheid, blijkt nu steeds meer een dodelijke bedreiging voor het collectieve voortbestaan van de mensheid. Galeano geeft klemmende voorbeelden van de onaanvaardbare prijs die inmiddels al is betaald voor de kapitalistische vooruitgang. De conclusie die hij trekt: 'Dat kan niet. We moeten iets anders bedenken.'

Galeano's antwoord

Wat moet er echter bedacht worden? De weg die Oost-Europa de afgelopen decennia is ingeslagen heeft geen oplossing gebracht. In naam van het socialisme heeft een bureaucratie zich de dromen van gerechtigheid van velen toegeëigend en vervolgens het volk aan de oren meegesleurd 'alsof het een idioot was, debiel, minderjarig'. Wel heeft Oost-Europa enkele avonturen van rechtvaardigheid en vrijheid op het zuiden van de planeet helpen financieren. Deze hulp is nu ook verdwenen. Uiteindelijk, zo betoogt Galeano, vormden het Oosten en het Westen in het verleden nog te veel elkaars spiegelbeeld. In het Westen werd de gerechtigheid in naam van de vrijheid geofferd op het altaar van de produktiviteit. In het Oosten werd de vrijheid geofferd in naam van de gerechtigheid. Maar het altaar was volgens Galeano in beide gevallen hetzelfde. De boodschap die het Westen te brengen heeft is dan ook net als die van het Oosten uitgeput. Zij genereren niets nieuws meer. Noch het Oost-europese socialisme noch het ten onrechte na de ineenstoring van het Oosten euforische westerse kapitalisme hebben in de ogen van Galeano nog toekomst, in de meest letterlijke zin van het woord.

Wat moet er dan nog bedacht worden als de wereld om ons heen geen toekomst meer heeft? In **De aderlating van een continent** antwoordt Galeano: 'De geschiedenis is een profeet die achterom

kijkt: op grond van wat geweest is en tegen wat geweest is, verkondigt zij wat er komen zal'. Het antwoord wordt naar zijn mening derhalve door de geschiedenis gegeven. In elke poging tot verandering komen de herinneringen van alle revoluties die in de loop van de geschiedenis de nek omgedraaid zijn of verraden zijn weer naar boven. Wie zich bezig houdt met de eigen geschiedenis komt daarin zonder ophouden het gevecht tegen voor een ander bestaan en de dagelijkse opstand tegen de berusting. De werkelijkheid draagt voordurend haar eigen ontkenning in zich. Op ieder moment slagen mensen er opnieuw in, ook al is het soms maar voor een korte tijd, om momenten van een andere werkelijkheid gestalte te geven. Daarom kan het vertellen en bestuderen van de geschiedenis ons ervoor behoeden om niet verder te kijken dan de 'eigen tijd en schande'. Alleen door de geschiedenis kunnen we weten dat de huidige realiteit niet de enig mogelijke is en dat ellende overwonnen kan worden. De drie omvangrijke delen van de **Kroniek van het vuur** vormen dan ook het eigenlijke antwoord van Galeano. Het geteisterde verleden van Latijns Amerika dat in deze kroniek gestalte krijgt blijkt in al haar adembenemende troosteloosheid tegelijkertijd barstens vol andere mogelijkheden en nieuw leven. De klaarblijkelijke werkelijkheid verbergt achter haar schijnbare onvermijdelijkheid de werkelijkheid die wil zijn, en die in ontelbare konkrete situaties soms al tijdelijk vorm krijgt. Galeano vertelt verhalen om met behulp van de geschiedenis te laten zien dat de vanzelfsprekendheid van de huidige wereld en de huidige macht uiterst bedriegelijk is en dat de wegen naar een wereld die ons in staat stelt om een waardiger leven te leven nooit allemaal tegelijk zijn afgesloten.
De kern van Galeano's antwoord is niet gelegen in een nauwkeurige uitwerking van de wegen die leiden tot ingrijpende veranderingen. Deze ontbreekt. De kern ligt in zijn stelling dat het een illusie is er van uit te gaan dat verbeteringen *binnen* het nu dominante systeem volstaan om weer een toekomst voor de mensheid mogelijk te maken. Het kapitalistische systeem zal zelf doorbroken moeten worden. De kern ligt tevens in zijn overtuiging dat mogelijkheden voor radicale maatschappelijke veranderingen voortdurend aanwezig zijn. Er is geen enkele grond voor defaitisme. Altijd zijn er mogelijkheden om ons los te maken van de dictatuur van het ene systeem, het ene beeld en de ene geschiedenis.

Uiteenlopende wegen

Als co-referent bij de lezing van Galeano figureerde Aad Nuis met een beschouwing onder de titel **Droom tegen nachtmerrie.** Nuis buigt het hoofd bij de felle 'boetepredicatie' van Galeano. Hij bezwijkt niet voor de verleiding om wat retouches en nuanceringen aan te brengen in het verhaal van Galeano ten einde diens preek voor wie niet verontrust wil worden verteerbaarder te maken. Hij erkent mèt Galeano dat het bestaan voor steeds meer mensen van meet af aan een uitzichtsloze ellende is. In de analyse van de achtergronden van dit gegeven blijken beide auteurs echter uiteen te lopen. Galeano wijst in niet mis te verstane woorden een oorzaak aan : de oorzaak van de huidige noodlottige ontwikkelingen ligt in het ongebreidelde kapitalisme, dat mensen tot slavernij brengt: de armen in dienst van de rijken, de rijken in dienst van de dingen. De geschiedenis van Latijns-Amerika laat de juistheid van deze stelling naar zijn mening zien, maar de stelling geldt uiteindelijk ook voor de oude en voor de derde wereld. Nuis opereert hier behoedzaam. Hij vermijdt het gebruik van de term 'oorzaak' en brengt een onderscheid aan met betrekking tot het begrip 'kapitalisme': 'Het is waar dat de aarde in snel tempo vernietigd wordt. (...) Het is waar dat het kapitalisme in het wild, dat wij hier niet kennen, maar de derde wereld maar al te zeer, die ontwikkeling eerder aanjaagt dan afremt. We weten dat ook allemaal wel (..)'.

'De droom van de getemde tijger'

De verschillen van opvatting over de achtergronden voor de huidige noodlottige ontwikkelingen leiden bij beide auteurs ook tot verschillende opvattingen over een eventuele remedie om deze ontwikkelingen te keren. Voor Galeano is de weg van het socialisme de enig mogelijke. Dit moet voor hem echter een socialisme zijn dat zich bevrijd heeft van de smetten van de systemen die zich tot nu toe als socialistisch beschouwden. Het socialisme is voor Galeano zeker niet dood. Het dient alleen niet vereenzelvigd te worden met de historische vormen die tot nu toe het licht zagen. Aad Nuis is het volstrekt oneens met deze opvatting.
Hij is in de eerste plaats van mening dat een dergelijk standpunt misschien wel dienstig is voor het behoud van de zuiverheid van het ideaal, maar dat het praktisch politiek handelen hier nauwelijks mee gebaat is. De opvatting is te hoog verheven en te ver verwijderd van de alledaagse werkelijkheid om er een houvast aan te kunnen ontlenen voor het uitzetten van een concrete politieke koers. Maar ook is er inmiddels al een betere weg voorhanden, die haar waarde voor het politiek handelen historisch al heeft bewezen. Deze weg is weliswaar minder 'zuiver', maar zij is wel bruikbaarder dan de weg van het nog nooit gerealiseerde socialisme. Om deze weg te verduidelijken gebruikt Nuis het beeld van de getemde tijger.
In het westen van Europa, zo betoogt Aad Nuis, is

de tijger van het kapitalisme eindelijk een getemde tijger geworden. Het beest is niet gedood, maar 'zo goed en zo kwaad als het gaat in het gareel gebracht van belangen die ver uitgaan boven zijn eigen jachtinstinct'. In dit deel van Europa is na eeuwen van conflicten een hechte en duurzame gemeenschap ontstaan. Deze gemeenschap heeft in onze dagen een gemengde economie, kent een democratische traditie en een stelsel van sociale voorzieningen. Zo is langs zeer geleidelijke weg een stelsel ontstaan, 'dat met al zijn slepende onvolkomenheden meer heeft bijgedragen tot een behoorlijk bestaan van de mensen dan enig ander stelsel tot op dit moment in de geschiedenis'. Het stelsel is een produkt van vele nuchtere compromissen en als zodanig zet het wellicht niet onmiddellijk de geesten in vlam. Het is een vrucht van tegenstrijdige krachten. De arbeidersbeweging heeft er een aandeel in gehad, maar ook het verlichte eigenbelang van de bezittende klassen. We kunnen hier spreken van een Europees model, samengesteld uit vele soms tegenstrijdige dromen en verlangens.
Galeano stelde tegenover de onbarmhartige werkelijkheid van de huidige wereld, 'the American way of life', de hoop op een nieuwe socialistische toekomst. Nuis wil ontsnappen aan dit in zijn ogen onvruchtbare alternatief. Hij wil geen keuze maken tussen òf het wilde, ongebreidelde kapitalisme van Amerikaanse makelij òf een nog nooit gepraktizeerd socialisme. Hij pleit voor de waarde van het 'Europese model', dat hoop kan geven aan de wereld, en dat naar zijn mening het wellicht nog zo niet erg sterke, maar op dit moment enig mogelijke instrumentarium biedt om de treurige staat waarin de wereld verkeert met gerichte daden te verbeteren. Volgens hem is het Europese kapitalisme niet zozeer de gezworen vijand van het orthodoxe kapitalistische geloof, maar eerder een succesvolle ketterij ervan. Het lijkt misschien wel een grijs model: het leidt vast niet tot de grote gelijkheid tussen de mensen, die in het stralende socialistische model werd beoogd, maar die altijd buiten bereik bleef. Maar het kan misschien wél enige stappen mogelijk maken 'naar een sober en menswaardig bestaan voor iedereen'. Dit zal wel een uiterst lange en moeizame weg zijn, maar er bestaat geen reële andere.

Nauwkeuriger analyse noodzakelijk

Voor welke van beide beschouwingen men ook kiest, erg hoopvol ziet de nabije toekomst er niet uit. Geen van beide interpretaties biedt veel aanleiding tot uitbundig vieren van het vijfde eeuwfeest van de nieuwe wereld. Er zal echter toch wel een uitgebreid feestprogramma komen. De overtocht zal enige keren worden nagezeild, er vinden parades plaats, exposities worden ingericht en de Olympische Spelen in Barcelona zullen aan de grote zeevaarder worden opgedragen. Dat komt vermoedelijk omdat er voortdurend gelegenheden voor feesten moeten worden bedacht, of deze er nu zijn of niet. Maar het is meer dan ooit raadzaam om ook de twijfel en de kritische geluiden die de kop opsteken au sérieux te nemen.
Wat men ooit ook heeft kunnen bedoelen met 'nieuwe wereld', de termen 'oud' en 'nieuw' hebben in de huidige wereld hun betekenis grotendeels verloren. De nieuwe wereld verschilt niet veel meer van de oude. Waar we ook heengaan, we blijken de oude problemen met ons mee te nemen. Een balans van vijfhonderd jaar 'nieuwe wereld' wordt dan ook noodgedwongen een balans van de oude én de nieuwe wereld te zamen. Deze balans van het gezamenlijke verleden heeft als inzet wegen te vinden die een collectieve toekomst nog mogelijk maken.
De beschouwingen van Galeano en Nuis kunnen een bijdrage leveren aan een dergelijke balans. Hun benaderingen verschillen echter zo sterk van elkaar en er blijven nog zoveel 'open plekken' in hun dialoog, dat het de moeite loont om eerst de ruimte die door hun onderscheiden posities wordt ingenomen zorgvuldiger te onderzoeken. De onderstaande notities vormen niet meer dan een eerste commentaar.

Macht en onmacht van de nu bestaande theorieën

1) De beschouwingen van beide inleiders staan niet in alle opzichten haaks op elkaar. Ze leggen eerder voor een deel andere accenten of hebben deels betrekking op onderscheiden terreinen en aspecten. Zo spreekt Eduardo Galeano zich niet zozeer uit over de mogelijkheid en wenselijkheid of onwenselijkheid van tastbare 'tussentijdse' verbeteringen in het kapitalistische model. Hij verdedigt alleen de stelling dat 'interne' verbeteringen **uiteindelijk** onvoldoende zijn, omdat het kapitalistische systeem **structureel** gebaseerd is en dus gebaseerd blijft op (niet te rechtvaardigen) onderdrukking. Aad Nuis heeft het **uitsluitend** over deze 'tussentijdse' verbeteringen, omdat hij de weg van Galeano onmogelijk én overbodig vindt. Galeano's benadering sluit de door Nuis gesuggereerde stappen niet uit. De benadering van Nuis sluit die van Galeano echter wel uit. Op een centraal punt is er blijkbaar wél sprake van een fundamentele tegenstelling tussen beide beschouwingen.

Beide beschouwingen kennen een lange traditie. Aan de ene kant bestaat er een traditie van 'revolutionaire' theorieën, die uitgaan van de noodzaak en mogelijkheid van een **fundamentele verandering** van het huidige systeem. Aan de andere

kant zien we een liberale en sociaal-democratische traditie van de noodzaak en mogelijkheden van **hervorming** op basis van en binnen het huidige systeem. Het is heel wel mogelijk dat de politieke praktijk die uitgaat van de ene traditie soms niet of nauwelijks verschilt van die van de andere traditie. Maar het perspectief waarin deze praktijken worden geplaatst is in beide tradities fundamenteel verschillend. Het gaat hier om een **inhoudelijk** verschil van opvatting over de aard van het maatschappelijke systeem, dat in beide tradities uitgangspunt en object van onderzoek vormt. Dit verschil van interpretatie betreft de fundamentele structuur van het kapitalistische systeem. Hieruit vloeit vanzelf een andere inschatting voort van de mogelijkheden en de reikwijdte van veranderingen en verbeteringen van dit systeem van binnenuit. Gezien de fundamentele aard van dit verschil van opvatting en de verstrekkende consequenties die daaruit voortvloeien is het aannemelijk èn wenselijk, dat het maatschappelijke debat hierover op vele niveaus wordt voortgezet. Het probleem dat de inzet vormt van dit debat is misschien wel tijdelijk bij velen van de agenda gevoerd, maar dit is zelf geenszins beantwoord of zelfs maar dichter bij een oplossing gekomen door de instorting van het 'reëel bestaande socialisme', waarvan we kort geleden getuigen waren, noch door de gevoelens van triomf, die hierdoor werden opgeroepen. De stelling van Galeano, dat het kapitalisme zelf geen toekomst heeft en ook geen toekomst te bieden heeft aan de mensheid, wordt op zich noch weerlegd noch ondersteund door de recente omwentelingen in Oost-Europa. Deze stelling, evenals de revolutionaire traditie waar zij uit voortkomt, verdient alle aandacht zonder dat de inhoud wordt afgedaan met een eenvoudige verwijzing naar de wederwaardigheden van de communistische modellen en de verkalkte systemen in Oost-Europa.

2) Nuis stelt -terecht- hoge eisen aan het door hem verdedigde 'Europese model', wil men in de nabije toekomst in staat zijn met behulp van dit model de door Galeano geschetste gevaren te keren. Hij houdt een pleidooi om weerstand te bieden aan de neiging tot minimalisering van de verzorgingsstaat. Meer mensen moeten gaan werken: er moeten veel meer betaalde banen gecreëerd worden. We zullen met behulp van een goed functionerend, sterk centraal gezag de voorwaarden moeten scheppen voor een gezamenlijke zorg voor de mensen en voor het milieu. We moeten het Europese huis snel afbouwen, niet alleen economisch, maar vooral ook sociaal en politiek, zodat we in heel Europa in staat zijn de normen van humaniteit te handhaven, zowel voor onszelf als voor de grote aantallen vluchtelingen die van buiten het

foto: Elmer Spaargaren

Eduardo Galeano houdt de negende Van-der-Leeuw-lezing

beschermde 'Europese park' bij ons zullen komen aankloppen.
Het is niet moeilijk om deze lijst van eisen nog met vele andere uit te breiden. Hier treden evenwel tegelijkertijd ook de moeilijkheden van de benadering van Aad Nuis scherper aan het licht. Nuis schrijft dat naarmate de lijst van zelf vastgestelde eisen langer wordt, de twijfel groeit of dit ooit zal worden opgebracht. Deze twijfel lijkt mij helaas erg gerechtvaardigd. Het is in mijn ogen zeer onduidelijk wie hier voor zou moeten zorgen. Is de beschaving van de getemde tijger zodanig dat we deze positieve ontwikkelingen in de nabije toekomst tegemoet kunnen zien of -minder passief uitgedrukt- met kans op succes kunnen bevechten? Of is, zoals Galeano meent, ons 'Europese' systeem als het er op aan komt slechts een soort van fatsoen van dieven onder elkaar, alleen mogelijk doordat we samen de rest van de wereld hebben leeggeroofd en nog steeds leegroven? Is de kracht van de welvaartsstaat en van de daarbij behorende democratische procedures en principes van humaniteit inmiddels al zo groot dat zij onafhankelijk van de economische voorspoed die haar in het verleden mogelijk maakte kan blijven voortbestaan? Ik ben bang dat dit een illusie is en dat de lijst die Nuis noemt in de toekomst ook bij de geciviliseerde tijger verre van veilig zal blijken te zijn. Nuis schrijft dat de tijger van het kapitalisme in Europa in het gareel is gebracht 'van belangen die ver uitgaan boven zijn eigen jachtinstinct'. Is dit aanwijsbaar, of is de wens de vader van deze gedachte? Ik zie in, dat individuele jachtinstincten in het gareel gebracht kunnen worden door systemen van afspraken en conventies, en zelfs door eigen overtuigingen. Dat het streven naar winst, dat inherent is aan ons economische systeem, echter mondiaal in het gareel wordt gebracht door belangen die hier ver bovenuit zouden gaan, zie ik op macro-schaal niet, althans ik kan geen voorbeelden noemen. Wel worden er soms maatrege-

len genomen wanneer dit winsstreven direct of indirect in gevaar komt.

3) Het is naar mijn mening erg onvruchtbaar wanneer we zouden blijven denken vanuit een scherpe tweedeling tussen òf hervormingen òf revolutie. Vanuit een dergelijk denkschema betekent vasthouden aan de noodzaak van revolutie dan inderdaad, zoals Nuis schrijft, dat men het ideaal weliswaar zuiver houdt, maar dat men het daarmee tegelijk weg schuift naar een verre, zo niet onbereikbare toekomst, terwijl men de tegenstander alle troeven in handen laat houden. Dan betekent vasthouden aan uitsluitend hervormingen **binnen** het eenmaal gegeven kapitalistische systeem daarentegen, dat men dit systeem als het definitieve beschouwt en als eeuwig, en dat men de onrechtvaardige verhoudingen waarop het **structureel** is gebaseerd negeert of definitief 'op de koop toe' neemt. Aan beide keuzes zitten echter niet alleen teveel haken en ogen. Ze blijken op den duur ook volstrekt niet mogelijk. Historisch blijken deze beide lijnen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hervormingen zetten processen in gang waarin vaak zeer geleidelijk de kaders waarbinnen ze worden gerealiseerd onder steeds grotere spanning komen te staan en na verloop van tijd bezwijken. Revoluties zijn niet mogelijk zonder dat de voorwaarden voor dergelijke omwentelingen in de loop van een vaak lange periode zijn vervuld. Beide polen veronderstellen elkaar. Wanneer we beide elementen van elkaar losmaken en scheiden, rest ons alleen nog de keuze tussen een romantisch en onvruchtbaar revolutieidee of een definitieve berusting in het structurele onrecht dat aan het huidige economische systeem ten grondslag ligt. Historische ontwikkelingen houden zich gelukkig niet aan de dorre schema's en tweedelingen die wij voor ze hebben bedacht.

4) De steriliteit van de schema's die we gewend zijn te hanteren en de bevangenheid van de discussies die op dit terrein gevoerd worden, maken duidelijk hoe sterk de ideologische fronten zijn waarbinnen ons denken zich afspeelt. Het is zeker niet toevallig dat er, uitgerekend in de tijd dat ideologische tegenstellingen zich op veel terreinen krachtig manifesteren en de media in dit proces een grotere rol dan ooit vervullen, verschillende stemmen opgaan om het ideologiebegrip maar af te schaffen, omdat het volledig zou zijn verouderd. Voor links zijn de ontwikkelingen in Oost-Europa daarom wellicht niet alleen pijnlijk maar ook bevrijdend. Zij hebben velen gedwongen om idealen en theoretische inzichten opnieuw kritisch te reflecteren; zij hebben menigeen misschien ook bevrijd van een nooit verdwijnende maar moeilijk precies te lokaliseren pijn. Maar zij kunnen ook de kans vergroten dat de politieke discussie binnen links zich van bepaalde taboes en verstarringen ontdoet. Na de gelovige navolging en de ongelovige verwerping kan nu hopelijk een periode volgen van een wat meer open, zakelijke uiteenzetting met concepten en denkbeelden van de practische en theoretische traditie van links. Willen we ooit verder komen dan de tweedeling tussen vrije markteconomie en van boven opgelegde centrale planning, tussen het recht van de sterkste in een 'vrije' democratie en collectieve onmondigheid in een starre centralistische samenleving dan moeten we de oude loopgraven verlaten. Links moet onbevangener aan de slag met deze nieuwbouw. Bij deze onbevangen houding hoort een opener en nieuwsgieriger omgang met de eigen theoretische traditie. Het is een veeg teken wanneer het werk van (bij voorbeeld) Marx en Engels voor onbepaalde tijd naar de achterste planken zou verhuizen. Maar bij deze houding hoort ook dat de concepten en ideeën die door deze traditie worden aangereikt niet alleen maar worden gekoesterd en bewaard. Noodzakelijk is ook dat zij tegen de achtergrond van huidige ervaringen en inzichten opnieuw kritisch worden onderzocht en verder ontwikkeld, òf dat zij worden losgelaten.

In de balans van Eduardo Galeano en Aad Nuis van de huidige stand van zaken in de oude en de nieuwe wereld wordt schrijnend duidelijk, dat de vragen die Galeano aan de orde heeft gesteld voorlopig niet beantwoord zijn. De oplossingen van Aad Nuis zijn te klein voor de door Galeano beschreven problemen. De feestrituelen van het Columbusjaar kunnen niet verhelen, dat ook de nieuwe wereld inmiddels stokoud is geworden. Voor onze toekomst zal niet meer een nieuwe wereld maar eerder een nieuwe wijze van samenleven – niet alleen op macro-schaal, maar evenzeer in micro-verband – van levensbelang blijken.

Jeroen Bartels is filosoof en medewerker van P en C

DE VERZORGINGSTAAT
SHIT... HET SWINGT TOCH WEL WANNEER AL DIE OVERBODIGE BALLAST WORDT WEGGEGOOID....
MINI-STELSEL
WILLEMEN

De verzorgingsstaat of valt

Frank Biesboer

THEMA

Na de eerste grote stelselherziening in de eerste helft van de jaren tachtig, indertijd onder leiding van staatssecretaris De Graaf, volgde begin jaren negentig een nieuwe grote ronde. Overhaast en in een zelfgecreëerde dwangsituatie besloot het kabinet tot een ingreep in WAO en ziektewet. De spanningen, die toen op spastische wijze konden worden overwonnen, kunnen de komende tijd nog wel eens hoger oplaaien. Voor de PvdA lijkt de koppeling al definitief verloren gezien het hoge tempo van inflatie, de werkloosheid neemt weer toe, de afspraken van Kok zelve over de monetaire eenwording van Europa hebben een strak keurslijf van verdere bezuinigingen en verlaging van premies en belastingen opgelegd.

De PvdA bereidt zich inmiddels beter op die discussie voor dan afgelopen zomer. Hoewel de voorstellen van de PvdA-commissie-Wolfson bij het ter perse gaan van dit blad nog niet precies bekend waren, duidelijk is wel dat deze de CDA-optie van een verdere (in mini-richting) verlaagde uitkering afwijst, waar dan wel strengere controle en een strakker begeleidingsbeleid voor in de plaats moeten komen. Het is nog maar de vraag of CDA en VVD, na alle problemen rond de herziening van het ziektekostenstelsel, akkoord gaan met voorstellen, waarvan van niet van te voren vaststaat dat die uitzicht bieden op forse premieverlaging. Het is de vraag of de weg die de commissie-Wolfson biedt ook werkelijk voldoende is.

Ook degenen die sociale rechtvaardigheid in hun vaandel dragen moeten vaststellen dat de vlaggestok niet tot in de hemel reikt. Linkse kritiek op de verzorgingsstaat is niet nieuw: de afwenteling van kosten, de bureaucratische uitvoering, het gebrek aan perspectief, de betutteling en afhankelijkmaking; vaak waren het de nieuwe sociale bewegingen, die deze kritiek eind jaren zeventig met grote felheid naar voren brachten. Vaak moeten dezelfde mensen vaststellen, dat het streven naar emancipatie en zelfstandigheid nu gebruikt wordt als argument om uitkeringen te verlagen en over te laten aan de luister van de private verzekeringen...

Alle reden dus om de linkse discussie over de verzorgingsstaat tot in de diepte te voeren. Een reeks publicisten over het onderwerp verzorgingsstaat werd gevraagd een poging te doen tot een meer samenhangende visie op de toekomst van de verzorgingsstaat.

Ruud Vlek ziet de toekomst van die verzorgingsstaat vooral als de uitkomst van een machtsstrijd tussen diverse politieke factoren en zijn voorspelling is somber: met het falen van een werkgelegenheidspolitiek verwacht hij een autoritaire verzorginggsstaat waarin uitkeringsgerechtigden zullen worden gemarginaliseerd. Zelf ziet hij als alternatief het toekennen van een volwaardige positie aan uitkeringsgerechtigden.

Ger Tielen is van oordeel dat er niet zo melodramatisch over de omvang van verzorgingsstaat gedaan moet worden. Er is immers welvaart genoeg! Vanuit de positie van ouderen maakt hij duidelijk dat de huidige verzorgingsstaat niet 'af' is. Ouderen stellen nieuwe eisen aan de verzorgingsstaat: ze willen participeren, niet afgeschreven worden, niet nodeloos afhankelijk zijn. Voorzover de politiek voor deze verlangens open staat, vormt de bestaande uitvoeringsmacht een behoorlijke hindernis om dit soort veranderingen door te voeren.

Ina Brouwer probeert aan het huidige parlementaire debat over de verzorgingsstaat een andere wending te geven: stop met illusies over het terugdringen van het aantal mensen dat van een uitkering afhankelijk is. Mensen zullen hoe je het ook draait of keert voor een groot deel van hun leven van die verzorgingsstaat afhankelijk zijn. Ga daar dan in je beleid van uit: niet door op uitkeringen te korten, maar door een andere financieringsbasis te vinden. En door binnen het stelsel het nodige te veranderen. Bijvoorbeeld door risico's beter in rekening te brengen, en vooral door een andere uitvoeringspraktijk. De vakbeweging zou zijn krampachtig vasthouden aan de huidige uitvoeringsorganesatie moeten opgeven ten gunste van een veel kritischer positie als toezichthouder.

Liesbeth Bervoets begeeft zich vooral op het vlak

van de gemeenplaatsen en simplismes die ons om de oren vliegen, zoals het begrip calculerende burger. Maar al te vaak worden achter dergelijke begrippen sekseverschillen versluierd. Waar professionalisering en autonoom handelen van bewuste burgers tegenover elkaar worden geplaatst, toont zij aan hoe ze in elkaars verlengde liggen, met aan beide kanten gevaren tot ontsporing. Waar zorgverleners de mondigheid van de burgers weten te benutten ontstaan nieuwe mogelijkheden, zoals zij laat zien aan de hand van het voorbeeld van vroedvrouwen.

Harry Kunneman treedt buiten het al omvangrijke terrein van de verzorgingsstaat. Moeten we ons niet eerst de vraag stellen of de richting, die de trein van vooruitgang en verbetering voortsnelt, wel de goede is, voordat we proberen iedereen die dreigt af te haken mee te krijgen? Zijn vraag is gelijk het antwoord: met die richting zit het fundamenteel fout. Wat dan, in welke richting moet dan een nieuw perspectief gezocht worden? Niet in de religie, niet in de grote verhalen als van het socialisme ziet Kunneman werkelijk houvast, terwijl individuen steeds meer worden teruggeworpen op economische doelmatigheid. Een antwoord ziet hij wel in het voorop stellen van menselijke relaties, veelzijdige ontplooiing; daar zou de verzorgingsstaat meer ruimte voor moeten bieden.

Raf Janssen keert zich al evenzeer van het TGV-traject van de huidige maatschappij en schetst, anders dan Kunneman, op welke manier de wissels van de maatschappelijke structuren kunnen worden omgezet: hij pleit voor het uitbreken uit de dwangbuis van betaalde arbeid, tijd en geld. Wie een menswaardige en houdbare verzorgingsstaat wil, moet de behoefte aan zorg door de staat verminderen door de dwangbuis af te werpen.

Zoals te verwachten behandelen de auteurs heel verschillende aspecten van de verzorgingsstaat, en lijkt de verwarring en onduidelijkheid bij eerste lezing eerder toe dan af te nemen. Toch zijn er wel gelijkvormige redeneringen te ontwaren.

1. De vele simplistische formules, waarmee het huidige debat over de verzorgingsstaat wordt overspoeld, voldoen niet. Uitspraken als: 'nu snijden om de toekomst zeker te stellen', 'de calcurende burger', 'de verzorgingsstaat tot een minimum beperken', 'de mensen willen het zelf regelen' hebben met een werkelijke analyse niets van doen.
2. De verzorgingsstaat is geen eiland, maar is in alles verbonden met onze moderne industriële samenleving, die tal van zorgbehoeften opwekt en waarin structurele veranderingen nodig zijn.
3. De verzorgingsstaat heeft een blijvende taak en daar zal de financiering van uit moeten gaan. De verzorgingsstaat zal wel, zowel in financiële grondslagen als vormgeving, moeten veranderen.
4. De tegenstelling afhankelijkheid/mondigheid moet worden overwonnen door een nieuwe vorm van interactie tussen verzorgingsstaat en mondige burgers, wat het uitgangspunt moet zijn in een nieuwe vormgeving van de verzorgingsstaat.

Voor het overige schrijven de auteurs behoorlijk langs elkaar heen, vooral als het gaat om de vraag hoe beslissend een fundamentele verandering van onze huidige dwangeconomie is om tot een werkelijk samenhangende toekomstvisie voor de verzorgingsstaat te komen. Het debat over die fundamentele inzet zal in dit blad zeker nog volgen.

Frank Biesboer is redacteur van Politiek en Cultuur

Mini-stelsel versus minima

De komende krachtmeting rond de verbouwing van de sociale zekerheid

Ruud Vlek

THEMA

Het afgelopen jaar heeft zich in de Nederlandse politiek schijnbaar een nieuwe consensus gevormd: die van de te ver doorgeschoten verzorgingsstaat. Onder aanhef van nieuwe slagwoorden, zoals de calculerende burger, de mondige burger, werk boven inkomen, vergroting van de arbeidsparticipatie, evenwicht tussen rechten en plichten e.d., werd het klimaat geschapen voor het over een brede linie ingrijpen in de inkomens- en rechtspositie van diegenen die op de dienstverlening van de verzorgingsstaat zijn aangewezen. Door bezuinigingen op sociale voorzieningen werd de koopkracht van grote groepen ontvangers van een minimuminkomen aangetast. Tevens maakte de regering een krachtig begin met het aantasten van bovenminimale sociale zekerheidsregelingen: achtereenvolgens werd de WAO, de Ziektewet, het wachtgeld voor ambtenaren en de AWW aangepakt.

Als sluitstuk van deze regeringspolitiek, werd ook nog de koppeling van de uitkeringen aan de gemiddelde ontwikkeling van de lonen 'tijdelijk' opgeschort, en gezien de verdere economische vooruitzichten voor lange tijd afgeschaft. Het is duidelijk dat de huidige regeringscoalitie definitief de strijd heeft aangebonden met de massale uitkeringsafhankelijkheid. De sociale zekerheid gaat in Nederland op slot. Niet bij machte perspectief op werkgelegenheid te bieden, kiest de regering ervoor de uitkeringsgerechtigden door financiële verslechteringen en individuele prikkels uit regelingen te dwingen. Omdat dat bij gebrek aan werkgelegenheid niet mogelijk is wordt simpelweg besloten uitkeringen te verlagen, of in de voorzieningensfeer te bezuinigen.

Opnieuw wordt de vraag actueel welke sociale en politieke gevolgen deze ontwikkelingen op korte en middellange termijn zullen hebben, met name voor degenen die blijvend op de verzorgingsstaat zijn aangewezen. Zij zijn immers weinig geholpen met de modieuze parolen, die misschien voor de middengroepen aantrekkingskracht hebben, maar voor de cliënten van de verzorgingsstaat slechts verslechteringen maskeren. Een hele reeks fundamentele vragen zijn hierbij aan de orde: in het bijzonder de betrouwbaarheid van de sociale zekerheid die de overheid aan burgers levert, en de handhaving van het sociaal minimum waarop grote groepen zijn aangewezen. De mensen op wie al deze maatregelen worden losgelaten worden hierbij in het geheel niet betrokken: zij zijn vooral object van overheidsmaatregelen, hun protest wordt niet gehonoreerd. In deze situatie wordt het in toenemende mate de vraag wie het bij de voorgenomen herstructurering van de verzorgingsstaat nog opneemt voor al degenen die van de arbeidsmarkt zijn buitengesloten en geen toevluchtsoord buiten de verzorgingsstaat kennen.

Grondslagen

Zoals indertijd de opbouw en institutionele invulling van de verzorgingsstaat, zal ook de mate, vorm en snelheid van de voorgenomen herstructurering van de verzorgingsstaat afhangen van de krachtsverhoudingen tussen de politieke formaties die bij dit proces de leiding hebben.

De huidige regeringscoalitie streeft naar een stabilisatie van de kosten van de sociale zekerheid. Door de groeiende aanspraken op sociale zekerheid en sociale voorzieningen lopen de kosten hiervan steeds hoger op; de collectieve lastendruk, het geheel van belastingen en sociale premies maakt arbeid duur. Dat is volgens de regering slecht voor de internationale concurrentiepositie, en daarnaast bevordert het de verdere uitstoot van arbeid. De hoge lastendruk bevordert door het grote verschil tussen bruto- en nettoverdiensten het verder uitdijen van een zwarte economie, hetgeen belastinguitval voor de staat en concur-

rentievervalsing voor bedrijven tot gevolg heeft. Al deze mechanismen leiden tot een verslechtering van de werkgelegenheidssituatie en daarmee van de financiële grondslag van de verzorgingsstaat, omdat deze voor een belangrijk deel wordt gefinancierd uit de inkomstenbelasting, en in het bijzonder uit werknemerspremies.
Het grote beslag op de verzorgingsstaat is zelf vooral een gevolg van de uitstootmechanismen inherent aan een kapitalistische economie. De voortdurende opvoering van de produktiviteit en de verdere rationalisatie van de bedrijfsvoering, waardoor ondernemers de winstgevendheid van hun bedrijven trachten te herstellen, heeft naast personeelsreductie tot overbelasting van kernwerknemers geleid. Bij het uitblijven van arbeidsintensieve investeringen heeft dit proces geresulteerd in een blijvend hoog niveau van structurele werkloosheid en massale arbeidsongeschiktheid. Het grote beroep op sociale zekerheid en sociale voorzieningen is daarmee de keerzijde van een technologische ontwikkeling, die diverse soorten arbeid overbodig heeft gemaakt.
De grondslagen van de sociale zekerheid zijn dus uitgehold door de ontwikkeling van de markteconomie. De verzorgingsstaat, bedoeld om de gevolgen hiervan op te vangen en mensen bestaanszekerheid te geven, zet daarnaast een aantal economische mechanismen in werking, die deze ontwikkeling nog versterken. De regelingen van de verzorgingsstaat zijn bij een liberale markteconomie enkel overeind te houden, wanneer een evenwicht gehandhaafd kan worden tussen een economische groei, die niet een vermindering maar een substantiële uitbreiding van werkgelegenheid met zich meebrengt. Tenminste, zolang de verzorgingsstaat nog voor het leeuwedeel uit de inkomstenbelasting en de sociale premies wordt gefinancierd.

Rangorde

De sociale politiek is daarmee in toenemende mate geheel onder het primaat komen te staan van de economische en financiële politiek van de overheid. De eigenlijke functie van de sociale zekerheid, bestaanszekerheid te bieden voor mensen die om de een of andere reden niet middels arbeid in het eigen onderhoud kunnen voorzien, krijgt een ondergeschikte functie toebedeeld. In de hiërarchie van beleidsdoeleinden, die ten grondslag ligt aan de sociale politiek van de centrum-linkse regeringscoalitie, lijkt het verschaffen van sociale zekerheid op een allerlaatste plaats beland te zijn in de prioriteitenlijst. De functierangorde van de sociale politiek in Nederland lijkt er momenteel als volgt uit te zien:
1. het bevorderen van de internationale concurrentiepositie van het bedrijfsleven. Verlagingen van de sociale uitkeringen dragen hieraan bij, doordat bij een verlaging van de sociale premies de loonkosten en daarmee de kosten per eenheid produkt kunnen dalen.
2. het verminderen van het overheidstekort, door het verminderen van aanspraken op sociale zekerheid en door middel van het loslaten van de koppeling van uitkeringen aan de contractlonen.
3. het bevorderen van de werking van de arbeidsmarkt en het verzorgen van een ongestoorde arbeidsvoorziening. In dit teken staat het 'activerend arbeidsmarktbeleid', gericht op het opnieuw individueel naar de arbeidsmarkt leiden van werklozen.
4. het voeren van een inkomenspolitiek, die lastenstijgingen voor deelnemers aan het arbeidsproces voorkomt, verdere inkomensnivellering tegengaat, en de loondrukkende werking van werkloosheid uitstrekt tot bovenminimale uitkeringen. Daarnaast nominale handhaving van het sociaal minimum van de minimuminkomens, die wel geacht worden via prijsverhogingen in de collectieve voorzieningen mee te betalen aan het dichten van het overheidstekort.
5. het voorzien in de bestaanszekerheid van niet-actieven, middels sociale voorzieningen op minimumniveau voor alle definitief van de arbeidsmarkt buitengesloten groepen (bejaarden, gehandicapten, vrouwen, langdurig werklozen), en een leeftijdsafhankelijk mini-stelsel van sociale zekerheid voor tijdelijk werklozen, schoolverlaters en arbeidsongeschikten. Bij volumestijgingen geldt voortaan de regel, dat uitkeringsgerechtigden zelf moeten inleveren voor de te hoge instroom van mede-uitkeringsgerechtigden; dit via uitkeringsverlagingen, die doorgevoerd zijn met betrekking tot de WW, de WAO en de AWW, of door een steeds verder naar beneden bij te stellen beleidsmatige koppeling.

Anti-coalitie

Bovenstaande rangorde maakt ook duidelijk hoe de hiërarchie is tussen de belangen, die in het geding zijn bij de herstructurering van de verzorgingsstaat. Voor de werkgevers is de verzorgingsstaat een sta-in-de-weg bij hun strategie van internationale expansie. Voor de overheid vormen de voorzieningen van de verzorgingsstaat een enorme ballast bij het saneren van de staatsbegroting. Deze belangen lopen dus parallel. Overheid en werkgevers kunnen hun belang doorzetten, door alle actieven erop te wijzen, dat ook zij belang hebben bij lage collectieve lasten. Op deze wijze komt een zeer brede anti-verzorgingsstaatcoalitie tot stand, van alle marktpartijen die belang hebben bij sterke reductie van collectieve lasten ten nadele van verzorgingsstaatvoorzieningen. Het lijkt erop, dat sinds de omslag in de op-

stelling van de PvdA er momenteel opnieuw een 'anti-welfare/low tax-coalition' aan de regering is, overeenkomstig de centrum-rechtse coalities van de jaren tachtig.
Het is duidelijk, dat uitkeringsgerechtigden niet veel te winnen hebben bij een dergelijke politiek van voortdurende verslechteringen van sociale voorzieningen en sociale zekerheid. Het beleid van geleidelijke afbouw van de verzorgingsstaat wordt naar hen toe gelegitimeerd met de stelling, dat dit nodig is om de verzorgingsstaat voor diegenen, die er echt op aangewezen zijn, in stand te houden. Maar ook dat wordt niet waargemaakt, gezien het feit, dat bij de verslechteringen van de WAO geen uitzonderingsmaatregelen te bedenken bleken te zijn voor de zogenaamde 'onomkeerbare gevallen'. Door het afschaffen van de koppeling, en de bezuinigingen op collectieve voorzieningen werd ook de koopkracht van de sociale minima verder uitgehold. Een verdere verslechtering van ouderenvoorzieningen (AOW, VUT, hogere pensioengerechtigde leeftijd) vormt nu al de verborgen agenda voor de middellange termijn.
Voor uitkeringsgerechtigden die blijvend op een minimuminkomen zijn aangewezen betekent dit alles geenszins het bevorderen van mondigheid en zelfstandige bestaanszekerheid, of het doorbreken van afhankelijkheid. Integendeel, het koerst verder aan op een groter aantal sociale minima, meer stille armoede, en een verdere maatschappelijke buitensluiting van deze staatsafhankelijke groepen mensen.

Synthese

De vraag is nu of er tegenover dit perspectief van verdere afbouw in de richting van een strenge mini- of 'post-verzorgingsstaat', met alle geschetste negatieve gevolgen voor uitkeringsgerechtigden, een tegenperspectief te ontwikkelen valt, dat in de komende politieke debatten tegenover de markt- en bezuinigingslogica van werkgevers en regering kan worden ingebracht.
Of daarbij een soortgelijke synthese van een nieuw model van verzorgingsstaat ontwikkeld kan worden, tegenover de schijnbare coherentie en logica van het liberale mini-stelsel is de vraag. In het nu baanbrekende model van het mini-stelsel worden een hoop verschillende problemen 'opgelost', door ze onder één oplossingsvariant van minimale sociale zekerheid te rangschikken. Het gaat echter om een veelheid van kwalitatief en kwantitatief verschillende maatschappelijke problemen, die ook door afbraak van de verzorgingsstaat niet zomaar weggewerkt worden:
- het werkloosheidsvraagstuk, in het bijzonder dat van langdurige werkloosheid.
- het vraagstuk van arbeidsongeschiktheid en arbeidsomstandigheden
- het vraagstuk van de verzorging van buitengesloten groepen (bejaarden, gehandicapten).

De suggestie dat door een minimale verzorgingsstaat al deze problemen als sneeuw voor de zon zullen verdwijnen, doordat het marktproces dankzij een gesaneerde overheid weer optimaal zal werken, is een merkwaardig weinig betwist liberaal kernleerstuk in het huidige verzorgingsstaatdebat.

Werkgelegenheid

Het is duidelijk, dat er veel aan gelegen is het draagvlak van de verzorgingsstaat te vergroten door een actief werkgelegenheidsbeleid. Het type werkgelegenheidsbeleid, dat de nederlandse overheid voert is echter in alle opzichten minimaal te noemen. Eigen werkgelegenheidsmaatregelen beperken zich tot een tweetal werkgelegenheidsprogramma's voor jongeren en langdurig werklozen, gebaseerd op het principe van terugploegen van uitkeringsgelden. De JWG- en banenpoolprogramma's beperken zich echter voornamelijk tot de lokale overheid als werkgever, en hebben een naar verhouding tot het grote aantal werklozen zeer beperkt effect. De werkgelegenheidspolitiek naar de particuliere marktsector beperkt zich tot een loonmatigingsbeleid, waarbij door het laag houden van de prijs van arbeid gunstige effecten op de werkgelegenheidsontwikkeling worden verhoopt.
De loonmatigingspolitiek, hoezeer ook gunstig voor de exportpositie, heeft naar de binnenlandse markt een merkbare deflationaire werking, die minder gunstig is voor werkgelegenheidsgroei. Waar de vakbeweging het van de regering niet in z'n hoofd mag halen zich te onttrekken aan dit vrijwillige matigingsbeleid, kunnen werkgevers zich nog steeds op het standpunt stellen, dat de werkgelegenheid niet hun eerste verantwoordelijkheid is.
Wanneer de regering serieus werk zou willen maken van een actieve arbeidsmarktpolitiek, zou ze niet moeten volstaan met het prikkelen van de individuele werkloze voor een te krappe arbeidsmarkt. Wetgeving, die werkgevers in de industrie en de dienstverlening verplicht tot arbeidsinpassing en werkverruimingsmaatregelen (WAGW, quota voor minderheden, deelname van de marktsector aan banenpoolprojecten) en arbeidsintensieve investeringen behoort volstrekt tot de mogelijkheden. Dit veronderstelt wel dat er de politieke wil aanwezig is tot het opleggen van taakstellingen in zake werkgelegenheid aan de particuliere sector (via bonus/malussystemen zoals die nu met betrekking tot arbeidsongeschiktheid worden ingevoerd, alsook door collectieve atv-regelingen). Het opperen van effectieve maatregelen

langs dergelijke lijnen staat echter in het huidige politieke klimaat vooralsnog gelijk aan majesteitsschennis. Zolang werkgevers aan werkloosheid geen probleem hebben, maar daarin veeleer de oplossing voor hun problemen zien, en zolang ze voor deze houding politieke ondersteuning krijgen, zal het Nederlandse werkgelegenheidsbeleid niet serieus hoeven te worden genomen. Feitelijk wordt de oplossing op de lange baan geschoven, tot demografische ontwikkelingen de werkgelegenheidssituatie verbeteren.
Op een gunstige markt-economische ontwikkeling, die vanzelf tot een werkgelegenheidsgroei zal leiden, die de werkloosheid in sterke mate kan terugdringen, hoeft voorlopig niet gerekend te worden. Zonder een grootschalige verkorting van de arbeidstijd, zal er een blijvend hoog niveau van werkloosheid blijven bestaan.

Plichten

Daarmee blijft de vraag van belang, welke rechten en mogelijkheden uitkeringsgerechtigden buiten de betaalde arbeid worden geboden. Met het door de regering voorgestane 'Zweedse model' van een strenger beleid richting werklozen (middels verruiming van het begrip passende arbeid, sancties en andere vormen van activering) dreigt een aantasting van de rechtspositie van uitkeringsgerechtigden, zonder dat duidelijk is hoe men met dit instrumentarium denkt de gesloten arbeidsmarkt voor uitkeringsgerechtigden open te breken. Ook uitkeringsgerechtigden hebben als werknemers recht op contractvrijheid, lijkt me. Wanneer arbeidsplaatsen in banenpools niet op vrijwillige basis maar onder dwang moeten worden aanvaard, is er geen verschil met de werkverschaffing van de dertiger jaren, of de 'poor houses' van vroeger eeuwen. De huidige individualisering en bevoogding van het werkloosheidsvraagstuk, en het creëren van een aparte rechtspositie voor werklozen doet wel zeer neo-conservatief aan.
Een sterker accent op de plichten voor uitkeringsgerechtigden (tot het nakomen van sollicitatieplicht, het aanvaarden van minder passende arbeid, of gedwongen omscholing) gaat voorbij aan de ervaring van veel uitkeringsgerechtigden met de geslotenheid van de arbeidsmarkt; wanneer werkgevers bij het ruime arbeidsaanbod de gelegenheid nemen, hun eisen ten aanzien van opleiding op te schroeven bij gelijktijdige verslechtering van arbeidsvoorwaarden, kan men van uitkeringsgerechtigden toch niet verwachten dat ze maar alles accepteren. Het verzet van Oostgroningse werklozen tegen gedwongen tewerkstelling bij bollenpelbedrijven in Noord-Holland (augustus 1990) blijft hier illustratief: het verplichten van langdurig werkloze geschoolde werknemers tot tijdelijk seizoenwerk van een volstrekt andere en ongeschoolde aard, op vele uren reizen van de eigen woonplaats is in meerdere opzichten niet zo passend. Dat juist dit incident door nota-bene een PvdA-staatssecretaris werd aangegrepen om het begrip passende arbeid zo aan te scherpen, dat afhankelijk van de duur der werkloosheid elke uitkeringsgerechtigde verplicht kan worden tot steeds lager gekwalificeerd werk op steeds grotere reisafstand, doet ons terugvallen in voor-Victoriaanse tijden (in de koloniale tijd deporteerde men in Engeland werklozen zelfs tot naar Australië). Terecht heeft de gemeente Leeuwarden bij de Raad van State beroep aangetekend tegen een bestuurlijke aanwijzing, die deze gemeente opgelegd werd om een straffer sanctiebeleid mee uit te voeren. Nu de Tweede Kamer ingestemd heeft met Ter Velds straffere arbeidsplicht- en sanctiebepalingen, kunnen we misschien nog menige interessante bollenpelactie van een Sociale Dienst tegemoet zien.

Activeren

Natuurlijk heeft dit met actief arbeidsmarktbeleid of werkgelegenheidsbeleid maar zeer weinig te maken. Veeleer lijkt het een optreden voor de politieke tribune vol met calvinistische arbeidsethosaanhangers en nieuw-flinkse realo's. De eerste ervaringen met het strengere beleid wijzen erop, dat dergelijke sancties juist het ontwijkingsgedrag van uitkeringsgerechtigden alsook het niet-gebruik versterken.
Wil men een activerend stelsel, waarin uitkeringsgerechtigden niet in passiviteit verzinken, dan zal men juist de positie van uitkeringsgerechtigden moeten versterken:
– via het versterken van het recht op arbeid, door het creëren van omvangrijker en volwaardige werkverruimingsvoorzieningen met een behoorlijke rechtspositie (bijvoorbeeld door betere regelingen rond banenpools en JWG-voorzieningen);
– door het versterken van het recht op aanvullende scholing respectievelijk het wegnemen van hindernissen van verder studeren (waarbij onmiddellijke arbeidsmarkt-relevantie niet het enige criterium moet zijn);
– door het wegnemen van hindernissen voor het verrichten van maatschappelijk nuttig vrijwilligerswerk.
Een activerend uitkeringsstelsel met activerende rechten heeft alleen maar zin als er ook een soortgelijk instrumentarium ontwikkeld wordt ter activering van werkgevers en overheid tot het scheppen van werk. De WAO-discussie heeft hier enige interessante suggesties aangedragen, die in beleid omgezet zullen worden. Als daarbij politiek erkend is, dat de kosten van te omvangrijke aanspraken op sociale zekerheid teruggewenteld

moeten kunnen worden op de afwentelende veroorzakers, dan zouden er analoge doorberekeningen van de kosten van werkloosheid verhaald moeten worden op het bedrijfsleven. Bijvoorbeeld door het heffen van een werkgelegenheidspremie in de vennootschapsbelasting, door middel van bonus/malussystemen ten aanzien van arbeids- respectievelijk kapitaalintensieve investeringen, dus meer in het algemeen door de heffing van sociale premies en geld ter financiering van werkgelegenheidsbeleid uit te breiden tot kapitaalgoederen. Dit idee staat echter in het huidige politieke klimaat van 'meer markt, minder overheid' zo ongeveer gelijk aan godslastering.

Kinderspel

De keus is uiteindelijk tussen ofwel
- een humane en democratische verzorgingsstaat, waarin uitkeringsgerechtigden als volwaardige burgers een normale maatschappelijke plaats wordt gegund;
- een autoritaire verzorgingsstaat, waarin uitkeringsgerechtigden als passieve en werkschuwe parasieten worden voorgesteld;
- of een liberale 'post-verzorgingsstaat', waarin sociale zekerheid is teruggebracht tot het noodzakelijke bestaansminimum, met particuliere bijverzekeringsmogelijkheden voor de beter betaalden in minder riskante takken van beroep.

Waarschijnlijk zal er over deze verschillende invullingen van een meer aan de tijd aangepaste verzorgingsstaat nog een interessante politieke strijd losbarsten. Deze strijd hoeft qua levendigheid niet onder te doen voor die van het WAO-debat. In vergelijking met de wetgeving in zake de arbeidsongeschiktheid zijn er nog veel breder gevoelde belangen van sociale zekerheid van grote bevolkingsgroepen aan de orde. Zoals alle recente grote enquêtes aantonen is er een ruime politieke meerderheid vóór handhaving van de voorzieningen van de verzorgingsstaat en tegen een verdere uitkleding ervan. Niet denkbeeldig is echter dat vooral de PvdA-politici in hun bezuinigingsdrift weer een nieuw bewijs van hun neo-liberale bekering willen afgeven. In dat geval kunnen we nog politieke bewegingen en verschuivingen meemaken, waarbij vergeleken de WAO-affaire maar kinderspel was.

Ruud Vlek is politicoloog en doet onderzoek naar collectieve belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden.

Ouderen leggen nieuwe claims in de verzorgingsstaat

Ger Tielen

THEMA

In ons land tekent zich de laatste jaren een nieuwe sociale beweging af. Georganiseerde ouderen kloppen steeds vaker en luider op de poorten van het Binnenhof om problemen en achterstanden van de oudere bevolkingsgroep onder de aandacht te brengen. De traditionele gezelligheidsverenigingen van ouderen transformeerden zich in de afgelopen decennia tot bonden, die pretenderen op een breed terrein de belangen te behartigen van hun leden.

Geen kwaad woord over de verworvenheden van de verzorgingsstaat als zodanig. Nooit hadden ouderen in enig geïndustrialiseerd land het beter: ruim twee miljoen mensen genieten AOW, het pensioenstelsel draagt al voor 26 procent bij aan bruto-inkomens van 65-plussers, we hebben een behoorlijk ontwikkelde gezondheidszorg, een Pas-65 en er zijn ruim 130.000 verzorgingsplaatsen in bejaardenoorden.[1)]

De ouderenorganisaties willen de verzorgingsstaat, die dit allemaal biedt of regelt, niet terugdringen, maar vervolmaken, zijn tekortkomingen repareren. De overheid dient bijvoorbeeld tijdelijk aanvullende financiële voorzieningen te treffen voor achterstandsgroepen zoals oudere vrouwen, of de (internationaal gezien belachelijk grote) achterstanden op het terrein van de geriatrie in te lopen.

Daarnaast oefenen de ouderenbonden ook een meer fundamentele kritiek uit op de keerzijden van de moderne verzorgingsstaat. De ontwikkelingen hebben ouderen in vele opzichten naar de marge van de samenleving gedrukt. De beeldvorming rond ouderen is negatief

('oud is afgedaan') en straalt sterk uit naar leeftijdscohorten beneden de 65 jaar. Ouder wordende werknemers merken hun drastisch afnemende kansen op de arbeids- en opleidingsmarkt. Werkers boven de 45 in ondernemingen, maatschappelijke organisaties of zelfs in het vrijwilligerswerk worden openlijk of stiekum gediscrimineerd en hebben verhoudingsgewijs grote moeite zich staande te houden.
Het kan echter verkeren. Ouderen presenteren zich actief als burgers, werkers, bewoners en consumenten, die geïntegreerd willen blijven in het economische, maatschappelijke en culturele leven. Zij zien in hun leeftijd geen reden zien om af te zien van hun portie recht op arbeid, welzijn en geluk. Of je nu hoogleraar, stewardess, journalist of balletdanser bent: leeftijdsgrenzen aan de uitoefening van een beroep of welke bezigheid dan ook zijn een gruwel en een puur onrecht. Op de politieke organen van de Nederlandse staat en de Europese Gemeenschap wordt een hevig beroep gedaan om discriminatie op grond van leeftijd uitdrukkelijk bij wet te verbieden. Het valt eenvoudig in te zien dat ouderen in toenemende mate claims zullen leggen bij sociale partners en de overheid, wat de concurrentie op de arbeidsmarkt doet toenemen, de verzorgingsstaat verder onder druk zet en de noodzaak nog groter maakt om meer fundamentele oplossingen te kiezen.

Omvang

Ik vind dit een mooi actueel voorbeeld van een aandachtsgebied, waarop de overheid terecht wordt bestookt en belaagd vanuit belangengroepen om zich actief te bemoeien met de gang van zaken in de samenleving. Belangengroepen trekken zich doorgaans niets aan van theoretische staatsdebatten of van moraliserende politici, die de staat op de terugtocht willen dwingen. Zij bewegen de democratische rechtsstaat via lobbies of politieke machtsvorming tot een steeds verder verfijnde regulering van het maatschappelijke en economische verkeer en tot het treffen van collectieve voorzieningen. Inderdaad: zo bezien kan de verzorgingsstaat worden opgevat als een reparatiewerkplaats. De staat beschermt zijn burgers tegen machtsmisbruik, armoede, de gevolgen van ouderdom, discriminatie of tegen vooroordelen. En waar de vrije markt niet voorzag in reële behoeften van mensen heeft de politiek in het verleden haar primaat gebruikt om voorzieningen te treffen die zijn uitgegroeid tot omvangrijke sectoren van ons bestel.
Het is een goede zaak om permanent en kritisch en bij voorkeur in historisch perspectief te kijken naar het functioneren van de overheid en haar uitvoerende organen, diensten en bedrijven en de werking van subsidies, wetten en regels. Wijzigende opvattingen over de inhoud en omvang van overheidsvoorzieningen moeten kunnen leiden tot sanering en vernieuwing, tot een grotere of juist kleinere afstand van uitvoeringsorganen of instellingen tot de overheid. Maar we moeten niet melodramatisch worden over de omvang van onze collectieve voorzieningen en de getroffen arrangementen van de verzorgingsstaat. De omvang van de collectieve sector als zodanig is geen maatstaf van rampspoed. Een land als Zweden kent een omvangrijker collectieve sector, die de marktsector daar trouwens niet verhinderd heeft te blijven groeien. De 'financiële en identiteitscrisis van de overheid' is ons ten dele aangepraat. Een belangrijk deel van politiek links in ons land is platgeluld in de strijd om de verworvenheden. Centrale waarden zoals spreiding en eerlijk verdelen van kennis, inkomen en macht dreigen het af te leggen.
De kritiek op de verzorgingsstaat is tweeslachtig en veelal in tegenspraak. Enerzijds spitst de kritiek zich toe op het uitdijen van de verzorgingsstaat als systeem, waarin professionals zorgen voor hun eigen positie door voortdurend nieuwe zorgbehoeften op te roepen. Anderzijds wordt het verwijt geuit dat de collectieve arrangementen van de verzorgingsstaat niet overeen stemmen met de behoefte aan fragmentatie, differentiatie, individuele keuzemogelijkheden en zelfverwerkelijking. Met het eerste deel van de kritiek kunnen we niet zo veel aanvangen, omdat continuïteitsdrang een natuurlijk en gezond gegeven is in elke arbeidsorganisatie binnen elke sector van de volkshuishouding. Wat is er op tegen dat professionals in zorgsectoren behoeften blootleggen en trachten te beantwoorden? Wij willen toch juist dat de collectieve arrangementen van de verzorgingsstaat beantwoorden aan de behoeften van de samenleving.

Micro-benadering

De gepremieerde en gesubsidieerde zorgindustrie kan geen onveranderlijk gegeven zijn en moet een voldoende mate van vrijheid van handelen hebben om niet vast te lopen in bureaucratie. Afstemming, modernisering, introductie van nieuwe technologieën en managementtechnieken moeten volop mogelijk zijn. De wijze van financiering (premies of subsidies) en de keuze van rechtspersoon uit het publiekrechtelijke of privaatrechtelijke spectrum moet zijn afgestemd op een zo effectief mogelijke dienstverlening. Buiten kijf is voor mij echter dat naarmate de afstand tot de overheid groter wordt er hogere eisen worden gesteld aan de kwaliteit van het ambtelijk-bestuurlijke apparaat en dat het belang toeneemt van de inbreng van consumenten, patiënten en cliënten.
Laten we niet meegaan in de stroming, met dr. W.S.P. Fortuyn als kopman, die alleen heil ziet in

een minimale overheid, die al haar uitvoerende taken overlaat aan verzelfstandigde of geprivatiseerde diensten. De vroegere regeringscommissaris voor de rijksdienst, mr. H.D. Tjeenk-Willink, bepleitte destijds een structureel beter contact tussen beleidsmakers bij de overheid en de uitvoerende diensten en bedrijven om zaken beter te laten lopen, maar vooral ook een structureel beter contact tussen overheid en burger. Wij zouden de sociale intelligentie van mensen moeten mobiliseren om de technische mogelijkheden van vandaag in goede zin uit te buiten. Tjeenk-Willink pleitte niet voor nieuwe hogere bestuurslagen, maar voor een micro-benadering vanuit bestaande bestuurslagen omdat de mogelijkheden en oplossingen veel te verschillend zijn om van bovenaf te kunnen aanpakken. En waar Fortuyn de vakbeweging nauwelijks nog als een serieuze partner zag, pleitte Tjeenk-Willlink juist nu voor een discussie tussen regering en vakbeweging over de identiteit van de overheid en over de uitvoerbaarheid van beleid.[2] Probleem is dat de regeringspartijen dit debat ontlopen en zo unieke kansen missen om met de vakbeweging en een aanzienlijk deel van de bevolking op één lijn te komen. Dat was al zo bij de grote ambtenarenstakingen van 1983 en recent miste zelfs minister Kok zijn grote kans in het WAO-conflict.

De collectieve sector en de marktsector moeten naar mijn mening niet te simpel tegen elkaar afgezet worden. Vooral niet omdat de dienstverlenende collectieve sector beter dan welke sector ook kan zorgen voor nieuwe vervangende werkgelegenheid. Dit is een van de historische en complementaire rollen van de dienstverlenende sector, nadat achtereenvolgens landbouw en industrie door rationalisaties, mechanisering, automatisering en robotisering hun vroegere betekenis voor de werkgelegenheid hebben verloren. De toestand van het milieu laat evenmin toe dat de overheid geheel afzijdig blijft in bijvoorbeeld de keuze tussen openbaar èn particulier vervoer.

Opbergen

Terug naar de ouderen. Hun plaats in de samenleving is drastisch gewijzigd. Wij kennen nog het aandoenlijke sprookje van de gebroeders Grimm, waarin een jongetje – snijdend aan een houten nap – zijn vader beweegt grootvader weer terug aan tafel te roepen, die wegens ouderdom en hulpbehoevendheid naar een hoekje van de kamer was verbannen. Maar groot-families komen niet meer voor. De leefverbanden zijn steeds kleiner van omvang geworden. Aanzienlijke aantallen mensen wonen getweeën of alleen. Het probleem van de hulpbehoevende ouderen (overigens slechts een kleine minderheid van de ouderen in ons land) kennen wij in onze leefverbanden niet meer in die vorm. Ouderen wonen op zichzelf. Er waren in 1990 630.000 alleenstaande 65-plussers (merendeels vrouwen): een aantal dat in 2035 meer dan verdubbeld zal zijn. Nog sterker zal de stijging zijn van het aantal tachtig-plussers en dus het absolute aantal mensen dat hulpbehoevend is.[3]

Verzorgings- en verpleeghuizen getuigen markant van onze collectieve zorg voor ouderen, die hulpbehoevend en dus afhankelijk zijn geworden. Het zijn Nederlandse antwoorden op het verdwijnen van traditionele samenlevingsvormen, boegbeelden van beschaving, die een fors beslag leggen op collectieve middelen. Wij staan internationaal bekend als een land waarin ouderen het goed hebben en slechts een gering risico hebben onverzorgd te blijven.

En toch zit er een schaduwkant aan de onvolprezen verzorgingshuizen. Zo dromen de meeste mensen niet over hun oude dag. Mensen willen niet 'opgeborgen' worden. De echo van het sprookje van de gebroeders Grimm klinkt naar mijn gevoel daarom door in pogingen van verzorgingshuisbewoners (georganiseerd in de Landelijke Organisatie Bewonerscommissies Bejaardenoorden) om de grootschalige traditionele verzorgingshuizen om te vormen tot kleinschaliger woonzorgcentra, met volwaardige woonruimten, die geïntegreerd deel uitmaken van gewone woonwijken en waarin bewoners in de eerste plaats zelfstandige huurders zijn en zorg op maat krijgen. De financieringswijze moet daarop worden afgestemd, wat een geweldig belangrijke inhoudelijke wijziging betekent van dit onderdeel van de inrichting van onze verzorgingsstaat.[4] En natuurlijk: de ouderenorganisaties moeten met hun stellingname opboksen tegen de gevestigde orde van professionals. Beleidsambtenaren en besturen en directies van verzorgingshuizen verzetten zich tegen het financiële scheiden van wonen en zorg in het dienstverleningspakket. Aldus zetten zij een rem op de bevordering van zelfbestemming van meer dan honderddertigduizend ouderen in verzorgingshuizen en op de integratie van de intramurale zorg en de thuiszorg.

Zo heel zwart-wit ligt het natuurlijk niet overal. Vele verzorgingshuizen verlenen zorg juist met het doel om ouderen in staat te stellen zo onafhankelijk en zelfstandig mogelijk te leven. Deze instellingen ondernemen zelf ook lofwaardige pogingen tot integratie in wijk en gemeente. In de zorgsectoren zelf worden zo nieuwe kaders geschapen voor de inhoud en de aanpak van het werk.

Dit voorbeeld is van belang, omdat hier belangenorganisaties als vertegenwoordigers van consumenten van voorzieningen de overheid en uitvoerende instellingen aansporen tot correcties op

haar optreden: om subsidiemiddelen zodanig in te zetten dat voorzieningen uitdrukking geven aan een zo groot mogelijke zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid van de consumenten voor hun leefsituatie. Alleen een volwaardig debat tussen overheid, uitvoerende instellingen en burgers-consumenten over de inhoudelijke aanpak van de zorg kan op den duur het ideaal dichterbij brengen. Dit is echter iets anders dan het van bovenaf decreteren van de afbouw van voorzieningen tot basisvoorzieningen, het afknijpen van budgetten, of het deprofessionaliseren van staven. Ingewikkelde problemen vereisen geen algemene, maar zorgvuldig op de problemen toegesneden oplossingen.

Inactieven

Verreweg het grootste probleem voor de verzorgingsstaat is de verdeling van arbeid en alle rechten aan arbeid ontleend. Kijken we naar de levensloop van mensen dan valt het paradoxale gegeven op dat de levensverwachting steeds hoger wordt, maar dat gemiddeld genomen het (betaalde) arbeidsproces steeds vroeger wordt verlaten. In alle landen van Europa is dit de laatste twintig jaren aan de orde, maar in Nederland het meest vergaand. Ons land scoort hoog in sociale zekerheid, maar bungelt onderaan de ranglijst voor wat betreft arbeidsparticipatie van de groep 55-65-jarigen. Deze daalde in de periode 1970-1988 van 72 naar 38,5 procent. Ter vergelijking: In Zweden werkt nog 75 procent van deze groep.[5] In de Europese staten functioneren allerlei arrangementen gelijktijdig als instrument van werkloosheids- en ouderdomsvoorziening. Natuurlijk speelt directe leeftijdsdiscriminatie op de arbeidsmarkt en het personeels- en arbeidsomstandighedenbeleid in de ondernemingen ook een rol in het wegdrukken van oudere werknemers. Veel mensen halen alleen op hun tandvlees de vut. Werkgevers investeren niet in het opleiden en bijscholen van oudere werknemers en zeer onvoldoende in gezondheidbevorderende arbeidsomstandigheden. Zij verwachten meer van rationalisaties en nieuwe technologieën, waarbij jongeren, vers van de opleiding, worden ingeschakeld. De situatie van oudere werknemers is complex en verontrustend en wordt eigenlijk pas sinds kort onder ogen gezien door vakbeweging en werkgeversorganisaties. Door de laatsten vooral met het oog op de 'vergrijzende' arbeidsmarkt.

Binnen de ouderenbeweging tekent zich een belangrijke stroming af die een actieve maatschappelijke en economische rol weggelegd ziet voor de drie miljoen 'arbeidslozen' of 'inactieve ouderen' in ons land. Deze stroming keert zich tegen onkritisch lozen van oudere werknemers op de arbeidsmarkt en vindt dat de vakbeweging zich meer moet inzetten voor betere arbeidsomstandigheden, bijscholing, flexibele pensionering en een beter gespreid verlof gedurende het arbeids zame leven.[6]

De essentie van het optreden van de Nederlandse ouderenbeweging als nieuwe emancipatorische sociale beweging is op alle fronten te strijden tegen hardnekkige vooroordelen over ouder worden, die de vormgeving van de verzorgingsstaat mede bepaald hebben. Ouderen zelf worden hiermee deelnemers aan het debat over de verzorgingsstaat en proberen het debat uit te tillen boven een al te eenvoudige strijd om behoud van verworvenheden.

Tamelijk centraal staat dat zo'n drie miljoen ouderen geen persoonlijke identiteit meer kunnen ontlenen aan betaalde arbeid. Ook vanuit de ouderenbeweging klinkt de roep dat betaalde arbeid in onze cultuur een minder centrale betekenis zou moeten krijgen, omdat volledige werkgelegenheid een onbereikbaar ideaal lijkt te zijn geworden.

Dus put men zich uit om alternatieven te bedenken die vorm zouden moeten krijgen naast de officiële economie. Volgens drs. Th.F. Wehkamp, oud-voorzitter van Cosbo Nederland, zou het een volgende stap in de maatschappelijke en culturele ontwikkeling kunnen zijn als nieuwe vormen van solidariteit een kans zouden kunnen krijgen en als de overheid die solidariteit zou stimuleren, die zich uit in het uitwisselen van diensten. Geven, ontvangen en teruggeven brengt in primitieve, niet door arbeidsdeling en economische verhouding gekenmerkte maatschappijen, de solidariteit tussen mensen tot stand, die in de industriële samenleving (waarin de economie met haar zakelijke ruilverhoudingen domineert) voor een belangrijk deel verloren is gegaan. Maar we kunnen solidariteit nog wel aantreffen in de informele sector van de onbetaalde arbeid. Wehkamp bepleitte een actieve overheidsrol in het bevorderen van wederkerige dienstverlening, die de rol van betaalde arbeid (ten aanzien van contacten, identiteit en gevoel van eigenwaarde) kan overnemen.[7]

Integreren

Een veelvormige samenleving moet dit soort ideeën uitproberen. We kunnen veel leren van experimenten. En per slot van rekening zijn veel bedrijvigheden voortgekomen uit vrijwilligerswerk. Maar ik heb geen al te hoge verwachtingen van de mogelijkheden om aan vrijwillerswerk evenveel eigenwaarde te ontlenen als aan betaalde arbeid. Vrijwilligerswerk kan even belangrijk en nuttig zijn, en is vaak zelfs van groter maatschappelijker belang, maar een echte baan met rechten en plichten, een pensioenvoorziening en allerlei secundaire voorzieningen scoort hoger. En loon in de vorm

van geld blijkt uiteindelijk het meest universele en flexibele ruilmiddel, dat toegang biedt tot vervoer, educatie, recreatie, cultuur en al het fraais dat op de markt wordt aangeboden.
Daarbij is onbetaald werken een relatief begrip. Alleen mensen met een inkomen uit loon of uitkering kunnen vrijwilligerswerk verrichten. Het is ook makkelijk genoeg om een beroep te doen op uitkeringsgerechtigden om vrijwilligerswerk te doen. Sommigen willen zelfs een sociale dienstplicht invoeren voor ouderen. Maar is het inkomen laag, dan kan het ontbreken van een eenvoudige onkostenvergoeding al een te hoge drempel vormen. Vele ouderen met alleen AOW zijn alleen daardoor al niet in de gelegenheid die onkosten op te brengen en vrijwilligerswerk te doen.[7)]
Op den duur is het beter om nuttig gevonden arbeid te integreren in de economische kringloop en de financiering te vinden in de traditionele afroming van de economie via belastingen, premies en heffingen. Het is mooi dat politici op de winkel passen, maar het financieringstekort is slechts één parameter van het economisch gebeuren. Een onbevangen en niet zo krampachtige benadering van de rol van collectieve voorzieningen in de volkshuishouding geeft de politiek meer en nieuwe mogelijkheden om ontwikkelingen te sturen en het milieu te beschermen tegen bijvoorbeeld een ongebreidelde groei van particulier vervoer. Of om het leefklimaat in ons land voldoende aantrekkelijk te houden voor mensen en investeerders in nieuwe (liefst milieuvriendelijke) bedrijven. En waar duidelijk is dat de uitvoering van essentiële taken gegarandeerd blijft kan er sprake zijn van verzelfstandiging of vormen van privatisering.

Spreiding

De Nederlandse verzorgingsstaat is blijkbaar nog altijd in staat om in hoge mate en steeds gedifferentieerder de financiële gevolgen voor miljoenen individuen van de vergrijzing, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid op te vangen. In feite levert de verzorgingsstaat al een geweldige inspanning op het gebied van overdrachtsinkomens. Zo ook op het gebied van overdrachten aan het bedrijfsleven. Of van beide tegelijk. Met huursubsidie en rente-aftrek stuurt de overheid de woningmarkt en bevordert zij de bouwnijverheid. Het is en vogue om de overheid het *rondpompen van geld* te verwijten, maar mijns inziens is en blijft dat in essentie haar taak, om door manipulatie van de economische kringloop te zorgen voor spreiding van opbrengsten, verplichtingen en kansen.
Een goed calculerende samenleving moet met een extra inspanning van alle participanten in staat zijn om het werk te verdelen over veel meer mensen binnen een aantal sectoren en de overdrachtsinkomens en -subsidies daartoe aan te wenden. Dit vereist een enorme inzet van sociale partners in de marktsector inzake verdere arbeidstijdverkorting. De collectieve sector zal zijn historische rol in het scheppen van vervangende zinvolle werkgelegenheid moeten kunnen spelen. In de sfeer van onderwijs en zorg, milieubescherming, recreatie, cultuur, openbaar vervoer en op het terrein van de internationale solidariteit zijn nog vele arbeidsplaatsen te scheppen. Het debat over de verzorgingsstaat zal dan ook intensief aan de basis gevoerd moeten worden, met de grootst mogelijke betrokkenheid van werknemers en oudwerknemers, hun vakbonden, de organen van medezeggenschap en vrijwilligersorganisaties.
Op langere termijn is een verdergaande verdeling van inkomens en betaalde arbeid van cruciaal belang voor de afzet van onze industrieën, handelsmaatschappijen en detailhandel. Zij hebben hun stabiele posities voor een belangrijk deel te danken gehad aan de economische vliegwielwerking van systemen van inkomensherverdeling die de koopkracht van miljoenen, waaronder twee miljoen AOW-ers, in stand houden. Laten zij daarom ook meewerken aan het scheppen van nieuwe mogelijkheden voor iedereen en met name ouderen om actief te participeren in werk en samenleving.

1) Ouderen in Tel – beeld en beleid rond ouderen 1990-1994 – Nota van departementen WVC, BiZa, O&W, SoZaWe en VROM oktober 1990
2) Het Kader – uitgave AbvaKabo, mei 1988
3) Zie noot 1
4) Van verzorgingshuis naar woonzorgcentrum – nota Landelijk Overleg Bewonersorganisaties Bejaardenoorden, januari 1991
5) Social and economic policies and older people – eerste jaarrapport observatorium Europese Gemeenschap over de situatie van ouderen in de EG-landen, september 1991
6) Themadag Arbeid – Verslag van studiedag uitgegeven door Cosbo Nederland, april 1989
7) Vrijwilligerswerk – de kracht van een hechte samenleving – nota Cosbo Nederland mei 1991

Ger Tielen is voorlichter van de Cosbo, de samenwerkingsorganisatie van ouderenbonden.

Tussen defensief en utopisch

De moeilijke omgang met ons eigen geesteskind

Ina Brouwer

THEMA

Met het omstreden WAO-besluit van het kabinet Lubbers/Kok zijn de dijken doorbroken die tientallen jarenlang waren opgetrokken rond het stelsel van de sociale zekerheid. Geen zichzelf respecterende krant, geen serieus tijdschrift sloeg in het najaar van 1991 een week over zonder tenminste één lang artikel over de toekomst van de verzorgingsstaat te publiceren of uit te wijden over het bureaucratisch bolwerk waarin de hedendaagse uitkeringsgerechtigde terecht is gekomen.

Alternatieven waren er ook. Allen met de belofte een einde te maken aan deze kwalen. In 1992 zal het wel niet veel anders gaan. In de eerste week van het nieuwe jaar zou één van de PvdA-commissies onder leiding van de veel gevraagde Wolfson met een alternatief plan komen voor het sociale stelsel. In maart zal het PvdA-congres zich daar vervolgens over buigen. In de derde week van januari zal de Industriebond-FNV haar alternatief presenteren en er zullen ongetwijfeld andere bonden volgen. Het is menens. Waren het in de jaren tachtig de werkgevers, VVD en CDA die de structuur van de sociale zekerheid ter discussie stelden, in de jaren negentig zijn het de nazaten van de oude arbeidersbeweging zelf.

Het zou al te gemakkelijk zijn te beweren dat dit een vorm van capitulatie is, van aanpassing aan opvattingen van rechts; veeleer is aan de hand dat, door schade en schande wijs geworden, ook progressief Nederland moet vaststellen dat de structuur van de sociale zekerheid moet wijzigen, wil het stelsel in de toekomst houdbaar blijven. Links is nooit erg goed geweest eigen geesteskinderen kritisch onder de loep te nemen. Dat speelt ons ook nu weer parten, want in zekere zin beschouwen we sociale zekerheid toch als 'van links'.

De crisisverschijnselen in de sociale zekerheid waren er al langer. Het karakter van de arbeid is veranderd. Mensen zijn veranderd; het aantal uitkeringsgerechtigden is vele malen groter dan men bij het ontwerpen van het stelsel ooit had kunnen vermoeden. De massaliteit schiep nieuwe problemen; financiële en economische maar ook psychologische en sociale. Waren de vooroorlogse steun of de invaliditeitswet voorzieningen voor de uiterste nood, nu zijn bijstand, ZW en WAO respectabele wetten waaraan mensen doodgewoon rechten ontlenen als ze om uiteenlopende redenen geen inkomsten uit werk hebben.

Volgens sommigen is deze ontwikkeling te ver gegaan. De calculerende burger zou het sociale stelsel zo langzamerhand als een normale inkomstenbron hanteren, zelfs zonder echt ziek, werkloos of arbeidsongeschikt te zijn. Daarmee overigens wel de financiële en morele pijlers onder het stelsel wegslaand. Werkgevers en werknemers, tevens beheerders van de sociale zekerheid, komen nu ook zelf onder vuur te liggen. Gewezen wordt op de manier waarop zij gezamenlijk de WAO en de VUT hanteerden als instrumenten om bij reorganisaties werknemers op een 'sociale' manier te dumpen. Een gebruik dat sinds de reorganisaties van de jaren zeventig en tachtig zo normaal is geworden dat iedereen, ook de individuele werknemer, zich daar min of meer op heeft ingesteld. Pas in de jaren negentig begint men daar schande van te spreken.

Afkoop

Toch is het de vraag waarom juist nu de zoeklichten op de verzorgingsstaat worden gezet? Honderdduizenden werklozen, bijna een miljoen arbeidsongeschikten; het zijn schrikbarende getallen maar niet bepaald ontwikkelingen die nieuw zijn. Al in de jaren tachtig liepen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid gestaag op. De kortingen op de uitkeringen, die de kabinetten Lubbers -I en -II doorvoerden, brachten wel meer dan tachtig procent van de uitkeringsgerechtigden op het minimum, maar de uitstoot van arbeid richting WW en WAO ging door. Toch is Nederland niet zieker dan andere landen. Integendeel, de gemiddelde Nederlander is gezonder dan een Belg of Italiaan, maar wie werkt in Nederland moet wel over een

topconditie beschikken. Wie dat niet heeft, heeft moeite een passende werkgever te vinden. Kennelijk meer moeite dan elders in Europa. En ook dat probleem is niet van vandaag.
Arbeidsongeschiktheid is geen statisch begrip: het gaat om de relatie tussen de mens en zijn werk (wie een handicap heeft, kan en wil vaak nog veel werk doen) en die relatie is in Nederland al lang scheef gegroeid. Werknemers met een 'vlekje' komen in Nederland moeilijk aan de bak omdat werkgevers genoeg werknemers zonder dat 'vlekje' kunnen krijgen. We kunnen dan ook rustig zeggen dat Nederland niet alleen een hoge werkloosheid kent, maar ook een hoge werkloosheidscomponent in de ZW en WAO. Afkeuren betekent vooral vaststellen wat je niet meer kunt. Niet wat een man of vrouw met handicap nog wel zou kunnen. De Leidse onderzoekers Aarts en De Jong wijzen dat ook aan als één van de oorzaken van de hoge arbeidsongeschiktheid. Het niet gebruiken van wat genoemd wordt de 'restcapaciteit' van veel mensen is in maatschappelijk en sociaal opzicht al lang een probleem. Maar een uitkering verstrekken was lange tijd toch gemakkelijker dan een passende baan zoeken. Het karakter van het sociale stelsel was er dan ook in hoge mate één van afkoop. Die afkoop wordt nu te duur. Dat heeft vooral te maken met een kerend economisch en maatschappelijk tij.
De aanwas van jonge, topprestaties leverende werknemers stagneert. We vergrijzen en ontgroenen tegelijkertijd. Werkgevers vrezen een tekort aan werknemers; onder deze gewijzigde omstandigheden wordt anders aangekeken tegen de steeds zwaarder drukkende kosten van ZW en WAO. Ze worden niet meer gezien als het noodzakelijk kwaad van reorganisaties en afvloeiing. Daar komen de vergrijzingskosten (AOW en ziektekosten) nog eens bovenop, die de afstand tussen het bruto- en netto-inkomen alleen maar groter zullen maken. En dat terwijl Europa dichterbij komt, de grenzen open gaan en de concurrentie harder wordt.
De verzorgingsstaat, eens het symbool van nationale consensus, wordt zo het onderwerp van de heftigste politieke discussie sinds de kruisraketten. Het grote zwarte-pietenspel, radicale alternatieven die de verzorgingsstaat als achterhaald beschouwen; het komt allemaal aan bod. Slingert de opvatting de ene keer naar privatisering, de andere keer is het basisinkomen het heil van alle dingen.

Criteria

Duidelijk is dat een ingrijpende structuurwijziging aan de orde is. Voor progressieve partijen, die zich in de jaren tachtig verzetten tegen de kortingen op de uitkeringen, is de vraag: kan zo'n structuurwijziging progressief zijn of is het alleen maar afbreken van het goede uit het verleden? Kan het alleen maar minder of toch ook nog beter worden? En welke criteria moeten daarbij dan worden gehanteerd? Het is duidelijk dat het WAO-besluit van dit kabinet met een korting van de hoogte en de duur van de uitkering daar niet model voor kan staan. Ook niet voor de PvdA, lijkt mij.
Wat dan wel?
Voor mijzelf hanteer ik vier criteria waaraan een progressieve visie zou moeten voldoen:
1. Een progressieve visie moet de feiten respecteren, dus ook de harde kostenaspecten en de demografische ontwikkelingen. Je kunt niet zeggen: 'handen af van de uitkeringen, dit is onrechtvaardig', terwijl de maatschappelijke en economische basis onder het stelsel afbrokkelt. Evenmin is het standpunt geloofwaardig dat een radicaal alternatief de dilemma's en complexiteit van het probleem zou kunnen omzeilen. Geen louter defensieve of utopisch radicale opvattingen dus als de feiten een andere richting aangeven.
2. De uitkomst moet maatschappelijk aanvaardbaar zijn, dus ook een nieuw stelsel moet de zwakkere groepen het beste beschermen.
3. Emancipatie en solidariteit moeten met elkaar in evenwicht worden gebracht.
4. De uitschakeling uit het arbeidsproces mag niet worden geaccepteerd maar evenmin de afhankelijkheid van een bureaucratische uitvoeringsorganisatie. Verzelfstandiging van de uitvoering is daarbij een mogelijke optie.

1. De feiten

De omvang van arbeidsongeschiktheid en werkloosheid is inderdaad groot in Nederland. Daar moet uit economische en sociale overwegingen iets aan gebeuren. Maar ook als het aantal arbeidsongeschikten en werklozen drastisch zou verminderen en herintredende WAO'ers, vrouwen en migranten niet zouden verdringen op de arbeidsmarkt, stijgt het aantal uitkeringsgerechtigden. De oorzaak is simpel: er komen meer AOW'ers ten gevolge van de vergrijzing. Welke politieke lijn we ook volgen, ergens begin volgende eeuw zal tegenover iedere werkende een uitkeringsgerechtigde staan. Dat is geen ramp of het gevolg van een gebrek aan marktdenken, maar het logische gevolg van demografische, sociale en economische ontwikkelingen. De uitspraak 'een beetje minder uitkering om de toekomst van het stelsel veilig te stellen' slaat dan ook nergens op want gaat volstrekt voorbij aan deze realiteit.
Hetzelfde geldt voor de collectieve lasten. Bezuiniging op de uitkering kan de collectieve lasten (tijdelijk) afremmen, maar zelfs dan zullen ze stijgen, omdat de verhouding werkenden/uitkeringsgerechtigden verandert. Zelfs als er minder werk-

lozen en arbeidsongeschikten komen en de pensioengerechtigde leeftijd omhoog gaat, zullen er niet meer dan zo'n 5,5 miljoen werkenden zijn op een bevolking van zo'n 15 miljoen. De rest is te oud of te jong of studeert. Allemaal omstandigheden waar je weinig aan kunt of moet doen.
Het is daarom een illusie mensen voor te spiegelen dat de afstand tussen bruto- en netto-loon veel kleiner kan worden. Een vergrijzende bevolking vereist juist een grotere nadruk op herverdeling van inkomens. De lasten op de schouders van de werkenden kunnen slechts worden verlicht door een andere financiering van de sociale zekerheid, bijvoorbeeld door de invoering van groentax en een gelijktijdige verlichting van de premies op arbeid.
Is dit nu een typisch Nederlands probleem? Zijn onze collectieve lasten nu zo extreem hoog, zoals wel wordt beweerd? Ook dat is relatief. Weliswaar geeft Nederland 30,2% van het nationaal inkomen uit aan sociale uitgaven, inclusief administratiekosten, tegen bijvoorbeeld 27,3% in Duitsland, maar de basis daarvoor lijkt voorlopig sterker dan in een land als Frankrijk, dat nu al een groter vergrijzingsprobleem kent dan Nederland. De Franse AOW loopt nu al gevaar door het dalend kindertal en onvoldoende premie-afdragers. De Franse politiek draait er tot nu toe nog omheen.
Kortom: de lasten zijn hoog, de basis wordt smaller door het toenemend aantal uitkeringsgerechtigden, de vergrijzing dwingt tot herziening. De uitkeringsvoorwaarden zullen strenger worden, de uitvoering zal effectiever moeten zijn en er zal gedacht moeten worden aan een andere financiering. Daar is ook niets op tegen. Maar voor verlaging van de uitkering is geen reden. Steeds maar bezuinigen schept zeker een ander probleem; dat van de verarming. Dat een land daar economisch ook niet bepaald beter van wordt, bewijzen de Verenigde Staten en Engeland.

2. Bescherming

De gedachte is geopperd dat een mini-stelsel de oplossing zou zijn voor de uit de hand lopende uitgaven voor ziekte en arbeidsongeschiktheid. Geef mensen meer eigen verantwoordelijkheid en ze zullen zich minder vaak ziek melden. Of breng concurrentie in de uitvoering en je zult zien hoe snel het percentage arbeidsongeschiktheid daalt. Een gedachte die aansluit bij de geëmancipeerde maatschappij en daarom aantrekkelijk modern lijkt. Bij een mini-stelsel garandeert de overheid slechts een bodemvoorziening. Voor het overige moeten mensen zich particulier bijverzekeren, individueel of collectief. Particuliere verzekeraars zullen er voor zorgen, is de gedachte, dat er niet meer uitkeringen worden toegekend dan zakelijk verantwoord is. De kosten gaan omlaag, meer mensen gaan aan het werk.
Was het maar zo simpel! Want een particuliere maatschappij zal groepen met een klein risico goed en goedkoop welkom heten, maar mensen met een zwakke gezondheid hoge premies laten betalen of zelfs weren. De solidariteit vervalt, de verschillen tussen mensen nemen toe; dat zal de oudere of zieke man of vrouw merken. Wie dat niet wil, zal ook bij een mini-stelsel een vorm van staatsinvloed bepleiten, die de risico's verdeelt, premies herverdeelt en de toegang tot het stelsel garandeert voor iedereen. Maar daarmee is het verschil met het huidige collectieve stelsel wel heel gering geworden, zodat de omschakeling naar een mini-stelsel in feite geen nut meer heeft.
Solidariteit is de basis van iedere sociale verzekering. Grote risicogroepen krijgen dezelfde rechten, doordat groepen met een klein risico meer betalen dan voor henzelf nodig is. Zo wordt de WAO voor bouwvakkers niet onbetaalbaar en de premie voor de banksector niet extreem laag. Het spreiden van risico's is een nobel maatschappelijk gegeven dat alleen vorm kan krijgen door staatsinvloed. Zoals dat ook gebeurt bij de ziektekostenverzekering. Een mini-stelsel vormt een breuk met deze solidariteitsgedachte. Daarom moeten progressieve partijen in mijn ogen blijven pleiten voor een collectieve verzekering met spreiding van risico's en premies. Maar met meer eigen verantwoordelijkheid, premiedifferentiatie en een zekere verzelfstandiging van de uitvoering.

3. Emancipatie en solidariteit

Emancipatie en solidariteit staan op gespannen voet met elkaar en zijn tegelijkertijd voorwaarde voor elkaar. Wie kan zich emanciperen zonder de collectieve stelsels die er nu zijn, zoals onderwijs, sociale zekerheid en woningbouw? Bovendien is het een misverstand er vanuit te gaan, dat geëmancipeerde mensen zich een heel leven lang zouden kunnen vrijwaren van afhankelijkheid.
In het leven van alledag wisselen de fasen elkaar af. In de ene, de jeugd, is een mens afhankelijker dan tijdens de volwassenheid om bij het ouder worden weer afhankelijker te raken van zijn omgeving. Door de langere levensduur zullen de meeste mensen aan het eind van deze eeuw langer afhankelijk zijn van een collectief sociaal systeem dan van verdiensten uit betaalde arbeid. Het begint bij het consultatiebureau en de kinderbijslag en eindigt bij het bejaardenhuis en de AOW. Het is een illusie te denken dat zelfs het economisch sterke individu deze voorzieningen voor eigen rekening zou kunnen nemen. Juist daarom kunnen we niet zoveel experimenteren met de gedachte dat de vrije markt dit alles wel zal overnemen. Iets dat trouwens ook de meest verstokte liberaal wijselijk genoeg achterwege laat.

Wat niet wil zeggen dat de eigen verantwoordelijkheid binnen het collectieve stelsel niet meer nadruk kan en zal krijgen. Vormen van eigen risico bij werkgever en werknemer en meer markt in de uitvoeringsorganisatie zullen het collectieve stelsel meer dynamiek en corrigerend vermogen moeten geven dan tot nu toe. Of om het anders te zeggen: we zoeken naar een nieuw evenwicht tussen emancipatie en solidariteit.
Dat nieuwe evenwicht zou ook gezocht kunnen worden in de vraag welk risico collectief verzekerd moet worden en welk risico niet. Een van de problemen van het huidige arbeidsproces is dat de produktiviteit in de eerste twintig jaar van het arbeidzaam leven zo wordt opgevoerd, dat een zware hypotheek wordt gelegd voor de jaren daarna. Vrachtwagenchauffeurs, die 60, 70 uur per week door Europa crossen, werkgevers, die overwerk normaal vinden en oudere werknemers wat graag dumpen in de WAO. Werknemers, die twee banen tegelijk hebben zonder na te denken over de eigen gezondheid. Als het mis gaat, is er toch de WAO! En dat moet een verzekering allemaal maar vergoeden, ook al is te voorspellen dat de kans op arbeidsongeschiktheid veel groter wordt dan bij gezonder gedrag?
Dit soort afwegingen zouden best mogen meetellen bij de vraag welk risico wel en welk risico niet verzekerd wordt. Stel dat het in de toekomst normaal is tot 70 jaar te werken. Stel dat het huidige arbeidstempo blijft bestaan of nog hoger wordt, dan is alleen een vierdaagse werkweek een verantwoord arbeidspatroon. Genoeg tijd voor herstel en ontspanning, meer ruimte voor eigen verzorging en die van anderen. Wie langer werkt, valt onder een hogere premie. Een werknemer, die er twee banen op na houdt of anderszins doelbewust extra risico's loopt, moet zich bijverzekeren, zoals een werkgever ook hogere premies betaalt als vijfdaagse werkweken bij hem normaal zijn. Een dergelijk verzekeringsprincipe is natuurlijk niet onbekend. Wie bijvoorbeeld zijn pas en cheques niet gescheiden bewaart, krijgt bij diefstal niets uitgekeerd.
Een tweede voorstel in dezelfde richting is om een verplicht verlof in te bouwen tussen 35 en 50 jaar en na het 50ste jaar nog eens. Een verlof voor omscholing, bijscholing of zomaar om bij te komen. Niemand is verplicht dat verlof op te nemen, maar wie dat niet doet, kan bij herhaaldelijk ziekteverzuim wel gedwongen worden het verlof alsnog op te nemen. Gezondheidsbevorderend gedrag dat de maatschappij kosten bespaart. Een vorm van eigen risico, maar dan een eigen risico dat niet de man of vrouw met een zwakke gezondheid in de portemonnee treft, maar een dreigende arbeidsongeschiktheid helpt voorkomen. Het drukt de verzekerde met de neus op het feit, dat niet alle verantwoordelijkheid kan worden afgewenteld op een collectief stelsel, maar dat er ook sprake is van een eigen verantwoordelijkheid. Waarom zouden progressieve partijen zulke eisen niet stellen aan individuele werknemers? Het is een nuttige correctie op de gegroeide anonimiteit van het collectieve stelsel waarin niet 'ik' verantwoordelijk ben, maar 'zij' het zijn.

4. De uitvoering

Uit talrijke AAW/WAO-studies blijkt dat vrijwel iedereen boter op het hoofd heeft voor het ontstaan van de huidige situatie. Werkgevers kwam het goed uit minder produktieve werknemers te lozen via de WAO, voor de werknemer was de WAO een aantrekkelijk alternatief voor de WW-uitkering met beperkte duur. En de politiek bemoeide zich vooral met premieverdeling en het aantal werklozen, maar niet met de oorzaak van de groeiende arbeidsongeschiktheid en de uitvoeringspraktijk.
Lange tijd was er dus sprake van consensus: zowel over de wijze waarop ZW en WAO werden gebruikt, als ook over de autonomie van sociale partners bij de uitvoering ervan. Die consensus, die er niet alleen was bij links maar ook bij CDA en VVD, werd pas doorbroken in de jaren tachtig toen financieringstekort en collectieve lasten centraal kwamen te staan. In navolging van het Reaganisme en Thatcherisme zetten werkgevers, CDA en VVD, de aanval in op de uitkeringen. maar niet op de uitvoeringspraktijk!
Die aanval op de uitkeringsgerechtigden was voor de vakbeweging en de progressieve partijen terecht onaanvaardbaar. Maar achteraf moet je je afvragen hoe het komt dat ook bij links de uitvoeringspraktijk zo lang een blinde vlek is geweest. Gewend zijn aan economische groei is een verklaring. De kosten konden nog niet zo'n probleem vormen. De medeverantwoordelijkheid van de vakbeweging voor de uitvoering (en daarmee indirect van de PvdA) zou weleens een andere verklaring kunnen zijn. Als er problemen waren, dan hoorde je het wel van de specialisten; lees de vakbondsbestuurders! Het vertrouwen tenslotte dat, hoe zwaar een sociaal stelsel ook wordt belast, de maatschappelijke steun blijft, was stilzwijgend aanwezig.
Ik kan dit zonder reserves zeggen, omdat ik me indertijd als woordvoerder van de CPN zelf hard heb verzet tegen de kortingen van de uitvoeringen, en gepleit heb voor het hard maken van de WAGW, maar niet noemenswaardig een punt heb gemaakt van de uitvoeringsfabrieken die de bedrijfsverenigingen toch zijn.
Terwijl ook ik wist dat menig uitkeringsgerechtigde van het Kafka-kastje naar de Kafka-muur werd gestuurd, hetgeen toch ook niet in zijn belang kon

zijn. De hoogte van de uitkering stond centraal en dat was dat. De afwezigheid van kennis over alternatieven voor de uitvoering heeft ongetwijfeld een rol gespeeld. De afkeer van een meer bedrijfsmatige – in onze ogen onsolidaire – aanpak uiteraard ook. Nu ook velen in linkse kring zich op de automatisering en managementscursussen hebben gegooid, is binnen links een meer marktgerichte benadering van de uitvoering wel bespreekbaar. Achteraf jammer dat we (en dan bedoel ik CPN, PPR en PSP) onze tijd niet vooruit waren. We hadden meer invloed gehad als we ons 'nee' tegen de kortingen vergezeld hadden laten gaan met een eis tot een drastische ingreep in de uitvoering. Onze inbreng was daarbij ook een wezenlijk andere geweest dan die van de op centralisme voortbouwende sociaal-democratie en vakbeweging. Ook voor de interlinkse discussie was dat beter geweest. Nu moet de discussie alsnog worden gevoerd, maar het tij is minder gunstig. Met een hoge werkloosheid en zo'n 800.000 arbeidsongeschikten zal ook een doelmatiger uitvoeringspraktijk maar langzaam vruchten afwerpen. Waar moeten al die WAO'ers op de arbeidsmarkt terecht als wordt vastgesteld dat ze toch nog mogelijkheden hebben? ATV, herverdeling van arbeid, verlofmogelijkheden, zoals ik voorstelde ter voorkoming van arbeidsongeschiktheid, zouden de nodige arbeidsplaatsen kunnen scheppen. Maar juist die alternatieven zijn op dit moment onbespreekbaar, zodat de arbeidsmarkt een bottleneck zal blijven in het streven naar minder arbeidsongeschikten. Pas als het tij keert en de vergrijzing en ontgroening doorzetten, zullen de nu nog onpopulaire groepen op de arbeidsmarkt populair worden. Over tien jaar zullen werkgevers meer doen om vrouwen, migranten, gehandicapten en oudere werknemers aan te trekken. Dan zal blijken dat werktijden, verlofmogelijkheden, en arbeidsomstandigheden aangepast kunnen worden aan de behoeften van specifieke groepen. Dat zal gehandicapten en gedeeltelijk arbeidsongeschikten een groter zelfbewustzijn geven, dan welke flitsende uitvoeringsorganisatie ook.
Maar het is wel wrang dat getij te moeten afwachten. Daarop vooruit lopen, zonder de huidige moeilijkheden te ontkennen, dat is wat een progressieve visie moet inhouden. Atv, herverdeling, verlofmogelijkheden blijven bepleiten en tegelijkertijd meedenken over een doelmatiger beheer van de sociale zekerheid.

Verstrengelde belangen

Ook bij een doelmatiger beheer van de sociale zekerheid zullen emancipatie en markt sleutelwoorden zijn. Zonder de voordelen te verliezen van een collectief stelsel van sociale zekerheid, zullen marktelementen de ruimte moeten krijgen. De uitvoeringsorganisatie moet belang hebben bij resultaat, dus bij minder arbeidsongeschikten en minder werklozen. De organisatie moet kunnen corrigeren, maatregelen kunnen voorstellen en/of nemen als uit een bedrijf of bedrijfstak onredelijk veel arbeidsongeschikten komen. Daarvoor is nodig dat de sociale partners, die tevens de belangenbehartigers zijn in de bedrijven, op enige afstand komen van deze uitvoeringsorganisatie.
In de plaats van de uit de jaren dertig stammende bedrijfsverenigingen zouden regionale kantoren moeten komen waarin artsen, arbeidsdeskundigen en verzekeringsdeskundigen samenwerken. Zij zijn het die direct contact hebben met de bedrijven in de regio. De uitvoeringsorganisatie zouden zelfstandige ondernemingen kunnen zijn die zich ten doel stellen de wettelijke criteria uit te voeren en een zo goed mogelijk resultaat te boeken. Werkgevers en werknemers zouden een rol op afstand spelen door bijvoorbeeld zitting te hebben in de raad van toezicht. Dit alles onder jaarlijkse parlementaire controle. Het uit elkaar halen van de verstrengelde belangen van werkgevers, werknemers en organen van de sociale zekerheid zal de gezonde bijwerking hebben, dat de uitvoering gemakkelijker bekritiseerd en daarmee gecorrigeerd kan worden.
Merkwaardig is dat de vakbeweging tot nu toe zo stevig vasthoudt aan haar eigen rol in de bedrijfsverenigingen, hoewel vaststaat dat de uitvoeringsproblemen de bondsbestuurders al lang boven het hoofd zijn gegroeid. Op een van de protestavonden tegen de WAO-besluiten vertelde een bondsbestuurder mij dat hij aan de lopende band handtekeningen zette onder toekenningsbesluiten voor een WAO-uitkering. Het overzicht over wie die mensen waren, was hij al lang kwijt. Toch reageerde hij fel op de kritiek op de uitvoeringsorganen. Wat had hij anders kunnen doen met die stroom van arbeidsongeschikten? Gelijk had hij maar hij vergat één ding: zichzelf de vraag te stellen of juist de omvang van het probleem niet om een heel andere uitvoering vraagt.
Die vraag stellen zou de vakbeweging niet als een aanval, maar als een interessante mogelijkheid moeten zien. Een rol op afstand zou de vakbeweging minder kwetsbaar maken, en meer ruimte geven kritiek uit te oefenen op de uitvoering. Kortom, het zou de vakbeweging kunnen versterken. Bovendien zou een voorstel van de kant van de vakbeweging, gericht op een nieuwe uitvoering de werkgevers en het CDA, die hardnekkig vasthouden aan de oude bedrijfsverenigingen, het initiatief in de discussie over de sociale zekerheid ontnemen. En dat kan, na tien jaar beleid van kortingen, zeker geen kwaad.

Ina Brouwer is Kamerlid voor Groen Links

Sekseverschillen achter de zorgsector

Gemeenplaatsen bieden weinig inzicht

Liesbeth Bervoets

THEMA

In de huidige discussie over de verzorgingsstaat zijn twee manieren van spreken te onderscheiden, die het doordenken van de relatie tussen de verzorgingsstaat en de bijzondere relatie van vrouwen met betaalde en onbetaalde zorgarbeid in de weg staan. Ik zou ze willen omschrijven als 1. de 'sceptische' en 2. de 'simplistische' benadering.

1. De verzorgingsstaat, met haar onbeheersbare voorzieningen voor welzijn en sociale zekerheid, vormt een dankbaar thema voor aanhangers van de stelling dat de bedoelingen achter het politieke handelen er minder toe doen dan de effecten. Veel mensen menen zelfs dat deze sceptische benadering een bewijs is van realistisch of objectief redeneren vanuit 'de feiten'. Vanuit het oogpunt van voortbestaande sociale ongelijkheid lijkt mij enig wantrouwen tegen deze benadering op zijn plaats.

Het denken over de verzorgingsstaat vernauwen tot effecten van sociale politiek, suggereert dat het mogelijk is de achterliggende politieke keuzen van de huidige verzorgingsarrangementen, te bekijken vanuit een positie die boven de politiek verheven is. 'Het kunnen terugbrengen van politieke claims tot hun ware proportie' betekent echter in de meeste gevallen, dat sociale ongelijkheid als onvermijdelijk of vanzelfsprekend wordt beschouwd.

Zo kan het voornemen zich tot de effecten van verzorgingsarrangementen te beperken, in het veelbesproken boek 'Zorg en de staat', niet voorkomen dat het boek opent met een politiek statement van de eerste orde: „In moderne samenlevingen is de zorg voor zieken, het onderricht aan onwetenden en het onderhoud van behoeftigen een collectieve aangelegenheid geworden." (De Swaan; 1989, p.11).

Is het verzorgen van zieken in het gezin en in de buurt en het bijspringen als leesmoeder in het basisonderwijs en als vrijwilligster in het bejaardenwerk en sociaal advieswerk geen zorgarbeid? Evenals de openingsfrase gaat de rest van het boek volkomen voorbij aan het feit dat zorgen in de moderne samenleving in de eerste plaats een zaak van moeders, echtgenoten, vriendinnen, dochters, zusters, buurvrouwen, kortom van vrouwen in de 'privésfeer' is geworden en voorlopig nog wel zal blijven.

Sociale verschillen

Bovendien valt nergens te lezen dat ook in de publieke sfeer de organisatie van zorg om het sekseverschil draait. Zoals te verwachten gaat de auteur ervan uit, dat sociale ongelijkheid met het ontstaan van de verzorgingsstaat geleidelijk minder is geworden: „Ze heeft de mensen wat gelijker aan elkaar gemaakt, in materieel opzicht, maar ook in wat zij weten en hoe zij handelen." (De Swaan, p.20).

De verzorgingsstaat uniformeert niet alleen, maar creëert ook sociale ongelijkheid, zelfs zodanig dat sociale ongelijkheid tussen de seksen een structureel kenmerk van de verzorgingsstaat is geworden. Gaandeweg is het onderscheid tussen de 'rol' van kostwinner en onbetaalde verzorgster in het stelsel van sociale zekerheid geïnstitutionaliseerd geraakt. Vanuit het onderscheid tussen werkenden en niet-werkenden worden onbetaalde verzorgsters zonder pardon tot de laatste categorie gerekend.

Een ander voorbeeld. Diegenen die zich zorgen maken over de steeds uitdijende 'markt van welzijn en geluk' differentiëren doorgaans niet naar soorten van zorg, terwijl er naast uitbreiding ook sprake is van forse inkrimping van zorg. Het is een bekend feit dat in de lagere zorgregionen de uitvoerende zorg, het aantal voorzieningen en arbeidsplaatsen drastisch is beperkt. 'Gezonde' bejaarden zijn in een bejaardenhuis een uitzondering geworden, voor gezinszorg komen vooral in grote steden vrijwel alleen nog stervenden en ongeneeslijk zieken in aanmerking, ziekenhuizen hebben het aantal ligdagen teruggebracht en een deel van de behandeling naar de ambulante zorg

overgeheveld, kraamzorg wordt bij gebrek aan personeel beperkt tot het eerste kind, enzovoort. De zorgarbeid waarin voornamelijk vrouwen werken, behoort door de slechte rechtspositieregelingen in vrouwelijke zorgberoepen juist tot het tamelijk gemakkelijk beheersbare deel van de openbare zorg. 'De sceptische formule' geeft nauwelijks inzicht in de complexe wijze waarop de verzorgingsstaat sociale verschillen produceert ten aanzien van sekse, klasse, leeftijd, seksualiteit en etniciteit.

2. Uitgaan van vaststaande sociale verschillen gaat meestal gepaard met denken in simpele tegenstellingen, zoals emancipatie/disciplinering, altruïsme/eigenbelang, leek/professional, algemeen belang/bijzonder belang, die weinig recht doen aan de vervlochtenheid van positieve en negatieve elementen in verzorgingsarrangementen.

Voorbeelden van de 'simplistische formule' liggen voor het oprapen. De kritiek op het gebrek aan verantwoordelijkheid en solidariteit van de hedendaagse burger in linkse kring, gaat er aan voorbij dat de calculerende burger eerder gezien kan worden als de paradigmatische grondslag van de verzorgingsstaat, in plaats van als een uitwas ervan. Het solidariteitsbeginsel in de sociale verzekering berustte van meet af aan op de berekening van het eigen risico op ziekte, werkloosheid en ouderdom; dergelijke afwegingen zijn net zo goed een investering in eigen zekerheid als in die van anderen. Het gaat dus niet aan calculerend gedrag af te wijzen zonder te preciseren welk calculerend gedrag sociale afkeuring verdient.

Selectief

In het huidige emancipatiebeleid van de overheid neemt de verontwaardiging over de calculerende burger een andere wending. Meisjes en vrouwen krijgen in kostbare reclamecampagnes het verwijt toegevoegd, dat zij zich in overgrote meerderheid te weinig calculerend opstellen door voor traditionele vrouwelijke functies en beroepen te kiezen. Vrouwen krijgen het dwingende advies hun 'zorgeloze' en 'onnadenkende' keuze voor betaalde of onbetaalde zorgarbeid te herzien, vanwege het risico van mogelijke afhankelijkheid van de verzorgingsstaat.

Het argument van de calculerende burger wordt dus nogal willekeurig en selectief toegepast. Juister is het om te stellen dat vrouwen hun zorgverplichtingen en arbeidsmarktmogelijkheden tegen elkaar afwegen, in tegenstelling tot de overheid die met de 1991-maatregel meer dan tevoren op het 'zelfregulerend' vermogen van onbetaalde zorgarbeid gokt en de ongelijke verdeling van zorgarbeid nog verder onzichtbaar maakt. Het ongediffentieerd speculeren op 'zorgeloosheid' en sociale berekening ontneemt het zicht op de context waarbinnen bepaalde keuzen logisch en gerechtvaardigd kunnen zijn.

Waarom het zinspelen op de sociale berekening van individuen of groepen toch tot op heden een politiek gevoelige snaar raakt, valt te begrijpen als in aanmerking wordt genomen, dat in de retoriek van de grondleggers en verdedigers van de verzorgingsstaat, sociale zorg in de openbare sfeer een tegenwicht moet bieden aan het ongeremd nastreven van het eigenbelang in de particuliere onderneming.

Er is echter nog een andere reden waarom dit soort retoriek politiek effectief is. Uit de hierboven gegeven voorbeelden is al enigszins gebleken, dat de politieke vocabulaires die in het kielzog van de verzorgingsstaat tot ontwikkeling zijn gekomen, hun politieke lading voor een groot deel ontlenen aan de wijze waarop aan het sekseverschil gerefereerd wordt (overigens ook aan etnische onderscheidingen). Van een verwijzing naar 'reëel bestaande' mannen of vrouwen hoeft geen sprake te zijn, zoals het voorbeeld van de op eigenbelang gerichte versus de altruïstische burger laat zien. De politieke effectiviteit bestaat juist bij de gratie van een bewust of onbewust associëren van betekeniscomplexen en waardensystemen met mannelijkheid en vrouwelijkheid, die bovendien in het ene geval een positieve lading kan hebben en in het andere een negatieve.

Professionalisering

Welk alternatief is er voor deze gebruikelijke benaderingen van de verzorgingsstaat? Is het mogelijk meer recht te doen aan de eis van sociale rechtvaardigheid als sociale verschillen in hun context worden geplaatst en in hoeverre opent dat een perspectief voor de netelige kwesties rond de zorgarbeid?

Professionalisering van zorg betekent volgens sommigen een groot goed voor vrouwen omdat zij zich daardoor vrij kunnen maken van 'bijkomende' zorgverplichtingen in de eigen huishouding. Bovendien is de zorgbehoevende niet meer afhankelijk van welwillendheid van familie en vrienden. Anderen menen dat betaalde zorg steeds meer mensen, waaronder relatief veel vrouwen, afhankelijk van professionele zorg maakt en de onderwaardering van onbetaalde zorgarbeid bevestigt.

In tegenstelling tot de veelgehoorde opvatting dat professionele vrouwelijke zorgberoepen een voortzetting zijn van taken in de privésfeer, zou ik de omgekeerde stelling willen verdedigen: private zorg ligt in het verlengde van professionele zorg. Ik zal deze stelling met twee historische argumenten onderbouwen, die tegelijk een ander licht werpen op het zorgdilemma zoals boven geformuleerd.

1. Voor de discussie over de toekomst van zorgarbeid maakt het nogal wat uit of men zorg opvat als een tijdloze menselijke behoefte of als een typisch modern verschijnsel. Gewoonlijk wordt er van uitgegaan dat collectieve zorg een aantal inspanningen omvat, die vroeger tot de gezinssfeer behoorden. Naar marxistisch gebruik sprak men in het feminisme wel van 'vermaatschappelijking' van zorg. Van recenter datum is het idee, dat wat wij nu onder betaalde en onbetaalde zorgarbeid verstaan, gebaseerd is op eisen aan materieel en immaterieel welzijn, die pas met de verzorgingsstaat ontstaan zijn. Deze laatste benadering verheldert mijns inziens meer waar de huidige dilemma's op het gebied van zorgarbeid vandaan komen.
Het ontstaan van zorg als modern domein kan niet los gezien worden van de opkomst van mens- en maatschappijwetenschappen als een nieuw kennisgebied waarin gedetailleerde kennis van de mens en zijn sociale omgeving wordt verzameld
De relatie tussen mens en zijn omgeving, de verbinding tussen lichamelijk en geestelijk welbevinden, zijn sociaal-wetenschappelijke 'ontdekkingen' aan het eind van de 19de eeuw, waardoor 'zorg' een specifiek aandachtsgebied kan worden. Ook alledaagse zorg kan niet zomaar aan de willekeur en onwetendheid van leken in casu huisvrouwen en moeders worden overgelaten, vinden de nieuwe zorgdeskundigen, die verantwoordelijk worden voor de toepassing en overdracht van nieuwe wetenschappelijk gefundeerde kennis op sociaal en medisch gebied. Opvoeding tot moederschap en het bijbrengen van van kennis over hygiëne, budgetering, voedingsleer en verantwoord speelgoed en kinderboeken schept niet alleen tal van nieuwe vrouwelijke beroepsmogelijkheden, maar 'professionaliseert' ook de thuiszorg.

Verweven

Overigens, sociale wetenschappen hebben niet alleen veel invloed op de manieren waarop de zorg praktisch ingericht is, maar zij reiken ook verschillende metaforen aan om over de wenselijkheid en onwenselijkheid van zorg te delibereren. Zo is het niet moeilijk om de ambivalente waardering van zorg, die in de huidige discussie over de verzorgingsstaat opduikt, de sporen van psychologische ontwikkelingstheorieën te ontdekken. Een onjuiste dosering van zorg kan zowel verslavings- en verstikkingsverschijnselen als verwaarlozing te weeg brengen. In het idee dat onbetaalde zorgarbeid in tegenstelling tot betaalde zorgarbeid uit spontane solidariteit of een groter mededogen van vrouwen met de zwakkeren voortkomt, zijn de sporen van de 19de eeuwse romantisering van de huiselijke sfeer terug te vinden. Van deze geseksueerde metaforen valt niet te verwachten dat zij zullen bijdragen aan het verhelderen van de keuzen op het gebied van de zorgarbeid.
2. In het licht van de discussie over de ongebreidelde groei van zorgaanbod en zorgbehoefte kan het geen kwaad nog eens in herinnering te roepen dat het tekortschieten van het zo vaak bejubelde zelf-regulerend vermogen van de kapitalistische markt de belangrijkste aanleiding vormde voor de opbouw van de verzorgingsstaat. Het lijkt dan ook weinig realistisch om op het zelfregulerend vermogen van de commerciële markt te vertrouwen.
Ook het argument van de toegenomen mondigheid van de burger lijkt op een vorm van collectief historisch geheugenverlies. Een 'verstandig' bestedingspatroon en de bereidheid in de toekomst te investeren hing immers ook aan het eind van de vorige eeuw samen met de reële stijgingskansen en het welvaartspeil en niet met mondigheid op zich.
Deze ontwikkeling illustreert hoe openbare zorg en onbetaalde zorg en commerciële en niet-commerciële dienstverlening met elkaar verwerven zijn. Volgens de Volkskrant van 4 januari j.l. laten twee recente onderzoeken zien dat informele hulp eerder floreert dan wegkwijnt bij het voortbestaan van professionele hulp.

Afweging

Op grond van een aantal overwegingen kan verwacht worden, dat de behoefte aan professionele zorg in de toekomst eerder zal toenemen dan uitbreiden. De meest in het oog springende zijn de voorspelde vergrijzing van Nederland in de volgende eeuw en de toenemende inschakeling van vrouwen in de betaalde arbeid. Deze ontwikkeling zou voor vrouwen een historische kans kunnen opleveren om betere arbeidsvoorwaarden in de betaalde zorg af te dwingen, ware het niet dat het aanbod van goed opgeleide krachten uit Oost- en Zuideuropese landen en tweede-generatie-migranten de spoeling in de professionele zorgarbeid dun zullen maken.
In het verleden is er vanuit de verpleegkunde, het welzijnswerk en het onderwijs al op gewezen dat traditionele vormen van professionele exclusiviteit die bij mannenberoepen zo succesvol is, het karakter van het uitvoerende werk geweld aan doet. Waarschijnlijk biedt het aansluiten bij de toenemende mondigheid van de zorgconsument politiek meer soelaas, als in aanmerking wordt genomen dat sommige vrouwenberoepen, zoals vrouwenhulpverlening en verloskunde, al een zekere traditie hebben met deze strategie.
Verloskundigen hebben zich weten te handhaven door niet mee te gaan in de medicalisering van zwangerschap en bevalling, overigens door gebruik te maken van de verdeeldheid onder specialisten op dit gebied. De vrouwenhulpverlening,

voortgekomen uit het initiatief van feministische welzijnswerksters, heeft tal van zelfhulp- en belangengroepen voortgebracht, die een kritisch en gereserveerd gebruik van medische en psychiatrische voorzieningen nastreven. Vanuit het recht, dat vooral in de lagere regionen bezig is een vrouwendomein te worden, komen geluiden van feministische juristen, dat voortgaande juridisering van emancipatiestrijd niet in het belang is van achtergestelde groepen.
Ook als de zorgsector niet verder geprivatiseerd zal worden is te verwachten dat de bestaande trend naar een economisering en commercialisering van de bedrijfsvoering in de zorgsector zich verder zal doorzetten. Het valt te bezien in hoeverre bij de 'privatisering' van zorg binnen een niet-private onderneming werkers, cliënten en premiebetalers niet te maken zullen krijgen met de geaccumuleerde nadelen van commerciële en niet-commerciële bedrijfsvoering. De belangen van alle genoemde partijen zijn het best gediend bij een zo publieke mogelijke afweging van de verhouding tussen kwaliteit en kosten. Bij een sluipende privatisering is daar minder kans op dan bij een expliciete keus voor privatisering waarbij de publieke opinie meer gespitst zal zijn op het klakkeloos laten prevaleren van economische motieven.

Liesbeth Bervoets is medewerkster van de vakgroep Vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam en houdt zich bezig met arbeidsvraagstukken en sekse.

Dekolonisering van de leefwereld

Meer ruimte voor de kwaliteit van relaties

Harry Kunneman

THEMA

De hoog ontwikkelde verzorgingsstaat kunnen we vergelijken met een trein die op het spoor van de vooruitgang voortdendert naar een steeds betere toekomst. De inzet van de hele operatie van bijvoorbeeld de sociale vernieuwing kan dan omschreven worden als een poging om sociale groepen en individuen die uit de trein dreigen te vallen , of die nooit in de trein gezeten hebben, in de trein te trekken. Het is een stuk klassieke sociaal-democratische solidariteit, dat kansarme achtergestelde groepen deel mogen en ook moeten hebben aan de welvaart en het welzijn van het merendeel van de treinbevolking. Toch moeten we stil staan bij de impliciete vooronderstelling die aan de hele operatie ten grondslag ligt. Namelijk dat de koers van de trein, de dynamiek van dat vooruitgangsproces positief beoordeeld kan worden.

Meer welvaart

Essentieel voor het nadenken over de verzorgingsstaat is dat de vraag waar die trein heendendert niet ergens onderaan de agenda bungelt, maar centraal staat. Precies op dit punt is er sprake van wat we misschien kunnen noemen oriëntatieproblemen op de lange termijn bij de leidende, bestuurlijke en economische elites. De globale doelstelling daar is glashelder en wordt Kamerbreed gedeeld: meer welvaart en meer of in ieder geval betere verzorging. Maar op lange termijn lijkt het realiseren van die doelstelling minstens zoveel problemen op te roepen als het bestaande management met de hem ter beschikking staande middelen daadwerkelijk op kan lossen. Ik verwijs naar twee macro-problemen:

1. het materieel-economische macro-probleem; de verwachting van de 19de en ook 20ste eeuwse vooruitgangsdenkers, dat de ontplooiing van wetenschap en techniek en van de politieke rationaliteit van de moderne mens tot welvaart voor allen zou leiden, is niet alleen niet uitgekomen, maar lijkt steeds verder van ons weg te komen met een bevolkingsgroei op wereldschaal die tot een steeds dieper wordende kloof tussen arm en rijk leidt. De slogan 'rijkdom voor allen' komt eenvoudigweg niet uit.

Datzelfde geldt in nog grotere mate voor verwachtingen omtrent een onveranderde vooruitgangsdynamiek. De welvaarts- en welzijnstrein leidt op lange termijn voorspelbaar tot de ondermijning van de ecologische randvoorwaarden waarbinnen die vooruitgang überhaupt heeft kunnen starten. Ter illustratie: alle scenario's die opgesteld zijn voor het bestrijden van de milieuvernietiging en de uitputting van niet-genereerbare grondstoffen rekenen uitsluitend met het afplatten van de groeicurves van vervuiling en uitputting. Er is geen enkel politiek realiseerbaar scenario beschikbaar dat met een daadwerkelijke ombuiging van de vervuilings- en uitputtingscurve rekent.

2. de sociaal-politieke probleemcluster, zoals die zich met name in de crisis van de verzorgingsstaat van de afgelopen 20 jaar openbaart. Die crisis kan in drie indicatoren worden samengevat:

- de verzorgingsstaat is onbetaalbaar omdat de behoeften die ermee worden opgewekt in principe oneindig zijn; hij heeft een interne groeidynamiek die met het grootste gemak tot honderd procent van het nationaal inkomen kan uitdijen.
- de verzorgingsstaat is onbestuurbaar. Er ontstaat steeds minder greep vanuit het centrum op de regelingen die bureaucratisch worden uitgewerkt. Een goed voorbeeld: er worden nu al tien jaar serieuze pogingen ondernomen om de kosten van de gezondheidszorg terug te dringen en er zijn minstens tien meter plannen en rapporten beschikbaar om dat allemaal te realiseren, terwijl in die tien jaar het absolute volume van het geldbedrag voor de gezondheidszorg alleen maar is gestegen. En dat ziet er voor de nabije toekomst niet anders uit. Het centrum van het bestuur blijkt niet in staat om met de hem ter beschikking staande middelen een gewenst beleidsdoel daadwerkelijk te realiseren.
- de verzorgingsstaat produceert heel andere dingen dan de bedoeling was. Hij produceert niet alleen welzijn en verzorging, maar volgens vele critici, van Brinkman tot en met Achterhuis, heeft de verzorgingsstaat ook contraproduktieve effecten. Hij produceert afhankelijkheid van deskundigen, en hij vormt existentiële en persoonlijke problemen om tot bureaucratisch bewerkbare problemen. In dat omvormingsproces gaat iets essentieels verloren, hetgeen door de architecten van de verzorgingsstaat nooit als zodanig bedoeld is.

Nieuw engagement

De trein van welzijn en verzorging lijkt minstens zoveel problemen op te wekken als hij zelf oplost. Meer welvaart en meer welzijn volgens de bestaande rationaliteit en de scenario's van de leidende kringen bieden geen oplossing voor de macro-problemen in materieel-economisch en sociaal-politiek opzicht. Sterker nog, op lange termijn lijkt die trein naar de afgrond te rijden. Wat ben je aan het doen als je aan de achterkant met veel geld en creativiteit zogenaamde achterstandsgroepen in de trein aan het trekken bent, terwijl het spoor doodloopt.

Het is dus nodig na te denken over de globale richting en inhoud van de maatschappelijke vooruitgang als zodanig. Het lijkt er ook op dat het besef van deze noodzaak de achtergrond vormt van de verschuiving in de discussie, die op veel plekken te constateren valt. Die vindt plaats in de richting van culturele persoonlijke vernieuwing als tegenpool van bureaucratische, economische en bestuurlijke rationaliteit, in de richting van nieuw engagement en nieuwe persoonlijke verantwoordelijkheid, van nieuwe normatieve oriëntatiekaders.

Hier doemt een volgend groot probleem op. Waar moeten we dat engagement of die oriëntatiekaders vandaan halen? Het is zeker niet zo dat er ergens een grote pot klaar staat waaruit we met een pollepel engagement of overtuiging kunnen scheppen. Integendeel, vanuit een traditioneel, macro-sociologisch perspectief gezien is er eerder sprake van toenemende culturele fragmentering en desoriëntatie. Daarvoor zijn drie indicatoren aan te geven:

- de secularisering van de wereld; het feit dat geloofsovertuigingen een privézaak zijn geworden. Geloofsovertuigingen zijn allerminst verdwenen, maar het is niet meer zo, dat de meerderheid van de individuen opgevoed wordt in een buiten en boven hen gestabiliseerde culturele orde. Een orde, waarin normen, waarden, ideeën en hierarchieën klaarliggen, die je alleen maar over je hoofd hoeft te trekken om vervolgens op oriëntatievragen een antwoord te hebben. Integendeel: ieder individu weet, dat geloof een privézaak is, waar hij of zij voor gekozen heeft.
- het failliet van de grote verhalen, dat dit effect van het individualiseren van levensbeschouwelijke oriëntaties versterkt. De maatschappelijke en sociale vooruitgangsutopie, die voor velen in de plaats was gekomen van de christelijke of metafysische utopie, heeft inmiddels zelf z'n grenzen bereikt. Marx, en tot op zekere hoogte zelfs Joop den Uyl, kon nog uitgaan van meer welvaart en materiële rijkdom en een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen voor allen. Er moesten sociale randvoorwaarden komen waarbinnen het individu zich spontaan zou kunnen ontplooien en een existentieel rijk, inhoudsvol bestaan voor zichzelf zou kunnen opbouwen. Die gesecularisseerde religieuze heilsverwachting lijkt in onze dagen aan zijn eind gekomen te zijn. Dit is wat Lyotard noemt: het einde van de grote verhalen. Het einde van de liberale vooruitgangsutopie en tegelijkertijd het einde van de emancipatie en van de so-

cialistische vooruitgangsutopie. Cultureel gesproken zitten de meesten van ons met een dubbel seculariseringsproces.
– het individualiseringsproces dat voor Verlichtingsdenkers de kern was van de utopische toekomstverwachting, heeft in onze maatschappij grotendeels het karakter aangenomen van een 'strategische individualisering'.

Strategische individualisering

Daaronder versta ik een individualisering die mensen primair als strategisch handelend individu aanspreekt. Het meest voor de hand liggende voorbeeld daarvan is uiteraard onze benadering als consument. De meeste consumptiemogelijkheden, die ons voorgespiegeld worden, hebben uitsluitend ons individuele lijf en onze individuele genieting als referentiekader. Dat gaat om lekker chips eten, diep sigarettenrook inhaleren, om een stralende wasmachine, om schonere lakens aan de lijn, enzovoort. De dominante betekenis van de markt voor het gestalte geven aan onze behoeften zorgt dat je als op jezelf teruggeworpen consument wordt aangesproken.
In de tweede plaats worden we als strategisch individu aangesproken op het niveau van beroep en carrière. Op de middelbare scholen is dat duidelijk te zien aan het ongelooflijke duwen van ouders, die willen dan hun kinderen het hoogst mogelijke opleidingsniveau halen omdat dat hun kansen in de maatschappij op een positie, op aanzien en carrière, vergroot. Dat is een vorm van individualisering die we voor het grootste deel als strategische individualisering kunnen duiden, omdat het individu daarin zijn eigen kansen moet optimaliseren in een omgeving die hem daarbij niet helpt. Sterker nog, in een omgeving waar hij ruimte moet maken voor zichzelf, ook al is dat ten koste van anderen, terwijl hij weet dat veel anderen op dezelfde manier bezig zijn voor zichzelf een plek te veroveren.
In de derde plaats worden we aangesproken als strategisch individu in het kader van de zorgvoorziening. Een term als 'meerjarig echt minimum' is niet iets waar iemand zelf een emotionele betekenis aan kan geven. Het is een categorie die van bovenaf op je geplakt wordt, en waar bepaalde rechten en verplichtingen mee corresponderen; waartoe je je strategisch verhoudt. Het is niet alleen gebruikelijk, maar zelfs legitiem om binnen het kader van de bestaande welzijnsvoorzieningen de regelingen zo handig mogelijk te gebruiken. De hele overgang van wit via lichtgrijs en donkergrijs naar zwart, en de volledige maatschappelijke acceptatie daarvan, is daar een duidelijke indicator van. We zijn allemaal gewend, en we worden zo benaderd, om die regelingen en voorzieningen als een individu te benaderen dat er op uit is om daarbinnen z'n eigen kansen te maximaliseren.

Keerzijde

Het zijn deze drie ontwikkelingen – de religieuze secularisering, het uitdoven van de grote verhalen en de strategische individualisering – die maken dat we bij sociale vernieuwing niet eenvoudig kunnen zeggen: dat moet vanuit de mensen zelf komen! Want waar halen die mensen hun engagement en overtuiging vandaan?
Tot nu toe ging het alleen over problemen en crisisverschijnselen. Maar gelukkig hebben die verschijnselen ook een keerzijde. Er is ook ruimte geschapen, een ongekende nieuwe ruimte, voor de eigenheid, de afwijkingen, voor persoonlijke eigenzinnigheid en voor vernieuwing op het niveau van de cultuur en van de persoonlijke relaties in het verlengde daarvan. Anders gezegd: naast en gedeeltelijk ook gelijk opgaand met de strategische individualisering, is er ook sprake van een andere vorm van individualisering die ik zou willen duiden als 'communicatieve individualisering'.
Daaronder versta ik een vorm van individualisering die het individu niet op zichzelf terugwerpt, maar die integendeel meer ruimte schept voor het beleven en het realiseren van de eigenheid door het verhogen van de communicatieve kwaliteit van de relaties waarin het individu is opgenomen. Dus in plaats van strategische individualisering, die een hedonistische en prestatiegerichte beleving van het individu als geïsoleerd atoom stelt, betekent communicatieve individualisering de verhoging van de kwaliteit van sociale netwerken, waarin het individu is opgenomen. Het gaat dan vooral om de eigen produktieve creatieve inbreng in de deugden waarvoor het netwerk in kwestie bestaat.

Sociaal netwerk

Dat wil ik toelichten aan de hand van een model, namelijk de tegenstelling tussen systeem en leefwereld, zoals dat door Jürgen Habermas is ontwikkeld. Globaal gesproken zegt hij: de dynamiek van onze maatschappij wordt bepaald door het spanningsveld tussen twee grondprincipes van maatschappelijke coördinatie. Het eerste is geconcentreerd in het economische en politieke systeem, op arbeid, produktie, efficiëntie en wordt gedomineerd door technische rationaliteit en strategisch handelen. Het tweede daarentegen gaat om met levensvragen zoals die in de leefwereld geconcentreerd zijn. Daar zijn waarden dominerend als gemeenschappelijkheid, gedeeld begrip, communicatieve individualisering, ruimte voor eigenheid en de kwaliteit van relaties. Habermas' stelling is dat in onze maatschappij de leefwereld en haar oriëntatie op communicatieve vaardigheden overwoekerd worden door de rationaliteit

van het systeem. Hij noemt dat 'kolonisering van de leefwereld'.
Een mooi voorbeeld van die kolonisering vond ik laatst in een interview met Iteke Weeda. Zij stelde dat netwerken veranderen en dat oude familiebanden verdwijnen. Je kunt er straks niet meer op rekenen dat er ooms, tantes, broers en zusters klaar staan om je te helpen en bij te staan als je in de problemen zit, en zeker niet als je ouder wordt. Dus wat moet je doen? Je moet je netwerken plannen. Je moet er nu al voor zorgen dat je in je relatienetwerk zorgvuldig uitgekozen vrienden of halve vrienden aanwijst, en dan ga je zitten aan je bureau en dan denk je: als ik het zo zie dan heb ik de meeste kansen met Klaas en Els om, als ik het met hen warm houd, en als ik zestig of zeventig ben en in de problemen zit, een netwerk te hebben waarin ik zoiets als solidariteit en verzorging ontmoet.
Dat is bloedserieus door haar naar voren gebracht, als een daadwerkelijke raad aan ons en ook aan zichzelf mag ik aannemen. Ik vind het een verbijsterende indicatie, dat op dat persoonlijke niveau de sociale wetenschap en toekomstvoorspelling, zonder dat daar enige verontrusting uit spreekt, gewoon doorgetrokken worden. De realiteit van de omgang met onze existentiële problemen wordt in strategische individualisering omgezet. We moeten nu strategisch plannen, zodat we straks een vriendennetwerkje hebben, dat sterk genoeg is om ons op te vangen. Dat wil zeggen: ik kan me niet permitteren om die vervelende Els nu eindelijk eens de waarheid te zeggen.
Habermas licht het proces van kolonisering van de leefwereld toe aan de hand van de commercialisering, de markt en vooral ook de zorgvoorzieningen. Het gegeven dat existentiële vragen en problemen, van ziekte, psychische problemen, ouderdom, dood, in toenemende mate uit de leefwereld worden weggehaal. Ze worden verplaatst naar het overgangsgebied tussen systeem en leefwereld, naar gezondheidsvoorzieningen, zorgapparaten en naar bureaucratisch en wetenschappelijk ondersteunde expertise die in de zorgapparaten te vinden is.

Speelruimte

Sociale hulpverlening zit in dit model precies in dat overgangsgebied tussen systeem en leefwereld, in het spanningsveld tussen technische rationaliteit en communicatieve individualisering. Hij is in vele gevallen willens en wetens het voertuig van bureaucratische en strategische rationalisering, als beleidsdoelen uit de systeemrationaliteit worden doorgezet in de communicatieve relaties met de cliënten. De vernieuwing van de hulpverlening heeft echter alleen kans van slagen als hij bijdraagt aan het vergroten van de ruimte voor communicatieve individualisering. De verpleegsters hebben meer ruimte nodig voor de problemen van hun patiënten. De therapeut moet niet drie kwartier, maar anderhalf uur kunnen praten. De huisarts moet niet iedere tien minuten een valiumrecept uitschrijven, maar een daadwerkelijke relatie aan kunnen gaan met z'n patiënten. Om cliënten daadwerkelijk op communicatieve basis tegemoet te kunnen treden is beslissend dat de kansen op communicatieve individualisering voor de professional op zijn eigen werkplek vergroot worden.
Daar ligt een immens probleem. In de meeste gevallen wil dat zeggen: spanning, wrijving, misschien zelfs een conflict met de bestuursapparaten. Want die hebben als eerste prioriteit de beheersbaarheid, efficiëntie, produktie, rationalisering, kosten, enzovoort. Dat zijn allemaal waarden, die hun eigen legitimiteit hebben, maar die via de hulpverlening doorgegeven worden in de regulering, in bureaucratische vormgeving van zorg, die tot een verschraling van de communicatieve speelruimte in de relatie tussen hulpverleners en cliënt leiden. Niet slechts aan de kant van de cliënt, maar juist ook aan de kant van de hulpverlener. Dat stompt af, x mensen per dag door een vervreemdende produktiemachine te moeten halen. En dat is precies wat zeer veel hulpverleners in onze maatschappij moeten doen.

Betere communicatie?

Voor een vergroting van de communicatieve individualisering in die overgangszone tussen systeem en leefwereld zijn twee aanknopingspunten te vinden:
1. aan de systeemkant, aan de kant van de bestuurders, is sprake van een duidelijke heroriëntatie in de richting van een tendentieel loslaten van centralistische éénrichtingsmodellen. Er is ruimte voor het nadenken over en spelen met andere vormen van bestuur en beheer. Er wordt beseft dat er veel misgaat als de hiërarchische, centrale controlemodellen domineren.
2. op leefniveau is er niet alleen sprake van secularisering en kaalslag, niet alleen van fragmentering, maar ook van een veelheid aan diverse culturele ontwikkelingsprocessen die een vitale en belangrijke voedingsbodem leveren voor de communicatieve individualisering. Daarbij denk ik aan nieuwe bewegingen in de kerken, aan de opleving van allerlei levensbeschouwelijke genootschappen, daarbij denk ik vooral aan het feminisme, en aan nieuwe opvattingen over de beleving van seksualiteit en erotiek.
Het is te zien aan een willekeurige boekhandel waar je binnenstapt. Daar liggen stapels boeken over persoonlijke verandering, spirituele vernieuwing, kritiek op het patriarchaat, andere identiteitsmodellen en nieuwe oriëntatiemogelijkhe-

den. Wat kritische analytici gemakkelijk vergeten is dat zich in de afgelopen 25 jaar een diepgaand cultureel verschuivingsproces heeft voorgedaan. Verstikkende en hiërarchische interpretatiekaders zijn.verloren gegaan en vervangen door een diffuus geheel van culturele oriëntatiekaders, die in de richting van een vergroting van de speelruimte voor communicatieve individualisering wijzen.

Harry Kunneman is hoogleraar humanistiek in Utrecht.

Uit de ban van de vaste kaders

Raf Janssen

THEMA

Nu de westerse markteconomie het enig overgebleven ontwikkelingsmodel voor heel de wereld lijkt te zijn geworden, zet met name de in opstand komende natuur dit vertrouwde model sterker dan ooit onder veranderingsdruk. Een toenemende onzekerheid verstoort de gemoedsrust van de ogenschijnlijke winnaar. Zijn de negentiende-eeuwse denkpatronen over arbeid, tijd en geld geschikt om met een gerust hart de 21ste eeuw binnen te stappen?

Dansen of ontspringen?

In Nederland wordt thans opnieuw een discussie gevoerd over de toekomst van de verzorgingsstaat. Dat gebeurt naar aanleiding van de zoveelste variant van hetzelfde antwoord dat al tien jaar lang op deze vraag gegeven wordt: korten op uitkeringen, en aan de kant geschoven mensen dwingen beter mee te swingen in het gedynamiseerde ritme van de moderne markteconomie. De eigen dynamiek van deze economie geldt daarbij als een vaststaand gegeven.

De ontwikkeling van de samenleving zelf wordt niet gezien als een ter discussie te stellen probleem. Integendeel! Het ondersteunen van die ontwikkeling wordt steeds meer gezien als eerste burgerplicht. Pas als je modieus meedanst op het ritme dat Arbeid, Tijd en Geld dicteren, ben je ten volle Burger. Dat geldt voor individuen; het geldt ook voor landen. Steeds universeler houdt het ritme van de vaste kaders alles en iedereen in de ban. Mensen en landen die nog aan de kant staan, moéten meedoen. Graag of niet.

Veel dansers raken echter buiten adem: het almaar opgevoerde ritme wordt hen te hoog. De dansvloer dreigt te bezwijken: snelheid en gewicht drukken steeds zwaarder. Uit puur lijfsbehoud wordt het daarom een nog hogere burgerplicht de vraag aan de orde te stellen: hoe deze dans der vaste kaders te ontspringen?

De maatschappelijke ontwikkeling heeft van arbeid, tijd en geld schaarse goederen gemaakt. Dat heeft veel mensen en landen grote welvaart gebracht. Voor nog meer mensen en nog meer landen betekent deze 'verschaarsing' echter een groei van armoede, ellende en uitzichtloosheid. Voor rijk en arm krijgt deze ontwikkeling naar verschaarsing het karakter van een bestaansbedreigend risico: de aarde dreigt te stikken onder de druk van het steeds meer en het steeds sneller. Armoede bestrijden door armen te helpen of te dwingen mee te swingen in dit ritme, verhoogt de verarmende werking van de grenzeloze verschaarsing van arbeid, tijd en geld. Dat kunnen mensen niet verdragen en dat kan de aarde niet dragen. De ecologische crisis zet mens en maatschappij in een situatie waarin het dringend geboden is te zoeken naar wegen om te ontsnappen uit de normale orde van arbeid, tijd en geld.

De orde van de arbeid

Meer dan ooit geldt betaalde arbeid als de meest complete vorm van participatie aan de samenleving. Alsof er niet miljoenen mensen zijn in Nederland die buiten de sfeer van de betaalde arbeid wezenlijke en onmisbare bijdragen leveren aan het blijven functioneren van deze samenleving. Wordt het begrip 'produktiviteit' niet al te vanzelfsprekend gereserveerd voor economische activiteiten waarmee geld gemoeid is en die hun uitdrukking vinden in geijkte welvaartsmeters zoals

het Bruto Nationaal Produkt?
Een pleister plakken op een kapotte knie, het vermijden en sorteren van afval in de keuken, het zuinig zijn op alledaags goed, het ondersteunen van lotgenoten, het zorgdragen voor gezelligheid... Dat zijn allemaal dagelijks te verrichten activiteiten die weinig bijdragen aan de verhoging van het B.N.P. Heel waarschijnlijk brengen ze echter meer welvaart tot stand dan veel arbeid, die haar zin enkel ontleent aan het feit dat er geld mee wordt verdiend.
Nog om een andere reden moeten de begrippen arbeid en produktiviteit onder kritiek worden gesteld. Als een arbeider per uur in plaats van 1000 voortaan 2000 potloden kan maken, is diens arbeidsproduktiviteit verdubbeld. Met name de inzet van machines maakt een dergelijke verhoging van de produktiviteit mogelijk. Intussen wordt evenwel uit het oog verloren dat er voor die machines grondstoffen en energie nodig zijn en dat er voor die dubbele portie potloden ook dubbel zoveel hout nodig is. Niet de potlodenfabriek maakt die energie, die grondstoffen en dat hout; dat doet uiteindelijk de natuur. De stijging van de arbeidsproduktiviteit kan derhalve plaatsvinden dank zij de produktiviteit van de natuur. Onze economie moet zo ingericht zijn dat deze natuurproduktiviteit bewaard blijft en zo mogelijk toeneemt. Het eerste criterium voor economische produktiviteit is daarom niet de vraag „hoeveel geld heeft mijn arbeid opgeleverd?", maar is de vraag „hoeveel natuur is door mijn arbeid bewaard?"
Voor werknemers houdt dit criterium van 'bewarende arbeid' in dat de te verrichten arbeid inhoudelijk en organisatorisch van zodanige kwaliteit is, dat hun arbeidskracht wordt bewaard. Het producerend vermogen van de mens – zijn handen en zijn hersens – maakt namelijk deel uit van de natuur. De arbeid moet zo zijn dat dit onderdeel van de natuur ten volle behouden blijft. Al te veel arbeiders hebben door schade aan lichaam en geest moeten ervaren dat veel arbeid allesbehalve bewarend is te noemen. De steeds opgevoerde arbeidsproduktiviteit gaat in veel gevallen ten koste van de gezondheid en het welzijn van mensen.
Voor mensen die aan de kant zijn gezet omdat ze niet produktief genoeg worden geacht, betekent het criterium 'bewarende arbeid' een kans tot volle, volwaardige en produktieve deelname aan de samenleving. Veel arbeid die nu achteloos over het hoofd wordt gezien of wordt aangemerkt als 'non-activiteit', blijkt veel produktiever dan de graadmeters van de huidige geldeconomie ons willen doen geloven.
Het criterium 'bewarende arbeid' relativeert weliswaar de bijdrage die de industriële sector kan leveren aan de welvaart, maar biedt meteen ook grote en nieuwe kansen voor deze sector. De industrie zal een einde moeten maken aan haar oorlog tegen de natuur. Ze zal zich moeten naturaliseren. Dat vraagt onder meer dat er goederen worden geproduceerd die zo lang mogelijk meegaan.
Een dergelijk economisch omgaan met grondstoffen reduceert de arbeid die nodig is voor het maken van almaar nieuwe produkten. Een deel van die vrijgekomen arbeid en arbeidstijd kan worden ingezet voor reparatiewerkzaamheden om de levensduur van produkten optimaal te verlengen. Een ander deel kan worden besteed ofwel aan zorgactiviteiten, waaraan onze samenleving steeds grotere behoefte heeft, ofwel aan de eigen ontplooiing via immateriële goederen.

De ban van de tijd

Sneller dan snel is het devies van onze dynamische economie. Snelheid lijkt economisch. Maar dat is slechts schijn als men onderkent dat de sociale en fysische gevolgen van deze snelheid worden verdonkeremaand of afgewenteld. Dat dit gebeurt kan worden geïllustreerd aan de hand van de laatste mode van het modern management: 'last-minute'-planning. Dit wordt gedaan om de kapitaalkosten te minimaliseren. 'Last-minute' management lijkt logisch en rationeel. Maar als men iets verder kijkt dan de enge muren van het eigen bedrijf, kan men tot het inzicht komen dat een dergelijk management grote sociale en ecologische gevolgen heeft. Mensen moeten onder constante spanning hun werk verrichten: bepaalde onderdelen moeten binnen de gestelde termijnen af, want anders verlopen de processen niet zoals gepland. Dit betekent dat mensen zich steeds meer moeten gaan gedragen als te programmeren machines.
Verder betekent 'last-minute'-management dat de grote magazijnen die voorheen bij de bedrijven aanwezig waren thans in kleinere porties letterlijk over de straat rollen. De onderdelen worden pas aangevoerd als ze nodig zijn. Dat vergt meer vervoer. De verkeersdrukte neemt toe en daarmee de milieuvervuiling. Die kwalijke effecten blijven buiten de berekening die het bedrijf opstelt om vervolgens het principe van 'last-minute'-management uit bedrijfseconomische gronden te omarmen. Voor de natuur en de samenleving als geheel geldt evenwel de stelregel: al is de economische berekening nog zo snel, de ecologische rekening achterhaalt haar wel! De Duitse politicoloog Elmar Altvater (1991) wijst erop dat het proces van produktiviteitsstijging tegelijkertijd een proces is van versneld gebruik van bronnen en in die zin een ware plundering van de aarde.
Er is een andere tijdsorde nodig om de produktiviteitsstijging terug te brengen naar hetgeen de natuur kan verkroppen. Het principe van de lang-

zaamheid dient te worden herontdekt (Anke Martiny, 1991). Omwille van behoud van welvaart en welzijn zal anders moeten worden gewerkt. Met meer kalmte en rust. Ook de toenemende vergrijzing van de samenleving maakt dit nodig. De filosoof Van Melsen wijst erop dat het wel eens een zegen zou kunnen zijn als vanwege de vergrijzing meer ouderen ingeschakeld blijven in het arbeidsbestel. Dit bestel wordt dan gedwongen zich aan te passen aan het tempo en het waardepatroon van de oudere mens. „Steeds meer, steeds beter, steeds sneller en steeds efficiënter levert een activistische cultuur op. Dit type vooruitgang is echter op den duur funest voor het milieu. Dat is een ander soort ontgroening. Een groter aandeel van de ouderen in het arbeidsbestel en de cultuur kan wellicht belangrijk bijdragen tot het benutten van de mogelijkheden van de natuur. Ook in dit opzicht zou de vergrijzing wel eens eerder een zegen dan een ramp blijken te zijn." (Diemer 1991).

De greep van het geld

In de ogen van velen is geld een grote culturele en geestelijke verworvenheid, die geweldige welvaart en vooruitgang heeft gebracht. In zijn onlangs verschenen boek over het geld als teken van geestelijke vrijheid wijst dr. J. van Santen (1991:49) erop dat dankzij het geld veel rijkdommen uit de grond zijn gestampt. Hij bedoelt dit figuurlijk. Maar deze constatering moet vooral heel letterlijk worden genomen. Naast de grote welvaart en vooruitgang, die dankzij het geld tot stand zijn gebracht, zijn bergen afgegraven, oerwouden gekapt, zeeën leeggevist, rivieren veranderd in riolen, velden verpest met vuilnis en gif. De verrijkende werking van het geld is niet alleen ten koste gegaan van de natuur, maar ook ten koste van bepaalde groepen mensen en landen: traditionele sociale en economische verbanden werden vernietigd en mensen raakten ontworteld.

Deze verarmende werking van het geld voor mens en milieu wordt nader uitgewerkt in een onlangs verschenen publikatie van de Nederlandse milieudeskundige Willem Hoogendijk (1991). Hierin wordt uiteengezet hoe het geld de drijvende kracht is achter de economische ontwikkeling van het fatale méer. Geld moet renderen. Mensen, bedrijven en landen die geld over hebben lenen dit uit en laten zich voor deze dienst betalen in de vorm van rente. Door deze rentebetalingen wordt geld opeengehoopt. Degenen die (te) veel hebben krijgen steeds meer geld dat weer nieuw rendement zoekt, weer terugkomt met rente, weer opnieuw wordt geleend of belegd, weer met rente terugkomt etc. Degenen die geld geleend hebben moeten dit 'steeds meer' opbrengen, bovenop de terugbetaling van het geleende geld. Daartoe zijn ze enkel in staat bij een permanente economische groei. Alleen dan kunnen ze rente en lening terugbetalen en kunnen ze enige (valse?) hoop koesteren ooit zelf gelduitlener in plaats van geldlener te worden.

Zo zet geld aan tot steeds meer groei: geld vergt produktie, steeds meer produktie; produktie vergt verkoop, steeds meer verkoop; verkoop vergt consumptie, steeds meer consumptie. Dit alles gaat gepaard met een toenemende distributie en toenemende concurrentie. Met de uitbreiding van de werkingssfeer van het geld komen steeds meer mensen en meer levensterreinen onder deze groeidwang te staan. Alles en allen zullen steeds sneller en flitsender moeten draaien om het vereiste 'meer' op te brengen. Dit groeiproces resulteert in een schaamteloze verspilling en in een grenzeloze overschrijding van het draagvermogen van de natuur.

Technologische massage is geen probaat middel tegen deze verziekingsspiraal, die door de werking van het geld wordt opgestuwd. Het geld temmen is volgens Hoogendijk het enige middel dat deze spiraal kan doorbreken. Hij pleit voor een economie waarin niet almaar méer, maar waarin juist steeds minder geld omgaat. Kortom, een krimpeconomie in plaats van een groeieconomie!

Minder zorgbehoeften

Omdat de eigenarbeid en andere maatschappelijk zinvolle onbetaalde arbeid worden achtergesteld bij arbeid die zijn zin primair of uitsluitend aan de betaling ervan ontleent, heeft onze arbeidsmaatschappij steeds meer loonarbeid nodig om gemarginaliseerde groepen via overheidszorg bij de samenleving betrokken te houden. Een samenleving die minder en anders werkt, heeft niet méér maar juist minder overheidszorg nodig en daarmee ook minder betaalde arbeid om deze zorg te verlenen en te bekostigen. De overheidszorgen, die er thans zijn vanwege de oplopende zorgkosten, zijn er niet omdat we in te geringe mate een loonarbeid-maatschappij zijn gebleven. Deze zorgen zijn er voor een groot deel juist omdat we te exclusief een maatschappij van de loonarbeid en de geldeconomie zijn geworden; omdat het eng-economische ons aller leven is gaan dicteren, alsof betaalde arbeid de enige pijler zou zijn waarop onze samenleving rust.

Vanuit die opvatting plaats ik de nodige kanttekeningen bij het door veel wetenschappers geadviseerde beleid om het armoedevraagstuk weg te werken door armen te helpen of te dwingen beter mee te gaan doen in onze huidige maatschappij van de loonarbeid en de geldeconomie. Het vraagstuk waarvoor de samenleving een wetenschappelijk advies kan gebruiken luidt: hoe op toekomstgerichte wijze de terugtocht uit de arbeidsmaatschappij te organiseren? Het gaat hierbij om on-

derzoek naar organisatiepatronen voor de nieuwe verzorgingsmaatschappij van morgen, waarbij de overheid zich tot taak stelt mogelijkheden te scheppen voor mensen om hun wereld zo in te richten dat bepaalde zorgbehoeften niet eens ontstaan. Alleen dan kan de vraag naar overheidsvoorzieningen worden teruggedrongen, zonder dat de solidariteit in gevaar komt.
Tot nu toe konden deze solidariteit en de tijd die solidariteit vergt, worden afgekocht met de inzet van geld. Dit geld kon worden vrijgesteld uit de grote welvaart die de sociale markteconomie kon vergaren dank zij een natuur die de mens vriendelijk gezind was. In toenemende mate produceren wij met onze produktie- en consumptiewijze echter een natuur die ons vijandig gezind wordt en in opstand komt. Een dergelijke vergrimmiging van de natuur zal onze samenleving op pijnlijke wijze dwingen tot een aanpassing van haar economische en sociale structuren. Zorgen voor het herstel, het behoud en de uitbouw van de natuurproduktiviteit wordt een dwingende levensnoodzaak, zowel in natuurlijk als in sociaal opzicht. In het rijke Westen betekent dit verregaande versobering en inkrimping in plaats van alsmaar voorthollende groei. Versobering staat daarbij allerminst gelijk aan achteruitgang. Net zo min als economische groei automatisch vooruitgang betekent (Janssen, 1990).

Sober socialisme

In eigen land en vooral wereldwijd dwingt natuurbehoud ons tot grotere solidariteit: dichtbij en wereldwijd moet een verregaande herverdeling van welvaart plaatsvinden, opdat ook armen financieel in staat zijn om op een natuuropbouwende wijze te produceren en te consumeren. Dat is in het belang van de natuur en daarmee in het belang van de armen én de rijken. Uit puur eigenbelang is met name in het rijke Westen soberheid geboden, alsmede zorg voor de ander en voor de natuur. Veel meer dan nu het geval is vergt dit een bewuste sturing van de economie. Thans schept onze markteconomie in alle 'vrijheid' een natuur waarin wij steeds minder kunnen leven. Die onbewuste natuurschepping via onze economische activiteiten moet omwille van levensbehoud vervangen worden door een bewuste en geplande natuurcreatie (Immler, 1989).
De ecologische schaarste en de nog steeds heersende armoede hier en elders vragen wereldwijd om de invoering van een sober socialisme (Lee, 1988:230-278). Dat sluit geenszins uit dat gebruik wordt gemaakt van het marktmechanisme. Het sluit ook vrij ondernemerschap en individueel initiatief niet uit. Maar deze dienen wel plaats te vinden binnen het kader van een optimale ontplooiing van de produktiekrachten. Dat wil zeggen: een bewust geplande ontplooiing die de aarde bewaart in plaats van vernielt en die de natuur verrijkt in plaats van verarmt.
De realisering van een dergelijke verrijkende, natuurlijke en sociale ontwikkeling, vergt wereldwijd gezamenlijke besluitvorming en sterke solidariteit. Deze kunnen enkel worden bewerkstelligd door zelfstandige en vrije wereldburgers, die over de rand van de geijkte kaders hebben leren kijken en zichzelf ook ervaren als deelgenoten in de heelheid van natuur en samenleving. In het Westen hebben we er eeuwen over gedaan om de geest uit de natuur te halen; het wordt hoog tijd de natuur weer terug te brengen in onze geest. Alleen een dergelijke naturalisering van het menselijk denken en het menselijk samenleven biedt uitzicht op een toekomstgericht wegwerken van de huidige verarming van mens en milieu. Alleen op die manier kunnen wij de dans der gevestigde kaders ontspringen en ons losrukken uit de fatale wedloop in de verleden tijd. Alleen op die manier kunnen we behoudzaam gestalte geven aan een verzorgingsmaatschappij voorbij de huidige.

Literatuur:
Altvater, E. 1991: Die Zukunft des Marktes; Münster
Diemer, R. Interview met de filosoof Van Melsen over de lof van de ontgroening; in: Trouw, 4 januari 1991
Hoogendijk, W. 1991: The Economic Revolution; London/Utrecht (Green Print/Jan van Arkel)
Janssen, R. 1990: Armoede of Soberheid; de verarming van mens en milieu als nieuwe sociale kwestie, Utrecht (Commissie Oriënteringsdagen)
Lee, K. 1989: Social Philosophy and Ecological Scarcity; London (Routledge)
Martiny, A. 1991: Kriege führen, Steine sammeln; in: Die Zeit, 17 mei 1991
Santen, J. van 1991: Geld, teken van geestelijke vrijheid; Nijmegen (SUN)

Raf Janssen is socioloog en promoveerde op een studie over de verarming van mens en milieu als nieuwe sociale kwestie. Sinds 1975 is hij verbonden aan de Commissie Oriënteringsdagen te Utrecht, een organisatie die de belangenbehartiging en zelforganisatie van achtergestelde groepen in de samenleving stimuleert en ondersteunt.

Carel Buenting

FOTOKATERN

De Amsterdamse fotograaf Carel Buenting (1948) heeft van zijn hobby uiteindelijk zijn beroep gemaakt. Hij volgde een sociaal-culturele opleiding en was werkzaam in het vormingswerk en het onderwijs. Deze achtergrond is goed herkenbaar in zijn recente fotografische werk, waarmee hij sinds 1987 beroepsmatig bezig is. Ruim 25 jaar eerder was hij al met fotograferen begonnen. Hij nam onder meer deel aan het Amsterdams Fotografen Kollektief en leverde foto's voor diverse publicaties. Tegenwoordig werkt hij vooral in opdracht van instellingen en bladen op het gebied van volkshuisvesting, onderwijs en kinderopvang.

De zes door hem voor P&C geselecteerde foto's zijn nog niet eerder gepubliceerd. Ze lijken op het eerste gezicht niet representatief voor zijn werk: mensen ontbreken nagenoeg en de gebruikelijke stedelijke context is vervangen door buitenstedelijk landschap. Toch is de menselijke aanwezigheid in alle foto's zichtbaar door hetgeen de mens in het landschap heeft achtergelaten. De 'onzichtbare mens' vormt dan ook het eigenlijke onderwerp; niet het landschapsbeeld als zodanig.

Het is deze spanning, die de foto's doet uitstijgen boven 'zomaar-een-mooi-landschap'-foto.

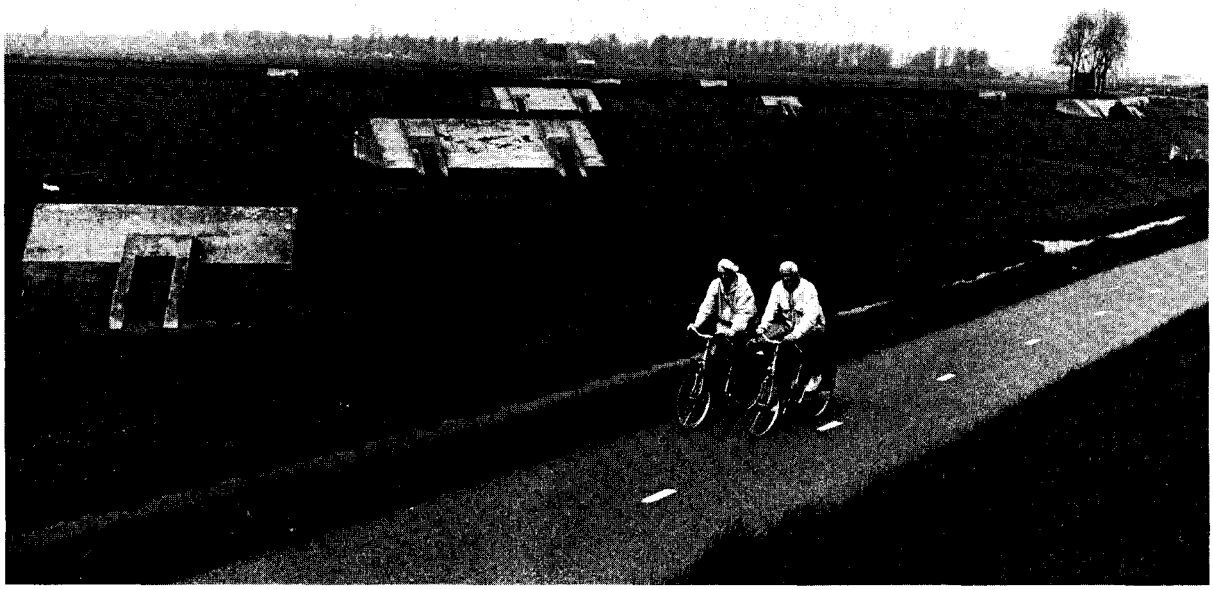

FOTOKATERN/CAREL BUENTING

Publicaties Carel Buenting

1981 'Nederland zegt Nee!' (met AFK)
1983 'Het blijft Nee!' (met AFK)
1989 'De andere stad: achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit'
1990 'Van volksbuurt tot stadswijk' (over het Rotterdamse Oude Westen)
1990 'Eigenlijk een geniale wijk' (over de Indische buurt in Amsterdam)
1991 'Woonatlas Amsterdam' (woonconcepten voor de jaren '90)

Exposities

1981 Amsterdams Historisch Museum: "Nederland zegt Nee" (met AFK)
1983 Gemeentemuseum Den Haag: "Het blijft Nee!" (met AFK)
1990 Stadhuis Amsterdam: "Wonen in een wagen"
1991 Woningbedrijf Amstel: "Indische buurt"

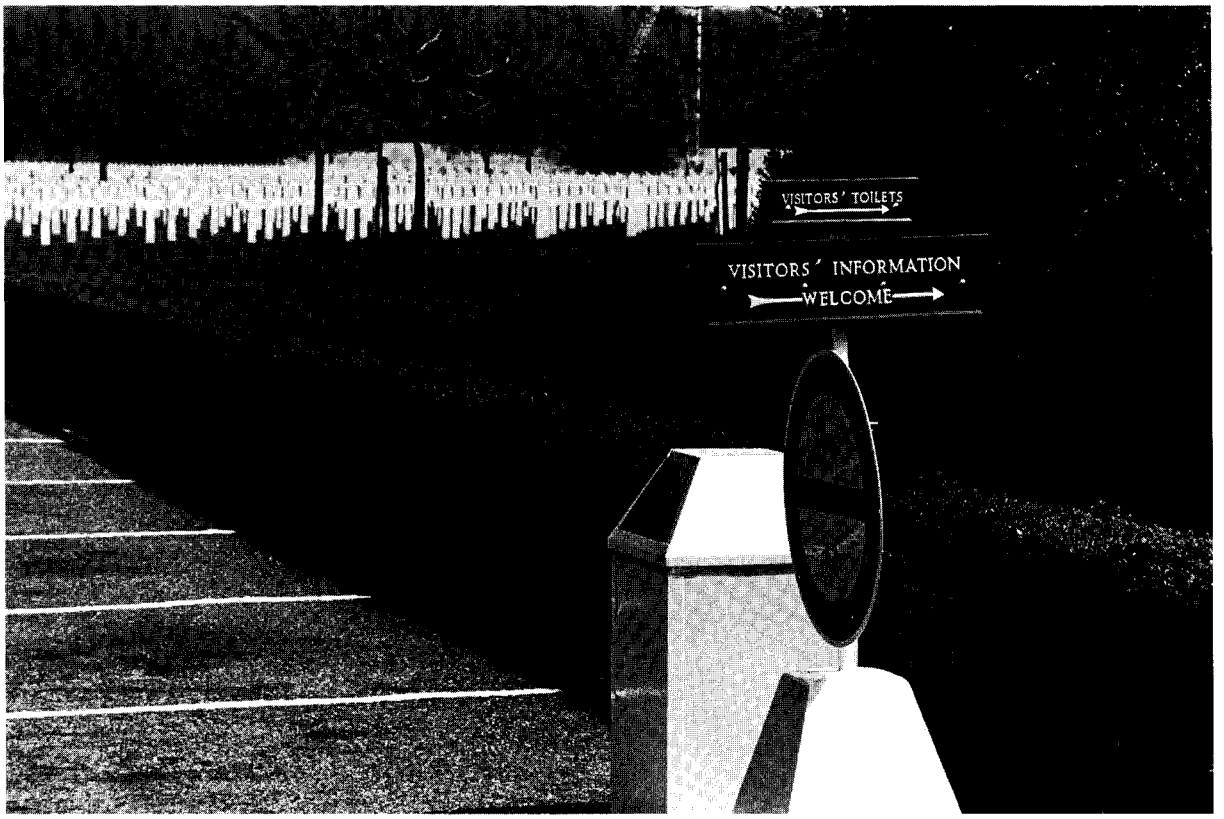
VISITORS' TOILETS
VISITORS' INFORMATION
WELCOME

FOTOKATERN/CAREL BUENTING

FOTOKATERN/CAREL BUENTING

POËZIE

Hans Groenewegen

Burgermans-eiland

Een mens is een eiland. Ieder mens is een eiland. Als je dat zegt, zeg je eigenlijk dat een mens soortgelijk is aan elk ander mens. Daarmee spreekt de zin de Westers-burgerlijke, individualistische wenswerkelijkheid van zijn eigen spreker tegen. De taal, dampkring van de mensheid, verraadt hier haar spreker op veelvoudige wijze. Die zich met zijn spreken wilde afzonderen, plaatst zich ongewild in een grote groep van zonderlingen buiten de menselijke werkelijkheid. En hij zegt het zelf. Terwijl hij zich meester waant van de taal, laat zij door zijn woorden heenschemeren dat hij een 'beschimmeld dodenverhaal' vertelt, deze door mij naamloos gemaakte ideoloog van ons Westerse dodenrijk.

Dat je zelfs als je de macht belichaamt, de taal niet zonder weerstand kunt instrumentaliseren en zinledig maken weet de dichter. Hij, in dit stukje, weet dat hij door de taal die hij spreekt omsloten wordt. Hij weet dat met de woorden die hij gebruikt liefdevol gefluisterd is, gehuild, gelachen, wanhopig geschreeuwd, geklaagd, gevraagd, geprotesteerd. Hij weet dat ook na hem de taal verder uit monden minnend zal lispelen, uitbundig schateren, zal jammeren, verraden en verhullen. Hij weet ook dat met die woorden gemoord wordt en gedroomd, dat die woorden leeg worden gemaakt en gemolesteerd. Naar dat alles luistert hij en met wat hij hoort probeert hij te schrijven. Wat hij schrijft is in ieder geval een weerwoord tegen hen die ons de socialiteit van de taal ontnemen door hen die haar spraken, spreken en zullen spreken te vergeten.

Willem van Toorn gebruikt in de cyclus 'Eiland' uit de gelijknamige dichtbundel het beeld van het eiland om daarmee opnieuw zijn poëtische existentie een vorm te geven. Het zoeken van die vorm is voor hem gelijkertijd een historische en maatschappelijke plaatsbepaling. Onder de flarden van de zorgvuldig geconstrueerde poëtische associaties voltrekt zich een verhaal. Een ik-figuur bevindt zich in de typische eilandsituatie van het moderne leven. Alleen in een kamer in een stad. Hij buigt zich over een tafel, een eiland in de kamer, met daarop een kaart van een eiland. Herinneringen en verbeelding roepen beelden van het eiland op. Naar dat voorwerp van verlangen, dat gedroomde eiland wil hij met de geliefde. Hij haalt zich voor de geest hoe de geliefde op weg is door de stad, als op een plattegrond volgt hij de geliefde op de weg naar hem toe.

Het eiland beschrijft hij als een utopie, een stad van vrede van een cultuur van vierduizend jaar geleden. Een plek waar gewone mensen gewoon doodgaan als het hun tijd is. Daar heen te gaan. Meer dan in een toeristisch verlangen – maar wat is toerisme meer dan een geregelde afvoer van utopische verlangens – beschrijft hij het om het met zijn tweeën te bevolken. Naast het individu vormt de tweezaamheid een tweede eiland van de burgerlijke maatschappij. Naarmate in de loop van de cyclus de geliefde dichterbij komt en de idyllische eenheid van het stel in de stad zijn voltooiing nadert komen steeds meer ondertonen van het beschrevene naar boven. In taal lijkt de idyllische vereniging niet meer mogelijk:

Hoe breng ik ons daar samen
tussen de woorden door
die plotseling op de loer
liggen in de kamer.

De woorden die op de loer liggen zijn bijvoorbeeld de woorden van de krant, die naast de kaart op tafel ligt en met 'zwart gat' als een anti-eiland wordt omschreven. Het zijn de woorden die de geliefden tegen elkaar zullen spreken, maar dat zijn ook de woorden van andere geliefden, vroeger, die vergeefs elkaar probeerden te bereiken. Woorden waarmee mensen andere mensen vermoord hebben omdat ze er alleen mee aan hun eigen bedreigdzijn dachten, aan hun eigen belang en verlangen een veilig eiland te zijn in de kolkende zee van dodelijke dreigingen.

De weg die de ik-figuur als oplossing voor het probleem wil bewandelen is die 'tussen de woorden' door. Dat is de weg van het werkelijke gaan of die van de verbeelding. Die beide wegen blijken evenmin de wegen der onschuld en vrijheid. De verbeelding voegt zijn beelden uit materiaal waaruit generaties putten, verbeelding werkt met herinneringen aan de geschiedenissen van mensen. Aan dat besef kan zeker de dichter niet ontkomen, wiens verbeelding werkt met taal en de daarin overgeleverde beelden. Zo vult zich het beeld van de lege idyllische eilandstad uit het verleden — met zijn labyrinth als verwijzing naar het labyrintisch denkend eilandhoofd van de dichter die zich deze dromen voor de mensen verbeeldt — zich met de beelden van de moderne stad. Die dringen op de weg door de stad het hoofd van de geliefde binnen:

... beelden die binnen moeten
in je ogen, en herinneringen
willen worden in je hoofd:
de man die een doos bewoont
in je straat, de vrouw met het
dood
verleden in een boos
moeras van overlevenden, ...

Taal en beelden verklaren de mensen schuldig en veroordelen hen tot een leven met elkaar. Ook als ze zich zelf willen zien als 'Een wit eiland uitgespaard/ in een zwart van leven.' En de dichter die weet dat de taal niet zijn eigen gasbel is, maar een dampkring, zal proberen wat ze als verraadster van de subjectieve illusies in de breuken zichtbaar maakt, in een noodzakelijke poëtische vorm met haar mee te zeggen. Ook zij is zijn geliefde.

Ik weet niet welke gedachten
over ons ik moet herzien
en hoe, om je aan te kijken,
mijn handen op je heupen
te leggen
en niet van schaamte te
sterven
of te lachen als je mijn naam
zegt.

Wie op een dergelijke manier de schuld en de last van verleden en heden van de mensheid in de woorden en beelden weet te horen, kan ook de lust en het verlangen ervan

bespeuren en ze bevrijden door ze in woorden zichtbaar te maken. Dat blijkt uit een prachtig gedicht, aan het eind van de bundel. Daarin beschrijft Van Toorn de confrontatie met een beeldje van 35 eeuwen oud, een meisje op een schommel. Niet in archeologische bewondering, niet met een pedante verbazing, niet met een snobistisch snuifje, maar 'sprakeloos van weerzien' schrijft hij de eeuwen tussen hem en de andere beeldenmaker opzij. Die tijd wordt onze tijd, het verleden citeerbaar. Zo citeert Van Toorn de begeerte, het verlangen, het beeld van schommelend geluk en leven in zijn eigen begeerte, verlangen en beeld. Hij citeert het verleden als in een herinnering aan gisteren. Als aan zojuist. Een levend verhaal. Zo ziet hij het leven van de mensen voor zich, of het nu van 35 eeuwen geleden is, van het moment dat iemand zijn tekst leest, of van over 100 jaar.

Willem van Toorn: Eiland.
Uitgeverij Querido.
ISBN 90 214 8415 3.

Hans Groenwegern is dichter en publisist en verzorgt deze poëzierubriek voor PenC.

BOEKEN

Anne de Boer

'Fout na de oorlog'

Een wetenschappelijk pleidooi voor het verbieden van fascistische en racistische organisaties

Onder de titel 'Fout na de oorlog' publiceerde de cultureel- antropoloog Jaap van Donselaar begin 1991 zijn promotie-onderzoek naar fascistische en racistische organisaties in Nederland gedurende de periode 1950 – 1990.
Van Donselaar deed het werk van een historicus, maar met in zijn bagage de traditie van de cultureel-antropoloog. In deze wetenschappelijke discipline is veldonderzoek, het voor een langere periode leven in de gemeenschap die men onderzoekt, een van de meest gebruikte onderzoeksmethoden. Van Donselaar heeft dit niet gedaan, wel besteedde hij veel tijd aan interviews met leden van fascistische en racistische organisaties. Hij onderkende daarbij het gevaar dat veel contact met zijn geïnterviewden zou kunnen leiden tot te weinig wetenschappelijke afstand en teveel vriendschappelijk begrip. Dit, zo constateert Van Donselaar, overkwam wel een collega-onderzoeker van het fascistische National Front in Groot-Brittanië.
Jammergenoeg gaat Van Donselaar niet in op het werk van de Franse journaliste Anne Tristan, die zes maanden lang infiltreerde bij Le Pen's Front National. Het in 1987 gepubliceerde verslag komt zelfs niet voor in zijn literatuurlijst. Tristan werd een actief lid, door de harde kern vertrouwd en kreeg de gelegenheid een blik in de keuken te werpen. Hierdoor kon zij een verhelderend verslag geven over het verschil tussen het beeld dat het Front National in de openbaarheid van zich zelf gaf en het daadwerkelijke interne karakter. Het is jammer dat Van Donselaar geen vergelijking trekt met haar werk, in ieder geval ondersteunt het zijn terecht hameren op de noodzaak om het **front-stage** en het **back-stage** karakter van de fascistische en racistische organisaties nauwlettend in de gaten te houden.

Nederlandse basisconsensus
In zijn onderzoek stuitte Van Donselaar op de formulering van de Leidse historicus en emeritus hoogleraar Von der Dunk:

'De basisconsensus ten aanzien van 'goed' en 'fout' is sedert 1945 onveranderd gebleven omdat deze basisconsensus tevens het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen. Als hij zou verdwijnen zou dat impliceren dat de fundamenten van die democratische samenleving zijn aangevreten.' (Von der Dunk geciteerd bij Van Donselaar, pag. 13.)

Die basisconsensus, die zoals de auteur stelt, wetenschappelijk waarschijnlijk principieel onbewijsbaar is, vormde de basis waarop fascistische en racistische organisaties na de oorlog in een totaal politiek en maatschappelijk isolement werden gehouden. Gedurende de hele naoorlogse periode stuitten deze organisaties op een vijandig klimaat. Hun optreden en hun bestaan roepen grote maatschappelijke weerstand en weerbaarheid op, de roep om justitieel ingrijpen komt zeer regelmatig voor. Het mogelijke ingrijpen van de rechter, met een organisatieverbod als meest vergaande vorm, is voor de naoorlogse fascisten en racisten een continue druk die een belangrijk deel van hun doen en laten bepaalt. Het juridische anker voor verbod ligt in het Besluit Ontbinding Landverraderlijke Organisaties van september 1944, dat voorzag in de ontbinding van de NSB en aanverwante organisaties, maar ook van toekomstige organisaties die het streven van de NSB zouden trachten voort te zetten.

Fascistisch en racistisch mozaïek
In de periode na de oorlog tot 1990 is er sprake van een waar **mozaïek** van tientallen fascistische en racistische gezelschappen, clubs en partijtjes; in bijna alle gevallen was de levensduur gering, vaak ook waren

het eendagsvliegen. Telkens als zij zich aandienden kwamen er felle maatschappelijke reacties en werd hun bestaansrecht aangevochten. Negatieve mediapubliciteit blijkt een belangrijk bestrijdingsmiddel.
De fascistische en racistische **continuiteit** ligt in netwerken van personen. Van Donselaar signaleert dat er bij de oprichters van een nieuwe vereniging altijd veteranen zaten, die al eerder organisatorisch van zich hadden laten horen. Steeds verschenen er ook personen die in de oorlog 'fout' waren geweest, pas in de jaren zestig komen ook duidelijk jongeren in beeld.
In de geschiedenis van de fascistische en racistische organisaties constateert Van Donselaar een aantal structurele lijnen. Er is de al dan niet formeel georganiseerde **coterie**, de club van mensen die een aantal ideeen overeind houdt, in leven houdt, die optreedt als een **'carrier-group'**, de draaggroep van politieke ideeën. Er is de **pressiegroep** die probeert realisering van een aantal ideeën dichterbij te brengen, er is de **liga** en er is de **politieke partij**.

Steeds weer moeten de fascisten en racisten zich afvragen waar de grenzen van het maatschappelijk en juridisch toelaatbare liggen. Die grenzen, zo stelt Van Donselaar, zijn vooral getrokken in de eerste tien jaar na de oorlog. Tussen 1950 en 1953 zijn er de eerste pogingen om fascistische organsisaties te herstellen. Dit gebeurt dan vooral in de vorm van coterieën, die zich presenteren als besloten gezelschappen zonder politiek oogmerken. Het is vooral de Stichting Oud Politieke Delinquenten met als leidende figuren Jan Wolthuis en Jan Hartman die doelbewust de grenzen opzoekt. Het is, zo schrijft Van Donselaar, de proefballon om na te gaan hoe de samenleving zal reageren op een nieuwe organisatie van nationaal-socialisten. Hier komt duidelijk het belang van 'front-stage en back-stage' naar voren: intern spreekt men over de komende oprichting van een Anton Musserthuis, beoogd om Nederlandse Oost-Front strijders te revalideren, bereidt men een 'eigen' dodenherdenking voor op de bekende begraafplaats van Duitse soldaten en enkele honderden Nederlandse SS-ers in De Peel. In 1953 wordt de stap naar een politieke partij gezet en de NESB, de Nationaal Europese Sociale Beweging wordt opgericht door Wolthuis en de oud-SSer Van Tienen. Hoewel getracht wordt naar buiten toe de fascistische identiteit te maskeren, grijpt de Nederlandse rechter in en oordeelt dat het hier gaat om een organisatie die het streven van de NSB tracht voort te zetten. In Hoger Beroep bevestigt de Hoge Raad een eerder vonnis van de Amsterdamse rechtbank, dat niet alleen kijkt naar de uiterlijke maar ook naar de verborgen kenmerken.
Van Donselaar constateert dat de grenzen daarmee voor lange tijd duidelijk komen te liggen, een nationaal-socialistische partij kan niet, maar andere vormen van organisatie wel, zolang ze niet openlijk aan politiek gaan doen. Tegelijkertijd ontstaan bij de fascisten en racisten twee aanpassingsstrategieën: men verhult het feit dat de organisatie een politiek doel heeft; en men verhult de fascistische identiteit van een organisatie. Binnen het fascistische en racistisch gezelschap leidt de verbodsdreiging ook tot conflicten. Er is een groep die zich meer richt op sociale en culturele doelen en een groep van 'politieken' die, nu een nationaal-socialistische partij niet tot de mogelijkheden behoort, zich gaat richten op de dichtsbijzijnde neutrale, extreem-rechtse partij, en dat waren in de jaren zestig de Nederlandse Oppositie Unie en de Boerenpartij. Een van de redenen dat de Boerenpartij in opspraak komt en scheurt. In de jaren zeventig wordt met de NVU, de Nederlandse Volks Unie een nieuwe poging gewaagd. Achter de schermen spelen oud-NSBers een prominente rol, maar het zijn jongeren die de NVU steeds meer een **openlijk** fascistische organisatie maken. Door een verschil in strategie en niet in een van de voornaamste doelen, de verwijdering van etnische minderheden uit ons land, komt het in 1980 tot de oprichting van de Centrumpartij. De NVU komt onder dusdanig juridisch vuur te liggen dat het de organisatie schaadt en deze uiteindelijk ter ziele gaat, echter zonder dat het tot een verbod is gekomen. De Centrumpartij leert hiervan dat het naar buiten toe gematigder moet optreden om juridisch ingrijpen te voorkomen.

Verbod effectief middel

In zijn conclusie stelt Van Donselaar dat de verbodsdreiging alleen al aanleiding gaf tot grote verdeeldheid binnen het fascistische mozaïek.
Er is wel betoogd dat men zulke partijen niet hoeft te verbieden, omdat ze elkaar wel bestrijden. Is het niet eerder zo dat men elkaar juist in de haren vliegt vanwege het dreigende verbod? Het daadwerkelijk toepassen ervan (op de NESB) blijkt nog jarenlang een verwoestende uitwerking te hebben op de eenheid in het 'mozaïek'. Het (dreigende) verbod blijkt al met al een uiterst effectief bestrijdingsmiddel te zijn. (Van Donselaar, p. 223)
De vaak gehoorde stelling dat het aan gebrekkige leiderscapaciteiten te wijten is dat een echte doorbraak van deze organisaties niet heeft plaatsgevonden, wijst Van Donselaar van de hand. De auteur zoekt het meer in de taaie maatschappelijke weerstanden tegen naoorlogs fascisme. Deze weerstanden, zo stelt hij aanhakend bij het citaat van Von der Dunk, zijn juist wél stabiel gebleken. De laatste zin van zijn voor iedere geïnteresseerde aan te raden boek luidt dan ook: 'Wanneer de schotten van het vijandig klimaat het mochten begeven, dan zou er pas echt een gevaarlijk klimaat ontstaan'(idem, p. 224).

Hernieuwde actie noodzakelijk

De basisconsensus over 'goed' en 'fout lijkt in Nederland nog steeds te bestaan. Deze consensus is slechts schijnbaar een steeds aanwezige, natuurlijke of vanzelfsprekende zaak. Er zijn steeds opnieuw discussie en actie voor nodig geweest om deze consensus te winnen en te bevestigen. Ook nu past geen gezapig en tevreden constateren dat het in Nederland wel meevalt, want, kijk maar, het is bij ons lang niet zo erg als in de rest Europa.
Ja, kijk maar om je heen. In het verenigde Duitsland viel in de afgelopen maanden een geweldsgolf tegen asielzoekers en migranten waar te nemen. Het fascistisch mozaïek aldaar is vooralsnog echter te versplinterd om de vijf-procentsdrempel te nemen. In Frankrijk beperkt het neo-fascistische en racistische Front National zich allang niet meer tot enkele bolwerken maar is het electoraal doorgebroken tot een nationale stroming van gewicht dat in geen enkel arrondissement onder de vijf procent scoort. Hier lijken bovendien enkele schotten van een vijandig maatschappe-

lijk klimaat het te begeven; het Front National boekt ook succes doordat eisen van haar over worden overgenomen door traditioneel rechts, en het her en der tot kiesafspraken is gekomen. De parlementsverkiezingen eind 1991 in buurland België gaven als resultaat een grote winst voor het Vlaams Blok. Ook hier werd de politieke legitimitet bevorderd doordat het bestaansrecht niet werd aangevochten en delen van de gevestigde politiek eisen van het Vlaams Blok in wat gematigder vorm overnamen.
Inderdaad, als je omheen kijkt valt het nog mee in Nederland. Maar, zonder de rol van onheilsprofeet te ambiëren, hoe lang nog? De Europese omgeving heeft haar uitwerking op het Nederlandse politieke klimaat. De politieke malaise van de Partij van de Arbeid, de afkeer van het politieke bedrijf in haar geheel, reflecteert in de opiniepeilingen in een grote stijging van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten van Janmaat.
Vreemdelingenhaat, racistische ideologieën krijgen hun uitdrukking in het politiek georganiseerde racisme dat op haar beurt de maatschappelijke legitimiteit ervan probeert te vestigen.
Het interessante van het boek van Jaap van Donselaar vormt de bevestiging van de effectiviteit van de verbodsdreiging als bestrijdingsmiddel van politiek georganiseerd fascisme, racisme en anti-semitisme. Zijn onderzoek richtte zich op de organisaties van fascisten en racisten, het beoogde niet een evaluatie van anti-racisme strategieën. Toch is het nuttig om zijn boek zo te lezen en te gebruiken om de effectiviteit van het werk van de antiracismebeweging van de laatste vijftien jaar eens na te gaan.

Een nieuw debat over anti-racisme strategieën is noodzakelijk, nu deze beweging, enerzijds meer geinstitutionaliseerd anderzijds in kracht afgenomen, geconfronteerd wordt met de stelling dat naast een integratiebevorderende migrantenpolitiek geen zelfstandige antiracistische stellingname en actie noodzakelijk zouden zijn.

Na lezing van het boek van Van Donselaar ligt de conclusie voor de hand dat de eis tot verbod van Centrumpartij en verwante organisaties daarbij één van de centrale elementen zou moeten blijven. Waarom niet het intitiatief genomen tot een Tribunaal van allerlei maatschappelijke organisaties en vooraanstaande personen, dat door onderzoek het 'back-stage'karakter bloot kan leggen, dat de verbanden aangeeft met het racistisch geweld dat in de loop der jaren ook Nederland is binnengeslopen?

Welke initiatieven ook, ze zullen wel degelijk nodig zijn om die basisconsensus binnen de Nederlandse samenleving overeind te houden.

Jaap van Donselaar
'Fout na de oorlog' Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990. Amsterdam, 1991. Uitgeverij Bert Bakker.
252 blz. ISBN 90 351 1056 0 fl. 34,90

BOEKEN

Jos van Dijk

Europese mythen over de Oriënt

'Het islamitisch fundamentalisme heeft een machtig bolwerk veroverd op de drempel van Europa'. Met deze inzet bericht Trouw eind december 1991 over het succes van de Islamitische FIS-partij in Algerije. Daarmee is de toon gezet voor de beoordeling van het resultaat van de eerste vrije verkiezingen in dat land: wéér een nieuw gevaar bedreigt ons vanuit de Arabische wereld. Het beeld wordt in de rest van het bericht op geen enkele manier onderbouwd. Maar dat valt nauwelijks op. Het is immers een bekend beeld, een beeld dat als een cliché telkens weer opduikt in berichtgeving en commentaren over het Nabije Oosten en Noord-Afrika. Het past bij een diep geworteld wantrouwen van de Europeaan tegenover zijn buren in het zuiden en oosten. Arabieren in het algemeen en Islamieten in het bijzonder zijn ons vreemd, het zijn -temidden van alle naties en volken- nou niet bepaald onze beste vrienden. Als de opinie over hen gepeild zou worden vrees ik dat ze laag zouden scoren in populariteit. Soms zou men vrezen dat ze -nu het communisme is ingestort- onze nieuwe vijanden gaan worden.

De Engelse schrijfster Rana Kabbani heeft een boek geschreven over de wijze waarop reisverhalen, romans en schilderijen in de loop der eeuwen bijgedragen hebben aan de vorming van vooroordelen over de Arabische wereld. Sinds de tijd van de kruisvaarders hebben Europeanen zich een beeld gevormd van Arabieren en Islamieten dat vrijwel geheel op fantasie en verdraaiing van de werkelijkheid is gebaseerd. In dat beeld wisselen bloeddorstigheid en wellust elkaar voortdurend af. Van de verhalen uit Duizend-en-één-nacht tot de avonturen van T.E.Lawrence, van de reisverhalen van negentiende-eeuwse ontdekkingsreizigers en daarop gebaseerde schilderkunst tot aan die van de twintigste-eeuwse V.S.Naipaul: de Arabische wereld zit vol met alles wat in de 'beschaafde' wereld niet geoorloofd is.
De verhalen onthullen op deze wijze in feite meer over het Europese denken dan over de Arabische werkelijkheid. Ze leveren een rechtvaardiging op voor het geweld dat tegenover Islamieten werd gebruikt door 'christelijke' legers en later de koloniale bezetters. In hun erotische onderstroom leveren ze de man uit het Victoriaanse tijdperk de gelegenheid zijn fantasie te laten gaan zonder in botsing te komen met zijn eigen etnocentrische moraal. Kabbani wijst er op dat het projecteren van slecht en zondig gedrag op minderheden altijd al een handige manier geweest is om zondebokken te krijgen. Het is een belangrijk mechanisme dat ten grondslag ligt aan het racisme in algemene zin. Veel van wat in dit boek staat deed me denken aan de tentoonstelling 'Wit over zwart' die twee jaar geleden in het Tropenmuseum werd gehouden. Daar lag de nadruk meer op beelden over Afrika in de reclame b.v. en de missielectuur. Hier gaat het meer over het racisme van blanken ten opzichte van Arabieren. Opvallend is echter dat ook hier het christendom weer zo'n belangrijke rol speelt.
Rana Kabbani, die eerder bekend werd door 'Brief van een islamiti-

sche vrouw', geeft ook vanuit feministische standpunt een onthullend beeld van met name de 19e eeuwse Engelse reisliteratuur. Het Victoriaanse vooroordeel ligt er duimendik bovenop. 'Alle vrouwen waren de mindere van de man; oosterse vrouwen waren in dubbel opzicht de mindere, als vrouw en als oosterse. Ze waren zelfs nog een opvallender gebruiksartikel dan hun westerse zusters. Ze behoorden tot de handelswaar van het Britse Rijk. Ze waren de levende beloning die de blanken, als ze wensten konden opstrijken. Ze waren er om seksueel gebruikt te worden, en als de suggestie kon worden gewekt dat ze van nature wellustig waren, kon men zonder gewetenswroeging van ze profiteren' (p.79-80).
Kabbani heeft voor haar boek vele tientallen bronnen geraadpleegd uit de westerse cultuurgeschiedenis. Ze overtuigt niet altijd als ze bepaalde citaten wat al te gemakkelijk interpreteert in de lijn van haar betoog. Maar de grote lijn is zonder meer duidelijk en die is bepaald verontrustend. Al eeuwenlang wordt in de Europese beeldvorming over de Oriënt de nadruk gelegd op het vreemd en anders zijn in negatieve zin. Generatie na generatie groeide in Europa op met dat beeld. De wereld groeide, economisch en politiek zijn wij deel van een mondiale samenleving. Het overheersende denken over de Arabische Wereld is nog niet veel verder dan een Middeleeuwse fantasie, gevoed door angst, lust en agressie.

BOEKEN

Marcus Bakker

Ed van Thijn's hartstocht

Wie iets interessants wil horen of lezen over politiek, kan doorgaans bij Ed van Thijn terecht. De burgemeester van Amsterdam, voormalig raadslid, dito fractievoorzitter in Raad en Kamer en minister, houdt er van zijn gedachten op papier te zetten of in doorwrochte redevoeringen neer te leggen. En doordat hij goed kan schrijven, is wat hij te zeggen heeft vaak de moeite waard.
Dat geldt nu weer voor het boekje 'Democratie als hartstocht', dat hij bij Van Gennep heeft laten verschijnen. Het bestaat, zoals hij zelf ook in een ondertitel aangeeft, uit commentaren en pleidooien die hij tussen 1966 en nu heeft geschreven, en waarvan hij duidelijk zelf vindt dat ze verdienen om niet vergeten te worden.
Nu is dat van sommige meer waar dan van andere. Van Thijn is een erudiet, een politicoloog die zijn studieboeken nog steeds onder handbereik heeft – en vanuit die kennis produceert hij interessante feiten en zienswijzen, zoals over de rol van de oppositie in de parlementaire democratie. Een deel van het boek is ook gericht op het begrip dat Van Thijn aan het hart gebakken is: de tolerantie. Van Thijn is een felle bestrijder van discriminatie, en hij is voortdurend op zoek naar waar anti-discriminatie, tolerantie en intolerantie elkaar raken en een te ontwarren knoop opleveren.
Maar zijn hoofdthema is al 25 jaar lang het kiesstelsel. Hij heeft op dat gebied nogal wat gezwalkt in de 25 jaar die hij bestrijkt, ook al legt hij daar, begrijpelijk, in zijn boek niet de nadruk op. Nu komt hij weer terug op de gekozen regeringsleider, maar hij combineert dat met de stelling als zou de minister-president echt meer te vertellen moeten hebben, en dat ten koste van zijn collega-ministers. Hij vindt, zegt hij met grote nadruk, dat de ontwikkeling van de EG met zich meebrengt dat wij Nederlanders, net als de EG-genoten, de minister-president meer bevoegdheden moeten geven om zaken te doen in de EG.
Wie democratie als hartstocht beleeft kan, dunkt mij, ook precies het omgekeerde concluderen. EG alles goed en wel, maar de besluiten moeten op een consensus in het eigen land steunen en niet op een oppermachtige premier.
Dat is het aardige van Van Thijns geschriften. Je gaat meteen, al is het maar in gedachten, met hem op de mat.

Ed van Thijn; 'Democratie als hartstocht. Commentaren en pleidooien 1966-1991', Van Gennep. Amsterdam, 1991.

BOEKEN

Joop Morriën

Socialistische discussie

In de gehele geschiedenis van de arbeiders- en linkse beweging heeft er behoefte bestaan aan analyse en discussie over maatschappelijke ontwikkelingen en problemen, zowel in tijden van bloei en inspiratie als in die van neergang en verslagenheid. De Commune van Parijs, haar overwinning en haar nederlaag (1871); de ineenstorting van de Tweede, de Socialistische Internationale bij de Eerste Wereldoorlog (1914); de Russische revolutie en de mislukte revoluties in Hongarije en Duitsland (1917/18); het Hitlerfacisme, de onmacht de Tweede Wereldoorlog te verhinderen en de moeizame overwinning van de anti-Hitlercoalitie (1933-45); de dekolonisatie (Indonesië, de Chinese Volksrepubliek (1949)); al deze dramatische, schokkende gebeurtenissen op wereldschaal waren in hun tijd thema van polemiek en discussie en zijn dat in meer beschouwende zin tot op de dag van vandaag nog.
En in al die dramatische, schokkende gebeurtenissen zocht de arbeidersbeweging, zochten ook de communisten, geconfronteerd met de machtshonger, winstzucht en onbarmhartigheid van het kapitalisme, achtergronden en uitweg. Discussie en analyse blijft in het huidige tijdsgewricht bij de ineenstorting van de door communisten geleide staatssystemen in Oost-Europa en de ontbinding van de Sowjet-Unie, zeker zo'n noodzaak. Vrijwel alle commentatoren in het Westen stellen dat de ineenstorting in Oost-Europa plaatsvond, omdat communisme als systeem niet werkt en kapitalisme dat wel doet. Rechts maaakt in zijn triomfalisme links schuchter en zo dreigt een werkelijke discussie uit te blijven over het mislukken van de Oosteuropese staatssystemen. Tevens dreigt het zicht te worden ontnomen op de feilen van het kapitalisme, die niet alleen in de armoedige tropische landen, maar ook in het 'rijke Westen' aanwijsbaar schrijnend blijven. Als een poging de discussie toch op

gang te brengen, kan het onlangs verschenen 'Jaarboek voor socialistische discussie en analyse' worden beschouwd.. In februari 1990 lanceerden Wim Bot (1956), historicus en als uitgever werkzaam bij SUA Amsterdam, en Marcel van der Linden (1952), socioloog en econoom, als staflid werkzaam bij het IISG, het idee voor een 'links jaarboek'. Publikatie zou alleen mogelijk zijn als enkele instellingen en particuliere donateurs voor voldoende financiele middelen konden zorgen. Hun beweegredenen omschreven zij aldus: 'Wij denken, dat er een publikatie nodig is waarin de vluchtigheid van alle dag en de hokjesgeest doorbroken worden. Ook al kent het 'wetenschappelijk socialisme' nauwelijks nog aanhang, toch geloven wij dat het voor een levendige en geloofwaardige radicale politiek nodig is op basis van degelijke studies en van reflectie en een algemene kritiek op de bestaande maatschappij te formuleren en de aanzetten van een algemeen alternatief te schetsen. Daarbij gaan we ervan uit, dat het socialistische kind niet met het socialistische badwater moet worden weggegooid. Veel van de oude socialistische en marxistische axioma's staan ter discussie, maar wij denken dat het anti-socialistische klimaat dat in linkse intellectuele kringen steeds meer voet aan de grond krijgt even eenzijdig is als het kritiekloos omarmen van de zogenaamde socialistische landen in het verleden. Wij bepleiten een bondgenootschap tussen de arbeidersbeweging en de nieuwe sociale bewegingen en politieke discussie tussen de diverse stromingen van radicale maatschappijkritiek.'

Posthegemoniaal tijdperk

Het boek kwam er dus en kan, gezien het totaalbeeld, als aanmoedigend voor de komende nummers worden beschouwd. De bijdragen, overwegend gericht op de situatie in Nederland, zijn afkomstig van Wim Bot, Cajo Brendel, Martien Bouwmans, Wim J. van Noort, Jeroen Bartels, Marcel van der Linden, Joost Kircz, Ilse Lenz en Immanuel Wallerstein, behorend tot verschillende stromingen in de linkse beweging. Uiteenlopende onderwerpen zijn aan de orde: politiek, cultuur, wijsbegeerte en geschiedenis. Het gaat er niet om de bijdragen (onder meer over de toekomst van de landbouw, van de ziektenkostenverzekering en over een poststalinistisch socialisme) hier stuk voor stuk onder de loep te nemen – iedere socialist of maatschappelijk bewuste lezer zal er zijn opvattingen over hebben. Zo kunnen vraagtekens worden gezet bij de opmerking van Cajo Brendel, dat de SDAP al vanaf haar oprichting geen socialistische partij zou zijn geweest, maar slechts een buffer tussen arbeid en kapitaal.

Noodzakelijk is wel het voorkomen van feitelijke onjuistheden. Zo stoort een onjuistheid in het artikel van Joost Kircz. Hij staat stil bij het boekje 'Alles moet anders', noemt de auteurs, het merendeel ex-Waarheidredacteuren en/of ex-CPN-leden, een 'nieuwe generatie spijtoptanten' en merkt op: 'De CPN zag haar eerste wethouder in Amsterdam, H.Verhey, als een triomf, evenzo haar eerste (en laatste) burgemeester J.Jagersma in Beerta.' Feit is echter, dat de CPN in Amsterdam direct na de oorlog al twee communistische wethouders had en zeker niet de eerste de besten: Ben Polak en Leen Seegers. Ook in andere grote steden, bijvoorbeeld Rotterdam, Zaandam, Deventer, traden toen communistische wethouders met succes op. Storend is evenzeer, dat Kircz de CPN verwijt zich na de Tweede Wereldoorlog te hebben verengd tot een 'benauwend nationalisme, wars van ieder authentiek communistisch internationalisme'. De CPN was nota bene de enige in het parlement vertegenwoordigde partij, die zich solidair met de Indonesische vrijheidsbeweging toonde, zich tegen de koloniale oorlogen verzette en in haar gehele geschiedenis met de Indonesische communistische partij, de PKI, vriendschappelijke banden onderhield.

Immanuel Wallerstein, directeur van het Fernand Braudel Center in New York, schreef een korte bijdrage 'Het posthegemoniale tijdperk'. Hij koppelt aan het verval van de Sowjet-Unie, ook een verval van de Verenigde Staten en meent, dat er na een tijdperk, waarin de wereldvrede zeker was gesteld, een tijdperk van bedreiging ontstaat. In zijn visie vormen zich in het Noorden twee centra: een Amerikaans-Japans condominium (met China) en een Europese confederatie (inclusief Rusland). Beide giganten vechten dan onderling om de economische koek van de 21ste eeuw en staan gemeenschappelijk tegenover het Zuiden, dat gezien zijn econonomische zwakte een toevlucht tot militair geweld, inclusief atoomwapens, zou kunnen nemen. Inderdaad voltrekken zich in het internationale patroon grote en snelle veranderingen. De ongelijkmatige ontwikkeling van het kapitalisme heeft Duitsland en Japan, verliezers in de Tweede Wereldoorlog, weer tot machtige staten gemaakt. En ondergaat het Russische grote mogendhedenchauvinisme, indertijd fel door Lenin bestreden en nooit geheel verdwenen, een nieuwe opleving? De Koude Oorlog is voorbij, maar de vraag blijft of de thans optredende destabilisatie niet ook tot conflicten tussen twee centra van het Noorden kan leiden. Het zijn vraagstukken, waarover discussies en analyses onontbeerlijk zijn, maar waarin actief maatschappelijk ingrijpen zeker zo belangrijk is.

Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse. Onder redactie van Wim Bot en Marcel van der Linden. Stichting Toestanden, Utrecht. ISBN 90 74127 01 0 *f*29,50.

BOEKEN

Marius Ernsting

'De illusie voorbij'?

Op 15 oktober 1991 aanvaardde dr. Jacqueline Cramer, een welbekende in de milieubeweging, het ambt van bijzonder hoogleraar in de milieukunde aan de Universiteit van Amsterdam met een rede onder de titel 'De illusie voorbij'.

De centrale vraag, die ze daarin aan de orde stelt, is of de doelstelling uit het Nationaal Milieubeleidsplan om binnen één generatie te komen tot een duurzame ontwikkeling van onze maatschappij, op basis van het huidige beleid gehaald zal worden. Even ter verduidelijking:

-binnen één generatie wil zeggen binnen 20 á 30 jaar.

-met duurzame ontwikkeling wordt bedoeld 'een veranderingsproces waarin het gebruik van hulpbronnen, de richting van investeringen, de oriëntatie van technologische

ontwikkeling en institutionele verandering alle met elkaar in harmonie zijn, en zowel de huidige *als de toekomstige* mogelijkheid vergroten om aan de menselijke behoeften en wensen tegemoet te komen'.
Deze definitie is afkomstig uit het rapport 'Our common future' van de bekende commissie-Brundtland.
Dat die duurzame ontwikkeling geen hersenschim is maar dringende noodzaak moge alleen al blijken uit het gegeven dat wanneer het welvaartsniveau van de wereldbevolking in de buurt van het Westerse peil zou worden gebracht daarvoor een vertienvoudiging van de industriële produktie nodig is.
Het antwoord op bovengenoemde centrale vraag beantwoordt Jacqueline Cramer kort samengevat met:

- we zijn pas bezig met de allereerste stappen, het tempo zal omhoog moeten en daarvoor zijn duurzaamheidsstrategieën nodig.
- het bedrijfsleven en de consumenten kunnen dat niet op eigen houtje realiseren, de overheid speelt daarin een cruciale rol.
- de rol van de overheid is daarbij verschillend per nivo waarop veranderingen moeten plaats vinden.

Cramer onderscheidt drie nivo's van noodzakelijke veranderingen:
1. het nivo van de individuele bedrijven: ze signaleert daar de noodzaak van het omzetten van defensieve strategieën (pas iets doen als je er niet meer aan kan ontkomen) in pro-actieve strategieën waarin getracht wordt op ontwikkelingen vooruit te lopen en veel meer aandacht bestaat voor preventie van afval en emissies.
2. het ketennivo, alle bedrijven binnen een produktketen, van grondstof tot eindprodukt en afval: daar zullen de bedrijven hun individuele belangen moeten overstijgen en door middel van actieve samenwerking moeten komen tot gezamenlijke afspraken over duurzaamheidsstrategieën. Daaronder wordt verstaan het bewust selecteren en uitvoeren van een bepaald technologisch traject, dat uit oogpunt van duurzaamheid de voorkeur verdient boven andere trajecten.
3. het macro-economisch nivo: daar zullen ingrijpende veranderingen in de produktiestruktuur, inclusief het afbouwen van te sterk vervuilende sectoren, noodzakelijk blijken.
Zoals gezegd, in de visie van Jacqueline Cramer verschilt de rol van de overheid per nivo.
Op het nivo van de bedrijven spreekt zij over de overheid als creatieve regulator: daarin ligt voor de overheid de nadruk op het scheppen van een klimaat voor zelfregulering door de bedrijven
Op het ketennivo kenschetst zij de overheid als sturende actor, met een meer interveniërende rol, bijvoorbeeld ten aanzien van de:

- beoordeling van milieugevolgen van materialen en produkten
- financiële ondersteuning bij het toepassen van duurzaamheidsstrategieën
- heffingen op het gebruik van primaire grondstoffen teneinde hergebruik van secundaire (gebruikte) grondstoffen te bevorderen

Op het macro-economische nivo moet de overheid optreden als regulerende actor: krachtige ingrepen in de economische structuur zijn nodig, en die kunnen niet verwacht worden van het bedrijfsleven zelf. Letterlijk spreekt Jacqueline Cramer over:
'het gericht sturen van macro-economische processen in de richting van duurzame ontwikkeling' en het grote belang van een krachtig optreden door de overheid.
Dit laatste is vanuit politiek oogpunt mijns inziens zonder meer het meest interessante deel uit de rede. Immers, het is een betoog dat haaks staat op de heersende ideologie van de terugtredende overheid cq de overheid op afstand. Die ideologie wordt impliciet verklaard tot een luxe die we ons in het licht van de milieuproblematiek niet kunnen permitteren.
Het is ook een betoog dat de rol van de overheid in het kader van het milieubeleid niet beperkt tot bijsturen, maar deze in het hart van de macro-economische ontwikkeling plaatst.
En tenslotte is het een betoog dat de discussie op het recente Groen-Linkscongres over planeconomie versus markteconomie in één klap lichtelijk ridikuul maakt: zo die tegenover-elkaarstelling al recht van bestaan had is die door de milieuproblematiek volkomen achterhaald. Het plaatst Groen Links voor de uitdaging die onvruchtbare discussie in te wisselen voor een gerichte discussie over economische structuurverandering en de concrete rol van de overheid daarin.
Het zal duidelijk zijn dat lezing van de rede van Jacqueline Cramer daarbij prikkelt tot verdere uitwerking.

J. Cramer, 'De illusie voorbij, op weg naar een brede aanpak van de milieuproblemen' 1991 wordt uitgegeven door Van Arkel in Utrecht.

Thema nummer 2:

Vakbeweging na de WAO

Het gaat goed met de Nederlandse vakbeweging: nieuwe leden, grote manifestaties, volop ideeën. Maar er is een keerzijde: de WAO-acties hadden geen succes, het politiek isolement is groot, er is het beeld van een organisatie die alleen denkt aan haar eigen bastion. Wordt de weg van offensieve vakbondsvernieuwing gevolgd of gaan de hakken in het zand?
Met bijdragen van:
Kees Korevaar, de strategische positie van de FNV;
Tineke de Rijk, de nieuwe werkne(e)m(st)er;
Jan Berghuis, het kaderlid als marskramer;
Marianne Duvalier, kansen op ATV;
Rik van Berkel, waar blijven de uitkeringsgerechtigden;
John Stals, de vakbondsafdeling nieuwe stijl.

pegasus

Boekhandel

Singel 367
Amsterdam
(020) 6 23 11 38

EEN NIEUWE GESPECIALISEERDE WINKEL!

(ter hoogte van het Spui)

SLAVISTIEK

proza & poëzie
taal- en letterkunde
woordenboeken
leerboeken
geannoteerde / tweetalige uitgaven
kinderboeken
tijdschriften

OOST-EUROPA

proza & poëzie in nederlandse, engelse en duitse vertaling
secundaire literatuur
oosteuropa-kunde
kunst
reisgidsen
tijdschriften

pegasusuitgaven
schaakboeken

natuurlijk kunt u iéder boek bij ons bestellen

Colofon

Politiek & Cultuur.
Tijdschrift voor socialisme en toekomst.

verschijnt tweemaandelijks

Redactie:
Max van den Berg
Frank Biesboer
Jos van Dijk
Marius Ernsting
Herman Meijer
Leo Molenaar
Wiky van Rijssel
San Verschuuren

Medewerk(st)ers:
Aan dit nummer werkten mee:
Marcus Bakker
Jeroen Bartels
Greetje van den Bergh
Liesbeth Bervoets
Anne de Boer
Ina Brouwer
Carel Buenting
Hans Groenewegen
John Huige
Raf Janssen
Harry Kunneman
Joop Morriën
Arnold Reijndorp
Ruud Vlek
Ger Tielen

Correctie:
Eric Mol

Vormgeving:
Ontwerpbureau Meltzer

Lay-out:
A/Z grafisch serviceburo, Den Haag

Fotografie:
Bert Zijlma

Tekeningen:
Kees Willemen

Uitgever:
Pegasus
Rhijnvis Feithstraat 28 hs
1054 TZ Amsterdam
0 20 - 616 14 01

Druk:
Drukkerij Bevrijding

Promotie en advertenties:
Stichting P&C
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04
Advertenties:
fl. 200,- per pagina

Abonnementen:
fl. 50,- per jaar inclusief porto.
losse nummers fl. 12,50
te bestellen via giro 173 127 ten name van Pegasus, Amsterdam
onder vermeldingvan het gewenste nummer.

Correspondentie over de betaling en de verzending en een mogelijk reductie-abonnement van fl. 30,– naar de uitgever.

Redactie-adres:
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04

ISSN 0032 - 3349

jaargang 52 **2** maart/april 1992

POLITIEK & CULTUUR

P&C

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

De vakbeweging na de WAO

Zwangerschap en technologie

De actiegroep jubileert

Een jaar na de Golfoorlog

Voorbij het communisme

De actualiteit van ATV

Inhoud

INTRO
1
Leo Molenaar

BUITENLAND
2
De Fata Morgana van de Golfoorlog
Frank Biesboer

CULTUUR
13
Wie beschikt over foetus en moeder?
De technologische verandering van de zwangerschap
Dymphie van Berkel

HISTORIE
17
Wat verdwijnt en wat blijft
Marcus Bakker

WILLEMEN
22

THEMA
23
De vakbeweging na de WAO
Frank Biesboer

24
Het arbeidsproces biedt meer
Illusies van de linkse politiek
Kees Korevaar

29
Een nieuwe aanpak van het vakbondswerk
De nieuwe werknemer moet gewoon hard werken
Tineke de Rijk

34
Professionalisering op z'n FNV's
De dreigende teloorgang van het brede beleid
John Stals

38
Doelgroepenbeleid als uitdaging en risico
FNV en de uitkeringsgerechtigden
Rik van Berkel

42
De actualiteit van arbeidstijdverkorting
Marianne Dauvallier

FOTOKATERN
46
Linette Raven

POEZIE
53
Missen
Bij een bundel van Willem Jan Otten
Hans Groenewegen

BOEKEN
54
'Tussen verbeelding en macht' van Duyvendak en Koopmans
Jos van Dijk

56
'Pramoedya Ananta Toer' van Snoek en Den Boef
Leo Molenaar

57
'De man die faalde' van Schreuders
Maarten van Poelgeest

59
Het communisme in de fictie van Van der Pijl en Van der Kolk
Jos van Dijk

60
Noten bij artikel Huige

FOTOKATERN
61
Bert Zijlma

64
P&C -bijeenkomst 13 juni
Racisme, wat doen we ertegen?

Goede start van jaargang 52

Leo Molenaar

INTRO

Op het eerste nummer van deze jaargang kregen we veel bemoedigende reacties. Er was lof voor de veelzijdigheid. Wel kwam er commentaar op de te volle bladspiegel, die soms tot grijze letterzeeën zou hebben geleid. De opmaak van de tekstpagina's is dan ook wat bijgesteld, terwijl af en toe zogenaamde 'streamers' zijn toegepast om wat te onderbreken. Van het abonneefront valt goed nieuws te melden. We waren benieuwd (en benauwd) naar Uw reactie op de verhoging van de abonnementsprijs. We kunnen U melden dat het aantal betalende abonnees - de oplage van het blad ligt wat hoger - is gestegen van 650 in 1991 naar ruim 700 na het eerste nummer van de jaargang 1992. Dat geeft ons wat armslag en tegelijk een enorme stimulans.

Dit nummer start met de Golfoorlog. In een Nederlands opinie-onderzoek naar de gebeurtenis die het meeste indruk had gemaakt in het jaar 1991, bleek dat deze oorlog te zijn. Bij terugblikken in de media 'een jaar na de Golf' blijkt merkwaardig genoeg dat de deze oorlog wettigende argumentaties nauwelijks veranderd zijn. En verder dat de openbaarheid rond de Golfoorlog nog steeds miniem is. Redacteur Frank Biesboer gaat, mede op basis van Noordamerikaanse publicaties, dieper in op achtergronden en op gangbare interpretatiekaders, en formuleert een aantal conclusies.
In de rubriek 'cultuur' een artikel van Dymphie van Berkel over 'De technologische verandering van de zwangerschap'. Zij laat verschillende kanten zien van de adembenemend snelle ontwikkelingen. Beleven vrouwen doorgaans plezier aan de echoscopie, tegelijk is er de tendens dat de medische technologie hen opvat als draagsters van het eigenlijke (wetenschappelijke) subject: de foetus. Ook de door deze technieken gestimuleerde tendens om de 'vrucht' al vanaf de eerste weken een volwaardige 'menselijke' status te geven werpt vraagtekens op. Van Berkel beschrijft ontwikkelingen, en gaat zelf in op netelige kwesties.
Voor het Vlaams Marxistisch Tijdschrift schreef Marcus Bakker een artikel 'Wat verdwijnt en wat blijft'. Hij gaat in op historische verdiensten en tekortkomingen van de communistische beweging, en komt uit op een aantal vraagstellingen. Het artikel verdient de belangstelling van vriend en vijand.

Het thema van dit nummer is 'De vakbeweging na de WAO'. Frank Biesboer formuleerde de vraagstelling, verzamelde de bijdragen en leidt het thema in. De vijf bijdragen van Korevaar, De Rijk, Stals, Van Berkel en Dauvallier geven samen een informatief en indringend beeld van de dilemma's waarvoor de vakbeweging nu staat. Kees Willemen geeft een getekend commentaar.

Het fotokatern is dit keer van Linette Raven. Het zijn zes portretten, die een indruk geven van haar werk. Bert Zijlma maakte op de manifestatie 'Nederland bekent kleur' van 21 maart de foto's voor de voorpagina en achterin.

Hans Groenewegen bespreekt in zijn poëzierubriek 'Paviljoenen' van Willem Jan Otten. In de boekenrubriek besteedt Jos van Dijk aandacht aan het boek over 25 jaar sociale beweging van Duyvendak c.s.: 'De actiegroep in het zilver'. Volgt een bespreking van Schreuders' 'De man, die faalde'. De redactie vroeg een 'onbevangen' recensent, teneinde voorspelbare welles-nietes-reacties te vermijden. Maarten van Poelgeest schreef een, positief uitgevallen, recensie.

In het volgende nummer start een al eerder aangekondigd artikel van Ger Harmsen onder de titel 'Bestaat er een links of rechts natuurbegrip?'. En naast het thema 'multi-etniciteit' (plus de discussiebijeenkomst van 13 juni) bieden we van de in de Verenigde Staten werkzame wiskundige en marxist Dirk Struik een unieke terugblik op zijn eigen proces in de McCarthyperiode.

De Fata Morgana van de Golfoorlog

Frank Biesboer

BUITENLAND

Waarden en drijfveren die tijdens de Golfoorlog een jaar geleden zo'n grote rol speelden, lijken binnenstebuiten gekeerd. Toen droegen de Palestijnen op de bezette Jordaanoever portretten van de 'held van de Arabieren' terwijl poppen van Bush in brand werden gestoken, nu vestigen vertegenwoordigers van de PLO al hun hoop op het Witte Huis teneinde Israël aan de onderhandelingstafel van de Midden-Oostenconferentie te dwingen. Toen hamerden tegenstanders van de oorlog op de menselijke slachtoffers, inmiddels zijn door Saddam Hoessein na de oorlog meer slachtoffers gemaakt dan door de Anglo-Amerikaanse bulldozers. Toen meldde de Amerikaanse legerleiding triomfantelijk een verpletterende slag voor de militaire kracht van Saddam Hoessein, nu laat stafchef generaal Powell weten dat een belangrijk deel van de militaire structuur van Irak (luchtmacht, grondtroepen, tanks) nog intact is (Powell wil daarmee een al te groot enthousiasme om Saddam Hoessein alsnog uit Bagdad weg te jagen de kop indrukken). Waar de oorlog werd gevoerd in naam van de internationale rechtsorde, democratie en mensenrechten, zijn de Amerikanen de eersten die het feodale paleis van de al-Sabah dynastie herstellen.

De Golfoorlog, die op 17 januari 1991 begon en 28 februari werd beëindigd, markeerde een nieuwe etappe in de lange weg van de internationale verhoudingen. Voor het eerst sinds de grote omwenteling in de Sowjet-Unie werd een conflict met de meest vergaande, in de internationale arena beschikbare middelen uitgevochten, gericht tegen de agressie van een zwaar bewapend Derde-Wereldland. Na de verlammende jaren van de Koude Oorlog zou een nieuwe wereldorde zegevieren. De jaren van de Hollanditis werden overschaduwd door de actieve betrokkenheid van de Nederlandse regering en de brede steun daarvoor onder de bevolking.

Een terugblik een jaar na dato zou de gelegenheid kunnen verschaffen meer zicht te krijgen op informatie die in het heetst van de strijd niet beschikbaar was. Dat valt echter tegen. De censuur, opgelegd door de militaire commando's aan beide zijden, lijkt nog steeds van kracht; sporadisch en zeer fragmentarisch wordt er iets meer bekend over de oorlogshandelingen zelf en datgene wat zich in de commandokamers afspeelde. Veel is dat echter niet. Ontwikkelingen na de veldslag bieden wel een beter perspectief om de schijngestalten van de Golfoorlog te onderscheiden.

Verschillende interpretatiekaders

Genoemde omkering van waarden maakt in ieder geval duidelijk dat de wezenlijke achtergronden van de Golfoorlog niet met eenvoudige schema's zijn te vangen. Schema's die in de aanloop van de oorlog werden gehanteerd omdat mensen hun positie wilden bepalen: voor of tegen de oorlog. Omdat organisaties verantwoordelijkheid wilden nemen om geweld te voorkomen of om de oorlog zo 'beschaafd mogelijk' te laten verlopen.

Een reflectie op de eigen opstelling, een jaar na dato, is alleen al nodig gezien de draagwijdte van de Golfoorlog: er waren bijna een miljoen soldaten bij betrokken, honderdduizenden zijn het slachtoffer geworden, het milieu is een ongekend grote schade toegebracht, tientallen miljoenen mensen in de regio en elders in arme landen ondervinden nog steeds de gevolgen, enige honderden miljarden dollars zijn er aan gespendeerd en de oorlog werpt een schaduw over de internationale arena. Het is eerder verbazingwekkend dat er zo weinig openbaar debat is over de gekozen opstellingen. Dit artikel beoogt een stap verder te zetten, ook verder dan mijn eigen protest.

De verschillende houdingen ten opzichte van de Golfoorlog zijn aan de hand van een viertal schema's of interpretatiekaders te karakteriseren:

1. het **imperialisme**-schema. Het gaat de Amerikanen (en Engeland) om handhaving en vergroting van hun invloedssfeer nu de Sowjet-Unie als grootmacht is weggevallen en het zekerstellen van een vrije oliestroom. Het Arabische volk is

daarvan het slachtoffer, met de zaak van de Palestijnen als meest brandende kwestie.
2. het **internationale rechtsorde**-schema. Inzet van de Golfoorlog is herstel van de internationale rechtsorde. Het is ontoelaatbaar dat een lid van de Verenigde Naties door een buitenlandse macht wordt geannexeerd.
3. het **Israël**-schema. De bedreiging van Israël rechtvaardigt een keihard optreden tegen Saddam Hoessein.
4. het **Hoessein/Hitler**-schema. Inzet is de vernietiging van het militaire potentieel en het dictatoriale, met Hitler vergelijkbare optreden van Saddam Hoessein.
In grove trekken is duidelijk te maken dat deze schema's schijngestalten van de werkelijkheid vormen.
ad. 1: Het eerste schema had in Nederland een betrekkelijk gering draagvlak, al speelde het een rol in de felle discussies binnen het Komitee Anti Golfoorlog (Kago) en de controverse tussen het Kago en andere organisaties over de manier waarop het protest tegen de oorlog gestalte moest krijgen.
Voor zover wordt verwezen naar het oliebelang is eenvoudig duidelijk te maken dat het zeker stellen van de oliestroom echt geen oorlog nodig had: Irak bedelt nu om z'n olie te mogen verkopen. Ook het romantische beeld van dé Arabische volkeren klopt niet gezien de verschillen tussen diverse landen en regio's. Voor zover er reden is zo'n romantisch beeld te hanteren zou het eerder moeten leiden tot scherpe protesten tégen Saddam Hoessein die meer Arabieren de dood in heeft gejaagd dan Amerikanen ooit hebben gedaan. Voor de Palestijnen vormen de Amerikanen de enige hoop om hun recht op een eigen staat tot gelding te brengen. Dit schema voldoet niet, al zit er een kern van waarheid in gezien de rol van de westerse mogendheden in het Midden-Oosten en het grote belang van de olie als smeermiddel en brandstof van de westerse economie.
ad. 2: Het tweede schema, dat van de internationale rechtsorde, had een groot draagvlak in de publieke opinie en vormde de belangrijkste politieke legitimatie van regeringsoptreden. De overheersende rol ervan was zo groot dat het zelfs gewaagd lijkt het als een versimpeling van de Golfoorlog weer te geven. De redenen om dat toch te doen zullen in de loop van dit artikel wel duidelijk worden. Hier alvast enkele opmerkingen.
De mogelijkheden om de internationale orde langs diplomatieke weg of via het economische embargo te herstellen zijn door de VS consequent geblokkeerd. Het gebruik van het oorlogswapen kan onmogelijk dienen als vast bestanddeel van internationale rechtsordehandhaving en kon in het geval van Irak uitsluitend worden gehanteerd vanwege zeer specifieke omstandigheden. Bij het toepassen van oorlog als machtsinstrument is niet aan de regels van die internationale rechtsorde voldaan. Gezien de grote zeggingskracht en de beschavende werking van het streven naar een internationale rechtsorde zal het in de toekomst wel een grote rol moeten spelen als houvast voor het internationale handelen.
ad. 3: Het derde schema, de bedreiging van Israël, had misschien wel de sterkste emotionele kracht. Voor alle duidelijkheid, anders dan wat in Nederland gebruikelijk is, beschouw ik emotionele kracht niet als iets minderwaardigs ten opzichte van zogenaamde rationele overwegingen. De ontzetting over de Scud-aanvallen op Tel Aviv en de gijzeling met de gifgasdreiging vormden zeer valide argumenten om aan Israël defensieve wapens ter beschikking te stellen.
Hier geldt echter ook: het schema is te eenzijdig om de werkelijkheid rond de Golfoorlog te verklaren. Dat blijkt wel uit de gang van zaken rond de Midden-Oostenconferentie, waar de tegenstellingen tussen de VS en Israël groter zijn dan ooit.
ad. 4: Het vierde schema, Saddam Hoessein als gevaarlijke dictatoriale machtsfactor, werd gaande de voorbereiding van de oorlog steeds belangrijker als operatief vijandbeeld.
Dit schema ligt echter minder vanzelfsprekend in het verlengde van het beroep op de internationale rechtsorde dan op het eerste gezicht lijkt: er zijn dictators genoeg met hegemoniale aanspraken waarbij niemand erover piekert hen met een oorlog te lijf te gaan. Bovendien, de militaire macht van Hoessein is weliswaar gebroken, Bush heeft het doelbewust mogelijk gemaakt dat hij in z'n paleis in Bagdad kon blijven. Die constatering heeft het blazoen van het succes van de oorlog in de VS ook behoorlijk verbleekt, wat heeft geleid tot een hernieuwde discussie over het al of niet met militaire middelen alsnog verwijderen van Hoessein. Wat uiteraard niet weg neemt dat Hoessein een buitengewoon gevaarlijke en agressieve dictator is, waarop de internationale gemeenschap een antwoord moet formuleren.

Breuklijnen tussen medestanders

Genoemde schema's vormden niet alleen interpretatiekaders, ze waren de voedingsbodem voor politieke stellingname. De mate waarin ze gehanteerd werden was doorslaggevend voor het verloop van de gebeurtenissen voor en tijdens de Golfoorlog. De keuzes die werden gemaakt hadden diepingrijpende consequenties.
Waar de uitkomst van de verschillende posities zo verschilde, de keus tussen het ene of andere sche-

ma lag veel minder zwart-wit. De reden is duidelijk: alle schema's bevatten elementen die gewoon waar zijn en zeggingskracht hebben. Zo kon het gebeuren dat mensen die in de jaren tachtig nog zij aan zij een vredesgevoel uitdroegen, nu scherp tegenover elkaar kwamen te staan. Vredesactivisten die hun strijd beloond zagen met het wegvallen van de Koude Oorlog, vonden dat ze nu voor de Golfoorlog moesten kiezen. Binnen de Vietnam-generatie ontstonden scherpe breuklijnen: voor de een waren de Amerikaanse bommen nog even erg, de ander vond ze een noodzakelijk middel. De meest ontluisterende ervaring was misschien nog wel dat tijdens de voorbereiding van de Golfoorlog onderling debat vrijwel onmogelijk leek. Dat gold tussen vrienden of collega's en nog scherper in de politiek. De stellingname van Groen Links werd niet opgepakt als uitdaging voor debat, maar werd hooghartig teruggewezen of genegeerd. Binnen de PvdA kon er, ondanks duidelijke verschillen van mening, niet over worden gediscussieerd. In de media werd de diepte van het conflict nauwelijks gethematiseerd. Het was vooral een met-z'n-allen achter de 'geallieerden' (ik zet hier aanhalingstekens omdat geallieerden geen neutrale term is) tegen de vijand! Het zegt iets over de kwaliteit van onze democratie, de manier waarop daarin machtspolitiek functioneert en de kwetsbaarheid ervan in situaties van oorlogsdreiging.

Roes van ontspanning

Het moment waarop de Golfcrisis uitbrak speelt minstens een even grote rol om te begrijpen waarom de Hollanditis verkruimelde en de Golfoorlog op zo'n brede sympathie kon rekenen. De westerse wereld leefde in de roes van het einde van de Koude Oorlog, van betrekkelijk vreedzame revoluties in Oost-Europa en een hereniging van beide Duitslanden. De eerste wapenakkoorden waren al gesloten en er was het uitzicht op aanzienlijke wapenreducties. Een aantal regionale conflicten kwam tot een oplossing of het perspectief daarop: Namibië, El Salvador, Cambodja. Voor het eerst werden bezuinigingen op defensieuitgaven een politieke realiteit. Er was een nieuwe internationale ruimte ontstaan, waarin de verstramming als gevolg van de Koude Oorlog plaats maakte voor samenwerking van de grootmachten.

Deze 'roes' werd wreed verstoord door de inval van Saddam Hoessein en het oorlogsgevaar dat hij opriep. Het leverde het beeld op van de gast die een goed feest komt verpesten; een stel potige jongens besluiten de gast er uit te gooien.

Zolang Oost en West nog tegenover elkaar stonden was annexatie een kwestie van invloedssferen, min of meer bestaande afspraken, onder de voortdurende dreiging van de atomaire apocalypse. Nu was die dwang verdwenen en toch volgde er een nieuwe annexatie. Hoe daar nu mee om moest worden gegaan in het tijdperk na de Koude Oorlog, daar had eigenlijk nog niemand over nagedacht, laat staan concepten voor uitgewerkt. De onhandigheid en onbekendheid waarmee in de Haagse politiek werd omgesprongen met het handvest van de Verenigde Naties, de tekortkomingen in dat handvest zelve, de manier waarop de Amerikanen daarvan gebruik maakten, was veelzeggend. Om enkele voorbeelden te noemen: het niet functioneren van het militair commando van de VN, het ontbreken van ook maar enig onderhandelingsmandaat voor de secretaris-generaal, het fatale ultimatum aan Irak dat de Veiligheidsraad de handen bond aan de meest verregaande consequenties die de oorlog had kunnen hebben, zonder een eenvoudige mogelijkheid in de oorlog in te grijpen. Hier zullen onvermijdelijk lessen getrokken worden, wat ook al duidelijk maakt dat de Golfoorlog nooit als het vaste recept van internationale conflictsituaties kan dienen. Ondertussen was de vredeseuforie van het noordelijke deel van de wereld min of meer overvallen door het Golfconflict, wat de 'geallieerde' machthebbers betrekkelijk vrij spel gaf.

Machtsverhoudingen in het Midden-Oosten

Hoe komen de hierboven genoemde schema's samen in een beoordeling van het Golfconflict?

De militaire macht van Saddam Hoessein is een direct produkt van olie, Oost-Westtegenstellingen, machtsverhoudingen in het Midden-Oosten en binnenlandse politiek in Irak. Gezien de enorme olievoorraden en de geografische ligging vormde het Midden-Oosten het gebied bij uitstek waar Amerika en de Sowjet-Unie om de invloedssferen streden: afspraken over de verdeling van invloedssferen, zoals in het geval van Europa, waren voor het Midden-Oosten niet gemaakt.

De strijd om invloedssferen leidde tot uiterst complexe verhoudingen, waarbij Arabische landen om opportunistische redenen het blok kozen waar ze het meest aan dachten te hebben en de beide supermachten op hun beurt van de onderlinge tegenstellingen tussen de Arabische staten gebruik maakten. De Amerikaanse politiek steunde op drie pijlers: het voorkomen van invloed van de Sowjet-Unie, vrije toegang tot de olie en steun aan Israël. Deze drie doelen zijn nauwelijks te verenigen en leidden tot de karakteristieke zwenkingen in de Amerikaanse Midden-Oostenpolitiek. De invloedssfeer werd afgemeten aan de hoeveelheid en kwaliteit van de wapens die door

de supermachten aan de Arabische landen werden verkocht. Het geld daarvoor was vooral afkomstig uit de olieverkopen, die sinds de eerste vondsten begin deze eeuw steeds belangrijker werden en in omvang toenamen. De verhoudingen werden nog extra gecompliceerd door de positie van Israël en de diverse oorlogen met Arabische landen.

De regimes in de meeste Arabische landen zijn dictatoriaal. Als gevolg van de koloniale willekeur van de grenzen van de meeste Arabische staten vormde militaire macht vaak het enige nationaalintegrerende bestanddeel. Dat gold zeker voor Irak met grote tegenstellingen tussen de verschillende etnische culturen van Koerden, soennieten en sji'ieten. De absolutistische vormen van bestuur worden versterkt door de renteniereconomie, waarbij de economische machtspositie is geconcentreerd rond de verdeling van de staats(olie)inkomsten.

Verschillen zijn er tussen vorstendommen en radicaal-nationalistische éénpartijstaten, tussen olieexporterende en arme, bevolkingsrijke landen, tussen relaties met westerse en (voormalige) communistische bondgenoten, met een scherpe rivaliteit tussen de Arabische staten om de invloedssfeer in het Midden-Oosten.

Olie, Koude Oorlog en een scherpe rivaliteit leidden tot een ongekende bewapening van het gebied (circa een derde van de staatsuitgaven gaat naar legers), met dwars daar doorheen de confrontatie tussen Israël en de Arabische landen.

In 1979 werden de bestaande verhoudingen door elkaar geschud als gevolg van de revolutie in Iran en het aan de macht komen van het sji'itisch fundamentalisme van ayatollah Komeini. Voor de Amerikanen viel een belangrijke steunpilaar weg, terwijl de Sowjet-Unie zich extra zorgen maakte om haar eigen islamitische republieken. De inval in Afghanistan was haar machtspolitieke antwoord, waarop de VS reageerde met militaire steun aan de Afghaanse oppositie.

Irak, ondertussen rijkelijk voorzien van een moderne infrastructuur en wapens, zag in de Iraanse revolutie een kans haar machtspolitieke aanspraken tot gelding te brengen. Het betekende het begin van de eerste Golfoorlog die een miljoen slachtoffers zou vergen. Ook al was Irak met de agressie begonnen, het land verwierf toch de steun van de VS en de Sowjet-Unie als bruggehoofd tegen de islamitische revolutie, vooral toen Iran stevig wist terug te slaan. Zo werden kritische vragen over het lot van de Koerden door minister Van den Broek afgedaan met de mededeling dat er geen enkele reden was de relaties met Irak te herzien. Tijdens de missie van westerse oorlogsschepen naar de Golf onder het motto van het vrijhouden van deze 'levensader van de economie' werden alleen Iraanse schepen aangevallen. Ondanks de grote verliezen tijdens de eerste Golfoorlog was Irak in staat haar militaire potentieel enorm uit te bouwen, waarbij in volgorde de Sowjet-Unie, Frankijk en China de grootste wapenleveranciers waren (de VS en Duitsland leverden tot vlak voor de inval in Koeweit hoogwaardige materialen) voor een totaal bedrag van tegen de honderd miljard dollar! Het leverde na de eerste Golfoorlog een militair uiterst sterk en economisch uitgemergeld Irak op, dat de interne crisis trachtte te bezweren door een slag naar buiten: territoriale concessies van Koeweit en verlaging van de olieproduktie teneinde de olieprijs te verhogen.

In de aanloop naar de fatale augustusdag van 1991 was Irak een dictatoriaal geregeerd land, waar mensenrechten op ongekende schaal werden geschonden (vernietiging Koerdische dorpen met tienduizenden slachtoffers), dat militair tot de sterkste van de regio behoorde en dreigende aanspraken maakte op Koeweits grondgebied.

'Saddam Hoessein is geen bondgenoot van de armen'

'Appeasement'

Hoe past de Iraakse positie in de schema's die aan het begin van het artikel zijn geschetst?

- De Palestijnen vormden bij de Iraakse dreiging in het geheel geen factor. Het enige effect was dat hun positie moeilijker werd als gevolg van de opgeroepen spanningen. Voor zover Saddam Hoessein later het argument hanteerde van een eerlijke verdeling van de waanzinnige rijkdommen van Koeweit had hij echt niet de Palestijnen op het oog, maar zijn binnenlandse economische puinhoop. Honderdduizenden gastarbeiders uit arme landen werden direct het slachtoffer van de latere interventie.
- Olie was uitdrukkelijk in het geding: Irak was er immers op uit een forse prijsverhoging van de olie tot stand te brengen. Voor het milieu zou dat een zegen zijn, voor de westerse economie een forse klap, voor de Derde Wereld een ramp (Saddam Hoesein kan dus onmogelijk worden opgevat als een bondgenoot van de arme landen). Het was een imperialistisch belang om een grotere greep van Saddam Hoessein op de olieprodukie te voorkomen. (De angst voor die 'greep' op de olie is overigens zwaar overdreven. De mogelijkheden van de Opec-landen om

de produktie te beperken blijken uiterst gering gezien de onderlinge tegenstellingen, terwijl de komst op de wereldmarkt van de grote olievoorraden van de voormalige Sowjet-Unie de flexibiliteit van het aanbod alleen maar vergroot. Bovendien kan het Internationale Energie Agentschap haar reserves inzetten om de prijs te manipuleren.)
- Israël was geen direct doel van de beoogde Iraakse agressie, al is het in de strijd om de Arabische hegemonie altijd een factor.
- Saddam Hoessein ontpopte zich als een uiterst gevaarlijke dictator. Gezien de bedreiging van Koeweit was de internationale rechtsorde regelrecht in het geding. En daarmee de vraag: hoe reageert de internationale gemeenschap?

Het gebruikelijke antwoord in dergelijke conflictsituaties wordt gevormd door de zogenaamde 'strategische driehoek' van afschrikking, dwang en garanties. Via afschrikking moet aan de agressor duidelijk worden gemaakt waar de grens wordt overschreden die zal leiden tot tegenmaatregelen. Via dwang zal de agressor tot een andere opstelling moeten komen. Garanties zijn nodig om duidelijk te maken dat de genoemde machtsmiddelen niet gebruikt zullen worden om de veiligheid van de agressor in het geding te brengen. Instrumenten die hiervoor ingezet kunnen worden zijn diplomatieke, economische en militaire. Militaire middelen en het gebruik ervan zijn dus niet uitgesloten, zij het dat alles erop gericht moet zijn het gebruik ervan te voorkomen.

In het Golfconflict faalden deze middelen echter. De Amerikanen weigerden hun pro-Iraakse positie op te geven en toonden tot zelfs vlak voor de inval in Koeweit hun welwillendheid. Zowel de Amerikanen als de Sowjet-Unie hebben verstek laten gaan, zo gebiologeerd door hun machtspolitieke angst voor Iran. Uit oogpunt van het voorkomen van een inval in Koeweit en het handhaven van de internationale rechtsorde hád een Amerikaans (en eigenlijk ook Sowjet-) optreden moeten plaatsvinden.

Na de inval in Koeweit is de 'geallieerde' militaire operatie vaak verdedigd met een verwijzing naar 'München' en 'appeasement' (toegevendheid). Hiermee wordt gedoeld op het verdrag van München 1938 waarbij Engeland en Frankrijk ermee akkoord gingen dat delen van Tsjechoslowakije bij het Derde Rijk werden ingelijfd, met de illusie dat Hitler van verdere oorlogsplannen zou afzien. Deze politiek van toegeven is later aangewezen als een van de oorzaken van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Voor zover er in verschillende historische situaties een vergelijking mogelijk is, dan moet Amerika en de Sowjet-Unie voorafgaand aan de inval van Irak in Koeweit 'appeasement' worden verweten.

De aanhangers van het imperialismeschema hebben het grootste gelijk aan hun kant wanneer ze de opstelling van de Amerikanen aan de kaak stellen: als president Bush zo begaan is met het lot van de internationale rechtsorde dan had hij moeten ingrijpen, hij deed dat niet vanwege zijn imperialistische bedoelingen. Omgekeerd, het schema had een eventueel ingrijpen tegen Irak vóór de inval in Koeweit met dezelfde argumenten bekritiseerd, omdat elk ingrijpen van de VS alleen in imperialistische categorieën wordt geanalyseerd. In dit schema is het onmogelijk te erkennen dat welke internationale sanctie dan ook tegen Irak onmogelijk is zonder een actieve rol van de Verenigde Staten.

Van hun kant hebben de aanhangers van het internationale rechtsordeschema zich uiterst laf getoond ten aanzien van het verzuim van de VS en de Sowjet-Unie. Scherpe kritiek was op z'n plaats geweest, evenals maatregelen om een herhaling in de toekomst te voorkomen. Dergelijke maatregelen zouden uiteraard in VN-kader genomen moeten worden, met duidelijke appèlmogelijkheden voor landen die zich bedreigd voelen. Het is overigens opvallend hoe passief Koeweit zich opstelde voorafgaand aan de inval van Irak. Of had de sjeik zich al verzekerd van Amerikaanse steun?

De Iraakse inval

Op 2 augustus 1990 was de inval in Koeweit een feit. Het land werd ingenomen, de kluis van de centrale bank gekraakt, onder de bevolking werd beestachtig huisgehouden, aan het land werd een schade toegebracht van vele tientallen miljarden dollars, later gevolgd door de grootste milieuramp van de moderne geschiedenis. Er zijn wel berichten geweest over een enthousiaste ontvangst van de Iraakse troepen door delen van het leger in Koeweit. Uitgesloten is dat niet gezien de absolutistische macht van het vorstenhuis van al-Sabah. Aan de verschrikkingen, begaan door het Iraakse leger, verandert dat niets.

Binnen de Arabische wereld zette de inval alle verhoudingen op z'n kop. Voor de staten verzameld in de Golfsamenwerkingsraad – alle Golfstaten minus Irak en Iran – was de inval onaanvaardbaar. Inclusief de Koeweitse olievelden zou Irak een veel te machtige partner van de Opec worden met een-vijfde van de totale olieproduktie. Het onaanvaardbare werd daarnaast bepaald door rivaliteit en machtsstrijd om de invloed in het Midden-Oosten, waarbij de status quo door de militaire macht van Irak gekoppeld aan de bezetting van Koeweit onaanvaardbaar werd verstoord. Dat gold ook voor Syrië en Egypte. Dat laatste land was eind jaren tachtig met Irak, Jordanië en

Noord-Jemen verenigd in de Arabische samenwerkingsraad. Egypte hoopte met die samenwerking haar verloren terrein in het Midden-Oosten terug te veroveren. Voor Egypte bleek Irak een volstrekt onbetrouwbare partner. Jordanië en Jemen keurden de inval af, maar hadden te maken met brede volkssteun voor Saddam Hoessein. Oliebelangen, onderlinge rivaliteit en vrees voor de eigen territoriale integriteit leidden tot een opzienbarende Arabische eenheid tegenover Irak.
Voor Israël betekende de bezetting van Koeweit een extra veiligheidsrisico nu gebleken was dat Saddam Hoessein zijn agressieve taal in daden omzette. Diens antizionistische retoriek was niet nieuw, maar moest wel serieuzer genomen worden.
Uiteraard keerde Iran zich tegen de vroegere oorlogsvijand, ook al omdat na de wapenstilstand van de eerste Golfoorlog grensgeschillen en de kwestie van oorlogsgevangenen nog steeds niet waren geregeld. Later zou Irak volledig aan de eisen van Iran tegemoet komen, waarmee de opstelling van Iran werd 'geneutraliseerd'.
Logischerwijs heeft deze eensgezindheid de vraag opgeroepen of er gestreefd moest worden naar een pan-Arabische oplossing van de crisis. Ook al bleef deze optie diep onder het tapijt als gevolg van de overheersende Amerikaanse rol, veel kansen moeten er niet aan worden toegeschreven. Het is voor een vredesengel moeilijk dansen in een slangenkuil. Daar komt nog bij dat alle genoemde landen op hun beurt een grote bijdrage hebben geleverd aan de instabiliteit van de regio en de escalatie van conflicten. Iran door het agressieve fanatisme van z'n revolutie, Syrië door z'n machtspolitiek, de rijke oliesjeikdommen door hun egoïsme, Israël door de onderdrukking van de Palestijnen. Het verklaart waarom de Amerikanen belang hebben bij een vredesregeling om de stabiliteit te handhaven. Mocht de Midden-Oostenconferentie in een of andere vredesregeling uitmonden, dan zal het vooralsnog een gewapende vrede zijn, waarbij veiligheidsgaranties door een externe macht (en dat kan alleen de VS zijn) onontbeerlijk is.
Voor de Amerikanen was de positie in eerste instantie ingewikkelder. Waar ze Irak steeds meer hadden beschouwd als bruggehoofd tegenover het oprukkend islamitisch fundamentalisme, in de hoop daarmee de stabiliteit en invloed in de regio te bestendigen, de nieuwste vertrouweling bleek nu zelf de grootste bedreiging voor de status quo. De hele naoorlogse politiek van de VS in het Midden-Oosten werd na de revolutie in Iran voor de tweede keer op het spel gezet: anders dan Iran ging het niet om een binnenlandse politieke aardverschuiving, maar om de annexatie van een land dat belangrijke – ook financiële – relaties had met de westerse economie. De flagrante schending van de internationale rechtsregels verschafte een algemeen aanvaarde rechtvaardiging voor het scherpst mogelijke antwoord dat de VS kon bedenken: de inzet van een gigantische, supermodern bewapende legermacht. Met het wegvallen van de Sowjet-Unie kreeg de VS bovendien de ruimte haar invloedssfeer in de Arabische wereld te vergroten.

De VS als hoeder van de internationale rechtsorde

Het pleidooi van president Bush voor de vestiging van een nieuwe internationale orde is onverbrekelijk verbonden met de economische en geopolitieke belangen van de VS in dat gebied.
Die verstrengeling heeft het appèl op die internationale rechtsorde bij tegenstanders van de Golfoorlog verdacht gemaakt. Het gaat Bush alleen maar om de olie en zijn machtspositie in de wereld, was het veel gehoorde verwijt. Daarmee wordt echter een wel erg abstracte kijk gegeven op het idee van de internationale rechtsorde. Het is een illusie te denken dat staatsmacht zich alleen door morele overwegingen laat leiden. Machtspolitiek, de strijd om invloedssferen, is er onverbrekelijk mee verbonden, zoals elk juridisch systeem met belangen is verbonden. De waarde van een juridisch systeem is dat het spelregels verschaft die niet louter op militaire macht zijn gebaseerd, waar iedereen zich vervolgens ook aan moet houden.
De handelwijze van de VS heeft daar sinds de Tweede Wereldoorlog haaks op gestaan. Het land heeft een patent op het overschrijden van internationale rechtsregels. De inval in Panama eind 1989 was het meest recente voorbeeld. Kritiek van de Veiligheidsraad van de VN op schendingen van de internationale rechtsorde is vele keren door een Amerikaans veto getroffen, zeker ten aanzien van kwesties in het Midden-Oosten. De kritiek dat de VS het beroep op de internationale rechtsorde uiterst selectief toepast is volkomen terecht.
Als reactie op de selectieve toepassing van internationale rechtsregels is wel aangevoerd dat de grote wereldmachten pas met het ontdooien van de Koude Oorlog uit hun onderlinge verkramping raakten en het mogelijk werd een werkelijke internationale rechtsorde tot stand te brengen. Dat sloot ook goed aan bij ideeën van Gorbatsjow over globale vervlechting van belangen, de noodzaak van gemeenschappelijke oplossingen en dergelijke. Het moment waarop de Golfcrisis uitbrak was inderdaad heel bijzonder en maakte voor het

eerst een gemeenschappelijk optreden van de supermachten mogelijk.
Los van de vraag of er rond de Golfcrisis sprake is van een nieuw begin in de internationale gemeenschap of niet, het argument van de internationale rechtsorde blijft zijn betekenis houden, ook al is er sprake van een willekeurige toepassing. Het belangrijkste is òf de internationale rechtsorde wordt gediend, welke overwegingen daar ook aan ten grondslag mogen liggen.
Voor de aanhangers van het imperialismeschema is deze redenering onaanvaardbaar. Zij hebben dan echter wel de plicht om duidelijk te maken op grond van welke andere criteria de Iraakse agressie zou moeten worden teruggedrongen? Zo'n ander criterium is er niet! De kritiek is ook kortzichtig. Waar de Amerikanen het nodig vinden hun eigen belangen en overwegingen toe te dekken met de vlag van de internationale gemeenschap, leert de ervaring dat een beroep op algemene beginselen uiteindelijk altijd ook degene verplicht die dat beroep doet. Uiteraard betekent dit niet dat de VS vanaf 28 februari tot de netste leerlingen van de internationale rechtsorde behoort, helemaal niet. Het betekent wel dat de Amerikaanse regering ook de vrijheid van zijn eigen handelen onder de vlag van de internationale rechtsorde heeft geplaatst.
Hoeven er dan helemaal geen vraagtekens gezet te worden bij de specifieke motieven van de VS om zich op de internationale rechtsorde te beroepen? Zeker wel: waar de geloofwaardigheid van dat beroep op de internationale rechtsorde zo kwetsbaar is, wordt die geloofwaardigheid ervan bepaald door de zorgvuldigheid waarmee het naleven van die internationale rechtsorde wordt toegepast. Op dat punt heeft de VS essentiële steken laten vallen, waarover binnen regeringskringen ook heftige meningsverschillen hebben bestaan:

'het is voor een engel moeilijk dansen in een slangenkuil'

1. toepassing van internationale rechtsregels kan alleen binnen internationaal erkende organen, dat wil zeggen de Verenigde Naties. De VS heeft zich dat uiteraard ook gerealiseerd gezien hun intensieve ijver de VN bij de operaties te betrekken. Bewust is hier het woord betrekken gekozen: de VS creëerde de voldongen feiten, de VN moest ze achteraf goedkeuren, van een militair commando van de VN wilde de VS niets weten (overigens ook China niet).
Het lijdt geen twijfel dat volledige toepassing van de VN-regels niet tot de Golfoorlog zou hebben geleid. Die consequentie is door de aanhangers van het internationale-rechtsordeschema volstrekt (nog) niet in de beschouwingen betrokken. Het wordt hoog tijd dat ze dat doen: essentieel voor welke rechtsorde dan ook is dat ze aan democratisch vastgestelde regels moet voldoen, wil ze aanspraak kunnen maken op acceptatie.
2. Handhaving van rechtsregels vereist dat primair politieke en diplomatieke middelen worden ingezet, waarbij economische en militaire druk het spanningsveld moeten opleveren waarbinnen de overtreder tot de orde kan worden geroepen. Waar de VS voor de inval in Koeweit overdreven gemoedelijk was ten opzichte van Irak, sloeg de balans na de inval door naar het andere uiterste: Saddam Hoessein werd geen enkele kans geboden om zich zonder al te veel gezichtsverlies uit Koeweit terug te trekken. Het diplomatiek/politieke middel werd al snel volledig uitgeschakeld ten gunste van het militaire.
Zo kreeg de secretaris-generaal van de Verenigde Naties geen enkel onderhandelingsmandaat in zijn contacten met Saddam Hoessein, en werden creatieve voorstellen van Frankrijk, de Sowjet-Unie, Iran en Jordanië door een veto van de VS getroffen. De opstelling van de VS leidde al snel tot het betreden van de tunnel die uitkwam op oorlog. De heersende logica was die van de zelfgekozen dwang: elke rationaliteit ontbrak, flexibiliteit en creativiteit waren uitgeschakeld. De VS had de positie haar eigen zin door te drijven, waarmee ze de internationale rechtsorde per definitie overtrad. Het ergste wat de VS kon overkomen was een terugtrekking van Irak uit Koeweit zonder militaire krachtsontplooiing.
De vraag is waarom de VS per sé oorlog wilde? Er waren immers grote risico's aan verbonden, zowel politieke als financiële. Een waarschijnlijke verklaring is dat militaire kracht het enige middel is waarmee Amerikanen hun hegemonie kunnen bewijzen. Economisch zijn ze niet in staat het Europese en Japanse blok te weerstaan. Macht is het middel waar ze als geen andere natie over beschikt. Op basis van die macht wilde de VS laten zien wie in het Midden-Oosten de dienst uit maakt. De militaire top maakte daarbij de inschatting dat een oorlog kort zou duren, zonder veel eigen verliezen.
Daarnaast speelt het gebrek aan draagvlak in de VS voor president Bush een rol. De voortdurende recessie had de populariteitscijfers van na de Panama-inval al tot een dramatisch dieptepunt gebracht. Onder bepaalde voorwaarden blijkt oorlog een goed middel om populariteit op te krikken. Gezien de komende verkiezingen wilde Bush voorkomen in een langslepende embargosituatie

terecht te komen. Achteraf is duidelijk dat het effect op de polls van beperkte duur is, terwijl de grootscheepse militaire inspanningen economisch herstel eerder moeilijker maken.

Saddam Hoessein als gevaarlijke dictator

Ter rechtvaardiging van de oorlogsdrang verschoof de VS zijn argumentatie van het tweede naar het vierde schema. Het ging weliswaar formeel om het herstel van de soevereiniteit van Koeweit, maar de facto om het breken van de militaire macht van Irak: de tanden moesten uit de gevaarlijke bek van Saddam Hoessein getrokken worden.
Deze redenering lijkt in het verlengde van de bescherming van de internationale rechtsorde te liggen: wanneer je zorgt dat een agressieve dictator tandeloos wordt gemaakt, dan is de internationale rechtsorde daarmee vanzelf gediend.
Dit is een redeneertrant die vanzelfsprekend en gevaarlijk tegelijk is. Zo heb ik er zelf een beroep op gedaan toen ik constateerde dat de VS en de Sowjet-Unie hadden verzuimd op te treden naar aanleiding van de signalen dat Hoessein tot agressie over wilde gaan. Wat overigens niet wil zeggen dat vervolgens een geallieerde (hier zonder de aanhalingstekens) oorlog moest worden ontketend. Eerder verwees ik naar de strategische driehoek van afschrikking, dwang en garanties.
De redenering is gevaarlijk omdat vijandsdreiging soms kunstmatig wordt gecreëerd. De zogenaamde dreiging van Irak tegen Saoedi-Arabië werd door de VS kunstmatig opgeklopt. Hetzelfde gebeurde ter rechtvaardiging van de luchtaanval tegen kolonel Kaddafi. Er zijn altijd wel zwaar bewapende dictators of met staatsmacht beklede drugshandelaren te vinden als mogelijk vijandbeeld. In het kader van de herverkiezing van Bush wordt in de pers al gespeculeerd over aanvallen op Irak, Libië of Noord-Korea. Voor zover het om een solo-actie van de Amerikanen zou gaan is dat onverenigbaar met de internationale rechtsorde. Het ziet er niet naar uit dat de VN (overigens, de Amerikaanse regering loopt er ook niet warm voor) een bliksemaanval zal overwegen. Dat geeft ook al de betrekkelijkheid van de Golfoorlog als recept voor de nieuwe internationale rechtsorde aan.
Het gevaar van genoemde redenering schuilt vooral in de zucht van verlichting die bij velen is opgegaan toen de militaire macht van Saddam Hoessein inderdaad gebroken was. Achteraf heeft Israël menig compliment mogen ontvangen voor het bombarderen van de Iraakse kerncentrale Osirak in 1981. Het beeld dat zich opdringt wordt dan al gauw: met de internationale rechtsregels is het misschien niet zo nauw genomen, maar gelukkig is deze of gene dictator een slag toegebracht en kunnen de mensen in de betrokken regio weer rustig slapen. Hier wordt ook duidelijk waar het Saddam/Hitlerschema verschilt van het internationale-rechtsordeschema, en scherper, waar beide haaks staan op elkaar. Staatsterrorisme is onderdeel van een internationale wanorde en roept hooguit ander terrorisme op, waarbij de uitkomst uiteindelijk alleen wordt bepaald door de militaire macht; het logische vervolg is een alzijdig streven naar militaire macht en dus grotere onveiligheid. Waar mogelijke doelen van de internationale rechtsorde worden nagestreefd buiten de regels van die rechtsorde om wordt die rechtsorde zelf ondermijnd.
Moet er dan niets tegen agressieve dictators worden ondernomen? Uiteraard wel, zoals al uiteengezet: door een gepaste reactie en gebruik van een breed gedragen scala aan middelen (de strategische driehoek).

Operatie Desert Storm

Het verloop van de oorlog zelf leverde vooral voor de sceptici over die oorlog een verrassing op: alle apocalyptische beelden van een dreigende wereldbrand, het uitbreiden van de oorlog als een olievlek, het beeld van 'geallieerde' soldaten in plastic zakken naar het thuisfront, al die voorspellingen kwamen niet uit. Het militaire overwicht van de 'geallieerde' troepen was overweldigend, Saddam Hoessein ging een totale confrontatie op het slagveld uit de weg.
Degenen die de oorlog als het minste kwaad of als een 'technisch middel' om de rechtsorde te herstellen beschouwden, moesten echter ook het nodige incasseren: 100.000 tot 150.000 slachtoffers als gevolg van het directe oorlogsgeweld, een volledige vernietiging van de civiele infrastructuur van Irak waardoor minstens nog eens 100.000 burgers het slachtoffer zijn geworden, de grootste milieuramp aller tijden in de Golfregio. Welke risico's elk ander scenario ook zou hebben gehad, gezien de gevolgen had de Golfoorlog veel actiever en creatiever voorkomen moeten worden.
Onmiskenbaar is het afwegen van de risico's van het ene of andere scenario zeer gecompliceerd. Het vereist een inschatting van waarschijnlijkheden bij een verstrengeling van mensenrechten, economische en ecologische belangen. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor het embargo-scenario. Moet een volk economisch worden gestraft vanwege volkenrechtelijke belangen? Het zijn onoplosbare dilemma's. Stelregel is in ieder geval dat de kans op het slechtst denkbare risico zo klein mogelijk gemaakt moet worden.

Tijdens de oorlog liepen het herstel van de integriteit van Koeweit en de vernietiging van de militaire macht van Irak logischerwijze volledig in elkaar over. Het stopzetten van de oorlog werd vooral bepaald door herstel van de grens van Koeweit; Schwarzkopf mocht niet doormarcheren naar Bagdad, wat Bush verdedigde met een beroep op de VN-resoluties.
Gezien de ellende die Saddam Hoessein nadien heeft aangericht, kan alleen maar betreurd worden dat de VS niet heeft doorgezet: onder de Koerden en vooral de sji'ieten zijn vele tienduizenden slachtoffers gevallen van dictatoriaal geweld. Het zou een serieuze discussie verdienen of in een situatie als die van Irak, wanneer eenmaal wordt besloten tot een oorlog onder VN-auspiciën, de volledige vernietiging van de militaire en politieke structuren van het dictatoriale regime moet worden beoogd en een verantwoordelijkheid voor een overgangssituatie onder VN-toezicht.
De uitkomst van de Golfoorlog was dat de confrontatie met een geallieerd leger voor een dictator te overleven valt, waarbij deze uiteraard de binnenlandse repressie enorm verscherpt en de bevolking, na de geallieerde oorlog, ook nog eens door een tweede oorlog van de dictator wordt getroffen.
Ook hier geldt dat het gehoorzamen aan de internationale rechtsregels door de VS duidelijke geopolitieke bedoelingen had. Een machtsvacuüm in Irak en Koerdische steun aan een islamitisch geïnspireerde regering in Bagdad zou een rampzalige uitkomst van de oorlog betekenen voor de regionale belangen van de VS. Als brugwachter bleek Saddam Hoessein niet betrouwbaar, maar als bruggehoofd tegen de islamitische revolutie moest het Ba'ath-bewind blijven bestaan. Waarbij bedacht moet worden dat Irak als gevolg van de vernietiging van de infrastructuur in verregaande mate afhankelijk is geworden van de VS. Zo werd het Ba'ath-regime in de ogen van de VS achtereenvolgens vriend, hoogste vijand en meest wenselijke optie. Door het weigeren van steun aan de anti-Saddam-oppositie in Irak verspeelde Bush de kans op enigerlei vorm van binnenlandse democratisering. Dat geldt ook het ontbreken van druk op de al-Sabah-dynastie.

'de VS betrad al snel de tunnel die op oorlog uitkwam'

Geweldsmonopolie van de sterkste

Tot nu toe is het streven naar een internationale rechtsorde als onomstreden gepresenteerd. De enige twijfel was of die rechtsorde geen dekmantel was om eigen machtspolitieke belangen te bedekken, een twijfel die terecht bleek. Toch is het streven naar zo'n internationale rechtsorde minder onproblematisch dan op het eerste gezicht lijkt. Het vereist namelijk de anticipatie op een wereldwijd geweldsmonopolie, zonder dat deze de mogelijkheid heeft om misstanden te begaan. Zoals in binnenlandse verhoudingen de misdaad niet bestreden kan worden met vertrouwenwekkende maatregelen, vereist het naleven van internationale rechtsregels de mogelijkheid ze af te dwingen.
Waar de machtspositie van staten enorm verschilt, evenals hun militaire potentieel, geeft een wereldwijd geweldsmonopolie de sterkste militaire macht automatisch het zwaarste gewicht. Machtsongelijkheid wordt weerspiegeld in de manier waarop internationale rechtsregels functioneren. De sterksten kunnen hun belangen het beste tot gelding brengen. Denk bijvoorbeeld aan het huidige vetorecht van de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad. Die positie is uit democratisch oogpunt zeer onbevredigend, een simpele opheffing van dat vetorecht roept echter tal van andere problemen op.
De tijd is allang voorbij waarbij internationale politiek alleen bepaald werd door de verhouding tussen staten. Criteria als mensenrechten, sociale rechtvaardigheid, milieu treden in meer of minder succesvolle mate op de voorgrond. Dat bleek al bij de discussies in de VN over de bescherming van de Koerden en het zenden van waarnemers naar Oost-Timor. Waar democratie de beste garantie vormt tegen machtsmisbruik, ongebreidelde uitbuiting of milieurampen zal de buitenlandse politiek heel dirigistisch gericht moeten zijn op versterking van de democratie.
Het resultaat van beide redeneringen is dat het afdwingen van een internationale rechtsorde al gauw met neokolonialisme geassocieerd zal worden. Aangezien er voor deze interne tegenstrijdigheid geen oplossing bestaat zal er bewust naar gehandeld moeten worden.
Eerder is al gewezen op de noodzaak de VN een centrale rol te laten spelen in de handhaving van de internationale rechtsorde, waarbij het er vooral om gaat een instrumentarium te ontwikkelen gericht op minimaal gebruik van geweld.
Het heeft ook consequenties voor het internationale gedrag van staten die zich als beschermers van de wereldorde willen opwerpen:
- elke vorm van wapenexport naar niet-stabiele democratieën wordt verboden;
- de export van hoogwaardige technologie

wordt aan stringente voorwaarden gebonden;
- economische hulp wordt gekoppeld aan democratisering en mensenrechten;
- internationale rechtshandhaving dient controleerbaar gemaakt te worden via beroepsprocedures;
- de vorming van regionale veiligheidsstructuren onder VN-toezicht wordt nagestreefd teneinde het zelfoplossende vermogen van regionale crises te vergroten;
- het afzien van elke vorm van extern wapengeweld anders dan onder VN-vlag.

Genoemde opsomming heeft iets willekeurigs en is nog niet tot in alle consequenties overdacht. Het geeft wel aan dat het consequent redeneren vanuit de noodzaak van een internationale rechtsorde een fundamentele verandering vereist van de westerse politiek, die bol staat van wapenleveranties en economisch gewin (en in ieder geval een geschiedenis kent van militaire acties in de Derde Wereld). Datzelfde geldt overigens voor de voormalige Sowjet-Unie en China.

Oorlog versus democratie

Alvorens enige samenvattende conclusies te trekken een enkele opmerking over het democratische aspect van de Golfoorlog. De meest geciteerde uitspraak is ongetwijfeld die van Von Clausewitz waar deze oorlog 'voortzetting van de politiek met andere middelen' noemde. Wellicht gold dat in de dictatoriale tijd waarin hij leefde, onder een democratisch regime is daar geen sprake van. Oorlog betekent het uitschakelen van de democratie! Het is verbazingwekkend hoe argeloos over dit aspect van oorlogsvoering is heengelopen.

Het opzij zetten van de democratie is het meest direct zichtbaar in de verandering van beslissingsstructuren tijdens oorlog: de uitvoerende en militaire macht trekken op dat moment aan de touwtjes, hooguit is er sprake van parlementaire controle achteraf, wanneer het leed al is geschied en er geen weg meer terug is. Voorafgaand aan de feitelijke oorlog werd het Amerikaanse Congres vooral geconfronteerd met voldongen feiten.

Minstens zo'n belangrijk aspect is het bespelen van de publieke opinie. Het eerste slachtoffer van oorlog is de waarheid. Zo wordt de pers onder regelrechte militaire censuur geplaatst en tot speelbal van militaire belangen gemaakt. Het is Amerikaanse onderzoekers nog steeds verboden mededelingen te doen over de milieuramp in de Golf. De kritische reflectie hierover bij journalisten is nog erg mager.

Ontwerpers van wapensystemen en militaire strategen vatten het bewerken van de publieke opinie steeds meer op als hun taak. Militair was de betekenis van de precisiebombardementen gering (7% van het totale tonnage aan bommen), publicitair des te groter. Een aanzienlijk deel van de precisiebommen miste doel, er werd veel meer gebruik gemaakt van niet-precisiebommen, fuel-air bommen, napalm, aardbevingsbommen en samengestelde fragmentatiebommen (er is meer explosieve kracht op Irak afgeworpen dan op Duitsland tijdens de hele Tweede Wereldoorlog). Nieuw is ook het vernietigen of onzichtbaar maken van slachtoffers bij de tegenstander, terwijl het beperken van het aantal slachtoffers aan eigen kant een beslissend criterium van de aanvalstactiek vormt. De conclusie is dat democratie en persvrijheid de beste garantie vormen tegen oorlogsdrang.

Enige concluderende stellingen

Veel is in dit artikel niet behandeld, zoals actuele ontwikkelingen, de tegenstelling joods-christelijke cultuur en Arabisch-islamitische cultuur, de relatie tussen olie, milieu en economische verhoudingen. Daarover is elders genoeg te lezen.

Dit artikel probeert enige orde te scheppen in de argumenten die ruim een jaar geleden door ons hoofd en hart gierden, toen we gekluisterd waren aan de eerste beelden op de TV van het oorlogsgeweld. Wanneer de karavaan van de tijd voortschrijdt lost de fata morgana van de Golfoorlog zich op. De zoektocht voorbij de schijngestalten levert stellinggewijs de volgende conclusies op:
- In VN-verband moeten mechanismen en instrumenten ontwikkeld worden om landen die zich bedreigd voelen adequate bescherming te bieden en agressoren in toom te houden, via een combinatie van afschrikking, dwang en veiligheidsgaranties, waarbij het gebruik van militair geweld tot het uiterste wordt voorkomen. Het uiteindelijke doel van het VN-optreden is het scheppen van regionale veiligheidsgaranties. In de aanloop van de Golfoorlog heeft dit mechanisme volstrekt gefaald, waarvoor de VS en de Sowjet-Unie de verantwoordelijkheid dragen.
- Het afdwingen van de naleving van de internationale rechtsorde kan alleen op basis van de regels van diezelfde rechtsorde. De VS heeft deze regels tijdens de Golfoorlog geschonden.
- Toepassing van de regels voor de naleving van de internationale rechtsorde in VN-verband zou tot gevolg hebben gehad dat de Golfoorlog niet was uitgebroken.
- Gezien de gevolgen voor mens en milieu had de Golfoorlog veel actiever en creatiever voorkomen moeten worden, ook al leverden de niet-militaire scenario's tal van risico's op.
- Waar de Golfoorlog eenmaal uitbrak kan alleen maar betreurd worden dat Bagdad niet is be-

zet. Een wezenlijke vraag is of het starten van een oorlog tegen een dictator moet leiden tot de volledige vernietiging van de dictatoriale structuren.
- Het streven naar een internationale rechtsorde brengt de militair sterkste landen, vooral de VS, in de voordeligste positie. Omgekeerd, het nastreven van die orde bindt die landen aan de regels die ze zelf gesteld hebben.
- Het streven naar een internationale rechtsorde is onlosmakelijk verbonden met het bevorderen van een democratische staatsstructuur. De superieure positie van democratische staten vereist een fundamentele herziening van de buitenlandse politiek waar het gaat om wapenexport naar en economische verhoudingen met niet-democratische regimes. Blijvende vredesregelingen zijn alleen mogelijk op basis van een onderstroom van wederzijds belang en dus een andere verdeling van rijkdom en milieugebruik.

Frank Biesboer is redacteur van
Politiek & Cultuur

Literatuur

Amok (1991), Een streep door het zand, Amsterdam.
Brumlick, Micha (1991), Weltrisiko Naher Osten, Junius, Hamburg.
Frank, André G. (1992), The Gulf War and the New World Order, LVBO, Utrecht.
Gowan, Peter (1991), The Gulf War, Iraq and Western Liberalism, New Left Review nr. 187.
Kubbig, Bernd W. (1991), Krieg und Frieden am Golf, Fischer, Frankfurt am Main.
Massarrat, Mohssen (1990), Dimensies van de Golf, Forum nr. 33.

Wie beschikt over foetus en moeder?

De technologische verandering van de zwangerschap

Dymphie van Berkel

CULTUUR

Met de introductie van de pil in het begin van de jaren zestig gaan vrouwen het tijdstip en de frequentie van hun zwangerschappen massaal plannen. Nieuwe planningsmogelijkheden verschijnen in de periode daarna met het op de markt komen van de zogenaamde reproduktieve technologieën. Academische ziekenhuizen bieden vanaf het begin van de jaren zeventig prenatale diagnostiek (PND) aan. Al voor de geboorte gaan toekomstige moeders met gebruik hiervan de gezondheid van hun kinderen bewaken. Ook de groep die wikt en weegt, breidt zich uit: onvruchtbare of alleenstaande vrouwen en lesbische paren die tevoren uitgesloten waren van het moederschap, kunnen via kunstmatige inseminatie (KI) en reageerbuisbevruchting (IVF) alsnog een poging wagen.

Deze nieuwe technologie wordt in de populaire media maar ook in overheidsrapporten vooral gepresenteerd als een uitbreiding van mogelijkheden, als een vergroting van de keuzevrijheid. Het garanderen dat de keuzen ook voor iedereen gelijkelijk toegankelijk zijn, staat centraal. Vraagstukken zijn de eerlijke verdeling van de middelen en het uitsluiten van discriminerende maatregelen. Deze fixatie op het beschikbaar stellen van de technologie aan iedereen, betekent dat de technologie zelf en de consequenties ervan onderbelicht blijven. De technologie verandert zwangerschappen, creëert nieuwe termen en begrippen, en roept juridische, ethische en sociale dilemma's op.

Nieuwe zwangerschappen

Tot aan de jaren zeventig is zwangerschap vooral een toestand. Na de bevalling worden de resultaten van de zwangerschap zichtbaar: geslacht en gezondheid van het kind laten zich pas na de geboorte vaststellen. De voornaamste mogelijkheid om de voortgang van de zwangerschap te volgen, loopt via mededelingen van de toekomstige moeder. Het luisteren naar de hartslag van de baby met een toeter is de enige mogelijkheid om iets zichtbaar, eigenlijk hoorbaar, te maken van wat er zich in de buik afspeelt.

De medische technologie wijzigt deze situatie grondig. Er zijn steeds meer mogelijkheden om ruim voor de bevalling iets over de foetus te weten te komen. En er zijn ook grote groepen vrouwen die van dit prenatale onderzoek gebruik maken: echoscopie, vruchtwaterpunctie en vlokkentest zijn daarvan de meest bekende.

Het toepassen van echoscopie is inmiddels een routineaangelegenheid. In een stad als Utrecht lieten in 1987 al 77% van de vrouwen een echo maken. Ik neem aan dat dit getal inmiddels weer hoger ligt. In de ons omringende landen nadert dit getal de 100%. Met echoscopie kan de precieze duur van de zwangerschap en het geslacht van het kind bepaald worden. Verder dient het om ernstige misvormingen op te sporen: bijvoorbeeld structurele afwijkingen aan hersenen, skelet, hart of spijsverteringskanaal.

Nederlandse vrouwen die ouder zijn dan 36 jaar komen in aanmerking voor de vlokkentest of vruchtwaterpunctie. Op dit moment maakt ongeveer de helft van de vrouwen hiervan gebruik. De voornaamste afwijkingen die hiermee vastgesteld worden, zijn de open rug en het syndroom van Down.

Het gebruik van prenatale diagnostiek heeft het karakter en de beleving van de zwangerschap gewijzigd: niet langer is het een toestand van passief afwachten. Het zwanger zijn is veranderd in een periode waarin vrouwen actief informatie

verzamelen over hun toekomstige kind en zich prepareren op een eventueel ingrijpen. Voorlopig is de zogenaamde 'preventieve' abortus de voornaamste maatregel.
In onze maatschappij wordt het als een groot goed beschouwd als iemand beschikt over veel en goede informatie over voor hem relevante terreinen. Informatie wordt gezien als een voorwaarde om de juiste keuzen te kunnen maken. Desondanks denk ik dat het voorhanden zijn van steeds meer informatie tijdens de zwangerschap niet alleen maar gezien kan worden als vooruitgang. Er zitten wel degelijk haken en ogen aan het verkrijgen van steeds meer informatie over het toekomstige kind. Er is alle reden de voortgang van de technologie kritisch te blijven volgen.
Ik bespreek eerst kort een aantal negatieve gevolgen van het gebruik van PND voor individuele vrouwen. Langer sta ik stil bij de consequenties van PND voor vrouwen in het algemeen.

Prenatale diagnostiek en psychosociale problematiek

Barbara Katz Rothman beschrijft in een indringend boek de gevolgen van het gebruik van vruchtwaterpuncties voor individuele vrouwen. De vruchtwaterpunctie gebeurt laat in de zwangerschap (16de week punctie, 20ste week uitslag). Zolang vrouwen de uitslag niet hebben, blijken zij niet zwanger te durven zijn. In vergelijking met zwangere vrouwen die geen punctie krijgen, stellen zij minder mensen op de hoogte van hun zwangerschap, kopen minder zwangerschapskleding, voelen minder leven en treffen minder voorbereidingen voor hun toekomstige kind. Het wachten op de uitslag van de punctie is een stressvolle en angstige periode. Het krijgen van een gunstige uitslag hoeft niet te betekenen dat de angst verdwijnt. Eenmaal geattendeerd op de risico's die men loopt, kan het angstniveau hoog blijven: men is uiteindelijk maar onderzocht op een beperkt aantal ziekten.
Ook het nemen van besluiten als men afwijkingen constateert, is niet altijd eenvoudig: van een aantal chromosoomafwijkingen die men opspoort, is het onbekend welke handicaps eraan verbonden zijn of valt niet te voorspellen hoe ernstig de afwijkingen zullen zijn. Neem je het risico een gezond meestal zeer gewenst kind te aborteren of trotseer je het gevaar een gehandicapt kind te krijgen?
Rothman signaleert verder dat vrouwen die weten dat zij zwanger zijn van een zoon hun zwangerschap anders beleven dan vrouwen die zwanger zijn van een dochter. Vrouwen die onwetend zijn van het geslacht van hun kind maken bijvoorbeeld geen onderscheid tussen de bewegingen van mannelijke en vrouwelijke foetussen. Vrouwen die wel het geslacht kennen, omschrijven de motoriek van hun foetussen stereotiep: jongetjes geven je een peut tegen je ribben, meisjes bewegen voorzichtig. De sekse-specifieke socialisatie begint zo steeds vroeger!

'de echoscopie heeft de foetus bevrijd van zijn moeder'

De foetus als persoon

De effecten van de technologie beperken zich niet tot individuele psychosociale problemen. Er staat meer op het spel. Feministen wijzen op het gevaar dat de nieuwe reproduktieve technologieën het embryo en de foetus van een nieuwe status voorzien. In tegenstelling tot vroeger zou de foetus nu opgevoerd worden als een onafhankelijk en uniek wezen. Die nieuwe status zou gekoppeld worden aan rechten voor de foetus die vervolgens tegenover die van de moeder worden geplaatst: de rechten van de moeder tegenover de rechten van de foetus. De reproduktieve vrijheid van vrouwen dreigt aangetast te worden. Hoe gaat dit in zijn werk?
De echoscopie die de foetus tijdens de zwangerschap visualiseert, is zeer effectief in zijn voorstelling van de foetus als autonoom en onafhankelijk wezen. Bij de echoscopie worden met behulp van hoge frequentiegeluiden, die terugkaatsen op zachte weefsels, de embryonale en foetale structuren in de buik zichtbaar gemaakt. Bij deze procedure kijken vrouwen mee naar het scherm waarop een afbeelding van hun foetus verschijnt. Na afloop vertrekken zij met een eerste foto voor het fotoalbum of tegenwoordig zelfs met een video-opname. Bij dit zichtbaar maken van de foetus verdwijnt tegelijkertijd de moeder – van wie het kind afhankelijk is – letterlijk uit het beeld. Het kind verwerft een autonome status. Dit komt ook duidelijk naar voren als je kijkt naar de bekende voorlichtingsboeken met afbeeldingen van foetussen: de op zijn duim sabbelende foetus lijkt een zelfstandig bestaan te leiden, onafhankelijk van zijn moeder.
De foetus wordt niet alleen opgevoerd als onafhankelijk maar ook als uniek. Deze voorstelling wordt gevoed door het belang dat men de laatste tien jaar is gaan toeschrijven aan de erfelijkheid en aan het beschikbaar komen van methoden die het mogelijk maken bepaalde erfelijke ziekten op te sporen. Bij IVF, waarbij men embryo' – buiten het lichaam kweekt, kunnen in principe al voor de terugplaatsing alle erfelijke eigenschappen vast-

gesteld worden. Op dit moment wordt hier op beperkte schaal mee geëxperimenteerd: zo bestudeert men de mogelijkheden alleen vrouwelijke embryo's terug te plaatsen als in een familie een ziekte heerst die alleen bij mannen tot uitdrukking komt. Dit betekent dat men ook het vier of achtcellige embryo kan voorstellen als in aanleg complete persoon, met een unieke aanleg en identiteit. Deze persoon heeft alleen tijd in de buik nodig om te rijpen.
Een aardige illustratie van deze nieuwe foetale persoon is te vinden in het blad 'Kinderen' dat vorig jaar maart een artikel publiceerde met de titel *Dat beleeft een baby in de baarmoeder*. Het artikel is geïllustreerd met een close-up van het hoofd van een sabbelende foetus. Er wordt gesteld dat na acht weken 'dat piepkleine eicelletje al uitgegroeid is tot een echt mensje. Alles zit erop en eraan. De baby moet de komende maanden alleen nog groeien en de details moeten worden afgewerkt'. Men vertelt enthousiast over wat de foetus allemaal al kan: 'Wist je dat een ongeboren baby al kan huilen? En het heerlijk vindt om naar muziek te luisteren? En lekker op zijn duimpje kan sabbelen? (...) De laatste maanden in de baarmoeder zijn een waar avontuur. De baby kan nu horen, zien, voelen, ruiken, proeven en zelfs onbewust dingen onthouden'.

Juridische consequenties

Het lijkt evident dat deze nieuwe beelden de reproduktieve vrijheid van vrouwen bedreigen. In veel westerse landen staat op dit moment een liberale abortuswetgeving onder druk. Onder Reagan en Bush bloeit in Amerika de pro-life beweging, in Engeland is er een discussie gevoerd over het stellen van een tijdslimiet waarboven zwangerschappen niet meer afgebroken mogen worden en bij de eenwording van de twee Duitslanden was de liberale wetgeving in de DDR een heet hangijzer. Tot nu toe beriepen anti-abortusgroeperingen zich op een christelijk geïnspireerde waarde: de beschermwaardigheid van het leven vanaf de conceptie. Met behulp van de medische wetenschap kunnen er nieuwe beelden en argumenten ingezet worden die wellicht een grotere groep aanspreken. De bekende anti-abortus film 'Silent cry' die een wanhopig huilende foetus laat zien, die geaborteerd wordt, is hiervan een voorbeeld. En wie zou de 'avonturier' uit het blad 'Kinderen' willen aborteren? Het gaat niet langer om de bescherming van het vage 'ongeboren leven' maar om een persoon waarvan de wetenschap de uniciteit en onafhankelijkheid bevestigt.

'wordt het zelfbeschermingsrecht van vrouwen bedreigd?'

De geschetste ontwikkeling heeft niet alleen consequenties voor de vrouw die een beroep wil doen op abortus. Met zijn afbeelding op het scherm verschijnt de foetus als patiënt voor de arts. De zwangerschap wordt een ziekte met twee patiënten: de foetus en zijn moeder. De foetus is daarbij medisch en technisch het meest interessant. In deze context lijkt het logisch de foetus te voorzien van rechten, die hem tegen zijn moeder moeten beschermen en hem tevens alle medische verzorging garandeert die beschikbaar is.
In de literatuur over kindermishandeling valt op dat dit begrip met de nodige vanzelfsprekendheid uitgebreid is tot voor de geboorte: de zogenaamde pre-natale kindermishandeling. Men heeft hierbij vrouwen op het oog die door hun alcohol- of drugsgebruik de gezondheid van hun toekomstige kinderen schaden, vrouwen die erfelijke ziekten overdragen of medische behandelingen weigeren. In Amerika hebben rechters al de nodige vrouwen voor de geboorte van hun kind uit de ouderlijke macht ontzet en hen gedwongen bloedtransfusies of keizersneden te ondergaan. In de toekomst kan dit eindeloos uitgebreid worden nu er steeds meer prenataal ingegrepen kan worden bijvoorbeeld bij vochtophopingen in hersenen, onderbuik of borst, foetale hernia of geblokkeerde urinewegen. Ook het onder dwang PND ondergaan lijkt tot de mogelijkheden te behoren. Zo meldt Prof. Galjaard, dè erfelijkheidsdeskundige in Nederland, in een artikel in de Volkskrant van 4 januari 1992 dat Amerikaanse erfelijkheidsdeskundigen ervan overtuigd zijn dat rond 2000 diverse erfelijkheidsonderzoeken verplicht zullen zijn.
De roep om foetale rechten is een bedreiging van de lichamelijke integriteit van vrouwen; zij kunnen een aantasting betekenen van het recht van vrouwen op lichamelijke zelfbeschikking. Zij zijn zwanger van een foetus waarvoor een groter recht op lichamelijke integriteit geclaimd wordt dan zij zelf bezitten. In geen andere situatie kan een persoon een dergelijke aanspraak maken op het lichaam van een ander. Zo is bijvoorbeeld noch een vader noch een moeder verplicht te fungeren als nierdonor als dit het leven van hun kind kan redden.
De roep om rechten voor de foetus komt op in samenhang met de voorstelling van de foetus als onafhankelijk en uniek persoon. Deze voorstelling is noodzakelijk omdat het autonome zelfstandige individu binnen het liberale denken de drager van rechten is.
Deze voorstelling lijkt op het terrein van de re-

produktie wel zeer problematisch. Tussen de moeder en haar foetus bestaat geen symmetrische verhouding. De foetus kan niet los van zijn moeder bestaan, de moeder daarentegen kent een autonoom bestaan, los van haar foetus. De nieuwe voorstellingen van de foetus gaan hieraan voorbij: zij laten de zorgende afhankelijke relaties die juist kenmerkend zijn voor zwangerschappen niet tot hun recht komen. Het formuleren van rechten lijkt daarom wel zeer inadequaat op het terrein van de voortplanting.
Natuurlijk hebben vrouwen de morele verantwoordelijkheid rekening te houden en zorg te dragen voor de toekomstige gezondheid van hun kind. Vrouwen kunnen op deze verantwoordelijkheid aangesproken worden. Het is niet mijn bedoeling te ontkennen dat het gedrag van vrouwen tijdens de zwangerschap problemen kan oproepen. Ook in Nederland is dit actueel nu gebleken is dat nogal wat vrouwen die aan Aids lijden, zwanger worden. Alleen, de roep om rechten voor de foetus lijkt mij daarbij niet de juiste benadering. Het lijkt mij op de eerste plaats belangrijk zorg te dragen voor condities waarin vrouwen, ook verslaafde vrouwen of vrouwen die aan Aids lijden, die verantwoordelijkheid ook kunnen waarmaken.

Absolute tegenstelling?

In het voorafgaande stonden twee voorstellingen van zwangerschappen tegen over elkaar. In de feministische visie verschijnt de zwangerschap als onverbreekbare eenheid van moeder en foetus: de nadruk ligt op de totale afhankelijkheid van de foetus van zijn moeder en het verlenen van een identiteit of persoonlijkheid aan de foetus wordt bekritiseerd. Een dergelijke voorstelling wordt als noodzakelijk gezien om de reproduktieve vrijheid van vrouwen te beschermen.
Aan de andere kant bevinden zich groepen, bijvoorbeeld anti-abortusgroeperingen, die de zwangerschap voorstellen als een relatie tussen twee personen waarvan de rechten kunnen conflicteren. Het zijn met name de rechten van de zwakkere partij, de foetale persoon, die men wenst te beschermen. Centraal in dit artikel stond de kritiek zoals die vanuit feministische zijde op dit tweede standpunt is geformuleerd.
Ik wil echter eindigen met een opmerking over de feministische visie op zwangerschap. Het feministische beeld ontkent mijns inziens deels de huidige 'werkelijkheid' van zwangere vrouwen. De terechte constatering dat het bestaan van de technologie het mogelijk maakt de foetus voor te stellen als autonoom uniek persoon, betekent nog niet dat een dergelijke foetale persoon voor vrouwen niet ook reëel bestaat. De visualisering via de echoscopie en de groeiende informatie over de gezondheid van hun foetus maken dat veel vrouwen hun zwangerschap sterker dan vroeger beleven als een relatie met die foetus, hun toekomstige kind. Van afschuw over deze ontwikkeling is geen sprake: vrouwen praten enthousiast over echoscopie: het zien van het hartje; tonen trots de echo-foto's; luisteren stralend naar de harttonen; stellen hun gedrag af op het geslacht van hun toekomstige kind en overleggen met hun gynaecoloog wat te doen met 'mijn embryo's' die nog in de diepvries liggen van een eerdere IVF- poging.
Het lijkt mij niet nodig en onverstandig het bestaan van deze ervaringen te ontkennen of alle vrouwen af te schilderen als misleid door de medische wetenschap. Het serieus nemen van deze ervaringen betekent wat mij betreft niet dat er geen discussie of kritiek meer nodig is op de technologie of het gebruik ervan. De noodzaak hiervan is hopelijk voldoende naar voren gekomen in de rest van dit artikel.

Dymphie van Berkel is docente vrouwenstudies in Utrecht

Wat verdwijnt en wat blijft?

Marcus Bakker

HISTORIE

Voor mensen die al een dagje langer geleefd hebben, en die al die tijd communist waren, is het steeds weer een bijna onwerkelijke gedachte dat communisme in feite heeft opgehouden te bestaan. Hoe kon iets je leven vullen en dan, terwijl je toch verder leeft, er niet meer zijn?

Velen willen er ook niet aan. Er zijn er zelfs die een verkiezingswinst van hen die zich communist noemen in Albanië, zien als een teken dat hun oude overtuiging toch nog bestaat - ook al is dat dan in schier ontoegankelijke Balkanstreken.

De werkelijkheid is dat datgene wat stond voor het begrip communisme, in een ongedacht hoog tempo aan het verdwijnen is. Het proces is al tientallen jaren gaande, maar de laatste jaren heeft het een orkaan-karakter gekregen en er is nauwelijks een huisje, heilig of niet, overeind gebleven.

Men bedenkt nu ook bij zichzelf, hoeveel betekenissen het woord communisme in het dagelijks gebruik wel had. Communisme - dat was in Europa, Azië en op enkele andere plekken een vorm van staatsinrichting. In Europa was het een blok van communistische staten, die, hoe verschillend ook bijvoorbeeld de Sovjetunie was van Joegoslavië, op één stramien waren opgezet.

Ze bestaan niet meer. In de landen in kwestie beoorlogen aparte volken en groepen elkaar, en als men niet bezig is met mitrailleurs en raketten, dan is men op zoek naar de heerlijkheden van de markteconomie. In Azië zijn er nog China en Noord-Korea die zich communistisch noemen, maar in die landen bestaat letterlijk niets meer dat aan het oorspronkelijke idealistische begrip doet denken. Het communisme als staatsbegrip, zoals dat ruim 70 jaar bestaan heeft, is verdwenen.

Weg

Weg zijn ook, in de betrokken landen en daarbuiten, de partijen die een speciale relatie met die staten hadden. Weg is de communistische partij van de Sovjetunie, de machtige organisatie met miljoenen leden en bezetster van het hart van het Russische staatsapparaat, overtuigd van haar eigen superioriteit in macht, wijsheid en toekomstbeheersing. Weg zijn die andere, naar protserige, monopoliepartijen in Oost-Europa. Weg is de Italiaanse Communistische Partij, gedecimeerd de Franse. Weg zijn ook vele, vele kleinere partijen, vrijwillig of door het vertrek van hun aanhang.

En met die staten en partijen die het etiket "communistisch" droegen is dan ook een hele wereldwijde stroming verdwenen, het communisme als samenhangende uitdaging van de bestaande oude. De "andere" partij is een koude oorlog die materieel was, dat niet alleen; die ook een uitdaging was. De pretentie van een andere samenleving, een andere mens. Deze vorm van uitdaging aan het kapitalistische wereldsysteem is er nu niet meer.

Weg is het theoretisch genoemde bouwwerk dat in die decennia is opgericht, met zijn merkwaardige grijze eentonigheid - na het kleurige denken van Marx, het al minder kleurige maar meer daadkrachtige denken van Lenin, het opdringerige praten op schrift van al die anderen die tot hun dood leiders en spirituele bronnen heetten te zijn - om, eenmaal begraven of in gebalsemde toestand bijgezet, afgeschreven en door nieuwe theoretische genieën vervangen te worden.

Weg is die hele cultuur die communistisch werd genoemd, het schijn-realisme dat het begeesterde en heftige van de echte oer-beweging verving, en waaraan nog slechts liederen en oude boeken herinneren. En namen natuurlijk. Namen van echte grote geesten.

Voor alle verschillende mensen was het communisme al dat soort verschillende dingen. Een staat een partij, een cultuur, een theorie, een leiderssysteem, een partijopvatting, een vorm van opstandigheid, een vorm van onderdrukking. Dat communisme is weg.
En het blijkt mogelijk dat men een vrij lang leven lang tot dat communisme behoord heeft, dan men zich erdoor gemaakt wist en dat men toch een diepe tevredenheid voelt omdat het weg is. Het negatieve, dat al zo lang herkend werd en steeds nadrukkelijker aanwezig was, werd zo overheersend en benauwend, dat alleen een totale verdwijning nog de noodzakelijke opluchting kon brengen.

Als sommige verdorrende gewassen, die alleen weer kunnen opbloeien als ze tot op de bodem gekapt zijn geweest.

Vragen

Er zijn talloze vragen over hoe het zo gekomen is, en de meeste daarvan zijn nog niet of onvoldoende beantwoord. Ten slotte kan men niet volstaan met op zulke grote vragen, die te maken hebben met de gang van de mensheid als geheel, kleine antwoorden te geven. Ik wil daarover aanstonds nog enkele opmerkingen maken, maar er is een andere vraag die de voorrang heeft: verdwijnt dan alles wat met het communist-zijn van mensen te maken heeft gehad? Anders gezegd: wat kun je, moet je zelfs opheffen of laten verdwijnen - en wat is onophefbaar, ook al zou je het willen - en wat wil je niet opheffen?

Wij, communisten, die altijd zo sterk zijn geweest in het onderstrepen van de eenheid van lichaam en geest (je zou ons de kinderen van de Anti-Dühring kunnen noemen) maken nu, ieder op onze eigen wijze, een nadrukkelijk onderscheid tussen beide. Wij zijn getuigen van de opheffing van de vorm, we stemmen daar zelfs mee in. Maar we willen tegelijk weten wat dan wel de geest was binnen die vormen en die naam "communisme", en wat daarvan blijven zal en misschien zelfs wel opbloeien.

Het maken van dat onderscheid is niet alleen voor mensen die oprecht communist zijn geweest een levensnoodzaak, het is ook de enige juiste politieke houding.

In deze tijden krijgen communisten ingepeperd wat er al niet aan slechts is gebeurd in naam van het communisme, en dat is onbeschrijflijk en onbegrijpelijk veel. Niet alleen staat voortdurend een rij van aanklagers klaar om ons die wreedheden en dat onrecht onder de neus te wrijven, maar ook eerlijke, zoekende mensen stellen ons de vragen over wat er onder de vlag van het communisme aan vreselijks kon gebeuren. En wij hebben geen pasklare antwoorden.

Al tientallen jaren waren wij doende ons los te maken van verwerpelijke praktijken - en dus ook van diegenen die ze begaan hadden. Maar hoe het allemaal kon, hoe het nog erger kon zijn dan we toen wisten en hoe het maar kon doorgaan, nog lange tijd - dat antwoord hadden we niet en hebben we niet.

Er is wel een antwoord op die andere vraag, die voor ons hier de kern uitmaakt - ook omdat ze de kern van ons leven raakt. Waarom werden mensen communist; waarom bleven ze het ook? Dat antwoord luidt, denk ik: omdat, ondanks de vuiligheid, de onbekwaamheid en onverantwoordelijkheid die zich onder de naam van het communisme hebben voorgedaan, voor ons communisme was; reiken naar het meest verheven doel dat denkbaar is: een wereld van gelijkwaardigheid en menselijkheid.

Overeind

Waarom wij communist werden en waarom we het bleven? Omdat wij, samen met zo veel mogelijk mensen - en ja, inderdaad, zo nodig als "voorhoede" vooroplopend - de wereld naar een nieuw niveau van beschaving wilden voeren.

Het is toch tamelijk makkelijk te begrijpen, eigenlijk. Want bij de namen die men, in Nederland of in België of waar dan ook in Europa, afroept of afdrukt als men herinnert aan de martelaren van de anti-fascistische vrijheidsstrijd, zijn bijna altijd verhoudingsgewijs veel communisten. Mag men het zo zeggen, dat voor die gevallenen Stalin een verre naam was maar dat ze hun naaste niet in de steek hadden gelaten?

Als je dan toch het verschil maakt tussen vorm en geest, tussen verdwijnen en blijven, dan moet dat feit overeind blijven: dat communisten in onze landen, of in Chili, of in Indonesië, met doodsverachting communist waren omdat zij onderdrukking en fascisme ondraaglijk achtten en dat zij met hun stellingname daartegen de mensheid een stapje vooruit wilden brengen.

Niet voor niets is de communistische beweging vanaf de jaren twintig tot nu, in de jaren negentig, zo'n felle, onverzoenlijke tegenkracht tegen het fascisme geweest. Want het fascisme, met zijn leidersbeginsel, zijn rassenwaan en zijn terreur,

ging en gaat uit van de ongelijkheid, de ongelijkwaardigheid van mensen en mensensoorten. Fascisme, dat is het recht om te knechten, te muilkorven en zelfs te doden.

Maar één van de kenmerken van het communisme, van ons communisme, is nu juist dat het uitging en uitgaat van de broederschap van de volken, van de gelijkwaardigheid van de mensen en dus van de verheffing der getrapten. Daarom waren de oude Nederlandse communisten voor de vrijheid van Indonesië, ook toen ze daarbij alleen stonden. Daarom trokken communisten uit onze landen naar Spanje om het Franco-fascisme te helpen tegenhouden. Daarom begonnen communisten in 1940 de ongelijke strijd tegen de nazibezetters.

Het gaat dus in de kern om iets zeer eenvoudigs. En dat wordt hier niet neergeschreven om zo eenvoudige verdedigingsstellingen te betrekken, maar omdat het te maken heeft met die vraag wat je kunt opheffen, en wat niet.

Communisten hebben tot een beweging behoord die één (niet de, alleenzaligmakende, maar één) vorm is geweest van het oprechte en niet te stuiten streven van de mensen naar een menswaardiger samenleving. Een radicale, felle, bij tijden begeesterde en begeesterende vorm. Het minste waarop communisten aanspraak mogen maken is, om ook op dat aspect beoordeeld te worden.

Dat wordt niet gezegd als een pleidooi voor zachtmoedigheid tegenover communisten. Zij hebben zelf zachtmoedigheid nooit als de eerste noodzakelijke houding in de maatschappelijke strijd gezien, en de wereld is er niet naar om dat plotseling te gaan veranderen. Waar het om gaat is, de waarde van de denkbeelden, dat wat overgaat naar morgen zonder die oude vorm - om die waarde niet uit het gezicht te verliezen, om het kind van de gelijkwaardigheid der mensen niet met het badwater van de onderdrukkingsvormen weg te gooien.
Het gaat om wat de ijver en het ongeduld opriep.

Dat deze ijver, dit ongeduld, het machtsmisbruik om de hoek heeft staan, dat weten communisten nu maar al te goed. Toch willen zij die hartstocht, die verbetenheid om te reiken naar een betere wereld, doorgeven aan hen die straks op hun beurt het voortouw zullen gaan nemen bij het strijden daarvoor. Alles waar communisten zich ingestort hebben, de anti-fascistische strijd, de verwerping van koloniale onderdrukking, de uitbanning van atoomwapens, de strijd tegen klasseonderdrukking en uitbuiting - dat alles is te rekenen tot de geest die in ieder toekomstig ijveren voor een betere wereld aanwezig zal zijn.

Beweringen

In het voorgaande zijn twee beweringen gedaan.

De ene is, dat het communisme zoals we dat kenden, met zijn veelvoud van verschijningsvormen, verdwijnt. De andere stelling is, dat communisten gestreden en geleden hebben voor begrippen, die wezenlijk zijn voor het bestaan en de waardigheid van de mens.

De tegenstelling die er is tussen de wreedheid die is begaan onder de vlag van het communisme en de menselijke opofferingsgezindheid die is opgebracht onder diezelfde vlag, zal nog lange tijd mensen bezighouden.
Niet dat het gebeuren zo uniek was.

Als Nederlanders die hun eigen geschiedenis een beetje kennen hebben we weet van de beweging der Wederdopers, die in de eerste helft van de zestiende eeuw de stad Munster veroverden om daar het Rijk Gods te stichten. De beweging ontaardde terwijl de stad aanhoudend onder beleg van de troepen der wereldse machten lag, in een wrede en walgelijke karikatuur van wat ze eigenlijk was - en ze eindigde in bloedig geweld. Toch is de dappere, naar recht strevende opofferingsgezindheid die aan die beweging ten grondslag lag, als een waardevol begrip de geschiedenis ingegaan. Noch de verwording van de bewegingen zelf, noch de wrede slachting die haar einde was, heeft dat kunnen belemmeren.

Maar bij het beschouwen van de opkomst en ondergang van het communisme hebben we het niet over een poging, te komen tot een Rijk Gods (hoewel...soms had het daar veel van). Dat is niet wat ons bezig houdt.

Wat als grote vraag is achtergebleven, dat is eigenlijk: is wat communisten wilden eigenlijk altijd een utopie geweest?

Utopie?

Ik wil over die uiterst moeilijke vraag een paar opmerkingen maken, als derde thema van dit artikel. Het is mijn overtuiging dat de reusachtige wervende kracht van socialisme/communisme in de vorige en deze eeuw, in belangrijke mate verklaard kan worden uit het feit dat het twee heel belangrijke krachtbronnen combineerde.

De ene was de revolutionaire kracht die aanwezig

is in onderdrukte volken en bevolkingsmassa's - zoals, bij de opkomst van de moderne industriële maatschappij, de arbeidersklasse. De grondleggers van de socialistische beweging hebben het revolutionaire potentieel van de arbeidersklasse ontdekt toen eigenlijk nog niemand dat herkende.

De andere krachtbron was een gedachte over en inzicht in macht. Macht en strijd om macht hadden voorheen bijna altijd een sterk metafysisch element bevat. Nu werd macht, machtsuitoefening en machtsstrijd naakt en materieel op tafel gelegd en werd gesproken over de wijze, waarop tegenover macht overmacht kon worden opgebouwd.

De groten van socialisme en communisme, Marx, Engels en Lenin, zij spraken over macht en confronteerden de revolutionaire krachten in de maatschappij met de strijd om de macht. Aan deze inzichten heeft veel gemankeerd. Er is in de communistisch-socialistische theorie van allerlei binnengeslopen dat toch weer een metafysisch element inhield. Zo is er zonder twijfel een soort voorbeschikkings-denken geweest; dat en dat moest zo gaan; heb maar geduld, dan komt het vanzelf aan de orde. Men denke aan het betrekkelijke gemak, waarmee Lenin sprak, over het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme. De weg was uitgezet, leek het.

Op dezelfde manier werd het fascisme bestempeld als de laatste stuiptrekking van het grootkapitaal "Nach Hitler kommen wir", was een fameuze, ook duidelijk uitgesproken gedachte van de Duitse communisten in de jaren dertig. Een andere versimpeling van het machtspatroon in de maatschappij bestond in de, met name bij Russen steeds merkbaarder, overtuiging dat men de maatschappij wel kon veranderen als men de arbeiders in de verschillende landen, en met name hun "voorhoede" - de communisten - een beetje bekwamer waren. Een beetje meer als zij, die Russen, dus. Aan hoe het was in 1905 en 1917 bestonden weinig directe herinneringen. Zij die erbij geweest waren, waren al niet talrijk meer en de meesten deden er beter aan te zwijgen.

Er heerste dus, tegelijk met die andere en op het oog tegengestelde gedachtengang van de voorbeschikking een soort voluntarisme. Vandaar dat communistische leiders in het westen zo vaak tegenover met name de Sovjet-voormannen een toon van nederigheid aansloegen. Terwijl, godbetert, in de kapitalistische landen de hoofdstrijd geleverd moest worden en ook werd.

Maar wil dat nu zeggen dat het verbinden van de revolutionaire gevoelens van volken en massa's met een feitelijk inzicht in machtsverhoudingen en machtsverandering, een onjuiste gedachte is? Dat is geenszins het geval en we mogen nooit uit het oog verliezen hoezeer, bij alle gemaakte foute, het communistische en socialistische denken en handelen ook tot feitelijke resultaten heeft geleid.

Want ook al zijn de machtsverhoudingen niet definitief gewijzigd, zeker is dat de socialistische beweging de kern heeft gevormd van een reusachtige emancipatiebeweging. Van de arbeidersklasse in de eerste plaats, maar ook en met name van de koloniale volken. En hoezeer ze ook een tijd lang verstek heeft laten gaan, toch heeft diezelfde socialistische beweging eveneens haar belangrijke aandeel gehad in sexuele en vrouwenemancipatie.

Leemtes

Ik schreef dat, ondanks tekortkomingen, de communistische combinatie van inzicht in de revolutionaire krachten van het volk en het denken in reële machtsverhoudingen essentieel is geweest voor de groei van het communisme, zoals die in de afgelopen eeuw heeft plaatsgevonden. Maar er zijn daarbij ook leemtes ontstaan in het denken, die vermeld moeten worden.

Zonder een volgorde van belangrijkheid aan te geven en zonder ze uit te werken, wil ik er hier enkele noemen.

– De meeste communistische partijen hebben geen echt inzicht gehad in de diepte van de nationale gevoelens. Bij Marx komt men ze nauwelijks tegen, bij Engels een enkele keer, bij Lenin vooral als tactisch vraagstuk. De huidige toestand, ook en met name in Oost-Europa, spreekt boekdelen. Wie volkeren hun nationalistische opstelling verwijt zonder een perspectief te bieden op tegemoetkomingen daaraan, maskeert het eigen politieke tekortschieten.

– Vele communisten in het westen hebben al heel lang geweten dat de benadering der "klassieken" van het "vraagstuk democratie", tekort schoot. Klassenmaatschappij en democratie zijn niet twee automatisch diametraal tegenover elkaar staande begrippen. Democratie is niet een kwestie van maatschappijvorm, democratie is een functie van de macht. Democratie is, in welke maatschappijvorm ook, het recht om de macht uit te dagen en een alternatieve macht aan te bieden. Net als emancipatie, kan democratie in ver-

schillende maatschappijvormen bestaan of ontbreken - zoals wel bewezen is. Het verwarren van deze begrippen heeft tot verbijsterende tekortkomingen geleid.

- Het vraagstuk van de democratie heeft zijn onmiddellijke reflex op het karakter der communistische partijen. De voorhoede-aansporing aan communistische partijen is een terechte; de voorhoedeclaim die jaren heeft bestaan, is een rampzalige gebleken. Zoals ook de piramidale opbouw van de communistische partijen rampzalig was en een leidersbeginsel provoceerde, dat rechtstreeks inging tegen alles wat de communistische partij in zich droeg aan elementen van waardigheid en gelijkwaardigheid.

- En tenslotte heeft in het communistische denken nog een fout doorgewerkt, die het alibi vormde voor grove misgrepen. Revoluties worden doorgevoerd om een onmenselijke situatie te beëindigen en een menselijke in te stellen. Revoluties zijn altijd tijdelijke processen. Hun doel is, de reden voor revolutionaire bewegingen weg te nemen. Want zij die de revolutie maken (niet voor hun lol) willen weer gewoon aan het werk. Terwijl zij scholden op Trotski en diens "permanente revolutie", predikten communisten als het ware een voortdurende revolutionaire houding, geslachten lang, waardoor zij niet alleen los, maar ver weg kwamen te staan van de massa's die zij zeiden te vertegenwoordigen.

Het is vreemd in de communistische, revolutionaire theorie dat die zich ten eerste niet bezig heeft gehouden met haar verhouding tot het parlementaire stelsel, en ten tweede niet met de vraag hoe het zit met de mensen, als de revolutie eenmaal heeft plaatsgevonden.

Het zijn allemaal vraagstukken die toekomstige opstandige, revolutionaire of gewoon radicale mensen, zich zullen stellen. De communistische beweging is op-en-versleten voor het doel, denkkader te zijn voor toekomstige ontwikkelingen. Delen van die bewegingen vernieuwen zich en gaan op exploratie. Andere bestaan voort als navelstaarders.
Ondertussen zijn er nieuwe processen in werking getreden, van ontwapening tot overlegstructuren, over nieuwe progressieve eenheidsvormen in uiteenlopende landen. Milieu, derde wereld, vluchtelingen, vreemdelingenhaat - ze zijn begripsaanduidingen voor reusachtige problemen en processen.
Ook voor wie een dagje ouder wordt is er werk aan de winkel.

WAT ZEG JE NOU, FATIMA ?.. DE VAK-
BEWEGING WORDT PAS ECHT BREÉD, ALS IK
ME WAT MEER AANPAS AAN JOU... ?!...
WOLLEMEN

De vakbeweging na de WAO

Frank Biesboer

THEMA

Nog niet zo lang geleden kon FNV-voorzitter Stekelenburg het miljoenste lid van zijn vakcentrale in de bloemen zetten. En die bloemen waren ook een beetje voor de vakcentrale zelf. Het was toch maar gelukt uit het dal van de eerste helft van de jaren tachtig omhoog te kruipen. Er is weer forse ledenwinst, terwijl ook het mobilisatievermogen van de vakcentrale er niet om liegt. Afgelopen najaar werd op het Malieveld de grootste vakbondsmanifestatie aller tijden georganiseerd. Met een vrijwel geheel vernieuwde leiding gaf de FNV een inhoudelijke impuls aan thema's als arbeidsmarktbeleid en ziektekostenverzekering. Belangrijke verworvenheden als volledige doorbetaling bij ziekte worden op het kabinet Lubbers bevochten. De voorjaarszon lijkt te schijnen over het nieuwe FNV-hoofdkwartier in Amsterdam-Sloterdijk.

Dat nieuwe gebouw mag dan stevig zijn, het maatschappelijk fundament onder de vakbeweging is dat veel meer minder. De barsten en scheuren laten zich niet meer bedekken. De afbraak van de WAO wordt door een grote politieke meerderheid doorgedrukt. Waar FNV-woordvoerders een duidelijk 'nee' laten horen wordt al gauw het beeld opgedrongen van behoudzucht en gebrek aan veranderingsgezindheid. En er is meer. Nederland mag dan vergrijzen, de vakbeweging loopt er in voorop. De geest van de individualisering tast de collectieve principes van de vakbeweging aan. Er wordt wel een graantje meegepikt van de groei van nieuwe werkgelegenheid, van de beoogde doorbraak in de organisatiegraad van de Nederlands werknemer komt niets terecht. Ambiteuze plannen in het kader van het plan *FNV 2000* worden bij gebrek aan financiële middelen en onwil van afzonderlijke bonden afgeblazen. Is de FNV wel in staat de gewenste vernieuwing door te zetten, of blijft ze gevangen binnen het huis dat zo lange tijd deugdelijk functioneerde? Is er voor de FNV nog wel een offensieve positie als maatschappijvernieuwende beweging weggelegd?

Het artikel van **Kees Korevaar** maakt duidelijk waar het fundamenteel aan schort: moderne ontwikkelingen in het arbeidsproces, differentiatie en kleinschaligheid ondermijnen de wervingskracht van de vakbeweging die is gebaseerd is grote collectieven. Het komt bij alle auteurs terug: veranderingen in het arbeidsproces, de andere beleving van de arbeid en algemene culturele verschuivingen vereisen een herijking van het vakbondswerk.

Het veranderen van een grote organisatie is altijd een moeizaam proces, voor de vakbeweging lijkt het probleem nog groter, zo blijkt uit de drie daarop volgende artikelen. **Tineke de Rijk** schetst de vicieuze cirkel: besturen, onderhandelaars, woordvoerders en kaderleden komen allemaal voort uit de huidige vakbondspraktijk en hebben dus minder affiniteit met werknemers waarvan de organisatiegraad heel laag is. **John Stals** signaleert een tweede tendens: het overwicht van het bezoldigde apparaat. Binnen de FNV wordt de positie van kaderleden die de beste voeling hebben met de arbeids- en leefomgeving, gemarginaliseerd. Hij vreest dat het draagvlak voor een brede taakopvatting van de vakbeweging nog verder zal worden uitgehold ten koste van de motivatie van kaderleden, oftewel een tweede vicieuze cirkel. **Rik van Berkel** gaat weer een stap verder: de kern van het vakbondsbeleid is gebaseerd op de modale werknemer met een vaste baan, een type dat tot een steeds kleinere minderheid van het te organiseren potentieel van de vakbeweging hoort. Hoe verander je dat vakbondsbeleid terwijl je het draagvlak ervoor nog moet organiseren? Ziedaar de derde vicieuze cirkel.

Oplossingen binnen de FNV zijn tot op heden vooral gezocht in het zogenaamde doelgroepenbeleid. Door vrouwen, jongeren, migranten en uitkeringsgerechtigden extra aandacht te geven zou het weer goed moeten komen. Tineke de Rijk maakt aan de hand van onthutsende cijfers duidelijk dat het helemaal niet meer gaat om doelgroepenbeleid: wil de Dienstenbond overleven

dan moet ze het hebben van jonge, in deeltijd werkende vrouwen. Het gaat niet meer om wat extra aandacht, maar een veel ingrijpender cultuurverandering. Aan de hand van ervaringen met uitkeringsgerechtigden concludeert Rik van Berkel dat ook de hoekstenen van het vakbondsbeleid aan herijking toe zijn teneinde te voorkomen dat doelgroepen een marginaal gebeuren in de vakbeweging blijven. Kan betaalde arbeid dan nog wel de basis vormen voor vakbondssolidariteit, zo vraagt hij zich af.
Kees Korevaar deelt die vraag niet, maar ziet wel het probleem van de solidariteit. De WAO-manifestatie was een machtige opsteker, maar 'goede wil' en een 'moreel beroep' bieden geen garantie. Hij ziet in het arbeidsproces aangrijpingspunten voor een nieuwe gemeenschappelijkheid en verwijt de linkse politiek daar de ogen volledig voor te sluiten. John Stals breekt de lans voor een brede vakbondsoriëntatie en levert kritiek plannen het vakbondswerk te concentreren de zogenaamde kerntaken arbeid en inkomen. De leefomgeving is voor vakbondswerk minstens zo belangrijk, werknemers bepalen hun identiteit al lang niet meer alleen aan de hand van hun loonzakje. **Marianne Dauvallier** borduurt daar op voort met een actueel pleidooi voor arbeidstijdverkorting. Als meest hoopgevende ontwikkeling signaleert ze de wil bij mannen om korter te werken, terwijl de directe economische en materiële noodzaak van ATV alleen maar toeneemt. Ze noemt als voorbeeld de WAO: via ATV kan de arbeidsbelasting verminderen, als – voeg ik toe – mensen maar kunnen beschikken over hun arbeids- en tijdsbelasting. Zo zijn we toch weer terug bij de WAO. Kees Korevaar plaatst een kritische noot bij de WAO-acties: de FNV had een veel offensiever positie kunnen bekleden wanneer ze bijtijds was gekomen met breed gedragen voorstellen om de intreding van WAO-ers te vergroten door maatregelen in de arbeidssfeer.

Het arbeidsproces biedt meer

Illusies van de linkse politiek

Kees Korevaar

THEMA

De vakbeweging is de jaren negentig begonnen met een strijdbare inzet. Grote demonstraties, voor Nederlandse begrippen forse arbeidsconflicten en een eigenzinnige opstelling in de sociale kwestie zetten de toon. Het gaat er weer levendig aan toe op vakbondsvergaderingen. En zeker de FNV-bonden zijn terug in de publieke opinie - en dat niet met aanpassingsverhalen, maar met een inspirerend geluid dat door de eigen aanhang gewaardeerd wordt. Toch dringt zich de vraag op of dit voldoende is.
De jaren 1989, 1990 en vooral 1991 zijn door bijna alle vakbonden met een behoorlijke ledenwinst afgesloten. Maar de organisatiegraad, die in de periode 1980-1985 sprongsgewijs gedaald is, stijgt in de meeste sectoren nauwelijks. De meeste ledenwinst van de FNV-bonden zit 'm in de traditionele sectoren: industrie, bouw en transport en het is maar de vraag of de ledenontwikkeling positief blijft bij economische stagnatie. Een tweede probleem is de grote moeite die de vakbeweging heeft om in te spelen op maatschappelijke en economische veranderingen. De werknemers van vandaag de dag zijn niet meer de werknemers uit de industrialisatieperiode van de jaren vijftig en zestig. En een derde probleem moeten we zoeken in de verslechterde verhouding tussen vakbeweging en politiek. Eerlijk gezegd vind ik dat laatste probleem – gezien de aard van de meningsverschillen en de manier waarop ze uitgevochten worden – eerder een zorg voor de politieke partijen van links dan voor de vakbeweging.

Arbeidsverdeling

In de meeste landen zijn vakbonden groot ge-

worden door de aanhang in de industrie, in een aantal 'ambachtelijke' sectoren zoals de bouw, in het transport en bij een beperkt aantal overheidsdiensten. In Nederland is de vakbeweging altijd zwak geweest in wat tegenwoordig zakelijke dienstverlening heet. Dat verklaart voor een deel ook de zwakte van de Nederlandse vakbeweging, want dit is een dienstverlenend land bij uitstek.

Het hierboven aangestipte probleem wordt langzaam groter. Grote industrieën hebben de neiging om dienstverlenende activiteiten af te zonderen – dat proces is eigenlijk al vanaf de eerste vormen van industrialisatie aan de gang. Financiële instellingen zijn voor wat betreft de eigendomsverhoudingen altijd nauw verbonden geweest met de industrie, maar hebben zich organisatorisch geheel zelfstandig ontwikkeld. Het aan de produktie verbonden 'schrijftafelwerk' heeft zich gaandeweg ook verder verzelfstandigd en werd ondergebracht in grote hoofdkantoren, later vooral in adviesbureaus en accountantskantoren. Iets soortgelijks kan gezegd worden voor de research. Daar komt dan nog bij, dat – in Nederland nog meer dan elders in Noordwest-Europa – de overheid belangrijke taken naar zich toegetrokken heeft. En tenslotte is in Nederland de commerciële dienstverlening heel goed ontwikkeld en dat geldt ook nog eens voor de land- en tuinbouw. We leven kortom in een land met een betrekkelijk kleine industrie, een grote middenstand en een grote overheidssector.

Wat zich op dit moment in het bedrijfsleven aftekent verandert de verhoudingen nog verder in een richting, die het de vakbeweging moeilijk zal maken. Veel werkgelegenheid in de Nederlandse industrie is verloren gegaan door verplaatsing naar andere landen en door automatisering. Daar staat tegenover dat er de laatste 7 jaar veel industriële werkgelegenheid gegenereerd is in de kapitaalgoederenindustrie (machinebouw) en in het onderhoud van industriële installaties. Dat beeld past bij een gevestigd industrieel patroon, waarin bovendien sprake is van snelle technologische verandering.

De aard van de industriële werkgelegenheid is volkomen veranderd. Iedereen die een bezoek brengt aan voormalige industriewijken (bijvoorbeeld in Amsterdam-Noord) kan dat zien. Waar ooit grote basis-industrieën functioneerden staan nu vele kleine nijverheidsbedrijven, technisch goed geëquipeerd en met een semi-dienstverlenend karakter. Wie een fietstocht maakt door snelgroeiende gemeenten zoals Houten, Nieuwegein, Veenendaal, Barneveld, Woerden, Alphen, Zoetermeer, enz. krijgt nog veel sterker de indruk: Nederland re-industrialiseert. De vraag is alleen op welke manier.

Enkele trends tekenen zich af.

- De gewoonte is ontstaan om werkzaamheden die niet tot de kern van de onderneming behoren, uit te besteden. Dit leidt tot verzelfstandiging van ondersteunende diensten: bewaking, catering, schoonmaken, e.d. Anders dan bij de afzondering van financiële en adviesdiensten gaat het hier vooral om laag-gekwalificeerde werkgelegenheid;
- Inkopen van componenten wordt in veel gevallen belangrijker dan zelf maken. Dit leidt tot opbloei van toeleveringsindustrieën. Hetzelfde kan gezegd worden over onderhoud: er ontstaan steeds meer gespecialiseerde onderhoudsbedrijven;
- Produktie is in veel gevallen nog verder te automatiseren dan nu al het geval is. Produktiebedrijven worden dus alsmaar slanker. Maar dit stelt wel weer extra hoge eisen aan de logistieke besturing van bedrijven en toeleveringsbedrijven. Gevolg is een forse groei in de sector opslag, transport en communicatie.

Toyotisme

Deze trends zijn uitermate bedreigend voor de vakbeweging. Terwijl er in de jaren tachtig heel veel werkgelegenheid is ontstaan in en rond de sectoren waar de vakbeweging traditioneel sterk was (bovendien werkgelegenheid in beroepsgroepen waar de vakbeweging het van moet hebben naar mijn persoonlijke mening), is deze werkgelegenheid moeilijk te organiseren. Dat komt omdat de werkgelegenheidsgroei a) kleinschalig is; b) zich niet meer stoort aan de traditionele indeling in bedrijfssectoren; c) nogal mobiel van karakter is. Met andere woorden: een nogal belangrijke groep werknemers werkt op kleine lokaties of vervult een dienstverlenende rol in de zin van onderhoud, transport of produktievoorbereiding.

Nu zijn er uiteraard wel analyses gemaakt van deze – wereldwijde – ontwikkeling in de managementstrategie. Interessant zijn vooral de beschouwingen, die ook aandacht besteden aan de machtsverhoudingen die achter deze ontwikkelingen schuil gaan. Het is bijvoorbeeld niet voor niets dat de belangrijkste 'vernieuwingen' op managementgebied afkomstig zijn uit de Japanse autoindustrie. De belangrijkste daarvan, de Toyota Motor Company, is trendsettend in het ontwikkelen van methoden en technieken om de werknemers te onderdrukken, te verdelen en waar mogelijk ook te depolitiseren. Ook in de westerse landen ondervinden de vakbonden op dit moment de gevolgen van dit toyotisme. Het zou interessant zijn om daar nog wat verder op in te

gaan en op zoek te gaan naar westerse varianten. Voor dit artikel voert dat een beetje te ver en ik zou willen volstaan met de conclusie dat de wervende kracht van de vakbeweging beperkt wordt door bovenstaande trends. Het zou heel belangrijk zijn als de vakbeweging erin slaagde om de organisatie aan te passen en een kleinschaliger opzet van het vakbondswerk zou kunnen ontwikkelen. De bonden moeten zich naar mijn mening aanpassen aan de veranderende werkgelegenheidsstructuur en zich niet vastbijten in oude vormen. Ik ben er overigens van overtuigd dat dat ook kansen biedt.

Individualisering

De werknemers in Noordwest-Europa zijn – niet in het minst door de inspanning van hun eigen organisaties – sociaal en cultureel goed ontwikkeld en opgegroeid in een periode van democratisering. Steeds minder werknemers verwachten van de vakbeweging een uniforme, dus voor iedereen gelijke belangenbehartiging of een standaardvoorzieningenpakket. De vakbondsleden hebben de laatste jaren heel goed geleerd om zelf met eisen en voorstellen te komen en zijn dus veel kritischer op resultaten.

De vakbeweging heeft daarop gereageerd met diversificatie van de eisen: voor jongeren een betere vakopleiding, voor werknemers met opvoedingstaken ouderschapsverlof, voor minder goed geschoolden een vorm van bijscholing en voor ouderen 'ouderenbeleid'. Ook binnen de hier genoemde categorieën zien we steeds meer verschillen en soms ook al meerkeuzemogelijkheden (meer vrije tijd of vervroegd pensioen, enzovoort). Het arbeidsvoorwaardenbeleid maakt dus eenzelfde soort ontwikkeling door als de woningwetwoning: vroeger was iedereen blij met een dak boven zijn hoofd, nu willen we allemaal een woning naar de eigen smaak en omstandigheden. De hierboven al beschreven kleinschaligheid in de werkgelegenheid versterkt nog eens een keer de specifieke wensen van de leden. Want de leden oriënteren zich nu eenmaal op de situatie in het bedrijf waar ze zelf werken (wordt er veel/weinig winst gemaakt? staat de werkgelegenheid er goed/slecht voor? enz). De vakbeweging moet zich dus eigenlijk naar twee richtingen aanpassen. Aan de ene kant naar de veranderende bedrijven (het 'marktgerichte' ondernemen), aan de andere kant naar de specifieke wensen en eisen van de leden. Het is voor de vakbeweging niet makkelijk om te leren leven met een proces van differentiatie en individualisering, maar zo te zien heeft het toch wel kans van slagen. Ook hier liggen kansen, vooral omdat er een generatie jonge mensen in de bedrijven is die zich wel thuis voelt bij een wat meer gedecentraliseerd beleid.

Solidariteitsbasis

Tot nu toe is eigenlijk alleen gesproken over 'aanpassing' (anderen zouden misschien zeggen: vernieuwing) van het vakbondsbeleid. Er zijn echter ook doelstellingen waarbij naar mijn mening geen sprake mag zijn van aanpassing. De vakbeweging ontleent zijn bestaansrecht aan de solidariteit tussen verschillende werknemersgroepen en dan vooral met degenen die in een moeilijke positie verkeren. Het is een ingewikkelde zaak geworden om die solidariteit op een goede manier vorm te geven. Door de decentralisatie van de werkgelegenheid (veel meer en kleinere bedrijven) moet op steeds meer plaatsen onderhandeld worden. Door de hogere en gedifferentieerde eisen die de leden stellen moet er over veel meer onderwerpen onderhandeld worden. Dit stelt hogere eisen aan afstemming en coördinatie van het vakbondsbeleid. Waar vroeger de overheid en de vakcentrales een belangrijke sturende (en dicterende!) rol vervulden moet nu de afstemming op CAO-niveau plaats vinden.

Het is daarom belangrijk om in de bonden te werken aan gemeenschappelijke zaken. Die zijn er heel veel. In vakbonden is nog altijd een behoorlijk intensieve verenigingscultuur. Er zijn duizenden vrijwilligers die veel vrije tijd in dit werk steken. Er zijn OR-leden in alle grotere bedrijven die zich met steun van de vakbeweging inzetten voor democratie op het werk. Het gevoel van solidariteit voor elkaar is nog steeds heel groot, dat is bijvoorbeeld te zien aan de massaliteit van demonstraties (5 oktober 1991 op het Malieveld), maar het valt ook af te leiden uit opinieonderzoek (een overgrote meerderheid van de bevolking wil de sociale zekerheid in stand houden).

Alleen met goede wil en een sympathieke verenigingscultuur zal de solidariteit niet vol te houden zijn. Als de vakbeweging niet in staat is om gemeenschappelijke doelstellingen te herkennen in de chaos die het bedrijfsleven tegenwoordig is, dan is het vroeg of laat gedaan met het maatschappijkritische karakter van de vakbeweging. De vakbeweging wordt dan een soort federatie van belangengroepen die ieder voor eigen zaken opkomen en als het nodig is samenwerken. Zover is het nog lang niet en ik ga er ook van uit dat het zover in Europa niet komt.

Het is aan de vakbeweging om te zorgen voor een goede herkenning van problemen in het arbeidsproces. Die zijn er ook in de jaren negentig. Het type onderneming dat in de aanhef van dit artikel beschreven is, brengt een arbeidsproces voort waarin alleen de best opgeleide en de gezondste werknemers het volhouden. In vrijwel alle be-

drijfstakken worden problemen gemeld die verband houden met de organisatie van de arbeid (tempo, psychische belasting, gebrek aan vrijheid om zelf dingen te regelen, een stijl van leiding geven die niet goed bij de tijd is, e.d.). Taken van werknemers zijn niet goed gedefinieerd en afgestemd, de scholing en herscholing sluit niet goed aan op de moderne technologie. Bovendien bestaat een grote mate van onzekerheid over het voortbestaan van het werk of van de eigen functie. Er zijn dus veel nieuwe problemen in het arbeidsproces aan te wijzen. Daar komt nog bij dat veel oude problemen (zwaar werk, ongezonde werkomgeving) niet opgelost zijn. De gevolgen van deze situatie kunnen we bijna iedere dag via de media vernemen: in Nederland bestaat een hardnekkig probleem op het terrein van arbeid/gezondheid en daar bovenop een dito probleem op het terrein arbeid/scholing/arbeidsmarkt.

Samen met de nieuwe wensen van werknemers in de zin van 'maatwerk' in hun arbeidsvoorwaarden hebben we hier de kern van het vakbondswerk voor de komende tijd. Naast een aantal activiteiten die ook moeten gebeuren, maar die misschien wat minder onder druk staan van veranderingen.

Het is natuurlijk eenvoudiger om een aantal gemeenschappelijke belangen op te noemen dan om er de politieke en economische consequenties aan te verbinden. De vakbeweging is er zeker in geslaagd om de belangen van uitkeringsgerechtigden èn mensen met een slechte arbeidspositie te verenigen – maar de strijd om de WAO-uitkeringen is er niet mee gewonnen. De vakbeweging heeft veel moeite gedaan om te wijzen op de relatie arbeidsproces/sociale zekerheid, maar heeft dit toch eigenlijk niet goed vol kunnen houden toen de grote slag om de uitkeringen eenmaal begonnen was. Het arbeidsproces verdween al gauw buiten beeld en van een goed gecoördineerde samenwerking met de organisaties die verantwoordelijk zijn voor uitkeringen, arbeidsmarkt, beroepsziekten enz. was ook onvoldoende sprake. Beter zou zijn geweest als er zeer tijdig een goed plan gemaakt was, gebaseerd op arbeidsomstandighedenverbetering en herplaatsing van zieken/WAO'ers. Dit plan had dan wel ontwikkeld moeten worden tot een gezamenlijk produkt van vele, bij de materie betrokken instanties, liefst samen met politieke organisaties. Daar is het – zoals bekend – niet van gekomen. Ik geloof niet dat de vakbeweging de eigen geloofwaardigheid versterkt zou hebben, als ze – toen de plannen er eenmaal lagen – genoegen had genomen met een compromis.

Vakbeweging en politiek

Van de politieke partijen mogen we verwachten dat ze zelf ook met de gevolgen van maatschappelijke verandering geconfronteerd worden. Dat is ook duidelijk het geval. De dilemma's van de individualisering zijn goed in de politiek doorgedrongen. Dat geldt ook voor het marktgerichte ondernemen, hetgeen vooral tot uitdrukking komt in de terugtredende rol van de overheid in de jaren tachtig. Tot zover lijken politieke partijen en vakbeweging een gemeenschappelijk proces door te maken. Aan beide kanten zien we bedreigingen; aan beide kanten zien we nieuwe kansen.

Van de progressieve partijen zou men een extra grote inspanning verwachten om de arbeidsmarkt/scholingsproblematiek en de arbeid/gezondheidsproblematiek aan te pakken. Ook over de manier waarop dat zou moeten gebeuren bestaan verwachtingen. Van een progressieve of arbeiderspartij verwacht men een emancipatiegedachte. Er wordt van uit gegaan dat er nog gemeenschappelijke doelstellingen te formuleren zijn, waardoor het leven van een brede groep in de samenleving verbeterd kan worden. Ik vind het buitengewoon teleurstellend dat het emancipatiestreven in de Nederlandse politiek eigenlijk is opgegeven, ook bij links. In de Partij van de Arbeid is dit het duidelijkst het geval. Deze partij heeft er zelf de grootste, maar dan ook de allergrootste moeite mee gehad om los te komen van het concept van de verzuilde samenleving. Terwijl de economie in hoog tempo internationaliseerde en zich aanpaste aan de nieuwe dictatuur van de markt, was de PvdA nog hoofdzakelijk gericht op de overheid. En nu dan eindelijk het nieuwe denken wortel begint te schieten begint de partij aan het verkeerde eind. De PvdA werpt zich op als harde budgetpartij – minder overheid meer markt – en snijdt daarmee in de inkomens en de zekerheid van de eigen aanhang, doet dat bovendien zo abrupt dat het beleid volkomen ongeloofwaardig is.

Een niet onbelangrijke stroming in de PvdA verdedigt deze vernieuwing door voortdurend 'trends' te beschrijven. Dat zijn precies dezelfde trends, die in de vakbeweging ook waargenomen worden, zij het dat de vakbeweging probeert om daar nieuwe taken uit af te leiden. Dat laatste wordt in de PvdA niet waargenomen, omdat ze vakbondszaken links laat liggen. De heersende stroming in de Partij van de Arbeid is namelijk niet geïnteresseerd in het arbeidsproces of de arbeidsmarkt, omdat zij de emancipatie van de arbeider als voltooid beschouwt. Er is aan de samenleving niets meer te verbeteren, het komt erop aan haar zo goed mogelijk in stand te houden.

In die lijn past het optreden van Wim Kok en de meerderheid van de fractie vrij goed: een zuinig overheidsbeleid voeren, dat goed uitleggen in de rol van staatsman moet voldoende zijn. Verdere initiatieven op 'maatschappelijk niveau' hebben geen prioriteit.
Intussen verslechtert de verhouding PvdA/vakbeweging in hoog tempo. Het was al moeilijk om bijvoorbeeld nog uitkeringsgerechtigden te vinden die PvdA-lid zijn. Kaderleden van bonden zijn nog altijd vaak PvdA-lid, maar onder jongere kaderleden is dat zelden nog het geval. Onder degenen die deze zomer wat nauwer betrokken geweest zijn bij de WAO-acties, is massaal opgezegd. Soms gebeurde dat met hele vergaderingen tegelijk. Er is ook geen enkele poging gedaan om hier wat aan te doen. Na het dramatische congres in Nijmegen is buiten de commissie-Wolfson eigenlijk niets meer gebeurd op sociaal-economisch terrein. Ook fractievoorzitter Wöltgens, die de nodige flinke taal over vakbonden, hun 'deelbelangen' en hun 'corporatisme' heeft gespuid, is nergens gesignaleerd om eens een boom op te zetten over de vakbeweging en zijn eigen politieke ideeën.
D'66 en Groen Links hebben weinig moeite gedaan om tot een vorm van coöperatie met de vakbeweging te komen. D'66 wil bij gelegenheid wel vakbondsachtige standpunten innemen, maar wil zich eigenlijk liever als partij van de 'niet-georganiseerde' burger profileren.
Groen Links laat naar mijn gevoel langs twee lijnen kansen liggen. Het zou deze partij sieren als zij de kennis over het arbeidsproces – die toch bepaald aanwezig was bij de voorlopers van die partij – weer op zou halen. Ook voor een kleine partij zou dit kansen scheppen om in een levendig debat met onder meer de vakbeweging tot creatieve en serieuze voorstellen te komen. Maar nee, Groen Links beschouwt de politiek ook liever vanuit de Haagse 'realiteit' en heeft zich vastgebeten in reorganisatie van het uitkeringenapparaat en de bedrijfsverenigingen. Moeilijker, maar toch niet kansloos lijkt mij de weg van de basisorganisatie: lokale contacten opbouwen met vakbonden, uitkeringsgerechtigdenorganisaties en anderen die zich bij de sociale kwestie betrokken voelen. Ik geef toe dat dit veel tijd en aandacht vereist, maar dat lijkt mij de moeite waard voor diegenen die vol willen houden dat politiek een zaak van en voor de mensen is.

Kilte

Het is geen vrolijk artikel geworden. In de eerste plaats omdat ik van mening ben dat de vakbeweging het niet gemakkelijk zal krijgen de komende tijd. In de tweede plaats, omdat ik denk dat vakbeweging en de progressieve politieke partijen elkaar heel hard nodig zullen hebben. Zeer ongewenst is een vakbeweging die zich gaat beperken tot korte-termijnbeleid of een vakbeweging die vervalt tot een 'brood & boter'-beweging: sterk in bedrijven hier en daar, maar niet meer geïnteresseerd in maatschappelijke processen. Mijns inziens vertegenwoordigen de in Nederland bestaande partijen een waardevol element van sociale (naast politieke) democratie en dit erfgoed kan eigenlijk moeilijk gemist worden in de vakbeweging. Ik vind het een goede zaak, dat de knellende banden tussen de sociaal-democratie en de vakbonden tegenwoordig wat losser zitten. De tijd van de partijpolitieke bedisseling in de vakbondstop moet niet weer terug komen. Maar de kilte die er nu is mag niet blijven.

Kees Korevaar is beleidsmedewerker van de Industriebond FNV. Voorafgaand aan die functie schreef hij het boek *Funderingsherstel* over vakbondswerk in de bouw.

Een nieuwe aanpak van het vakbondswerk

De nieuwe werknemer moet gewoon hard werken

Tineke de Rijk

THEMA

Najaar 1991: wekenlang staan de kranten vol van de vakbondsacties tegen de WAO- en Ziektewetplannen van het kabinet. Veel publiciteit, positief en negatief. Terugkijkend valt op welke foto's als symbolisch voor de vakbeweging golden. Zo waren het vooral ouderen, liefst wat vreemd uitgedost met petjes en buttons, die leuzen roepend de aandacht van de journalisten trokken. Beelden die bewust of onbewust de vakbeweging het imago van oud, grijs, voorbije tijd gaven. Een beeld ook dat past bij het idee dat de 'nieuwe werknemer' zonder vakbond kan en mondig genoeg is om de eigen boontjes te doppen. Een werknemer die zich in zijn handelen beperkt voelt door CAO-bepalingen, vaste arbeidstijden, pensioenregelingen en sociale zekerheid. Een werknemer, al dan niet onder de term 'yuppie' vallend, die geld en carrière boven alles laat gaan. En een werknemer voor wie de werkloosheid en WAO iets is wat hem niet zal overkomen of waar hij zich dan wel voor zal verzekeren.

Dergelijke simpele veronderstellingen keren meer dan eens terug in discussies over de positie van de vakbeweging, maar komen niet met de werkelijkheid overeen. Het is doodgewoon een mythe dat de vakbeweging aan macht verliest en uit de tijd aan het raken is omdat de nieuwe werknemer zonder bond kan. De nieuwe werknemer verenigt juist vele problemen in zich. De nieuwe werknemer is meer dan eens een vrouw, werkt in deeltijd, heeft een slecht 'pulp'-contract (dit is de verzamelnaam voor arbeidscontracten als 14 uur vast werken met een uitloop tot 20 uur, het ontbreken van scholings- en loopbaanmogelijkheden, etc.) en weinig perspectief. Deze nieuwe werknemer wordt geen lid omdat het arbeidsbewustzijn vaak laag is, men zich zelf als een 'tijdelijke' arbeidskracht definieert, en slecht voor zichzelf op kan komen. Als vakbeweging komt het er voor het komende decennium op aan deze groeiende categorie van werknemers te bereiken, te organiseren en hun positie te verbeteren.

Een groot aantal van deze nieuwe werknemers werkt in sectoren die onder de Dienstenbond FNV vallen. Sectoren waar de mythe van de initiatiefrijke en zelfstandige 'yuppie'-werknemer die het eigen welbehagen hoog in het vaandel heeft, niet overeenkomt met de dagelijkse praktijk. Want de werkelijkheid in deze sectoren is meer en meer die van ouderwetse uitbuiting. Vrolijk freelancen voor een produktiebedrijf als van Joop van den Ende betekent in de praktijk keihard werken met weinig zekerheid. Variabel en in deeltijd in een winkel staan houdt in dat werktijden per week wisselen en er van enige loopbaanontwikkeling geen sprake is. Fusies in de bank- en verzekeringswereld brengen tal van functies en loopbanen in gevaar. Kortom: er zijn vele voorbeelden te geven van werknemers wiens belangen letterlijk in het geding zijn. En er zijn vele argumenten op te sommen voor het vakbondslidmaatschap en het verbeteren van arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden. Kernvraag is hoe deze werknemers te bereiken en te organiseren zijn.

Vakbeweging in verandering

De huidige methodieken om leden te winnen en te betrekken bij het beleid blijken onvoldoende. De traditionele vakbondsaanpak van ledenvergaderingen over het arbeidsvoorwaardenpakket, vaste rituelen rondom de CAO-onderhandelingen zoals het dreigen met acties en stakingen, de logge verenigingsdemocratie waarbij afdelingen op jaarlijkse congressen de beleidslijnen vaststellen, hebben te weinig aantrekkingskracht. Deze constatering is inmiddels door de hele FNV gedaan. De eerste aanzetten voor verandering zijn, onder andere in de *FNV 2000* projecten, ontwikkeld. Binnen vrijwel iedere FNV-bond woedt inmiddels een interne discussie over noodzakelijke veranderingen in de individuele dienstverlening, de inhoud van de CAO's, de rol van de vereniging, de taak en de positie van kaderleden, de eigen

bondsorganisatie. Het idee dat we andere methodieken moeten ontwikkelen en dat dat consequenties heeft voor de eigen bondsorganisatie, het benaderen en organiseren van leden en de 'produkten' die we leveren, lijkt alom geaccepteerd. De praktijk is zoals gebruikelijk weerbarstiger. Zo koos het congres van de Dienstenbond FNV in december 1991 voor verdere discussie en uitstel van beslissingen over de strategische koers van de bond en de positie van de vereniging. De voorstellen van de congresnota, voorbereid in een projectgroep van vooral kaderleden, liepen voor een belangrijk deel te ver vooruit op de discussies in de afdelingen.
Veranderingsprocessen zijn moeizaam en nemen veel tijd, dat geldt ook voor de vakbeweging. Veranderingen binnen de vakbeweging zijn bovendien per definitie gecompliceerd. Naast een arbeidsorganisatie die ingericht moet zijn om de verschillende 'produkten' te kunnen leveren, speelt de organisatie van leden, de invloed op het beleid van de vereniging en het kunnen inspelen op maatschappelijke veranderingen en politieke ontwikkelingen. De WAO-en Ziektewetacties zijn in dit verband zowel te zien als het bewijs van macht als van onmacht van de vakbeweging. Macht omdat er veel mensen op de been kwamen en de deelname aan de landelijke demonstratie alle verwachtingen overtrof. Onmacht omdat de vakbeweging als 'ouderwetse' verdediger van een te duur wordend sociaal zekerheidssysteem werd afgeschilderd. De beeldvorming van de nieuwe werknemer die niet van de wieg tot het graf verzekerd hoefde te zijn, paste hier naadloos bij (1).
De WAO- en Ziektewetacties zijn kenmerkend voor een actietraditie van de vakbeweging en een voorbeeld van hoe er snel en op grote schaal op de maatschappelijke discussies ingespeeld kan worden. Ook het vakbondsbeleid op langere termijn richt zich op maatschappelijke veranderingen. Zo hebben veranderingen op de arbeidsmarkt en in de samenstelling van de beroepsbevolking direct gevolgen voor het vakbondsbeleid. De hele dagen werkende mannelijke kostwinner op wiens belangen zowel het (arbeidsvoorwaarden)beleid als de organisatie van leden was afgestemd, geldt allang niet meer als bepalende factor. Ook de 'traditionele' mannenbolwerken binnen de FNV als de Industriebond en Bouw- en Houtbond kozen voor het uitgangspunt van economische zelfstandigheid, ongeacht sekse. De categorie 'kostwinners' zelf gaat overigens ook andere eisen stellen. Zo bleek uit een onlangs gehouden enquête onder werknemers bij automatiseringsbedrijven, de plek waar 'yuppies' te vinden zouden zijn, dat met name fulltime werkende mannen van de bond meer resultaten op emancipatieterrein verlangden. In hogere functies parttime kunnen werken, flexibele werktijden, ouderschapsverlof en kinderopvang zijn geen eisen meer die alleen door vrouwen gesteld worden. Veranderingen dus waar een vakbond met toegespitste strategieën op in moet spelen om te bereiken dat de 'nieuwe werknemer' zich herkent in beleid en resultaten en liefst actief lid wordt.

De vicieuze cirkel

Complicerende factor hierbij is dat een groot deel van de actieve kaderleden, degenen dus die het beleid voor een belangrijk deel bepalen en uitdragen, meer dan eens nog wel aan het traditionele vakbondsbeeld voldoen. Een gegeven dat ook geldt voor medezeggenschapsorganen als de ondernemingsraad, dienst- en medezeggenschapscommissies. De meerderheid van de werknemers die anderen in het medezeggenschapscircuit vertegenwoordigen, is rond de vijftig, heeft een middenkaderfunctie, is man en lang in dienst van het bedrijf. Strategieën om nieuwe werknemers als deeltijdwerkende vrouwen te bereiken en hun belangen te verbeteren dreigen al snel op deze 'vicieuze cirkels' stuk te lopen.
Zo wordt in het arbeidsvoorwaardenbeleid van de Dienstenbond al langere tijd gepleit voor het tegengaan van 'pulp'-arbeid, het verbeteren van de positie van deeltijdwerknemers, het verhogen van de lonen van laagbetaalde banen in bijvoorbeeld de detailhandel, het creëren van kinderopvang en een planmatige aanpak van positieve actie. In tal van CAO's zijn inmiddels dergelijke afspraken gemaakt. Om daar in de praktijk echt uitvoering aan te geven is het nodig dat werknemers binnen arbeidsorganisaties dit beleid oppikken. Door de Dienstenbond FNV zijn en worden strategieën ontwikkeld om dit te bereiken. De eerste resultaten tekenen zich inmiddels af.
Een groep cassières, in deeltijd werkende vrouwen voor wie de vakbond ver weg was, blijkt massaal op een themadag te komen die aan hun problematiek is gewijd. Een enquête onder het bankpersoneel wordt door meer dan de helft van de leden ingevuld. In verschillende sectoren worden voor het eerst in de geschiedenis afspraken over arbeidsvoorwaarden gemaakt. Zoals bij de reisbureau's waar de glamour naar buiten doodgewoon patriarchale arbeidsverhoudingen verdoezelt. Of in de detailhandel waar waarschijnlijk dit voorjaar voor werknemers die niet onder de grote concern-CAO's als KBB en Ahold vallen, een basis-CAO van kracht wordt. De nieuwe werknemer wordt zich duidelijk meer bewust van de eigen arbeidssituatie en komt in actie. Soms tot de verrassing van de bond zelf, zoals bij de acties tegen

verruiming van de winkelsluitingstijden, waarbij de actiebereidheid buitengewoon groot bleek.

Zichtbaar worden

Hèt model om vicieuze cirkels te doorbreken, mensen bewust te maken van hun arbeidspositie en daar letterlijk verbetering in aan te brengen, is niet te geven. In de praktijk is het vaak een combinatie van oud en nieuw vakbondswerk. 'Nieuw' is het streven naar het 'zichtbaar' worden als bond: het contacten leggen met werknemers op hun werkplek, het werken met consulenten en contactpersonen, het streven naar open communicatie, het minder 'op afstand' zijn en als een bureaucratisch bolwerk overkomen en het direct aansluiten bij de problematiek die werknemers in hun eigen functioneren ervaren.

Voorbeelden van 'nieuw' vakbondswerk binnen de Dienstenbond FNV zijn het project om in winkelcentra netwerken van vakbondsleden op te zetten, het project werkdruk, het ontwikkelen van CAO-modellen waarbinnen leden eigen keuzes kunnen maken. Maar voor een ander deel gaat het juist om buitengewoon traditionele strategieën als het verkrijgen van voldoende leden om aan de onderhandelingstafel successen te boeken, het aloude vakbondsmiddel van werkonderbreking en staking en het met duidelijke acties naar buiten treden. Nieuw is wel dat in een sector als de verzekeringen voor het eerst leden een dergelijke actiebereidheid toonden.

Geen kant en klaar model dus maar een proces van verandering en vernieuwing waarbinnen een aantal lijnen aan te geven zijn. Die lijnen zijn: in kaart hebben wie waar (potentieël) lid is en wat hun specifieke belangen zijn, het voor de leden meer zichtbaar worden en communicatielijnen ontwikkelen, het investeren in projecten om nieuwe strategieën te ontwikkelen, het per sector extra aandacht geven aan een aantal 'speerpunten' en 'witte vlekken', het ontwikkelen van nieuwe produkten die aansluiten bij de maatschappelijke veranderingen en de belangen van werknemers, het door vakbondsactiviteiten direct aansluiten bij de beleving van werknemers, het veranderen van de werkorganisatie, het aangaan van de discussie met de vereniging over haar rol. In dit artikel ligt het accent op strategieën om bij de belangen van (potentiële) leden ofwel de nieuwe werknemer aan te sluiten.

'de nieuwe werknemer kan niet zonder vakbond'

De nieuwe werknemer is jong en/of vrouw

De door de pers zo gretig gehanteerde 'grijze' beeldvorming van de FNV komt voor een deel, helaas, overeen met de werkelijkheid: de gemiddelde leeftijd van alle FNV-leden is 43 jaar, slechts 7% is jonger dan 25 jaar. De voor de hand liggende conclusie dat jongeren niet kiezen voor het vakbondslidmaatschap, is echter onjuist. Jongeren worden wel lid: 70% van de totale FNV-aanwas was jonger dan 35 jaar. Jongeren zeggen wel sneller op dan tien, vijftien jaar geleden. De gegevens zijn onthutsend: als iedereen die zich ooit aanmeldde altijd lid gebleven zou zijn, zou de organisatiegraad in plaats van gemiddeld 25%, 50% bedragen. Met name jongeren lijken lid te worden als ze vanwege problemen de vakbond echt nodig hebben. Tussen 1987 en 1990 was maar liefst 56% van het aantal nieuwe Dienstenbondleden jonger dan 26 jaar. Is de crisis voorbij dan wordt het lidmaatschap weer opgezegd. De 'achterdeur' staat wijd open met als gevolg dat voor de groei van het ledenbestand bij de Dienstenbond er drie inschrijvingen nodig zijn om er één te kunnen behouden (2).

Verder blijkt dat vooral in deeltijd werkende vrouwen, ook boven de 26 jaar, tot de opzeggers behoren. Opmerkelijk is dat vrouwen die in voltijd werken een hogere organisatiegraad hebben dan hun mannelijke collega's. Alle cijfers tonen aan dat in de sectoren die onder de Dienstenbond vallen, vrouwen tot 35 jaar zich beter organiseren dan mannen. Deze sectoren zijn: detailhandel, groothandel (waar zowel veilingen, groothandelsbedrijven in artikelen als Unigro en de automatiseringsbedrijven onder vallen), banken, verzekeringen, sociale zekerheid en Vubig (verzamelnaam voor o.a. recreatiebedrijven, uitgeverijen en boekhandels en uitkeringsgerechtigden). Uit de FNV-barometers blijkt dat de Dienstenbond FNV in al deze sectoren de 'grootste' bond is en de meeste werknemers weet te organiseren.

Tot nu toe is de bond erin geslaagd met de ledengroei de arbeidsmarktontwikkelingen te volgen. Oftewel: het aantal leden groeit in samenhang met de toename van het aantal banen. Dat klinkt positiever dan het is. Want ondanks de groei in aantallen leden blijft de organisatiegraad in verschillende sectoren bijzonder laag. Er geldt een gemiddelde organisatiegraad van 4,4%. Dit lage cijfer is mede te verklaren door het werken in deeltijd. In verschillende sectoren is de organisatiegraad onder voltijdwerknemers aanzienlijk hoger dan die onder deeltijdwerknemers. Voorbeeld: in de detailhandel is de organisatiegraad van vrouwen boven de dertig die voltijd werken

19,8%, van dezelfde leeftijdscategorie die in deeltijd werkt is dat slechts 2,9% (3).
In de sectoren detailhandel en banken/ verzekeringen is het aantal vrouwelijke leden in twee jaar tijd opvallend gestegen. Met name de acties tegen de nieuwe winkelsluitingstijden leidden tot een opvallende piek in aanmeldingen van vrouwen. Jonge vrouwen vormen dus een grote categorie van potentiële leden. Dat is overigens ook te verklaren door de aard van de groeiende werkgelegenheid in de dienstverlenende sector: veel administratief werk, verkoopfuncties etc. Functies op het terrein van de zogenaamde 'vrouwenberoepen' die vaak in deeltijd vervuld worden.
In 1990 werkten in de sectoren die onder de Dienstenbond vallen 55% van de vrouwen en 19% van de mannen in deeltijd. Kortom: de Dienstenbond FNV zal verder kunnen groeien door het aansluiten bij de belangen van met name jonge vrouwen. Een niet eenvoudige opgave waar ook in andere bonden nog geen succesvolle strategieën voor ontwikkeld zijn. Ter vergelijking: ook in traditioneel sterke vakbondsbolwerken als de Industriebond FNV blijkt het moeilijk om vrouwelijke werknemers te organiseren. In de schoonmaakbranche bijvoorbeeld is de organisatiegraad nog geen 4%.

Drie methodieken

Tussen de regels door is in dit artikel al gesteld dat de huidige verenigingsorganisatie onvoldoende in staat is om de 'nieuwe' werknemer ofwel jongeren en vrouwen te bereiken. Ondanks het positieve actiebeleid voor de vereniging en het streven op ieder niveau vrouwen voor functies te vinden, is de vereniging voor een deel nog vergrijsd te noemen (4). In de afdelingen, de bondsraad en het congres zijn jongeren en vrouwen ondervertegenwoordigd. Deze organen hebben grote invloed op het bepalen van het beleid. Om niet in de vicieuze cirkel terecht te komen waarin de nieuwe werknemers zich bijvoorbeeld niet in het arbeidsvoorwaardenbeleid herkennen, zijn de laatste jaren nieuwe methodieken ontwikkeld.
1. Een eerste methodiek is de jaarlijkse enquête die in het bondsblad staat, door ieder lid ingevuld kan worden en op basis waarvan bepaald kan worden welke 'grote' thema's de leden aanspreken en wat men van het arbeidsvoorwaardenbeleid verwacht. Daarna worden er 'panel'-bijeenkomsten georganiseerd waarbij leden, die geen kaderlid zijn maar steekproefsgewijs uit het ledenbestand van de bond in die regio geselecteerd zijn, voor de discussie uitgenodigd worden. Naast het goed op de hoogte raken van de vragen die onder leden leven worden er zo leden bereikt die niet op de reguliere vergaderingen komen. Zowel de enquête als de panelbijeenkomsten zijn mede de basis voor de conceptnota arbeidsvoorwaardenbeleid die dan via de reguliere procedures wordt vastgesteld. Opmerkelijk is dat in de thema's die zo naar voren komen, de situatie op de arbeidsmarkt in de sectoren van de Dienstenbond weerspiegeld wordt. De leden die reageren verwachten dat de bond iets onderneemt tegen de 'pulp'-arbeid, de positie van deeltijdwerknemers verbetert (o.a. door grotere deeltijdbanen) en echt iets gaat doen aan de kwaliteit van het werk. Meer leden betrekken bij het ontwikkelen van het arbeidsvoorwaardenbeleid leidt dus tot een aantal thema's die tot voor een paar jaar hooguit in de marge stonden.
2. Een tweede methodiek is als bond meer zichtbaar worden in de verschillende sectoren. Iedere keer immers blijkt dat het ledental stijgt als er acties gevoerd worden, als de bond in de publiciteit en naar buiten treedt, als er regelmatig contact met de bond is. Voor veel werknemers in de dienstensector is een vakbond iets voor de industrie of de bouw en zij voelen zich er niet door aangesproken. Door bijvoorbeeld met 'de vakbondsbus' (een bus ingericht om mensen informatie te geven over het vakbondswerk) in een winkelcentrum te gaan staan, wordt de bond letterlijk zichtbaar. Extra 'investeren' dus in sectoren met een potentiële ledengroei.
Binnen de bond wordt al sinds een paar jaar - naast het reguliere werk als individuele dienstverlening en de collectieve onderhandelingen - in een planning bepaald welke bedrijven per sector als 'gezichtsbepalend' gezien worden en waarin extra geïnvesteerd wordt. Een voorbeeld uit 1991 is de 'promotietoer' die in een aantal grote bedrijven als De Efteling, Center Parcs, Madurodam en Slagharen gehouden werd. Met veel publiciteit kreeg de bond zo een behoorlijke naamsbekendheid in een sector waar veel werknemers nooit van een vakbond hadden gehoord. De planning van dergelijk vakbondswerk gericht op 'promotie' van de bond, het verhogen van de organisatiegraad en het behartigen van de belangen van de leden, loopt via drie sporen.
Het eerste spoor is het opzetten van structureel vakbondswerk: het intensiveren van de begeleiding van leden binnen een bedrijf. Scholing heeft hierbij een ondersteunende functie. Dit spoor geldt met name voor bedrijven waar de organisatiegraad zodanig is dat hier wat mee te bereiken is. Bij een concern als Ahold gaat de bond letterlijk over de grens doordat men al in Europees verband bij elkaar komt. Bij een aantal grote banken en verzekeringsconcerns geldt ook een extra begeleiding (5).

Het tweede spoor is het opzetten van projecten op plaatsen waar de bond nog nauwelijks leden telt. Het voorbeeld hiervan is het '1000 Winkelcentra'-project. Doel is om in winkelcentra netwerken van leden op te richten die elkaar informeren over bijvoorbeeld hun rechtspositie en die gezamenlijk in actie kunnen komen. Dit model is ontwikkeld na de winkelsluitingsacties: de werknemers hadden elkaar onderling leren kennen en zo konden ook de kleinere winkels bereikt worden. In de detailhandel zijn vooral de werknemers bij grote concerns als V&D, Ahold en KBB lid van een bond.
Het derde spoor is het 'ontginnen van witte vlekken' oftewel vakbondswerk opzetten in sectoren waar nog letterlijk niets is. Voorbeelden van een succesvolle strategie zijn de resultaten bij de reisbureau's en in de detailhandel. Bij reisburea's werd een principe-akkoord over een CAO afgesproken, bij de detailhandel gaat waarschijnlijk een basis-CAO gelden. Dit voorjaar staat o.a. de supermarkt centraal: daar zal een week actie gevoerd worden. In dit spoor blijkt publiciteit vaak zeer ondersteunend te werken. Niet zo vreemd: uit de FNV-barometers blijkt dat veel werknemers mede lid worden als er op TV uitgebreid aandacht aan hun situatie wordt besteed. Dit werken via een planning heeft overigens veel gevolgen voor de werkorganisatie die hier op afgestemd moet worden. Een week actievoeren in de supermarkten betekent letterlijk veel inspanning voor het apparaat. Het keuzes maken voor bepaalde bedrijven betekent als bestuurders strategisch nadenken over de inzet die gepleegd wordt. Het aloude model van 'op leden reageren, zij bepalen het' wordt hiermee voor een belangrijk deel verlaten en dat heeft behoorlijk wat gevolgen voor de cultuur van een vakbeweging.
3. Een derde methodiek die de laatste paar jaar ontwikkeld is en zeer succesvol blijkt, is het aansluiten bij een thema dat onder een categorie werknemers sterk leeft. Een voorbeeld is het 'kassaproject'. Kassa's bleken vaak letterlijk het sluitstuk van de winkel. In supermarkten en in warenhuizen als V&D en Hema bleken er veel klachten te bestaan. Te weinig ruimte, artikelen op moeten tillen, de streepjescode die niet klopte, het continu in één houding moeten zitten, kou en tocht. Kortom: letterlijk bezwarende arbeidsomstandigheden waar vaak geen aandacht aan besteed werd omdat cassières over het algemeen in deeltijd werkende vrouwen zijn. Een categorie die als 'tijdelijk' gezien wordt en waar doodgewoon niet over nagedacht werd.
In samenwerking met het NIA is toen een kassaproject in supermarkten ontwikkeld. Niet alleen door onderzoekers: in een werkgroep van cassières werd in overleg met de districtsbestuurster van de Dienstenbond en de onderzoekster een checklist ontwikkeld van eisen waar de ideale kassa aan zou moeten voldoen. Naast het via de praktijk op de hoogte komen hoe zo'n kassa er dan uitziet, heeft het project veel betekent voor de bewustwording van de vrouwen. Men zag zichzelf niet meer als 'dat meisje dat maar even werkt' maar als werknemers met recht op doodgewoon een goede stoel en een kassameubel. In de 'proef'-supermarkt steeg het ledenaantal aanzienlijk. Dat was niet het enige resultaat. De Arbeidsinspectie nam de resultaten van het onderzoek als basis voor een richtlijn waaraan binnen enkele jaren de kassa's moeten voldoen. De fabrikanten reageerden snel op het verzoek van de bond om de 'ideale kassa' te ontwerpen en aan een 'wedstrijd' op een landelijke dag voor de detailhandel mee te doen.
Een tweede voorbeeld is het project werkdruk. Veel mensen die in sectoren van de Dienstenbond FNV werken lijden onder werkdruk. Dat wordt steeds in de enquête over het arbeidsvoorwwaardenbeleid aangegeven. Veel leden hechten ook meer belang aan het verminderen van de werkdruk dan het alleen maar meer krijgen van geld. Mede door het van kracht worden van artikel 3 van de Arbo-wet is het mogelijk om dit zogenaamde 'vage' thema in vakbondsbeleid om te zetten. Op het congres van 1990 werden in de nota *Welzijn en Werkdruk* de lijnen voor dit beleid uitgezet. Het KBB (Bijenkorf, Hema) is het eerste concern waar de resultaten van een onderzoek naar de werkdruk nu bekend zijn. Een onderzoek waar veel werknemers aan meededen, met als conclusie dat door alle organisatieveranderingen en perikelen de positie van het personeel zeer in het gedrang is gekomen. Betere planning, leidinggeven en doodgewoon meer personeel zouden hier oplossingen voor zijn. Het KBB-onderzoek is een goed voorbeeld van de effecten van flexibilisering: zo werkt meer dan 70% bij de Hema op uiteenlopende contracten. Er is weinig binding en structuur meer. De mensen werken langs elkaar heen. Er wordt alleen op het resultaat gelet. Het is hier altijd een gekkenhuis. Antwoorden die illustratief zijn voor de 'moderne' arbeidsorganisatie waar de nieuwe werknemer doodgewoon steeds harder moet werken. Antwoorden ook die aangeven dat in het nabije vakbondsbeleid het accent niet alleen op de arbeidsvoorwaarden maar ook op de organisatie van de arbeid zal moeten liggen.
Het is hoe dan ook een spannende tijd voor de vakbeweging. Een tijd waar het op aankomt niet op de lauweren te rusten van een gestage groei, maar de nieuwe groepen op de arbeidsmarkt echt

te bereiken en hun positie te verbeteren.

Tineke de Rijk is bondsbestuurder van de Dienstenbond FNV

(1) Overigens worden in de recente CAO-onderhandelingen vrijwel overal afspraken gemaakt over preventiebeleid om het ziekteverzuim terug te dringen. Voorstellen om werknemers zelf de eerste ziektedagen te laten betalen en/of vakantiedagen bij ziekte in te leveren zijn vrijwel overal snel van tafel. In sommige CAO's, zoals bij het KBB, is bovendien afgesproken dat als de kortingen op de WAO doorgaan, werknemers die in de WAO geraken dit aangevuld zullen krijgen. Resultaten die minister De Vries al herhaaldelijk heeft doen uitroepen het systeem van de algemeen verbindend verklaring van CAO's te willen wijzigen. De vakbeweging is dus wel degelijk in staat om macht uit te oefenen.

(2) Gegevens afkomstig uit verschillende FNV-barometers. In deze barometers wordt in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam onderzoek gedaan naar bijvoorbeeld de samenstelling van de ledenbestanden. Inmiddels is een onderzoek gestart naar strategieën om de nieuwe leden te behouden.

(3) De onderzoekers Peter Kaspers en Jelle Visser hebben in de statistische analyse van het ledenbestand van de Dienstenbond een simulatie gemaakt van het effect wanneer de organisatiegraad onder deeltijdwerknemers gelijk zou zijn aan die onder voltijdwerknemers. Het zou tot een directe groei van bijna 41.000 leden leiden. Op een totaal aantal leden van 84.000 een aanzienlijk aantal.

(4) Ook ten aanzien van de werkorganisatie geldt een positief actiebeleid. Zo wordt er bij de werving en selectie van bestuurders een duidelijk voorkeursbeleid voor vrouwen gehanteerd.

(5) Mede door deze intensivering steeg de organisatiegraad bij de banken in een jaar van 4,1 tot 6,6% voor de totale sector en werd bij sommige bedrijven de 10% gepasseerd.

Professionalisering op z'n FNV's

De dreigende teloorgang van het brede beleid

John Stals

THEMA

De vakbeweging is gegrondvest op de samenwerking van onbezoldigde, vaak uit idealisme gedreven, kaderleden en bezoldigden die – in dienst van de leden – voorbereidend, ondersteunend en uitvoerend werk doen. Die samenwerking moet in balans zijn, maar staat tegelijkertijd onder voortdurende druk, onder meer doordat allerlei maatschappelijke ontwikkelingen de vakbeweging voortdurend voor nieuwe vragen plaatst. Die balans is aan het verschuiven in een ongunstige richting, zoals blijkt uit recente verwikkelingen. Zo heeft de reorganisatie van het regionale werk van de FNV – een reorganisatie die alleen betrekking heeft op de centrale, niet op de aangesloten bonden – nogal wat stof doen opwaaien. Ook was er commotie rondom het besluit van de FNV om het werkterrein tot arbeid en inkomen te versmallen, en de statutaire doelstelling maatschappijhervorming op 'hedendaagse' wijze vorm te geven. De manier waarop een en ander verloopt toont onverbloemd dat ook de FNV ten prooi is gevallen aan de verzakelijking van de jaren negentig. Het onbezoldigd kader wordt – in ieder geval voor wat betreft haar beleidsmatige invloed – naar de zijlijn geschoven. Met de idealen lijkt het diezelfde kant op te gaan. Structuren en werkterrein worden aldus meegezogen in de scheefgroei die bij FNV en bonden al jaren waarneembaar is: het steeds verder groeiende overwicht van 'het apparaat'.

Het gaat niet goed met de vakbeweging.

Machtsposities belemmeren vernieuwing

De vakbeweging hoort met haar tijd mee te gaan. De beroepsbevolking verandert van samenstelling en de wensen en behoeften van individuele

werkenden vormen evenmin een constant gegeven. Ook in sociaal en economisch opzicht verandert Nederland van gezicht. Het ontzuilingsproces gaat dóór. Nieuwe technologieën veranderen het karakter van de arbeid.
Toch slagen FNV en bonden er alsmaar niet in om in grote eensgezindheid de veranderingen te lijf te gaan en de eigen organisatie op de nieuwe ontwikkelingen af te stemmen. Voorstellen zijn er wel gedaan (opheffing van de aparte bonden en vorming van één ongedeelde FNV met een organisatorische opdeling die correspondeert met de bedrijfstakken; óf: de FNV opdelen in drie grote bonden in (semi)overheid, industrie en zakelijke dienstverlening), maar tot nu toe leden ze alle schipbreuk. Voortdurend blijken vooral de grote bonden de voornaamste dwarsliggers. Voor het afstaan van macht is veel durf nodig; vooralsnog blijkt dat te veel gevraagd.
Als gevolg van een budget dat door de aangesloten bonden te krap wordt gehouden (zegt de FNV), en door slecht intern management bij de FNV (zeggen FNV-bonden), heeft de centrale FNV al jarenlang een financieel probleem. Mede daardoor legden van het hervormingsplan *FNV 2000* (de bond in de buurt, nieuwe leden direct helpen, maatwerk voor doelgroepen, versterking van het uitkeringsgerechtigdenwerk) verschillende onderdelen successievelijk het loodje. Het *FNV 2000*-streven om één FNV-bond per CAO te hebben, kwam maar moeizaam uit de verf. Ook op latere plannen moest steeds weer worden ingeleverd (een centraal 06-nummer voor individuele dienstverlening bijvoorbeeld). Plannen genoeg, maar de grote bonden investeren liever in hun eigen service-apparaat dan dat ze meewerken aan een voor alle FNV-leden bereikbare vakbond in de buurt.

Regionale uitdagingen voor de vakbeweging

Een structuurwijziging is er wel van het regionaal FNV-werk. Naast de bonden met hun bedrijfs- en plaatselijke organisatie heeft de FNV-centrale een overkoepelende structuur voor gezamenlijk beleid op lokaal en districtsniveau. Deze FNV-structuur wordt gewijzigd en wordt per 1 september a.s. van kracht.
Verschillende redenen liggen aan die reorganisatie ten grondslag. Districten en afdelingen functioneren slecht, de betrokkenheid van de bonden bij het FNV-werk is gering, terwijl het regionaal niveau voor de vakbeweging veel aan belang heeft gewonnen. Denk maar aan items als ruimtelijke ordening, verkeer en vervoer, milieu, bedrijfsvestigingsbeleid, en natuurlijk de regionale organisatie van arbeidsvoorziening (RBA's), arbeidsmarkt-gerichte scholing (RBO's) en arbeidsmarktgerichte studie- en beroepskeuzevoorlichting (RDC's). Deze regionalisering vormt voor de vakbeweging een geweldige uitdaging. De structuurveranderingen waartoe inmiddels is besloten, zorgen voor vraagtekens bij de wijze waarop de FNV die uitdaging te lijf wil gaan.

Dreigende uittocht van FNV-kaderleden

De vertegenwoordigers van FNV-afdelingen (onbezoldigden) worden uit de districtsbesturen gezet; die gaan geheel bestaan uit bondsvertegenwoordigers mét mandaat – hetgeen doorgaans wel zal neerkomen op bezoldigde bestuurders. Het aanvankelijke plan om de onbezoldigde kaderleden slechts met 'doe-klussen' op te zadelen en het regionaal FNV-beleid geheel aan een uit bezoldigden samengesteld districtsbestuur toe te vertrouwen, heeft men enigszins terug moeten nemen, nadat onder kaderleden daarover de pleuris uitbrak. Maar veelzeggend is het wel...
Het heet nu dat de afdelingen hun positie behouden. Duidelijk is echter dat hun beleidsmatige invloed vermindert. Soms wordt deze reorganisatie als 'een stukje professionalisering' gepresenteerd. Er zijn echter signalen die wijzen op een enorme uittocht van kaderleden, en je vraagt je dan wel af volgens welke managementtheorie gewerkt wordt. Deze operatie heeft althans met professionalisering weinig van doen.
Na groot protest van kaderleden is ook een districtsraad als concessie in het verhaal gekomen. Die stelt drie keer per jaar het beleid op hoofdlijnen vast. In die districtsraad krijgen de afdelingen 40% van de plaatsen. Op de aanvankelijke, slechte plannen is dus wel wat teruggewonnen. Gerustgesteld zijn de kaderleden echter niet, nu inmiddels ook aan het concept van de 'brede vakbeweging' wordt gemorreld.

Kiezen is de kunst

Een interne FNV-werkgroep die de opdracht had een weg uit het financiële moeras aan te geven, koos medio '91 zonder plichtplegingen voor een versmalling van het werkterrein tot arbeid en inkomen. De FNV-kaderleden die zich hadden verenigd in een Initiatiefgroep om vooral de positie van onbezoldigde kaderleden in de nieuwe structuur veilig te stellen waren, – toch al geïrriteerd – nu door het dolle heen. De desbetreffende nota (*Minder beter*) werd daarom door de Initiatiefgroep aan de pers gelekt. Inmiddels is er een tweede nota gevolgd, *Kiezen is de kunst*, en zelfs een derde. Daarin wordt de argumentatie voor de voorgestelde weg sterk genuanceerd, maar de keuzes blijven dezelfde.

Breed op twee manieren

Waar gaat het eigenlijk om bij pleidooien voor een brede vakbeweging. Waarop slaat het bijvoeglijk naamwoord 'breed'? Daar worden verschillende betekenissen aan toegekend. Zo zegt de FNV-congresnota *Arbeid en Solidariteit* (1984): 'De FNV wil zich blijven opstellen als een brede vakbeweging die uit maatschappelijke idealen de inspiratie put voor de belangenbehartiging van de vakbondsleden'. De bedoelde idealen staan in de *FNV-Grondslag* die op het fusiecongres in 1981 is vastgesteld: gelijkwaardigheid, solidariteit, vrijheid en rechtvaardigheid. In *Arbeid en Solidariteit* worden deze idealen uitgewerkt in relatie tot de positie die verschillende groepen in de samenleving innemen.

'Breed' slaat hier dus op het feit dat de FNV zich niet alleen wil inzetten voor de belangen van de mensen met de vaste, beter betaalde banen, maar evenzeer voor jongeren die niet aan de slag komen, ouderen die vroegtijdig werden afgeschreven, vrouwen die ontmoedigd werden zelfstandig een beroep te kiezen, en minder geschoolden waaronder vooral buitenlanders, vrouwen en jongeren. 'Breed' heeft betrekking op de verschillende groepen wier belangen de FNV wil behartigen. Dat wordt in *FNV 2000* (1987) nog eens herhaald. In *Arbeid en Solidariteit* worden ook 'vakbondstaken als de sociale zekerheid, internationaal werk, onderwijs, woon- en leefmilieu, en dergelijke' genoemd, maar niet verder uitgewerkt. Op dat punt voegt *FNV 2000* echter een nieuw element toe: 'De FNV wil haar belangenbehartigende en dienstverlenende taken uitdrukkelijk blijven verbinden met het streven naar een rechtvaardige, democratische en leefbare samenleving, nationaal en internationaal'. En: 'De diverse individuele en groepsbelangen kunnen, ook op langere termijn, in de visie van de FNV pas echt veilig gesteld worden in een samenleving die gekenmerkt wordt door op vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit gebaseerde menselijke verhoudingen; door de zorg voor het behoud van het natuurlijk leefmilieu en eerbiediging van de mensenrechten; door op vrede, ontspanning en samenwerking gerichte internationale verhoudingen; door verbetering van de internationale welvaartsverdeling ten gunste van de ontwikkelingslanden. (...) Bij de opbouw van zo'n samenleving kan ook de actieve inzet van de FNV, naast die van vele andere organisaties en groepen, niet gemist worden. De FNV wil hierbij samenwerken met anderen, maar zal daarin uiteraard haar eigen afwegingen maken'.

'onbezoldigden worden met 'doe'-klussen opgezadeld'

Aan het begrip 'breed' wordt aldus een nieuw element gekoppeld: de opstelling van de vakbeweging inzake – een aantal – kwesties die voordien het domein waren van de overheid, de politieke partijen en de nieuwe sociale bewegingen. Dat element werd in de praktijk al wel gehanteerd (de kruisraketten en de plannen van de commissie-Dekker m.b.t. de gezondheidszorg, om maar twee recente voorbeelden te noemen), maar zo luid en duidelijk op papier stond het nog niet eerder.

Leden en kaderleden dragen de breedheid

In *Het nieuwe huis van de arbeid* (1987) waarmee de Bouw- en Houtbond FNV de nota *FNV 2000* heeft willen 'aanvullen', worden expliciet drie kenmerken van de FNV als brede vakbeweging onderscheiden. Behalve de verbinding van belangenbehartiging en dienstverlening met haar streven naar maatschappijhervorming, en de oriëntatie op alle werknemers én uitkeringsgerechtigden, is het derde kenmerk dat de vakbeweging niet buiten de actieve betrokkenheid van leden en kaderleden kan. 'De vakbeweging heeft voor velen van hen ook een grote betekenis voor de bewustwording en ontplooiing en voor het tot uiting brengen van maatschappelijke bewogenheid'. (1)

'Een vakbeweging die zich laat leiden door idealen als gelijkwaardigheid en solidariteit, en op grond daarvan democratisering van bedrijven en instellingen nastreeft, zal daaraan ook consequenties moeten verbinden voor de wijze waarop ze zelf met haar leden omgaat. (...) Tegelijkertijd is de democratisering van de vakbeweging en de actieve betrokkenheid van de leden en kaderleden ook te beschouwen als een noodzakelijke voorwaarde voor een breed beleid. Een breed beleid kan immers pas werkelijkheid worden als het gedragen wordt door kadergroepen die dat beleid in hun bedrijf en buurt in praktijk kunnen en willen brengen. Interne democratisering en actieve betrokkenheid van (kader)leden zijn derhalve consequentie van en voorwaarde voor een vakbeweging die een brede vakbeweging wil zijn'.(2) Wie zou dat willen betwisten?

Het apparaat wint steeds meer terrein

Breed beleid en interne democratisering zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden. Kaderleden zijn voor een breed beleid onontbeerlijk. Maar juist op het punt van het vrijwilligerswerk groeit

de FNV steeds verder scheef. Dat geldt zowel voor de centrale als voor aangesloten bonden. De vergrijzing van het ledenbestand en het uitblijven van nieuwe kaderleden hebben de bezetting van de afdelingsbesturen een armetierige aanblik bezorgd.
Daar heeft de vakbeweging het ook zelf naar gemaakt. Zo komt bijvoorbeeld uit alle hoeken van de vakbeweging steeds dezelfde klacht naar voren: 'het lijkt wel alsof de kaderleden er zijn voor het apparaat, in plaats van andersom!'. Waar vroeger betaalde bestuurders als regel bestuursvergaderingen in de afdelingen bijwoonden en op andere manieren daadwerkelijke steun aan de activiteiten van het onbezoldigde kader verleenden, mag je nu in je handen knijpen, als dat één keer per jaar het geval is. Als afdeling een beroep doen op een regiokantoor heeft ook nauwelijks zin.
Gegeven het feit dat de aangesloten bonden zich vooral op de arbeidsvoorwaarden richten, is het vooral de FNV-structuur die het concept van de 'brede vakbeweging' moet dragen. Echter, sinds jaar en dag worden de FNV-kaderleden in districten en afdelingen aan hun lot overgelaten. Met een handjevol – meestal zwaar overvraagde – districtsbestuurders moeten de kaderleden 'in de regio' het maar doen. Het centrale FNV-apparaat wordt vooral op het Haagse circuit gericht en laat zich in de regio niet zien. Een afname – binnen de FNV zelf – van het draagvlak voor het concept van de 'brede vakbeweging' is daarvan een rechtstreeks gevolg. Niet zonder reden voorspelde Reynaerts in 1985 al dat de vakbeweging haar werkterrein zou gaan versmallen!(3)

De breedheid uitbesteden?

Vanuit FNV- en bondstoppen wordt bezworen dat de besluiten alleen gevolgen hebben voor de werkorganisatie van de FNV en niet voor de inhoud van het werk. Wat opvalt is dat geen enkele bondsraad aan die beoordeling te pas is gekomen. Waarom leggen bondsvoorzitters over dat standpunt geen verantwoording af tegenover hun achterban? Het is immers maar zeer de vraag of dat standpunt steekhoudend is.
De FNV stopt met het 'in eigen huis' onderhouden van deskundigheid op bepaalde gebieden. Zo zal op volkshuisvestingsgebied voortaan de Bouw- en Houtbond een grote(re) inbreng hebben, waarmee die bond twee petten op het hoofd gedrukt krijgt: die van bewaker van de (consumenten)belangen van alle FNV-leden terzake én die van behartiger van de (werknemers)belangen van de eigen leden. Daarmee lijkt één dilemma voldoende geschetst.
Heeft de FNV bepaalde deskundigheid niet in huis, dan zullen 'bevriende' organisaties ingeschakeld worden. Die zullen dan adviezen aan de FNV gaan voorleggen die dan echter niet meer door de FNV op waarde geschat kunnen worden. Een aardige illustratie daarvan leverde Bé van der Weg, de voorzitter van de Industriebond FNV, in de Volkskrant van 11 februari j.l. Sprekend over de invoering van milieuheffingen zei hij: 'Dat eenzijdige zie ik ook in de milieubeweging. Die mag als luis in de pels de zaken natuurlijk wel scherp neerzetten, maar heeft tegelijkertijd de plicht om ook de maatschappelijke gevolgen van haar standpunten onder ogen te zien. Zoals de inkomenspositie van de mensen, de concurrentiepositie van de Nederlandse industrie en de werkgelegenheid. Die dingen zijn met elkaar verbonden en vormen samen met het milieu een evenwicht'. De spijker op zijn kop. Die afweging van economische en milieu-aspekten vindt niet plaats bij milieu-organisaties. Maar ondertussen wel de eigen deskundigheid op dat punt om zeep helpen? Wie gaat nu voortaan voor de FNV die afweging maken?
Ook plaatselijke afdelingen kunnen nu niet meer het eigen centrale apparaat op zulke zaken aanspreken. Bovendien hebben zij minder gemakkelijk toegang tot die 'bevriende organisaties', zeker als die adviezen ook nog eens geld gaan kosten. Op lagere niveau's moet men het dus verder maar zelf uitzoeken.
Al met al is mijn conclusie dat juist datgene wat het FNV-beleid tot een 'breed' beleid maakt, wordt uitbesteed. En op termijn – want dat is dan onontkoombaar – helemáál wordt losgelaten.

Trends ombuigen

Veel van de trends die in het bovenstaande worden beschreven, zijn niet van vandaag of gisteren. Tot nog toe is er binnen de FNV weinig bereidheid om onderzoek te doen naar mogelijkheden de eigen organisatie aantrekkelijker te maken voor de eigen leden en kaderleden. Naar mijn mening moet er stevig geïnvesteerd worden om het functioneren van de vakbeweging in al haar geledingen te verbeteren én de organisatiegraad te verhogen. Beter dan onderlinge machtsspelletjes te spelen op de paar vierkante centimeters die nu vakbondsterrein heten, is het om met een gezamenlijke krachtsinspanning te proberen dat totale terrein te vergroten.
Nu overheerst de neiging om zich bij bestaande trends neer te leggen en de teloorgang maar over zich heen te laten komen. Want vrolijk word je er nu niet van. De zogenaamde professionalisering die 'ontdemocratisering' tot gevolg heeft, en de versmalling van het werkterrein, vergroten de afstand tussen het FNV-apparaat en de kaderleden

steeds verder. Dat effect wordt versterkt door de in dit verband nog niet genoemde, maar eveneens belangrijke schaalvergroting. Die zal immers tot gevolg hebben dat (potentiële) leden de vakbeweging nog minder in hun buurt zullen tegenkomen. Ook uit onderzoeken is gebleken dat juist dat directe contact onontbeerlijk is. Daarom worden mensen lid.
Gelijksoortige processen zijn in aangesloten bonden aan de gang. De wijze waarop de discussie over zaken als structuur en werkterrein (niet) wordt gevoerd en de inhoud van de voorstellen, geven voedsel aan de vrees dat de FNV de weg opgaat van een 'brood & boter'-vakbeweging die zich bij de bestaande maatschappelijke orde heeft neergelegd. Ik krijg graag ongelijk.

John Stals is lid van de bondsraad van AbvaKabo, secretaris van de FNV-afdeling Delft en lid van de landelijke Initiatiefgroep van FNV-afdelingen

(1) Hendriks, L., S.W.G. Ruesen, J.J.C. Sprenger (1987), Het nieuwe huis van de arbeid, Amsterdam/Woerden
(2) Leisink, P.L.M. (1989), Structurering van de arbeidsverhoudingen, Van Arkel/Utrecht
(3) Reynaerts, W.H.J. (1985), Kantelende posities, arbeidsverhoudingen in een keertijd, in: OSA 1985

Doelgroepenbeleid als uitdaging en risico

FNV en de uitkeringsgerechtigden

Rik van Berkel

THEMA

Het jaar 1987 stond binnen de FNV in het teken van een bezinning op haar positie in een veranderend maatschappelijk bestel. Tot deze bezinning, waarvan de nota *FNV 2000* de weerslag vormde, bestond gerede aanleiding, alleen al gezien de zorgwekkende ontwikkeling in ledenaantallen van de FNV-bonden. Bovendien bleken bepaalde maatschappelijke groeperingen structureel ondervertegenwoordigd in het ledenbestand dat een afspiegeling vormde van de samenstelling van de beroepsbevolking in de jaren vijftig in plaats van die in de jaren tachtig. De 'traditionele' werknemers in 'traditionele' vakbondsbolwerken overheersten, terwijl de 'moderne' loonafhankelijken in de 'moderne' sectoren nauwelijks enthousiast te maken waren voor het vakbondslidmaatschap.
Het antwoord van de FNV op deze situatie bestond onder meer uit een versterking van het zogenoemde doelgroepenbeleid (een vergelijkbare ontwikkeling deed zich in de jaren tachtig ook binnen het CNV voor). *FNV 2000* onderscheidde zeven doelgroepen: jongeren, vrouwen, deeltijdwerkers, werknemers met flexibele arbeidscontracten, middelbaar en hoger personeel, etnische minderheden en uitkeringsgerechtigden. Het doelgroepenbeleid diende het vakbondswerk voor de onderscheiden groepen te stimuleren en de vakbeweging voor hen aantrekkelijker te maken. Op die manier zou aan hun ondervertegenwoordiging in de vakbeweging een einde gemaakt moeten worden.
Het spreekt voor zich dat, wil dit steven kans van slagen maken, de introductie van een doelgroepenbeleid een meer dan louter kosmetische operatie zal moeten zijn. Het doorbreken van de marginale positie die de genoemde groepen in de vakbeweging innemen, vereist tevens dat het op hun belangenbehartiging gerichte vakbondswerk uit de marginaliteit wordt gehaald en tot de kern van het vakbondsbeleid weet door te dringen. Op dat punt stelt *FNV 2000* nauwelijks gerust. Tevergeefs zoekt men naar de logische gevolgtrekking uit bovenstaande constatering over de samenstelling van het ledenbestand: wanneer dat een afspiegeling vormt van de beroepsbevolking in de jaren vijftig, geldt dan niet hetzelfde

voor het FNV-beleid zelf? Aan de hand van de lotgevallen van één van de doelgroepen, de uitkeringsgerechtigden, zal ik illustreren dat deze vraag bevestigend beantwoord dient te worden.

Secretariaat

De groeiende aandacht van de FNV voor uitkeringsgerechtigden dateert uit de jaren zeventig, toen die een volwaardige plaats binnen beleid en organisatie van de vakbeweging opeisten. Dat leidde in 1981 tot de oprichting binnen de FNV van het Secretariaat Uitkeringsgerechtigden (later omgedoopt in Secretariaat Uitkeringsgerechtigden en Ouderen) en tot het opzetten van organisatiestructuren voor uitkeringsgerechtigden in FNV-bonden en FNV-centrale. *FNV 2000* werd mede gepresenteerd als een nieuwe impuls voor het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden; een stelling die overigens niet door alle uitkeringsgerechtigde FNV-leden werd gedeeld, getuige de oprichting buiten de FNV van de Bundeling Uitkeringsgerechtigden in hetzelfde jaar dat *FNV 2000* het licht zag.

Niet kan worden ontkend dat het FNV-vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden na 1987 sterk is gegroeid. Er werden voorzichtige maar vastberaden stappen gezet om de ontstane cultuur van vergaderen en adviseren om te zetten in een cultuur van concrete belangenbehartiging en dienstverlening ten behoeve van uitkeringsgerechtigden. Het Secretariaat publiceerde een ongekende hoeveelheid beleidsnota's, hetgeen de opgelopen achterstand van de FNV op het gebied van vakbondsbeleid voor uitkeringsgerechtigden illustreert.

Het aantal bezoldigde begeleiders van vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden groeide. Het aandeel van uitkeringsgerechtigde leden op het totale ledenbestand van de FNV-bonden bedroeg in 1990 circa 20%: ruim 12% VUT- en AOW-gerechtigden, bijna 6% arbeidsongeschikten en 2% werklozen. Bij de bonden bestendigde en versterkte de Voedingsbond FNV haar bekende voortrekkersrol in het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden, onder andere door het oprichten van onderhandelingsteams: teams van uitkeringsgerechtigden die op basis van klachteninventarisaties het beleid van uitvoeringsinstanties trachten te benvloeden.

Scheve verhouding

Al deze wapenfeiten kunnen echter van een keerzijde worden voorzien.

De toenemende activiteiten van plaatselijke en regionale werkgroepen uitkeringsgerechtigden in de FNV-centrale (*FNV 2000* had immers gepleit voor nauwere samenwerking van FNV-bonden in het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden) leidde niet tot een versterking van de positie van uitkeringsgerechtigden in de beleidsvoorbereiding en de beleidsvaststelling binnen de centrale. Kwam in 1987 het accent in het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden, op goede gronden overigens, binnen de FNV-centrale te liggen, in 1991 werd de positie van de FNV-centrale in de beleidsvorming verzwakt ten gunste van de afzonderlijke bonden en werden kaderleden die in de vakcentrale actief waren, in de rol van uitvoerders van het beleid gedrongen.

De indrukwekkende hoeveelheid beleidsnota's die ten behoeve van het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden werd gepubliceerd, wordt herhaaldelijk bedreigd met het risico tot een enorme papierwinkel te worden. De betrokkenheid van kaderleden bij de totstandkoming ervan is niet optimaal, het omzetten van formeel beleid in vakbondspraktijk van kaderleden vraagt om bezoldigde begeleiding en ondersteuning. Bovendien is actieve participatie in het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden allesbehalve een traditie en stelt aan hen volledig nieuwe eisen.

In de jaren tachtig vond weliswaar een zelfs spectaculair te noemen groei plaats van het aantal bezoldigden ten behoeve van het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden, de verdeling van mensen en middelen binnen de vakbeweging vormt bij lange na nog geen afspiegeling van de samenstelling van het ledenbestand. Nog afgezien van het feit dat het gebrek aan traditie binnen de vakbeweging om 'uitkeringsvoorwaarden' te formuleren en te realiseren, een extra inspanning op dat terrein zeer legitiem zou maken.

De ledencijfers wat betreft uitkeringsgerechtigden mogen indrukwekkend zijn, de organisatiegraad van uitkeringsgerechtigden blijft nog ver achter bij die van betaald werkenden (bij benadering bedroeg de organisatiegraad binnen de FNV-bonden in 1990: betaald werkenden, 13,5%; arbeidsongeschikten 7,7%; gepensioneerden 5,1%; werklozen 3,2%). Bovendien is het grote aantal uitkeringsgerechtigde leden van FNV-bonden eerder het resultaat van ledenbehoud en ledenbinding dan van ledenwerving. De, hoofdzakelijk oudere, uitkeringsgerechtigde leden beschouwen de continuering van hun lidmaatschap vrijwel als een vanzelfsprekendheid. Van het zo vaak gehanteerde beeld van het calculerende vakbondslid dat tot continuering of beëindiging van het lidmaatschap besluit op basis van een afweging van contributiekosten enerzijds en baten in termen van belangenbehartiging en dienstverlening anderzijds, is onder veel ouderen geen sprake. Jongere uitkeringsgerechtigden daaren-

tegen zijn binnen de FNV-bonden schaars. Zij zien weinig aanleiding om als uitkeringsgerechtigde lid te worden van een vakbond die in hun ogen primair de belangen van betaald werkenden behartigt.

Participatie

Vooralsnog is het doelgroepenbeleid er niet in geslaagd het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden uit de marginaliteit van het FNV-gebeuren te halen en tot één van haar kernactiviteiten te maken. Het uitkeringsvoorwaardenbeleid staat nog in de kinderschoenen. Dat hoeft gezien de korte geschiedenis van het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden niet te verbazen. Problematischer is echter dat pogingen van kaderleden en bezoldigden om deze situatie te doorbreken, herhaaldelijk op grote weerstand stuiten. De wijze waarop de vakbeweging in haar betrokkenheid bij de uitvoering van de sociale zekerheid gestalte geeft aan vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden, is illustratief.

De uitvoeringspraktijk van de sociale zekerheid is van grote invloed op de leefsituatie van de miljoenen Nederlanders die voor hun inkomen op een uitkering aangewezen zijn. De positie van de vakbeweging binnen die uitvoeringspraktijk blijft vaak onderbelicht. Vanuit het perspectief van de belangenbehartiging voor mensen met een uitkering is dat vooral te betreuren omdat die vakbondspositie niet onaanzienlijk is.

In de uitvoeringsorganisatie van de werknemersverzekeringen draagt de vakbeweging bestuurlijke verantwoordelijkheid; in de uitvoering van de sociale voorzieningen heeft ze zitting in diverse adviescolleges. De vakbeweging organiseert bovendien ruim 200.000 cliënten van uitvoeringsorganisaties: werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden. Daarnaast organiseren twee FNV-bonden, de AbvaKabo en de Dienstenbond FNV, nog eens duizenden werknemers in de uitvoeringsinstanties (bedrijfsverenigingen, sociale diensten, GMD en dergelijke). De vertegenwoordiging van de vakbeweging in bestuurlijke organen en adviescolleges, èn haar rol als organisatie van de mensen voor en achter het loket, bieden unieke mogelijkheden om het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden in de uitvoering van de sociale zekerheid op te bouwen en te versterken. In de alledaagse vakbondspraktijk blijven deze mogelijkheden echter danig onderbenut.

Vertegenwoordigers van FNV-bonden en FNV-centrale verrichten hun werk vaak geïsoleerd. Van ondersteunend beleid is vaak geen sprake, van contacten met de uitkeringsgerechtigde achterban evenmin. De situatie binnen de Voedingsbond FNV, waar niet alleen onderhandelingsteams bestaan maar bovendien sprake is van een geregeld contact tussen deze teams en de bondsvertegenwoordiger in de besturen van de bedrijfsverenigingen, heeft in andere FNV-bonden nog geen navolging gevonden. Het komt geregeld voor dat dergelijke vertegenwoordigende functies worden waargenomen door bezoldigden die aan het eind van hun carrière staan, of door kaderleden voor wie het een erkenning betekent voor hun jarenlange inzet voor de vakbeweging.

Over de wijze waarop uitkeringsgerechtigden invloed uit dienen te oefenen op de uitvoeringspraktijk, bestaat binnen de FNV geen overeenstemming. Moeten zij direct invloed uit kunnen oefenen op de inbreng van vertegenwoordigers? Moet de betrokkenheid van uitkeringsgerechtigden georganiseerd worden via deelname aan de zogenaamde ledenraden en consumentenpanels van bedrijfsverenigingen of via de deelnemersraden van pensioenfondsen die hen in het algemeen slechts beperkte beïnvloedingsmogelijkheden bieden? Moet de vakbeweging aansluiting zoeken bij door belangenorganisaties van uitkeringsgerechtigden ontwikkelde vormen van cliëntenparticipatie, zoals de Kliëntenraden bij Gemeentelijke Sociale Diensten, en de GAK/GMD-overleggen bij bedrijfsverenigingen en Gemeenschappelijke Medische Diensten?

'jonge uitkeringsgerechtigden zijn binnen de vakbeweging schaars'

Bij de twee FNV-bonden die de werknemers in de uitvoeringsinstanties organiseren is de kwaliteit van de dienstverlening aan uitkeringsgerechtigden geen onderdeel van het beleid. De belangenbehartiging richt zich op de traditionele vakbondstaken, de arbeidsvoorwaarden en de rechtspositie. Een verbinding tussen het werk van de werknemers in uitvoeringsinstanties en de belangen van uitkeringsgerechtigden wordt niet gelegd.

Aangrijpingspunten genoeg

Het leidt geen twijfel dat de vakbeweging over tal van mogelijkheden beschikt om een belangenorganisatie voor uitkeringsgerechtigden te zijn. Het voorbeeld van de uitvoering van de sociale zekerheid maakt dat duidelijk. Een zelfde redenering zou gehanteerd kunnen worden voor de arbeidsvoorziening, waarin de vakbonden ook een belangrijke stem hebben. En natuurlijk biedt het arbeidsvoorwaardenbeleid zelf talrijke aanknopingspunten voor belangenbehartiging voor uitkeringsgerechtigden.

Het slagen of falen van het doelgroepenbeleid voor uitkeringsgerechtigden lijkt dus niet primair afhankelijk van het bestaan van aangrijpingspunten voor vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden. Veeleer is het de vraag in hoeverre die aangrijpingspunten daadwerkelijk worden benut die voor de toekomst van het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden van doorslaggevende betekenis zijn. Daarvan zal het ook afhangen of het doelgroepenbeleid uiteindelijk een kosmetische operatie zal blijken te zijn of daadwerkelijk tot het hart van het vakbondsbeleid zal weten door te dringen.

Dat brengt mij terug bij de stelling dat de ondervertegenwoordiging van bepaalde maatschappelijke groeperingen in het ledenbestand van de vakbeweging niet alleen een gevolg is van verschuivingen in het maatschappelijk veld waarin de vakbeweging opereert, maar tevens samenhangt met het beleid van de vakbeweging zelf.

Het is niet toevallig dat de zeven door de FNV tot doelgroep benoemde maatschappelijke groepen geen van alle voldoen aan de kenmerken van de traditionele achterban van de vakbeweging: de mannelijke, blanke, in een vast dienstverband voltijd werkende kostwinner. Ontwikkelingen in het arbeidsbestel hebben de 'normaliteit' van dit type vakbondslid ondermijnd. De differentiatie en individualisering die de ontwikkelingen in het arbeidsbestel kenmerken, hebben geleid tot een toename van de heterogeniteit onder de achterban van de FNV en vragen om een herdefiniëring van vormen van collectiviteit en solidariteit.

'biedt betaalde arbeid voldoende basis voor solidariteit?'

Arbeidsbestel

Daarbij is vooral de rol van de betaalde arbeid, die sinds de opkomst van de vakbeweging de spil vormt van het vakbondsbeleid, in het geding. Kan de betaalde arbeid nog wel de basis vormen van solidariteit binnen de samenleving in het algemeen en binnen de vakbeweging in het bijzonder? Is het wel wenselijk om, tegen de achtergrond van de milieuproblematiek en de toenemende monetarisering van intermenselijke betrekkingen, in het kader van een verhoging van de arbeidsparticipatie alle kaarten te zetten op een uitbreiding van betaalde banen in plaats van op een grondige herverdeling van verschillende vormen van arbeid? Biedt het huidige stelsel van sociale zekerheid nog wel bescherming aan degenen die er het meest op zijn aangewezen? Moeten we, met andere woorden, niet toe naar een grondige herziening van het huidige arbeidsbestel?

Het is in deze en vergelijkbare vraagstukken die raken aan de toekomst van het arbeidsbestel en de verzorgingsstaat, dat zowel de uitdaging als het risico van het doelgroepenbeleid van de FNV is gelegen. De uitdaging, omdat de diverse doelgroepen bij kunnen dragen aan het ontwikkelen van een voor de vakbeweging nieuwe kijk op arbeid. Om bij het voorbeeld van uitkeringsgerechtigden te blijven: indien de FNV het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden serieus ontwikkelt, neemt de kans toe dat uitkeringsgerechtigden de FNV zullen confronteren met vragen aangaande de realiseerbaarheid van volledige werkgelegenheid, de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid, de autonomie die uitkeringsgerechtigden in het huidige stelsel van sociale zekerheid geboden wordt, de verhouding tussen het streven naar volledige en volwaardige werkgelegenheid, enzovoort. Dergelijke thema's leiden nu al in de opvattingen van veel uitkeringsgerechtigden tot ambivalenties met betrekking tot de zegeningen van het huidige arbeidsbestel. Maar in FNV-verband blijven ze veelal onbesproken hetgeen tot gevolg heeft dat de meeste uitkeringsgerechtigden bij gebrek aan een perspectief op alternatieve bestaanszekerheden, terugvallen op de traditionele rol van de betaalde arbeid.

Volhardt de FNV in haar huidige beleid om dergelijke kwesties buiten de deur te houden, dan valt te voorzien dat doelgroepen hun marginale positie zullen blijven behouden. En daar ligt dan meteen het risico van het doelgroepenbeleid, namelijk dat de FNV haar pretentie om een belangenorganisatie te willen zijn voor alle loonafhankelijken en uitkeringsgerechtigden, overeind houdt zonder de consequenties die een dergelijke pretentie voor haar beleid heeft, te trekken. De toch al vaak optredende discrepantie tussen het formele, op papier vastgelegde beleid enerzijds en de concrete vakbondspraktijk anderzijds zal dan alleen nog maar groter kunnen worden. In een dergelijke situatie belangenorganisaties voor uitkeringsgerechtigden buiten de vakbeweging (en geldt een zelfde redenatie niet voor zelforganisaties van andere groepen?) van categoralisme betichten, zoals nog al te vaak gebeurt, komt op zijn zachtst gezegd aanmatigend over.

Concluderend lijkt het niet overdreven om te stellen dat de vakbeweging zich al enige tijd op een tweesprong bevindt. Of ze houdt vast aan haar tradities, waarvan ik eerder betoogde dat die nog slechts een gedeelte van de bevolking (en van de

FNV-achterban) zekerheden kunnen bieden. Of ze gaat de bepaald niet eenvoudige weg op van het definiëren van nieuwe zekerheden en het herijken van de hedendaagse betekenis van traditionele verworvenheden. Een dergelijke modernisering van vakbondsbeleid maakt geen halt bij de fundamenten van de vakbeweging, zoals de FNV die neergelegd heeft in de *FNV-Grondslag*. Dat vraagt om een nieuwe *FNV 2000*, waarin ditmaal niet bij voorbaat wordt uitgesloten dat de grondslagen van de FNV onderdeel van het vernieuwingsproces zijn.

Rik van Berkel is universitair docent aan de Vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij promoveerde eind 1991 samen met Theo Hindriks op het proefschrift 'Uitkeringsgerechtigden en Vakbeweging; over de modernisering van het arbeidsbestel'.

Literatuur:

Berkel, R. van, H. Coenen (1990), Over eenheid en verscheidenheid onder uitkeringsgerechtigden, Zeggenschap jrg. 1/5, Welboom, Amsterdam
Berkel, R. van, T. Hindriks (1991), Uitkeringsgerechtigden en Vakbeweging. Over de modernisering van het arbeidsbestel, Van Arkel, Utrecht:
FNV (1987), FNV 2000, Amsterdam
FNV (1988), Grondslag, Amsterdam
Koekkoek, H. (1989), Het doelgroepenbeleid van het CNV ten aanzien van Anders Aktieven en Senioren, CNV, Utrecht
Koopman, J., M. Tulleken (1991), Afhankelijk maar niet onmondig. Participatie vann uitkeringsgerechtigden in de sociale zekerheid in kaart gebracht, Isor, Utrecht
Nijnatten, H. van (1987), Onderhandelingsteams uitkeringsgerechtigden. Een onderzoek in opdracht van de Voedingsbond FNV, Utrecht
Nijnatten, H. van (1991), Baanbrekende belangen. Een bijdrage aan de evaluatie van het zes-bondenprojekt in het kader van FNV 2000 'Begeleiding van uitkeringsgerechtigden in de regio', Amsterdam
Snel, J. (1988), Niet bij structuur alleen, Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn jrg. 12/3, Van Arkel, Utrecht
Zwart, K. (1991), Baanbrekende belangen. De brede vakbeweging en de positie van uitkeringsgerechtigden, Zeggenschap jrg. 2/2, Welboom, Amsterdam

De actualiteit van arbeidstijdverkorting

Marianne Dauvallier

THEMA

'Wij denken nu aan een verkorting van bijvoorbeeld 48 naar 45 uur en sommigen zijn geneigd dit reeds als een voldongen feit te beschouwen. Daarna komt echt het probleem 45 of 42 uur aan de orde, vervolgens 42 of 40 uur en er is geen enkele reden waarom men in de toekomst niet een 36-urige, een 32-urige of een nog kortere werkweek zou overwegen' (Prof. dr. P. Kuin in *Arbeidstijdverkorting*, een brochure van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Haarlem 1960).
Deze voorspelling van professor Kuin uit 1960 is grotendeels uitgekomen. Het 'probleem' van de 40-urige werkweek werd al begin jaren zestig opgelost. In 1961 werd een vijfdaagse werkweek van 45 uur ingevoerd. Vrij snel daarna werd de werkdag teruggebracht tot acht uur, waardoor de 40-urige werkweek ontstond. In een periode van nog geen tien jaar was de arbeidstijd verkort met acht uur en was bovendien de vrije zaterdag voor iedereen gerealiseerd. Binnen de arbeidsorganisaties onstonden daardoor nauwelijks problemen; de bedrijfstijd werd verkort met eenzelfde percentage of juist zodanig uitgebreid dat een indeling in ploegendiensten eenvoudig was.
In de vijfentwintig daarop volgende jaren stagneert de arbeidstijdverkorting. Na een kleine opleving begin jaren tachtig leek arbeidstijdverkorting zelfs geheel van de politieke en vakbondsagenda verdwenen. Inmiddels is het tij gekeerd. Er zijn voldoende nieuwe argumenten om de strijd voor verdergaande arbeidstijdverkorting weer op te pakken.

Vijfentwintig uur

In de discussie om verkorting van de werkdag mengde zich in de jaren zeventig jaren een nieuwe partij. Joke Smit publiceerde in 1978 *Tien voor-*

delen van de 5-urige werkdag. Vrouwenorganisaties van uiteenlopende signatuur – vakbondsvrouwen, politieke vrouwengroepen en vrouwenbonden en -verenigingen – gingen naar aanleiding daarvan rond de tafel zitten om voor het eerst gezamenlijk te discussiëren over de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid. De traditionele taakverdeling de man werkt buitenshuis en de vrouw binnenshuis – werd steeds minder vanzelfsprekend gevonden. Redenen daarvoor waren:

- het opleidingsniveau van vrouwen was geleidelijk gestegen;
- meer vrouwen kozen ervoor om géén of een kleiner aantal kinderen te hebben;
- een toenemend aantal huwelijken eindigde in een echtscheiding. Dat betekende dat het huwelijk geen 'levensverzekering' meer was;
- huishoudelijk werk bood vrouwen steeds minder bevrediging;
- de economische afhankelijkheid die de bestaande taakverdeling met zich meebracht, werd door steeds minder vrouwen gewenst. Financiële afhankelijkheid klopte niet met gelijkwaardigheid. Mannen ontleenden er een machtspositie aan, terwijl vrouwen vrijwel geen machtspositie bezaten.

Vrouwen zouden daarom economisch zelfstandig moeten worden door deel te nemen aan betaalde arbeid. Om werkgelegenheid voor vrouwen te scheppen en tegelijkertijd de deelname van mannen aan de onbetaalde arbeid te bevorderen, moest de arbeidstijd verkort worden. Als belangrijkste obstakel om dat te bereiken werd begin jaren tachtig het ontbreken van de politieke wil gezien. Die politieke wil zou door de vrouwenbeweging zelf moeten worden afgedwongen. De conclusie was dan ook dat er een brede beweging nodig was die realisering van de kortere werkweek tot inzet zou hebben. Die beweging zou zich moeten uitbreiden als een olievlek.

De eerste jaren gebeurde dat ook. Er werden congressen over het onderwerp georganiseerd, er werd wetenschappelijk onderzoek naar gedaan en de media besteedden veel aandacht aan herverdeling van werk. Vakbonden gingen zich sterk maken voor arbeidstijdverkorting voor iedereen, politieke partijen namen ATV op in hun programma's en zelfs werkgevers raakten overtuigd van de voordelen van een kortere werkweek voor iedereen.

Jeugdwerkloosheid

Voor werknemers was werkgelegenheidsgroei het belangrijkste motief geweest, met name de jeugdwerkloosheid speelde begin jaren tachtig een belangrijke rol. Steeds meer werknemers bleken bereid om een deel van hun loonsverhoging af te staan als dat zou betekenen dat meer jongeren een betaalde baan kregen. Dat de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt tegelijkertijd buitengewoon laag was in vergelijking met de ons omringende landen, werd als reden voor arbeidstijdverkorting nauwelijks aangevoerd.

Vrouwen zelf waren ook geneigd om hun betaalde werk geheel of gedeeltelijk af te stoten uit solidariteit met werkloze jongeren. De overheid legde hier een schepje bovenop door begin 1980 deeltijdwerk te stimuleren door middel van een subsidieregeling. Vooral traditionele vrouwenbanen in de zorgsector werden gesplitst in deeltijdbanen (twee jaar later werd deze subsidieregeling afgeschaft, omdat er vooral gebruik van gemaakt werd door werkgevers die toch al deeltijders in dienst wilden).

Voor werkgevers leek arbeidstijdverkorting een ideaal instrument om het rendement te verhogen en verdergaande flexibilisering door te voeren.

Vanuit deze uiteenlopende motieven kwamen werkgevers en werknemers binnen de Stichting van de Arbeid in 1982 tot een akkoord over arbeidstijdverkorting. Een deel van de loonruimte zou gebruikt worden voor arbeidstijdverkorting waardoor nieuwe banen gecreëerd konden worden. Concrete afspraken zouden in de afzonderlijke CAO's vastgelegd worden.

In de meeste CAO's werden afspraken over arbeidsduurverkorting tegen inlevering van prijscompensatie gemaakt. Vaak zonder daaraan bindende afspraken over herbezetting te koppelen. In de metaal-CAO werden bijvoorbeeld wel afspraken over vervroegd uittreden van 60-plussers gemaakt waardoor 32-uursbanen voor jongeren zouden ontstaan, maar werd niet vastgelegd hoeveel jongeren daardoor een baan zouden krijgen. Een belangrijke reden dat bij sommige afspraken geen herbezetting werd vastgelegd, was het feit dat veel bedrijven in die tijd hun produktie moesten beperken. Bij DAF werd bijvoorbeeld in 1983 de noodzakelijke verlaging van de produktie met 10% gerealiseerd door de arbeidstijd met een gelijk percentage te verkorten. Daarmee werden gedwongen ontslagen voorkomen (maar de werknemers moesten wel 10% loon inleveren).

Al met al was, toen de gemiddelde werkweek van 38 uur gerealiseerd was, het effect van ATV nauwelijks zichtbaar: er kwamen weinig banen bij, het leek er meer op neer te komen dat iedereen hetzelfde werk moest doen in minder tijd. Niet alleen onwil, maar ook onkunde zorgde ervoor dat in de vaak starre arbeidsorganisaties ATV nauwelijks invloed had op de werkroosters; vrijgekomen tijd werd gemakshalve opgevuld met steeds meer uitzend- en oproepkrachten of de bedrijfstijd

werd eveneens verkort, waardoor er geen nieuwe banen ontstonden.
Toen ATV zijn functie als rendementsverhogend middel en mogelijkheid om flexibilisering door te voeren had vervuld, verloren werkgevers hun interesse in verdergaande ATV en hadden werknemers geen drukmiddel meer in handen om ATV verder door te zetten. Het aanvankelijk enthousiasme voor ATV was bij werknemers snel geluwd, toen het werkgelegenheidseffect van ATV uit leek te blijven. Pas jaren later werd bekend dat ATV wel degelijk nieuwe arbeidsplaatsen heeft opgeleverd; de schattingen lopen uiteen van minimaal 70.000 tot 300.000 (waarbij behoud van arbeidsplaatsen is meegerekend).

Stagnatie

Gedurende enkele jaren stonden de vrouwenorganisaties vrijwel alleen in de discussie rond verdergaande arbeidstijdverkorting en de herverdeling van het onbetaalde werk. Overige maatschappelijke organisaties hielden zich of helemaal niet of uitsluitend met de bevordering van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen bezig. Het tij lijkt gekeerd nu in het overheidsbeleid èn het vakbondsbeleid economische zelfstandigheid voor mannen en vrouwen centraal staat.
Overduidelijk is dat betaald werk vrouwen nauwelijks financiële zelfstandigheid oplevert en zeker geen herverdeling van onbetaalde arbeid met zich brengt. Vrouwen verdelen in feite het beschikbare betaalde werk onder elkaar. Ondanks dat meer vrouwen een betaalde baan kregen (de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen steeg van 32% in 1975 naar 55,5 % in 1991), nam het aantal uren dat vrouwen gezamenlijk betaald werken nauwelijks toe doordat steeds meer vrouwen in deeltijd gingen werken (het aantal deeltijdwerksters steeg van 38% in 1975 naar 62% in 1991). Vrouwen hebben niet alleen minder uren betaald werk dan mannen, ze verdienen gemiddeld per uur ook één derde minder dan mannen.
Wel worden vrouwen in toenemende mate dubbel belast omdat op het gebied van de herverdeling van onbetaalde arbeid weinig voortgang is te melden. De verhouding tussen het aantal uren dat vrouwen en mannen kwijt zijn aan huishoudelijke arbeid en verzorging, is de afgelopen 15 jaar niet veranderd. Vrouwen met kinderen jonger dan 15 jaar besteden 34 uur per week aan het eigen huishouden, mannen slechts 9,9 uur (bron: Sociaal Cultureel Planbureau). Het feit dat mannen nu gemiddeld iets meer tijd besteden aan huishoudelijke arbeid dan 10 jaar geleden, is voornamelijk te verklaren vanuit de toename van het aantal alleenwonende mannen die noodgedwongen voor zichzelf moeten zorgen. In huishoudens waarvan zowel vrouw, man als kinderen deel uitmaken, stijgt het aandeel van mannen in de huishoudelijke arbeid niet. Uit onderzoek blijkt ook dat het aandeel in de huishoudelijke arbeid van mannen niet toeneemt als vrouwen betaald buitenshuis gaan werken. In huishoudens waar beide partners part-time werken ligt het aandeel in de verzorgende arbeid van mannen zelfs onder het gemiddelde. In een recent onderzoek komt naar voren dat vrouwen gemiddeld 13 uur méér per week werken dan mannen.

Zorgtaken en CAO

Ook de vakbeweging is van de dubbele belasting van vrouwen doordrongen en de laatste jaren wordt naast verruiming van de werkgelegenheid steeds vaker de herverdeling van de onbetaalde arbeid als argument voor verdergaande arbeidstijdverkorting gehanteerd. Maar terwijl de overheid de onderhandelingen over onbetaalde arbeid blijft verwijzen naar de sociale partners of nog liever naar de privésfeer, blijft ook de vakbeweging zich terughoudend ten opzichte van de herverdeling van onbetaald werk opstellen. Niet terecht, want juist vakbonden kunnen in CAO-onderhandelingen veel zaken aangaande de zorgtaken regelen.
De Vrouwenbond FNV wees haar collega-bonden binnen de FNV daarop in de brochure *Van keukentafel naar onderhandelingstafel*, die juli vorig jaar werd gepubliceerd. In die brochure wordt uiteengezet hoe via het arbeidsvoorwaardenbeleid de positie van werknemers met zorgtaken verbeterd kan worden en hoe vrouwen invloed uit kunnen oefenen op het tot stand komen van dat arbeidsvoorwaardenbeleid. Voorbeelden van die verbeteringen zijn naast arbeidstijdverkorting de kinderopvang (waarover inmiddels in 150 CAO's afspraken zijn gemaakt) en ouderschaps- en verzorgingsverlof.
Wat verzorgingsverlof – de mogelijkheid om in geval van ziekte of hulpbehoevendheid van familieleden het werk tijdelijk te verkorten of te onderbreken – betreft, is slechts één voorbeeld bekend (de Unie van Waterschappen) waarbij in de CAO-onderhandelingen is geregeld dat werknemers tijdens de verlofperiode doorbetaald krijgen. Uit dit voorbeeld en de afspraken over kinderopvang blijkt duidelijk dat over mogelijkheden om werktijden af te stemmen op zorgtaken van de werknemers, met succes onderhandeld kan worden met werkgevers. De overheid als grootste werkgever in dit land zou bovendien het voortouw kunnen nemen bij het maken van goede afspraken met werknemers over die afstemming.

Nieuwe argumenten

Argumenten om de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid te beïnvloeden zijn ruim voorhanden. Zo is bijvoorbeeld een toename van het aantal vrouwen op de arbeidsmarkt hard nodig gezien de demografische ontwikkelingen (vergrijzing en ontgroening). Diezelfde demografische ontwikkelingen doen ook de druk op het werk dat nu door voornamelijk vrouwen binnen de zorgsector onbetaald wordt gedaan, toenemen. De groep ouderen in onze samenleving die afhankelijk is van die zorg, groeit, terwijl relatief gezien de groep mensen die zorg kan verlenen, kleiner wordt. Er zullen daarom maatregelen getroffen moeten
worden om – naast het uitbreiden van betaalde zorg – meer mensen in de gelegenheid te stellen een deel van die zorgtaken op zich te nemen.
Ook het tekort aan vakkrachten in diverse sectoren, waardoor steeds vaker een beroep op vrouwen wordt gedaan, is een argument om werktijden beter aan te passen aan de mogelijkhden om betaald werk met zorgtaken te combineren.
Bovendien blijft het aantal mensen dat in de WAO terechtkomt, stijgen; werkgevers en werknemers hebben zich verplicht maatregelen te nemen om arbeidsongeschiktheid te voorkomen en mensen die nu in de WAO zitten de gelegenheid te bieden betaald werk te verrichten. Arbeidstijdverkorting is zo'n maatregel. En de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) heeft in een verdrag (nr. 156) in de omschrijving van het begrip 'werknemer' ook de verantwoordelijkheid voor zorgtaken tot uitdrukking laten komen. Dat betekent dat de combinatie van betaald werk en zorgtaken voor iedere werknemer mogelijk moet zijn.
Ook het Christelijk-sociaal Congres sprak zich in november 1991 expliciet uit voor het bevorderen van participatie in de vorm van een betere verdeling van betaald en onbetaald werk over mannen en vrouwen.
De laatste jaren blijkt ook bij mannen de bereidheid om korter te gaan werken beduidend toe te nemen. Volgens de Rapportage Arbeidsmarkt 1991 willen 400.000 full-time werkende mannen hun baan omzetten in grotere deeltijdbanen, evenals 300.000 voltijd werkende vrouwen. Als dat gerealiseerd zou worden, zouden er 100.000 banen bijkomen. Bovendien zouden dan 100.000 vrouwen, die nu een kleine deeltijdbaan hebben, hun wens om het aantal uren betaald werk uit te breiden kunnen realiseren.
Uit een onderzoek dat de Universiteit van Amsterdam in opdracht van de FNV verrichtte, blijkt dat bijna 60% van de full-time kostwinners korter wil gaan werken indien dat zou betekenen dat de partner buitenshuis kan werken. Uit dat zelfde onderzoek blijkt dat 76% van de huisvrouwen betaald aan de slag wil als hun partner korter gaat werken en daardoor een deel van de zorgtaken over kan nemen.
Een opvallende conclusie uit een enquête die veertien regionale kranten vorig jaar hielden, was dat de meerderheid van de werknemers op wil naar de 32-urige werkweek. Zèlfs als dat een evenredige inlevering van loon zou betekenen.

Flexibilisering

Als laatste argument wil ik de groeiende tendens tot flexibilisering noemen. De produktie wordt in toenemende mate nauwkeurig afgestemd op de vraag, waarbij het werken op voorraad zoveel mogelijk vermeden wordt. Niet alleen om te voorkomen dat door die voorraden kapitaal verloren gaat, maar ook omdat de tijd dat een produkt in de markt blijft steeds korter wordt (geschat wordt dat eind jaren negentig de omloopsnelheid van een produkt nog maar twee jaar is). Binnen bedrijven wordt de vraag naar flexibele produktie vooral ingevuld doordat steeds meer mensen een tijdelijk contract hebben, in deeltijd, als uitzendkracht of met een oproepcontract moeten werken, en doordat steeds meer werk wordt uitbesteed aan onderaannemers.
Het voorstel van de regering omtrent de nieuwe Arbeidstijdenwet speelt in op de behoefte van de kant van werkgevers aan ruimere mogelijkheden voor flexibilisering. Door de voorstellen tot verlenging en flexibilisering van de werktijden kunnen bedrijven en instellingen langer open of in bedrijf zijn en worden werknemers nog flexibeler inzetbaar. Juist de noodzaak om tot een steeds flexibeler produktieproces te komen, biedt werknemers mogelijkheden om eisen te stellen aan de invulling van die flexibilisering. En bedrijfstijdverlenging kan gekoppeld worden aan verdergaande arbeidstijdverkorting. De laatste jaren zijn enkele voorbeelden bekend van bedrijven waar dit inderdaad gebeurde. Bijvoorbeeld bij Nedcon in Doetinchem werd de bedrijfstijd uitgebreid tot 65 uur per week, terwijl tegelijkertijd de 6,5 urige werkdag werd ingevoerd (met goede afspraken rond overwerkregelingen en herbezetting van de vrijgekomen uren).
De wens van werkgevers kan op die manier gecombineerd worden met de wensen van werknemers om werktijden zodanig aan te passen, dat de combinatie van betaald werk en zorgtaken voor iedere werknemer mogelijk wordt.

Marianne Dauvallier is coördinator van de Associatie voor herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid. Bij de Associatie zijn vakbondsvrouwen, politieke groeperingen, vrouwenorganisaties en belangengroepen aangesloten.

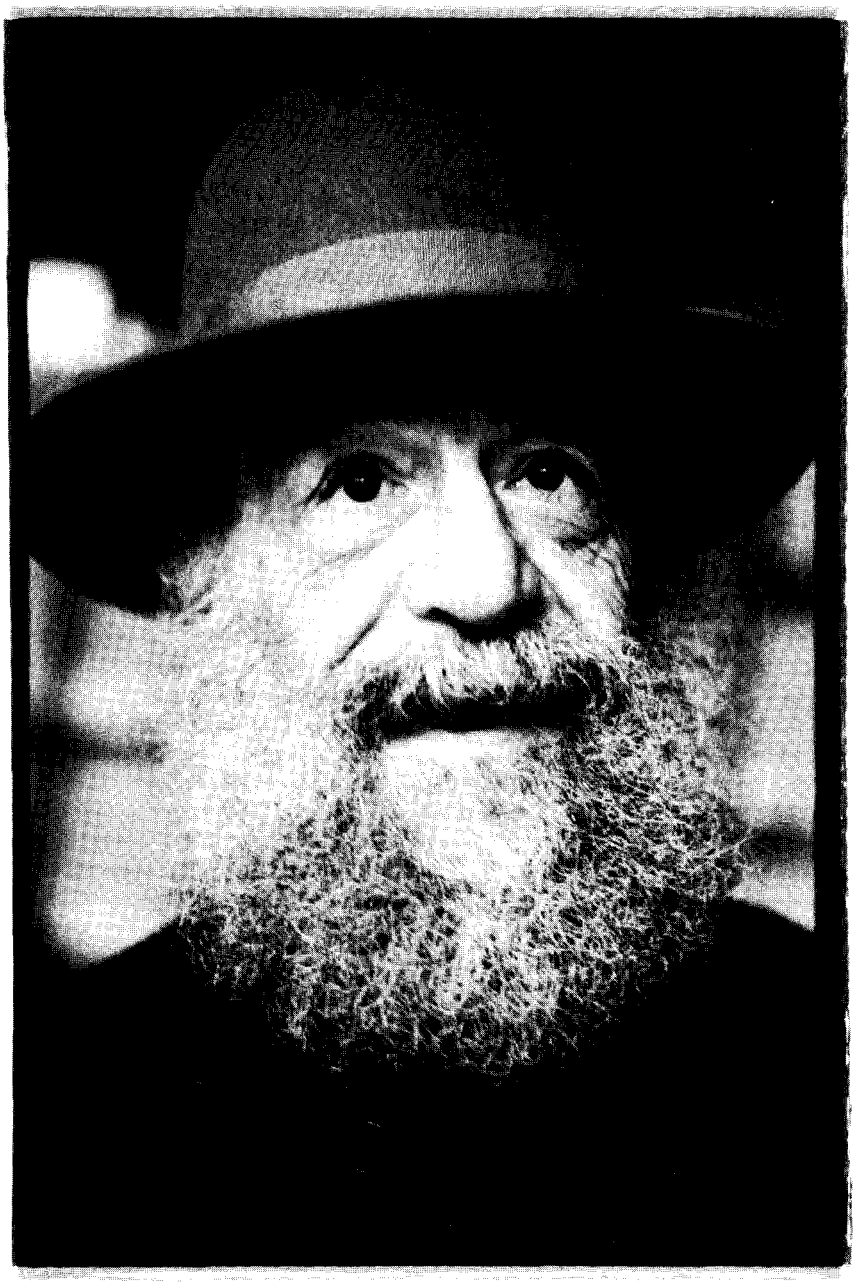

Linette Raven

FOTOKATERN

De Amsterdamse fotografe Linette Raven (33) maakt het liefst portretten. Mensen vindt ze het interessantste onderwerp om te fotograferen. Maar portretteren is ook het moeilijkst, als het geënsceneerd wordt.
Na welzijnswerk en MTS-fotografie (onvoltooid) probeert ze zich als fotografe te vestigen. Vijftien jaar geleden krijgt ze haar eerste camera 'en dat klikte meteen'. Linette is autodidacte en probeert een eigen stijl te ontwikkelen. Want de concurrentie in het vak is groot en het is moeilijk ervan te bestaan. Graag zou ze haar werk kunnen exposeren om zo meer naamsbekendheid te verwerven.
Voor Politiek en Cultuur stelt Linette zes foto's beschikbaar, die een indruk geven van haar werk.

FOTOKATERN

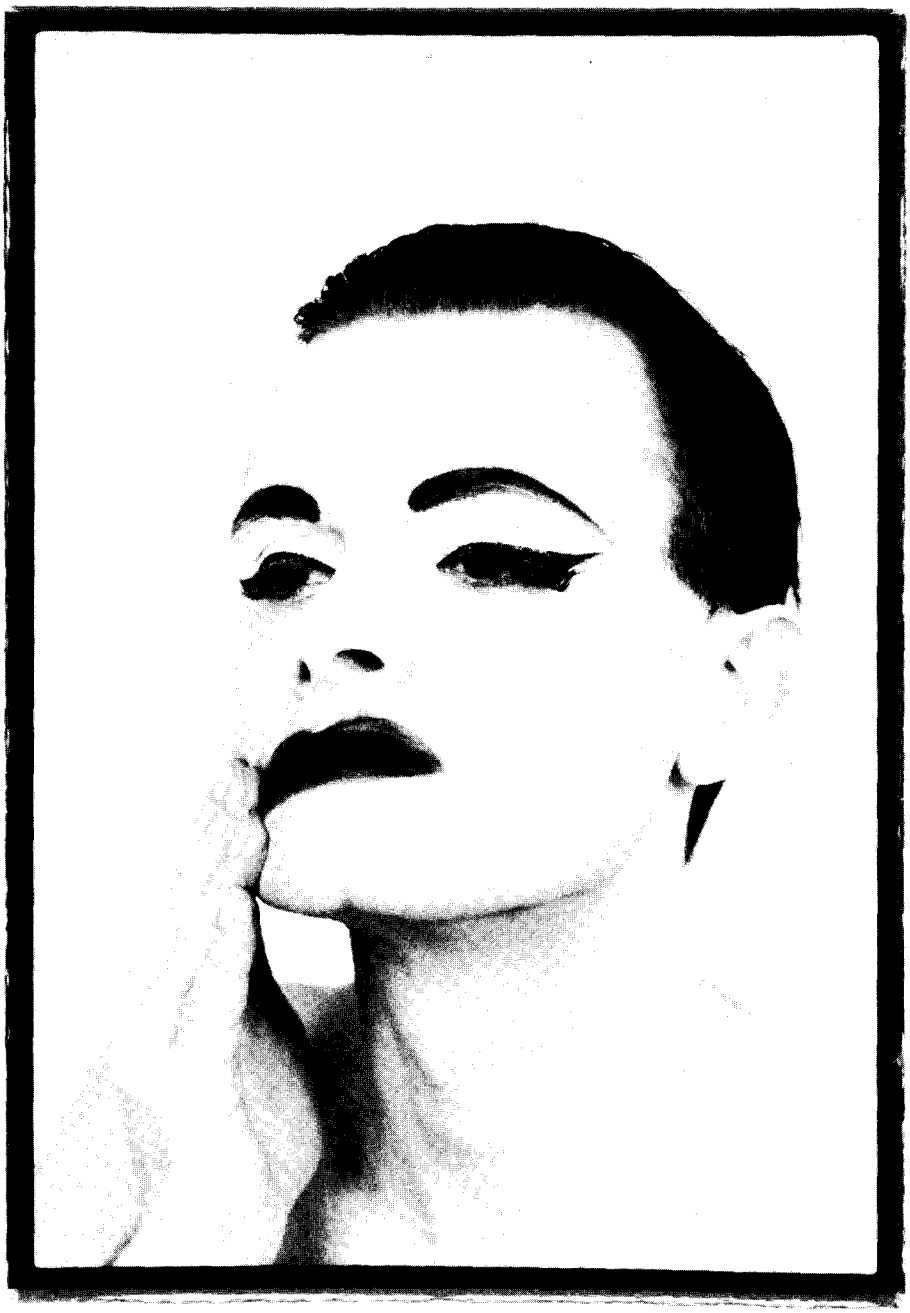

POËZIE

Hans Groenewegen

Missen

Zouden evenveel schrijvers als vrijers Penelope hebben omworven? Waarschijnlijk niet. De omzwervingen en overspelige escapades van haar echtgenoot Odysseus zijn vaker als stof voor verbeelding gebruikt, of als denkbeeld om vragen vorm te geven waarvoor zij zich gesteld voelden. Penelope's trouw aan haar echtgenoot, die eerst Troje brandschatte en vervolgens de uitersten van het mogelijke leven leefde voor hij in haar armen terugkeerde, mocht hij dan prijzenswaardig vinden, Homerus-zelf al achtte Odysseus' emotionele terugkeer op zijn geboortegrond Ithaka en zijn niemandontziende wraak op de honderd vrijers beschrijvenswaardiger. Na hem trokken velen achter hun schrijftafels de sporen van de welsprekende, listige, viriele zwerver na, of herschreven zijn belevenissen voor hun eigen doeleinden. Penelope bleef de ega aan het weefgetouw met als enige verdiensten de conservering van haar schoonheid en haar list tot trouw. In een tiental gedichten in zijn bundel 'Paviljoenen' kiest Willem Jan Otten Penelope als stof. Haar kracht verschijnt in die cyclus als haar keuze voor verbeelding. Otten gebruikt haar als denkbeeld voor een ervaren gemis aan utopisch vermogen in 'onze' wereld. De korzelige toon die in een enkel gedicht doorklinkt als Otten Penelope tegen Odysseus laat spreken doet vermoeden dat zij die thuisbleef en werelden zich verbeeldde hem als schrijver nader staat dan de man die het toeval avontuurlijk door de wereld sloeg. Zij, thuis de omzwervingen van Odysseus zich indenkend, wordt een schrijver gelijk. Zo maakt Otten haar Homerus-gelijk, hij maakt haar de auteur van haar geliefdes reizen. Zij kent ze beter dan de reiziger zelf. Zij reisde verder en vaker, omdat zij ook de niet door hem bereisde mogelijke landingsplaatsen bezocht.

O, ik dacht jou verder in dan jij jezelf,
bezeilde meer dromen dan jij landen.

In het gedicht waarin deze regels voorkomen haalt ze ook Odysseus' avontuur met de Sirenen voor de geest. Deze zingende dames, zinnebeeld van de vernietigende vervoeringskracht van de kunst, hoort hij aan, vastgebonden aan de mast van zijn schip. Door zich te binden verschaft hij zich de vrijheid. Zo verstaat de burger de kunst in het leven, even onmeedogend voor zijn eigen hartstochten als voor de wereld. Zijn overgave reikt niet verder dan het rationele gebruik, dat zo irrationeel misbruik wordt. Niet voor niets zijn er overleveringen waarin de Sirenen zich van de rotsen storten na Odysseus' tot niets verplichtende kunstgenot. Voor Penelope klonken de stemmen van de Sirenen ook, maar minder ontkoombaar, ongebonden verdragen in vrijheid: „ze klonken binnensoors". Deze in het centrum staande Penelope blijft als vanzelfsprekend wel Otten's creatie. Hij maakt van haar zijn denkbeeld van onvrede. Het tevreden samenvallen met het bestaande vervult haar in zijn tekst met neerslachtigheid en verkilt haar. Heimwee, verlangen, melancholie, verwachten brengen het bestaande in een meerslachtigheid waardoor de mensen en de dingen in een toestand geraken van mogelijk veranderen. „Van geluk komt kou, leven van idee." Voor haar geen einde van de geschiedenis, maar een moedig volharden in gemis, de basis van alle utopische kracht en serieus te nemen kunst.

In de huidige conjunctuur in de Westerse wereld, ons Ithaka, heeft het utopische nauwelijks een plaats. Het bestaande mag dan niet volmaakt zijn, tegelijk acht men haar kwalitatief gesproken zo goed als voltooid. De best-mogelijke aller werelden, een willoze wereld die zich alleen nog maar verweert tegen alles wat haar macht erodeert. Otten vraagt zich dan ook af wat de zin is van een denkfiguur als Penelope. Zij is niet van deze tijd.

... wat moeten wij
met zo een koppig beeld van missen op
ons Ithaka waar missen niet kunnende kopen is?

Op de vraag komt geen antwoord. Als enig antwoord geldt dat andere grondeloze missen zelf, dat alle gedaanteverwisselingen en spelen op gang brengt. Met deze vraag vraagt Otten ook naar de zin van kunst in deze tijd, in deze wereld. Een goede vraag. Veel hedendaagse kunst geeft aan de omstandigheden toe dat er geen zin voor haar is dan dat zij verkocht en gekocht kan worden. Voor de andere kunst buiten de hoofdstroom spreekt het antwoord dat zijzelf is: „koppige beelden van missen".

Niet in alle onderdelen van de cyclus lijkt het missen een produktieve kracht. Penelope mist als onderdeel van een paar. Zijn gewenst ontbreken bezielt haar. Daardoor fixeert zij zich toch op dat ene, onbereikbare beeld. Enigszins woordspelerig beschrijft Otten haar staande op de rede in de mist. De nevel maakt van alle voorwerpen en mensen schimmen. In overeenstemming met de traditie waarin de poezie van Otten staat, waarin de sturende macht van het idee meer betekent dat de woekerende kracht van het woord, herleidt Penelope alle moeilijk duidbare contouren tot het ene beeld:

Ook in een aangespoelde jerrycan
herkende zij haar man,
geoefend als zij raakte in
bereid zijn tot hereniging,
en daarom hield zij zo van mist.

Hier werkt het utopische beeld fixerend, zoals in het meest bepalende deel van de utopische traditie ook het geval is. De werkelijkheid verliest nog niet haar polyvalentie, wel wordt zij gericht naar steeds dit ene beeld. Meer en oneindiger beweging ontstaat waar zij in haar man een jerrycan, een scheepstouw, een hobbelpaard en een biggetje zou herkennen. Misschien zou een Penelope in die andere poetische traditie niet alleen de verhouding tussen haar en haar man kunnen omkeren, maar, zich vrijmakend van de dichter, haar ook kunnen veranderen.

Willem Jan Otten: *Paviljoenen.* Uitgeverij Van Oorschot. ISBN 90 282 0785 6.

BOEKEN

Jos van Dijk

De actiegroep in het zilver

Vanaf het midden van de jaren zestig treden er in Nederland allerlei 'nieuwe' sociale bewegingen op die, in wisselende verhoudingen met de gevestigde politiek, hun stempel trachten te zetten op de richting waarin de Nederlandse samenleving zich ontwikkelt. In 'Tussen verbeelding en macht; 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland' geven Amsterdamse politicologen een overzicht van 'de beweging' in het algemeen en enkele min of meer belangrijke bewegingen in het bijzonder: de milieubeweging, de vredesbeweging, de solidariteitsbeweging (Derde Wereldgroepen, mensenrechtenorganisaties en anti-racisme groepen), de kraakbeweging, de vrouwenbeweging, de homobeweging en de gekkenbeweging. Dit overzicht wordt in een theoretisch kader geplaatst dat onderlinge vergelijking van die bewegingen mogelijk moet maken en dat tevens aanknopingspunten biedt voor de verklaring van ups en downs. Allerlei organisaties worden getypeerd als 'instrumenteel'(de meeste vredesgroepen), 'subcultureel'(veel vrouwengroepen en homogroepen) of 'tegencultureel'(kraakgroepen b.v.). Daarnaast wordt het optreden van de beweging in verband gebracht met factoren uit de politieke omgeving, bijvoorbeeld de mate waarin politieke partijen meewerken, de mate waarin men bereid is toe te geven aan gestelde eisen en de te verwachten repressie. Tenslotte wordt ook nog een vergelijking gemaakt met Duitsland en Frankrijk.
Het boek is gebaseerd op een hele reeks bestaande onderzoeken naar het fenomeen 'nieuwe sociale bewegingen' en een nieuw onderzoek dat bestond uit een beschrijving van aantal en omvang van politieke acties in de periode 1965-1989 aan de hand van krantenberichten.

Het is een goede traditie in de sociale wetenschappen om mythen als zodanig te ontmaskeren en tegenover veelgehoorde maar niet getoetste opvattingen een beschrijving van de werkelijkheid te zetten die is gebaseerd op onderzoek naar de feiten. In deze traditie corrigeren de Amsterdamse politicologen op z'n minst twee hardnekkige misvattingen over de Nederlandse contemporaine politiek:
1. Na de jaren zestig is het bergafwaarts gegaan met de politieke actie in Nederland
2. De jaren tachtig vormen een dieptepunt voor de sociale bewegingen.
Wie ook maar een beetje betrokken was bij politieke actie in de laatste 25 jaar zal geen moeite hebben deze stellingen aan te vechten. In tussen 'Verbeelding en macht' wordt het allemaal nog eens met cijfers onderbouwd: de jaren zestig halen het niet bij latere periodes. Met name in de eerste helft van de jaren tachtig is er een hausse aan acties die zowel in aantal deelnemers als in radicaliteit alle voorgaande periodes verre overtreffen. Vraag is dan: waarom is die mythe over de jaren zestig zo hardnekkig? De auteurs veronderstellen dat het overtrokken beeld samenhangt met de toen nieuw geïntroduceerde actievormen (happenings, teach-ins, bezettingen), die een blijvende indruk hebben gemaakt. Verder wijzen ze er op dat in die periode de gevestigde politiek in een forse crisis verkeerde. Het rommelde in vrijwel alle partijen, het parlementaire bestel als zodanig was hevig in discussie. De confessionele partijen verloren terrein, D'66 en Nieuw Links in de PvdA vielen de verkalkte na-oorlogse politieke strukturen aan. Er zat verandering in de lucht en wie dat op een originele manier wist te vertolken vestigde een reputatie die kennelijk niet kapot te krijgen is.
Hoe anders is de situatie in de jaren tachtig. De gevestigde politieke partijen hebben zich hersteld en regeren oppermachtig. Geen verandering in de lucht maar restauratie. Toch groeien de sociale bewegingen in aantal deelnemers, acties en radicaliteit. Het onderzoek laat een golfbeweging zien in de ontwikkeling van het aantal acties over een periode van 25 jaar. De eerste top ligt rond 1969, daarna komt er een dal. Dit ligt echter nog altijd hoger dan het niveau van 1965. In de eerste helft van de jaren tachtig krijgen we opnieuw een top, maar het dal dat daarop volgt ligt opnieuw hoger dan dat van de jaren zeventig en dus ook hoger dan het uitgangsniveau.
Met andere woorden: het gaat best goed met de sociale bewegingen, hier en daar blijft ook in de tweede helft van de jaren tachtig de groei er in zitten (het aantal leden van milieuorganisaties stijgt enorm) en al dat pessimistische gepraat over het einde van de buitenparlementaire actie deugt niet en komt voort uit misplaatste nostalgie van oudere jongeren (of inmiddels al jongere ouderen). Kijken we naar de resultaten van al die acties, dan is er ook geen reden om sikkeneurig of cynisch te worden, zeggen de Amsterdamse politicologen. Er zijn nog steeds geen nieuwe kerncentrales. Nederland heeft ook geen neutronenbom gekregen. Verder heeft de vredesbeweging het de regering toch knap moeilijk gemaakt bij de voorgenomen plaatsing van kruisraketten. Verschillende kraakacties hebben op den duur bijgedragen aan veranderingen in het volkshuisvestingsbeleid.

De mythen zijn weerlegd, maar dat betekent nog niet dat alle vragen omtrent de betekenis van sociale bewegingen in de Nederlandse politiek zijn beantwoord. In de Volkskrant van 7 februari j.l gebruiken Koopmans en Duyvendak, twee van de auteurs van 'Tussen verbeelding en macht', de resultaten van hun onderzoek in een discussie met Van Kemenade. Deze had zich eerder nogal pessimistisch uitgelaten over de kwaliteit van de democratie in Nederland. Het publiek zou niet meer betrokken zijn bij de politiek en zich consumptief opstellen ten aanzien van de overheid, zei Van Kemenade onder meer. Koopmans en Duyvendak stellen hiertegenover dat het met de actieve betrokkenheid van de burgers bij de politiek helemaal nog niet zo slecht gesteld is. Het lidmaatschap van sociale bewegingen moet in hun ogen worden gezien als een 'uiting van betrokkenheid bij de publieke zaak'. En nog nooit zijn zoveel mensen lid geweest van enige beweging. Politieke partijen geven zich onvoldoende rekenschap van deze 'nieuwe mondigheid'. 'Terwijl honderdduizenden bij de publieke

zaak betrokken Nederlanders Den Haag en de politieke partijen serieus nemen, is dit andersom niet het geval. In de discussie over het zieke Nederland wordt de burger geblameerd terwijl de politiek zelf blind lijkt voor allerlei vrijwillige initiatieven en nieuwe vormen van politieke participatie.'

Hoera voor de sociale bewegingen en weg met de gevestigde politieke partijen: het lijkt op een reprise van de politieke thema's uit de jaren zestig. Toch wordt hier een probleem over het hoofd gezien en dat hangt samen met een essentiëel verschil tussen een politieke partij en een sociale beweging. Sociale bewegingen beperken zich altijd min of meer tot deelbelangen (ook als het om ideeële belangen gaat), een politieke partij heeft een veel bredere opdracht en zal door middel van een onderlinge afweging van verschillende belangen moeten komen tot keuzes met betrekking tot het bestuur van de maatschappij als geheel. Verschillende groepen uit het publiek kunnen zeer betrokken zijn bij verschillende deelbelangen zonder betrokkenheid te voelen bij de afwegingsproblematiek die politieke partijen hebben (b.v. in de afweging tussen milieu-eisen en sociaaleconomische belangen). Men is betrokken bij één bepaald belang, maar niet bij de 'publieke zaak'. En tussen het opereren vanuit één belang en consumentisme zit vaak niet zo erg veel verschil.
In 'Tussen verbeelding en macht' wordt aan deze problematiek helaas weinig aandacht besteed. Dat is teleurstellend gezien de pretentie van het boek: sociale bewegingen te analyseren in een politieke context (niet geïsoleerd en niet als subcultuur). Het is vreemd dat zo'n inzet dan niet leidt tot een definitie waarin de verhouding tussen sociale beweging en politieke partij scherp wordt geformuleerd. Nu gaan de auteurs uit van een vaag begrip dat ongeveer neerkomt op: politieke actie waarbij hoofdzakelijk gebruik gemaakt wordt van niet-institutionele middelen. Alsof het demonstreren op het Binnenhof inmiddels niet al vergaand geïnstitutionaliseerd is.

De verhouding tussen beweging en partij komt op een bepaalde manier wel aan de orde waar wordt gesproken over het al dan niet bestaan van 'facilitatie', m.a.w.: de mate waarin politieke partijen de acties van de sociale bewegingen ondersteunen. Facilitatie wordt genoemd als een van de mogelijke succesfactoren. In het hoofdstuk over de vredesbeweging wordt echter duidelijk gemaakt dat juist de facilitatie in de vorm van de medewerking van de PvdA aan de acties tegen de kruisraketten er mede de oorzaak van is geweest dat het volkspetitionement zijn doel niet heeft bereikt. De vredesbeweging is er niet in geslaagd door te breken naar het CDA-kader. Dat blijkt uit de organisatie van verschillende demonstraties, maar vooral uit achtergrond van de actieve deelnemers en organisatoren van de petitie. Door het overwicht van de PvdA, met name ook in de beeldvorming naar buiten, is de volkspetitie een affaire geworden van de oppositie tegen het zittende kabinet Lubbers en het CDA in het bijzonder. Het meewerken aan de petitie kon daardoor gemakkelijk worden opgevat als steun aan de PvdA. Het belang van het 'issue' (de plaatsing van kruisraketten) is opgeslokt door de algemene politieke stelling: deze regering deugt niet.

Elke sociale beweging stuit onvermijdelijk op dit, door Duyvendak c.s. onvoldoende uitgewerkte, probleem: hoe stappen we van het 'sectorpolitieke' niveau over op het algemene politieke niveau, hoe verbinden we het 'issue' met andere en meer algemene politieke belangen? Het zou de moeite waard zijn de sociale bewegingen uit de laatste 25 jaar vanuit dit oogpunt nog eens nader te analyseren. Een ding zal dan onmiddellijk opvallen: het verschil tussen de bewegingen uit de jaren zestig en die uit de jaren tachtig. Werd er 25 jaar geleden een onmiddellijk verband gelegd tussen een deelbelang en het politieke systeem als geheel (uit het ontbreken van een watercloset werd door buurtcomité's het falen van het kapitalisme afgeleid), in de jaren tachtig lijkt het politieke systeem als zodanig nauwelijks meer in twijfel te worden getrokken en organisaties als Natuurmonumenten, door de Amsterdamse politicologen ook tot de sociale bewegingen gerekend, zouden al die nieuw verworven leden onmiddellijk weer verliezen als er door het bestuur uitspraken zouden worden gedaan die er naar tenderen het vertrouwen in de dominante economische en politieke structuren te ondermijnen. Vanuit dit politieke gezichtspunt lijken de 'nieuwe' sociale bewegingen in de beschreven periode moeilijk als eenheid te beschrijven. Hier wreekt zich het probleem hoe temidden van zoveel verscheidenheid aan politieke actie, zowel qua vorm als qua doel, een duidelijke en vooral zinvolle afbakening gemaakt kan worden.
Is het begrip 'sociale beweging' nogal vaag gedefiniëerd door Koopmans en Duyvendak, ook op de opvatting wat 'nieuw' is en op de criteria om te bepalen welke beweging wel en welke niet wordt meegenomen in de beschouwingen valt nogal wat af te dingen. De vredesbeweging, bijvoorbeeld, wat is daar nieuw aan sinds 1965? Werd er niet al decennia lang gedemonstreerd en met andere 'niet-institutionele' middelen actie gevoerd? En de solidariteitsbeweging? Waarschijnlijk in een poging om een en ander hanteerbaar te houden voor onderzoek komen de politicologen tot een nogal opmerkelijke en mijns inziens a-politieke opvatting over wat wel en wat niet onder de nieuwe sociale bewegingen valt. 'Nieuwe sociale bewegingen richten zich op relatief nieuwe of herformuleringen van oude problemen; lopen voorop bij de introductie van nieuwe actiemiddelen; leggen een relatief sterke nadruk op identiteitsvorming als doel van collectieve actie; richten zich vooral op niet-materiële zaken; hebben een belangrijke universalistische component en worden sterk gedomineerd door leden van de nieuwe middenklasse' (p.18-19). Deze, zoals de auteurs zelf toegeven, niet erg 'harde' definitie leidt dan tot uitsluiting van regionale bewegingen, de studentenbeweging (behalve die van de jaren zestig!) en de gehele arbeidersbeweging. Maar wat is de zin hiervan? Hoe kunnen we de vredesbeweging en de kernenergiebeweging bijvoorbeeld beoordelen zonder de regionale component (de militarisering van het noorden, opslag van kernafval)? Kunnen we de vrouwenbeweging beoordelen zonder naar de vakbeweging te kijken? Hoe kunnen we de betekenis van de kraakbeweging onderzoeken zonder daarbij andere acties rond het wonen, stadsvernieuwing e.d. te betrekken?

Met uitzondering van het laatste voorbeeld (de kraakbeweging wordt geïsoleerd behandeld) worden de afzonderlijke sociale bewegingen in de hoofdstukken die daaraan gewijd zijn meestal niet zo eng opgevat. Na het veel vragen oproepende theoretische deel zijn deze hoofdstukken dan ook het meest interessant. Ze leveren een aardig overzicht van 25 jaar actie, en leveren tegelijk allerlei interessante gezichtspunten op over succes en falen van gevoerde acties en over verschillende organisatievormen die in het heetst van de strijd onvoldoende aandacht konden krijgen. In dit opzicht is 'Tussen verbeelding en macht' een aanbevelenswaardig boek voor ieder die enige betrokkenheid heeft met de sociale bewegingen van de afgelopen 25 jaar.

Tussen Verbeelding en macht: 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland, Jan Willem Duyvendak ...[et al.] .- Amsterdam: Sua. (Prijs: f39,90)

BOEKEN

Leo Molenaar

De vriendehand van Toer

Onlangs verscheen bij De Geus/Novib een kennismakingsboekje met Pramoedya Ananta Toer. Het bestaat uit een interview van Kees Snoek met de schrijver en een essay over zijn in het Nederlandse vertaalde literaire werk van August-Hans den Boef. Het interview werd gemaakt naar aanleiding van het 'Indonesia Nu'-festival van de Novib van september vorig jaar, waar Toer niet kon verschijnen vanwege zijn vervolging door de Indonesische machthebbers. Fragmenten van het interview werden in februari voor de VPRO uitgezonden met commentaar van Kousbroek.

In de jaren '80 werd in Nederland het vierluik van Toer over het ontstaan van de nationalistische beweging in Indonesië gepubliceerd. Na het lezen van het eerste deel ('Aarde der mensen') heb ik elk volgend deel met spanning afgewacht en bij uitkomst in één adem uitgelezen. De romanserie begint waar Multatuli eindigt. Diens oproep aan de Nederlanders om een eind te maken aan hun 'roofstaat' tussen Eems en Schelde werd in Atjeh gesmoord. Toer laat aansluitend zien hoe de eerste zelforganisaties van de Indonesische bevolking ontstaan rond en naast zijn hoofdpersoon, de uit een adellijk geslacht afkomstige jonge Indonesiër 'Minke' (naar het racistische 'monkey', waarmee hij op de blanke schhol wordt bejegend). Allerlei politieke meningen en stromingen van tussen 1890 en 1910 passeren de revue. De derde roman eindigt met de verbanning van Minke. Verbijstering bij de lezer als in de slotroman ('Het glazen huis') niet Minke, maar de politiespion Pangemanann opeens de nieuwe hoofdpersoon blijkt. Deze kunstgreep maakt het echter mogelijk vanuit Batavia de ontwikkeling van het Indonesische nationalisme te blijven volgen, zoals Den Boef destijds in een artikel in Bzzlletin 172 prachtig uiteenzette. Sindsdien heb ik deze serie van Toer veel mensen van harte aanbevolen. En vandaar mijn belangstelling voor het interview en het essay. Den Boef schreef al eerder dat het zorgelijk is dat Derde-Wereldschrijvers zoals Toer vaak in de eerste plaats worden beoordeeld vanwege hun gevangenschap, politieke stellingname en leed, en minder om hun literaire kwaliteit. Het is een euvel, waaraan het gefilmde interview opnieuw mank gaat. Ondanks de goede bedoelingen laat Snoek in 30 pagina's na om in te gaan op de literaire kwaliteit van Toer. Daar staat tegenover dat veel uit het leven van Toer de revue passeert. En dat is interessant genoeg. Het blijkt dan dat niet slechts historische figuren de aanleiding zijn geweest voor figuren uit zijn vierluik zoals Minke (Raden Mas Tirto Adhi Soerjo; T.A.S.) en Njai Ontosoroh, maar even goed zijn eigen vader en moeder en de behoefte aan verheffing in het concentratiekamp op Boeroe (1969-1979). Interessant is ook de hechte band tussen het werk van Multatuli en de Indonesische intellectuelen van de jaren '40: 'Hij werd op de HBS gelezen. Wie hem niet kende, zag men als een achtergebleven gebied'. Hoewel Toers werk mij aan Multatuli doet denken, zegt hij in het interview: 'Verder houd ik van Multatuli, van zijn compromisloze humanisme. Hoewel ik zijn stijl niet zo goed vind.' Ook gaat Toer in op de historische relatie tussen Nederland en Indonesië, en hij haalt zowel het goede als het slechte van die relatie aan.

In het interview is er aandacht voor Toers positie in de progressieve kunstenaarsorganisatie Lekra (letterlijk: 'Organisatie voor Volkscultuur'), waarin communisten belangrijke bestuursfuncties vervulden. Kousbroek zegt daar in het TV-interview over dat het goed zou zijn als Toer nu eens afstand zou nemen van zijn opvattingen van toen. Tenslotte, zo helpt Kousbroek, hebben veel intellectuelen wel eens verkeerde keuzes gemaakt zoals onder meer zijn eigen flirt met het China van Mao bewijst. Afgezien van het modieuze en ongeloofwaardige karakter van veroordelingen van het eigen optreden in het verleden vanuit de inzichten van het heden, vind ik – gezien ook het essay van Den Boef – Kousbroeks opmerking over China wel typerend. Want welk een wereld van verschil tussen Kousbroeks vrijblijvende flirt en de bemoeienis van Toer met China en de Chinese bevolking in Indonesië.

In het interview blijkt dat Toer enthousiast is over het China van 1956, dat hij dan bezoekt. Als hij in 1960 een boek schrijft over de onderdrukking van de Chinese bevolkingsgroep in Indonesië, wordt hij door generaal Nasoetion bijna een jaar gedetineerd. Als hij dan in die periode voor de derde keer China bezoekt, wordt hij met veel eerbetoon ontvangen. Hij vraagt echter zijn vrienden te spreken, maar dat wordt afgewezen vanwege het staatsbelang. Hij weigert dan een stap in China te zetten, en verlaat het land. Vriendschap gaat hem boven staatsraison: dat tekent Toers humanisme. Overigens heet de groep die in Nederland Toers boeken vertaalt en propageert toepasselijk 'Manus Amici': vriendehand.

Een interessante zijstap in het interview is Toers mening over de parlementaire democratie in Indonesië naar aanleiding van een vraag over Soekarno's 'geleide democratie': 'Ik moest wel solidair zijn met Soekarno. Ik vond zijn ideeën in die tijd juist. Ideaal zou een parlemen-

taire democratie zijn, maar die is in Indonesië moeilijk te verwezenlijken. Want als er een absolute parlementaire democratie bestond, zou Indonesië een islamitisch land worden'. Het is een opmerking, die aan het Algerije van 1992 doet denken, en die wel een verdere beschouwing waard zou zijn. Het noteren waard is ook (in een islamitisch land) zijn moedige steunbetuiging aan Salmon Rushdie, die jaren daarvoor op de Indonesische ambassade in Londen tegen het publicatieverbod van Toers boeken had geprotesteerd.
Het boekje wordt pas een waardevol geheel door het voorafgaande essay van August-Hans den Boef. Hij geeft een afgewogen overzicht van Toers in het Nederlands vertaalde werk, en met name ook van diens tetralogie. Opvallend is zijn lof voor het biografische boek over Toers grootmoeder, 'Meisje van het strand'; een 'literair juweel', en het eerste deel van een trilogie waarvan de laatste twee delen door Soeharto c.s. vernietigd werden. Ik vraag me echter af: dat boek is toch nog niet vertaald?

En dan nog een vraag. Uit het TV-interview blijkt dat het Nederlandse leger Toer bij zijn arrestatie (en martelingen) in 1947 zijn literair werk afhandig heeft gemaakt. De precieze datum is 23 juli 1947. Volgens Toer zal het werk nog wel ergens in de Nederlandse kluizen liggen. Je vraagt je af als je daar naar luistert: loopt daar nu een actie over? Zijn er Kamervragen gesteld? Zitten Kousbroek c.s. op het vinketouw? Je zou daar in het TV-interview het nodige over verwacht hebben.
Ik beveel alle lezers en nog-niet-lezers van Toer dit boekje van harte aan.

August-Hans den Boef en Kees Snoek. *Pramoedya Ananta Toer: essay en interview.* De Geus/Manus Amici/Novib. ISBN 90 5226 073 3. Promotieprijs fl. 3,90. Postbus 1878, 4801 BW Breda. Telefoon 0 76 – 228151.

BOEKEN

Maarten van Poelgeest

De man die faalde

Twee jaar geleden heb ik Gijs Schreuders geinterviewd voor het ledenblad van Groen Links. In de serie `De afhakers' wilden we bij oude partijgangers het enthousiasme voor de eindelijk geformeerde gemeenschappelijke links-radicale partij peilen. Ik zal de lezer geen groot geheim verklappen wanneer ik vertel dat het enthousiasme van Schreuders niet zo groot was.
Opvallend was dat Schreuders niet of nauwelijks sprak over Groen Links. Hij was vooral bezig met het verleden, met zijn eigen verleden. Wij konden uit zijn mond een vreemde mengelmoes van gewetenswroeging, rancune en onderhuidse loyaliteit optekenen. Vooral personen moesten het ontgelden. Hij had zich nog ingezet voor een linkse doorbraak met het oog op vernieuwing en een hernieuwde strijd voor een betere wereld. Nu waren volgens hem de carrièreperspectieven van mensen die hem in 1982 aan de kant hadden geschoven als zijnde een `opheffer' de motor achter het plotselinge samengaan. Groen Links was een reddingsvlot van politieke carrieres, zo luidde zijn finale oordeel.

Misschien was Schreuders die dag van het interview met het verkeerde been uit bed gestapt. Het boek `De man die faalde' ademt in ieder geval niet de sfeer die ik in het gesprek met hem twee jaar geleden mocht proeven. Dat betekent nog niet dat zijn beoordeling van een stukje geschiedenis van de CPN daarmee milder is geworden. Integendeel, juist door het achterwege blijven van rancune heeft het boek aan kracht en scherpte gewonnen.

Als zestienjarige zit Gijs Schreuders in 1963 aan de buis gekluisterd. J.F. Kennedy richt zich, voor de Berlijnse muur, tot de wereld:
`There are many people in the world who really don't understand, or say they don't, what is the great issue between the free world and the communist world. Let them come to Berlin! There are some who say that communism is the wave of the future. Let them come to Berlin! And there are some who say in Europa and elsewhere we can work with the communists. Let them come to Berlin!
And there are even a few who say that it is true that communism is an evil system, but it permits us to make economic progress. Lass sie nach Berlin kommen! Let them come to Berlin!'
De jonge Schreuders zit verstijfd te kijken. Verstijfd van angst, omdat hij denkt: dit is waar.
Maar dan gaat Kennedy verder: `All free men, wherever they may live, are citizens of Berlin, and therefore, as a free man, I take pride in the words `Ich bin ein Berliner'. En dan gaat bij de jonge communist het licht uit. Alles goed en wel, een Berlijner, een *Duitser,* dat is hij zeker niet. Nooit! Zo begint de queeste van Gijs Schreuders om te bewijzen dat het communisme geen 'evil system' is.

Schreuders is ongetwijfeld niet de enige communist geweest die zichzelf die opdracht ooit heeft gesteld. Vandaag de dag zijn er nog steeds mensen die vinden dat de naam van de grote Marx door allerlei louche navolgers ten onrechte door het slijk is gehaald. Het marxisme-leninisme was en is voor velen meer dan een interessante maatschappij-analyse. Het was een levensopvatting, een wereldbeeld met religieuze trekken.
Daar komt bij dat individuele communisten allesbehalve leken op de meedogenloze schurken die aan de andere kant van het ijzeren gordijn alles wat afwijkend en opstandig was opsloten. Zonder nu meteen in sjablonen te vervallen, communisten hadden en hebben, niet alleen in linkse kring, de naam rechtvaardig en recht door de zee te zijn. Niet verwonderlijk, er zijn voldoende momenten in de vaderlandse geschiedenis aan te wijzen waarop communisten juiste en dappere keuzes hebben gemaakt.
Maar toch heeft de schoen altijd gewrongen. Het jarenlange gedweep van de CPN met de Sovjet-Unie als het vaderland van het socialisme, terwijl nu toch onomstotelijk is bewezen dat het één grote

boevenbende was. En na het verbreken van de banden met Moskou toch nog impliciet een soort lotsverbondenheid met de leiders van het Oostblok voelen, wat tot uiting kwam in bezoeken waarbij men feestelijk als een soort staatshoofd werd binnengehaald. Maar bovenal de interne hiërarchische discipline, het democratisch centralisme, wat niet veel goeds deed voorspellen wanneer Paul de Groot na de oorlog het voor het zeggen had gekregen in Nederland.
En hiermee onthult de centrale vraag van het boek zich. Hoe was het in godsnaam mogelijk dat de schizofrenie in het optreden van communisten, maar vooral in de hersens van communisten, zo lang heeft kunnen voortbestaan? En hoe is het mogelijk geweest dat de schrijver daar zelf als één van de handigsten en fanatieksten actief aan meegewerkt heeft? De antwoorden die Schreuders gaande het boek op deze vragen geeft, zijn niet mals, maar zeker niet zo maar terzijde te schuiven.

Het eerste deel van het boek schildert Gijs Schreuders in fraaie tinten de geschiedenis van de communistische zuil na de oorlog. Een zuil, inderdaad. Net als socialisten, katholieken, protestanten en in mindere mate liberalen, hadden communisten ook hun eigen onlosmakelijk met elkaar verbonden rites, organisaties, verenigingen, historische figuren, relikwieën en wereldbeeld. Wat nog ontbrak waren scholen op communistische grondslag, ofschoon die misschien in Oost-Groningen ook hebben bestaan.
De jonge Schreuders weet niet beter dan dat de strijd altijd voor alles ging. Zijn beide grootvaders, de één anarchist en volgeling van Domela Nieuwenhuis, de ander communist van het eerste uur, vertellen over de bittere armoede van begin deze eeuw. Over hoe zij van het christelijk geloof vielen en gingen ijveren voor een zaak die veel groter was dan hen zelf. `Ik zal het niet meer beleven. Maar jij wel! Jij maakt het mee!', aldus opa Schreuders tegen zijn kleinzoon over de dag waarop het socialisme zou zegevieren. Als de schrijver op veertienjarige leeftijd moet zeggen welk beroep hij ambiëert, dan kent hij ook maar één antwoord: beroepsrevolutionair!

De geur die de lezer in dit eerste deel kan opsnuiven, komt me niet geheel onbekend voor. Laat ik eens een anekdote opdissen. Als jeudige scholier ben ik anderhalf jaar lid geweest van het ANJV, afdeling Alkmaar. Dit was een ketterse afdeling. Maar natuurlijk gingen we wel naar het Waarheidsfestival, want daar zouden ook de Veulpoepers optreden en die blowden op het podium en waren dus o.k. De Rai was afgestampt: hele families, oude bazen in het zondagse pak, studentikoze oudere jongeren enz. Om één uur worden op het grote podium 70 stoelen neergezet. Even zo veel partijbonzen nemen plaats op deze stoelen. In de zaal wordt het stil. Helemaal rechts op het podium staat iemand op (hoe kon ik nu weten dat dat Henk Hoekstra was), loopt naar de microfoon en zegt: `Tot U zal nu spreken Marcus Bakker, fractievoorzitter van de CPN in de Tweede Kamer'. Vervolgens steekt Bakker een verhaal van een half uur af. Aan het einde, alsof men een signaal van Marx zelf krijgt, gaat de hele zaal staan en barst los: `Ontwaakt verworpenen der aarde .....'
Dit gebeurde in 1981. Ik wil Schreuders wel geloven wanneer hij beweert dat de CPN in de jaren vijftig een kerk was. Een kerk, waarin hij zelf – om het eens juist uit te drukken – gepredestineerd was om te worden geroepen tot het heilige ambt van hogepriester.

Een verschil met de andere zuilen is dat communisten het isolement niet vrijwillig hebben gekozen. In het boek wordt levendig verslag gedaan van de Koude Oorlogshetze, die mij – een kind van een ontzuilde, pluriforme en redelijk tolerante tijd – de schrik om het hart doet slaan. Winkels van vooraanstaande communisten die door wild geworden groepen in 1956 met de grond gelijk worden gemaakt. Koos Vorrink die met zijn vinger priemend in de richting van pa en ma Schreuders, gekomen om een uitgebroken conflict in de Utrechtse politiek te sussen, een afdelingsvergadering van de Partij van Arbeid waarschuwt voor de voetstappen van Gottwald-Tsjechoslowakije, voor de voetstappen van communisten. Pa en ma Schreuders konden op het nippertje de zaal ongeschonden ontvluchten. Toch vinden beide grootvaders van de schrijver de Koude Oorlog maar een slappe vertoning. Zij kunnen zich nog echte intimidatie, broodroof en onderdrukking herinneren.

Met de constatering te leven in een soort kerk, wordt een begin gemaakt met de ontrafeling van de centrale vraag van het boek. Maar deze verklaring is voor Schreuders te makkelijk.
De geraffineerdheid van het stalinistische systeem dat de CPN jaren in haar greep heeft gehouden, wordt pas duidelijk wanneer de schrijver toekomt aan de bizarre verwikkelingen rond de verkiezingen van 1977. Hier krijgt het boek plotseling meer vaart en de lezer kan nauwelijks meer stoppen. Het verhaal is soms te gek voor woorden. Hoe is het mogelijk dat mensen als Marcus Bakker, Henk Hoekstra en Joop Wolff zich jarenlang hebben laten koeieneren door een reeds dementerende en door de oorlog getraumatiseerde ere-voorzitter voor het leven. Dat vraagt de lezer, althans ik, zich telkens na elke nieuwe episode in het drama af.

De eenheid, zegt Schreuders. Altijd weer moest de eenheid van de beweging bewaard blijven. Nooit werd gestemd in het dagelijks bestuur. Alles gebeurde met consensus. Zolang Fré Meis de onafhankelijke positie van de CPN maar bleef aanroepen kon hij zich op de Sovjet-Unie blijven oriënteren. Zolang Schreuders maar niet het woord eurocommunisme gebruikte, kon hij dit ketterse gedachtengoed in de Waarheid uitventen. En wie lekker aan het smokkelen is, zal zich niet kwetsbaar maken door zijn nek uit te steken.
Maar het spook van de eenheid reikt verder. Een citaat:
'Als het systeem van dit falen bij zijn verfoeilijke naam genoemd moet worden – de ingesleten gewoonte om de leiding te volgen of te `dekken', de zelf-intimidatie, de mythe van de politieke en morele autoriteit – dan weet ik, die zelf voor een autoriteitje doorging in een klein kringetje, daar geen ander woord voor dan dit duitse: das Führerprinzip.' Gelukkig spaart Schreuders zichzelf niet, en gaat hij meteen verder:
'Ich kenne meine Pappenheimer. Dát had ik eens in de CPN moeten zeggen, in plaats van eurocommunistische praatjes over openheid,

pluralisme en democratische procedures te gaan orakelen. Maar nee, dát heb ik nog niet eerder uitgesproken. De man die faalde. Onderdanige Prometheus!'
Ofschoon ik het hier niet oneens ben met Schreuders, moet wel ter relativering opgemerkt worden dat het elders niet anders ging of gaat. Zo zal bijvoorbeeld de katholieke kerk heden ten dage niet anders bestuurd worden. En ook de Partij van de Arbeid is in de jaren vijftig op een zelfde wijze geregeerd.

De tweede verklaring die door Schreuders steeds in andere verschijningen ten tonele wordt gevoerd is de Tweede Wereldoorlog. Enkele voorvallen passeren de revue. Pa Schreuders bekent in 1945 aan het Partijapparaat dat hij, voordat hij onderdook, eenmaal een CV-installatie voor de Wehrmacht had aangelegd. Om de twee jaar werd sindsdien B.J. Schreuders door het Partijapparaat om opheldering van zijn `oorlogsverleden' gevraagd. De franse communistische partij afficheerde vlak na de oorlog met de tekst `Le Parti des Fusillés'. Toen Paul de Groot de fout maakte om Bakker, Wolff en Hoekstra tegelijk aan te vallen, probeerde hij nog als laatste troef oude kameraden tegen de leiding te mobiliseren. Degenen die hij benaderde, hadden allemaal één ding gemeen: ze hadden in het kamp gezeten.
Schreuders concludeert dat elk conflict, elke politieke wending, elke finesse van de CPN-politiek terug moest worden gevoerd naar de goed-fout-keuze uit de Tweede Wereldoorlog. En dat nu lijkt mij eerder een weerspiegeling van een gevoel van de schrijver. Het feit dat bij interne partijstrijd de oorlog als argument werd ingezet, zegt nog niets over het mechanisme van disciplinering. Mensen hadden het niet hoeven pikken. Men deed het wel en dat had meer te maken met het handhaven van de eenheid, de boze buitenwereld en het geloof in het absolute gelijk van het marxisme-leninisme, dan met de oorlog.

In het laatste deel van het boek vloeit de spanning weg. We volgen de langzame onttakeling van de laatste zuil in Nederland. De arbeiders hebben een auto voor de deur en delen mee in de welvaart. Zij gaan op Joop den Uyl stemmen. De studentenactivisten van begin jaren zeventig storten zich op de vernieuwing. In dit vernieuwingsproces wordt oude ballast stukje bij beetje over boord gezet: het democratisch centralisme, het marxisme-leninisme, de eenheid van de Partij, taboe op homosexualiteit enz. De CPN gaat steeds meer lijken op de andere radicaal-linkse partijen: eenzelfde politieke oriëntatie, hetzelfde kiezerspubliek. Een fusie op termijn is onvermijdelijk.
Gijs Schreuders maakt het niet tot het einde mee. Het gaat hem allemaal te langzaam. Op een zeer relativerende toon beschrijft hij tenslotte hoe hij zelf een conflict forceert. Hij had dit conflict nodig om zelf afscheid te kunnen nemen van de communistische beweging en daarmee te erkennen dat zijn opdracht van 1963 onuitvoerbaar is gebleken.

Ik zou willen zeggen: communisten, socialisten en progressieve gelovigen aller landen, leest dit boek!

De man die faalde, Gijs Schreuders,Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar *f* 34,90.

BOEKEN

Jos van Dijk

Het communisme in de fictie

Voor wie in dit eerste CPN-loze jaar nog eens wil terugblikken op de geschiedenis van het communisme is er op dit moment veel te lezen. Ook in romans.
In 'De greep naar de macht' neemt de econoom Kees van der Pijl ons mee terug naar het jaar 1977. De CPN bruist van de actie in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen die voor de partij zo teleurstellend zouden uitpakken. Economie-student Arnold Boegman is net lid geworden van de partij na de nodige klassieken bestudeerd te hebben. Hij wordt onmiddellijk ingeschakeld in de kerstenveloppencampagne en bij colportages met De Waarheid. Zijn introductie in de CPN-wereld is voor de meeste ex-CPN-ers ongetwijfeld een zeer herkenbaar verhaal, dat door Van der Pijl met de nodige ironie wordt beschreven. Het is zo herkenbaar dat je al lezend verschillende, met name Amsterdamse partijfiguren zo voor je ziet (een personenregister was wellicht op zijn plaats geweest).
Zonder dat er een onaangenaam beeld ontstaat is Van der Pijl's karakterisering van de CPN uit die dagen zeer kritisch. Veel zware betogen over stalinisme en ondemocratische toestanden zeggen niet zo veel als zijn, vaak haast terloopse, opmerkingen over de manier waarop 'de partij' met mensen omging en met name alle niet door het bestuur geautoriseerde zaken uit de discussie en de actie wegzuiverde. Daartoe behoren in de roman allerlei 'persoonlijke' aangelegenheden, de inbreng van het feminisme, maar ook het optreden tegen de Volksunie. Als Arnold een confrontatie met extreem-rechts verzint en de afdeling hem op dat punt serieus neemt, blijkt het niet eenvoudig in hogere organen gehoor te vinden voor zijn verhaal. De partij is eigenlijk met iets anders bezig, de lijn is uitgezet naar de verkiezingen, alle hens aan dek voor 'Van Agt er uit, de CPN er in' en de rest is bijzaak. Met deze typering zit Van der Pijl's verhaal dicht tegen de werkelijkheid aan.
De rest van het verhaal over Arnold, hoe hij in afzondering in zijn ouderlijk huis op de Veluwe meent een complot te ontdekken van extreem-rechts tegen de linkse krachten, waarin de Indonesische geheime dienst, de Molukkers, rechtse Nederlanders en de BVD samenwerken, dat verhaal is natuurlijk allemaal fictie. Alhoewel? Het is natuurlijk ook een aardige vertolking van De Groot's waanideeën over de oorzaak van de verkiezingsnederlaag in 1977. En in wat meer algemene zin duidt het op een bepaalde paranoïde manier van denken die sommige mensen eigen is, die zich wat al te ver van het dagelijkse leven en de ervaringen van hun medemensen hebben verwijderd en die hun denken slechts door enkele vaste schema's laten leiden. Je kunt het fictie noemen, maar als het over communisten gaat is het van de andere kant toch ook weer niet helemaal verzonnen.

Ook in de eind vorig jaar verschenen roman Käte Jahn van de historicus Geert van der Kolk maken we kennis met de CPN uit de jaren zeventig. We zien de net afgestudeerde, werkloze historicus Jan Goedkoop colporteren ('s morgens vroeg in de bouw) en contributie ophalen (in de Amsterdamse Staatsliedenbuurt). Maar dit is slechts een inleiding op het eigenlijke verhaal dat speelt in Oost-Duitsland. Jan kan door bemiddeling van de 'Stichting voor Politiek Onderzoek' in Berlijn een archiefonderzoek doen naar een hele vroege verbinding tussen de Russische communisten en de Nederlandse arbeidersbeweging waarbij ir. Rutgers een rol zou hebben gespeeld. In Oost-Berlijn komt Jan in contact met allerlei randfiguren, waaronder de zangeres Käte Jahn, en dat levert een bijzonder schrijnend beeld op van de communistische samenleving. Tussen Käte en Jan ontstaat een ingewikkelde verhouding waarbij hun verschillende afkomst, hun verschillende politieke en maatschappelijke positie tot allerlei misverstanden en tragische ontwikkelingen aanleiding geven.

Käte Jahn is in vergelijking met 'De greep naar de macht' meer een psychologische roman, waarin de liefde en het verlangen naar vrijheid centraal staan. Het communisme, Oost-Duitsland en de Muur vormen het décor voor een van begin tot einde boeiend verhaal. Terwijl Arnold Boegman geheel in zijn politieke verhaal verstrikt raakt, overwoekert bij Jan Goedkoop de persoonlijke lotsgeschiedenis de band met zijn politieke uitgangspunt. Zozeer zelfs dat we aan het einde van het boek wel weten hoe het met de liefde is afgelopen, maar dat we in het ongewisse blijven over de wijze waarop Jan zijn ervaringen met het Oostduitse communisme in Nederland verwerkt. Misschien heeft het iets te maken met de persoonlijke ontwikkeling van de auteurs.

De greep naar de macht, Kees van der Pijl.- Amsterdam: De Harmonie (Prijs: f37,50)
Käte Jahn, Geert van der Kolk.-Amsterdam/Antwerpen: Veen (Prijs: f32,90)

Bij het artikel 'De toekomst van de PvdA' van John Huige in Politiek en Cultuur van januari/februari '92 is onderstaande lijst van noten weggevallen.

Geraadpleegde literatuur:

1. Von der Dunk, NRC/Handelsblad van 23 november 1991.
2. David Dickson, Het verval van de geest, november 1990. Uitgegeven door De Balie, Amsterdam.
3. Jean-François Lyotard. Zie o.a. Het enthousiasme, Nederlandse uitgave; Kampen, 1991.
4. Hans Charmant, Sociaal-democratie tussen vernieuwing en ondergang, Socialisme en Democratie, november 1991.
5. Jan Nekkers, Het staatsbeeld der sociaal-democratie; in Tijd en Taak, 23 november 1991.
6. Aanzet voor een cultuurdebat; John Huige, Henk Michielse en Stan Poppe, NIVON, Amsterdam 1990.
7. E. Vermeersch; Weg van het WTK-complex: onze toekomstige samenleving; opgenomen in 'Het milieu: denkbeelden voor de 21ste eeuw van de Commissie Lange-Termijn-milieubeleid'; Zeist 1990.

Foto's Bert Zijlma

13 juni: P&C-discussiebijeenkomst

'RACISME, WAT DOEN WE ERTEGEN?'

In het laatste jaar heeft de discussie over de vraag hoe om te gaan met racisme en hoe de positie van allochtonen moet worden verbeterd een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Dat heeft geleid tot een aantal soms interessante politieke initiatieven, maar ook tot een klimaat waarin de schuld voor de achterstand van allochtonen vaak eenzijdig bij hen zelf wordt gelegd.

In aansluiting op het verschijnen van het P&C-themanummer over multi-etniciteit in Nederland organiseert de Stichting Politiek & Cultuur daarom een debat over de vraag: Racisme, wat doen we ertegen? Gepoogd zal worden aan de hand van een aantal stellingen verschillende visies op de achterstand van allochtonen tegen elkaar af te zetten en de vraag te beantwoorden in hoeverre die visies bijdragen aan een klimaat waarin racisme geen kans maakt.
Vertegenwoordigers van diverse politieke partijen, vakbonden en migrantenorganisaties zullen worden uitgenodigd aan dit debat deel te nemen. Een uitgebreid programma van de discussiebijeenkomst wordt in het volgende nummer van P&C en andere bladen bekend gemaakt. De bijeenkomst zal plaatsvinden op

zaterdag 13 juni 1992
12.00 - 16.00 uur
Koningszaal van Artis
Plantage Middenlaan 43, Amsterdam

Noteert U dit vast in Uw agenda! Voor nadere inlichtingen:
Stichting P&C, Hoogte Kadijk 145, 1018 BH Amsterdam,
tel. 0 20 - 623 97 04

Thema nummer 3:

Multi-etniciteit in Nederland

Met de grote demonstratie 'Nederland bekent kleur' van 21 maart nog in de benen, is de redactie van P&C begonnen met de voorbereiding van nummer 3 met als toepasselijk thema: multi-etniciteit in Nederland.
Leidraad vormt daarbij de noodzaak van dialoog tussen meerderheid en minderheid.

Met bijdragen van in ieder geval:
Astrid Roemer, over cultuur als dialoog;
Herman Meijer, over waarden en onwaarden van het Nederlandse zuilenstelsel;
Daniel Giltay Veth, over arbeidsvoorziening en minderheden.

pegasus

Boekhandel

Singel 367
Amsterdam
(020) 6 23 11 38

EEN NIEUWE GESPECIALISEERDE WINKEL!

(ter hoogte van het Spui)

SLAVISTIEK	OOST-EUROPA
proza & poëzie	proza & poëzie in
taal- en letterkunde	nederlandse, engelse
woordenboeken	en duitse vertaling
leerboeken	secundaire literatuur
geannoteerde /	oosteuropa-kunde
tweetalige uitgaven	kunst
kinderboeken	reisgidsen
tijdschriften	tijdschriften

pegasusuitgaven
schaakboeken

natuurlijk kunt u iéder boek bij ons bestellen

Colofon

Politiek & Cultuur.
Tijdschrift voor socialisme en toekomst.
Verschijnt vijf maal per jaar.

Redactie:
Max van den Berg
Frank Biesboer
Jos van Dijk
Marius Ernsting
Herman Meijer
Leo Molenaar
Wiky van Rijssel
San Verschuuren

Medewerk(st)ers:
Aan dit nummer werkten mee:
Marcus Bakker
Dymphie van Berkel
Rik van Berkel
Marianne Dauvallier
Hans Groenewegen
Kees Korevaar
Maarten van Poelgeest
Linette Raven
Tineke de Rijk
John Stals

Correctie:
Eric Mol

Vormgeving:
Ontwerpbureau Meltzer

Lay-out:
A/Z grafisch serviceburo, Den Haag

Fotografie:
Bert Zijlma

Tekeningen:
Kees Willemen

Uitgever:
Pegasus
Rhijnvis Feithstraat 28 hs
1054 TZ Amsterdam
0 20 - 616 14 01

Druk:
Drukkerij Bevrijding, Amsterdam

Promotie en advertenties:
Stichting P&C
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04
Advertenties:
fl. 200,– per pagina

Abonnementen:
fl. 50,– per jaar inclusief porto. Losse nummers fl. 12,50 met porto te bestellen via giro 173 127 ten name van Pegasus, Amsterdam, onder vermelding van het gewenste nummer.

Correspondentie over de betaling en de verzending en een mogelijk reductie-abonnement van fl. 30,– naar de uitgever.

Redactie-adres:
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04

ISSN 0032 - 3349

jaargang 52 **3** mei/juni 1992

POLITIEK & CULTUUR

P&C

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Multi-etniciteit

Suharto en Pronk

Schuldboemerang

Links en de natuur

Beperkingen partijendemocratie

Milieu en economie

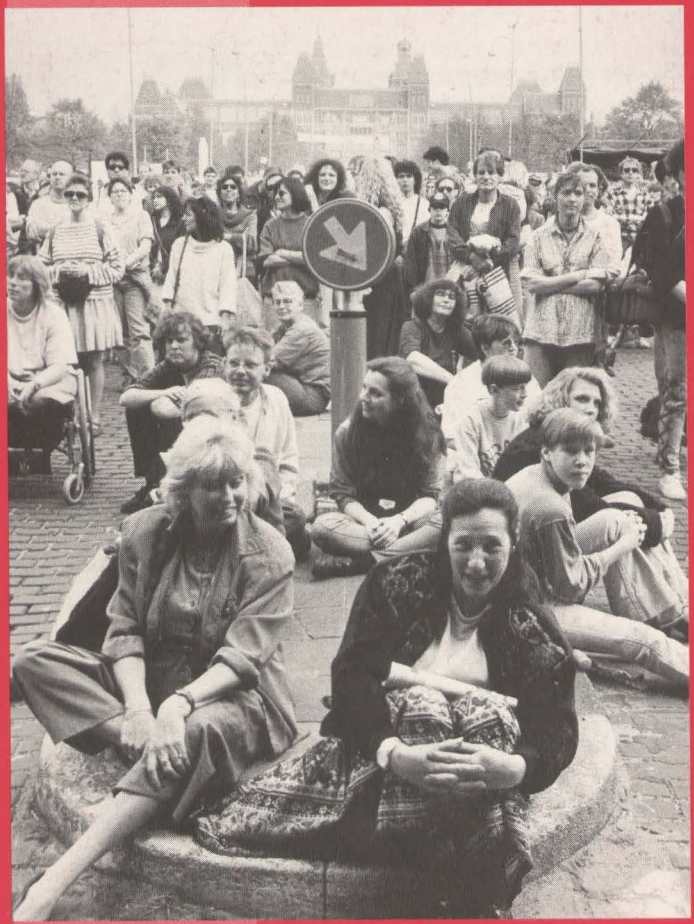

Inhoud

INTRO
1
San Verschuuren

LEZERSBIJEENKOMST
3
Aanpassen of inpassen
Stichting 'Politiek en Cultuur'

ACTUEEL
4
Pronk en Suharto, wie is koloniaal?
Wim F. Wertheim

HISTORIE
6
Een links en rechts natuurbegrip?
Gert Harmsen

POLITIEK
16
Liberale democratie zonder alternatief?
Veit-Michael Bader

WILLEMEN
22

THEMA
23
Multi-etniciteit in Nederland
Marius Ernsting

25
Cultuur als dialoog
Astrid Roemer

27
Omgaan met verschillen
Herman Meijer

33
Eenheid in verscheidenheid
Gönül Dinçer

37
Minderheden op de arbeidsmarkt
Daniël Giltay Veth

FOTOKATERN
41
José Melo
Otto Visser

POEZIE
49
Dood
Bij een bundel van Hester Knibbe
Hans Groenewegen

BOEKEN
50
De schuldboemerang
Nico Schouten

51
Derde Jaarboek RIOD
Joop Morriën

53
De economische revolutie
Een boek van Willem Hoogendijk
Frank Biesboer

54
Sociaal ontwerpen
Van Klaveren en Kooistra
Pim Juffermans

55
De verloren erfenis
Ornstein en Van Weezel
Frank Biesboer

55
Een visie uit het zuiden
Een boek van Mercio Gomes
Frank Biesboer

Bont palet

San Verschuuren

INTRO

Dit alweer derde nummer in de vernieuwde uitvoering biedt wederom een bont palet aan analyses, visies en recensies. Hoewel de redactie zich gelukkig prijst met een grote schare wisselende medewerkers, is de produktie van elk nummer een flinke opgave. Als de geheel uit vrijwilligers bestaande redactie een thema voor een komend nummer heeft bepaald en ideeën voor onderwerpen heeft geïnventariseerd, worden mogelijke schrijvers benaderd. Er vindt overleg plaats tussen redactie en schrijvers. De tekenaar wordt 'op het thema gezet' en een fotograaf aangezocht.
Als de bijdragen uiteindelijk bij de redactie binnen zijn, moet er nog een heleboel gebeuren alvorens dit tijdschrift bij de lezer belandt. Allereerst moeten de teksten worden gecorrigeerd; de één meer dan de ander. Vervolgens gaat de copij naar het Grafische Servicebureau A/Z in Den Haag, waar het wordt omgezet op onze standaard-opmaak. Dan worden bepaald; de volgorde, de koppen, tussenkoppen, streamers, enz. Dat is vaak passen en meten, ook al omdat het op een veelvoud van 8 pagina's uit moet komen. Aan de hand van een complete uitdraai vindt een nieuwe controle en tenslotte nog eens een eindcontrole plaats. De opgemaakte pagina's worden overgezet op films, welke daarna spoedshalve persoonlijk getransporteerd worden naar drukkerij Bevrijding in Amsterdam. De gedrukte exemplaren worden vervolgens door uitgever Pegasus in enveloppen gedaan en verzendklaar gemaakt. De PTT vormt de laatste schakel in dit traject.
De lezer zal begrijpen dat, hoewel de redactie het uiterste doet, vertragingen af en toe niet zijn uit te sluiten. U hebt inmiddels al begrepen dat deze introduktie van de hand is van de eindredacteur.....

Dit nummer opent met een actuele beschouwing over het conflict tussen het Suharto-regiem en de Nederlandse regering van de hand van Indonesiëdeskundige Wertheim.

Zoals eerder aangekondigd volgt het eerste (van twee delen) van een diepgaande verhandeling over de relatie tussen natuur en filosofie van de hand van Ger Harmsen: 'Een links en rechts natuurbegrip?'. Het tweede deel houdt U tegoed voor het volgende nummer. De erudiete historische beschouwing, die een dwarsdoorsnede biedt van het boek 'Natuurbeleving en arbeidersbeweging' dat onlangs uitkwam als eerste deel in een NIVON-reeks 'Cultuur: crisis en vernieuwing', is een bewerking van de redevoering die Harmsen vorig jaar op de P&C-discussiebijeenkomst over 'Milieu en socialisme' heeft gehouden.
Eind maart hield de filosoof-sociooloog Veit-Michael Bader een lezing op een congres over 'Macht; de dynamiek van de internationale samenleving' in Groningen. De titel luidde: 'Het socialisme is dood; leve het liberalisme?'.
Hij spitste zijn betoog bij wijze van prikkeling toe op de structurele gebreken van de politieke-partijen-democratie. Het artikel past in de opzet van dit tijdschrift, en loopt vooruit op ons themanummer over de 'cultuur van de politiek'.

Het centrale thema vormt deze keer het vraagstuk van multi-etniciteit in Nederland, waarvoor Marius Ernsting de vraagstelling formuleerde en de inleiding verzorgt. De rode draad vormt het begrip 'dialoog'. Een viertal auteurs pakt die draad op, ieder vanuit een eigen invalshoek. Astrid Roemer vanuit de cultuur. Herman Meijer vanuit de ervaringen met 'zuilen'. Gönül Dinçer houdt een vurig pleidooi vanuit het unieke individu. En Daniël Giltay Veth tenslotte belicht recente ervaringen met de arbeidsvoorziening. Kees Willemen zorgt voor een getekend commentaar.
Voor het fotokatern vonden we de Portugese Nederlander (of Nederlandse Portugees?, lees zijn intro) José Melo bereid om enige foto's over zijn geboorteland af te staan. De omslag wordt opgesierd door een foto van Bert Zijlma, gemaakt op het Amsterdamse bevrijdingsfestival.

In het 'Thema' staan nog twee foto's van Zijlma. De recensies starten zoals gewoonlijk met poëzie. Hans Groenewegen boetseert met taal in zijn beschouwing over een bundel van Hester Knibbe.

De boekbesprekingen hebben betrekking op uiteenlopende onderwerpen zoals de schuldenproblematiek van de Derde-Wereldlanden, waarover Nico Schouten schrijft. Joop Morriën is gedoken in recente onderzoeksresultaten over de Tweede Wereldoorlog, geboekstaafd in het Jaarboek van het RIOD. Frank Biesboer gaat onder meer in op de aanpak van het milieu naar aanleiding van een boek van Strohalm-Willem Hoogendijk. Daarnaast schrijft hij over 'De verloren erfenis' van Van Weezel en Ornstein en vervolgens over ' Een visie uit het Zuiden ' van Gomes. Pim Juffermans gaat tenslotte in op een boek over de relatie tussen nieuwe technologieën, arbeidsorganisatie en medezeggenschap.

Voor het komende nummer van P&C, dat na de zomer zal verschijnen, staan in ieder geval op stapel het vervolg van de verhandeling van Harmsen, en een artikel van de in VS werkzame wiskundige en marxist Dirk Struik waarin hij terugkijkt op zijn ervaringen als mikpunt van het McCarthyisme begin jaren '50.

De redactie zoekt ook buiten de 'geschreven relatie' contact met zijn lezers en belangstellenden. In het komend nummer willen we de mening van onze lezers peilen. Al eerder bestaat de mogelijkheid tot nadere kennismaking en meningsuitwisseling. Op 13 juni organiseert de Stichting 'Politiek en Cultuur' een bijeenkomst in Artis met als thema 'Aanpassen of Inpassen'. Dat gaat over 'racisme' en wat ertegen te ondernemen. We hopen op een goede opkomst en een vruchtbare discussie. Het programma staat hiernaast.

Aanpassen of inpassen?

In het laatste jaar heeft de discussie over de vraag hoe om te gaan met racisme en hoe de positie van allochtonen moet worden verbeterd een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Dat heeft geleid tot een aantal soms interessante politieke initiatieven, maar ook tot een klimaat waarin de schuld voor de achterstand van allochtonen steeds vaker bij de allochtonen zelf wordt gelegd.
In aansluiting op het verschijnen van het P&C-themanummer over multi-etniciteit in Nederland organiseert de Stichting Poltiek en Cultuur daarom een debat over echt en vermeend racisme, en over nieuwe en soms ook oude strategieën daartegen.
Aan de hand van een aantal stellingen zullen de visies van een vijftal sprekers van diverse pluimage tegen elkaar worden afgezet. In de - hopelijk - levendige discussie die daarop volgt krijgen alle aanwezigen ruimschoots de gelegenheid zich in het debat te mengen.

een discussie over racisme, politiek en cultuur

zaterdag 13 juni 1992, Koningszaal Artis Amsterdam, aanvang 12.00 uur.

Discussiestellingen

1. Er is in Nederland nauwelijks sprake van structureel racisme. De achterstand van migranten valt vooral te verklaren uit verschillen in opleiding en achtergrond. De geschiedenis van ons land laat zien, dat het nu eenmaal enige tijd vergt voordat nieuwkomers zich een plaats in de samenleving hebben verworven.

2. Een overheid die vluchtelingen en illegalen vervolgt en deelneemt aan een oorlog met als inzet de grootste olievoorraad ter wereld, draagt zo bij aan het creëren van een nieuw vijandbeeld. Het opkomend racisme in de landen van West-Europa hoeft ons dan ook niet te verbazen.

3. Politieke partijen die de vaak alledaagse problemen van een multietnische samenleving niet onderkennen, verliezen op dit punt hun geloofwaardigheid en staan daarmee machteloos bij de bestrijding van het racisme. Bij moralisme is niemand gediend; slechts een realistische en creatieve opstelling kan uitkomst bieden.

4. De talrijke visies die in het minderhedendebat naar voren zijn gekomen, zijn alle te herleiden tot slechts één tegenstelling: moeten de migranten zich aanpassen aan de maatschappij of moet de maatschapppij voor de migranten worden opengebroken? Op den duur zal niemand eraan ontkomen op dit punt kleur te bekennen.

Deelnemers

Marcus Bakker
voormalig Tweede Kamerlid CPN

Jan Beerenhout
lid commissie Sociale Vernieuwing

Hulya Elmas
gemeenteraadslid Groen Links Haarlem

Gerry van der List
medewerker Teldersstichting (wetenschappelijk bureau VVD)

Joe Simmons
discussieleiding

Sienie Strikwerda
lid Provinciale Staten Noord Holland PvdA

Plaats en tijd

Het debat wordt gehouden op zaterdag 13 juni 1992, in de Koningszaal van Artis, Plantage Middenlaan 43 te Amsterdam, aanvang 12.00 uur. De toegangsprijs bedraagt fl.5,– en kan aan de zaal worden voldaan.
Als u de discussie wilt bijwonen, kunt u zich van te voren aanmelden bij de Stichting Politiek & Cultuur, Hoogte Kadijk 145, 1018 BH Amsterdam, telefoon 020 - 6239704. Nadere inlichtingen zijn op ditzelfde adres te verkrijgen.

Pronk en Suharto, wie is koloniaal?

Wim F. Wertheim

ACTUEEL

In oktober 1957 verliet ik Indonesië, waar ik een jaar als gasthoogleraar aan de Landbouwfaculteit in Bogor verbonden was geweest. Twee maanden daarna barstte de bom. Op bevel van de Indonesische regering onder leiding van president Sukarno moesten alle in zijn land werkzame Nederlanders vertrekken; de Nederlandse bedrijven werden door de militairen overgenomen en in de jaren daarop genationaliseerd. Op 17 augustus 1960 verbrak Sukarno de diplomatieke betrekkingen met Nederland.

Reden voor de tegen Nederland gerichte maatregel was dat de Nederlandse minister van buitenlandse zaken Luns niet wenste te begrijpen dat de koloniale tijd voorbij was; hij weigerde met de Indonesische regering serieus te onderhandelen over de toekomst van voormalig Nederlands Nieuw-Guinea. Nogal wat in Indonesië werkzame Nederlandse professoren en adviseurs hadden de Nederlandse regering gewaarschuwd voor de gevolgen van de Nederlandse onbuigzame houding, maar tevergeefs. Zo werd het levenswerk van heel wat idealistische Nederlanders, die hun krachten aan de naoorlogse wederopbouw in Indonesië hadden gegegeven, afgebroken.

Maken we nu een herhaling mee van de door Luns – gesteund door de hele Tweede Kamer, met uitzondering van de communisten – begane reeks blunders? Welnee. Sukarno was een vrijheidsstrijder van het eerste uur. Hij had het recht de Nederlandse regering een koloniale houding te verwijten. Toen in 1962 onder druk van de Amerikaanse regering-Kennedy, de Nederlanders hadden toegegeven inzake Nieuw-Guinea, werden de banden met Nederland door Sukarno hersteld – maar op basis van gelijkheid, zonder dat Nederland alsnog bijzondere economische of politieke voorrechten kon claimen. De dekolonisatie was onder Sukarno voltooid.

Suharto's achtergrond verschilt hemelsbreed van die van Sukarno. Hij was vóór de oorlog geen vrijheidsstrijder en trad in juni 1940, toen Hitler Nederland al had bezet, in dienst bij het KNIL, waar hij tot sergeant opklom. Ook tijdens de Japanse bezetting en vanaf het najaar van 1945 in het Indonesische leger, vervolgde hij zijn militaire carrière. Zijn levensloop geeft weinig aanleiding bij hem sterke antikoloniale emoties te veronderstellen. Bij de oprichting van de IGGI ging het verzoek aan Nederland om het voorzitterschap ervan op zich te nemen, van Suharto's regering zelf uit! Voor zijn huidige afwijzing van de Nederlandse hulp moeten we dus naar andere motieven zoeken.

Moorden

Die liggen nogal voor de hand. Het optreden van Suharto vanaf oktober 1965, eerst als fungerend opperbevelhebber van het leger en vervolgens, na de afzetting van Sukarno, als president, kenmerkte zich door uiterste wreedheid en onmenselijkheid. Onder het voorwendsel dat de Indonesische communistische partij, de PKI, schuldig was aan de zogenaamd 'mislukte staatsgreep' van 1 oktober 1965 en aan de daarbij gepleegde ontvoering van en moord op zes generaals, werden vele honderdduizenden van communistische sympathieën verdachte eenvoudige dorpsbewoners zonder pardon van kant gemaakt. En dit terwijl vast staat dat Suharto zelf, tezamen met een aantal van zijn naaste medewerkers in het leger, verantwoordelijk was voor de ontvoering van de generaals! Toen hij van zijn vriend kolonel Latief in het militair ziekenhuis van Jakarta de plannen voor de ontvoering op 30 september 's avonds laat, een uur of vier vóórdat deze plaats vond, te horen kreeg, heeft hij ze niet verboden en evenmin zijn bedreigde zes collega's, onder wie zijn chef, de legercommandant Yani, gewaarschuwd. Het bleef niet bij de massamoorden van 1965/66 onder verantwoordelijkheid van Suharto – waarvoor hij trouwens nooit verontschuldigingen heeft aangeboden. Eind 1968 bevonden zich nog honderdduizenden als links beschouwde politie-

ke gevangenen onder onmenselijke omstandigheden in vele delen van het land – en plannen werden bekend om een groot aantal van hen zonder enige vorm van proces voor hun leven naar het onherbergzame eiland Buru te verbannen. Deze voortdurende onbeschaamde schending van de meest elementaire mensenrechten was de reden waarom door een groep Nederlanders, waar ook ik toe behoorde, begin 1969 het Komitee Indonesië werd opgericht. Het was geen Komitee bestaande uit ideologische medestanders van de PKI; zowel katholieke als protestante geestelijken maakten er deel van uit, evenals socialisten van uiteenlopende politieke kleur (van rood tot licht rose). Kern van het doel van het Komitee was en is: verzet tegen elke vorm van hulp die als steun aan het Suharto-regime kon worden opgevat.
Het Komitee was ook principieel tegenstander van die vorm van hulp die, door te dreigen met de intrekking ervan, eventueel kon worden gebruikt om een betere naleving van de mensenrechten af te dwingen. Toch heeft het kabinet-Den Uyl, met de ministers Van der Stoel van buitenlandse zaken en Pronk van ontwikkelingssamenwerking, met deze methode ertoe bij kunnen dragen dat tegen het eind van de jaren zeventig de meer dan 10.000 ballingen op het eiland Buru, voorzover nog in leven, naar hun woonplaats konden terugkeren, zij het tot de dag van vandaag aan toe als rechteloze paria's in de Indonesische samenleving.

Opwelling

Intussen hadden in 1975 en de daarop volgende jaren nieuwe massamoorden plaatsgevonden in de vroegere Portugese kolonie Oost-Timor, dat door de Indonesische strijdkrachten in december 1975 gewelddadig werd bezet. De voor de wereld verborgen gebleven oorlog kostte tussen de 100.000 en 200.000 Oost-Timorezen het leven – op een totale bevolking van zo'n 600.000. Ondanks de vrijwel unanieme en jarenlang herhaalde afkeuring door de Veiligheidsraad en de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties hebben de Indonesische machthebbers pertinent geweigerd hun leger uit Oost-Timor terug te trekken en hebben zij, zelfs zonder enige echte volksraadpleging, in 1976 het gebied als 27ste provincie bij Indonesië ingelijfd.
Als gevolg van de voortdurende onderdrukking van het in Oost-Timor nog steeds springlevende en door de katholieke geestelijken gesteunde verzet, werd een grote groep vreedzame demonstranten 12 november vorig jaar in de hoofdstad Dili door het leger onthaald op een bloedbad zonder voorafgaande waarschuwing, waarbij meer dan honderd slachtoffers vielen. Deze keer waren buitenlanders aanwezig die de gebeurtenissen konden filmen – en daardoor kon een wereldwijd protest tegen deze schanddaad en aperte schending van de mensenrechten op gang komen. Dit wereldwijde protest wilde maar niet verstommen. De verbreking van de ontwikkelingsrelatie met Nederland door Suharto op dit moment is dan ook een poging om andere landen die het legeroptreden in Oost-Timor ernstig kritiseren, te waarschuwen. En het is bedoeld om, niet gehinderd door buitenlandse pottekijkers, het verzet van de bevolking aldaar definitief te breken.
De stap van Suharto is heel beslist niet een spontane opwelling uit woede over 'koloniale' neigingen en ontactische uitlatingen speciaal van Pronk. Het bewijs? Uit het weekblad Tempo van 4 april j.l. blijkt dat al begin december 1991 van de kant van het Indonesische ministerie van economische zaken bij de Wereldbank en bij de Japanse ambassade stappen zijn genomen om de IGGI als hulpgever te vervangen door een 'Consultatiegroep' onder leiding van de Wereldbank!
En hoe zit het met Suharto's verwijt van inmenging in 'binnenlandse aangelegenheden'? Noch Nederland, noch de EG, noch de Verenigde Naties hebben tot dusver de annexatie van Oost-Timor door Indonesië, te vergelijken met de bezetting van Koeweit door Irak, erkend.
Het is niet het Nederland van Pronk dat met zijn ontwikkelingshulp neo-koloniale doeleinden nastreefde. Pronk wilde de ontwikkelingssamenwerking aan de brede massa ten goede laten komen. Het Komitee Indonesië heeft tegen het verlenen van hulp aan het Suharto-regime, ook al ging dat gepaard met het dreigen van intrekking bij 'structurele' schendingen van de mensenrechten, echter steeds gewaarschuwd. De verbreking van die ontwikkelingsrelatie met Suharto spijt mij dus op zichzelf niet – al is het spijtig voor de eerlijke ontwikkelingswerkers en organisaties die nu, evenals in 1957, hun werk moeten afbreken.
Wel neo-koloniaal is de wijze waarop Suharto zijn familie zijn eigen volk laat uitpersen. Zijn zoon Utomo verwierf verleden jaar een monopolie in de kruidnagelbusiness. Hij maakt grove winsten met de van staatsinstellingen ontvangen subsidies en met de hoge prijzen die zijn bedrijf aan de afnemers, zoals de kretek-fabrieken, berekent. De boeren krijgen voor de aan zijn bedrijf geleverde kruidnagelen echter slechts de helft van die prijs. Erger nog: ze moeten de helft van hun oogst in brand steken en toestaan dat een deel van hun kruidnagelbomen worden omgehakt, teneinde Utomo in staat te stellen nog hogere prijzen op de wereldmarkt te bedingen. Dit gewelddadig met behulp van het leger omhakken van de kruidnagelbomen in de Molukken terwille van hand-

having van een monopolie, de zogenaamde 'hongi-tochten', was ook precies het beleid in de zeventiende eeuw van de VOC! Dat optreden gaf toen aanleiding "tot opstanden, tuchtigingen, brandstichting en moord", om een schrijver uit het begin van deze eeuw te citeren.

Suharto en zijn gunstelingen zijn dus wel de allerlaatsten die de Nederlanders van vandaag 'kolonialisme' mogen verwijten.

Wim F. Wertheim is emiritus-hoogleraar sociologie van Zuid- en Zuidoost- Azië en lid van het Komitee Indonesië

Op de discussiedag van Politiek en Cultuur van 10 oktober vorig jaar hield Ger Harmsen voor een kleine 100 belangstellenden een lezing, waarin hij een historische beschouwing gaf van de relatie tussen arbeidersbeweging en natuur. Hij maakte toen gebruik van een boek, dat hij bijna had afgerond voor het NIVON : 'Natuurbeleving en arbeidersbeweging: De Nederlandse socialistische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu.' Hij zette de filosofisch-theoretische beschouwingen in dat boek op een rij, liet veel van de concrete verhalen en anecdotes weg, en zo ontstond in aanzet een nieuw verhaal. Op ons verzoek werkte Harmsen die lezing om tot een zelfstandig artikel 'Een links en rechts natuurbegrip?', dat in twee afleveringen wordt afgedrukt. Bij de recente, zeer drukke presentatie van zijn in de nieuwe NIVON-reeks 'Cultuur: Crisis en Vernieuwing' uitgegeven boek, gebruikte hij dit nieuwe artikel en verwees hij naar de publicatie in P&C.

Het boek is te bestellen bij NIVON, Nieuwe Herengrachtr 119, 1011 SB Amsterdam, 0 20 - 62 69 661.

De foto van Ger Harmsen (rechts) en Leo Molenaar op de P&C-bijeenkomst is van Erika Voss.

Een links en rechts natuurbegrip?

Deel 1

Overheerser, rentmeester of partner van de natuur?

Ger Harmsen

HISTORIE

Hoewel dit de gecompliceerde ideeëngeschiedenis geweld aandoet, probeer ik globaal en schematisch een links en een rechts natuurbegrip te onderscheiden. De veelduidigheid van dit begrip komt in de loop van deze uiteenzetting aan de orde. Links en rechts zijn *politieke* begrippen, die traditioneel staan voor hervormingsgezind en behoudend, en hebben als zodanig betrekking op de maatschappij en niet rechtstreeks op de natuur. Binnen de Verlichting uit de achttiende eeuw en de Romantiek uit de negentiende eeuw, de twee grote *culturele* stromingen, die tot in onze tijd doorwerken, krijgt de natuur veel aandacht. Wat de hoofdstrekking is van deze beide stromingen zal ik nog omschrijven.

Het is niet zo eenvoudig een *politieke* scheidslijn te trekken tussen de progressieve elementen uit de Verlichting en de reactionaire elementen, die bepaalde vertegenwoordigers van de Romantiek hier aan toevoegden of voor in de plaats stelden. Te meer niet daar de Romantiek een schat aan uiterst waardevolle gedachten en gemoedsuitingen bevat. Nog moeilijker wordt het wanneer we ons concentreren op het natuurbegrip van Verlichting en Romantiek. Temeer daar het positieve wat de Romantiek aan de natuurbeleving toevoegde niet conservatief te noemen is en bovendien conservatief niet zonder meer verwerpelijk is, terwijl de Verlichting zijn natuurvijandige kanten had en heeft.

Het fascisme was als een bepaalde *politieke* uiting van de Romantiek natuur en landschap welgezind, maar liet aan de mens juist zijn barbaarse kant zien. Dat terwijl de socialisten als erfgenamen van de Verlichting zich wel om de emancipatie van de mens – de arbeiders, de vrouwen, de koloniale volkeren – bekommerden, maar een natuuropvatting huldigden die voor de natuur, de aarde en het milieu rampzalige gevolgen had.

1. De genadeloze consequenties van Genesis

Aan de geschiedenis van het Europese natuurbegrip ligt tot het einde van de middeleeuwen dat van het vroege christendom ten grondslag. In de christelijke leer stond de natuur in de zin van het materiële, vergankelijke en vluchtige als het lagere tegenover het bovennatuurlijke, geestelijke, duurzame en goddelijke als het hogere. Het christendom had niet voor niets de laat-Griekse filosofie in zich opgenomen. Plato plaatste de *ideeën* als het eeuwige tegenover de zintuiglijk gegeven materiële wereld, die zich kenmerkte door het veranderlijke, toevallige en menselijke. Het christendom, dat zich dwars tegen de 'heidense' godsdiensten in doorzette, veranderde de Griekse en Germaanse goden en godinnen in afgoden en zelfs in demonen en duivelse krachten.

Bovendien stond in het christendom tegenover de regelmaat en wetmatigheid die de natuurprocessen beheersten het *wonder* dat de orde der natuur doorbrak. God had de macht naar eigen willekeur de natuurwetten te negeren door het verrichten of laten verrichten van wonderen. De christenen plaatsten god en de mens boven, buiten en tegenover de natuur. Zij die door de christenen 'heidenen' genoemd werden, benaderden de natuur waar zij zich deel van wisten, met ontzag en vereerden deze als een alomvattend geheel van goddelijke krachten, die ontzien en gunstig gestemd dienden te worden.

In de christelijke beleving omvatte de natuur buiten de mens het kwade en die binnen de mens

zelf de vleselijke lusten. De vrouwen gedreven door haar zinnelijkheid golden als verleidsters der mannen en beoefenden allerlei vormen van hekserij. De verzoekingen in de gedaante van vrouwelijk schoon waar de heilige Antonius in de woestijn voor dreigde te bezwijken, stonden hiervoor model.

God en natuur vormden in het Oude Testament een tegenstelling. Het bijbelboek Genesis beklemtoonde waar het gaat om het scheppen van de levende natuur voortdurend dat deze anders van aard was dan god. Alleen de man was naar het beeld van god zelf gemaakt en kreeg als opdracht mee: "Weest vruchtbaar, en vermenigvuldigt, en vervult de aarde, en onderwerpt haar, en hebt heerschappij over de visschen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt". En na de zondvloed zei god tot Noach: "Zijt vruchtbaar en vermenigvuldigt, en vervult de aarde! En uwe vrees, en uwe verschrikking zij over al het gedierte der aarde, en over al het gevogelte des hemels; in al wat zich op den aardbodem roert, en in alle visschen der zee; zij zijn in uwe hand overgegeven. Al wat zich roert, dat levend is, zij u tot spijze; Ik heb het u al gegeven, gelijk het groene kruid."

De theologen drukken ons op het hart dat we deze uitspraken moeten begrijpen als uitdrukking van het religieuze leven van eenvoudige herdersstammen duizenden jaren geleden. Toch is het opvallend hoezeer Genesis zich onderscheidt van andere sexuele scheppingsmythen in dezelfde tijd, ook in het Midden-Oosten, "waarin de wereld (meestal) door een aardmoeder wordt voortgebracht." Niet alleen dat de god uit Genesis een man is die zich onuitstaanbaar patriarchaal gedraagt, maar bovendien zet hij de natuur op haar kop door als mannelijk wezen eerst de man te scheppen en het aan hem over te laten een vrouw voort te brengen.

Dit steekt scherp af tegen de veel gelijkwaardiger en nauwere band die andere oude godsdiensten met de natuur onderhouden. De hoofdfiguur uit het soemerische Gilgamesj-epos, Enkidoe leeft in het begin intiem met de dieren en is hun gelijke. Deze gelijkwaardigheid van mens en dier geldt ook voor het hindoeisme. God is onzijdig. Het Universele Zelf bracht de man voort maar die voelde zich eenzaam en werd "zo groot als een man en een vrouw die elkaar omarmen. 'Ieder van ons tweeën is dus als de helft van een gespleten erwt' zei de man", maar de vrouw dacht "'Hoe kan hij mij omarmen, nadat hij mij uit zichzelf heeft doen ontstaan? Ik zal mij verbergen.' Toen werd zij een koe en de ander een stier, die haar omarmde en zo werden kalveren geboren! Koeien en stieren. Zij werd een merrie, hij een hengst; zij een ezelin, hij een ezel en omarmde haar; zo werden eenhoevige dieren geboren. Zij werd een geit, hij een bok, zij een ooi, hij een ram, die haar omarmde en zo werden geiten en schapen geboren... Men moet over het Universele Zelf slechts denken als over het geliefde." Deze verhouding met de natuur geldt ook voor het boeddhisme. Op het menselijke vlak krijgt het unieke van het persoonlijke in de godsdiensten van India weinig nadruk. Het streven naar zelfontgrenzing en zelfoverstijging in een kosmische mystiek is een radikale ontkenning van het individu. Er is wat dat betreft verwantschap met de 'amor dei intellectualis' van Spinoza. Door zichzelf buiten de politieke en maatschappelijke praktijk te plaatsen, streeft de Indiase wijze nadrukkelijk naar wereldverzaking en niet naar wereldverbetering. De betrokkenheid bij natuur en kosmos is groter dan de inzet voor een humane samenleving. Het christendom stelde de mens centraal en predikte de gelijkheid van alle mensen, tot welk volk en welke klasse zij ook behoorden, voor god en dat was een revolutionaire daad.

Hoewel uit Genesis geen respect voor de natuur spreekt, ontbreken in het Oude Testament de lofzangen op de schoonheid van de bloemen des velds niet, maar het één is niet met het ander in strijd. Mannen die de schoonheid van vrouwen bezingen, hoeven niet over te lopen van achting voor haar.

Sommige christenen in later eeuwen lieten god niet slechts uit de Heilige Schrift tot zich spreken maar beleefden zijn aanwezigheid ook door in het 'Boek der Natuur' te lezen. De clerus achtte dit alleen oirbaar voorzover het plantaardige en dierlijke leven werden opgevat als symbolen die naar god verwezen. Een paar willekeurige voorbeelden: het klaverblad verbeeldde de heilige drieëenheid en de 'leliën des velds' de zuiverheid der ziel. De mensen waren derhalve niet in staat op eigen kracht in het 'Boek der Natuur' te lezen. Het kon niet uit zichzelf begrepen worden, dat was alleen mogelijk met behulp van de Heilige Schrift. Calvijn vergeleek de Heilige Schrift met een bril, waardoor wij het 'Boek der Natuur' pas konden lezen. Tenslotte was de natuur gods schepping. Degenen die zich te ijverig en uitsluitend in het 'Boek der Natuur' verdiepten, werden snel verdacht van pantheïsme. Dit is de opvatting dat de natuur en god identiek zijn en god buiten de natuur niet te vinden is. Hiermee is in Nederland vooral de naam van Spinoza verbonden. Dit pantheïsme gold als een niet geringe ketterij.

Van een innige liefde voor de natuur vervulde figuren als Franciscus van Assisi, Guido Gezelle en Teilhard de Chardin namen een omstreden positie binnen het traditionele christendom in en

stonden om allerlei redenen op gespannen voet met het kerkelijk gezag. Volgens de overlevering predikte Franciscus tot vogels en dieren en plaatste hij zich met hen op één lijn. In de meeste van zijn natuurgedichten ervaart Gezelle de natuur-op-zich zonder deze naar god te laten verwijzen, of drukt hij met behulp van natuurfenomenen eigen stemmingen uit.

In hoeverre het christendom niet alleen de ons overgeleverde middeleeuwse kerk- en stadscultuur bepaalde, maar ook het gewone volksleven doordrong, valt moeilijk na te gaan. De gebruiken rond dieren en planten doen vermoeden dat 'heidense' tradities hardnekkig voortleefden. Er werd veel gedaan om de natuur gunstig te stemmen. De kerkelijke autoriteiten deden niet moeilijk over bosjes heilige kruiden in de veestallen die de boze krachten moesten uitdrijven en zij waren best bereid deze te wijden. De opvatting dat ook dieren het onderscheid tussen goed en kwaad kenden en derhalve onder het strafrecht vielen, ging hun te ver. Het lukte het kerkelijk gezag echter maar moeilijk de scheidslijn uit Genesis tussen de mensen en de overige dieren, strak door te trekken. De clerus zelf had er moeite mee. Een Franse middeleeuwse bisschop deed de mussen in de ban, die de kerk bevuilden. Volgens de overlevering trokken ze zich dit zo aan dat ze wegvlogen en zich nooit meer lieten zien.

'het christendom stelde de mens centraal'

Aan de natuurvijandige strekking van het traditionele christendom deed ook het optreden van buitenbeentjes niets toe of af. Met betrekking tot de historische uitwerking van het christendom op de natuur spreekt Carl Améry in zijn boek 'Het einde der voorzienigheid' over 'de meedogenloze consequenties van het christendom'. Toch zou het te simpel zijn te menen dat hiermee de negatieve houding tegenover de levende natuur verklaard is.

Vast staat dat de Europeanen na de wereld veroverd en onderworpen te hebben met onvoorstelbare bruutheid en moordzucht zijn blijven optreden. In die zin hebben zij de in Genesis door god gegeven fatale opdracht uitgevoerd. Maar dit was pas in de periode toen de ideeën van de humanisten die de teksten en opvattingen uit de oudheid opnieuw bestudeerden en uitgaven, weer opgeld deden. Hetzelfde geldt voor de Renaissance die zoals het woord zegt de breuk met de middeleeuwen markeert. Beide gaven een aardse wending aan het christendom.

Wij beperken ons in deze ideeëngeschiedenis tot de leer en laten buiten beschouwing of en welke mate deze door de massa der gelovigen nageleefd wordt. Want de vraag in hoeverre en in welke opzichten de politieke praktijk van de Indiase samenleving ten aanzien van mens en natuur anders is dan de europees-christelijke, laat zich niet gemakkelijk beantwoorden. Bovendien staat de natuurliefde van het protestantse noorden tegenover de opvallende onverschilligheid ten opzichte van de relatief ongerepte natuur in de overwegend rooms-katholieke landen in Zuid-Europa. Daar doet het feit dat er overal en dus ook in romaanse landen met liefde en zorg getuinierd wordt niets aan toe of af. Dat is blijkbaar een zaak die daar los van staat. Ik zal me vanwege de plaatsruimte niet aan een verklaring van dit intrigerende verschil wagen.

2. Renaissance en Verlichting

Het dubbelzinnige van de Renaissance was dat enerzijds het besef heerser over de natuur te zijn zich vernieuwde en met kracht doorzette en anderzijds de natuur als *natuur op zich* werd ontdekt. Minstens een viertal processen laten zich onderscheiden: ten eerste verloren de natuurkrachten door de ontwikkeling der techniek veel van hun vernielende en bedreigende kracht, ten tweede werd niet langer in kunst en biologie uitsluitend gevraagd naar het nut dat de organische en anorganische natuur *voor de mens* had, ten derde gold de natuur niet meer als een allegorische uitdrukking van de god der christenen en ten vierde maakten de levensontkenning en wereldverzaking als ideaal plaats voor dat van levensgenieting, machtsbegeerte en plezier in de bevrediging van de lijfelijke verlangens en lusten.

De 'moderne opvatting' van natuur typeert de grootstedelijke beschaving. Het vroegst bracht in Europa de Italiaanse dichter Petrarca dit besef tot uitdrukking in zijn beschrijving van de beklimming van de Mont Ventoux in Frasnkrijk en het uitzicht vanaf de top. Hij beschrijft dit echter met gemengde gevoelens in een gefingeerde brief van rond 1343 want zijn christelijke geloof speelt hem nog parten. Hij heeft de 'Belijdenissen' van de kerkvader Augustinus die de ondergang van het Romeinse Rijk meemaakte, op zak en leest daarin, staande op de top: "En de mensen gaan om te bewonderen de hoofden van de bergen en de machtige golven van de zee en de brede stromen van de rivieren en de gang van de oceaan en de omloop van de hemellichamen, en zij verlaten zichzelf". Want van de heidense filosofen had hij naar zijn zeggen al kunnen leren "dat niets won-

derbaarlijk is behalve de geest, en dat niets groot is vergeleken bij zijn grootheid."
Parallel hieraan maar veel duidelijker kregen in de beeldende Renaissance-kunst het landschap en afzonderlijke wilde bloemen, dieren en insecten, aandacht. Hoogstens herinnerden nog enige minuscule menselijke figuurtjes aan het, krachtens de picturale traditie, vereiste verhaal. De Duitse kunstenaar Albrecht Dürer zette zijn bekende graspol rond 1500 zo midden op het doek neer. Dit zou als een eerste ecologische studie kunnen gelden. Virtuozer nog beeldde de Italiaanse duizendkunstenaar Leonardo da Vinci rond 1500 lisdodden, egelskoppen en braamstruiken uit. Conrad Busken Huet beschreef het rond 1500 vervaardigde Getijdenboek (rooms-katholiek gebedenboek voor het hele jaar) van Anna van Bretagne: "Al de randen van dit getijboek zijn versierd met eene naar het leven geteekende plant, op gouden achtergrond. De namen worden telkens opgegeven in het Latijn en in het Fransch. Men telt in het geheel driehonderd van deze afbeeldingen, de eene al fijner, nauwkeuriger en sierlijker, dan de andere. Het zijn voor het meerendeel bosch- en veldbloemen... Op elken stengel kruipt eene rups, eene slak met haar huisje, een kapel, eene tor, een haft. De vleugels vooral van deze efemeriden zijn bewonderenswaardig fraai van uitvoering."
Zo dringt de nieuwe geest ook in de gebedenboeken der hooggeplaatsten door. Dit was het belangeloze natuurgevoel dat voor het eerst in de stedelijke Renaissance-kunst tot uiting kwam.
Daarnaast begon in de vroeg-kapitalistische maatschappij de moderne natuurwetenschap aan zijn zegetocht, die op zijn beurt de grondslag vormde voor de ontwikkeling van techniek en industrie. Het geloof in de 'March of Progress', dat wil zeggen in de maakbaarheid van het menselijk bestaan en de manipuleerbaarheid van de levende natuur was onbegrensd en hardnekkig. Wiskunde, mechanica, sterrenkunde, natuurkunde en chemie lieten weinig ruimte voor de eigen dimensie van de biologie als wetenschap van het leven en het bijzondere karakter van de humaniora die zich met de maatschappij bezighielden.
Haalde de Renaissance in de kunst de band tussen mens en natuur weer aan, in de filosofie was eerder het omgekeerde het geval. Descartes voerde een volledige scheiding tussen het geestelijke en materiële, tussen ziel en lichaam door. Dit dualisme kwam in de plaats van de filosofische, theologische en politieke hiërarchische ordening die alle fenomenen van hoog tot laag door tussenschakels verbond. Deze hiërarchie die het denken van Thomas doortrok ging op Aristoteles terug. In het voetspoor van Descartes probeerde de wetenschap de mens als lichamelijkheid en de overige dieren, daar zij een ziel misten, in hun geheel, in principe te begrijpen als een machine. Ook het beeld van het uurwerk, de klok, raakte wijd verbreid als het om een verklaring van de 'schepping' ging.
De rijkdom der wereld, zoals deze zich voordeed in de aanschouwing en in de waarneming van de zintuigen, moest het veld ruimen voor de abstracte en rationalistische wereld der wiskundige symbolen en formules. De ontluistering en onttovering der natuur kwam op gang. Het kwalitatieve werd herleid tot het kwantitatieve. Zo maakte de mens zichzelf pas echt tot heerser over de natuur. Tevergeefs roeide Goethe die de kleurenrijkdom niet door Newton tot verschillen in golflengte gereduceerd wilde zien, in zijn 'Farbenlehre' tegen de stroom van de wetenschapsontwikkeling op.

'het christendom stelde de mens centraal'

Tot in de park- en tuinaanleg van het Franse classicisme vinden we de wiskunde terug als strakke regelmaat van geometrische figuren. Tuinieren volgens de rationalistische conceptie van André le Nôtre, de tuinman van Lodewijk XIV, hield in het temmen, dwingen en aan banden leggen van de natuur in een kunstmatige omgeving met door marmeren randen helder omlijnde vijvers, fonteinen, rotspartijen, rechte lanen, perken, veel beelden, een rosarium, in figuren geschoren heggen, prieeltjes en chinese theehuisjes. Tuinieren en liefde voor de vrije natuur staan op gespannen voet met elkaar. De kwekers accepteren de wilde bloemen niet zoals zij zijn. Het liefst ontnemen zij de bloemen hun seksleven door meeldraden in bloembladen te veranderen, zoals Rousseau verwijtend opmerkte.
In deze rol van heerser over de natuur heeft de mens zich in toenemende mate naast het 'natuurlijke milieu' een 'kunstmatig milieu' geschapen. Uiteraard zijn beide een produkt van de geschiedenis. De mens maakte zich daardoor tot op zekere hoogte los van klimatologische ongemakken, de wisseling der seizoenen en het dag en nachtritme. Hij leerde in toenemende mate ziekten en lichamelijke ongemakken bestrijden en consumeerde steeds meer geprefabriceerde en van allerlei chemische toevoegingen voorziene voedingsmiddelen. Marx spreekt in dit verband van het 'Zurückweichen der Naturschranke'. Vooral de grote steden vormden een kunstmatig milieu dat verder en verder van de levende natuur

kwam te staan. Een asfalt- en betoncultuur waar de natuur, na verdreven te zijn, een onwezenlijk bestaan leidde in de vorm van exotische vertegenwoordigers in reusachtige bloembakken.

3. De Verlichting als één der ouders van het socialisme

De Verlichting kritiseerde het dualisme van natuur en geest, van lichaam en ziel en bestreed het christendom. Zij creëerde een natuurbegrip waarbij de mens een levend wezen was onder andere levende wezens, een zoogdier temidden van andere zoogdieren. Reeds bij Spinoza vormden 'denking' en 'uitgebreidheid', geest en materie twee kanten van een en dezelfde allesomvattende 'substantie'. Het ironische geschrift van Julien La Mettrie 'L'Homme machine' van rond 1750 bevatte in de geest van het pantheïsme en het substantiebegrip van Spinoza een lofzang op de eenheid van de levende natuur. Van een aparte plaats voor de mens was daarbij geen sprake.
Aan de wieg van het socialisme stonden vertegenwoordigers van de late Verlichting zoals Hegel en zijn leerling Marx. Ook zij verwierpen in hun filosofie het rationalistische dualisme en voltrokken de wending naar de dialectische totaliteit. In hun geschriften moesten de natuurwetenschappen hun centrale plaats afstaan aan de filosofisch-economische analyse van de 'bürgerliche Gesellschaft'. De machine uit de mechanica maakte plaats voor aan het leven ontleende organische metaforen die niet altijd tot verheldering bijdroegen. Met hun historisch 'bemiddelde' natuurbegrip gaven zij een wending aan het denken van de Franse Verlichting.
Het fundamentele filosofische begrip 'bemiddeling' ('Vermittlung') geeft aan dat de mens zich losgemaakt heeft uit zijn natuurlijke bestaan. De menselijke hand vormde daarbij de beslissende schakel. Gereedschap ging de handvaardigheid eindeloos vergroten. In de loop der ontwikkeling kon de techniek het in toenemende mate zonder de menselijke hand en lichaamskracht stellen. Alvorens de mens geheel aan de kant te zetten, schoof de techniek zich tussen de mensen en de overige natuur die zij bewerkte en omvormde. Het rechtstreekse consumeren maakte plaats voor een op produktie gebaseerde consumptie. Dit schiep in toenemende mate een door de mensheid geproduceerde natuur met als eerste stap: het agrarische landschap. Dit leidde met iedere volgende stap in de produktie tot een steeds ingewikkelder en indirecter verhouding tussen de mensen en de hen omringende natuur. Dit proces dat Hegel aanduidde met 'bemiddeling' vormt de essentie van de geschiedenis.
Volgens deze opvatting bestaat er geen natuur 'op zich', maar alleen een natuur die niet losgemaakt kan worden uit de 'stofwisseling' tussen de mensheid en de overige natuur. In en door het historische proces verandert niet alleen de maatschappij, maar verandert ook de natuur onophoudelijk als *realiteit* en derhalve ook als *begrip*. Om dit laatste gaat het hier in hoofdzaak. Het denken van de individuele mens is maatschappelijk geconditioneerd – wij bestaan als mens door onze medemensen – en er is derhalve geen 'onmiddellijke' intellectuele en emotionele toegang – buiten de geschiedenis om – tot de natuur. Als deel van het technisch-industriële proces dat het natuurlijk gegevene voortdurend transformeert zien wij de natuur in dit perspectief zelfs wanneer wij menen deze 'op zich' te beschouwen. Het ontroerd worden door de natuur en deze als schoonheid ervaren is een cultureel bepaalde subjectieve ervaring. De zwakte van deze zienswijze, en dit geldt zeker voor Marx, vormt het uitsluitend economische karakter van de natuur en het alleen maar oog hebben voor de emancipatie van de arbeidersklasse en in het verlengde daarvan van de mensheid in zijn totaliteit.
De opvatting dat de mens de heerser over de natuur is, maakte in verschillende gradaties ook deel uit van de socialistische theorie en praktijk. Ondanks de verwerping van het kapitalistische produktiestelsel deelde het socialisme met het liberalisme het vooruitgangsgeloof en was de kijk op de natuur eveneens een overwegend economische. Socialisten waren ervan overtuigd dat de maatschappelijke produktie zich op basis van redelijke overwegingen rechtvaardiger en humaner liet inrichten. Mensen maken hun eigen geschiedenis. Een socialistische maatschappij vroeg echter om mensen die niet in de eerste plaats gedreven werden door eigen belang, maar die zich inzetten voor de gemeenschap. Waar echter de sociale omstandigheden optimaal waren, moest de socialistische opvoeding er borg voor staan dat die nieuwe mensen er kwamen. De menselijke natuur liet zich zo kneden dat de socialistische cultuur niet kon uitblijven. Tegenover de socialistische opvoeding moest de werking van de erfelijkheid het afleggen. De cultuur zou sterker blijken dan de natuur. Zo was de verwachting maar het kwam anders.

Zelfs onder het beperkte gezichtspunt van de Verlichting was, althans bij Marx, sprake van een globale en daarbij scherpe kritiek op de omgang van de mens met de natuur in het produktieproces. Hij formuleerde deze onder invloed van de wetenschappelijke discussie over de aantasting van bos en bodem in zijn tijd maar ook reeds in de oudheid, want het waren niet alleen de romanti-

sche dichters die zich opwonden over het verdwijnen van de bossen en de zangvogels als gevolg van de opmars der vooruitgang. Het boek van de hoogleraar in de landbouwwetenschappen Carl Fraas 'Klima und Pflanzenwelt in der Zeit, ein Beitrag zur Biologie beider' uit 1847 had Marx gelezen en gerecenseerd. Toen Fraas opdracht kreeg zich in Griekenland te bekommeren om de grondverbetering en het herinvoeren van cultuurplanten, hadden het schrille kontrast tussen de rijkdom van de natuur en de vruchtbaarheid van de bodem van Griekenland in de oudheid en de karige karstbodem in de negentiende eeuw hem aan het denken gezet over de destructieve wijze waarop de mens met de natuur omsprong. Dik tien jaar later formuleerde Justus von Liebig, de grondlegger der bodemchemie in 'Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues – Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie' (1862), zijn theorie over de roofbouw die de moderne landbouw op de bodem pleegt. Marx op wie dit boek grote indruk maakte, noemde de 'stofwisseling' tussen mens en natuur – de omvorming van de natuur voor consumptieve doeleinden – de grondslag van elke maatschappijformatie. Blijkbaar achtte hij deze wat de maatschappelijke consequenties betrof van groter gewicht dan het aloude patriarchaat en de meer recente klassenstrijd. In zijn kritiek op het programma van de Duitse sociaal-democratie, waarin stond dat de arbeid de bron van alle rijkdom was, corrigeerde Marx deze zin met de volgende woorden: "De arbeid is *niet de bron* van alle rijkdom. De *natuur* is evenzeer de bron van gebruikswaarden (en daaruit bestaat toch immers de zakelijke rijkdom!) als de arbeid, die zelf slechts de uiting van een natuurkracht is, de menselijke arbeidskracht." Marx verwachtte van het socialisme een 'rationele' regeling van de stofwisseling tussen mens en natuur en bedoelde daarmee het scheppen van een ecologisch evenwicht. Althans dit valt af te leiden uit zijn bezorgdheid over de negatieve gevolgen van de industrialisatie voor deze stofwisseling zoals die spreekt uit een passage in zijn hoofdwerk 'Het Kapitaal' (1867): "Met het steeds groeiende overwicht van de stedelijke bevolking die de kapitalistische produktie in grote centra ophoopt, concentreert zij enerzijds de historische bewegingskracht van de maatschappij, maar verstoort zij anderzijds de stofwisseling tussen mens en aarde, dat wil zeggen de terugkeer van de door mensen in de vorm van voedsel en kleding gebruikte bodembestanddelen tot de aarde en daarmee de eeuwige natuurvoorwaarde voor een blijvende vruchtbaarheid van de grond... De kapitalistische produktie ontwikkelt de techniek en het coördineren van het maatschappelijk produktieproces slechts, doordat zij tegelijk de bronnen van alle rijkdom ondermijnt: de aarde en de arbeider."

'Marx: arbeid én natuur bron van rijkdom'

Bij Marx is de natuur uitsluitend een historisch-economische categorie. Alleen voorzover de natuur als leverancier van grondstoffen en energie opgaat in het produktieproces komt deze aan de orde.

Maar ook in cultureel – religieus, esthetisch, filosofisch – opzicht is de natuur een historisch bemiddelde categorie. Juist het *belangeloos* beleven van de natuur 'op zich' van de stadsmens is aan bepaalde maatschappelijke voorwaarden gebonden.

Van een bezinning op de natuur als culturele en geestelijke waarde op zich en als een uniek en onvervangbaar geheel was bij Marx echter geen sprake. Marx was net als Hegel geen natuurminnaar, al levert zijn conceptie een aanzet en een theoretisch raam voor een bezinning op de stofwisseling tussen mens en natuur. Hij spotte met de romantisch-filosofische wijze waarop Ludwig Feuerbach – een van zijn leermeesters – de beekjes in de vrije natuur, die het levenselement voor de vissen vormden, idealiseerde en eeuwigheidswaarde verleende door hier een ontologische betekenis aan toe te kennnen. De industriële watervervuiling zou volgens Marx deze filosofische gedachte in de kortste keren weerleggen en men krijgt niet de indruk dat dit hem pijn deed. Overigens trad hij met deze ironie in het voetspoor van zijn oudere tijdgenoot Heinrich Heine met wie hij in de politieke emigratie te Parijs contact had. In zijn 'Aantekeningen' ('Aufzeichnungen') onderkende Heine scherp het technisch en industrieel bemiddelde karakter van de natuur. Het oprukken van de industrie, stelde hij, spottend, gelijk met de komst van de aardse Heiland, die met de spoortrein reisde. Elders verbond Heine de aantasting van de natuur als deel van de menselijke 'praxis' met de nivellerende werking van de democratie: Heine spreekt van "de haat der democratie tegen de poëzie – de Parnassus moet gelijkgemaakt worden, genivelleerd, geasfalteerd – en waar eens de vrije dichter naar boven klom en de nachtegalen beluisterde, zal spoedig een vlakke verkeersweg liggen, een spoorlijn, waar de stoomketel fluit en de bezige maatschappij voorbijschiet". Heine die zichzelf de laatste romanticus noemde, speet dit

duidelijk wel.
Marx wilde echter met zijn snerende opmerking over Feuerbach vooral benadrukken dat de natuur een historisch-economische categorie was. Een gebruikelijke definitie van natuur: "De voor ons waarneembare aardse werkelijkheid, voorzover deze buiten toedoen van de mens is ontstaan" zou in de ogen van Marx geen genade kunnen vinden, want waar zouden we die ongerepte natuur volgens hem moeten zoeken. Langzamerhand gaat dit hoogstens nog voor het heelal op.

4. De andere ouder van het socialisme: de Romantiek

De Romantiek is een stroming met veel en deels tegenstrijdige aspecten die bovendien in de verschillende Europese landen een wisselende gedaante aannam. In de Romantiek was, althans in de bellettrie en de beeldende kunst, vanaf het begin van de negentiende eeuw de natuurbeleving een dominant motief maar vooral van *subjectieve* aard. Dit in tegenstelling tot de *objectieve* natuurwaarneming van Renaissance wen Verlichting. Rousseau vormde wat dat betreft de verbindingsschakel tussen de Verlichting en de Romantiek. Zijn natuurobservaties waren zakelijk en misten de lyrische weergave van de gevoelens die deze opriepen, maar tegelijk heeft het botaniseren voor hem een grote emotionele betekenis en het hielp hem zich staande te houden in een als vijandig ervaren mensenwereld. In de Romantiek bediende de kunstenaar zich van de natuur om stemmingen en gevoelens tot uitdrukking te brengen. Het ontdekken van de natuur ging gepaard met een emotioneel ontginnen van de natuur. Voorbeelden vormen de lyriek van de revolutionaire Engelse dichter Percy Shelley en van de Schot Robert Burns. In de Nordsee-cyclus ontdekte de revolutionaire Duitse dichter Heinrich Heine de zee als poëtisch thema en drukte in de verwoording daarvan zijn gemoedsleven uit.
In de romantische beleving meent de individuele mens rechtstreeks en 'onbemiddeld' in contact met de natuur te treden. De mens ziet de eigen stemmingen in de natuur weerspiegeld. In de mystieke ervaring weet de individuele mens zich één met de levende natuur en de kosmos. Friedrich Schelling mag als de grote natuurfilosoof van de Duitse romantiek gelden. In zijn alles overstijgende geestelijke beleving voelde hij het eigen ik verdwijnen zonder dat hij als belichaamd wezen ophield te leven. Ek-stase betekende voor hem de stap uit zijn positie als subject in het Universele Bewustzijn oftewel het ervaren van de eeuwige vrijheid. Gefascineerd door zijn eigen heil miste Schelling interesse voor sociale misstanden, maatschappelijke armoede of ziekte. Deze natuurmystiek verrijkte alleen het geestelijk leven. Geheel in de ban van de natuurfilosofie van Schelling vertolkte de grote Russische lyricus Tjoettsjev deze in zijn sublieme gedichten. De behoefte aan eenzaamheid in een natuurlijke omgeving doortrekt zijn poëzie die zich beweegt tussen het contrast van stilte en storm. In de politiek stond hij rechts en verdiende jaren zijn brood als tsaristisch censor. Tegenover Shelley en Heine ter linkerzijde stonden Schelling en Tjoettsjev ter rechterzijde, maar alle vier maakten zij deel uit van de romantische beweging en het diepgaand beleven van de natuur verenigde hen.
Verschillende motieven uit de Romantiek waren evenwel de Verlichting niet vreemd. De verheerlijking van de natuur en het natuurlijke en van 'le bon sauvage' stamt reeds uit de achttiende eeuwse Verlichting. In andere opzichten was er echter een duidelijke scheidslijn. Het classicisme van de Franse tuinen werd tegen het einde van de achttiende eeuw verdrongen door de romantische Engelse tuinen van Chinese herkomst: hierin vond men bevrediging voor de "zucht naar vrijheid, eenvoud en natuur op elk gebied in het oorspronkelijke, het zinlijk krachtige, het aanschouwelijke, het echte, eigene, onbewuste, spontane, instinctieve, gevoelde, in 't wild gegroeide, organisch gewordene", aldus de Nederlandse historicus Johan Huizinga.
Een typisch romantisch motief dat in de twintigste eeuw een dominante betekenis zal krijgen is de verheerlijking van het 'gewone' volk. De hogere standen dweepten met het volksleven. Dichters in de grote steden bezongen het eenvoudige boerenleven en idealiseerden het 'gezonde' landvolk dat de kracht der natie uitmaakte. Deze opvatting vinden we al in de Oudheid. De Franse historicus Jules Michelet romantiseerde in 'Le Peuple', zijn boek uit het midden van de negentiende eeuw de oerkracht van het volk. Wat in de negentiende eeuw hoogstens wat wereldvreemd aandeed, zou een uiterst dubieuze rol gaan spelen in het reactionaire en fascistische 'bloed en bodem' denken.
Bepaalde elementen uit het natuurdenken van de Romantiek behoren echter tevens tot het erfgoed van het socialisme. Het socialisme sloot in tegenstelling tot het christendom aan bij de positieve betekenissen waarin het begrip natuur voorkwam. De christelijke traditie van vijandschap jegens natuur buiten ons en de eigen lichamelijke lustverlangens waren het socialisme voor een deel vreemd. De plaats die Charles Fourier aan het landschap en het vrije liefdesleven in zijn socialistische maatschappij toekende, staat in ieder geval haaks op de christelijke ethiek.

Al in de vroegste uitingen van het socialisme was sprake van een hang naar het natuurlijke. De 'natuur' gold als voorbeeld voor de mens en het gemaniëreerde, het gekunstelde, het onechte, het oververfijnde en het decadente, als het verwerpelijke en ontaarde. Wat dit betreft trad het socialisme in het voetspoor van de achttiende eeuwse Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau. In normatieve zin stond bij hem de natuur als het waarachtige en goede tegenover de menselijke cultuur. De openingszin van zijn, ook in de arbeidersbeweging, veel gelezen boek 'Emile' luidt: "Wanneer het uit de handen van de Schepper der dingen komt is alles goed, maar eenmaal in handen van de mens bederft alles. Deze dwingt een grond de voortbrengselen van een andere grond te voeden, een boom om de vruchten te dragen van een andere boom. De mens vermengt de klimaten, de elementen, de seizoenen. Hij verminkt zijn hond, zijn paard, zijn slaaf. Hij gooit alles ondersteboven, mismaakt alles. Hij houdt van wanstaltigheden, van monsters. Hij accepteert niets zoals de natuur het voortbrengt." In navolging van Rousseau vonden bepaalde socialisten en feministen, rond de eeuwwisseling, onder wie Cornélie Huygens, dat arbeiders, kinderen en vrouwen dichter bij de natuur stonden dan de mannelijke burgerij en zij waardeerden dit positief.

'in de ban van het vooruitgangsoptimisme'

5. De politieke strijd om het darwinisme

In de negentiende eeuw woedde de strijd rond de evolutietheorie die het socialistische denken op verschillende manieren rechtstreeks raakte. De gedachte dat de organische natuur het resultaat is van een ontwikkelingsproces van vele miljoenen jaren stamt uit de Franse Verlichting van de achttiende eeuw. Kant had echter gezegd dat een Newton van de 'grashalmen' nooit zou opstaan en bedoelde daarmee dat wel de fysische natuur met behulp van de wiskunde oorzakelijk verklaard kon worden maar de diversiteit van de organische natuur, de veelheid der soorten, liet zich niet logisch afleiden. De Engelse bioloog Charles Darwin publiceerde in 1859 zijn boek 'De oorsprong der soorten' ('The origin of species by means of natural selection or the preservation of favoured races in the struggle for life'). De daarin geformuleerde evolutieleer leverde in zekere zin een gedeeltelijke verklaring voor de soortenrijkdom en Darwin kon derhalve gezien worden als de Newton van de grashalmen. De wijze waarop Darwin zijn onderzoeksresultaten interpreteerde, werd met vreugde door vooruitstrevende denkers en geïnteresseerde leken begroet als een wetenschappelijke weerlegging van het christelijke scheppingsverhaal.

De atheïstische socialisten plachten niet zoals de christenen een scheidslijn te trekken tussen de mens, geschapen naar gods evenbeeld, en de overige organische natuur. De natuur was niet een voor eens en altijd vaststaand gegeven maar diende te worden opgevat als een doorgaande evolutie. Volgens de socialisten ging het om één doorgaande ontwikkeling die de mens, niet alleen in zijn natuurlijke staat maar ook als maatschappelijk wezen, verbond met de overige levende natuur. Als deel van de natuur was de mens evenzeer een produkt van de evolutie der natuur. De talrijke studies die de verhouding tussen Darwin en Marx onderzochten – in Nederland onder meer die van Cornélie Huygens, Anton Pannekoek, Rudolf Kuyper en Gerrit Kastein – kwamen onveranderlijk tot de conclusie: beide denkers waren bezig met twee kanten van één en hetzelfde ontwikkelingsproces. Dit proces bewoog zich volgens de socialisten in een duidelijk opgaande lijn, in de ban van het negentiende eeuwse vooruitgangsoptimisme als zij waren. De mens gold als eindpunt van de dierlijke evolutie en was als hoogst ontwikkelde levensvorm begiftigd met geestelijke kwaliteiten die andere diersoorten misten. Pas in en door het arbeidsproces schiep de mens zichzelf als mens en maakte zichzelf daardoor tot een nog onvoltooid historisch-maatschappelijk wezen. Hierdoor ontstond in ieder geval in de ogen van de marxisten wel een wezenlijke kloof tussen de mens en de andere zoogdieren in de hem omringende natuur.

Maar bepaalde tendenties in de evolutietheorie van Darwin stonden weldra model voor een maatschappelijke theorie die bekendheid kreeg onder de naam van sociaal-darwinisme. Hieraan is een natuurbegrip met een harde liberale strekking niet vreemd. Reeds Marx en Engels deed de wet van 'the struggle for life' en van 'the survival of the fittest' sterk aan de liberale ideologie denken. Darwin was dan ook op zijn verklaring van de evolutie gekomen na het lezen van Malthus' vermaarde of beruchte boek 'An essay on the principle of population' (1798). Hierin formuleerde Malthus zijn demografische wet: terwijl de bestaansmiddelen volgens een rekenkundige reeks toenemen, plant de arbeidersbevolking zich volgens een meetkundige reeks voort. De evenwichtsverstoring die hiervan het gevolg is, wordt

door honger, oorlogen, rampen en seksuele onthouding hersteld.
Het sociaal-darwinisme werd een geducht wapen in de strijd tegen het socialisme omdat het de kapitalistische concurrentie tot natuurwet verhief. Het socialisme gaat uit van de natuurlijke gelijkheid der mensen en streeft naar hun maatschappelijke gelijkheid, maar Darwin gaf volgens de anti-socialisten juist een wetenschappelijke verklaring voor de *ongelijkheid* der mensen. Deze ongelijkheid zou nuttig en heilzaam zijn. Pannekoek formuleerde de opvatting van zijn tegenstanders als volgt: "Alleen de uitgelezen minderheid van de bevoorrechte flinksten is in staat aan de concurrentie het hoofd te bieden, terwijl de groote meerderheid noodzakelik ellendig moet omkomen. De strijd om het bestaan is tegelijk een overwinning der besten, terwijl de slechten, de ondeugdelijken, te gronde gaan."
Opkomen voor de zwakken door de concurrentie uit te schakelen, zoals de socialisten doen, zou tegennatuurlijk zijn. Deze rechtse natuuropvatting zal in de loop van de twintigste eeuw catastrofale gevolgen hebben. Terecht nam Pannekoek Darwin tegen deze eenzijdige en extreme uitleg van zijn theorie in bescherming.
Het sociaal-darwinisme sprak tevens van hoger en lager ontwikkelde rassen, gaf hoog op over de rasverbetering die het gevolg zou zijn van de strijd om het bestaan en de onderlinge concurrentie en beschouwde de beproevingen van de oorlog als gunstig voor de ontwikkeling van het volkskarakter. Sommige sociaal-darwinisten wilden de natuur nog wel een handje helpen bij de rasverbetering en pleitten voor eugenetica. De politieke strekking van dit sociaal-darwinisme, dat uitmondde in de leer van de rassenhygiëne, was uitgesproken inhumaan en reactionair. Rationalisme en Romantiek gingen hier echter hand in hand.

Ger Harmsen is historicus en oud hoogleraar dialectische filosofie

Liberale democratie zonder alternatief?

Structurele beperkingen van de representatieve partijendemocratie

Veit-Michael Bader

POLITIEK

In een razend tempo zijn de afgelopen jaren de zogenaamde 'reëel bestaande socialistische staten' ten onder gegaan. De bekende redenen voor de – alleen in zijn snelheid verbazingwekkende – ineenstorting waren:

- de nagenoeg volledige afwezigheid van civiele rechten en de rechtsstaat; het waren totalitaire maatschappijen en dictatoriale staten;
- de afwezigheid en onderdrukking van een autonome politieke democratie en van een autonome sociale democratie in deze zelfgeproclameerde 'volksdemocratieën';
- de enorme economische en administratieve inefficiëntie in deze *economies of shortage* met hun reusachtige, gecentraliseerde, rigide, hiërarchisch gestructureerde ondernemings- en staatsbureaucratieën;
- de grote mate van sociale (materiële, culturele, etnische, enzovoorts) ongelijkheden in deze maatschappijen 'op weg naar een klassenloze maatschappij';

Sinds de ineenstorting van de reëel bestaande socialistische staten is de wereld in tal van opzichten drastisch veranderd. Zij is veranderd van een bi-polaire situatie waarin economisch, politiek, militair, cultureel en ideologisch rivaliserende ordeningen met elkaar streden onder de labiele voorwaarden van een 'vreedzame coëxistentie', naar een situatie waarin geen werkelijke alternatieven aanwezig lijken te zijn tegenover de zogenaamde 'vrije markteconomie', de 'liberale democratie', de 'nieuwe wereldorde' met de VS als politieagent en de 'liberale, westerse, pluralistische, verlichte cultuur'. Deze nieuwe situatie heeft uiteraard al lang haar commercieel gewiekste profeten gevonden die – weer eens – het einde van de ideologie en de geschiedenis verkondigen.

Ik wil wat roet in dit eten strooien door op bekende structurele gebreken van 'de liberale democratie' te wijzen en daarmee het zoeken naar en verwerkelijken van alternatieven open te houden; in de heersende conjunctuur van het alledaagse politieke en theoretische debat dreigen die alternatieven zo vlug verloren te gaan. Daarbij komen de volgende thema's aan bod: ten eerste de liberale democratie, *what's in the name?* Ten tweede wil ik een aantal bekende structurele problemen van de kapitalistische markteconomieën in herinnering roepen. Ten derde sta ik iets uitgebreider stil bij de politieke structuur en cultuur van de liberale demokratie om te laten zien dat deze geen probleemloos exportartikel vormt. Tenslotte wil ik de globale wegen schetsen waarlangs concrete alternatieven verder uitgewerkt zouden moeten worden. Gezien de beschikbare lengte zal dit artikel vooral programmatisch van karakter zijn.

Liberale democratie, what's in the name?

In het heersende politieke en theoretische debat is er geen sprake van terminologische duidelijkheid en dat is ook niet te verwachten. 'Het Westen', 'het liberalisme', 'de vrije markteconomie', 'de liberale samenleving', 'de democratie', 'het pluralisme', enzovoorts worden door elkaar gebruikt en aan elkaar gelijk gesteld. Deze verwarring van normatieve politieke theorieën, economische en politieke instituties en praktische politiek is niet zo onschuldig als het lijkt. Zij vormt een – niet altijd bewust gehanteerde – politiek handige strategie waarmee de gebreken van de bestaande politieke en institutionele ordening met een beroep op de edele normatieve principes verdoezeld kunnen worden. Bovendien heeft ze het voordeel de in het Westen bestaande instituties als de enig mogelijke of de enige met vrijheid, gelijkheid, mondigheid, tolerantie, mensenrechten, enzovoorts, verenigbare te laten verschijnen. Wie in alternatieven geïnteresseerd is, moet derhalve preciezer zijn.

(1) Normatieve politieke theorie: welk soort liberalisme?

'Het' liberalisme als normatieve en politieke theorie is een conglomeraat van zeer uiteenlopende en vaak tegenstrijdige stellingen met een moeilijk te definiëren harde kern:

- individuele autonomie/mondigheid;
- (juridische en politieke) vrijheid en gelijkheid;
- scheiding van staat en kerk en van maatschappij en staat;
- individuele rechten van burgers tegenover staat en maatschappij;
- principes van de rechtsstaat.

Deze gemeenschappelijke kern laat een brede variatie van 'liberale' theorieën toe: bezitsindividualistische versus humanistische; strikt libertaire versus sociaal-liberale of vooruitstrevende; ondemocratische versus elitair-democratische versus parlementair-democratische; anti-egalitaire versus egalitaire; enzovoorts. Deze theorieën kunnen telkens weer op zeer verschillende manieren ethisch of normatief 'gefundeerd' zijn. Ook hier is dus opnieuw de vraag aan de orde voor welk soort liberalisme kiest men?

(2) Normatieve culturen, instituties en politieke praktijken

Deze met elkaar concurrerende normatieve theorieën staan niet in een eenduidige, laat staan in een direct afleidbare samenhang met liberale culturen, instituties en politieke praktijken. Bovendien bestaat er een meer of minder grote kloof tussen de normatieve concepten en wat zich feitelijk voordoet: verschijnselen die men 'liberaal' noemt voldoen vaak in de verste verte niet aan de gestelde normatieve eisen.

Met de 'definitieve overwinning van het liberalisme' wordt meestal niet de overwinning van liberale theorieën bedoeld, maar de overwinning van liberale instituties. Mede daarom zal ik de discussie over liberale theorieën verder laten rusten en me concentreren op de instituties.

Liberale instituties staan zowel historisch als structureel in een spanningsverhouding met democratische instituties (de meest bekende 'klassieke liberalen' tot en met de 19e eeuw waren, voorzover ze dit überhaupt waren, maar in zeer beperkte zin democraten). Het is derhalve even gebruikelijk als misleidend om bijvoorbeeld de in Nederland dominante instituties liberaal te noemen. De instituties van de 'liberale democratie' zijn historische compromissen, onstaan als resultaat van een langdurige strijd tussen liberale, democratische, christelijke en socialistische tradities en politiek: de grondrechten omvatten behalve de 'liberale' mensenrechten ook de 'democratische' politieke rechten en de 'christelijk-sociaal' en 'socialistisch' geïnspireerde sociale grondrechten. De 'liberale' scheiding van staat en maatschappij bevindt zich in een conflictueuze verhouding met 'sociaal' gemotiveerde, interveniërende, regulerende en herverdelende staatstaken. De 'liberale vrije markteconomie' is feitelijk een gemengde kapitalistische economie met oligopolistisch of monopolistisch beperkte markten en meer of minder vergaande staatsinterventie, sturing, regulering, subsidiring, enzovoorts.

Dit is allemaal bekend. Desalniettemin wordt de discussie over deze instituties en over de maatschappijen waarin wij leven nog steeds beheerst door simplistische gelijkschakelingen: het lijkt alsof liberalisme, democratie, vrije markteconomie en zelfs de beroemde 'vrije en democratische' of 'westerse en pluralistische' samenleving hetzelfde zouden zijn of in elk geval direct in elkaars verlengde zouden liggen. Aanvaardt men dit, dan is men niet meer in staat te laten zien hoe weinig liberaal, hoe weinig democratisch, hoe weinig pluralistisch en hoe weinig vrij deze maatschappijen feitelijk zijn.

Ik concentreer me verder op twee voor deze maatschappijen essentiële institutionele clusters: het oligopolistisch en staatsinterventionistisch kapitalisme en de parlementaire partijendemocratie.

Wat is er nog steeds mis met kapitalistische markteconomieën?

Niet alleen het zogenaamde klassieke kapitalisme van de 'vrije concurrentie', maar ook het 'oligopolistische', 'staatsinterventionistische' of het zogenaamde 'sociale-' of 'welvaarts-' en 'verzorgingskapitalisme' heeft de volgende structurele gebreken:

1. de vrijheid is ongelijk verdeeld: zolang de vrijheid van de grote eigenaren van de materiële arbeidsmiddelen is gegarandeerd, betekent dit de onvrijheid van loonafhankelijken in kapitalistische ondernemingen. Privé-eigendom is daar geen garantie voor vrijheid maar voor gezag en afhankelijkheid. Derhalve is het al diep misleidend deze maatschappijen 'vrije' maatschappijen te noemen;

2. democratie is aan drastische beperkingen onderhevig: in de zogenaamde niet-politieke, private sferen is democratie afwezig of strikt gelimiteerd ('industriële' democratie is niet hetzelfde als de verschillende vormen van beperkte 'medezeggenschap'). Derhalve is het principieel misleidend om kapitalistische maatschappijen 'democratisch' te noemen;

3. de 'politieke democratie' is aanzienlijk beperkt: de structureel ongelijke verdeling van maatschappelijke hulpbronnen ('kennis, macht, inkomen') betekent structureel ongelijke kansen van de verschillende maatschappelijke klassen en groepen in het politiek proces. In dit opzicht is het principieel misleidend om uit het bestaan van democratische poli-

tieke rechten en instituties af te leiden dat de feitelijke politiek 'democratisch' is;

4. kapitalistische markteconomieën zijn zeker efficiënter dan het type 'centraal geleide planeconomie' dat we van het staatssocialisme kennen. Dit betekent echter niet dat ze derhalve optimaal efficiënt zouden zijn: op maatschappelijk niveau worden we nog steeds geconfronteerd met: conjuncturele en structurele crises, met verspilling van bronnen, werkloosheid, enzovoorts aan de ene kant en 'monopolievorming' aan de andere kant. Derhalve is het principieel misleidend om van 'vrije markteconomieën' te spreken. Op het niveau van de organisatie hebben grote kapitalistische concerns met dezelfde problemen van inefficiëntie te kampen als de door liberalen zo verfoeide staatsbureaucratieën;

5. kapitalistisch privé-eigendom en de erfelijke overdracht hiervan staat garant voor gigantische ongelijkheden. In traditionele termen gesproken: uitbuiting op nationale en internationale schaal tot en met extreme vormen van armoede en honger niet alleen in de 'Derde' wereld of 'het Zuiden', maar in groeiende mate ook weer in de centra van het kapitalistische wereldsysteem zelf;

'kapitalisme belemmert democratie'

6. alle markteconomieën, maar in het bijzonder kapitalistische markteconomieën, kennen geen ingebouwd mechanisme dat de 'externalisering van kosten' voorkomt. Natuur sterft af voordat ze schaars is. Natuur en een voor mensen leefbaar milieu hadden en hebben nog steeds geen 'prijs'. Kapitalistische markteconomieën kennen bovendien een ongebreidelde dynamiek van expansie en groei. Natuurvernietiging en milieuvervuiling zijn de bekende effecten van deze structurele constellatie;

7. kapitalistische markteconomieën berusten op – of bevorderen in elk geval – specifieke houdingen en levensstijlen, die politieke filosofen als 'bezitsindividualisme' en 'consumentisme' omschrijven. Deze hebben niet alleen voormoderne tradities, solidariteit en culturen uitgehold, ze vormen ook een bedreiging voor de moderne democratische politiek en cultuur (denk aan het fenomeen van de 'calculerende burger' en de erosie van solidariteit en van de staatsburgerlijke en democratische houding, deugden en cultuur). Bezitsindividualisme en consumentisme belemmeren tenslotte de urgente oplossing van de Noord-Zuidproblematiek en het milieuvraagstuk.

Ook al gelooft men niet in 'de beste' van alle mogelijke werelden, ook al onderkent men dat alle institutionele ordeningen 'suboptimaal' zijn, dan nog is de globale verdediging van kapitalistische markteconomieën als de 'minst slechte' wel erg voorbarig. Bovendien zou men duidelijk moeten maken welke versie van kapitalisme men verdedigt: de VS-Amerikaanse, de Japanse, de Duitse of de Zweedse, enzovoorts. Wat bijvoorbeeld de Oosteuropese landen nu aan 'vrije markteconomie' importeren is in elk geval een versie van 19e eeuws kapitalisme waar zelfs de radicale *neo-libertarians* zich waarschijnlijk over zouden verbazen.

Beperkingen van de representatieve partijendemocratie

De hierboven geschetste spanning tussen kapitalisme en liberale democratie wordt weliswaar door velen onderkend, het is echter veel minder gebruikelijk de beperkingen van 'de liberale democratie' zelf aan de orde te stellen en in verband te brengen met de kapitalistische structuur van deze maatschappijen.

Als men over 'liberale democratie' spreekt, bedoelt men meestal de grondwettelijk vastgelegde structuren en instituties van politieke besluitvorming, die in Europa en Noord-Amerika zijn ontwikkeld als resultaat van na lange perioden en moeizaam tot stand gekomen compromissen. Zij berusten op de impliciete of expliciete erkenning van drie met elkaar vervlochten 'metalegale principes' die historisch geenszins zomaar in elkaars verlengde lagen en ook nu een spanningsvolle combinatie vormen: (1) de garantie van specifieke civiele rechten van burgers tegenover staat en maatschappij, (2) de garantie van de rechtsstaat en (3) de garantie van belangrijke principes van democratische legitimiteit (vrijheid, gelijkheid, autonomie, participatie) welke zijn vastgelegd in democratische politieke rechten.

Politieke vrijheid en gelijkheid worden ten eerste vertaald in de bekende vrijheden van politieke communicatie (vrijheid van meningsuiting, informatie, vergadering, demonstratie, vereniging) en ten tweede in het algemene, gelijke, vrije, geheime, directe, actieve of passieve kies- of stemrecht. Het principe van autonomie of mondigheid is vertaald in de normatieve regel dat iedereen hoogste en laatste 'rechter in eigen zaken' dient te zijn en dat ieders stem even zwaar telt (niet alleen de socialistische, maar ook de liberale politieke traditie had lange tijd grote moeite dit principiële anti-paternalisme daadwerkelijk te aanvaarden). Het principe van participatie is vertaald in het recht (en soms de plicht) om eens in de zoveel jaren te kiezen. De oude democratische eis van unanimiteit werd getransformeerd in de regel dat meerderheden, voor sommige beslissingen gekwalificeerde

meerderheden, beslissen. De oude direct democratische eis van deelname aan alle (belangrijke) politieke taken werd prijsgegeven ten gunste van representatie, parlementaire verantwoordelijkheid van de regering/ministers en verregaande arbeidsverdeling en professionalisering bij de uitvoering en controle van beslissingen. Uiteindelijk werden – eveneens na lang verzet met name van liberale kant – politieke partijen erkend tussen 'de burger' en zijn/haar representanten in parlement en regering en werd gepoogd partijen belangrijke normatieve functies toe te schrijven. Hetzelfde gold – schoorvoetend – ook voor belangenorganisaties.
Dit zijn de belangrijkste kenmerken van onze 'liberale democratie'. Omdat de meeste 19e eeuwse liberalen (zoals Thorbecke en J.S. Mill) daarvan meer of minder sterk afwijkende opvattingen hadden, lijkt het me echter verstandiger van representatieve politieke partijendemocratie te spreken.
Ik zal hier niet de normatieve of praktische voordelen van deze democratische besluitvormingsstructuur toelichten. In plaats daarvan richt ik me eenzijdig op de daarmee verbonden problemen en nadelen die – als men ze bij elkaar optelt – evenveel aspecten van een al lang bestaand 'wantrouwen' in de (parlementair-democratische) politiek illustreren.

'onze samenleving liberaal noemen is misleidend'

1. Democratie is beperkt tot (staats-)politiek. Dit betekent dat belangrijke terreinen van het alledaagse leven (met name het arbeids-, opleidings- en 'gezins'-leven) niet democratisch zijn georganiseerd. De daar heersende structuren, culturen en praktijken zijn in strijd met de universeel geproclameerde democratische vrijheid, gelijkheid, autonomie en participatie. Democratie heeft wat dat betreft niets te maken met wat mensen alledaags bezighoudt en staat daarom vaak ver af van hun directe behoeften en belangen. In de republikeins-democratische en socialistische traditie werd altijd al benadrukt dat deze beperking tegelijkertijd zeer nadelige consequenties heeft voor het functioneren van de politieke democratie in engere zin: democratie moet worden geleerd (in opvoeding, opleiding en op het werk) en democratie moet alledaags worden gepraktizeerd: de kansen op participatie en de feitelijke participatie in 'de politiek' zijn aanmerkelijk groter voor mensen die een democratische houding hebben geleerd en die alledaags participeren in zogenaamde niet-politieke besluitvorming.
2. Politieke democratie is beperkt tot vertegenwoordigende democratie. Deze beperking houdt in dat:
(a) de afstand tussen de staatsburgers en 'hun' representanten en regering/bestuur groot wordt en dat de mogelijkheden om deze vertegenwoordigers thematisch en inhoudelijk te controleren aanzienlijk aan banden worden gelegd;
(b) de uitsluiting of inperking van referenda of andere vormen van directe democratie houdt in dat de weloverwogen meningen en keuzen van meerderheden ook in essentiele vraagstukken niet doorslaggevend hoeven te zijn en vaak niet zijn: er is geen structureel mechanisme om beslissingen over als belangrijk beschouwde onderwerpen democratisch te nemen en te legitimeren (dit probleem wordt versterkt door de inherente problemen van coalitie-regeringen);
(c) de politieke participatie van een meerderheid van staatsburgers wordt tot een absoluut minimum gereduceerd: eens in de zoveel jaren (wel of juist niet) stemmen. Bij een opkomstpercentage aan de verkiezingen zoals dat bijvoorbeeld in de VS al lang heerst, is een relatief grote meerderheid feitelijk op geen enkele manier meer 'subject' van politiek;
(d) door de 'professionalisering van de politiek' wordt het mogelijk 'van de politiek te leven'. Politiek wordt geassocieerd met 'baantjesjagerij', omkoperij, springplank voor 'carrières' in het bedrijfsleven, enzovoorts.
Behalve het laatste wordt dit alles toegejuicht door 'professionele politici' en theoretici die democratie als het ware 'realistisch' beperken tot selectie van elites: de (daardoor versterkte) 'apathie van de massa' is dan inderdaad functioneel.
3. Politieke partijen zijn – zoals bekend – geen probleemloze middelen ter bevordering van de democratie. Normatief gesproken zouden ze de volgende functies moeten vervullen: programmatische doelbepaling en daarvan afhankelijke keuze van politieke strategie; belangenarticulatie, politieke mobilisatie van staatsburgers en selectie van volksvertegenwoordigers, politieke leiders (en soms: ambtenaren en rechters). Feitelijk vervullen ze een aantal van deze functies slechts gedeeltelijk en in concurrentie met andere politieke actoren, ze vervullen ze slecht of helemaal niet. Bovendien hebben ze een aantal – normatief gesproken zeer ongewenste – latente functies. De programmatische zwakte van bijvoorbeeld de VS-Amerikaanse Republikeinse en Democratische Partij is spreekwoordelijk: ze zijn *tweedle-deedle-dum parties* en ook in de ooit eens zo 'ideologische' sociaal-democratische partijen viert – in elk geval in Nederland – het politieke opportunisme hoogtij. De toch al aanwezige druk tot programmatische 'aanpassing' wordt door coalitieregeringen versterkt. Belangen van bepaalde achtergestelde groepen en klassen worden

niet gearticuleerd maar juist uitgesloten; politieke participatie van burgers wordt vaak eerder belemmerd dan bevorderd en ook intern stimuleren zij de participatie nauwelijks. Dat er alom van een 'crisis van de politieke partijen' wordt gesproken is tenminste een belangrijk symptoom.

4. De exponentiële groei van professionele bestuurs- en beheersapparaten betekent:

(a) structurele problemen, waarmee elke vorm van democratische besluitvorming en controle te maken heeft, worden versterkt: hebben diegenen die demokratisch beslissingen moeten nemen en controleren, hiervoor voldoende kwalificatie, informatie en tijd? De groeiende invloed van de spreekwoordelijke 'vierde macht' en de even vaak aangehaalde krachteloosheid van parlementen en regeringen in relatie tot de departementen, laten zien dat ook dit probleem uiteraard niet aan de aandacht van de alledaagse politieke discussie is ontsnapt.

(b) in het verlengde van de voor deze professionele bestuurders zo vleiende en voordelige ideologie van de zuiver zakelijke en a-politieke expertise, hoort men steeds vaker de positief bedoelde normatieve roep om een 'verwetenschappelijking van de politiek'. Maar men hoort ook steeds sterker het negatieve geluid: welke politiek dan ook, politiek als zodanig doet er niet toe.

'harmonieuze utopie geen alternatief'

5. Gedeeltelijk als reactie op het einde van de ideologie en de alomvattende wetenschappelijke plan- en stuurbaarheid van complexe maatschappijen, is de laatste jaren de aandacht toegenomen voor de 'grenzen van de plannings- en sturingsmogelijkheden en -sturingscapaciteiten' van de staat. Dit betoog paste wonderwel in de neo-liberale ideologie van een radicaal 'terugtredende overheid' (in de praktijk was daar uiteraard geen sprake van), evenals in de christendemocratische ideologie van de 'zorgzame samenleving' (de machtsposities in het 'maatschappelijke middenveld' waren en zijn immers nog steeds stevig in handen van dezelfde christendemocraten) en in de ideologie van nieuwflinkse PvdA'ers over het einde van de illusies van de democratische staat. Alle drie versterken de indruk dat politiek er toch wenig of niets toe doet, of dat nu als normatief wenselijk wordt toegejuicht of uit democratisch oogpunt wordt betreurd. Tot nu toe wordt in dit debat echter weinig aandacht besteedt aan het gegeven dat de praktische grenzen van planning en besturing door 'de democratische overheid' ook alles te maken heeft met de principieel beperkte ruimte voor de politiek in kapitalistische markteconomieën en met de immobilisering en verkokering van staatsapparaten in een situatie van vastgeroeste klassencompromissen.

6. Het gaat niet abstract om structurele voor- en nadelen van parlementaire politieke partijendemocratie als zodanig. Belangrijker nog is het zo vaak vergeten feit dat dit institutionele cluster onderdeel is van een kapitalistische maatschappij (en nog steeds ook een in hoge mate seksistische, nationalistische en racistische maatschappij) en de daarmee verband houdende structurele ongelijkheden tussen maatschappelijke klassen en minderheidsgroepen. Ik wil hier slechts op twee aspecten ingaan:

(a) de grote structurele ongelijkheden in de maatschappij zijn de oorzaak van de diepe kloof tussen juridische garantie van gelijke kansen van allen in het politieke proces (waarop het Westen terecht zo trots is) en de bekende, zeer grote feitelijke kansenongelijkheid (die zo vaak in de boven aangehaalde formules van 'onze vrije en democratische samenlevingen' wordt verdonkeremaand). Zeker sinds Aristoteles weet men dat 'te verregaande' ongelijkheden gevaarlijk zijn voor elke politieke democratie. Als men van formules houdt: in dit perspectief is kapitalisme geen structurele voorwaarde, maar juist een grote belemmering voor politiek pluralisme en politieke democratie. Effectieve politieke democratie evengoed als daadwerkelijke pluralisering en individualisering vragen om een drastische vermindering van structurele sociale ongelijkheden. Pas dan ook betekent individuele autonomie, die in de liberale traditie terecht zo hoog wordt gewaarderd, meer dan de – noodzakelijke – abstracte of formele vrijheid om keuzes te kunnen maken.

(b) elke theorie over democratie, die zich niet blind staart op 'rechten', juridische principes, instituties en formele procedures, moet onderkennen dat structurele ongelijkheden een effectieve belemmering vormen voor de ontwikkeling van een democratische cultuur, houding en deugden zonder welke de beste structuren en procedures niet effectief kunnen functioneren. Kapitalistische markteconomieën produceren of versterken – zoals gezegd – de 'calculerende', consumptieve burger; patriarchale, nationalistische, racistische maatschappijen kweken de seksistische, nationalistische en racistische burger. Bij elkaar creëert dit een wel bijzonder onvriendelijk klimaat voor effectieve democratie.

Concluderend: de bestaande instituties, culturen en praktijken van 'westerse maatschappijen' zijn verre van optimale 'verwezenlijkingen' of 'vertalingen' van de universalistische principes uit de liberale en democratische tradities.

Een libertair, democratisch, ecologisch socialisme

De combinatie van een kapitalistische markteconomie en politieke partijendemocratie hoeft natuurlijk geenszins in alle opzichten optimaal te zijn. Voor een goede en overtuigende verdediging zou het voldoende zijn om te laten zien dat deze combinatie de 'minst slechte' van alle mogelijke alternatieven is. Dit is zeker een sterke verdediging tegenover alternatieven, waarin een harmonieuze utopische maatschappij zonder structurele spanningen en conflicten wordt geschetst. Dat wil zeggen een maatschappij, waarin vrijheid en gelijkheid, vrijheid en organisatie, vrijheid en democratie, democratie en efficiëntie, gelijkheid en efficiëntie, economische groei en duurzame ontwikkeling niet in een spanningsverhouding zouden staan, maar elkaar probleemloos zouden aanvullen en versterken.

De elegante verdediging van de 'minst slechte optie' wordt echter al te gemakkelijk gebruikt om intellectuele lankmoedigheid en praktisch politieke luiheid goed te praten en alles te laten zoals het is. Alsof we weliswaar niet in de beste van alle mogelijke werelden leven, maar wel in de beste van alle realiseerbare werelden die verstandige mensen kunnen willen. Dergelijke overwegingen verliezen hun kracht zodra zij worden geconfronteerd met politieke theorieën en praktijken waarin er eveneens van wordt uitgegaan dat er geen optimale oplossingen voor al onze problemen bestaan, maar waarin ook wordt vastgehouden dat er betere oplossingen denkbaar en realiseerbaar zijn dan de nu in het Westen bestaande. Deze politieke theorieën houden nadrukkelijk rekening met de aanzienlijke verschillen in context, waarin ordeningen functioneren; deze contextgevoeligheid betekent in ieder geval dat alternatieven voor zogenaamde hoogontwikkelde staten niet dezelfde zullen en kunnen zijn als voor onderontwikkeld gehouden maatschappijen. Alternatieve maatschappelijke ordeningsmodellen zijn alleen aanvaardbaar wanneer zij geen voortzetting zijn van het 'Westerse' economische, politieke en culurele imperialisme onder de nieuwe vlag van de 'liberale democratie' en de nieuwe internationale rechtsorde en wanneer zij niet terugvallen in onkritisch cultuurrelativisme.

Mijn verhaal is bewust eenzijdig. Ik heb kritiek geleverd op 'onze' instituties om de intellectuele en politieke ruimte voor het denken en realiseren van alternatieven open te houden, een ruimte, die op het ogenblik in een sneltreinvaart gesloten dreigt te worden. Een dergelijke eenzijdigheid zou echter ook gemakkelijk een cruciale zwakte van de republikeins-democratische en socialistische traditie, waarmee ik me verbonden weet, kunnen prolongeren: namelijk een ontstellend – en wat mij betreft zorgwekkend – gebrek aan concrete utopieën, aan historisch en feitelijk gestaafde, realistische utopieën. Kritiek op bestaande instituties is nooit voldoende; zonder vergelijking met concrete alternatieven zouden deze instituties inderdaad wel eens de minst slechte kunnen zijn. Wat mij betreft is de teloorgang van het 'staatssocialisme' in dit opzicht ook voor 'links' in het Westen een bevrijding; hierdoor kan immers binnen de socialistische, radicaal-democratische traditie het zicht worden herwonnen op andere, onderdrukte of verdrongen alternatieven – vooral op lokaal en regionaal niveau. Ook daarin ontbreken echter uitgewerkte, institutioneel geconcretiseerde ordeningen op nationaal en met name internationaal niveau: modellen van een democratische en effectieve economische ordening, van een intelligente combinatie van sociale en politieke democratie, van zinnige combinaties van directe en representatieve democratie in complexe organisaties en staten, enzovoorts. Meer dan de grote lijnen ervan zijn nog steeds niet uitgewerkt. Ik besluit derhalve met een onverbloemde geloofsbelijdenis: in het centrum van dergelijke alternatieven moeten theorieën en praktijken van een 'radicale' of 'sterke' democratie staan.

Het onbehagen met het kapitalisme en met onze 'magere democratie' is alom aanwezig. De zwakte van 'links' is dat zij geen uitgewerkte institutionele alternatieven heeft om meerderheden te overtuigen en dat zij ook geen realistische politieke strategieën heeft om deze te mobiliseren. Zolang beide niet in het verschiet liggen kan het erop lijken dat de 'liberale democratie' zonder alternatief en de geschiedenis aan haar einde is. Worden ze in een collectief, theoretisch en praktisch leerproces ontwikkeld, dan bestaat de kans dat de dood van het staatssocialisme niet de definitieve overwinning van 'het liberalisme' inluidde, maar het leven van een nieuw, libertair-democratisch, ecologisch socialisme.

Veit-Michael Bader is hoogleraar filosofie en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Deze tekst is een bewerking van een lezing die hij hield voor het congres 'Macht: De dynamiek van de internationale samenleving' op 26 maart jongstleden in Groningen.

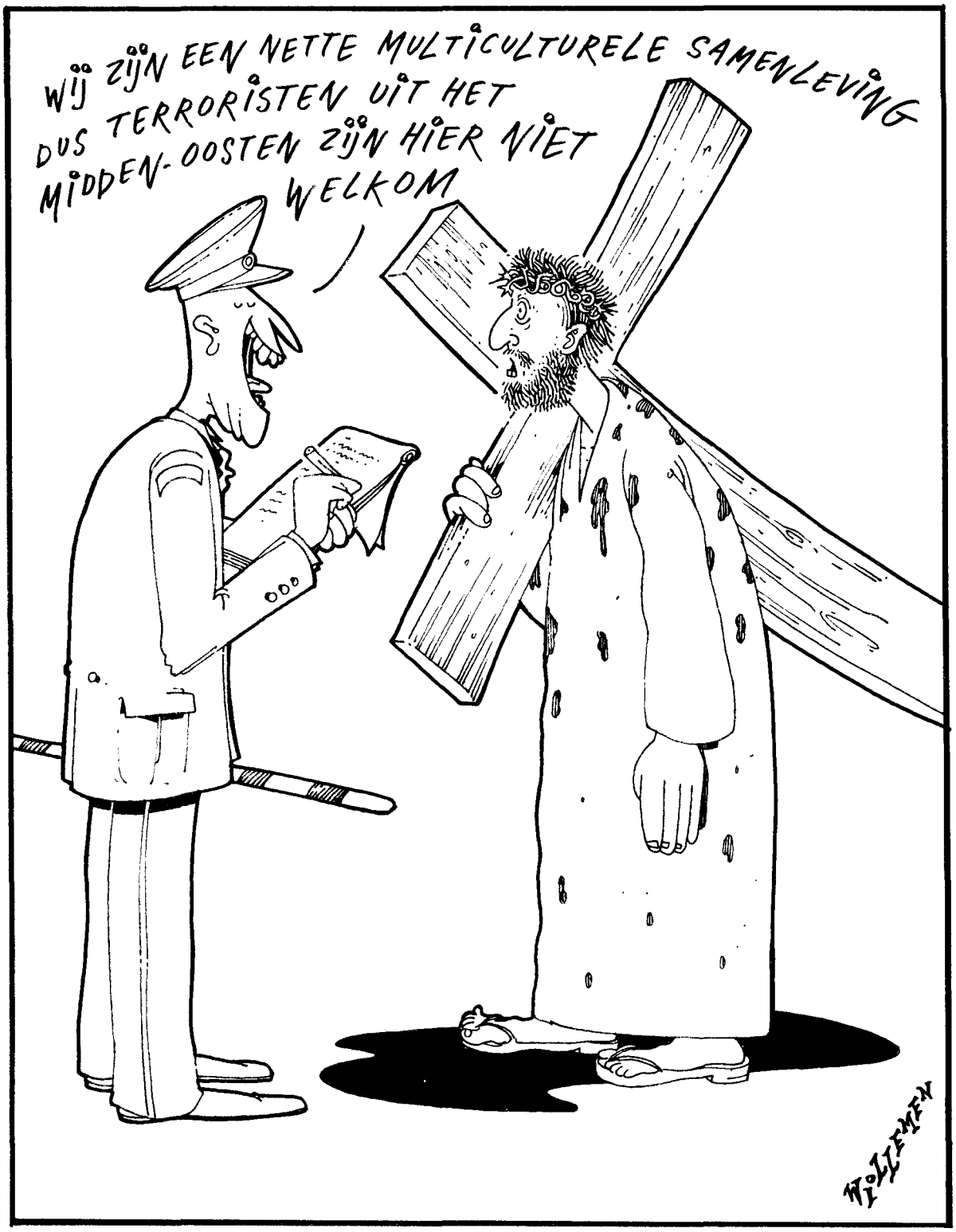
WIJ ZIJN EEN NETTE MULTICULTURELE SAMENLEVING
DUS TERRORISTEN UIT HET MIDDEN-OOSTEN ZIJN HIER NIET WELKOM
WOLLEMEN

Multi-etniciteit in Nederland

Marius Ernsting

THEMA

We vonden het nodig om het nog eens over minderheden te hebben.
U zult misschien denken: is dat niet een beetje mosterd na de maaltijd? We hebben toch het nationale minderhedendebat? Sterker nog, dat debat is blijkens een verslag aan de Tweede Kamer al afgelopen! Niks van gemerkt? En Bolkestein dan, die heeft met zijn bijdrage vanuit Zwitserland over westerse normen en waarden toch zo ongeveer in zijn eentje dat debat gevoerd? Je zou bijna denken dat hij daarvoor door de regering is ingehuurd, met als secondant zijn fractiegenoot Jan Franssen, die de integratie in het onderwijs voor zijn rekening nam.
En de BVD deed ook een flinke duit in het zakje met zijn rapport over het overwaaien van gewelddadige confrontaties als gevolg van fundamentalistische invloeden.

Alle gekheid op een stokje, wij vonden het dus nodig om het op een andere manier over minderheden te hebben.
Een manier die met het begrip multi-ethniciteit ook maar gebrekkig is aangeduid, maar die in ieder geval duidelijk maakt dat we het onderwerp niet wensen te benaderen als een probleem tussen meerderheid en minderheden, maar als een maatschappelijke realiteit waarin vele ethnische invloeden en culturen over en weer invloed uitoefenen en invloeden ondergaan, en waarin door die wisselwerking nieuwe realiteiten kunnen ontstaan.
Anders gezegd: net zo min als er een eenduidige ethniscche of culturele meerderheid bestaat, bestaan er ook geen eenduidige ethnische of culturele minderheden.

Het is zelfs niet gewaagd te veronderstellen dat de vergroving in het debat over minderheden, die ertoe leidt dat alle nuances en onderscheidingen t.a.v. zulke zaken als bijv. de islam, of culturele verschillen tussen Marokkanen onderling overboord worden gezet, ook bijdraagt aan het versterken van vooroordelen en angstgevoelens.

Het begint al bij de begrippen.
Vreemdeling, migrant, allochtoon, asielzoeker; religie, cultuur, etniciteit, nationaliteit: het zijn aanduidingen voor heel verschillende zaken, en toch worden ze dwars door elkaar heen gebruikt, alsof het één grote kluwen, één monster met veel taalkundige tentakels is.
Een beetje precisie, ontdoen van mystiek en een beetje respect voor specifieke achtergronden kan bijdragen aan een genuanceerd beeld, waarin plaats is voor net zoveel kleurigheid en vormen als er daadwerkelijk opvattingen en identiteiten zijn, en waarin vooroordelen daardoor buitengesloten worden.

Nederland kent een lange traditie van samenleven in verscheidenheid: naar herkomst (Hugenoten, seizoenarbeiders uit Duitsland, joodse vluchtelingen door de eeuwen heen, italiaanse ambachtslieden), naar religie (denk alleen al aan de talloze afsplitsingen van de protestantse denominatie).
Die verscheidenheid heeft ook diepgaande vormen van institutionalisering gekregen: niet alleen in de talloze kerkgenootschappen, maar ook in de politieke partijen, de omroeporganisaties, de onderwijskoepels, en op het terrein van zorg- en welzijnsinstellingen.
Die specifieke Nederlandse vorm van geïnstitutionaliseerde pluriformiteit is tamelijk uniek, met name waar het gaat om de verhouding tussen overheidshandelen enerzijds, en de verantwoordelijkheid die (mede daardoor) bij maatschappelijke instellingen en organisaties wordt gelegd anderzijds. Die verantwoordelijkheidsverdeling (op het terrein van het onderwijs treffend pacificatie genoemd) betekent dat de overheid niet zelf allerlei verantwoordelijkheden aan zich trekt of aan de markt overlaat, maar door middel van een omvangrijk stelsel van subsidies aan maatschappelijk organisaties 'uitbesteedt'.
Dat is wat door het CDA het maatschappelijk middenveld wordt genoemd, en wat door Groen Links

wordt aageduid met het begrip civiele maatschappij.
Het is dàt stelsel dat zo moeilijk is uit te leggen aan mensen die daarmee niet zo vertrouwd zijn. Tegelijk is het een stelsel dat zo kenmerkend is voor de Nederlandse maatschappelijke verhoudingen (met een neerslag daarvan in de grondwet!), dat aktuele pleidooien om op puur budgettaire overwegingen de bijl in het subsidiestelsel als zodanig te zetten als lichtzinnig en riskant voor stabiele maatschappelijke verhoudingen moeten worden afgewezen.

Je zou kunnen zeggen: voorwaarde voor het 'Nederlandse model' is dat elke minderheid zijn eigen vorm van organisatie kan ontwikkelen om daarin het besef van eigenheid te kunnen beleven en van daaruit de eigen maatschappelijke emancipatie vorm te geven.
Vervolgens is dan de echte dialoog aan de orde: vanuit versterkte eigenheid komen tot uitwisseling met meer gevestigde maatschappelijke instituties en organisaties, waarin men over en weer respect kan ontwikkelen voor het oude en het nieuwe: of het nu gaat om konkrete kennis van elkaar, culturele uitwisseling of levensbeschouwelijke inzichten.
En tenslotte is er dan telkens weer de synthese: wat uit die uitwisseling, die botsing voortkomt is een samenstel van wederzijdse invloeden, die het totaal rijker en diverser maakt.
Echte integratie veronderstelt dialoog die ertoe leidt dat waardevolle elementen over en weer een plek krijgen in het verdere samenleven.

Nog een stap verder: we praten over integratie met het oog op participatie. We vinden dat iedereen moet kunnen deelnemen aan het maatschappelijk proces en dat daarvoor integratie nodig is: hoe kun je deelnemen aan iets waar je geen deel van bent?

En dan wordt het moeilijk: deelname is delen, je doet het met anderen. Dat geldt voor allochtonen maar mutatis mutandis ook voor autochtonen. Als we vinden dat allochtonen Nederlands moeten kunnen spreken omdat dat van belang is voor een plek in de maatschappij, en in het bijzonder op de arbeidsmarkt, of als we vinden dat ook allochtonen zich iets gelegen moeten laten liggen aan een volwaardige positie van de vrouw, dan zeggen we daarmee ook dat we dus kennelijk vinden dat er een plaats moet zijn voor allochtonen op de arbeidsmarkt, en voor allochtone vrouwen in het hele maatschappelijk bestel, en voor allochtone kinderen in de kinderopvang.

Met andere woorden: integreren in de Nederlandse maatschappij is ook posities innemen in de Nederlandse maatschappij. En dat is, blijkens de feiten over deelname aan arbeid en werkloosheid onder allochtonen, of over deelname aan de politiek, beslist niet vanzelfsprekend!
Het is goed om ons dat te realiseren: het is bon ton om te zeggen dat tegenover rechten van allochtonen ook plichten staan.
Maar het is net zo waar dat tegenover de plichten die kennelijk aan allochtonen opgelegd kunnen worden, rechten staan.
Dat lijkt allemaal logisch, maar is het beslist niet: niet alleen is het met de realisatie van die rechten bijzonder droevig gesteld, maar er zijn voorbeelden van andere landen in Europa waarin allochtonen willens en wetens aan hun lot of sub-cultuur overgelaten worden, en waarin ook veel minder over integratie gerept wordt.

Wél praten over integratie is dus praten over wederzijdse uitwisseling, échte dialoog; dat is praten over maatschappelijke emancipatie en organisatie, en is dus praten over het verschaffen van toegang tot alle aspecten van het maatschappelijk leven.
En praten over die toegang is ook praten over invloed op die aspecten, over macht, en de bereidheid die te delen.
Maar het begint allemaal met dialoog, en de voorwaarden en vormen daarvoor: daarmee staat of valt de rest.

Dat is dan ook de invalshoek die we voor dit thema hebben gekozen: dialoog in de begripsbepaling, in de cultuur, in de maatschappelijke ordening en op de arbeidsmarkt.
Dat is nog lang niet alles, het is een begin.
We gaan ervanuit dat dat op zijn minst een aanzet vormt tot het verder voeren van een zindelijke, d.w.z. eerlijke en heldere diskussie.
Daar is behoefte aan, zowel om daar kennis van te nemen als om er aan deel te nemen; de eerste tekenen naar aanleiding van de aankondiging van dit thema wijzen daarop.
In volgende nummers van P en C zal dat kunnen doorwerken.
Want dat is het aardige van dialoog: het houdt nooit op!

Marius Ernsting is redacteur van P & C

Cultuur als dialoog

Astrid Roemer

THEMA

Het nationale minderhedendebat lijkt ingegeven door de veronderstelling dat etnische minderheden uit het Zuiden (vluchtelingen, asielzoekers, gastarbeiders, ex-rijksgenoten, gepigmenteerde rijksgenoten) niet naar 'behoren', naar 'verwachting,' kortom: wezenlijk niet zijn geïntegreerd in de Nederlandse samenleving.
Aanleiding om het bovenstaande te veronderstellen is het 'konflikt' op samenlevingsgebied tussen autochtonen en allochtonen en de statistische gegevens over werkloosheid, ziekte-verzuim, schooluitval, maatschappelijke mobilisatie en weerbaarheid bij deze groepen.
De fokus richten op etnisch-religieuze-minderheden-uit-het-Zuiden brengt deze groep migranten in een bevoorrechte positie (Wij worden zeer zichtbaar) ware het niet dat tegelijkertijd deze migranten aldus worden 'geproblematiseerd'. De gedachtenlijn is: bedoelde migranten vormen een probleem in de Nederlandse samenleving – en om het probleem bespreekbaar te maken en aldus te integreren in het bewustzijn van de autochtone Nederlanders, komt er een door de rijksoverheid georganiseerd debat.
Het debat lijkt door de politiek ingegeven (Bolkestein) – geïnspireerd op de gevreesde oprukkende politieke kracht van 'minderheids-haters' in ons eigen land – èn in de rest van Europa. In het debat zal het begrip 'integratie' een dominante rol moeten gaan spelen als een soort humanitaire kode om de partijen konstruktief in dialoog te houden. Maar: wat veronderstelt het begrip 'integratie' in deze kontekst?! Hopelijk zullen op het debat verschillende definities en omschrijvingen naast elkaar worden besproken.
Mijn eigen benaderingswijze: integratie is het vermogen van bijvoorbeeld migranten om andersoortige kultuurwaarden (onder andere vaardigheden, technieken, gevoel-, leef- en denkstijlen) in het 'migranten-zelf' op te nemen, zó dat het 'migranten-zelf' zich niet vervreemd voelt/weet in vitale facetten van de Nederlandse samenleving.
Deze omschrijving is abstrakt en theoretisch, maar juist daarom integraal inzetbaar – dat wil zeggen ook bruikbaar en herkenbaar voor andere groepen dan migranten; integreren is immers een doorlopend levendig proces! Mijn omschrijving is ook betrekkelijk 'schoon' – zij onthult niets over 'weerstanden' die het intregratie-proces oproepen.

Identiteitscrisis

Integreren gebeurt spontaan, gewoon, vanzelfsprekend – als strategie van het menselijk organisme om minstens te overleven! Maar vooral wanneer migranten het vermogen om te integreren in hun nieuwe 'ouder-land' min of meer bewust inzetten – dan onthult zich een komplexe weerstand tegen dit integreren bij individuen, groepen, organisaties, instellingen e.d. die zich vanuit kulturele belangen (economisch, politiek, religieus, etnisch) met de Nederlandse samenleving identificeren. Deze weerstanden worden veel te politiek benoemd (vreemdelingenhaat, racisme, fascisme, verrechtsing e.d.), maar word gevoed door authentieke, algemeen geldende diep-menselijke angsten.
Om de meest traceerbare te noemen: angst voor rasontzuivering, angst voor ontzuivering van het Joods-Christelijke leefgevoel, angst voor ontzuivering van het westerse gedachtengoed, angst voor dekonstruktie van de 'stabiele' westerse leefstijl.

Deze botsing van 'zijns-kenmerken' namelijk het gevitaliseerde vermogen van migranten om te integreren in het gevitaliseerde vermogen van autochtonen om angstgevoelens te uiten – levert een konflikt op dat met zulke weerbarstige kulturele middelen en krachten wordt 'uitgevochten' – dat zowel autochtonen als allochtonen min of meer in een identiteitscrisis raken. Maar, in een veranderende samenleving is de kwestie: wie was ik, wie ben ik, wie word ik – naast populaire crises als de puberteit, de midlifecrisis e.d. even potentieel in de bewustzijnsontwikkeling tot geïntegreerd burger van een multi-etnisch-religieus-kulturele samenleving. En dit geldt voor autochtonen en allochtonen.
Deze post-moderne identiteitscrisis is normaal: psychologisch onvermijdelijk en gelukkig gezond. Tenminste als zowel beleid als samenleving c.q. de

politici en het individu bereid zijn deze 'identiteitscrisis' als een uitdaging tot regeneratie te aanvaarden. Want ook deze zijns-crisis is van kulturele aard – en wat is kultuur meer dan het vitale innovatievermogen van mens en samenleving om de natuurlijke leefomgeving op een bevredigende wijze in het private en publiekelijke bestaan te integreren!

Modelleren

Zodra een crisis herkend wordt en erkend – gaat de mogelijkheid open om de crisis als potentiële krachtbron tot 'beter-worden' te genereren. Aangezien het in deze kontekst om het integreren van multi-etnisch-religieuze realiteiten gaat – èn om de levenslust van burgers (allochtonen en autochtonen) lijkt het mij uiterst gepast om de integratie-dialoog tussen overheid en samenleving en tussen autochtonen en allochtonen zo integraal maar ook zo gestruktureerd mogelijk te voeren. Aan de ene kant ligt de verantwoordelijkheid bij de overheid die zich identificeert met termen als hoogontwikkeld en rijk – en die een aantal voorzieningen organiseert voor de burgers op het gebied van wonen, werken, welzijn, weten. Aan de andere kant ligt de verantwoordelijkheid bij de burgers die zich identificeren met termen als vrij en verzorgd – en die de voorzieningen naar persoonlijke behoefte moeten kunnen integreren. Musea-bezoek, harttransplantatie, promotiekansen, aangepast wonen, zwembaden, tweede kansonderwijs, etcetera. Maar inderdaad: alleen een ruim besteedbaar inkomen stelt mensen in staat om zich te profileren als hoogontwikkeld en rijk in het integreren van voorzieningen; waarbij de termen rijk en verzorgd niet als belastend worden ervaren voor de staatskas.
Autochtonen èn allochtonen dingen mee – als het gaat om het verwerven van een besteedbaar inkomen. Maar als de overheid 'schaarste' predikt èn sektarisch de integratie van migranten aanmoedigt – dan legt zij een tijdbom onder de emotionele relatie tussen autochtonen en allochtonen (angst voor identiteitsverlies).
Het debat, hoe breed dan ook, is vals als het alleen gaat over de integratie van allochtonen mèt of zonder behoud van eigen identiteit! Waar werkelijk over gedebatteerd hoort te worden is over de integratie-mogelijkheden (onmogelijkheden!) van alle struktureel-achtergestelden: over een andere inzet van middelen en het inkomensbreed toegankelijk maken van àlle overheidsvoorzieningen en gesubsidieerde instellingen e.d.! Het inzetten van bedoelde 'identiteitscrisis' als potentiële krachtbron tot 'beter-schap' modelleert zich in een gevoels- en denkstijl die er voorzichtig vanuit gaat dat, wezenlijke integratie zich manifesteert als een min of meer strukturele deelname aan zoveel mogelijk facetten van het samenleven – en dat in dat proces een identiteit zich verdiept en verruimt als persoonlijkheid – èn als burger wortelend in verschillende (archaïsche en/of moderne) subkulturen.
Want wat is onze identiteit meer – dan de som van de onderdelen van onze persoonlijkheid èn onze ervaringen – en onplooit onze identiteit zich niet juist daar waar de samenleving openstaat voor ons??!

Dialoog

Een dergelijk humanitair model inbrengen haalt de weerstanden bij autochtonen niet echt weg. Het feit dat dezelfde autochtonen een multi-kulturele leefstijl in hun konsumptiegedrag vertonen en die leefstijl vanzelfsprekend hebben geïntegreerd relativeert die weerstanden voor ons, de allochtonen die zich opdringen aan de door de autochtonen geïntegreerde multi-kulturele waarden die oorspronkelijk van ons zijn! In de leefstijl van westerlingen in zo'n land als Nederland weerspiegelt onze kultuur en in die kultuur zit onze etniciteit besloten. Die etniciteit dringt zich op; die andere 'niet-westerse etniciteiten' willen evenals hun kultuurwaarden 'geïntegreerd' worden in het zijns-bewustzijn van Nederlanders, autochtonen. Het is de taak van de politiek om via haar organen verantwoording af te leggen over deze 'vervreemding' in het zijnsgevoel van autochtonen; èn om er iets konstruktiefs mee te doen.
De (super-)markten, de muziek, de beeldende kunst verhalen over de ontmoeting tussen onze voorouders – eeuwen her!
Miljoenen publikaties en andere media-middelen bieden ons de kans voor een waardevolle ontmoeting met de droomkracht, de voelkracht, de denkkracht en de daadkracht van elkaars (voorouderlijk) land.
Kortom: onze natuurlijke en onze kunstmatige omgeving is doorlopend èn vitaal in dialoog met ieder van ons: historisch, politiek, kultureel, humanitair. Zijn we in staat en bereid om de Nederlandse multi-kultuur bewust te gebruiken als een uitdaging tot integratie – Of zullen wij met onze identiteits-crisis liever in 'koma' raken – en onbewust van de realiteit verder sukkelen?
Ach neen: daarvoor zijn wij als mens uitgerust met een onuitroeibaar vermogen tot innovatie – onze overlevingskultuur!
Desnoods met pijn en moeite!

Astrid H. Roemer, is publiciste en onafhankelijk raadslid in Den Haag
Lente '92

Omgaan met verschillen

Herman Meijer

THEMA

Het laatste jaar zijn er in Nederland naast elkaar twee discussies gevoerd, die met allochtonen te maken hebben. Eén over de vraag of verzuiling een begaanbare emancipatieroute voor islamieten zou zijn en de andere over de vraag of racistische toestanden als in België, Frankrijk en Duitsland ook hier denkbaar zouden zijn.
De in beide discussies opgeworpen vragen zijn, voor zover ik heb kunnen nagaan, nergens met elkaar in verband gebracht. Toch is hiertoe wel aanleiding, aangezien het in beide gevallen gaat om de kwestie hoeveel onze maatschappijformatie 'kan hebben'.
Laat ik met de tweede vraag beginnen. Mij ergert het gemak waarmee men op de vraag naar de mogelijkheid van Belgische, Franse of Duitse toestanden 'ja, waarom niet?' antwoordt. Bij dat gemak denk ik: weet men wel in wat voor land men leeft? Is ook het nederlandse drugsbeleid, aids-, euthanasie-, homo- en prostitutiebeleid niet anders dan in de buurlanden, en zou een verschil hier ook niet met een verschil daar samen kunnen hangen?
Mij ergert ook het gemak waarmee – een andere, wat minder stellige – men 'nee, ik denk het niet' antwoordt. Want bij dit gemak denk ik: niemand kan zeggen hoe groot het absorptievermogen van onze maatschappij is en welke schokken ze kan verdragen.
In beide gevallen schort het aan belangstelling voor de eigenaardigheden van de nederlandse maatschappijformatie.

De calvinistische paradox

Degenen die 'ja' antwoorden hebben beslist last van valse bescheidenheid. Zij denken: waarom zou dit land beter zijn dan andere, zijn Nederlanders soms betere mensen dan Belgen, dat ze minder racistisch zouden zijn?
Ook al is deze gedachte niet erg op haar plaats, ze is een authentieke vrucht van vaderlands 'calvinisme'. Het verbod zichzelf beter te achten dan de ander behoort bij uitstek tot dit erfgoed, sterker nog, 'men achte de ander uitnemender dan zichzelf', in de woorden van Paulus. Evenzo behoort tot dit erfgoed dat men over racisme onmiddellijk in morele termen denkt: racisme is slecht – en de mens, dus ook de nederlandse mens, is geneigd tot alle kwaad -, niet-racist zijn is dus 'goed'.
Curieus is nu dat in precies dezelfde logika een anti-racistisch gif zit, want: zijn Nederlanders soms betere mensen dan Marokkanen, dat zij zich boven hen verheven zouden voelen?
Ziehier de calvinistische paradox: de grond waarop het verbod van racistisch denken berust is dezelfde die het verbiedt dit anti-racisme te erkennen.
In deze morele paradox ligt een hindernis voor een *analytische* beschouwing van racisme en anti-racisme, tolerantie zo men wil, in Nederland. Toch maar kijken of we deze hindernis kunnen nemen.

Tolerantie

De Nederlandse tolerantie is spreekwoordelijk. Zoals ik met de globale aanduiding 'drugs-, aids-, euthanasie-, homo- en prostitutiebeleid' heb willen zeggen, is ze ook een bepaalde realiteit. Maar waarin bestaat deze precies, waar berust ze op, wat zijn haar maatschappelijke voorwaarden? Dat wil ik weten, want ze is ongetwijfeld iets van waarde en verdient om die reden gekend te worden en zo beter verdedigd.
Tolerantie is geen gastvrijheid, is geen gezelligheid, is geen hartelijkheid, is geen warmte, is geen vriendelijkheid, is geen liefde. Ze kan met al die dingen samengaan, maar ze kan ook samengaan met koelheid, met kilte zelfs, met afkeer, met weerzin, met geringschatting, met minachting, met onverschilligheid, met hoogmoed, met verwatenheid.
Om tolerant te zijn jegens de ander hoeft men hem of haar niet eens te begrijpen, laat staan lief te hebben. Men hoeft de ander enkel te *verdragen*, te accepteren dat hij bestaat in dezelfde tijd

en ruimte als jij. Zo uitwendig, zo koel, zo weinig verplichtend is de Nederlandse tolerantie. Zozeer is ze een vorm van *beschaving*, en inderdaad, de schaaf bewerkt slechts de buitenkant. Ze is oppervlakkig, letterlijk. Ze heeft alle trekken van een *sociaal contract*. En juist daarin, zou ik willen betogen, is ze een grote historische verworvenheid. Want ze maakt het mogelijk nieuwigheden op te nemen en conflicten vreedzaam op te lossen.

Bij een preciesere beschouwing blijkt tolerantie het karakter te hebben van een ruilsysteem: als ik jou in je waarde laat, laat jij mij in mijn waarde. De basis waarop de ruil tot stand komt is niet die van wederzijds begrip, maar van wederzijds respekt. Het is zogezegd de stilzwijgende afspraak elkaars mening te ontzien. 'We zijn allemaal anders', en daarom zijn we allemaal 'gewoon'.
Het is zeker niet de bedoeling om het anders-zijn ter discussie te stellen. Het is integendeel de bedoeling op voorhand, ongezien, ervan uit te gaan dat alles even waardevol is. Of iemand in zielsverhuizing gelooft, in gebedsgenezing, in zemelen, in oerschreeuwtherapie, het staat *als overtuiging* buiten discussie.

'Nederlandse maatschappij resultaat intensief samenleven'

Maatschappelijke dichtheid

Een dergelijke tolerantie is het produkt van maatschappelijke *dichtheid*. Anders dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten met een extensieve bewoning is de Nederlandse maatschappijformatie het resultaat van intensief samenleven. Waar daar culturen, leefstijlen en wereldbeschouwingen territoriaal gesegmenteerd voorkomen en zo de onderlinge wrijving beperken, is hier een praktische relativering van gezichtspunten het recept voor vreedzame coëxistentie. Dit recept heeft minstens twee belangrijke historische wortels: de handel en de waterschappen.
Wat de *handel* betreft, de Franse filosoof Henry Méchoulan merkte onlangs op, in verband met zijn speurtocht naar de oorsprong van de nederlandse tolerantie, over de koopmansgeest in de Republiek: 'Daarbij had die koopmansgeest ook een positieve kant: hij bracht de meest uiteenlopende mensen met elkaar in contact. Bij de Amsterdamse Beurs kwam je katholieken en calvinisten tegen, moslims en joden, die er allemaal uit hebzucht naartoe werden getrokken. Maar zij probeerden hun begeerte in de handel te bevredigen en niet op het slagveld.' (1)
Het 'handelen' is inderdaad een relativerende en ontdramatiserende bezigheid. Het ruilkarakter van de tolerantie zou zeer wel met de handelsgeest kunnen samenhangen. Zolang we onze levensbeschouwelijke geschillen vergeten, kunnen er zaken worden gedaan, en is er wederzijds voordeel mogelijk.
Bij de *waterschappen* is een minstens zo wezenlijke basis van tolerantie in het geding. In de waterschappen, die wel als de oervorm van ons maatschappelijk bestel worden beschouwd, is de noodzaak tot samenwerking van verschillende grondbezitters volstrekt bepalend. Het gaat hier niet alleen om staatsinrichting, maar om landinrichting. Met de kwaliteit van de bereikte samenwerking zijn niet in de eerste plaats de sociale verhoudingen in het geding, maar staat het *fysieke voortbestaan* zelf op het spel. Geen samenwerking, geen veilige dijken, geen droge grond, geen bestaan.
Hoewel niet het hele grondgebied door de waterschapsinrichting is getekend, is het verleidelijk het waterschap als paradigma van de nederlandse maatschappij te nemen. Zo ergens, dan is hieraan te illustreren wat men met 'samenleving' bedoelt. Je moet samen leven, of je het leuk vindt of niet; je hebt elkaar nodig; je moet samen verder; het heeft geen zin de dingen op de spits te drijven; je leeft niet op een eiland; *je moet altijd de samenwerking zoeken*. Zolang ik nu in de politiek zit valt me op: samenwerking is altijd goed! Nooit zegt iemand: samenwerken, me rug op!
Voor samenwerken is tolerantie nodig, door samenwerken neemt de tolerantie toe. De samenleving is het produkt van samenwerking in tolerantie. Zo ongeveer lijkt het in het collectief onderbewuste van ons volk te zijn aangelegd. Het is dus niet zozeer dat Nederlanders verdraagzamer zijn dan anderen, het lijkt er meer op dat Nederlanders meer dan anderen de *on*verdraagzaamheid vrezen; want onverdraagzaamheid maakt de samenleving kapot. Wanneer de historische wortel van de waterschappen levend is, dan speelt hierin een onbewuste verbinding met het fysieke voortbestaan mee en hoeft de sterke vrees voor onverdraagzaamheid niet te verbazen.

Consensus

De hogere synthese van samenwerking en tolerantie is de consensus. In de consensus is men het *eens* geworden. Het samenwerken staat niet meer in het teken van de noodzaak; er hoeft geen beroep meer gedaan te worden op tolerantie; nee, het gevoel zegt dat het goed is, er is een eenheid van gevoelen. Het hoeft, terugblikkend op

de geschiedenis van onze vaderlandse demokratie, geen verwondering te wekken dat we nu in een van onder tot boven van consensusdenken en consensusdoen doortrokken samenleving zijn beland. Het is niet meer genoeg dat een besluit bij meerderheid wordt genomen. Alles en iedereen moet in de besluitvorming betrokken zijn, meedenken, meepraten, meevoelen, overtuigd worden en overtuigd raken dat het uiteindelijke besluit het goede is. De kwaliteit van het besluitvormingsproces wordt gemeten aan de omgang met minderheden. Is iedereen gehoord, heeft men zijn zegje kunnen doen, is er rekening gehouden met alle belangen?
Na de regenteske stijl van de Republiek, het kortstondig absolutisme van Willem I, de liberalisering van het bestel onder Thorbecke, de zuilvorming en zuilsgewijze emancipatie van katholieken en gereformeerden en socialisten en hun maatschappelijke integratie na de tweede wereldoorlog, volgde
de ontworsteling aan het zuilsgewijze politiek maken, enige basis-demokratische beweging, met als antwoord van overheidswege de inspraak en als gevolg van de inspraak allerlei besluitvormingscircuits en vormen van institutioneel overleg met bijbehorende inspraakorganen. In de toestand van vandaag zijn alle voorgaande, met uitzondering van het absolutisme, nog in meer of mindere mate aanwezig, of kunnen als deelstrategieën bij gelegenheid uit de kast worden gehaald. Het ideaal van de consensus wordt niet altijd en overal gehaald, maar is wel een fraai sluitstuk van een systeem dat voor het overige werkt als meerderheidsdemokratie aangevuld met wat minderheidsmanipulatie en hier en daar een regentesk accent. Het geheel is een beslist zeer gedifferentieerd machtssysteem, dat in complexiteit en raffinement zijn lange voorgeschiedenis verraadt.

Openheid en ondoordringbaarheid

Veel buitenlanders die hier wat langer wonen kennen een bijzondere gewaarwording. Zagen zij aanvankelijk dit land en zijn inwoners als zeer open, na verloop van tijd bevinden zij zowel land als inwoners eerder gesloten. Tot op zekere hoogte lukte het hun om zich overal te bewegen, mensen te spreken te krijgen en hun zegje te doen, vanaf een bepaald punt komen zij niet verder; daar verkeert de aanvankelijke openheid in een toenemend raadsel en nu moeten zij vaststellen dat ze er niet echt in doordringen. Ze hebben het gevoel er nooit bij te zullen horen.
Wat zij ervaren is de bedriegelijke meerlagigheid van het machtssysteem. In onze samenleving kan wel heel veel worden besproken, en dat leidt ook wel tot trage verschuivingen in de openbare mening, maar daarachter bevindt zich een tweede front van besluitkrachtige collectiviteiten, dat zijn ware aard in de openbaarheid niet makkelijk prijsgeeft en dat door alle in het openbaar gevoerde discussie niet wezenlijk wordt beroerd. Dit fenomeen is al eerder bewezen door het lot van de 'lange mars door de instituties', die zo hij al niet geëindigd is in de zompige periferie van de instituties, dan toch in de instituties zelf, met niet veel meer dan een kosmetische verandering. Uit de demokratisering van de jaren zestig en zeventig is wel een boel extra's voortgekomen aan overlegcircuits, maar aan pakweg de besturen van ziekenhuizen, scholen, pensioenfondsen, bedrijfsverenigingen, welzijnsinstellingen en -koepels, laat staan banken, verzekeringen, en grote bedrijven, is het meeste voorbijgegaan.
Ook de katholieke en gereformeerde zuilen bestaan nog, zij het met minder geprononceerde lading. En daarnaast leiden een onbedreigd bestaan de vrijgemaakt-gereformeerde zuil, een evangelikale zuil, een anthroposofisch en een joods zuiltje.

Ontzuiling en herzuiling

Voor de eenentwintig islamitische basisscholen die Nederland rijk is, is 'zuil' een te groot woord. Niettemin hebben ze aanleiding gegeven tot een discussie over een islamitische zuil, vrijwel voornamelijk tussen niet-islamitische voor- en tegenstanders van zo'n ontwikkeling.
Wat mij vooral opviel was de achterlijkheidsthese die door liberale tegenstanders in het strijdperk werd gebracht. Zij suggereerden dat het oprichten van een zuil niet meer van deze tijd zou zijn. Hiermee verbonden zij de isolerende werking van zo'n zuil, die neer zou komen op een isolement in achterlijkheid.
Nu zijn zowel de vrijgemaakt-gereformeerde als de evangelikale zuil beide van na de oorlog, de laatste zelfs van na 1970. Het gaat in geen van beide gevallen om een zo complete zuil als de katholieke of gereformeerde, maar de eerste heeft naast eigen basisscholen een eigen theologische hogeschool, een eigen politieke partij, een eigen journalistenschool en een eigen dagblad. En de tweede heeft een eigen omroep en een eigen sociale akademie. De anthroposofische zuil baart nog steeds nieuwe basisscholen en is ook in het voortgezet onderwijs goed vertegenwoordigd.
De conclusie uit deze voorbeelden moet zijn dat zuilvorming in Nederland nog steeds een produktief procédé is waarvoor de wettelijke en facilitaire middelen klaarliggen. Aan de vorming van een islamitische zuil zit in die zin niets achterlijks. Voor diegenen die zich bij 'emancipatie' enkel

iets individueels kunnen voorstellen en niet iets collectiefs, blijft zuilvorming niettemin een vreemd ding en voornamelijk iets van vroeger. Maar voor mensen die zichzelf juist wel als deel van een gemeenschap beschouwen, met van de omringende wereld afwijkende gebruiken maar met hetzelfde verlangen naar een goede toekomst voor hen en voor hun kinderen, die bovendien vaststellen dat ze individueel niet erg ver komen door gebrekkige kennis en kunde plus hen tegenwerkend vooroordeel, die voorts hebben doorgekregen dat belangrijke machtsposities in de hen omringende maatschappij worden bezet door vertegenwoordigers van zuilen of door mensen die uit zuilen zijn voortgekomen en dat zij als individu niet spoedig zulke posities zullen bereiken, voor zulke mensen moet het zuilensysteem toch ook een belofte inhouden, een historische mogelijkheid, een opgelegde kans toeschijnen? Zeker als ze weten waar vele gereformeerden nu zijn aangeland en gehoord hebben dat hun voorman ooit begon met de leus: in het isolement ligt onze kracht! Wie nu de toestand bekijkt waarin zich zovele Marokkaanse en Turkse islamieten in Nederland bevinden, moet zich kunnen voorstellen dat hun emancipatie nog wel een of twee generaties nodig heeft. *Als individu* staan zij vaak uitgesproken zwak en daarom ligt het voor de hand dat een fase van collectieve emancipatie nodig is. Dat wil zeggen een fase waarin de eigen gemeenschap groeit in kracht en aanzien, waarin kadervorming plaatsvindt, waarin eigen organisaties tot wasdom komen. In zo'n omgeving worden de voorwaarden geschapen waaronder individuele differentiatie en emancipatie pas mogelijk wordt.

'zuilvorming is produktief een procedé'

Wat de rol van de islam in zo'n proces kan zijn is niet op voorhand te zeggen. De islamitische wereld in Nederland is niet alleen ethnisch, maar minstens zozeer religieus verdeeld. Pogingen om de 'islamitische broederschap' vorm te geven hebben tot op heden geen representatief orgaan op landelijke schaal opgeleverd.

Daarom is het al opmerkelijk, dat de islamitische basisscholen zowel marokkaanse als turkse als surinaamse kinderen binnenkrijgen, die uiteraard in het Nederlands met elkaar communiceren. De inter-ethnische oekumene die de Islam in potentie is krijgt hier al enige gestalte.

Islamitisch onderwijs zou een bijdrage aan de emancipatie van allochtonen kunnen leveren, om twee redenen. Ten eerste is er de betrokkenheid van de ouders – een die bij openbare en bijzondere scholen wat betreft allochtone ouders moeilijk te organiseren blijkt, maar die bij islamitische scholen vrij groot is. En betrokkenheid van de ouders bij het onderwijs is een belangrijke sleutel tot beter presteren van de kinderen. En ten tweede is daar de wet van de stimulerende achterstand die maakt dat zulke scholen zich willen bewijzen. Dit fenomeen is ook al eerder te zien geweest bij katholieke scholen boven de rivieren, bij sommige christelijke scholen en ook bij bewustzwarte scholen in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië; het gaat in deze voorbeelden om, vaak strenge, scholen met een zeer grote prestatiegerichtheid, die bovendien nadruk leggen op gevoel van eigenwaarde vanuit een positief zelfbeeld van de groep.

Scholing en motivatie zijn sleutelkwesties voor toegang tot de arbeidsmarkt – het grootste probleem van Marokkaanse, Turkse en Surinaamse inwoners. Daarom is de kwaliteit van het onderwijs en de binding met het onderwijs zo essentieel. Hierom verdienen initiatieven van islamitische ouders om scholen op te richten minstens warme belangstelling.

Een islamitische zuil?

Zoals gezegd, zuil is een groot woord voor 21 basisscholen, ook al rekenen we de 300 moskeeën erbij, een zuil hebben we daarmee nog niet. En het is ook de vraag of zoiets er ooit komt. Want wat zou er moeten volgen? Middelbare scholen en hoger onderwijs zijn nog denkbaar. En dan: een krant, een omroepstichting, vakbonden, woningbouwverenigingen, ziekenhuizen, verzorgingshuizen, een politieke partij? Het is in Nederland allemaal vertoond, maar het is niet allemaal meer zo actueel en gelukkig ook niet allemaal even nodig; maar een krant en een omroep, en ook iets van bejaardenhuisvesting op islamitische grondslag verwacht ik nog wel te zien ontstaan.

Het ontstaan van een islamitische zuil, hoe klein of groot ook, moet niet alleen vanuit een negatieve blikrichting worden beschouwd. De negatieve blikrichting zegt dat onze samenleving faalt in het opnemen van allochtonen als ze het noodzakelijk maakt dat dezen hun eigen organisaties op belangrijke maatschappelijke terreinen oprichten; dat ze hen als het ware in het isolement drijft en dan in casu nog een godsdienstig isolement. Zo zou het oprichten van islamitische scholen het falen van het nederlands onderwijssysteem betekenen.

Er is ook een andere beschouwingswijze mogelijk. Deze zegt dat het bij uitstek een kwaliteit van een maatschappij is als ze verschillende wegen tot

vooruitgang en emancipatie openlaat, die aansluiten bij verschillende startposities die mensen innemen. Zo beschouwd is het een goed ding als de nederlandse maatschappij ook de weg van de collectieve emancipatie die door anderen reeds begaan is, zou hebben klaarliggen voor die islamieten die daarop bij uitstek zijn aangewezen, diegenen dus die moeilijk zonder de beschermende omgeving van de eigen godsdienst met zijn symbolen en rituelen hun route kunnen uitstippelen. In deze visie zou onze samenleving juist falen als ze het moslims onmogelijk maakte de weg te volgen die katholieken en gereformeerden hun al zijn voorgegaan.
Men kan natuurlijk tegenwerpen dat een islamitische verzuiling in de eerste plaats de positie van voormannen dient en de ongelijkheid van vrouwen en mannen bestendigt. Dat is vast wel waar. Hetzelfde kan van de katholieke en gereformeerde zuil in hun opgang worden gezegd. Alleen is het niet inherent aan de zuil, maar eerder aan de positie van waaruit de zuil voortkomt. En de vraag onder de huidige omstandigheden is eerder wat er gebeurt zonder zuilvorming, als de islam de godsdienst blijft van de kanslozen hier en de fanatici daar, zonder professionalisering, zonder eigen intellectuele ontwikkeling, zonder hier geschoold kader. En wederom, dan gaat het niet om diegenen die het op eigen kracht rooien, degenen die nu vanuit de marokkaanse en turkse gemeenschap carriere maken en hun afkomst ver achter zich laten. Het gaat om de ouderen die nu bij de basiseducatie voor het eerst nederlands leren, om de jongeren die via gezinshereniging hier terechtkomen, om de kinderen van ouders zonder aanzien en gezag. Is er voor hen een Avegoor, een Koos Vorrinkhuis, een AJC, een ANVJ, en zelfs al zouden die er voor hen zijn, zouden ze daar ooit terechtkomen, of is dat alles een stap te ver?
Ook deze vraag moet worden gesteld. Want de reactie op de Islam van mensen, die nog geen Soenniet van een Sjiiet kunnen onderscheiden lijkt er vaak op alsof onlangs de vrijdenkers weer massaal de markt op zijn gegaan met een grote partij goedkope brochures over het achterlijk mohammedanisme. De reactie die lijkt te zeggen: dan doen ze het toch zonder die rare godsdienst! Ook mensen die zichzelf als 'intellectueel' beschouwen willen, waar het de Islam betreft, graag buiten de geschiedenis treden, daarmee ook in het voorbijgaan de nederlandse geschiedenis van de laatste eeuw buiten de orde plaatsend.
Zij hebben dan niet gezien hoe kleine mensen in dit land, door zich collectief breed te maken – als godsdienstige stroming – een plaats op het maatschappelijk toneel hebben veroverd; een rol die de Islam in andere delen van de wereld heeft vervuld.

Verschillen

Het absorptievermogen van een land hangt van veel verschillende dingen af. Het hangt af van de ekonomische groei, van de hoeveelheid banen vooral, van de opvangvoorzieningen, van de soepelheid van bestaande instellingen en de opnamecapaciteit van voorzieningen, van de verdraagzaamheid van de bevolking. Het hangt er vanaf hoezeer het land in staat is *met verschillen om te gaan*.
Dat wil zeggen: hoe het omgaat met 'vreemd' en 'eigen'.
Tot op heden, heb ik betoogd, heeft de nederlandse samenleving een omgang met verschillen, die deze verzacht. Het andere wordt of tot de persoonlijke overtuiging gerekend en daarmee buiten discussie geplaatst, of het wordt tot het andere-van-hetzelfde, tot iets 'gewoons' gemaakt.
De manier om de Islam tot iets 'gewoons' te maken is hem als een gewone godsdienst te aanvaarden en, zo de wens daar is, tot een zuil naast andere te doen worden. Het zou mooi en ook goed-nederlands zijn als het zo toegaat.
De reden waarom deze uitkomst van belang is, heeft ook met de andere beginvraag te maken, die naar de mogelijkheid van racistische toestanden in Nederland.
Op dit moment heeft de vreemdelingenhaat in Nederland, voorzover manifest, in de eerste plaats Marokkanen en Turken, en als korte samenvatting 'de Islam', tot objekt. De intuïtieve reden zal zijn dat hier de gevoelde afstand tussen 'vreemd' en 'eigen' het grootst is. De grootheid 'Islam' is als doelwit interessant, omdat daarin als het ware de *grond* voor de 'vreemdheid' van Turken en Marokkanen ligt: voor hun niet-aanpassing, voor de behandeling van vrouwen en meisjes, zelfs voor een vermeende vijandigheid ten opzichte van 'onze' cultuur – een argument dat sinds de Golfoorlog aan kracht heeft gewonnen. Alle differentiatie kan in deze grootheid worden uitgewist en dit procédé is zolang vruchtbaar als de werkelijke Islam een vreemd ding blijft, een onbekende en gemeden godsdienst. Aan verandering in deze situatie kunnen de andere godsdiensten, die wel een gevestigde plaats hebben, het hunne bijdragen. Dus verheugde mij het bericht van eind januari, dat kardinaal Simonis, voorzitter Blei van de Hervormde Synode en rabbijn Van de Kamp gedrieën een bezoek brachten aan de Mevlana-moskee in Amersfoort, die kort tevoren door een aanslag was getroffen.

Herman Meijer is raadslid van Groen Links en redacteur van P & C

(1) in de Volkskrant van 14 maart 1992

Eenheid in verscheidenheid

Gönül Dinçer

THEMA

In navolging van het dreigement van de 'liberale' politicus, dat minderheden moeten 'integreren of...', is er een verhit debat ontstaan over de culturele integratie van minderheden in het algemeen en de problemen van de islamitische minderheden in het bijzonder. Dat is geen toeval, gezien de voorbeelden die Bolkestein gebruikte om de discussie 'te openen'.

Hoe het ook zij, discussie is er in ieder geval. Zo kan men lezen dat een Nederlandse feministe, bij haar verdediging van de emancipatie van moslim-vrouwen, niet aarzelt om de islam te vervloeken. Men kan een discussieprogramma op de TV zien waar een 'tolerante' Nederlander ons adviseert geduld te hebben. 'Laten we ze de tijd gunnen om te veranderen.' Neem mijn vrienden op het werk, die mij met de beste bedoelingen van de wereld proberen te genezen van mijn 'minderwaardigheidscomplex' als lid van de probleemgroep en me toevertrouwen: 'Maak je geen zorgen, wij hadden dezelfde problemen twintig jaar geleden.' Hoor een 'links' persoon die de minderheden en hun rechten probeert te verdedigen en argumenteert dat 'zonder gelijke rechten en sociaal-economische maatregelen die de positie van de migranten verbeteren, integratie onmogelijk is'. Of neem een 'progressieveling', die ter verdediging van de 'multiculturele samenleving' probeert te bewijzen 'hoe saai het leven in Nederland zou zijn zonder de zwarte muzikanten, de smaak van aubergines en couscous of de reuk van knoflook'.

Hoe verschillend hun motivaties en argumenten ook zijn, er valt een gemeenschappelijke noemer te ontdekken. Dat is de kleinerende houding jegens de etnisch/culturele minderheden, hun manier van leven, hun wereldbeeld en religie. Bewust of onbewust gaan bovengenoemde opvattingen uit van de superioriteit en algemene geldigheid van de westerse 'cultuur'. Ook al verschillen de manieren en voorgestelde maatregelen, ze gaan allemaal uit van een noodzakelijke en onvermijdelijke 'natuurlijke' of 'gedwongen' aanpassing van de 'lagere cultuur' van de minderheden aan de 'hogere en universele westerse cultuur'.

Natuurlijk gebruikt niemand meer de oude koloniale argumenten die waren gebaseerd op de biologische rechtvaardiging van de 'civilisatie' van 'barbaren'. In plaats daarvan worden culturele 'stereotypen' gehanteerd, die het produkt zijn van cliché's over de westerse en oosterse culturen, teneinde precies hetzelfde te rechtvaardigen: de aanpassing. Zelfs uitgesproken anti-racisten kunnen nauwelijks ontsnappen aan deze 'neo-klassieke' benaderingen.

Culturele types

Om enkele voorbeelden te noemen van de meest gebruikte en geaccepteerde cliché's:

- de westerse cultuur is gebaseerd op het individu en de individuele vrijheid, terwijl de oosterse cultuur gebaseerd is op het behoren-bij-een-groep, wiens belangen en eer het belangrijkste zijn
- het schuldbesef is de bepalende factor in het gedrag van het westerse individu, terwijl dat in de oosterse cultuur het schaamtegevoel is
- de westerse cultuur is gebaseerd op rationaliteit, de oosterse op emoties
- de oosterse cultuur is gebaseerd op een hiërarchie van geslacht en leeftijd: mannen en ouderen hebben de hogere posities

Zijn deze vooroordelen eenmaal accepteert, dan is het eenvoudig om westerse en oosterse culturele 'types' te construeren, welke volledig aan elkaar tegengesteld zijn. Een westers cultureel 'type' is een vrij en rationeel individu, met een hoge moraal (angst voor schuld) en gericht tegen elke vorm van overheersing en onderdrukking. Daartegenover staat het oosterse culturele 'type' dat een afhankelijk, irrationeel en emotioneel persoon is met een lage moraal (kan alles doen wanneer anderen het niet zien) en ervan houdt overheerst te worden en bevelen op te volgen.

Deze cliché's en de westerse en oosterse culturele 'types' die ervan geconstrueerd worden, zijn geen neutrale algemeenheden of onschuldige simplificaties. Integendeel, het zijn vooringenomen en onjuiste weergaven van de werkelijkheid en bronnen van allerhande vooroordelen. Ze zijn gebaseerd op

de absolute en universele 'hogere' waarden van het Westen, terwijl al het negatieve wordt gekoppeld aan de oosterse/Islam-cultuur. Het is niets anders dan een subjectief waardeoordeel, een politiek en ideologische stellingname, die niets van doen heeft met objectiviteit of met waarheid.
Alleen al door jezelf eenvoudige vragen te stellen en ze te beantwoorden wordt duidelijk hoe vooringenomen en onjuist die cliché's zijn. Hoe kan een moslim, die gelooft in een almachtige God, hemel en hel, vrij zijn van een gevoel van schuld? Hoe vrij is een lid van de westerse samenleving in gedachten en daden gezien de almachtige massamedia die door enkelen worden beheerst? Zijn irrationaliteit en emotionaliteit niet precies dezelfde cliché's die in elke machtsrelatie, in het bijzonder tussen geslachten, worden gebruikt ter rechtvaardiging? Zijn westerse samenlevingen vrij van machtsrelaties gebaseerd op geslacht, ras, klasse, leeftijd, enzovoorts? Wat is er verkeerd aan het je verantwoordelijk voelen voor de groep waar je toe behoort? Is het gezin in het Westen niet de kern van de samenleving zowel volgens de staat als de kerk? Voelen burgers in het Westen zich dan niet verantwoordelijk voor hun gezin, hun land, enzovoorts, wat niet alleen tot uitdrukking komt in wetgeving maar ook in tradities en sociale controle?

Cultureel absolutisme

Hoe is het mogelijk dat mensen die zeggen tegen vooroordelen te zijn, toch deze cliché's geloven en gebruiken? Is het een overblijfsel van het koloniale onderbewustzijn? Is het het succes van de ideologische propaganda van het Eurocentrisme? Is het het blinde geloof in de objectiviteit van 'wetenschappelijk' onderzoek, dat deze cliché's voortdurend propageert? Is het het geloof in het bestaan van een essentiele menselijke natuur, een globaal menselijk lot of een collectief menselijk doel, dat juist in het Westen tot ontwikkeling wordt gebracht? Is het de angst voor de dreigende ineenstorting van de natie-staat als politieke, economische en culturele eenheid? Of is het een weerspiegeling van de houding ten opzichte van en de angst voor 'de derde wereld'?
Elk van deze facetten zal in verschillende mate voor de diverse deelnemers aan de discussie een rol spelen. Maar het is een val, de val van het culturele absolutisme. Wanneer je je er eenmaal aan over geeft dan kan je niet ontsnappen aan wederzijdse uitsluiting en afscherming van beide culturen. Waarmee je de keus hebt uit twee alternatieven die tot hetzelfde resultaat leiden: of je geeft de voorkeur aan de ene cultuur waaraan de andere zich moet aanpassen, of je verdedigt het exclusieve bestaan van beide culturen. Het tweede alternatief is noch een oplossing noch een praktische mogelijkheid, hoewel er sommigen zijn die dit alternatief kiezen om hun werkelijke intenties te verbergen. Het eerste alternatief is het enig mogelijke, maar is helaas geen multiculturele oplossing. Ook al wordt het door velen in de discussie betrokken, inclusief feministen, linksen en progressieven, het betekent niets anders dan het 'omvormen' van de etnisch/culturele minderheden tot de 'hoge en universele westerse cultuur'. Het is de aanpassing of vriendelijker gezegd de veelvormigheid van culturen onder de hegemonie van die ene.

Of...het unieke individu

Door het afwijzen van cliché's en het voorkomen van cultureel absolutisme kan een keus worden gedaan voor het andere uiterste: dat van het radicale morele relativisme of cultureel relativisme. Het werd door een jonge vrouw op een spandoek uitgedragen tijdens de anti-racisme demonstratie in Amsterdam. Ze droeg daarop de leuze: 'Er zijn vijf miljard verschillende rassen en culturen op deze aarde'. Het is de uitdrukking van het unieke van ieder persoon met zijn lichamelijke, geografische en historische bijzonderheden.
Het is natuurlijk waar dat ieder individu verschillend is en een andere (historische) achtergrond heeft. Maar het is ook waar dat onze uniciteit als individu niet los staat van de samenleving waar we in leven, gebaseerd op ras, etniciteit, geslacht, nationaliteit, geloof, klasse, seksuele voorkeur, enzovoorts, welke aan de verschillen een betekenis geeft, ze tot een sociale identiteit vormt.
Terwijl ik hetzelfde, unieke individu blijf, wordt mijn sociale identiteit veranderd, opnieuw gedefinieerd, wanneer ik in Nederland verblijf. Mijn ik wordt opnieuw gestructureerd en gevormd in Nederland. Sommige componenten hebben een geringe waarde gezien mijn oorspronkelijke sociale identiteit, mijn etnisch/nationale en godsdienstige oorsprong. De waarde van andere componenten van mijn ik zijn wel veranderd. Iemand wordt niet als vrouw geboren, maar tot vrouw gemaakt. We zijn ook niet geboren als sociaal ondergeschikte en cultureel in de minderheid gedrukte sociale groep, maar gemaakt als gevolg van de waarden die aan onze etnische en religieuze verschillen worden gehecht.
Ik als unieke persoon ervaar dezelfde sociaal-historische voorwaarden van de minderheidsgroep, maar ervaar ze op mijn eigen wijze. Zo is het met ieder lid van de etnisch/culturele minderheidsgroepen. Hetzelfde geldt ook voor de onderschikking van en de wijze van beleving door vrouwen, homo's, zwarten, arbeiders, enzovoorts. We zijn niet alleen unieke personen, maar ook sociale identiteiten: onze gedachten en gedragingen worden gevormd zowel door onze eigen geschiedenis als be-

staande sociale krachten.
Sociale identiteit is een (in tijd en ruimte) veranderend samenspel van verschillende brokjes identiteit en verschillende combinaties ervan onder verschillende omstandigheden. Men kan deel zijn van meer dan één minderheidsgroep: zoals een moslim vrouw, een zwarte homo, een Turkse arbeider. Men kan zowel deel zijn van een dominante als van een minderheidsgroep, zoals een Nederlandse vrouw, een witte homo, een moslim man, een Nederlandse arbeider. Onder bepaalde omstandigheden kunnen deze combinaties tot grote problemen aanleiding geven. De voortgaande discussie in de rijen van feministen, vakbonden, etnische minderheden geeft daar blijk van. Zoals György Konrád eens heeft gezegd: we hebben niet één identiteit, maar vele. Onder bepaalde omstandigheden koesteren we de ene ten koste van de andere. Het bewijst ook dat er geen absolute, onaantastbare en elkaar uitsluitende identiteiten, wereldvisies of manieren van leven bestaan. Culturen en identiteiten zijn constant in beweging, veranderen voortdurend, beïnvloeden elkaar.

Zelfkritisch

Is eenheid in verscheidenheid mogelijk? Ter aanvulling van bovengenoemde kan op enkele ontwikkelingen worden gewezen die wijzen op reële mogelijkheden. Waar aanpassing eens de culturele politiek van de natie-staat vormde, wordt het al moeilijker gezien de ineenstorting van de natiestaat. We zijn getuige van het ontstaan van nieuwe culturele kaarten, met grensoverschrijdende culturele gebieden. Nieuwe aspecten van identiteit gebaseerd op geslacht, ras, seksuele voorkeur, maakt de klassieke benaderingen niet alleen ingewikkelder, maar helpt ook het belang van absolute verschillen gebaseerd op etniciteit, nationaliteit en geloof te verzachten. Electronika en de informatietechnologie verandert onze informatievoorziening, waarmee de rol van bestaande cultuur en identiteit wordt verminderd. Culturen worden steeds meer doordrongen door het bijzondere en eigene van elkaar.
Misschien is het belangrijkste dat van ons gevraagd wordt duurzaamheid en rechtvaardigheid in al onze relaties, inclusief de culturele. Duurzaamheid en rechtvaardigheid vereist niet alleen een kritische reflectie en een opwaardering van de minderheidsculturen, maar ook een kritische reflectie op en nieuwe evaluatie van de eigen 'hoge' westerse manier van leven, van ons wereldbeeld en de waardeoordelen die daarop zijn gebaseerd.

Gönül Dinçer is Turkse politieke vluchteling in Nederland en werkte als consulent volwassenen-educatie.

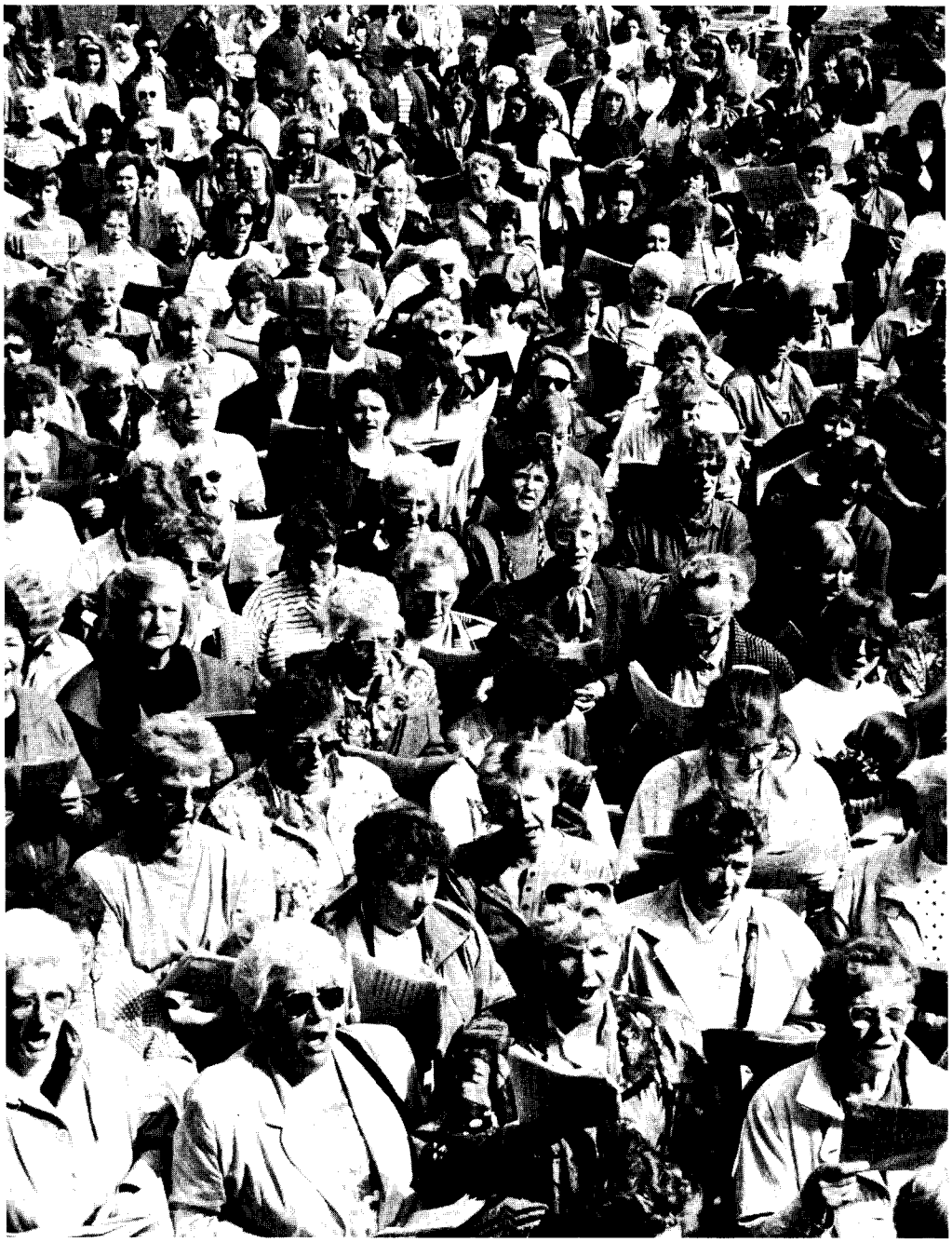

Minderheden op de arbeidsmarkt

Een lange mars voorwaarts

Daniël Giltay Veth

THEMA

Op 22 maart 1990 was er een feestje in Grand Hotel Krasnapolsky in Amsterdam. Plechtig en met stijl werd een convenant ondertekend tussen de Minderhedenorganisaties en Arbeidsvoorziening. Een belangrijk onderdeel van het convenant bestond uit de belofte dat de 28 nieuwe Regionale Besturen voor de Arbeidsvoorziening een *minderhedenparagraaf* in hun beleidsplannen opnemen in overleg met regionale steunfuncties voor minderheden.
Tussen de hapjes door hield minister Bert de Vries een feestrede om het convenant te vieren. Namens het kabinet stelde de minister dat leden van minderheidsgroepen op alle niveau's naar evenredigheid moeten kunnen deelnemen aan het arbeidsproces. Hij stelde bovendien dat de arbeidsvoorzieningenorganisatie zich voor de periode 1991-1995 ten doel stelt een kleine honderdduizend minderheden naar vast werk te bemiddelen.

In april 1991 verscheen het rapport "RBA-beleidsplannen nader bekeken" van het PWM-project van Binnenlandse Zaken. In het rapport is onderzocht of de afspraken nagekomen waren. Alhoewel het rapport een vriendelijke en opbouwende toonzetting kent, zijn de conclusies ontluisterend:

- Slechts vier van de 28 RBA's hebben iets dat lijkt op een minderhedenparagraaf. Terwijl bedacht moet worden dat alle Arbeidsbureau's in Nederland een aparte circulaire ontvangen hebben waarin aan de afspraken herinnerd wordt. Tevens heeft elke RBA een voorbeeld-minderhedenparagraaf ontvangen van PWM, in de meeste gevallen opgesteld in overleg met de regionale minderhedenorganisaties.
- Hoewel vrijwel alle RBA-beleidsplannen gewag maken van samenwerking met minderhedenorganisaties, is volstrekt onduidelijk welke feitelijke rol deze organisaties gespeeld hebben.
- Arbeidsvoorziening blijkt de taakstellingen zoals het kabinet voorstelde omlaag bijgesteld te hebben. Was de oorspronkelijke taakstelling voor 1991 om 12.870 minderheden te bemiddelen, uit de circulaires bleek dat Arbvo er 10.723 van gemaakt had.
- In de concept-minderheden paragrafen van de steunfuncties van minderheden en PWM waren de nodige suggesties gedaan: betrek het bedrijfsleven bij de aanpak van het vraagstuk; zet het instrumentarium van gemeenten, werkgevers en Arbvo gecoördineerd in; organiseer een één loket benadering voor minderheden; voer een cliënt volgsysteem in. Het rapport constateert dat deze suggesties slechts in heel beperkte mate overgenomen zijn.
- Er zijn ook positieve tendensen aan te wijzen. Over het algemeen bleek dat de afzonderlijke RBA's hogere taakstellingen hanteerden dan Arbvo. Bovendien bleek dat men voornemens was om het beschikbare instrumentarium (scholings- en plaatsingssubsidies, alsmede de banenpool) méér dan evenredig t.b.v. minderheden in te zetten. Tevens bleken 17 RBA's voornemens te hebben om de individuele begeleiding van minderheden krachtdadiger ter hand te nemen.

Het blijkt uitermate ingewikkeld te zijn om het logge apparaat waaruit de arbeidsbureau's bestaan te bewegen tot een specifiek minderhedenbeleid. Ondanks conferenties, convenanten, officiële circulaires en het bestaan van voorbeeld-minderhedenparagrafen blijken de nieuwe bestuurders van de RBA's en de ambtelijke apparaten huiverig voor extra aandacht voor minderheden. Voor dit gebrek aan daadkracht wordt standaard het argument gebruikt dat "aparte aandacht voor minderheden stigmatiserend werkt" en "we moeten het probleem aanpakken in het kader van onze reguliere

instrumenten en algemene beleid".

De ervaring met de moeizame introductie van een specifiek minderhedenbeleid bij de RBA's is geen incident. Al jarenlang worden bij de gemeenten pogingen ondernomen om door middel van positieve actie de gemeentelijke personeelsbezettingen een kleurrijker aanzien te geven. Op een enkele uitzondering na loopt dit zeer moeizaam, en worden oorspronkelijke taakstellingen niet gehaald. In meerdere CAO's zijn afspraken gemaakt over de instroom van allochtonen, doch uit onderzoek van de Loontechnische Dienst blijkt slechts in 8% van de gevallen de CAO op dit punt uitgevoerd te worden. Het meeste sprekende voorbeeld is echter de uitvoering van het zgn. STAR-akkoord van november '90. Om wetgeving te voorkomen sloten werkgevers en werknemers een akkoord waarin men beloofde om in vier jaar tijd 60.000 minderheden te plaatsen. U heeft kennis kunnen nemen van de publiciteit over dit akkoord: er is tot nu toe niks van terecht gekomen; 80% van de ondernemers is niet eens op de hoogte van de afspraak.

Lange adem

De conclusie mag luiden dat het tot stand brengen van een specifiek arbeidsmarkt beleid t.b.v. minderheden een proces van zeer lange adem is. Zo men wil een "lange mars door de instituties". Het heeft geen zin alleen maar negatief te doen, want er worden resultaten geboekt. Stapje voor stapje zie je een aantal zaken veranderen.

- Momenteel wordt onderzocht of in de RBA-beleidsplannen voor '92 (en verder) minderheden paragrafen opgenomen zijn. Het lijkt er op dat er veel meer aandacht besteed wordt aan het minderhedenvraagstuk dan in 1991.
- Het item is dagelijks in het nieuws, en belangrijke actoren zoals de individuele werkgevers en de vakbonden worden zich bewust van het feit dat er inspanningen geleverd moeten worden.
- Er wordt steeds meer ervaring opgedaan in het opzetten van projecten t.b.v. allochtonen; er is een groeiende groep specialisten die de vele fouten die voorheen gemaakt werden kunnen voorkomen.
- In sommige bedrijfstakken en grote bedrijven realiseert men zich dat voor moeilijk vervulbare vacatures ook de minderheden als arbeidspotentieel in zicht behoren te komen.
- Er hangt wetgeving in de lucht om ondernemers te dwingen om jaarlijks te rapporteren welke inspanningen men verricht om minderheden te plaatsen.

Toch wil ik de vraag opwerpen hoe het proces versneld kan worden, en op welke wijze op een effectieve manier de opgeworpen belemmeringen opgeruimd kunnen worden. Want het gaat veel te langzaam. De cijfers zijn meedogenloos: weer zijn ongeveer 900.000 geregistreerde werklozen uit minderheidsgroepen. Hiermee zijn de minderheden met een factor 3 oververtegenwoordigd. Daar komen jaarlijks de Nieuwkomers en de Vluchtelingen bij, evenals een stijgend aandeel van de minderheden bij de schoolverlaters. In absolute cijfers en relatief stijgt het aantal werkloze minderheden elkaar jaar weer, waar bij andere groepen het percentage daalt. Per jaar worden door de arbeidsbureau's niet meer dan plm. 11.000 werkloze minderheden bemiddeld. En rigoureuze stijging van dit aantal zit er voorlopig niet in. Het staat nu al vast dat de doelstellingen van het kabinet voor 1995, zoals verwoord door minister Bert de Vries, niet gehaald zullen worden.

Stellingen

Ik wil een 7-tal stellingen presenteren over de mogelijkheden om het proces naar een effectief arbeidsmarktbeleid voor minderheden te versnellen.

Stelling 1

Zoals vrij veel dingen in het leven heeft het langzame tempo van de totstandkoming van een arbeidsmarktbeleid voor minderheden te maken met geld. Er is een reëel probleem: de kwalificaties van het overgrote deel van de werkloze minderheden zijn laag. En het aantal banen waarvoor je nauwelijks opleiding nodig hebt, neemt af. Om de kloof te overbruggen tussen de aanwezige kwalificaties en de gevraagde kwalificaties zal er in minderheden geïnvesteerd moeten worden. Het geld dat hiervoor nodig is, is in ruime mate voorhanden, doch wordt nu aangewend voor andere doelen. De politiek moet zich hard maken om budgetten te verschuiven t.b.v. minderhedenbeleid. Deze keuzen gaan ten koste van andere groepen, maar dat is dan nu eenmaal zo, en goede wil vertaalt zich dan tenminste in lef en daden. Een voorbeeld van zo'n verschuiving zou kunnen zijn om alle plaatsingssubsidies t.b.v. werkgevers voortaan in te zetten t.b.v. scholing en extra begeleiding van minderheden. Tevens kan besloten worden dat alle arbeidsmarktsubsidies meer dan evenredig in de zin van 200% ingezet worden t.b.v. minderheden.

Stelling 2

Het spreekwoord luidt: "Onbekend maakt onbemind". Ook bij goed opgeleide minderheden is het werkloosheidspercentage veel hoger dan bij autochtonen, en dat geeft aan dat er meer aan de hand is dan een "opleidingssysteem". Er is sprake van allerlei processen in werving- en selectieprocedures die regelrechte discriminatie in de hand werken. Vaak is discriminatie sec niet te bewijzen. Het

bestrijden van discriminerende werving- en selectieprocessen is ook zo'n voorbeeld waarbij een lange adem nodig is. De individuele ondernemers moeten bij het vraagstuk betrokken worden. Voor verreweg de meeste ondernemers is het minderhedenvraagstuk de "ver van m'n bed show". Ik ben nu al twee jaar betrokken bij projecten waarbij het benaderen van werkgevers over dit vraagstuk centraal staat. Elke keer valt het me weer op dat men zich er absoluut niet van bewust is dat men feitelijk minderheden buiten de poort houdt; "ze voldoen niet aan de selectiekriteria, punt". Per ondernemer vraagt het om lange en intensieve discussies om duidelijk te maken welke maatregelen men kan nemen om toch, op een voor beide partijen bevredigende manier, minderheden te plaatsen. Het is overigens heel opvallend dat het overgrote deel van de ondernemers deze discussie vanuit een positieve houding willen voeren. Ze vinden het over het algemeen heel interessant, en geven toe er eigenlijk maar weinig van af te weten, en "onbekend maakt onbemind". Deze praktijk (het intensief benaderen van individuele werkgevers) moet m.i. krachtdadig en massaal aangepakt worden. Overigens wordt op deze suggestie over het algemeen uitermate paranoia gereageerd. Arbeidsbureau's, Kamers van Koophandel, afdelingen Economische Zaken van gemeenten, en Werkgeversverenigingen roepen in koor dat de werkgevers niet door Jan en Alleman lastig gevallen moeten worden. Alleen "deskundigen" mogen met werkgevers praten. Je hoort ook constant het argument dat het beter is als "witten" met de werkgevers praten; dat schrikt niet zo af (!!) Het lijkt wel alsof werkgevers in Nederland heilig verklaard zijn en geen gewone mensen meer zijn. Het is nu juist zaak om de werkgevers zeer intensief "lastig te vallen", maar op basis van een gezamenlijke analyse met de ondernemer van zijn procedures, de situatie op de werkvloer, zijn bedrijfsbelangen en als resultante de *objectieve* mogelijkheden om een bedrijfsminderhedenbeleid te voeren.

'werkgevers in Nederland heilig verklaard'

Ik blijf het trouwens een vreemde zaak vinden dat de Sociale partners elkaar permanent vermoeien met akkoorden en convenanten, maar uitermate passief zijn als het gaat om het beïnvloeden, informeren en stimuleren van hun achterban om alle mooie intenties ook uit te voeren.

Stelling 3
De 50 steunfuncties voor minderheden in Nederland zijn over het algemeen uitermate vriendelijk en gezagsgetrouw. Ongetwijfeld zal meespelen dat men door de overheid gesubsidieerd wordt; ons unieke Nederlandse systeem waarbij de overheid haar eigen "oppositie" financiert. Naar mijn mening mogen de minderhedenorganisaties zich wel wat radicaler opstellen. Daarbij constateer ik dat mensen uit minderheidsgroeperingen die het wél maken, zich distantiëren van de officiële organisaties. De minderhedenorganisaties zijn voor de "gevestigden" synoniem met "probleemgevallen". En dat is jammer. Naar mijn mening moeten de minderheden zich veel sterker richten op "voorbeeldwerking"; op de kracht en het potentieel van minderheidsgroepen.

Stelling 4
De arbeidsbureau's, al dan niet in combinatie met plaatselijke Sociale Diensten, hebben sterk de neiging om alles wat iets te maken heeft met de arbeidsmarkt te monopoliseren. Dit is een bijzonder onverstandige houding. Het probleem is nu eenmaal dat het probleem te omvangrijk is om louter aan de arbeidsbureau's en sociale diensten over te laten. RBA- en gemeentebesturen zullen zich bewust moeten zijn van het feit dat van meerdere actoren inspanningen gewenst zijn om werkelijk resultaten te boeken. Te denken valt aan de werkgevers, de welzijnsinstellingen en de zelforganisaties. De gewenste ontwikkeling kan getypeerd worden als: van monopoliseren naar regiseren!

Stelling 5
De overheid zelf zal haar verantwoordelijk moeten nemen, en het positieve actiebeleid veel krachtiger in moeten zetten. De overheid kan niet ongestraft de markt stimuleren om een positief actiebeleid te ontwikkelen, en zelf op dat gebied falen. De locale overheden zullen moeten beseffen dat positieve discriminatie impliceert dat men keuzen moet maken. Je merkt dat men hier huiverig voor is: we kiezen voor minderheden en vrouwen mits dit niet ten koste gaat van de witte mannelijke kostwinnaar. En dat kan dus niet: positieve discriminatie gaat ten koste van de witte man, punt uit. Daar sta je voor, of daar sta je niet voor, er is geen tussenweg! Er zijn de nodige voorbeelden van positieve discriminatie waarbij deze keuzen gemaakt zijn. Misschien kan u zich nog herinnering hoeveel heisa de keuze van de politiescholen gaf om voorlopig voornamelijk vrouwen en minderheden aan te nemen. Je mag in Nederland alles denken, maar doen.....

Stelling 6
Er wordt momenteel nog veel te veel opnieuw het wiel uitgevonden. Er zullen veel grotere budgetten

uitgetrokken moeten worden om deskundigheid in te huren. Het bureau waar ik werk, is actief op meerdere plaatsen in Nederland. Het is klungeligheid troef, en ik blijf me hierover verbazen. Een niet onbelangrijke oorzaak van het falen van veel goedbedoelde initiatieven t.b.v. minderheden is het gebrek aan deskundigheid. Om een voorbeeld te geven. Vanaf 1989 zijn er in een viertal gemeenten zogenaamde minderhedenwerkwinkels. De consulenten kregen geheel nieuwe, en in de praktijk ingewikkelde, taken en functies. Denkt u dat er vanaf het begin behoorlijke budgetten gereserveerd waren voor deskundigheidsbevordering? Nee dus. Een ander voorbeeld is het welzijnswerk dat zich in steeds sterkere mate richt op "arbeidstoeleiding". Slechts heel zelden kom ik een project tegen waar de betreffende werkers bij aanvang degelijk getraind zijn in dat werk. Daarom mislukken dit soort projecten dus ook. "Bezin, eer ge begint" luidt het spreekwoord, en ik wil daar een dikke streep onder zetten.

Stelling 7
Ik twijfel of er wetgeving moet komen om werkgevers te dwingen een jaarlijkse rapportage te verzorgen. De hele minderhedendiscussie wordt nu juist geforceerd door de *dreiging met wetgeving*. We hebben met de wetgeving t.b.v. gehandicapten (WAGW) gezien wat daar van terecht komt:niets dus. Dat is ook het gevaar met de wetgeving t.b.v. minderheden. Je kan als ondernemer elk jaar een standaard A4-tje produceren dat je erg je best hebt gedaan maar dat de kandidaten van allochtone afkomst helaas helaas niet voldeden aan de wensen. En je hebt erg je best gedaan, maar het Arbeidsbureau stuurde de verkeerde kandidaten. Klaar is Kees: de ondernemer heeft aan z'n wettelijke rapportageverplichting voldaan, en de speelbal ligt weer op de helft van de overheid. Dan heeft iedereen gefaald, kan de deksel op de beerput en resteert de conclusie dat het eigenlijk aan de minderheden zelf ligt. Ik raad u aan deze alinea over een paar jaar nog eens over te lezen. Ik hoop dat ik ongelijk krijg!

Daniël Giltay Veth was als extern adviseur van het Amsterdamse bureau Wavegame in 1990 en 1991 betrokken bij het project Beroepsoriëntatie en Werkgelegenheid Minderheden (PWM) van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij maakte o.m. deel uit van de werkgroep die onderzocht in hoeverre afspraken tussen minderhedenorganisaties en Arbeidsvoorzieningen nagekomen werden.

José Melo

FOTOKATERN

José Melo is in Lissabon geboren. In 1969 verliet hij Portugal op 19-jarige leeftijd, omdat hij weigerde voor dictator Caetano in Angola te vechten. In Parijs studeerde hij enige jaren onder Claude Nadel en Gilles Caron aan l' École de Photo de Paris. Toen dictator Caetano en Charles de Gaulle een uitleveringsverdrag sloten, kwam Melo naar Nederland, waar hij zich in politiek opzicht nog steeds beter thuisvoelt dan in zijn geboorteland. Hij woont nu langer in Nederland dan hij in Portugal gewoond heeft, wat hem tot de uitspraak bracht dat hij zich tot twee culturen voelt behoren.

In Nederland, met name in Amsterdam, bemoeit hij zich intensief met de hechte gemeenschap van Portugese immigranten. Het probleem van de dubbele identiteit is soms in zijn werk te bespeuren. Ooit vertelde hij: "Ik heb mijn land verlaten zonder het echt te kennen. Als ik nu terugga – gemiddeld twee keer per jaar – haal ik de schade in. Ik ontdek mijn land door mijn camera." Johan van der Keuken heeft eens over Melo gezegd dat hij de geschiedenis van Portugal fotografeert.

Otto Visser

FOTOKATERN

OTOKATERN

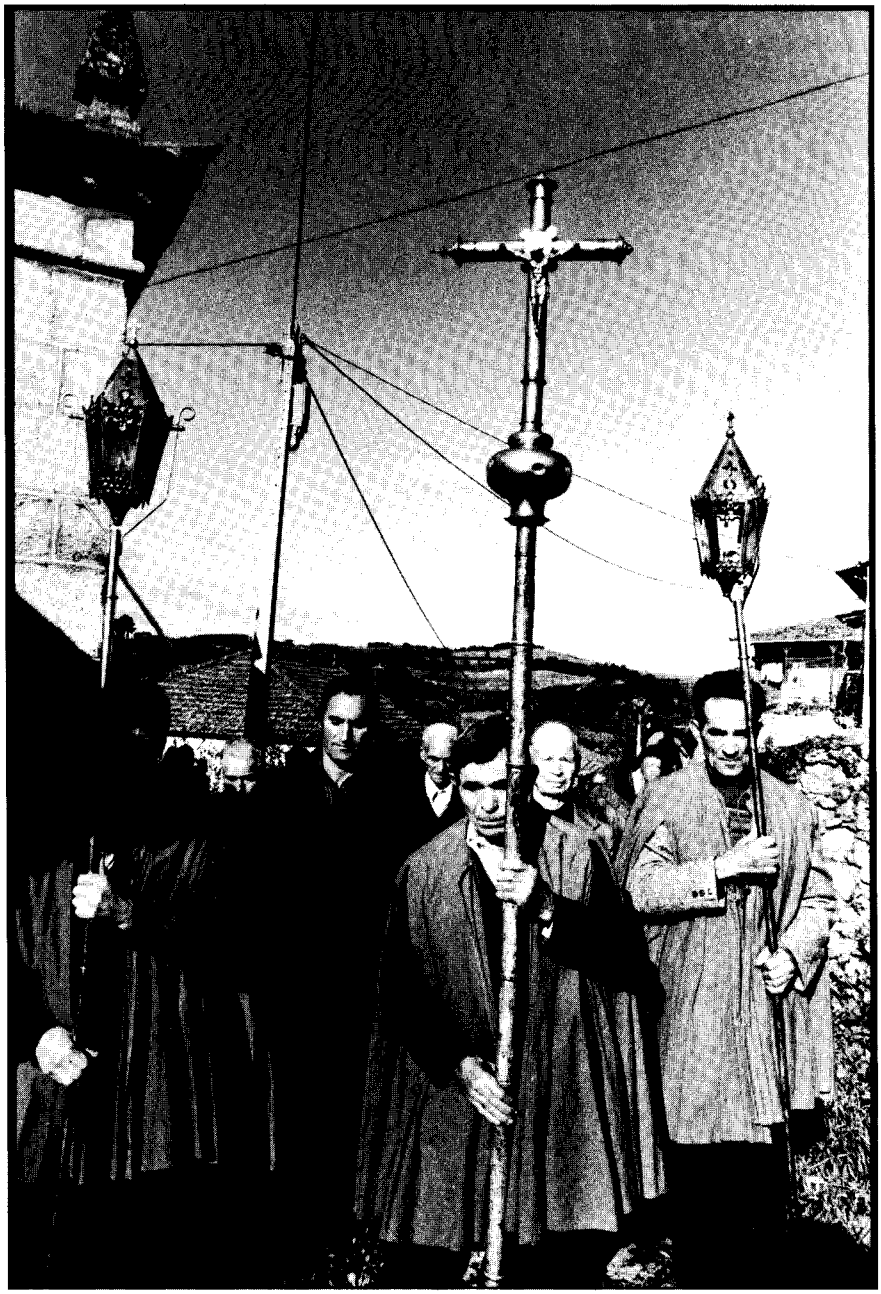

OTOKATERN

POËZIE

Hans Groenewegen

Dood

Poëzie en dood zijn elkaar niet vreemd.
Met de dood begint het definitief onbenoembare dat alle menselijke zingeving de bodem wegneemt. De confrontatie met het onbenoembare levert de mens uit aan de eenzaamheid waarin hij zijn eigen sterfelijkheid onder ogen moet zien. Tegenover de spiegel van zijn eigen dood herkent de mens zichzelf als beangstigende vreemdeling.
In de verschillende menselijke samenlevingen wordt de dood op onderscheiden wijzen toch een plaats gegeven. Hij kan in een betekenisvol netwerk van taal, rituelen, en ideologieën worden opgenomen. Hij kan ook buiten het zicht worden gehouden. Er komt dan een enorme taal- en beeldproduktie op gang om hem te verdringen. Toch, de dood is zeker. Terwijl de achterblijvenden de verstorvene een plaats geven in het betekenisnetwerk waaraan ze zichzelf overeind houden, en de moordende taalruis van de samenleving doorgaat alsof de angst voor de dood niet haar motor is, valt de dode stil uiteen tot kleurloos stof; sprakeloos en betekenisloos.
Met de poëzie exploreert de mens de onnoemelijkheid van de taal waarmee hij zijn wereld betekenis geeft en zijn bestaan de bodem van een zin. Hij waagt zich ermee door de mazen van het net en hij poogt ermee de ruis uit te schakelen. In moderne poëzie zwerven als teken daarvan onder andere de woorden 'wit' en 'stilte'.

Al van oudsher herinnert de poëzie de mensen aan de dood. De mythe van Orpheus beschrijft hoe de zanger Orpheus in de onderwereld afdaalt om zijn geliefde Eurydice uit de dood terug te halen. Met zijn gezongen woordkunst vermurwt hij Hades en Persephone, de vorsten van de onderwereld. Eurydice mag hem volgen naar de wereld der levenden, onder één voorwaarde. De hele weg naar boven mag Orpheus niet omkijken. Als hij echter achter zich de stappen van zijn geliefde niet meer hoort, slechts de stilte nog, kijkt hij om en het project is mislukt. Had hij de stilte kunnen uithouden...
Hij brengt de rest van zijn leven klagend door, kunst als herinnering aan het dodenrijk, aan zijn menselijke onvermogen de stilte te doorstaan. Dat leven is kort. Zo indringend wenst zijn maatschappelijke omgeving niet aan de dood, die allen tot vreemdeling maakt, herinnert te worden. Orpheus wordt om zijn zang vermoord.
Nu zijn er die Orpheus ervan verdenken expres te hebben omgekeken. Zijn poëzie zou hem liever zijn geweest dan zijn geliefde. Een echte mannenstreek, wel de poëtische vruchten van de dood plukken, maar de dood-zelf aan een vrouw overlaten. Zo schept de poëet zich zijn eeuwige leven zonder de dood te hoeven verdringen of een zin te geven. Hij dwingt de dood hèm zijn zin te geven. Mannen van zeer nabij kennende, lijkt mij deze lezing niet onwaarschijnlijk.

Een heel andere mythische gestalte kiest de dichteres Hester Knibbe om de dood onder ogen te zien. Zij noemt een cyclus in de bundel **Meisje in badpak,** *persephone*. De Griekse godin Persephone is geroofd door de god van de onderwereld, Hades, die haar tot zijn vrouw maakt. Als haar moeder, de vruchtbaarheidsgodin Demeter, haar terugvindt, is het te laat. Persephone heeft van een granaatappel gegeten en kan daarom het dodenrijk niet meer verlaten. Demeter legt zich daar echter niet bij neer en zet de dood met de dood betaald. Zij begint een baarstaking avant la lettre. De aarde verdort. En zoals dat gaat in de politiek, er komt een compromis. De dood laat zich dwingen met de dood – dat te bereiken, daarop is ook de geheime strategie van de moderne poëzie gericht. Persephone mag een half jaar van elk jaar bij haar moeder leven, het andere halve jaar blijft zij naast Hades de vorstin van de naar man genoemde onderwereld.
Zo in twee werelden, niet definitief thuis bij de doden en uit de dood afkomstig onder de levenden, kan ze in de teksten van Hester Knibbe het beeld zijn van het dubbelleven van de dichteres. Elk werkelijkheidsbeeld heeft een verborgen of verzwegen schaduw of droombeeld. Achter spreken gaat stilte schuil, schrijven dekt wit af. De dichteres wil waar dan ook beide tegelijk horen, beide tegelijk waarnemen. Zij wil de 'wetten van de tijdloosheid' kennen en in de 'dichtstbijzijnde tijd' zijn. Deze dubbele opstelling komt ook in de structuur van de bundel tot uitdrukking. Teksten gesitueerd in een mythische wereld wisselen af met teksten uit het alledaagse.

Als we Knibbes bundel vergelijken met haar vorige, **Tussen gebaren en woorden** (1982), zien we dat de opkomst van de figuur Persephone een verschuiving in de behandeling van de thematiek van de dood aanduidt. Toen schreef Knibbe louter poëzie met een mythische inslag; in woordkeus sterk beïnvloed door de meest door mannen geschreven autonomistische poëzie. Ze schreef regels als: *de dood is zeker/ het mysterieuze muzenkind/ muurvast geklonken aan woorden is/ eveneens zeker/ o wie bevrijdt het*. Het mysterieuze muzenkind, een kind des doods, noemt ze hier de gevangene van de taal. Wil het tot zijn recht komen, moet het daaruit losgemaakt, roept de tekst met een oeroude paradox verlangend uit. Niet het gedicht is het volmaakte kind van de muzen, maar iets buiten de woorden, de stilte bijvoorbeeld, of het wit.
Nu schrijft ze een gedicht waarin de stilte en het wit niet langer als verlangde belofte aanwezig zijn, provocerend tegen het verdringen van de dood. Ze zijn nu aanwezig als verschijnselen van een ongewild levenseinde. Niet provocatief, maar in het reële besef van de menselijke sterfelijkheid maakt Knibbes huidige poëzie de dood zichtbaar en misschien te verdragen. Ze durft zichzelf als vreemde onder ogen te komen.

Schrijven over poëzie lijkt op een ontvoering van een levende tekst naar de onderwereld van de interpretatie. Misschien lukt het, de gevangene middels het volledig citeren van een gedicht weer uit de Hades van de essayist vrij te laten:

ik krimp tot nooit gewilde stilte
straks ben je weg, leef ik langzaam verder
wit en versteend – heel oude sneeuw
straks lig je alleen en geblinddoekt

wie zal me nog noemen als jij bent verdwenen
stapvoets maak je je los in de zomer,
er hangt een ijzeren klok in de ruimte
die wet slaat, die jou wegslaat

één bord dat dan op tafel staat
één bed maar dat hoeft opgemaakt
stilte die door de kamer gaat
pendule die de uren slaat.

Als de lezer in de stilte die na deze laatste regel valt, omkijkt, gaat het gedicht, in tegenstelling tot Eurydice, niet voorgoed verloren; alleen met herlezen kan poëzie aan de Hades worden ontroofd.

Hester Knibbe: *Meisje in badpak*. Uitgeverij de Prom. ISBN 90 6801 313 0.

BOEKEN

Nico Schouten

De schuld-boemerang

De Westerse wereld werd in 1982 opgeschrikt door het spookbeeld van de schuldencrisis. Verscheidene Derde-Wereld-landen waren niet meer in staat de rente op hun leningen volledig te betalen, laat staan hun leningen af te lossen. De ineenstorting van de bankwereld (vooral in de VS) leek nabij en daarmee doemde ook een geweldige economische crisis op.
Nu, 10 jaar later, lijkt alles te zijn meegevallen en is het spookbeeld verdwenen. Maar is er dan niets aan de hand of toch wel? De bevestiging kan men vinden in het in februari uitgekomen boek 'The Debt Boomerang' – 'How Third World Debt Harms Us All' (De schuld-boemerang, hoe de schuld van de Derde Wereld ons allen schade berokkent). Het boek is de neerslag van een onderzoeksproject van het Trans National Institute. De eindredactie is van Susan George.

De onderzoekers zijn tot hun bevinding gekomen dat de aanpak van het schuldenprobleem bovenal tot verwoestende gevolgen heeft geleid in de Derde Wereld, maar daarnaast ook op 6 manieren een boemerang-effect heeft voor het Westen zelf. Ze claimen geen direct causaal verband. Het gaat om een 'verergerende factor' in de al aanwezige negatieve trends. Het grond-patroon is het heersende 'economische model', dat energie en grondstoffen vreet en de mensen en hun milieu uitbuit.
Daartegenover pleiten ze een ontwikkelingsmodel dat gebaseerd is op de principes:
- deelname van de bevolking in de besluitvorming op ieder niveau
- sociale gelijkheid
- ecologische omzichtigheid.

De 6 boemerang-effecten die in afzonderlijke hoofdstukken worden behandeld zijn:
- de aantasting van het milieu
- de groeiende drugs-overlast
- de afwenteling van het eventuele verlies van banken op de belastingbetalers
- het verlies van banen en markten
- toenemende immigratie
- oorlogen.

Met het aantonen van deze boemerangs hopen de onderzoekers de lezers in het Westen er van te overtuigen dat het ook in hun belang is de schuldenlast tenminste drastisch te verminderen. Het hoeft dus niet alleen om solidariteit en mededogen met de verpauperende bevolking in de Derde Wereld te gaan om in actie te komen.
Ter illustratie volgen hier nu enkele voorbeelden.

In de milieu-kwestie is het sterkste punt de massale ontbossing die bijdraagt aan de wereldwijde toename van de CO-2 in de lucht (met zijn broeikas-effect). Die ontbossing wordt deels ter hand genomen om inkomsten te verwerven van houtverwerkende concerns en deels om nieuwe landbouwgronden te krijgen voor verjaagde boeren en werklozen en ook voor plantages voor coca-planten.
Het drugs-probleem in het Westen kon sinds 1982 zo explosief groeien omdat de drugshandel voor een aantal landen de meest winstgevende en arbeidsplaatsen scheppende bedrijfstak was geworden. Dat werd mede veroorzaakt door de daling van grondstoffen-prijzen en door dumping van landbouwprodukten vanuit het Westen. Ondanks alle fanfares wordt door de autoriteiten in het Westen deze ontwikkeling oogluikend toegestaan omdat de inkomsten uit de drugs zo hard nodig zijn om de rente op de schulden te kunnen betalen. Onlangs is dit door onthullingen van Michael Levine (oud-lid van het Amerikaanse anti-drugs agentschap) bevestigd.
Het door het IMF verordonneerde beleid om grootscheeps te bezuinigen op overheidsuitgaven leidt tot koopkracht-verlies die de export vanuit het Westen treft en daar tot werkloosheid leidt. Ook worden industrieën verplaatst naar de schuldenlanden omdat daardoor de verpaupering en de schuldenlast de arbeids- en vestigingsvoorwaarden (lonen, milieu etc.) zeer gunstig voor de ondernemers zijn.
De toenemende, veelal illegale, immigratie is ook een direct gevolg van de armoede. In het Caraïbisch gebied blijkt emigratie zelfs stilzwijgend te worden bevorderd door de VS.
Bij oorlogen gaat het voornamelijk om de bestrijding van bevrijdingsbewegingen of soms ook om rivaliserende machtsklieken. Dit leidt tot vluchtelingenstromen en verdere schuldenlast door enorme wapenaankopen. In feite is in de jaren '70 en begin '80 de wapenhandel de grootste bron van de schuldenlast. Een treffend gevolg is de oorlog om Koeweit waarmee Irak zijn inkomsten uit de olie probeerde te vergroten, met het oog op zijn schulden.

De meest onthullende boemerang is de afwenteling van eventuele verliezen van banken die leningen hebben uitstaan op de belastingbetalers. Door allerlei voorzieningen hebben de Westerse regeringen de banken daartoe de gelegenheid gegeven. Niet tijdig afgeloste (dus 'dubieuze') schulden kunnen worden afgetrokken van de belastingaanslag zonder dat iets aan het schuldenprobleem zelf wordt gedaan. Dus de schuldverslaving gaat gewoon door. Voor een gedeelte wordt ook van overheidswege (of via wereldbank en IMF) nieuwe leningen verstrekt ten behoeve van de aflossing van een deel van de schuld aan de banken, zodat de rentelast bij de banken niet te hoog wordt.

Dit is het ware geheim waarom de schuldencrisis is uitgebleven. Daarnaast blijkt dat de rente uiteindelijk toch voor het grootste deel bij de banken binnenkomt. Maar de vraag is hoe lang dit door kan gaan want sinds 1982 is de schuldenlast nog gegroeid. In het Westen draagt de overname van schulden door de overheden bij aan de groeiende staatsschulden daar.

De banken hebben er geen belang bij een eind te maken aan de schuldenlast omdat ze er aan blijven verdienen. Dat blijkt ook te gelden voor de lokale elites in de Derde Wereld, want zij hebben hun geld op de Westerse banken staan zonder dat ze belasting over de rente hoeven te betalen, terwijl ze bij elke devaluatie in eigen land daar rijker worden. Zij hebben ook eerder schulden gemaakt via hun zetbazen in de regeringen. Bijvoorbeeld door de aankoop van wapens om hun bezittingen te beschermen.
Over deze boemerang hebben de onderzoekers weinig systematische informatie kunnen vinden. Ze schrijven over een 'muur van stilte'. Ze zijn niet zeker over alle details van hun bevindingen, maar de tendens is duidelijk. De grote profiteurs zijn al diegenen die in en bij de banken grote belangen hebben. Alle anderen verliezen met de schuldenlast.
Tot zover okay, maar het probleem is wat dan tegen de schuldverslaving te doen?

George is terughoudend met aanbevelingen. Ze neigt tot flinke kwijtscheldingen, maar de aanpak kan pluralistisch zijn met betrekking tot de voorwaarden. Verder wordt er niet op ingegaan want het doel van het boek is te laten zien dat "de gewone burgers van de debiteuren- en de crediteurenlanden er alle belang bij hebben hun krachten te bundelen voor een geheel nieuwe benadering van de schulden van de Derde Wereld. Hoewel de bevolking in het Zuiden veel ernstiger door de schulden getroffen wordt dan die in het Noorden is in beide gebieden een kleine minderheid die profiteert terwijl de overweldigende meerderheid betaalt."

Met deze doelstelling kan men instemmen. Temeer daar het in de laatste jaren gewoonte is geworden in spraakmakende media om de nadruk te leggen op eigen verantwoordelijkheid van de Derde Wereld dat ze zoveel economische problemen kent. De rol van de bezittende klassen wordt hiermee verdoezeld.

Niettemin zit er een problematische kant aan de konstatering van gemeenschappelijke belangen. Veel gewone mensen in de ver ontwikkelde kapitalistische landen profiteren voor een deel mee van de uitbuiting van de massa's in de Derde Wereld. Met goedkope grondstoffen, met bescherming van eigen markten, met dumping, met goedkope arbeid voor basisprodukten als kleding wordt de modale levensstandaard in het Westen hoog gehouden. Er zitten ook flinke spaargelden in de bankkapitalen die verloren raken bij het faillisement van banken. Zeker, er zijn bijkomende, zich opstapelende nadelige gevolgen (de boemerangs), maar het vereist wel één en ander om de samenhang in te zien en te accepteren.
Het is geen wonder dat de politieke arbeidersbeweging in het Westen zo'n malaise doormaakt. De sociaal-liberale illusies zijn zo diep geworteld geraakt dat mogelijk pas een grote economische crisis de zelfgenoegzaamheid kan doorbreken. Niet voor niets kon 100 jaar geleden ook in Engeland pas een nieuwe politieke beweging opbloeien toen het land zijn monopoliepositie op de wereldmarkt verloren had.

Los van dit strategische perspectief moeten toch nu handvatten voor de praktische strijd aangegrepen worden. Kwijtschelding van schulden kan er één zijn, maar dan wel met voorwaarden, in samenspraak met progressieve bewegingen in de Derde Wereld uit te werken. Voorwaarden kunnen gevonden worden op het gebied van milieu, arbeidsrecht, internationale handel en belastingen. In het Westen (de Eerste Wereld) zelf zou de vrijstelling van belasting (waar die bestaat) op vreemd geld bij banken moeten worden afgeschaft. In het algemeen zou trouwens op wereldschaal campagne gevoerd kunnen worden tegen belastingparadijzen en kapitaalvlucht.

Tenslotte is het nodig te onderkennen dat het schuldenprobleem niet los staat van het kapitalistische karakter van de maatschappij. Schuldverslaving is er altijd al een inherente uitingsvorm van geweest.
Het is wel een beetje tegen de tijdgeest inroeien om het kapitalisme te hekelen gezien de verblindende analyse en verklaringen over het echec van de Tweede Wereld. Maar het boek over de boemerangs laat terecht zien welke rampen op wereldschaal het kapitalisme teweegbrengt, al wordt het beestje niet bij de naam genoemd.

Susan George: *'The Debt Boomerang' – 'How Third World Debt Harms Us All'*
Pluto Press, Londen, 1992, Distributie TNI, 201 blz. *f* 29,50

BOEKEN

Joop Morriën

Derde Jaarboek RIOD

Sinds 1989 publiceert het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een Jaarboek, dat zich – onder een wisselende redactie uit de medewerkers – ten doel stelt een breder publiek kennis te laten nemen van resultaten van nieuw onderzoek inzake de Tweede Wereldoorlog, van ontwikkelingen in de geschiedenisopvatting en van een aantal constanten in de activiteiten en werkzaamheden van het Instituut. Het derde Jaarboek, met vertraging in maart dit jaar verschenen, opent met een artikel over de rol van de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie, Sybren Tulp, bij de vervolging en arrestatie van joden in 1941/42. Guus Meershoek werkt aan een doctoraalscriptie over Tulp, die op 5 mei 1941, na de Februaristaking, werd benoemd. Tulp was een overtuigd nationaal-socialist, die opdracht kreeg de Amsterdamse politie dienstbaar te maken aan de bezetter. Vanaf zijn aantreden trachtte hij het politiecorps te kneden tot een bataljon infanterie en zette zich volledig in de opdracht tot deportatie van de joden nauw-

gezet uit te voeren. 'Himmler en Rauter konden zich geen geschikter vazal wensen".
In een politiek profiel schetst Meershoek de koloniale achtergrond van Tulp, die in 1912 naar Oost-Indië vertrok en een militaire carrière maakte in het KNIL (Koninklijk Nederlands Indisch Leger). Hij bracht het daar tot commandant van Batavia en bij zijn terugkeer naar Nederland (in 1939) droeg hij de rang van luitenant-kolonel. In een voetnoot wijst Meershoek op overeenkomsten tussen de koloniale bestuursvorm en totalitaire bureaucratieën en noemt het opmerkelijk, dat de hoofdcommissarissen, die de bezetter in Den Haag en Utrecht aanstelde, eveneens een carrière in het KNIL achter de rug hadden.
Een aspect dat een rol kan hebben gespeeld, maar onvermeld blijft, is dat het Nederlands kolonialisme rassenonderscheid (dus discriminatie) wettelijk had vastgelegd. In Indië woonden volgens die wet, in deze volgorde, Europeanen, Japanners (in de Nederlands-Indische statistiek gelijkgesteld met Europeanen), Vreemde Oosterlingen, waartoe de Arabieren en Chinezen werden gerekend en Inlanders. De Nederlandse KNIL-top had dus al met rassenonderscheid en een superioriteitsgevoel geleefd. In een schril, en gevoelsmatig toch afstotend zinnetje, wordt opgemerkt: 'Tulp had geen uitgesproken hekel aan joden'. En verder: 'Niettemin had hij zich anti-semitische denkbeelden eigen gemaakt. De Duitse maatregelen die de joden van hun bewegingsvrijheid en hun bezit beroofden, accepteerde hij even vanzelfsprekend als de andere regelingen van de bezetter'. Tulp leidde geregeld persoonlijk het ophalen van joden , was dag en nacht actief en stierf 22 oktober 1942 aan vermoedelijk een verwaarloosde kou en oververmoeidheid. Hij kreeg een crematie met SS-rituelen en Himmler stuurde een krans en een condoleance-telegram.
Op Timor wordt nog gevochten, zo luidt de titel van een studie van Peter Romijn, die even de gedachte zou kunnen oproepen aan het Indonesische militaire bloedbad, dat de afgelopen periode zoveel beroering verwekte. De ondertitel: De guerilla van het KNIL op Timor (1942) in het licht van het Nederlandse politieke en militaire beleid in de Pacific geeft echter duidelijk omlijnd het specifieke aan.
'The Malay Barrier', de Maleise barrière, zo noemde de geallieerde strategen aan het begin van de Pacific-oorlog met Japan de keten van eilanden tussen Singapore, de onneembaar geachte veste van het Britse imperium in het Verre Oosten, en Noord-Australië. Een uiterste verdedigingslijn lag bij Timor, nabij de Australische marinebasis Darwin. De Japanners slaagden er echter in zowel Singapore als Nederlands Indië te bezetten; op 8 maart 1942 kapituleerde het KNIL, hetgeen de ondergang van het Nederlands gezag bezegelde. Op Timor zetten Australische en KNIL-militairen, tot ze naar Australië werden overgebracht, bijna een jaar een guerilla voort. De Timorguerilla was vooral op het Oostelijk deel, dat tot Portugal behoorde en Nederland schond door het zenden van troepen naar Dilly de neutraliteit van Portugal.
Peter Romijn onderzoekt niet alleen de militaire betekenis van deze korte guerilla, maar ook de politieke context. Nederland en Australië hielden elkaar ondanks de gemeenschappelijke vijand Japan ook scherp in de gaten. In de eerste fase van de oorlog diende de Timorguerilla vooral als vlagvertoon. Het Nederlandse gezantschap in Canberra rapporteerde, dat het beeld dat men in Australië van Nederlands-Indië had eerder werd bepaald door het snelle prijsgeven van de kolonie dan door waardering voor hetgeen er in de voorafgaande drie honderd jaar was bereikt. Onder vooraanstaande Australiërs werd gehoord, dat het maar beter zou zijn als na de oorlog Indonesië onder internationaal toezicht zou komen.
Verheugend is de toenemende aandacht voor de oorlog tegen Japan (in het tweede Jaarboek schreef Harry Poeze over de Romusja's, de Indonesische dwangarbeiders). Te weinig is trouwens nog bekend, dat het RIOD een speciale Indische Afdeling met archieven en collecties heeft, die apart worden beheerd onder leiding van Elly Touwens-Bouwsma. Erik Somers (archivaris en publicist) geeft in het derde Jaarboek voor het eerst een aktueel overzicht van de niet-Indische collecties, die voor onderzoek aanwezig zijn. Het Instituut heeft al het documentatiemateriaal dat in de loop der jaren werd verworven ondergebracht in 422 archieven en collecties. De totale omvang bedraagt 1450 strekkende meter.
In alle drie tot nu toe verschenen jaarboeken werden studies opgenomen over de deportatie van joden en het functioneren van de Joodsche Raad. In het derde Jaarboek presenteert Dan Michman, hoogleraar aan de Faculty of Jewish Studies in Israël, een vergelijkend onderzoek naar de wijze, waarop in Duitsland en in door de Duitsers bezette gebieden Joodse verenigingen respectievelijk Joodse Raden werden gevormd. Michman concludeert, dat het een noodlot der Nederlandse joden was, dat de Nazi's op hen het meest extreme model van Joodse Raad toepasten, die de minste manouvreerruimte bood. Hij meent, dat het in principe geen zin zou hebben gehad voor Cohen, Ascher of enig ander om de Duitse opdracht te weigeren in de Joodsche Raad zitting te nemen. Deze opvatting zal zeker niet algemeen worden aanvaard, ook al merkt hij verder nog op: 'De ervaring met de joodse raden in Polen en Rusland heeft bewezen, dat het niet accepteren van de opdracht, vluchten of zelfmoord plegen door leden en voorzitters geen verandering in de situatie bracht; er werden door de Duitsers altijd en meteen (gedwongen) plaatsvervangers gevonden. Ook hebben zij voorzitters van joodse raden en leden die niet serviel genoeg waren constant gewisseld.'
Dick van Galen Last verzorgde weer in de vorm van een uitvoerig recensie-artikel een literatuuroverzicht. Daarin moet veel noeste arbeid zitten, want het gaat om tientallen titels, die doorspekt met eigen gedachten en visies worden benoemd. Eén enkele verwijzing doet de samensteller wellicht geen recht, maar schrijnend zijn onder het kopje Nazi-rechtspraak en politie de verwijzing naar studies over misdaden door rechterlijke uitspraken begaan. Tienduizenden mensen werden in Hitler-Duitsland door NS-Sondergerichte de dood ingestuurd. 'De vonnissen zijn, op een enkele uitzondering na, bovendien tot nu toe nooit herroepen. Duizenden mensen zijn destijds onschuldig of op grond van onbeduidende vergrijpen, als het stelen van drie appels, terechtgesteld. In totaal zouden minstens 80.000 men-

sen door de nazi-rechtbanken tussen 1933-1945 de dood hebben gevonden'. Bovendien was het medisch apparaat medeplichtig aan de gedwongen sterilisatie van en de moord op 'a-socialen' lichamelijk en geestelijk gehandicapten. (De aantallen slachtoffers van sterilisatie en euthanasie worden nu geschat op 400.000 en 250.000). 'Hitlers rechters en aanklagers hebben sindsdien onbelemmerd carrière gemaakt en zouden zelfs hebben weten te bereiken dat voor de auteurs van publikaties over hun activiteiten in het nazi-tijdperk de toegang tot de universitaire wereld nog steeds gesloten blijft'.
René Kok (hoofd beeldarchief) redigeerde het foto-essay, dat minder bekende, 'ondergronds' genomen foto's van Charles Breijer uit het laatste jaar van de bezetting bevat.

N.D.J.Barnouw e.a. (redactie): Oorlogsdocumentatie '40-'45 – *Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.* Uitgeverij Walburg Pers. *f.* 39,50.
ISBN 90 6011 768 9.

BOEKEN

Frank Biesboer

De economische revolutie

Om iets aan het milieu te doen wordt veel aandacht besteedt aan zaken als scheiding van afval, energiebesparing en het weren van stoffen als PVC. Het grote voordeel is dat mensen er meestal zelf mee aan de slag kunnen, terwijl het neerzetten van een biobak door de stadsreiniging niet hoeft te wachten op goedkeuring door de internationale concurrentie.
In zijn boek The Economic Revolution tempert de auteur Willem Hoogendijk het enthousiasme voor deze aanpak van het milieu. Op zich is het allemaal prima, maar veel meer dan symptoombestrijding is het niet. Hoogendijk, zelf werkzaam op het Instituut voor Milieu-educatie, noemt het de softe milieu – aanpak. Zijn waarschuwing luidt: voor je het weet is het weer business-as-usual.
Met de harde aanpak van het milieu doelt de auteur op de noodzaak van een economische revolutie. Doet de eonomie het dan niet goed? Hoogendijk wijst op de problemen: op micro-niveau is de economie uiterst efficient, het resultaat van het geheel is verlies van milieu, grondstoffen, sociale structuren en onderontwikkeling. Onze economie zit vast aan een groeidwang van materiële produktie die de belasting voor het milieu steeds groter maakt. Een ecotax of een verbod op PVC is prima, maar zolang er niets verandert aan de groeimania van ons economisch systeem blijft het business-as-usual.
Hoogendijk zet nog een stap verder. Wie iets aan de groeidwang wil doen zal zich bezig moeten houden met het geldsysteem. Want dat geldsysteem is zo ingericht dat geld-steeds-meer-geld-moet-worden. Om te kunnen vermeerderen zoekt geld produktieve investeringen die leiden tot meer produkten waar vervolgens weer consumenten voor gevonden moeten worden. De spiraal van geld-produktie-geld slaat met steeds grotere halen in het milieu rond.
Het is eigenlijk merkwaardig dat in alle economische analyses van de milieuproblematiek het geld zo'n geringe rol speelt. Terwijl het geld in beslissingen van huishoudens, bedrijven en de overheid zo'n centrale rol speelt, zodra het gaat over het milieu lijkt het alsof ook hier geldt: pecunia-non-olet, geld stinkt niet. Hoogendijk probeert duidelijk te maken dat het geld wel degelijk de stank verspreidt van een vernietiging van ecologische systemen. De zogenaamde neutraliteit van het geld is slechts schijn.
Waar moet dit allemaal toe leiden? Hoogendijk wil een forse krimp van het produktieniveau tot dat van de jaren zestig. Voordat iedereen die het wat beter heeft gekregen over hem heen valt, toont hij aan dat zo'n krimp minder dramatische gevolgen heeft dan men zou verwachten: enorm veel goederen en diensten zijn gericht op compensatie van maatschappelijke schade die de produktie zelf oproept. Denk maar aan delen van de gezondheidzorg, transporthandelingen, milieu-investeringen. Het resultaat moet een groene zelfvoorzienende economie zijn, waarin winsten flexibel worden gemaakt, de werkgelegenheid heel gemakkelijk verschuift van de ene soort produktie naar de andere; waarom zou je een machine die schoenen produceert vierentwintig uur laten doordraaien wanneer er al voldoende schoenen zijn? Het gaat toch om de behoeften en niet om de winst! Investeringen komen onder democratische controle van locale gemeenschappen. Zo volgt nog een hele reeks van ideeën en suggesties die sterk zijn geïnspireerd door het jarenlange werk van de Britse New economics foundation.
En het geldsysteem? Op dit onderdeel toont het boek het duidelijkst de zwakte. Hoogendijk schrijft dat het geld niet langer mag leiden tot private macht. Of in mijn eigen woorden: willen de bezitters van geldkapitaal zich a.u.b. netjes gedragen? Op te veel plaatsen mondt het aanwijzen van harde oorzaken van milieudegradatie uit in erg softe aanbevelingen. Het heeft te maken met de opzet van het boek: in kort bestek wordt heel veel overhoop gehaald, wordt een grote reeks aanbevelingen gepresenteerd, waardoor de nauwkeurigheid van de analyse en de relatie tussen de analyse en de aangeboden oplossingen tussen de regels verdwijnen.
De waarde van het boek is dat de samenhang aan de orde wordt gesteld tussen de wezenskenmerken van onze economie en de milieudegradatie en op de noodzaak wordt gewezen van ingrijpende veranderingen in de economie om het milieu en onszelf te redden. Het mooiste zijn zonder enige twijfel de tekeningen/cartoons waarvan het boek rijkelijk is voorzien. Dit educatieve onderdeel van het boek is uitstekend verzorgd.

Willem Hoogendijk, *The Economic Revolution,* Green Print/Jan van Arkel, Utrecht, 1991, *f* 25,–.

BOEKEN

Pim Juffermans

Sociaal ontwerpen

Alles verandert in deze wereld, dus ook de manier waarop ondernemingen geleid worden. Tot in de jaren '60 werd de organisatie van het werk in (industriële) ondernemingen vooral bepaald door de methode van het zogenaamde Taylorisme. Elke handeling van de arbeider werd nauwkeurig in tijden vastgelegd en er werden normtijden bepaald waaraan de arbeiders moesten voldoen. Met name het lopende bandwerk werd op deze manier georganiseerd. Iedereen die de film 'Modern Times' van Charley Chaplin gezien heeft weet tot welke absurde toestanden een dergelijk systeem kan leiden.
Het Taylorisme, genoemd naar zijn uitvinder Charles Taylor, had als één van de grote nadelen dat het elke creativiteit in mensen doofde. Men werd niet geacht mee te denken over de inrichting en de uitvoering van bepaalde taken. Het leidde tot onverschilligheid, sabotage en allerlei andere vormen van verzet. In zijn meest ruwe vorm werd het daarom al snel bijgeschaafd.
Maar eind jaren '60 kwam er pas echt verandering in de sturing van werk binnen een onderneming. Onder invloed van de manier waarop Japanse ondernemingen ermee omgingen kwamen er geleidelijkaan veranderingen in de inrichting van het werk. Veranderingen die uitgingen van de inzet en zelfwerkzaamheid van personeelsleden op de afdelingen van een bedrijf. Er kwamen zogenaamde kwaliteitskringen, werkherstruktureringsgroepen, taakroulatie, ideeënbussen, werkoverleg enz. In de jaren '70 ging men nog een stapje verder en vond er overleg met het personeel plaats alvorens een nieuwe technologie (in de jaren '70 en '80 vooral micro-elektronica en informatietechnologie) werd ingevoerd.

De vakbeweging stond aanvankelijk zeer wantrouwig tegenover de nieuwe managementmethoden. Er werd gesproken van nieuwe vormen van inkapseling en disciplinering van de arbeid. De sterke binding aan het bedrijf van Japanse arbeiders was ook niet bepaald een vrolijk voorbeeld. Waarbij komt dat in Japan een groot deel van de uitbuiting van de arbeiders verlegd is naar de talrijke toeleveringsbedrijven waar vaak erbarmelijke arbeidsomstandigheden heersen.
Maar in de loop van de tijd en met name doordat de introductie van informatietechnologie zich in een versneld tempo onafwendbaar voltrok, namen de vakbonden in West-Europa geleidelijk een ander standpunt in. Er werden cursussen georganiseerd om de werknemers voor te bereiden op de nieuwe technologieën en hen in staat te stellen over de consequenties ervan voor het werk mee te kunnen praten. Met behulp van externe adviseurs namen ondernemingsraden en andere vakbondsgroepen in een bedrijf in toenemende mate goed onderbouwde standpunten in over de nieuwe technologieën en de consequenties ervan voor de organisatie van de arbeid en de arbeidsomstandigheden. Er kwamen zelfs codes voor de introductie van nieuwe technologieën tot stand en in CAO's werd er steeds meer over geregeld.
Dat dit alles niet allemaal even vlot ging staat in het boek 'Sociaal Ontwerpen' (red. Maarten van Klaveren en Sander Kooistra) te lezen. Met tal van voorbeelden uit Scandinavië, België, de Bondsrepubliek Duitsland en uiteraard Nederland wordt aangetoond dat het sociaal ontwerpen, het vorm geven aan de organisatie van de arbeid vanuit werknemersbelangen, vaak heel moeizaam verloopt. Ook blijkt eruit dat 'vele wegen naar Rome leiden'. In de diverse landen wordt het sociaal ontwerpen anders ingevuld en vaak ook door andere groepen (afhankelijk van de stand van de medezeggenschap).
De auteurs vertonen ook dezelfde ambivalentie tegenover de mate waarin de vakbeweging aan dit soort zaken mee moet werken als in de begintijd van deze nieuwe managementmethoden. Daar lijkt me ook alle aanleiding toe. De hoogte van het ziekteverzuim en van de arbeidsongeschiktheid in met name Nederland wijst er nu niet bepaald op dat het jaagkarakter van het Taylorisme echt uit de nieuwe systemen verdwenen is. Het is natuurlijk wel leuk om overal over te mogen meepraten, maar als de werkdruk niet echt vermindert betekent het alleen maar een extra belasting.
In dat verband is het ook jammer dat de auteurs weinig aandacht besteden aan de meest kwalijke kant van het Japanse arbeidssysteem, het steeds meer uitbesteden van werk bij toeleveranciers. Het zou mij niet verbazen als de werkdruk bij juist deze bedrijven veel hoger is dan bij de multinationals. Men wentelt het probleem dan slechts af van de ene economische sector naar de andere.

Het boek 'Sociaal Ontwerpen' gaat voornamelijk over de gevolgen van de introductie van informatietechnologieën voor de arbeidsorganisatie en de arbeidsomstandigheden en hoe werknemers op een bepaalde afdeling de ontwikkelingen voor kunnen zijn door zelf een sociaal (begeleidings) plan te ontwerpen. Dat vereist ook decentralisatie van bevoegdheden naar lagere niveaus in de organisatie. Voor de werknemers brengt het voordelen als de introductie van taakroulatie (steeds ander werk), het mogelijk vermijden van jaagsystemen, het gebruiken van eigen creativiteit en het hebben van inspraak met zich mee. Voor de ondernemer staan daar produktiviteitswinsten, hogere kwaliteit van de produkten en van het produktieproces (minder uitval o.a.) en (hopelijk) lager ziekteverzuim tegenover.
De toespitsing op de informatietechnologie maakt het boek wel enigszins gedateerd. De innovatiegolf op dit gebied nadert zijn einde, wat onder andere te zien is aan de oververzadiging op de diverse micro-elektronicamarkten. Nieuwe innovatiegolven kondigen zich aan op het terrein van de biotechnologie en het gebruik van nieuwe materialen. De gevolgen die dat zal hebben voor de organisatie van de arbeid en de arbeidsomstandigheden zijn nog volstrekt onduidelijk en worden in het boek ook niet behandeld.
In dat verband tenslotte is het ook jammer dat niet wordt ingegaan op de gevolgen van de nieuwe technologieën voor de maatschappij als geheel. Bij biotechnologie en genetische manipulatie liggen er tal van

maatschappelijke vragen die niet alleen of zelfs maar in beperkte mate de arbeid in een onderneming betreffen. En dat geldt ook voor de milieuproblematiek die het gevolg kan zijn van de introductie van nieuwe technieken. In het boek wordt wel ergens gewezen op nieuwe organisatievormen tussen de vakbeweging/ondernemingsraden enerzijds en andere maatschappelijke groeperingen anderzijds, maar dat wordt niet verder uitgewerkt.

Kortom: als beschrijving van de situatie rond de introductie van nieuwe informatietechnologieën en de gevolgen ervan voor de arbeidsorganisatie, de arbeidsomstandigheden en de medezeggenschap voldoet het boek zeker aan de verwachtingen. Voor een prognose van de situatie in de jaren negentig en daarna wachten we op nieuwe initiatieven van de auteurs. Een maatschappelijk georiënteerde vakbeweging (en dito externe adviseurs) lijkt me een eerste vereiste.

Maarten van Klaveren en Sander Kooistra (eindred.):
Sociaal ontwerpen: werknemers beïnvloeden vormgeving en organisatie van hun werk.
Uitgeverij Van Arkel, Utrecht. ISBN 90-6224-171-9

BOEKEN

Frank Biesboer

De verloren erfenis

Wanneer een belangrijke politieke beweging afstevent op een hardnekkig verlies van haar electoraat dan is er iets ingrijpends aan de hand. Reden te meer voor journalisten om op zoek te gaan naar de oorzaken: is die partij onvoldoende meeontwikkelt met de maatschappij, of zijn haar doelstellingen ondertussen zo goed gerealiseerd dat de partij aan zijn eigen succes ten onder gaat? Het verdienstelijke van de Vrij Nederland-journalisten Leonard Ornstein en Max van Weezel is dat ze die zoektocht naar de neergang van de PvdA hebben ondernomen. Ze voerden tientallen gesprekken met kiezers, wethouders, bestuurders, strategen en buitenstaanders. Het lukte beide journalisten de geïnterviewden tot zeer openhartige gesprekken te bewegen: gladpraterij is er niet bij, wel het uiten van de eigen twijfels, keerpunten en ideeën voor de vuist weg. En bij de hogere kaders de nodige frustraties rond de opvolging van Joop den Uyl. Het materiaal is in de loop van de afgelopen anderhalf jaar in hun weekblad verschenen en nu gebundeld in het boek De verloren erfenis.
Je kan je afvragen wat het nut is van zo'n bundeling. De knipselbewaarders kunnen hun archief opschonen, maar dan mis je wel de mooie foto's. Meerwaarde kan zo'n bundeling opleveren wanneer het materiaal zelf tot onderwerp van verdere discussie en beschouwing wordt gemaakt.
Beide auteurs hebben dat in hun slothoofstuk gedaan, maar echt veel meer dan het samenvatten van de dilemma's, zoals die in de gesprekken naar voren komen, is het eigenlijk niet. Dat is jammer, omdat het materiaal stof genoeg levert voor een verdere beschouwing. Het ware beter geweest wanneer het slothoofdstuk het begin van een boek had gevormd, waarop mensen binnen en buiten de PvdA was gevraagd te reageren.
Wat in de genoteerde gesprekken het meest opvalt is de worsteling met het zelfbeeld van de PvdA. Uitspraken als `de middengroepen herkennen zich niet', `dé arbeider bestaat niet meer', `mensen vinden solidariteit gezeur', `de PvdA heeft onvoldoende oog voor de markt' zijn daar voorbeelden van. Het resultaat is dat de PvdA in de loop van de jaren tachtig een dubbele koersverandering heeft doorgemaakt. Eerst werden de zogenaamde strijdpunten (denk aan kruisraketten-nee en koppeling-moet) ten grave gedragen teneinde de partij weer regeringsgeschikt te maken, vervolgens moet het zelfbeeld eraan geloven. Opvallend is hoe weinig verontrusting er is over wat er vervolgens over blijft: niets!
In een aantal gesprekken wordt dat probleem overigens wel gesignaleerd. Zo zegt vice-fractievoorzitter Frans Leijnse dat de ministers te veel op de winkel passen. `Er worden weinig lijnen naar de toekomst uitgzet'. Oud-kamerlid Klaas de Vries: `Er is een verdergaand perpsectief nodig'. Maar het blijft bij deze constatering. Wat wel overblijft is de waan-van-de-dag. De wethouder stort zich op grootschalige stedelijke vernieuwing, de minister op het gezondmaken van 's lands financiën en het trouwe lid probeert er in de eigen omgeving nog iets moois van te maken.
Ornstein en Van Weezel signaleren de leegte die uitmondt ineen technocratische bestuursstijl en pragmatisme. Maar echt veel verder komen ze niet: zij zien de toekomst van de PvdA als een guerillastrijder die `voor waarden als solidariteit en tolerantie durft te staan'. Meer dan een toverformule is het niet. Het onderstreept mijn eerdere conclusie: dit boek is vooral een afscheid.
Leonard Ornstein en Max van Weezel, De verloren erfenis, Bert Bakker, Amsterdam, *f* 29,90.

BOEKEN

Frank Biesboer

Een visie uit het Zuiden

Met een zekere regelmaat zie je in de krant foto's van een boederij in de Flevopolder of een modern bedrijf, waar een duidelijk herkenbare Hollander met pet of helm uitleg geeft aan een groepje buitenlanders. `Hollandse koe maakt indruk op Indonesiërs' is dan het onderschrift of `Chinezen proberen fiets'. Het plaatje laat er meestal geen twijfel over bestaan wie zeker is van zichzelf en wie met soms open mond staat te kijken. Het woord is aan de westerse technologische superioriteit, de toehoorders proberen een graantje mee te pikken in de hoop een even groot economisch succes in hun eigen land te verwerven.
Dit patroon is op een verfrissende manier afgeschud door vier `wijzen' uit het Zuiden die zes weken lang door Nederland trokken. Zij waren gevraagd om vanuit hun eigen optiek, met hun eigen waarden en denkpatroon naar de Nederlandse samenleving te kijken. Wordt ons eindelijk eens een andere spiegel voorgehouden dan die van het narcisme?
Het resultaat, dat is beschreven in het boekje A vision from the south, valt me eerlijk gezegd tegen. Niet

dat er geen interessante analyses of oordelen over de Nederlandse samenleving in zouden staan. Het is allemaal zeer behartigenswaardige kost: onze beperkte relatie met de natuur, de atomisering van het individu, de scheve werking van de markt, het wordt allemaal haarscherp omschreven. Het probleem is dat je al gauw het gevoel krijgt: was het nu echt nodig dat deze mensen naar Nederland kwamen, of hadden ze de artikelen net zo goed thuis kunnen schrijven? Wat ontbreekt is een hun confrontatie met ons dagelijkse leven, van ons beeld van onze samenleving met hun beeld. De enige auteur die dat wel doet is de Indonesische Chandra Kirana. Een citaat: 'De mens heeft zes zintuigen, zo wordt gezegd. Maar voor de Nederlanders schijnt alleen het kijken te tellen. Alleen wat wordt gezien is belangrijk. Bijna alles is gemaakt om naar te kijken. De prachtig gevormde en gekleurde bloemen zonder geur; de grote, smetteloze goenten zonder smaak; prachtige landschappen zonder enige interne harmonie.' Niemand van ons zou op die manier het beeld van Holland kunnen schetsen. Dat maakt zo'n bezoek uit het Zuiden interessant. Je hebt echter niets aan het artikel waarin een samenvatting wordt gegeven van de milieu-ellende van de landbouw, het Nederlandse beleid en de kritiek van milieuorganisaties. Om dat te schrijven hoef je echt niet uit het Zuiden te komen. Misschien hebben de vier 'wijzen' ook wel te veel tijd moeten(?) besteden aan het bezoeken van Nederlandse milieugroepen en ontwikkelingsorganisaties en voelden de auteurs zich verplicht hun gastheren te bedienen. Het ware beter geweest wanneer hen uitdrukkelijk was verteld dat niet te doen. De unieke kans voor een originele kijk op de Nederlandse samenleving is nu onderbenut gebleven.
Wat niet weg neemt dat in een aantal artikelen zeer behartigenswaardige dingen worden gezegd. Zo wordt de vloer aangeveegd met de actie Honger Hoeft Niet: mondiale armoede is de keerzijde van westerse rijkdom. Wie zegt: honger hoeft niet, moet ook zeggen: rijkdom hoeft niet. Of de spiegel die ons wordt voorgehouden als het gaat om onze materialistische levensstijl: we blijken verslaafd aan onze manier van leven ook al zien we dat die uiteindelijk tot de vernietiging van onszelf en anderen zal leiden. Het scherpst in zijn analyse en kritiek is de Indiër Rajiv Vora. Denk maar niet dat er een werkelijke verandering komt zonder verandering van onze cultuur en taal die helemaal gericht is op het geloof in (technologische) vooruitgang. Alleen wanneer de mens weer andere waarden weet te waarderen dan alleen het economische, wanneer we de rijkheid van het leven zelf weten te herstellen, is een ommeker mogelijk. Stof tot nadenken bevat het boekje voldoende.
Mercio Gomes e.a., A vision from the South, Jan van Arkel, Utrecht, *f* 17,50.

VLAAMS MARXISTISCH TIJDSCHRIFT

vier maal per jaar sinds 25 jaar

V.M.T. publiceerde o.m. prof. L.Abicht, prof. L.Apostel, prof. R.Boehm, J.M.Chauvier, prof. R.Doom, H.Gijsels, D.Jacobs, prof. E.Mandel, A.Meynen, A.Mommen, J.Turf, F.Vandenbroucke, J.P.Van Rossem, J.Vermeersch,...

Het Vlaams Marxistisch Tijdschrift is een uitgave van

IMAVO vzw
Stalingradlaan 18-20
B-1000 Brussel

losse nrs. f 10 - jaarabonnement f 30 (4 nrs.)
opsturen naar IMAVO vzw of storten op
rekening nr. 001-0579148-37 van IMAVO vzw te Brussel

ARBEID TIJD EN GELD ONTSCHAARSEN

\Een nieuwe kijk op armoede en burgerschap

RAF JANSSEN

Anders dan in veel studies over armoede gebeurt, wordt in dit boek de ontwikkeling van de samenleving zèlf gezien als het ter duscussie te stellen probleem.
Er wordt stelling genomen tegen het idee dat je pas ten volle burger bent als je modieus meedanst op het ritme dat Arbeid, Tijd en Geld dicteren. Steeds universeler houdt het ritme van de vaste kaders alles en iedereen in de ban. Mensen en landen die nog aan de kant staan, moéten meedoen.
Graag of niet.
Veel dansers raken echter buiten adem: het alsmaar opgevoerde ritme wordt hen te hoog. De dansvloer dreigt te bezwijken: snelheid en gewicht drukken steeds zwaarder.
Uit puur lijfsbehoud wordt het daarom hoogste burgerplicht de vraag aan de orde te stellen: hoe deze dans der vaste kaders te ontspringen?

Dit boek (196 pag) kan worden besteld door fl. 31,50 over te maken op Postbank nr 26 07 454 ten name van Commissie Oriënteringsdagen, Europalaan 276, 3526 KS Utrecht, 030 - 870 130 (fl. 16,50 voor mensen met een minmum-inkomen).
Na overboeking wordt opgestuurd.

pegasus

Boekhandel

Singel 367
Amsterdam
(020) 6 23 11 38

EEN NIEUWE GESPECIALISEERDE WINKEL!

(ter hoogte van het Spui)

SLAVISTIEK	OOST-EUROPA
proza & poëzie	proza & poëzie in
taal- en letterkunde	nederlandse, engelse
woordenboeken	en duitse vertaling
leerboeken	secundaire literatuur
geannoteerde /	oosteuropa-kunde
tweetalige uitgaven	kunst
kinderboeken	reisgidsen
tijdschriften	tijdschriften

pegasusuitgaven
schaakboeken

natuurlijk kunt u iéder boek bij ons bestellen

Colofon

Politiek & Cultuur.
Tijdschrift voor socialisme en toekomst.
Verschijnt vijf maal per jaar.

Redactie:
Max van den Berg
Frank Biesboer
Jos van Dijk
Marius Ernsting
Herman Meijer
Leo Molenaar
Wiky van Rijssel
San Verschuuren

Medewerk(st)ers:
Aan dit nummer werkten mee:
Veit-Michael Bader
Gönül Dinçer
Daniël Giltay Veth
Hans Groenewegen
Ger Harmsen
Pim Juffermans
José Melo
Joop Morriën
Astrid Roemer
Nico Schouten
Otto Visser
Wim F. Wertheim

Correctie:
Eric Mol

Vormgeving:
Ontwerpbureau Meltzer

Lay-out:
A/Z grafisch serviceburo, Den Haag

Fotografie:
Bert Zijlma

Tekeningen:
Kees Willemen

Uitgever:
Pegasus
Rhijnvis Feithstraat 28 hs
1054 TZ Amsterdam
0 20 - 616 14 01

Druk:
Drukkerij Bevrijding, Amsterdam

Promotie en advertenties:
Stichting P&C
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04
Advertenties:
fl. 200,– per pagina

Abonnementen:
fl. 50,– per jaar inclusief porto. Losse nummers fl. 12,50 met porto te bestellen via giro 173 12 ten name van Pegasus, Amsterdam, onder vermelding van het gewenste nummer.

Correspondentie over de betaling en de verzending en een mogelijk reductie-abonnement van fl. 30,– naar de uitgever.

Redactie-adres:
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04

ISSN 0032 - 3349

jaargang 52 **4** september/oktober 1992

POLITIEK & CULTUUR

P&C

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Links en de natuur

Ger Harmsen

Nationalisme noodzakelijk?

Anne de Boer

Indonesië

Joop Morriën

De 'zaak-Struik'

D.J. Struik

Europese zigeuners in de knel

Max van den Berg

ANC en SACP

Bart Luirink

Inhoud

INTRO
1
Leo Molenaar

ACTUEEL
4
Verschuivende verhoudingen; nationale en internationale structuren
Anne de Boer

GEDICHTEN
9
Asahan Aidit

BUITENLAND
10
Indonesië; verkiezingen – Mensenrechten – internationale machtspatronen
Joop Morriën

15
Zuidafrikaanse communisten zoeken nieuwe wegen
Bart Luirink

HISTORIE
20
Een links en rechts natuurbegrip? deel 2
Ger Harmsen

DOCUMENT
29
Dirk Jan Struik
Leo Molenaar

31
De 'zaak Struik' van 1951
D.J. Struik

WILLEMEN
42

DEBAT I
43
Zonder titel
Sjors de Kam

DEBAT II
46
Multi-Etniciteit
Wil Evers

48
Kleur bekennen is niet genoeg
Hülya Elmas

50
Migrantenjongeren en criminaliteit
Chris Baerveldt

SPECIAAL
54
Europse zigeuners in de knel
Max van den Berg

FOTOKATERN
61
Jan Kuba
San Verschuuren

POEZIE
67
Zinloos
Hans Groenewegen

BOEKEN
68
Bronnenpublicatie tweede koloniale oorlog
Joop Morriën

70
Mooie praatjes, smerige praktijken
Jos van Dijk

72
Kijken naar de rijken
Jos van Dijk

Opzienbarend

Leo Molenaar

INTRO

Het duurt niet lang meer of er zal in een stroom van artikelen worden nagepluisd waarom de Sovjet-Unie de 75 jaar niet haalde. In deze aflevering gaan op ons verzoek verschillende auteurs zijdelings in op gevolgen van de ineenstorting van het Sovjet-communisme. En ook **Willemen** natuurlijk.

Zo schrijft **Bart Luirink** een informatief artikel over de verhouding tussen het ANC en de Zuidafrikaanse Communistische Partij. Hij schetst de ideologische moeilijkheden waarin die laatste partij verzeild is geraakt door de Ommekeer in Oost-Europa. Hij geeft een beeld van de verdiensten van de communisten-ANC'ers in het verzet tegen Apartheid, en maakt duidelijk hoe belangrijk de besluitvorming in de SACP zal zijn voor de toekomst van Zuid-Afrika.

Ook **Anne de Boer** gaat in op het verdwijnen van de Sovjet-Unie in zijn artikel over het nationalisme in de voormalige socialistische landen. Hij belicht beweegredenen voor het uit de grond schieten van nationalistische bewegingen, waarbij het najagen van lokaal eigenbelang in een politiek-economisch vacuüm niet over het hoofd gezien moet worden.

Sjors de Kam werpt vragen op bij het verdampingsproces van communistische en links-socialistische idealen, dat nog aanzienlijk is versneld door de onthullingen na de geweldloze revoluties in het Oosten. Wat heeft dat proces voor consequenties voor de zienswijze van veel communisten van gisteren en vandaag? Voor De Kam helpen uitvluchten niet meer. Een radicaal bezinningsproces is noodzakelijk, dat verder gaat dan de vernieuwing van het marxisme die de CPN begin jaren tachtig doorvoerde. Een discussie over dit thema vond plaats op een Groningse P&C-lezersbijeenkomst van 1 juli jl. De Kams artikel 'Zonder titel' is tevens zijn verwerking van de discussie op die bijeenkomst.

Jos van Dijk belicht eveneens een aspect van deze vraagstelling in zijn bespreking van Noam Chomsky's "Deterring democracy". Die wijst erop dat sinds de ineenstorting van de Sovjet-Unie de politiek van de VS elke terughoudendheid verloren heeft.

Ook in het 'document' van **Dirk Struik** is de Sovjet-Unie aan de orde, maar dan de nog volop bestaande. In de jaren vijftig was de Koude Oorlog de vrijbrief voor het optreden van McCarthy en de zijnen in de VS. De genaturaliseerde Struik werd een mikpunt van diens heksenjacht. Struik heeft als wiskundige en wetenschapshistoricus in de Verenigde Staten en erbuiten een reputatie. Dat geldt voor 1951, en evengoed voor 1992. Vandaar dat we blij zijn van de hand van de 97-jarige Struik - in de jaren dertig medewerker aan dit blad - een recent autobiografisch artikel over zijn 'zaak' af te kunnen drukken. **Leo Molenaar** verzorgde de vertaling van en de inleiding bij dit document, dat hier voor de eerste keer verschijnt.

In 'historie' vervolgt **Ger Harmsen** zijn essay over 'Een links en rechts natuurbegrip?'. De redactie heeft het resterende stuk nog in tweeën moeten knippen, zodat U nu het tweede deel kunt lezen en het slot pas in het volgende nummer. Dit vervolg gaat over neo-kantianen en romantici, over boy scouts en Wandervögel, over rode onderwijzers en natuurkenners, en over het voortdurende gebrek aan linkse belangstelling voor de natuurbeleving. Misschien dat we aan het slot zijn serie bundelen voor belangstellenden?

In de rubriek 'buitenland' belicht **Joop Morriën** onder meer de verkiezingen in Indonesië, en gaat hij in op actuele ontwikkelingen in en rond dat land. Enkele van de gedichten die we van de in het Bahasa Indonesia schrijvende **Asahan Aidit** mochten ontvangen, worden vertaald door **Cora Ella Bouwman,** naast dit artikel afgedrukt.
Van redacteur **Max van den Berg** plaatsen we een artikel 'Europese zigeuners in de knel' dat we in een rubriek '**speciaal**' hebben geplaatst. Na alle informatie uit Oost-Europa is de actuele inhoud van dit artikel opnieuw alarmerend. Er dreigt genocide. *Van den Berg vraagt zich aan het eind van zijn historiserende betoog af waarom het stil is geworden rond het initiatief-Kosto om een grote Europese conferentie te beleggen over de discriminatie van zigeuners met Nederland als gastheer? Is er sprake van met name Duitse tegenwerking? Hij acht dringende Kamervragen op zijn plaats.*
De fotorapportage van **Jan Kuba** sluit aan bij Van den Berg. U vindt zes van zijn foto's in het fotokatern en op de voorpagina. Redacteur **San Verschuuren** leidt kort in.
Dan bevat dit nummer een verslag van de P&C-studiedag over 'Multi-etniciteit', die onder het motto *'Aanpassen of inpassen'* op 13 juni jl is gehouden. **Wil Evers** schrijft dit verslag, en leidt tevens twee auteurs in. De eerste is **Hülya Elmas,** raadslid voor Groen Links in Haarlem, die uitspreekt dat 'kleur bekennen' niet genoeg is. De tweede is **Chris Baerveldt** die in een polemisch en lezenswaardig artikel 'Migrantenjongeren en criminaliteit' concludeert dat het de taak van links Nederland is om autoritaire overheidsmaatregelen te voorkomen, en morele paniek publiekelijk door te prikken met scherpe, op feiten gebaseerde argumenten.

In de poëzierubriek schrijft **Hans Groenewegen** over de nieuwe dichtbundel van **Remco Campert**: *'Rechterschoenen'.*
In de rubriek 'boeken' gaat **Joop Morriën** in op de nieuwe bronnenpublicatie over de tweede koloniale oorlog.
Hij haalt onthullende passages aan van NVV-secretaris Vermeulen en van minister Sassen. De PvdA schakelt de NVV gelijk. Toplieden van beide organisaties gaan hun internationale zusterorganisatie langs om acties van solidariteit in de kiem te smoren. Opzienbarend is de bereidheid om door oorlogshandelingen snel en anti-democratisch politiek voldongen feiten te scheppen. De publicatie biedt een blik in de keuken, die de eetlust bederft.
Tenslotte behandelt **Jos van Dijk** 'Kijken naar de rijken' en een nieuwe publicatie van **Noam Chomsky.**

Redacteur **Marius Ernsting** verzorgt de redactie van het 'thema' van het volgende nummer, dat inderdaad over 'politiek en cultuur' gaat, dus over de noodzaak van een vernieuwing van de politieke cultuur. U vindt dat begin november in Uw bus.
Tenslotte vindt U in dit nummer een enquêteformulier, waarvan wij hopen dat U als abonnee de moeite wilt doen het in te sturen. We zijn bezig met een discussie over de opzet van de jaargang-1993, en zouden zeer gesteund worden door een enigszins representatieve reactie Uwerzijds op de inhoud van Politiek&Cultuur van dit jaar.

Verschuivende verhoudingen;

nationalisme en internationale structuren

Anne de Boer

ACTUEEL

1. Instabiele verhoudingen

Optimisme overheerste bij het einde van de Koude Oorlog. Het schrikbeeld van een allesvernietigende atoomoorlog verdween naar de achtergrond. Na een relatief korte periode van forse economische hulp zouden de landen in Centraal- en Oost-Europa hun plaats kunnen innemen in het nieuwe Europa.
De verrassend snelle ineenstorting van het reëel bestaande socialisme in Oost-Europa markeert zeker het begin van een nieuwe periode in de wereldgeschiedenis. Met het definitief verdwijnen van de Sovjet-Unie zijn de verhoudingen in de wereld verder gaan verschuiven. Deze periode, waarin gezocht wordt naar een nieuwe plaatsbepaling en nieuwe doelstelling, wordt dan ook getekend door een zekere sfeer van crisis en instabiliteit van economische verhoudingen en internationale structuren.

Restauratie en vernieuwing

Dat de verhoudingen zijn verschoven, is in Oost-Europa zelf het meest opvallend. De politieke keuze om een democratie en een vrije-markteconomie op te bouwen maakt dat daar een herwaardering van alle waarden plaatsvindt. Een periode van zowel vernieuwing als van restauratie van oude verhoudingen van vóór het socialisme, van privatisering en restitutie. Nieuwe mensen dienen zich aan voor leidende posities in de politiek en het maatschappelijk leven. Bestaande verhoudingen en samenwerking tussen staten worden afgebroken of op geheel nieuwe leest geschoeid.
Het zoeken en invullen van nieuwe en oude posities gaat gepaard met een enorme strijd om (persoonlijke) macht, invloed en bezit. Het nationalisme speelt daarbij soms een belangrijke rol en is in Centraal- en Oost-Europa de dominante factor geworden.

Internationale structuren in discussie

De ineenstorting van het socialisme bracht niet alleen een verschuiving in de krachtsverhouding tussen Oost en West.
Het had evenzeer grote repercussies op de verhoudingen tussen de wereldmachten Japan, de Verenigde Staten en de EG, op de verhoudingen tussen de EG-lidstaten zelf, en niet te vergeten op oude en nieuwe internationale structuren zoals NAVO, WEU en CVSE.
De strijd tussen dollar en D-mark op de valutamarkten is daar even zo goed een voorbeeld van als het gevecht over een opbouw van de WEU tegenover de NAVO.
Internationale structuren, evenzeer als hun lidstaten, zoeken met welke politiek hun belangen het best gediend kunnen worden, met welke nieuwe doelstellingen de nieuwe politiek moet worden geformuleerd.
Dit geldt voor de NATO die haar tegenstander heeft verloren, dit geldt voor de EG die in een proces van verbreding en verdieping plots voor de consequentie komt te staan om als supermacht een politiek gaan formuleren. De politieke plaatsbepaling van de EG zal voor de verschuivende verhoudingen een doorslaggevende factor zijn. Zal de EG erin slagen haar integratie door te zetten? Zo ja, op grond van welke politieke doelstellingen? Kan de EG, ten opzicht van de oorlog in Joegoslavië door veel tegenstellingen geplaagd, op termijn wel een program ontwerpen dat een positief antwoord geven op de instabiliteit door de golf van nationalisme in Oost-Europa?

2. Het nationalisme in Oost-Europa

Veel potentiële conflicten

De barbaarse oorlog in Joegoslavië maakte een einde aan het optimisme over een snelle integratie van Oost-Europa. Men beseft dat het conflict nog verder kan escaleren, nieuwe regio's en landen op de Balkan erbij betrokken kunnen raken, en dat internationale militaire interventie wellicht niet de oplossing maar eerder grote risico's met zich kan brengen.
Ook is de publieke opinie ervan doordrongen dat Joegoslavië slechts het eerste in een reeks van conflicten is. Tot nu toe vrij onbekende namen komen al regelmatig in het nieuws: Moldavië en de Dnjestr-republiek, Abchazië, de federatie van bergvolkeren en Georgië, Nagorno-Karabach, Azerbeidzjan en Armenië. Een rijtje dat nog met enkele tientallen andere potentiële etnische en nationale conflicten kan worden aangevuld.
Hieronder enkele historische en actuele achtergronden van de huidige nationale golf in Oost-Europa.

IJskast

Over de oorzaken van deze golf van nationalisme is al heel wat afgeschreven. De opvatting dat de nationale kwesties vele tientallen jaren in de ijskast hebben gezeten is steekhoudend. De erfenis van het Oostenrijks-Hongaarse en het Russische Rijk mag door twee wereldoorlogen en een bolsjewistische revolutie nogal door elkaar geschud zijn, het leverde hoegenaamd geen startpunt op voor een open discussie over etnische en nationale vraagstukken. Elke overwinnaar had angst voor de kettingreacties die dit met zich zou kunnen brengen.

Internationalisme

In de marxistische ideologie was zeker plaats voor discussie over natie en nationale staat. Maar in de Sovjet-Unie en na de Tweede Wereldoorlog in de landen van Oost-Europa werden nationale belangen en aspiraties in de praktijk ontkend, en wat er wel gebeurde is achteraf veelal retoriek gebleken.
Het internationalisme dat de socialistische arbeidersbeweging zich eigen had gemaakt, werd door de Sovjet-Unie gehanteerd als instrument om zowel de eigen republieken als ook de staten in Oost-Europa te disciplineren voor de doelstellingen van Moskou. De bevolking van Centraal- en Oost-Europa, en naar nu blijkt ook van de Sovjet-Unie zelf, heeft dit internationalisme als iets onwaarachtigs gevoeld; een mooie dekmantel voor vreemde overheersing door de Sovjet-Unie of door de Russen.

Ontbreken van democratie

De hoofdoorzaak van het falen van het reëel bestaande socialisme, de onmogelijkheid om in de maatschappij democratische structuren en democratische discussie tot stand te brengen, had ook consequenties voor de ontwikkeling en ontplooiing van nationale belangen en nationale identiteit. Dat vrije discussie hierover ontbrak, maakte internationalistische ideologie tot louter leuze. Internationalisme als versterking van het leidinggevend centrum. De prijs voor de gotspe van de eeuw gaat in deze categorie naar de Bulgaarse president Zjivkov die beleefd aanbood zijn land als republiek in te voegen in de Sovjet-Unie.

Na de ineenstorting van de communistische regiems bleef dan ook bijna niets over van de gezamenlijke structuren die waren opgebouwd. Er werd geen serieuze poging ondernomen om de Comecon-structuren van karakter en inhoud te veranderen of te vervangen door andere, meer regionale samenwerking. De wens om zo snel mogelijk te voldoen aan de IMF-normen voor hulp en kredieten, de wens om zo snel mogelijk lid te worden van de EG, de wens, kortom, om zo snel en volledig mogelijk te behoren tot het westerse kamp, verklaart het gebrek aan politieke wil om nieuwe regionale structuren op te bouwen die voor een deel van de economie nog hun nut hadden kunnen hebben.

Verantwoordelijkheid

Het communistische systeem erfde de volkerengevangenis van de tsaar, maar zoals nu blijkt, slaagde het er niet in de nationale identiteit ontwikkelingsruimte te geven. Dat soms tijdelijk het accent werd gelegd op nationale waarden en een nationale geschiedenis was instrumenteel voor het verwerven van een brede steun in de bevolking, zonder dat aan de werkelijke verhoudingen iets veranderde.

De claim de nationale vraagstukken te hebben opgelost, bleek loos. Evenals vroegere kolonisten een verantwoordelijkheid hebben voor wat ze achter lieten in hun wingewesten, zo hebben de communistische regeringen dit ook ten opzichte van hun bevolkingen. Waarmee weer niet gezegd wil zijn dat de extreem-rechtsen, de chauvisten en hypernationalisten die nu, niet zelden met geweld, de aandacht opeisen, zijn vrijgepleit van de hun toekomende verantwoordelijkheid.

Maatschappij in transformatie

De geïnteresseerde in het nieuws kan niet genoeg proberen zich in te leven in de werkelijkheid van alledag. Oost-Europa verkeert in een allesom-

vattende transformatie, het individu zowel als de maatschappij in haar geheel; sociaal-economisch, cultureel, ideologisch, politiek en moreel.
De oude, opgelegde waarden zijn ineengestort en blijken nu negatieve waarden te zijn geweest. Democratie heeft nog een onbekende inhoud voor het dagelijks leven, laat staan dat het al een levenshouding kan zijn geworden voor de massa. Bestaande organisatorische verbanden zijn weggevallen, andere van inhoud en karakter veranderd, nieuwe ontbreken of zijn nog in opbouw. Politieke partijen zoeken nog naar hun program en hun electorale en maatschappelijke basis. Maar evenzo zoeken de kiezers bij wie zij hun huidige of toekomstige belangen het beste onder kunnen brengen, als ze al een duidelijk beeld van hun belangen op korte en lange termijn hebben. De bevolking verkeert in grote onzekerheid over de sociaal-economische toekomst; er is angst voor werkloosheid, voor inflatie, voor prijsstijgingen.
De restitutie van tijdens het communisme genationaliseerde grond en huizen zorgt enerzijds voor verwarring; anderzijds ziet men mensen bezig om vervallen panden op te knappen of gezamenlijk met de familie een stukje grond te bewerken. Voor de privatisering van staatsbezit meldden zich velen; de oude managers proberen soms door allerlei trucs het bedrijf zo onaantrekkelijk te maken dat ze het zelf voor een lage prijs kunnen verwerven. Vergunningenstelsels voor het openen van bedrijven zijn er nauwelijks, en politici en ambtenaren zijn gevoelig voor corruptie. Een adequate belastingwetgeving, laat staan efficiënte belastinginning en controle, is nog niet ontwikkeld.
Niet genoeg kan worden benadrukt dat deze omvorming van de maatschappij gepaard gaat met een gigantische strijd om bezit en invloed. Het kapitalisme dat groeit lijkt hier en daar nogal eens op het wilde westen. Met bezit of invloed kan politieke macht verworven worden of omgekeerd kan met politieke macht kan bezit en posities worden verworven.

Specifiek historische cocktail

Vanzelfsprekend is het nationalisme steeds een specifiek historische cocktail; er zijn grote verschillen in aard en wijze, ook in Centraal- en Oost-Europa.
Voor het nationale vertoog wordt gebruik gemaakt van zowel etnische als economische argumentaties. Er wordt gewezen op de onderdrukking of geringe ontplooiingsmogelijkheden van eigen taal en cultuur, op dreigende verdwijning van eigen volk, taal en cultuur (Estland), overname van gebieden door andere culturen en/of geloven (Kosovo). Economisch wordt een uitgebuite of achtergebleven regio voorgespiegeld dat het in eigen beheer veel beter af zou zijn (Kroatië). Of men verwacht na afsplitsing minder te hoeven afdragen voor achtergebleven gebieden, en een betere uitgangspositie voor internationale samenwerking met bijvoorbeeld de EG (Slovenië, Tsjechië).
Toch zijn er ook meer algemene facetten aan te wijzen.

Politiek ideologisch vacuüm

In de Oosteuropese maatschappijen bestaat in zekere zin een politiek-ideologisch vacuüm. Hoewel er een groot aanbod is van nieuwe politieke etiketten zoals liberaal, sociaal-democratisch, groen, christen-democratisch, kunnen maar weinigen zich daar een concreet program bij voorstellen; de veelvuldige splitsingen maken duidelijk dat dit ook voor de partijkaders opgaat.
Een nationaal program geeft de kiezer dan wel een positief perspectief, aansluitend bij al eerder gekende waarden. Bovendien biedt het een collectief perspectief op een moment dat de maatschappij lijkt te versplinteren en de bekende gemeenschap ten onder lijkt te gaan een hyperindividualisering.

Decentralisering

De politieke wil om de centraal geleide produktie en distributie om te vormen naar een door de vrije markt bepaalde produktie en afzet stuit in de Oosteuropese landen op allerlei uitvoeringsproblemen. Er is de neiging de centraal geleide economie centraal geleid te transformeren, maar dit eist te veel vertrouwen, te veel geduld en is schijnbaar tegenstrijdig aan zich zelf. Dit blijkt uit de soms onwillige houding van het veelal incapabele centrale apparaat. En wellicht nog belangrijker: uit het wantrouwen van bevolkingen jegens maatschappijverandering vanuit centra die eertijds onderdrukten en de oude economie tot een fatale stagnatie brachten? Zelfs als ze capabel zouden zijn, hebben de oude centra hun politieke gezag verloren.
De sterke decentralisatie die nu plaats vindt in de vorm van opbouw van onafhankelijke staten is dan ook een noodzakelijk en wellicht gewenst proces vanuit het oogpunt van de opbouw van een maatschappij die gekenmerkt moet worden door privé-bezit en vrije markt. Als belangrijk element kan daar aan worden toegevoegd dat net zoals de internationalistische ideologie faalde, de gevolgen van de rigoureuze arbeidsdeling in een vrije markt catastrofaal zijn voor een regio.

Strijd om bezit

De nationale bewegingen in de Oosteuropese context zijn wat ze lijken: etnische en ideologische bewegingen. Maar dat zijn ze niet alleen. Ze zijn tevens een reactie op aarzelende, trage sociaal-economische hervormingen. In de verschillende gebieden ontstaat de wil dit zelf te doen. Voor een land kan de eis gesteld worden zich het recht toe te eigenen over de grondstoffen en de bijbehorende verwerkende industrie. Het onttrekken van deze en soortgelijke activiteiten aan een centrum kan posities, macht en eventueel persoonlijk bezit opleveren of verzekeren. Er zijn personen en groepen die er belang bij hebben dicht bij het vuur te zitten van privatisering. Te weinig wordt in de huidige analyses naar voren gebracht dat nationale partijen en bewegingen ook instrumenten zijn om zichcollectief staatsbezit toe te eigenen als nationaal bezit en deze eventueel daarna zelf met een eigen apparaat te restitueren en te privatiseren. De individuen die deze bewegingen dragen worden natuurlijk zowel door zeer hooggestemde idealen als door een platte zucht naar eigen gewin gemotiveerd. Het is beter in de eigen hoofdstad dicht bij het vuur van de restitutie en privatisering te zitten dan afhankelijk te zijn van contacten in verafgelegen centra.

Beheersbaarheid

De gigantische strijd om macht en bezit die nu plaatsvindt in Centraal- en Oost-Europa is bijzonder complex doordat het van nationalisme doordrenkt wordt in niet slechts economische, maar ook historische, juridische, etnische en soms zelfs racistische redeneringen en motieven. Dit maakt het als proces moeilijk beheersbaar voor allen die er een rol in spelen. De nationale golf versterkt de bestaande maatschappelijke instabiele verhoudingen door een vertoog dat rechten van minderheden (of meerderheden) niet (daadwerkelijk) erkent. De aanspraken van de nationalisten worden dan ook lang niet altijd meteen erkend, of nieuwe groepen zien in de verschoven krachtsverhoudingen de kans schoon zich tegen 'hun eigen centrum' te gaan verzetten. Deze instabiliteit kan gemakkelijk tot gewelddadige conflicten aanleiding geven en verder escaleren.
Nationale verwantschap, etnische affiniteit, is veelal aanleiding en reden voor een buitenland om zich indirect of direct met bepaalde conflicten te bemoeien. Maar ook hier spelen politiek-economische belangen en militair-strategische motieven mee. Internationale bemoeienis kan een, soms niet gemakkelijk herkenbare, uitermate gevaarlijke factor vormen.

Nationalisme noodzakelijk proces

De nationale golf lijkt een onvermijdelijk, en opgevat als decentraliseringsproces, een noodzakelijk en gewenst proces voor de herstructurering van de socialistische maatschappijen. De gevaren die het nationalistische vertoog realiseert zijn echter groot, op het gebied van de mensenrechten en qua vrede en veiligheid in het algemeen. Het is de toon van het vertoog dat bepaalt of de nationalistische muziek als een mars overkomt.
Met een dergelijke kijk op de huidige golf van nationalisme wordt niet gepleit om elke claim op autonomie, zelfbeschikking en staatssoevereiniteit maar internationaal te erkennen. Een eerste eis die men mag stellen is dat dergelijke zaken vreedzaam en in dialoog met alle betrokkenen tot stand komen. De internationale gemeenschap hoort toe te zien op de rechten van minderheden en de praktijk van uitvoering daarvan, en zich daartoe de internationale rechtsmiddelen te scheppen.

3. De staatsgreep van augustus en het verdwijnen van de Sovjet-Unie

De staatsgreep van augustus 1991 bezegelde het lot van het al vervallen Sovjet-imperium. De poging om een vervolg te realiseren met een Unie van Soevereine Staten werd hierdoor de grond onder de voeten weggeslagen. Elk politiek vertrouwen om in samenwerking maatschappijveranderingen door te voeren ontbrak.
Gorbatsjov treurt hier nog steeds om. Hij achtte een samenwerking op basis van een economisch akkoord, een gemeenschappelijk leger en een onderling gecoördineerde buitenlandse politiek nog mogelijk. Het moment ging echter voorbij (wellicht, zo suggereert hij, om hem van het politiek toneel te kunnen laten verdwijnen) en ook daarna probeerde niemand het wel tot stand gekomen Gemenebest van Soevereine Staten tot een werkelijk leven te wekken.

Apocalyps

De huidige instabiliteit in Centraal-en Oost-Europa brengt vooraanstaande politici tot het schetsen van bijzonder sombere toekomstbeelden. Zoals Gorbatsjov, die samenwerking van de voormalige Sovjet-republieken ook in de huidige periode nog steeds een klemmende noodzaak acht:

> "Maar wanneer het Gemenebest niet werkelijk vorm krijgt, zal er een oorlog van allen tegen allen onststaan; alle grenzen zullen onderwerp van conflict worden; ieders belangen zullen in botsing komen met die van de ander. We zullen worden geconfronteerd met

een uiterst gevaarlijke situatie, die tot een oorlog kan leiden van onvoorstelbare proporties. De symptomen zijn al waarneembaar voor ieder die zijn ogen open heeft." (1)

Ook Jelena Bonner, sprekend op het recente Humanistische Wereldcongres in Amsterdam schetst een apocalyptisch beeld van de gevaren van het nationalisme. Als strijdster voor de mensenrechten wil zij nu steun opwekken voor de rechten van nationaliteiten en minderheden. Daarbij waarschuwt ze het leger van de Russische Federatie niet te vervallen in oude fouten:

"Als we niet snel komen met nieuwe voorstellen om de etnische conflicten aan te pakken, zou de wereld hier wel eens aan ten onder kunnen gaan. (...) De ervaring van de laatste jaren leert dat volkeren die streven naar onafhankelijkheid en zelfbeschikkingsrecht niet te stoppen zijn. Ze willen hun doel bereiken, tegen iedere prijs. (...) Het is hoog tijd dat ze [het Russische leger] gaan inzien dat het verdedigen van bestaande grenzen eenzelfde schending inhoudt als het niet respecteren van grenzen van buitenaf" (2)

Om de conflicten tot oplossing te brengen opteert zij dan voor het onder internationaal toezicht brengen van de conflictgebieden (zoals bij Karabach), waar neutrale staten belast zouden moeten worden om niet alleen het bestaande conflict te beëindigen, maar ook de nieuwe staat te helpen opbouwen.

Administratief of juridisch

Het probleem bij de voorstellen van Gorbatsjov is dat hij achter de feiten aanloopt. Er zijn onvoldoende politiek-ideologische gelijkgezindheid, onvoldoende onderling politiek vertrouwen en onvoldoende belangen waarvan iedereen erkent dat zij het beste door middel van gezamenlijke structuren opgelost kunnen worden. De meeste politici zijn er daarentegen van overtuigd dat er politiek en materieel nu het meeste te halen valt door zich sterk af te zetten tegen het oude centrum. De risico's van onbeheersbaarheid en het risico dat het voorbeeld in eigen land door minderheden zal worden nagevolgd, worden voor lief genomen. De internationale gemeenschap heeft de de-facto situatie al erkend en haar hulpstromen ook zodanig gericht.

Gorbatsjovs opstelling het Gemenebest als integratiekader om dolgedraaide nationalistische processen in te dammen, hoe rationeel en aansprekend wellicht, herinnert aan een administratieve en voluntaristische politiek, die weinig rekening houdt met de aard van de processen en de politieke krachtsverhoudingen van het moment.

Bonner onderkent evenals Gorbatsjov de immens grote gevaren van de golf van nationalisme. Bonner kiest daarop de vlucht voorwaarts en ziet in consequente en hardnekkige verdediging van de rechten van volkeren en minderheden de beste bescherming tegen een escalatie van geweld. Daartoe, zo meent zij, moet het mogelijk worden bestaande grenzen ter discussie te stellen.

Deze inschatting van de grote kracht van nationalistische opvattingen leidt terecht tot de erkenning dat veranderingen noodzakelijk zijn, en dat nieuwe internationale instrumenten geschapen moeten worden. Daartoe veronderstelt ze (in de toekomst) een verregaande internationale consensus tot aan de bereidheid toe een nieuwe staat te helpen opbouwen. Een nogal idealistische juridische benadering.

De stelling van Bonner dat grenzen ter discussie moeten kunnen staan valt te onderschrijven. Het is echter de knuppel in het hoenderhok van het internationaal recht, geschreven door de huidige staten en dus gesteld op het behoud van de status quo.

Afscheiding wordt slechts gelegitimeerd bij een voortdurende ernstige schending van de mensenrechten. Dus een volk, door de loop van de geschiedenis verdeeld over een paar landen, dat er gewoon zin in heeft om zijn eigen identiteit te ontwikkelen, heeft daartoe het recht niet, althans op basis van het huidige internationale recht. Laat staan dat er internationale rechtsinstrumentaria zijn om zo'n proces te begeleiden. Het is zo'n proces dat VN-secretaris-generaal Boutros Ghali als een horror-story voor ogen moet hebben gehad, toen hij op de vredesconferentie over Joegoslavië in Londen waarschuwde tegen de idee dat elke etnische groep en elk volk recht kan laten gelden op een eigen natie-staat. 'Een oncontroleerbare fragmentatie zal het gevolg zijn' zo hield hij zijn gehoor van staatslieden voor.

Samenhangende programma's

De internationaal-juridische benadering zou mooi zijn. Het administratief instellen van een nieuw centrum prachtig. Het veronderstelt echter een hoge mate van stabiliteit in de bestaande verhoudingen, een hoge mate van consensus over de aard en vorm waarin nationale kwesties opgelost moeten worden. Deze stabiliteit en consensus ontbreken vooralsnog.

Gaat het dan om een proces dat gezien de internationale verhoudingen, aan zijn loop moet worden overgelaten en waarbij aan het einde van de strijd de winnaars en verliezers maar geturfd moeten worden?

De gevaren van een op hol geslagen nationalistische golf zijn daarvoor te groot. Maar benaderin-

gen zoals voorgestaan door Gorbatsjov en Bonner kunnen slechts een deel uitmaken van een poging om het proces beheersbaar te houden.
Vooral een politiek-economisch programma is nodig, dat nationale krachten kan verleiden hun culturele en economische eisen te plaatsen in een internationaal kader. Een kader dat kan afdwingen dat respect voor de eigen rechten gepaard gaat met een respect voor de rechten van (andere) minderheden.
Het is een taak van de Oosteuropeanen om zo'n politiek te ontwikkelen die het aantrekkelijk maakt om samen te werken binnen een staat en als staten onderling. Gezien de onrust en mogelijke escalatie die van nationale conflicten uitgaan en die de transformatie van de Oosteuropese maatschappijen in democratische en economische zin in de waagschaal stellen, zou het een prioriteit van het Westen moeten zijn een dergelijke politiek program te bevorderen door landen en krachten die een dergelijke politiek voorstaan te ondersteunen.

Gezien de bestaande crisis in Oost-Europa, gezien de politiek-economische situatie, moet het Westen een continuë en intensieve bemoeienis ontwikkelen met de herstructurering van die maatschappijen.
Grootschalige kredietverlening, en materiële, technische en management-hulp moeten doorgevoerd worden.
Niet alleen om Oost-Europa tot een vrije markt voor het westerse bedrijfsleven te maken, maar ook om te werken aan de opbouw van een sociaal systeen voor de bevolking en hulp bij de catastrofale milieu-situatie. De bevolking moet het vertrouwen krijgen dat de hulp ook hun persoonlijke leven meer zekerheden kan bieden en op termijn tot verbetering van levensstandaard aanleiding kan geven. Met zo'n program mag en moet zeker ook politiek bedreven worden om regionale samenwerking te bevorderen. Het moet consequent in verband gebracht worden met mensenrechten en de rechten van nationale en etnische minderheden.

GEDICHTEN

Asahan Aidit

Ik gedenk Minke
Ik heb geen honger meer
In het land van jassen en schoenen
Ik zit helemaal vol
Voel mezelf klein en leeg

Naderbij
Hoe meer de jaarwisseling nadert
Hoe meer dit land wordt opgejaagd
Terwijl toch een jaar extra precies berekend
Weer een mogelijkheid betekent
Verlangen maakt deze voeten het klimmen licht

Klein voorval in Amsterdam
De mensen trekken van binnen naar buiten
Om weer naar binnen te gaan
Voor variatie, voor verandering

Tafels babbelen
Glazen schuimen
Kopjes dampen

Hier wordt opgesoupeerd
Wat gister werd uitgekeerd
Voldaan blij vrij

Via de popo van de serveerster
Vis ik mijn woorden
Van beide genietend
Voor toegang achter aansluiten graag
Aan het eind van de week
die wacht op begin en einde
van weer een volgende week

Het voorval is klein
Maar zeker heeft het zin
Ik ben van vrijheid dronken

vertaling: Cora Ella Bouwman

Indonesië

Verkiezingen – mensenrechten – internationale machtspatronen

Joop Morriën

BUITENLAND

Het is al weer een paar maanden geleden dat in Indonesië algemene verkiezingen werden gehouden. De uitslag was geen verrassing: de partij van het leger en de ambtenaren, Golkar, behield de absolute meerderheid. Het ging niet alleen om zetels voor het parlement, maar ook voor de provinciale raden en gemeenteraden in de grote steden. In al deze vertegenwoordigende lichamen was, zoals gebruikelijk sinds president-generaal Suharto aan de macht is, twintig procent van de zetels al bij voorbaat bestemd voor hoge militairen. Zij worden door Suharto, die de gehele gang zaken rondom de verkiezingen nauwlettend in het oog hield, benoemd. De kandidaten van de drie deelnemende partijen, naast Golkar de Islamitisch getinte PPP en de nationalistisch getinte PDI, hadden tevoren een scherp onderzoek naar hun politieke verleden en heden moeten ondergaan.

Golkar was bij deze verkiezingen politiek en propagandistisch in alle opzichten bevoordeeld. Zij beschikte over ruime financiele middelen (50 miljard rupiah), kwam het meest uitgebreid op de televisie en radio, en had als enige toestemming voor activiteiten in de dessa's op het platteland. Een oppositiegroepering, bekend onder de naam "de petitie 50", sprak over een "gecastreerde democratie" en een woordvoerder vergeleek de politieke partijen met bonsaiboompjes: "ze mogen mooi en groen zijn, maar hebben geen gelegenheid te groeien". De verkiezingscampagne van vier weken was aan allerlei beperkende bepalingen gebonden. Zo gold een verbod voor massa-demonstraties, dat echter in enkele grote steden werd doorbroken. Vooral de PDI, die in Guruh Sukarnoputra, zoon van de vroegere president Sukarno, een aansprekende kandidaat had, trok jonge mensen. PDI en PPP sneden openlijk thema's aan als de corruptie en de groeiende kloof tussen rijk en arm, en zo ontstond er ondanks de strenge reglementering toch wat meer ruimte dan bij de verkiezingen van 1987.

Het resultaat was een bij voorbaat uitgemaakte zaak; de marges in de uitslag zijn echter interessant. Golkar liep terug van 73 naar 67 procent, terwijl de PPP steeg van 16 naar 17,7 en de PDI van 11 naar 15,3 procent. In zetelaantal ging Golkar terug van 299 naar 282, de PPP vooruit van 61 naar 62 en de PDI van 40 naar 56. Er is sprake van een groeiend onbehagen. Evenals in andere landen in Azië hebben er de afgelopen decennia economisch-maatschappelijke ontwikkelingen plaatsgevonden die verandering van de politiek-institutionele instellingen noodzakelijk en onontkoombaar maken. In Indonesië bevindt de ABRI (Angkatan Bersendjata Republik Indonesia – het Indonesische leger) zich nog altijd in het centrum van de macht. Generaals als Moerdani (minister van Defensie), Rudini (minister van Binnenlandse Zaken), Moerdiono (woordvoerder van Suharto), Try Sutrisno (bevelhebber van de strijdkrachten) en anderen verschijnen regelmatig prominent in de media met uitspraken over nationale en internationale politiek en over de rol van de strijdkrachten.

Opmerkelijk is dat een aantal hoogleraren zich in het openbaar tegen de benoeming van militairen in het parlement heeft gekeerd of het aantal te benoemen militairen flink wil verminderen. Ook bij een enkeling in militaire kring zelf valt te beluisteren, dat de strijdkachten een "neutrale positie" dienen in te nemen. Suharto heeft inmiddels bij een drietal gelegenheden al verklaard,

dat de strijdkrachten in het parlement en de MPR vertegenwoordigd dienen te zijn. Op 9 augustus nog tegen de militairen die in het nieuwe parlement worden benoemd. Eerder zei hij, dat de strijdkrachten aan de "maatschappelijke discussie moeten deelnemen, omdat zij anders gaan schieten." Zij die zich tegen die positie keren "kennen de geschiedenis niet".

President en vice-president

In de militaire top wordt nu vooral uitgekeken naar maart 1993, als de MPR (het raadgevend volkscongres) een president voor een nieuwe termijn gaat aanwijzen. De MPR bestaat uit 1000 leden, enwel de 500 leden van het parlement en 500 benoemd via de plaatselijke raden. Zij komt maar één keer in de vijf jaar bijeen – voor het aanwijzen van een president en vice-president en het vaststellen van GBHN (Garis Besar Haluan Negara = de grote lijnen van ontwikkeling van de staat). Suharto heeft door de samenstelling van de MPR zijn herbenoeming in eigen hand, maar heeft nog altijd niet duidelijk gemaakt of hij een zesde termijn nastreeft. Vooralsnog gaat men ervan uit dat hij wil aanblijven en dan zeker niet zal toelaten dat tegenkandidaten zullen worden gesteld.
Bij aanblijven van Suharto krijgt dit keer de positie van vice-president bijzonder gewicht. Suharto is ook altijd degeen die bepaalt wie vice-president wordt. In het geruchtencircuit gold bevelhebber Try Sutrisno lange tijd als sterke kanshebber, maar na zijn onbeheerste en ondiplomatieke optreden in verband met het bloedbad op Oost-Timor raakte hij bij Suharto uit de gratie. Minister van Defensie Moerdani (katholiek en daardoor geen kanshebber) zou als "koningsmaker" echter vasthouden aan Sutrisno. De vraag is of Suharto tijdens zijn zesde termijn tussentijds zal aftreden of tot het eind toe aanblijft en de benoeming van een nieuwe president over vijf jaar aan de MPR wil overlaten. Er zijn zeker generaals met ambities, maar geen heeft zich nog als een alternatief voor Suharto willen of durven opwerpen. Het is tekenend, dat er bij alle interne strubbelingen en touwtrekkerij dus van wordt uitgegaan dat een vice-president en een volgende president weer generaals dienen te zijn. De enige burgerpoliticus wiens naam wel eens wordt genoemd voor het vice –presidentschap is de minister van Technologie, Habibie. Hij is voorzitter van de ICMI, een twee jaar geleden opgerichte Associatie van Islamitische Intellectuelen. Zijn gezondheid is evenwel niet al te best.
De Islam wordt in toenemende mate een politieke factor en de Associatie geniet de sympathie van Suharto. De PPP heeft zich inmiddels voor het koppel Suharto en Sutrisno uitgesproken. Maar de invloedrijke Nahdatul Ulama, met 20 tot 30 miljoen leden de grootste sociaal-maatschappelijke Islamorganisatie, toont geen speciale voorkeur. Haar voorzitter Abdurrachman Wahib weigerde tijdens de verkiezingen een stemadvies te geven. Hij is voorstander van een scheiding tussen staat en godsdienst, en verklaarde onlangs dat de "nieuwe orde", zoals de periode Suharto wordt aangeduid, aan verandering toe is.
De discussie in de MPR over de "grote lijn" zal moeten gaan over de "opbouw op lange termijn". Indonesië is als lage-lonenland, waar belangenorganisaties als de vakbeweging niet worden toegelaten, aantrekkelijk voor buitenlandse investeerders. Zij beklagen zich echter over de corruptie en de bureaucratie. Voor de toekomstige ontwikkeling is ook het energievraagstuk van groot belang; er zijn plannen voor atoomcentrales.

Indonesische schuldenlast

Op 16 en 17 juli werd in Parijs onder leiding van de Wereldbank een conferentie gehouden van de geldschieters van Indonesië, de CGI (Consultatieve Groep voor Indonesië). Zij kwam in de plaats van de jaarlijkse Iggi-conferenties, die vanaf 1967 altijd in Nederland onder leiding van de Nederlandse minister van Ontwikkelingssamenwerking hebben plaatsgevonden. De Indonesische deelnemers waren enigszins gespannen; niet dat zij twijfelden aan de toezegging van opnieuw een miljardenbedrag, maar de Wereldbank is strikter in zijn economische voorwaarden en minder bereid als compromiszoekend scheidsrechter op treden bij meningsverschillen. De Wereldbank als grootste geldschieter beschouwt de economische ontwikkeling in Indonesië tot nu toe als een succesverhaal dat toch ook enige reden tot bezorgdheid gaat geven. In het jaarlijks rapport van de bank wordt weliswaar gezegd dat in 2000 het gemiddeld inkomen in Indonesië tot 1000 dollar kan zijn gestegen, maar tevens worden onzekere factoren aangegeven: de schuldenlast wordt te hoog, de olie–inkomsten drogen na 2000 op, de infrastructuur blijft onderontwikkeld en er wordt te weinig aandacht besteed aan onderwijs en medische zorg.
De geldschieters beloofden Indonesië voor het jaar 1992-93 ongeveer hetzelfde bedrag als vorig jaar, namelijk bijna vijf miljard dollar, ruwweg 8 miljard gulden. De voornaamste geldschieters zijn (in dollars) : Wereldbank 1600; Japan 1320; Asian Development Bank 1219; Frankrijk 176.9; Duitsland 135,5; Verenigde Staten 94,0.
In Indonesië klinkt in toenemende mate de vrees, dat rente en aflossing van de leningen een te zware belasting voor de economie gaan vormen.

Indonesië behoort reeds tot de hoogste schuldenlanden in de wereld met een bedrag van 70 à 80 miljard dollar. Indonesische economen wijzen erop, dat de leningen tot de voornaamste bron voor economische ontwikkeling zijn geworden en niet langer als een aanvullend bestanddeel worden beschouwd. De debt service ratio – het bedrag van de exportopbrengst dat voor afbetalingen moet worden gebruikt – is reeds ver boven de 20 procent gestegen die economen nog als aanvaardbaar beschouwen. Volgens sommige schattingen bedraagt zij in Indonesië al meer dan 30 procent. Prof. dr. Sadli, adviseur van de Asian Development Bank, waarschuwde dat de economische ontwikkeling zal stagneren door de terugbetaling van de schulden. In het weekblad Tempo zei hij, dat de nieuwe leningen geen groei meer zullen kunnen brengen. "Voor het terugbetalen van de schulden gebruiken wij het geld van de nieuwe leningen. Terwijl het betalen van de rente uit de opbrengst van de olie gebeurt. Voor de economische ontwikkeling, voor de opbouw dus, moet de belasting worden verhoogd en het salaris van de ambtenaren laaggehouden". De Wereldbank zelf schat, dat Indonesië tussen 1996 en 2001 per jaar aan leningen en rente een bedrag van 15,4 miljard dollar moet aflossen!
De verhuizing van de conferentie naar Parijs verloste de Indonesische delegatieleden niet van een demonstratieve picketline, zoals die altijd in Den Haag werd gehouden. Zij kreeg nu zelfs een internationaler karakter met de komst van twee bussen Oosttimorezen uit Portugal en vertegenwoordigers uit Duitsland, Groot-Brittannië en de VS. De eisen waren duidelijk: vrijlating politieke gevangenen, eerbiediging mensenrechten, vrijheid van organisatie, zelfbeschikking voor Oost-Timor en geen financiële steun. Blijkens een verslag in Tempo wilden enkele conferentiedeelnemers de mensenrechten tijdens de conferentie ter sprake brengen. De vice-voorzitter van de Wereldbank, Gautam S. Kaji, die als voorzitter van de conferentie optrad, weigerde dit. "De CGI is een economisch en geen politiek forum", aldus Gautam. Na afloop betreurde de Franse minister Georges Kiejman tijdens een ontbijt met de Indonesische delegatieleider Prawiro, dat "dit grote land, waarvan het economische beeld zo positief is, zo een slecht politiek beeld biedt". Indonesië was er nog niet in geslaagd zijn democratie te ontwikkelen, aldus Kiejman.

Van den Broek ontspannen bij Suharto

Het bleven, zoals in zoveel gevallen, slechts woorden, maar het lijkt toch meer dan minister van Van den Broek van Buitenlandse Zaken tijdens zijn recente Indonesiëreis in het openbaar heeft gedaan. Van den Broek arriveerde 16 juli in Jakarta. Voor zijn vertrek hadden de Kamerfracties van PvdA, Groen Links, D'66 en de VVD (het CDA wilde niet meedoen) de minister gevraagd om de mensenrechtenkwestie in Jakarta aan de orde te stellen en vooral op het verschil in strafmaat te wijzen voor de gearresteerde, vreedzame Oosttimorese demonstranten en de militairen, die zich aan het bloedbad hebben schuldig gemaakt. De minister sprak met zijn collega Ali Alatas en werd kort voor zijn terugreis ontvangen door president Suharto. Het gesprek met de president verliep "uiterst vriendelijk en ontspannen", aldus Van den Broek; Nederland wenste "op verschillend gebied de samenwerking uit te breiden". De minister had tegenover Suharto gezegd, dat "onze belangstelling voor Oost-Timor voortkomt uit oprechte bezorgdheid, die we echter ook bij de Indonesische overheid terug zien, gezien de maatregelen die zij heeft genomen om herhaling van een dergelijke tragedie in de toekomst te voorkomen". Hoe is het echter met de politieke gevangenen en het recht op zelfbeschikking voor Oost-Timor? Suharto herhaalde nog eens, dat de ontwikkelingsrelatie met Nederland was verbroken, omdat het kabinet en vooral minister Pronk steeds een verbinding legden tussen die hulp en de mensenrechten. Zakelijke relaties waren nog altijd welkom. De beeldvorming van de reis werd dan ook bepaald door Van den Broeks uitlatingen, dat het bedrijfsleven volop zaken kan blijven doen. Nederland is de grootste Europese investeerder in Indonesië.

Eeuw van de Pacific

De machtsveranderingen die zich in mondiaal opzicht voltrekken, raken ook het gebied van de Stille Oceaan. Al vaker is gesuggereerd, dat de 21ste eeuw de eeuw van de Azië-Pacific regio zal worden. In en rond de Stille Oceaan liggen machtscentra als de Verenigde Staten, de Chinese Volksrepubliek, Japan en Rusland, en zonder twijfel kan Indonesië ook tot de in potentie sterkere staten worden gerekend. Er vinden snelle economische en maatschappelijke ontwikkelingen plaats, tegelijkertijd zijn er onzekerheden. Anders dan in Europa met bijvoorbeeld de CVSE, heeft de Azië-Pacific regio geen overlegstructuur, waarin alle landen betrokken zijn. Wel is er de ASEAN (Associatie van staten van Zuidoost-Azië), waartoe Indonesië, de Philippijnen, Thailand, Maleisië, Singapore en Brunei behoren en waar Papoea Nieuw-Guinea, Vietnam en Laos als waarnemers zijn toegelaten. Om de drie jaar is er een topconferentie van staatshoofden en jaarlijks een conferentie van de ministers van Buitenlandse

Zaken. In het slotcommuniqué van de ministersconferentie, die van 21-26 juli in Manilla werd gehouden, heet het dat het einde van de koude oorlog "een diepe invloed" heeft wat betreft "nieuwe strategische onzekerheden en nieuwe mogelijkheden".
De ministers van Buitenlandse Zaken van de Chinese Volksrepubliek (Qian Qichen), van Rusland (Andrei V. Kozyrev) en van de Verenigde Staten (James Baker) waren eveneens in Manilla voor multilateraal en bilateraal overleg. Opvallend mag zeker de aanwezigheid van Kozyrev worden genoemd. Na het uiteenvallen van de Sowjet-Unie en de onafhankelijkheid van de Aziatische staten uit de voormalige Unie, blijft ook Rusland zich niet alleen als een Europese, maar ook als een Aziatische mogendheid beschouwen. Tegenover een redacteur van de International Herald Tribune antwoordde Kozyrev op de vraag, waarom Rusland nauwere banden met Oost-Azië wil:
"Tweederde van ons territorium ligt in Azië en we hebben een lange kustlijn aan de Stille Oceaan (Pacific). We willen onze gebieden in het Verre Oosten openstellen voor handel met en investeringen uit de dynamische economieën van de Azië-Pacific regio. Als gevolg van de buitensporige bewapening en van de psychologie zich belegerd te voelen in het vroegere communistische Sowjet-systeem in Rusland, was onze Verre Oosten regio voor de buitenwereld gesloten en waren onze economische belangen zeer sterk op Europa gericht. Onze economische hervormingen moeten ook verbonden worden met de integratieprocessen in het Pacific-gebied. We willen geen marktgerichte economie van een gesloten type bouwen. We willen het openstellen voor het gebied, waartoe wij behoren."
Jeltsin zal in september een bezoek brengen aan Japan, maar Kozyrev wilde zich niet wagen aan een voorspelling over een eventueel resultaat. Wel antwoordde hij op de vraag, dat een aantal Aziatische autoriteiten China als een potentiële militaire bedreiging zien en zich kritisch uitlaten over Russische verkopen van technisch hoogwaardige gevechtsvliegtuigen en andere wapens aan China:
"Wij bieden militaire samenwerking aan en verkopen op een commerciële basis aan ieder land in de regio, met uitzondering van Noord-Korea. Wij willen verkopen aan landen die niet betrokken zijn bij agressie of onder sancties van de Verenigde Naties vallen, als tenminste het machtsevenwicht in de regio niet teveel wordt verstoord. Ik denk niet dat de verkoop van conventionele wapens de simpele waarheid kan veranderen, dat China de grootste mogendheid is in dit gebied".

ASEAN en de EG

De aanwezigheid van Qian Quichen was niet alleen van belang vanwege de algemene discussie over de situatie in de Pacific, maar vooral ook om de meningsverschillen inzake de Spratly eilandjes in de Zuidchinese Zee. Sinds er rijke olievoorraden zijn aangetroffen, maken zes landen aanspraak op enkele of alle eilandjes: China, Vietnam, Taiwan en de ASEAN-landen Maleisië, Filippijnen en Brunei. China meent de oudste rechten te hebben en schiep voor enkele eilandjes een voldongen feit door recht van exploitatie te verlenen aan een Amerikaanse oliemaatschappij.
De ASEAN-ministers drongen in een speciale verklaring aan op terughoudendheid van de zes staten en op een dialoog om de spanning te verminderen. De Indonesische minister Alatas zei dat het een "regionaal conflict" betreft en dat er geen noodzaak bestaat de Verenigde Naties erbij te betrekken.
In het slotcommuniqué werd een passage gewijd aan het milieu en de mensenrechten, die typerend is voor de opvatting van een aantal Aziatische landen, waaronder Indonesië. "Mensenrechten worden, terwijl zij universeel van karakter zijn, bepaald door de verschillen in cultuur en geschiedenis van en de sociaal-economische omstandigheden in ieder land." De toepassing ligt binnen de bevoegdheid en de verantwoordelijkheden van ieder land; "milieu en zorg om de mensenrechten mogen niet als voorwaarden worden gesteld tot het verlenen van economische steun."
In Manilla verklaarde echter de Europese Gemeenschap, die eveneens met een delegatie aanwezig was, zich vanwege het bloedbad op Oost-Timor niet bereid onderhandelingen te beginnen over een handels- en samenwerkingsovereenkomst met de ASEAN. Het betreft een overeenkomst uit 1980, die om de vijf jaar automatisch wordt verlengd. Deze keer moest zij echter opnieuw worden getekend, omdat een aantal nieuwe bepalingen zijn opgenomen. Portugal wil ook een passage over de noodzaak van eerbiediging van de mensenrechten opnemen.
In Brussel had op 20 juli de Portugese minister van Buitenlandse Zaken, Joao de Deus Pinhero, een opsomming van de Indonesische wreedheden gegeven. Hij wees erop, dat Oosttimorezen die vreedzaam hadden gedemonstreerd, tot langdurige gevangenisstraffen zijn veroordeeld; de Indonesische militairen, die verantwoording droegen voor het bloedbad, kregen slechts lichte straffen. Een EG-woordvoerder verklaarde, dat het doodstil was na de woorden van de Portugese minister. De vraag is of de overeenkomst zal worden getekend zolang de politieke gevangenen

niet vrij zijn. Op 26 juli zette de EG-delegatie in Manilla, bestaande uit de ministers Hurd en Matutes en de Portugees Baroso, het standpunt van de EG uiteen. Baroso zei later tegenover de pers, dat het niet om een geschil tussen Portugal en Indonesië ging, zoals de Indonesische minister Alatas beweerde, maar om een kwestie tussen de EG en Indonesië.

Niet-gebonden landen

Indonesië blijft door het bloedbad op Oost-Timor internationaal negatief in beeld, al laat de internationale gemeenschap na het Oosttimorese volk daadwerkelijk hulp te verlenen. Indonesië hoopt zijn aanzien weer enigszins op te vijzelen met de conferentie van niet-gebonden landen, die van 1 tot 6 september in Jakarta wordt gehouden. Kosten noch moeite worden gespaard om de conferentie in pracht en praal te zetten. Suharto zond 19 speciale afgezanten over de wereld voor het overbrengen van uitnodigingen, en verwacht wordt dat tientallen staatshoofden van de 105 ledenlanden naar Jakarta zullen komen. Suharto heeft jarenlang zijn best gedaan om voorzitter te worden, maar de kwestie Oost-Timor was steeds een struikelblok. Nu de beweging in een impasse verkeert en het geen sinecure is het verscheurde Joegoslavië als voorzitter op te volgen, kreeg Indonesië een kans.

De beweging van niet-gebonden landen kwam tot stand tijdens de koude oorlog en haar naam gold als een symbool van ongebondenheid tegenover de supermachten Sowjet-Unie en Verenigde Staten. Tegelijkertijd werden aspiraties inzake anti-kolonialisme, onafhankelijkheid en economische ontwikkeling verwoord en nagestreefd. Nu er geen "Oost-West"tegenstelling meer bestaat, menen sommige landen dat de beweging van minder betekenis is geworden. De ongelijkheid tussen industrieel ontwikkelde en vroegere koloniale landen bestaat echter nog. Belangrijke problemen als duurzame vrede, mensenrechten, economische ontwikkeling en bestrijding van de armoede, zijn niet opgelost. Dat de problematiek niet eenvoudig ligt, blijkt al uit het feit, dat talrijke niet-gebonden landen worden geregeerd door autoritaire regiems, die zelf de meest elementaire rechten schenden. Sommige landen staan in regionale conflicten tegenover elkaar en de weerslag daarvan zal wellicht in Jakarta worden gehoord. Indonesië wil de aandacht vooral concentreren op economische vraagstukken en op de reorganisatie van de Verenigde Naties, waar de niet-gebonden landen meer stem moeten krijgen (bijvoorbeeld in de Veiligheidsraad).

Jakarta wil in ieder geval alle berichtgeving naar eigen hand zetten. De Indonesische procureur-generaal, Singih, liet al weten dat zijn bureau nog eens extra een zwarte lijst controleert van mensen die in zijn land ongewenst zijn. Op die manier wil hij ongewenste demonstraties en acties voorkomen. Buitenlandse journalisten die de conferentie willen bijwonen, moeten zich laten screenen door de ministeries van Voorlichting, Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, de veiligheidsdienst en het inlichtingenapparaat van de procureur-generaal. De journalisten die geen toestemming krijgen de conferentie bij te wonen, staan op een lijst met 17000 personen, Indonesiërs en buitenlanders, die om politieke en veiligheidsredenen, het land niet in of uit mogen.

Zuidafrikaanse communisten zoeken nieuwe wegen

Bart Luirink

BUITENLAND

'Zuid-Afrika blijft uniek: na de ontmanteling van apartheid bestaat er een communistische partij die groeit'. Het is de *running gag* waarmee de Zuidafrikaanse cabaretier Pieter Dirk Uys zijn publiek na de legalisering van de partij in 1990 vermaakte.
Inmiddels lijkt aan die kortstondige bovengrondse bloeiperiode een einde gekomen. De Zuidafrikaanse Communistische Partij (SACP) zoekt op haar congressen wanhopig naar een eigen profiel. Maar in de praktijk zitten de leden tot over hun oren in het ANC-werk.
Stond de scheiding van ANC en SACP na de afschaffing van apartheid en de formulering van een democratische grondwet in de visie van de SACP-ers tot voor kort vast, nu ontluikt voorzichtig het debat over opheffing van de partij, en blijvend opgaan in het ANC. Want wat is straks eigenlijk nog het verschil tussen een democratisch- socialistische SACP en een sociaal-democratisch ANC?

Vijand van de vijand

De legalisering van de SACP op 2 februari 1990 was, zo mogelijk, een nog grotere verrassing dan die van het ANC en enkele tientallen andere oppositiegroeperingen.
In de ogen van het blanke minderheidsbewind immers was de partij het brein achter alle staatsgevaarlijke activiteit. In de apartheidspropaganda heette de SACP-secretaris een KGB-kolonel en ANC-leider Mandela een marionet van Moskou. Niet het verlangen naar democratie en gelijkheid maar de vestiging van een communistische dictatuur was het doel waarnaar de in een alliantie verbonden SACP en ANC streefden, zo beweerde een eindeloze stroom door Pretoria uitgebrachte publicaties.
Elke demonstratie, elke staking, elke petitie en bomaanslag zou door Moskou geïnspireerd zijn. Talloos ook zijn de geschriften waarin gespeculeerd wordt over de oververtegenwoordiging van partijleden in het ANC-bestuur.
Het is niet in het minst aan deze paranoïa te danken dat de ondergrondse Zuidafrikaanse Communistische Partij onder de zwarte bevolking een aanzienlijke populariteit genoot.
Zoals in de voormalige Sovjet-Unie de *American way of life* ten gevolge van de onophoudelijke staatspropaganda daartegen de warme sympathie van velen genoot, zo ook koesterden de Zuidafrikaanse communisten zich in een aanhang onder de zwarten die in de vijand van hun vijand een oprechte vriend meenden te herkennen.
Curieus genoeg ontbrak de partij op de onlangs vrijgegeven lijst van door de CPSU gesteunde zusterorganisaties. Maar dat zegt waarschijnlijk meer over de betrouwbaarheid van het gerucht-makende document dan over de politieke en financiële relatie tussen beide partijen.
Een intensere verstandhouding is namelijk nauwelijks denkbaar. Blind volgden de in de illegaliteit gedreven kameraden de strapatsen van de Sovjet-grootmacht. Het neerslaan van de opstand in Warschau, de bezetting van Praag, de oorlog in Afghanistan, het 'dissidentenvraagstuk', het kon de SACP niet gek genoeg zijn of men zag er aanleiding in tot het uitbrengen van een nieuwe verklaring, bol van loftuitingen op het gedrag van de zusterpartij.
Ook het ANC wist een zeker enthousiasme voor de gruwelijkheden waaraan de Russische partij zich in de afgelopen decennia schuldig maakte,

moeilijk te verbergen, maar onthield zich van officile solidariteitsverklaringen. Het betrof hier immers 'de binnenlandse aangelegenheden' van zijn grootste sponsor.
Niet in het minst dankzij de hartelijke betrekkingen tussen SACP en CPSU werd de gewapende vleugel van het ANC tientallen jaren vrijwel volledig door de Sovjet-Unie en haar satelietstaten gefinancierd, ondergingen talloze commandanten een militaire opleiding in Oost-Europa, herstelden ex-politieke gevangenen in Russische kuuroorden van hun op Robben Eiland toegebrachte mentale en fysieke beschadigingen en studeerden honderden gevluchte Zuidafrikanen aan de Loemoemba Universiteit en in de voormalige DDR.
De prijs die de bevrijdingsbeweging voor dit proletarisch internationalisme betaalde, was kritiekloze gehoorzaamheid aan de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie, of althans een consistente zwijgzaamheid erover.

Non-racialisme

In bovenstaande terminologie zou de Zuidafrikaanse Communistische Partij weggezet kunnen worden in de inmiddels onteerde galerij van rode glorie.
Maar dat doet, alle bovenstaande feiten ten spijt, geen recht aan de bijdrage die leden van die partij geleverd hebben en leveren aan de strijd tegen het apartheidssysteem, de doorstane ontberingen en, niet in de laatste plaats, aan de versterking van het ANC als zeer brede en niet-ideologisch bepaalde coalitie die zich simpelweg inzet voor de bevrijding van apartheid. Het is bovendien de verdienste van de partij dat zij al sinds de jaren vijftig, toen ANC-jeugdleiders als Nelson Mandela en Oliver Tambo hun verzet tegen een bondgenootschap met de communisten opgaven, de bevrijdingsbeweging een aantal blanke activisten leverde – leden van de partij wier voorouders veelal in de jaren twintig en dertig uit Europa geëmigreerd waren. Daarmee kreeg het non-racialisme, de overtuiging dat de strijd tegen de apartheid niet domweg een strijd tegen de blanken was, in de totdantoe exclusief zwarte bevrijdingsorganisatie een kans. Dat non-raciale principe legde het ANC vast in zijn in 1955 opgestelde en inmiddels legendarische 'Handvest van de Vrijheid'. Het is, met andere woorden, in hoge mate aan de SACP te danken dat het ANC de haat tegen het apartheidssysteem kanaliseerde in een politiek perspectiefvol programma. Inmiddels heeft dat programma wortel geschoten onder grote delen van de Zuidafrikaanse bevolking. Het is mede de verklaring voor het in de afgelopen decennia vrijwel volledig ontbreken van door blinde woede ingegeven geweld tegen de blanken. Zo wil de ironie dat deze bevolkingsgroep zijn relatieve veiligheid in zekere zin aan het ANC te danken heeft. Tot welke ongerichte explosies van anti-blankgeweld zwarte woede en frustratie kunnen leiden, hebben de recente rellen in Los Angeles nog eens aangetoond.

De SACP ging ondergronds in 1950 na de invoering van de anti-communismewet. De ervaringen die de partij in deze jaren met de illegaliteit opdeed, zouden het ANC van pas komen nadat nieuwe wetgeving ook de leiding van deze organisatie deels ondergronds en in ballingschap dreef en deels tot Robben Eiland veroordeelde. Nadien speelden partijleden een sleutelrol bij de creatie van 'Umkhonto we Sizwe' (de Speer van de Natie), de gewapende vleugel van het ANC, de inrichting van de opvangkampen voor de duizenden jonge Zuidafrikanen die na de opstand in Soweto in 1976 hun land moesten verlaten, de ondergrondse vakbeweging SACTU (South African Congress of Trade Unions) en Radio Freedom, 'de stem van het ANC'. En inderdaad: een aanzienlijk aantal leden van de partij maakte deel uit van het Nationale Uitvoerende Comité (NEC) van het ANC-in-ballingschap. Er valt veel te zeggen voor de stelling dat leden van de partij een groot aandeel hebben gehad in het doen overleven van het ANC in de periode tussen zijn verbanning in 1961 en de opstand in Soweto, die na de jarenlange politieke windstilte en frustratie een nieuwe fase in de strijd tegen de apartheid inluidde.

Simplificatie

In het onlangs verschenen 'Comrades against Apartheid', een studie naar de rol van de SACP tussen 1960 en 1990 van de hand van Stephen Ellis, directeur van het Afrika Studie Centrum in Leiden en oud-hoofdredacteur van het in Londen verschijnende 'Africa Confidential' en Sipho Sechaba, een pseudoniem voor een voormalig partijlid, worden alle bovenstaande verdiensten van de SACP geplaatst in het streven om, op instructie van de CPSU, de controle over het ANC te bemachtigen. Dat streven zou, volgens de auteurs, bij herhaling op weinig zachtzinnige wijze kracht zijn bijgezet. Onder verantwoordelijkheid van het voormalige hoofd van de veiligheidsdienst van het ANC en tevens partijlid, Mzwai Piliso, zouden leden van de bevrijdingsbeweging die zich tegen de 'communistische machtsovername' en/of tegen de handelwijze van communistische ANC-bestuurders verzetten, geïnterneerd en gefolterd zijn, soms zelfs tot de dood erop volgde. Het zou aan communistische

intriges te wijten zijn dat het huidige hoofd van het Departement voor Informatie en Publiciteit van het ANC, Pallo Jordan, in 1985 (?) enkele maanden werd opgesloten op verdenking van betrokkenheid bij de fatale bomaanslag op Ruth First, prominent partijlid en echtgenote van SACP-secretaris Joe Slovo. Jordan zou zijn vrijgekomen na een interventie van de niet-partijgebonden ANC-president Oliver Tambo.
Los van het niet onaanzienlijke aantal feitelijke onjuistheden in het boek – Piliso werd in 1985 uit zijn functie ontheven, mede op aandringen van partijleden, waarna andere partijleden schoon schip maakten met de schending van mensenrechten in de ANC-gevangenissen; Jordan was niet het slachtoffer van een 'communistische intrige', hij werd juist vrijgelaten na een interventie van SACP-bestuurders – kan de conspiratieve benadering van het bondgenootschap tussen partij en bevrijdingsbeweging, die de auteurs aanhangen, als een simplificatie van jewelste worden beschouwd. Hoezeer zij zich ook distantiëren van de apartheidspolitiek en zich bij herhaling met de strijd ertegen engageren, uiteindelijk verschilt de door hen gekozen benadering geen centimeter van de jarenlang door Pretoria beleden propaganda.
Nu valt dat de auteurs op zichzelf niet aan te rekenen, men kan ook niet uitsluiten dat de apartheidspolitici hun praktijken een enkele keer verdedigd hebben met argumenten die op zichzelf niet onjuist zijn. Bovendien moet je wel sterk in je schoenen staan om te bewijzen dat de rol die de SACP in de strijd tegen de apartheid en in het bondgenootschap met het ANC heeft gespeeld, met alle Stalinistische retoriek de publicaties van die partij eigen, zich wezenlijk onderscheidt van de vanuit Moskou geregisseerde machtspolitiek waaraan zoveel zusterpartijen zich in vergelijkbare situaties hebben schuldig gemaakt.
Zo een verdediging van de SACP trotseert bovendien de tijdgeest, die, om meer dan begrijpelijke redenen, weinig ruimte voor nuances laat bij de beoordeling van de handelwijze van de communistische partijen.

ANC en SACP

Toch dwingt de feitelijke geschiedenis van de SACP en het bondgenootschap tot een genuanceerder oordeel dan doorgaans over de partij geveld wordt.
Zo leidt de wetenschap dat partijleden op de historische conferentie van het ANC in Morogoro (Tanzania) in 1976 (?) sterk uiteenlopende standpunten verkondigden over de vraag of de bevrijdingsbeweging het lidmaatschap tevens zou moeten open stellen voor blanken *) tot de conclusie dat in kernkwesties niet altijd, gemeenschappelijk voorbereide partijstandpunten werden ingenomen. Ook vandaag de dag lopen de meningsverschillen over de te volgens koers in het uiterst gecompliceerde overgangsproces in Zuid-Afrika dwars door SACP en ANC heen. Voorstanders van een meer concessiegezinde opstelling vindt men ook in de gelederen van de communistische partij. De debatten over de noodzaak van een meerpartijendemocratie, de onmogelijkheid van nationalisaties op grote schaal, de interne democratie in het ANC en de positie van vrouwen zijn veelal door SACP'ers aangezwengeld. Omgekeerd treft men in het ANC voorstanders van een hardere, compromisloze opstelling tegenover de heersende Nationale Partij, die niet tot de SACP behoren.
Het is waar dat partijleden in de jaren van ballingschap een groot aantal sleutelposities in het ANC hebben ingenomen, of dat ANC-ers op sleutelposities zich regelmatig bij de partij aansloten. Natuurlijk leverde dat de SACP invloed en controle op, maar het leidde tegelijkertijd tot een ernstige verzwakking van de partij-organisatie zelf.
Ook de, overigens zorgvuldig geheim gehouden, aanvaringen met Moskou weerspreken de suggestie dat de SACP zich zonder uitzondering voor het grootmachtspolitieke spel van de Sovjetpartij heeft laten gebruiken. Vooral in de jaren tachtig ontstond daar onder de bij het internationale werk van de CPSU betrokken functionarissen en wetenschappers, een lichte sympathie voor het principe van de 'gescheiden ontwikkeling' – een eufemisme voor apartheid – en nam de belangstelling voor het ontwikkelen van diplomatieke en zakelijke relaties met het minderheidsbewind toe.
Er gaapt al met al dus nogal een kloof tussen de orthodox-leninistische toonzetting van het tot enkele jaren terug vanuit Londen gedirigeerde partij-orgaan *The African Communist* en de praktijk van de SACP en tal van haar leden in de strijd tegen de apartheid. Maar het is vooral aan de langdurigheid van het bondgenootschap te wijten, dat een simpele tweedeling tussen beide organisaties, waarbij de één zich ten doel stelt de controle over de ander te verwerven, in feite onmogelijk is. Juist door die vaak decennialange betrokkenheid bij ANC-werk zijn veel Zuidafrikaanse communisten zich sterk met de bevrijdingsbeweging gaan identificeren. Er zijn vriendschappen ontstaan en er is vertrouwen over en weer gegroeid binnen de structuren van de bevrijdingsbeweging. Communisten hebben zeker hun stempel gedrukt op de politiek van het ANC – er bestaat zelfs in bredere kring erkenning

voor het feit dat de SACP niet zelden kaders heeft geleverd die het ANC in hoge mate intellectueel verrijkt hebben – maar op hun beurt zijn de partijleden zeker ook beïnvloed door ANC'ers, die vanuit een andere, niet zelden religieuze inspiratie, aan het bondgenootschap deelnamen.
En ook hier wil de ironie dat bij elke poging van Pretoria om het bondgenootschap te breken – nog in juli dit jaar beschuldigde de Klerk het ANC ervan het onderhandelingsproces met massaacties in gevaar te brengen onder druk van de SACP – beide organisaties sterker in elkaars armen zijn gedreven.

Eigen rol?

De SACP heeft sinds haar legalisering een korte, maar hevige groei doorgemaakt. In de maanden na de publieke 'lancering' van de partij in augustus 1990 meldden zich bijna twintigduizend nieuwe leden. Sneller dan het ANC slaagde de SACP erin een landelijke en regionale structuur op te bouwen, maar in de praktijk steken de partijleden hun energie met name in werk voor het ANC, de Zuidafrikaanse vakcentrale Cosatu of de *civics*, de buurtorganisaties in de zwarte woonoorden.
Het is één van de grote dilemma's waar de partij mee kampt: men zoekt, met het oog op een mogelijk zelfstandige toekomst, wanhopig naar een eigen rol, maar voelt zich tegelijkertijd in hoge mate verantwoordelijk voor de opbouw van de ANC-organisatie en de versterking van de positie van het bondgenootschap aan de onderhandelingstafel. In de afgelopen periode heeft men die 'eigen rol' willen markeren met ondermeer oproepen tot solidariteit met het 'door de VS bedreigde Cuba' en het op gang brengen van een beweging van de miljoenen werklozen. In de praktijk echter krijgen die oproepen nauwelijks navolging, de meeste SACP-leden hebben wel iets anders aan hun hoofd, zoals de uitvoering van het actieprogramma van het ANC, of de verdediging van de *township* tegen het Inkatha-geweld.
De partij is met de val van het communisme bovendien ideologisch in verwarring. Weet Joe Slovo, tot december 1991 secretaris-generaal van de partij, de gebeurtenissen in Oost-Europa in zijn in 1989 verschenen notitie *Has Socialism Failed*? nog aan misvormingen, machtsmisbruik en verkeerde interpretaties, inmiddels begint onder de partijleden, en ook bij Slovo zelf, het besef door te dringen dat er wel iets ernstigers aan de hand is. Tijdens het laatstgehouden partijcongres vorig jaar is een programma opgesteld dat in essentie sociaal-democratisch kan worden genoemd. Men spreekt zich uit voor slechts beperkte nationalisaties, een gemengde economie en een meerpartijendemocratie. Maar in de retoriek herkent men nog de gestaalde kaders: op voorstel van Govan Mbeki en de uit Natal afkomstige Harry Gwala – op zijn inititatief solidariseerde de regionale SACP-afdeling zich binnen enkele uren met de communistische staatsgreep in Moskou in augustus vorig jaar; de landelijke partijleiding keerde zich er juist tegen – werd uit het programma het adjectief democratisch voor socialisme geschrapt. Socialisme, zo zeiden Mbeki en Gwala met de overgrote steun van het partijcongres, is immers per definitie democratisch!
Een lichte hang naar het isolement mag evenzeer worden afgeleid uit de ambitie van de partij 'de voorhoede van een nieuwe internationale communistische beweging' te worden. Uit die ambitie werd dan ook de aanwezigheid op het partijcongres van vertegenwoordigers van de Chinese communistische partij verklaard, een partij die al even hartelijke betrekkingen met de minderheidsregering onderhoudt en in het verleden militaire steun heeft gegeven aan de rebellerende Unitàbeweging in Angola, door wier toedoen ettelijke in dat land gelegerde *MK-strijders*, soldaten van het ANC-leger, de dood vonden.

Deelname aan verkiezingen?

Ondertussen kan men zich afvragen waarin het programma waarmee een zelfstandige SACP straks, na de formulering van een democratische grondwet, de eerste vrije verkiezingen ingaat nog verschilt van het programma dat het ANC als politieke partij zal opstellen. Het is een vraag die inmiddels ook in de partij door enkele bestuurders aan de orde is gesteld, waarop de voorstanders van een zelfstandige rol van de SACP eigenlijk geen antwoord hebben. 'De partij is de vertegenwoordiger van de werkers', zo heet het. Maar een dergelijke pretentie zal het ANC toch ook aan de dag leggen, en ze verenigt er, in verhouding tot de partij, honderdduizenden meer. Hoe verhoudt die pretentie zich bovendien met het voornemen de leiding te nemen in het verzet van de werklozen, wier belangen na de bevrijding niet in alles parallel lopen aan die van de werkers? Of men zegt: 'De partij heeft de taak om te waken over het gehalte van de democratie in Zuid-Afrika en wil het ANC, dat immers ook verbindingen onderhoudt met het *verlichte* bedrijfsleven in progressief vaarwater te houden'. Maar, zo luidt het verweer van diegenen die een opheffing van de partij niet willen uitsluiten, kan men daarvoor niet met meer effect optreden als volwaardige leden van het ANC?
Sommigen zien een eigen rol voor de partij in het mobiliseren van diegenen die, als het ANC eenmaal deel uitmaakt van de staatsmacht, teleurge-

steld zullen raken door het vermoedelijke onvermogen van zo'n regering om snel een einde te maken aan de ten gevolge van apartheid gecreëerde enorme sociaal-economische ongelijkheden – een rol waarvoor het eind jaren vijftig van het ANC afgescheiden Pan-Afrikanistische Congres (PAC) ook lang geopteerd heeft.
De meeste partijleden echter neigen er naar de vraag om begrijpelijke redenen voor zich uit te schuiven.
De partij verenigt zich vooralsnog rond het leiderschap van de uitzinnig populaire, voormalige stafchef van het ANC-leger, Chris Hani. Hij maakte de kandidatuur voor de opvolging van Slovo pas op de eerste dag van het partijcongres in december vorig jaar bekend. Het is een publiek geheim dat Hani met name op aandrang van Mandela lange tijd niet voor de functie beschikbaar was. Dus werd er gewacht, wierpen de kandidaten zich op, wier verkiezing onvermijdelijk tot een keuze over de rol van partij op langere termijn had geleid, ontstond er een pat-stelling en riep het congres uiteindelijk om Hani. Zo werd Mandela, die op dat moment in het buitenland verbleef, telefonisch voor een voldongen feit geplaatst.

De partij is vooralsnog gered, maar het is moeilijk voorstelbaar dat gezworen kameraden als Mandela en Hani het straks in vrije verkiezingen tegen elkaar zullen opnemen.

Bart Luirink is publicist en redacteur van De Anti Apartheidskrant, een uitgave van de AABN.

'Comrades against apartheid; The ANC and the South African Communist Party in exile', Stephen Ellis/Tsepo Sechaba, uitgegeven door James Currey in Londen en Indiana University Press in Bloomington/Indianapolis in 1992, ISBN 0-253-2106203

* Het ANC stelde zich vanaf 1955 weliswaar op een non-raciaal standpunt maar de bevrijdingsorganisatie liet tot 1969 geen blanken toe, zij organiseerden zich in het met het ANC samenwerkende *Congress of Democrats*. Pas in 1985 werd het blanken ook mogelijk deel uit te maken van leidinggevende organen van de beweging. Een deel van de gedelegeerde SACP-leden verzette zich dus tegen dit besluit.

Een links en rechts natuurbegrip?

Deel 2

Overheerser, rentmeester of partner van de natuur?

Ger Harmsen

HISTORIE

6. Op het breukvlak van de 19e en 20e eeuw

Rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw kwam een nieuwe avant-garde naar voren die het Europese culturele en geestelijke leven diepgaand veranderde. Deze jonge generatie keerde zich af van het heersende rationalisme, empirisme en materialisme en herkende zichzelf in symbolisme, mystiek en neo-religiositeit. De oude geestelijke stromingen zoals het traditionele christendom van de grote kerken en het socialisme van de arbeidersbeweging zetten vooreerst zonder grote schokken hun bestaan voort. Tal van kunstenaars en jonge intellectuelen werden echter gegrepen door het verzet tegen liberalisme, christelijk modernisme en vooruitgangsoptimisme. Een deel van hen was daarbij politiek geëngageerd, wees het sociaal atomisme af, droomde van een nieuwe gemeenschap en streefde naar het beleven van een culturele totaliteit. De beeldende kunst als deel hiervan ontwikkelde een florale ornamentiek. William Morris en Walter Crane in Engeland, Theo van Hoytema in Nederland, zijn vertegenwoordigers van deze 'Jugendstil'.

Wat betekende de aangeduide geestelijke ommekeer voor het begrip en de beleving van de natuur? Unaniem wezen levensfilosofen en vitalisten, zoals de vertegenwoordigers der nieuwe filosofieën zich noemden, het neo-kantiaanse natuurbegrip af. Uitgaande van de 'Kritik der reinen Vernunft' gebaseerd op de mechanica van Newton, was voor Kant – die van zichzelf zei dat de bomen buiten zijn woonplaats Koningsbergen hem niets konden leren – natuurfilosofie een puur formele aangelegenheid waarin de anorganische en organische natuur zelf ontbrak. Ook de neo-kantianen ging het er om – hoezeer enkelen van hen het 'apriori' historiseerden – de denkvormen te ontdekken die de zintuiglijke indrukken ordenden en kennis van de fysische natuur mogelijk maakten. Deze natuurfilosofie had het gevoelsleven weinig te bieden. De natuur vormde het rijk der noodzakelijkheid; het menselijke handelen vormde het rijk van de vrijheid.[1] Het neo-kantianisme beheerste tegen het einde van de 19e eeuw vrijwel het hele universitaire leven.

Het verzet van de jonge generatie filosofen richtte zich niet alleen tegen het neo-kantiaanse natuurbegrip maar ook tegen het natuurwetenschappelijke materialisme. Hoewel dit aan de universiteiten een marginaal bestaan leidde – alleen Ernst Haeckel bezette langdurig een leerstoel – had het veel aanhang onder de ontwikkelde atheïstische leken uit de burgerij en de socialistische arbeidersbeweging. Onder hen vonden de massa-oplagen van het werk van Haeckel, Moleschott en Büchner nog steeds gretig aftrek. Een mechanistisch geïnterpreteerde evolutieleer vormde de kern van deze natuurfilosofie. De nieuwe generatie filosofen deed dit materialisme af als te primitief en oppervlakkig om recht te kunnen doen aan het verheven karakter van de menselijke geest en aan het unieke van elk menselijk individu. Achteraf valt slechts te concluderen dat het door het christelijke denken gevoede oordeel over dit atheïstische materialisme – zowel dat van de Franse Verlichting als dat van de late 19e eeuw – historisch onrechtvaardig is. Dit materialisme heeft de eenheid van organische natuur, inclusief het zoogdier mens, benadrukt en de liefde en het respect voor de gehele levende

natuur versterkt. De geschriften van La Mettrie en Haeckel zijn nog altijd het lezen waard.
Rond 1900 zette echter het offensief tegen hun opvattingen in. De jonge generatie filosofen stelde de begrippen 'leven' en 'organisme' uit de romantiek tegenover het door het rationalisme aan de mechanica ontleende model. Er waren andere toegangen tot de natuurlijke en menselijke werkelijkheid dan via het verstandelijke denken. Boven de rationele doordenking stelden zij, soms zonder deze te verwerpen en ieder op hun wijze, de beleving, de intuïtie en de mystiek. Henri Bergson, Hans Driesch en Jacob von Uexküll – alle drie natuurwetenschappelijk en biologisch goed onderlegd – waren, hoezeer zij ook verschilden in de uitwerking van de grondgedachte, vertegenwoordigers van dit 'Ganzheits'-denken, van deze organische filosofie, die veel van het romantische erfgoed verwerkte.
Driesch experimenteerde met zeeëgeleieren in het vroegste stadium. Wanneer deze nog maar uit twee cellen bestonden, werden deze van elkaar gescheiden. De twee helften ontwikkelden zich tot een half zo groot maar volledig organisme. Hetzelfde bleek in het viercellige stadium mogelijk, alleen bleken de vier complete organismen nog kleiner. Op den duur bewees dit voor Driesch, dat er een levenskracht werkzaam was die een aanwezig grondplan verwezenlijkte. Dit levenskracht-begrip greep terug op het aristotelische entelechie-begrip. De biologie bleek geen optelsom van natuurkunde en chemie. Waar het leven in het geding was ging het om een dimensie meer. Op mechanische wijze lieten het leven en de evolutie van het leven zich niet verklaren. In Nederland was het F.J.J. Buytendijk die onder andere in zijn 'Psychologie der dieren' uit 1920 bij deze gedachtengang aansloot.
Het holisme van de veelzijdige Zuidafrikaanse generaal Smuts, die ook natuurwetenschappen gestudeerd had, en de Engelse bioloog J.S. Haldane legde er de nadruk op dat vanuit een lagere structuur zich een hogere niet liet begrijpen. Fysische en chemische processen maakten wel deel uit van de levensverrichtingen maar konden deze niet verklaren.
Dit holisme en vitalisme, hoe verschillend ook, leverden beide kritiek op de evolutietheorie van Darwin zoals onder andere Haeckel deze voorstond. Planten, insecten en zoogdieren behoorden tot verschillende levensvormen, maar daarbij kon niet van hoger of lager gesproken worden. De ontwikkeling had verschillende wegen ingeslagen die ieder volgens een verschillend principe op hun wijze hoog ontwikkelde levensvormen had voortgebracht.

Ook de ethische en sociale consequenties, die de liberale volgelingen uit de evolutieleer trokken, werden verworpen door Thomas Huxley in 'Evolution and ethics' en de reeds genoemde Pjotr Kropotkin in 'Wederzijds hulpbetoon'; beiden bij alle veelzijdigheid ook biologen. In Nederland sloot hierbij aan de sociaal-liberale hoogleraar D. van Embden met zijn dissertatie 'Darwinisme en democratie; maatschappelijke vooruitgang en de hulp aan het zwakke' (1901).[2]
Op de wijsgerige weg die de jonge generatie insloeg, waren Arthur Schopenhauer, geïnspireerd door de Indiase wijsheid, Friedrich Nietzsche en Edmund Husserl met zijn fenomenologische methode hun voorgegaan. Voor gesloten filosofische bouwwerken – christendom, socialisme, democratie en vooruitgangsgeloof – hadden de meesten van hen geen goed woord over. In Nederland was het de bioloog H.J. Jordan, die zich in 'De causale verklaring van het leven; haar invloed op het godsdienstig en wijsgeerig denken' (1940) tegen het mechanistische denken keerde. De classicus en filosoof H. Oldewelt maakte deze nieuwe denkrichting tot de zijne. Hij had zich grondig in de biologie ingewerkt en liet zich daarbij inspireren door Jordan. Oldewelt publiceerde in 1945 'De plaats van den mensch in de totaliteit van het leven'. In de filosofie was Bergson de geestelijke leidsman van Oldewelt. Van hem zegt Oldewelt: Bergson "ziet, op grond van eigen ervaring, de ware bron van wijsgerig inzicht in een zo onmiddellijk contact met het werkelijke dat men dit niet meer beschouwt, maar er zelf in mee is of eer nog er een ogenblik niet van onderscheiden is. Het is dus een wijze van vertrouwd raken die zich onttrekt aan onze willekeur, zij kan ons overkomen, wanneer wij door langdurige voorstudiën van een probleem geheel vervuld zijn geraakt. Hij noemt haar intuïtie bij gebrek aan een beter woord". "Grondslag van (Bergson's) levenswerk werd hem zijn intuïtie van de duur die het leven kenmerkt en die, in contrast met de willekeurig deelbare tijd, met een een-of-veel niets te maken heeft. Het is een proces dat geen fasen kent, geen onderlinge uitwendigheid van momenten, geen terzijrakend verleden, maar waarin al het vroegere steeds door het nakomende verrijkt, een aanzwellend heden is." Het verstand heeft slechts toegang tot de levenloze stof, maar kan het leven niet vatten. De evolutie is een stuwkracht (élan vital) die zich noch mechanistisch noch finalistisch laat verklaren. Oldewelt nam afstand van de mogelijkheid om elkaar met redelijke argumenten te overtuigen en schreef "een filosofische schepping kan zich nimmer geheel begrijpelijk maken aan wie te zeer anders van aard is dan haar schepper." Hier-

mee kreeg het irrationalisme vrij baan, maar buiten de politieke arena een waardevol tegenwicht tegen een al te stringent rationalisme.
Bij verschillende socialisten vond het nieuwe filosoferen weerklank. Zoals Henri Polak de opvattingen van Marx combineerde met die van de Engelse kunstenaar, dichter, socialist en natuurminnaar William Morris, zocht Theodor Lessing, de Duitse socialistische filosoof, het behalve bij Marx vooral ook bij Schopenhauer en oosterse wijzen. De vooraanstaande Nederlandse sociaaldemocratische politicus Marinus van der Goes van Naters las behalve Marx, van wie hij levenslang een aanhanger bleef, filosofen die zich op de biologie baseerden en onderging de invloed van vitalisme, levensfilosofie en holisme, die ieder op hun wijze de breuk met het rationalisme uitdrukten. Volgens eigen zeggen onderging hij vooral de invloed van het 'Umwelt'-denken van Jacob von Uexküll en in Nederland van de wijsgerig geïnteresseerde veldbioloog Victor Westhoff die zich in de oosterse wijsheid verdiepte. Het begrip leven vatte Van der Goes van Naters ruim op: "Onze blik is verduisterd door de willekeurige en onnatuurlijke scheiding tussen organisch-anorganisch, levend en levenloos. Wij zien toch het eiland lekker behaaglijk met opgetrokken rug zich koesteren in de zon, boven de zeevlakte uit. Maar wij weten dat het een uitstulping van de zeebodem is, waar het geologisch één geheel mee uitmaakt. Maar is dat een reden, dat het niet zou kunnen léven? Het is hoogstens een factor waardoor wij zijn leven beter kunnen voelen en zien; zijn leven, dat een deel is van de levende aarde; deel van onze planeet in wier biosfeer de tegenstellingen zijn opgeheven omdat het dode het levende dient, indirect aan het grote leven deelneemt: lucht, water, aarde. De All-Umwelt die de eeuwige Bios hermetisch omsluit."[3] Zijn strijd voor het behoud van de natuur maakte deel uit van een kosmische beschouwingswijze met een religieuze dimensie. Terecht was hij van mening dat dit niets te maken had met het christendom: "geen godsdienst is zo natuurvijandig, zo caricaturaal anthropocentrisch, als het christendom zoals het de laatste eeuwen wordt beleden".[4]
In tegenstelling tot de sociaal-democratie die haar aanhangers wat betreft wereld- en levensbeschouwing vrijliet, schreven de communistische leiders vanaf de jaren dertig in toenemende mate de dialectisch-materialistische filosofie dwingend voor. Ging het in de jaren twintig alleen om het historische materialisme, in de jaren dertig kwam de propaganda voor het dialectisch materialisme op gang. Het communisme kreeg steeds meer een totalitair karakter dat alle facetten van het maatschappelijke en menselijke leven omvatte. De dialectiek van het maatschappelijke gebeuren werd gezien als deel van de ontwikkeling der totale kosmos en de natuur op aarde. Ten aanzien van beide gold dat het door dezelfde dialectische wetten beheerst werd. Bepaalden in het denken van Marx de maatschappelijke omstandigheden de kijk op de natuur, nu werden uit de dialectiek der natuur de wetten van de geschiedenis afgeleid. De losse aantekeningen en tekstfragmenten over natuurdialectiek van Friedrich Engels, soms zeer interessant, vormden onder de titel 'Dialektik und Natur' daarbij het dwingende uitgangspunt van de marxistisch-leninistische ideologie en kregen een gewicht die ze voor de auteur nooit hadden gehad. Niet alles wat Engels schreef was daarbij politiek even bruikbaar. Schokkend moet het voor de harde partijwerkers geweest zijn bij Engels te lezen dat het communisme waarvoor zij zich zo inspanden en zelfs bereid waren het offer van hun leven te brengen, in de kosmische kringloop een tijdelijke aangelegenheid was. De enige zekerheid was "dat de materie in al haar wisselende vormen eeuwig dezelfde blijft, dat geen van haar attributen ooit verloren kan gaan, en dat zij derhalve ook met dezelfde ijzeren noodzakelijkheid, waarmee zij op de aarde haar hoogste creatie, de denkende geest, weer zal uitroeien, deze ergens anders en in een andere tijd weer in het leven moet roepen".[5]
Hoewel 'Dialektik und Natur', ontstaan rond 1880, in 1925 gepubliceerd werd, duurde het tot ver in de jaren dertig voor deze tekst buiten de Sovjet-Unie doordrong. In Nederland was pas sprake van dialectisch materialisme toen van de hand van Dirk Struik, hoogleraar in de wiskunde aan het Massachusetts Institute of Technology in de Verenigde Staten in 1935 'De wereldbeschouwing van het communisme' en het 'Historisch materialisme' in boekvorm verschenen. In hetzelfde jaar kwam er een vertaling uit van 'Biologie en Marxisme' van de Franse bioloog Marcel Prenant. In Frankrijk had het boek van Prenant veel succes. Na twee maanden was reeds een herdruk nodig. Een criticus merkte op: "Prenant toont duidelijk aan dat de studie van Marx en Engels voor de biologen van veel meer belang is, dan zij in 't algemeen denken, en er is geen twijfel aan, dat het dialectisch materialisme tot allen meer en meer doordringt als de enig toelaatbare geesteshouding in de studie van de natuur." Deze passage illustreert dat marxistische beoefenaren der wetenschap anders dan Prenant zelf niet door twijfel geplaagd werden en in ieder geval van intellectuele tolerantie niet veel moesten hebben. De dialectiek, een waardevolle rationele wijze om de totale samenhang in ruimte en tijd

en het proceskarakter van natuur en maatschappij denkend te ontwikkelen, verstarde tot een star schema en een steriele dogmatiek. Reeds Lenin had de taak der filosofie beperkt tot het formeel vaststellen dat er een realiteit was, want alleen de wetenschap mocht inhoudelijk iets zeggen over deze realiteit. De liefde en het respect voor de levende natuur heeft deze leer niet vergroot.
Na de oorlog drong ook in de CPN de strijd door die Lysenko in de Sovjet-Unie tegen de klassieke genetica van Mendel en Morgan voerde. Vooral de voorloper van Lysenko, de kweker Ivan Mitsjoerin kon op veel sympathie rekenen. De kleurenfilm die zijn leven, werk en toekomstdroom weergaf, trok in CPN-bolwerken in het hele land volle zalen. Aan de leer van Lysenko zelf, dat de levende natuur eindeloos manipuleerbaar was, mocht niet getornd worden. In de Franse communistische partij leidde de ontkenning van het bestaan der genen tot grote problemen. Prenant weigerde het voor Lysenko op te nemen. Niet-biologen namen deze taak van hem over.
Vlak voor de Lysenko-rage had 'Pegasus' in 1950 een populair-wetenschappelijk werk van de Amerikaanse communist Alex Novikoff over de evolutie in natuur en maatschappij uitgegeven onder de titel 'Van microben, mammoeths en mensen'. De auteur ging echter uit van de hechte verankering der erfelijkheid in onveranderlijke genen. Dit kon niet, maar gelukkig raakte de eerste druk direct uitverkocht. In de tweede druk bracht Jules de Leeuwe die zichzelf als psycholoog op het terrein van de genetica bevoegd achtte, de tekst in overeenstemming met de leer van Lysenko. Aan de maakbaarheid van de maatschappij en de manipuleerbaarheid van de natuur werd door communisten niet getwijfeld. Bovendien koos Lysenko voor het gezonde verstand van de volkstuinders en wees hij de steriele laboratoriumwetenschap van de genetici af. De CPN probeerde de eigen tuinders, een groep waar zij van oudsher enige invloed had, te interesseren voor de leer van Lysenko. Door de breuk met de wetenschappelijke benadering van de natuur sloeg het rationalisme van het dialectische denken om in irrationalisme.
Misschien was de meest radikale breuk met het rationalisme van de negentiende eeuw wel de theorie van Sigmund Freud, die de sexuele drang allesbeheersend achtte, hoezeer deze ook gesublimeerde vormen kon aannemen. Hier gaat het om het natuurbegrip van Freud. Door het gemeenschappelijke driftleven van alle zoogdieren te benadrukken maakte Freud de mens weer deel van de natuur. Het onderscheid tussen het bewuste en onbewuste en de wijze waarop wat in het laatste leefde het eerste kon domineren, haalden de bodem weg onder het rationalisme. Tenminste voorzover dit uitgaat van de veronderstelling dat mensen zich door redelijke overwegingen laten leiden en derhalve met redelijke argumenten te overtuigen zijn. Marx had deze veronderstelling op het vlak van de cultuur weerlegd met zijn ideologie-begrip, Freud deed dit door op rationele en wetenschappelijke wijze inzicht te verschaffen in de doorwerking van het driftleven in het menselijke gedrag. Erkenning van het irrationele moment leidde bij Freud niet tot een verheerlijking van het irrationalisme zoals bij diverse vertegenwoordigers van de nieuwe generatie filosofen wel het geval was. Hij hield vast aan een rationele analyse van het irrationele. De Europese geschiedenis van de twintigste eeuw zou laten zien dat beschaving en sublimering van ons driftleven onder bepaalde omstandigheden slechts een dun vernisje is. De sociaal-democratie en het communisme bleken een te optimistische en zonnige levensovertuiging gehuldigd te hebben om hier op voorbereid te zijn geweest. Ieder op hun wijze dachten zij dat de nieuwe klassenloze maatschappij binnen handbereik was. Zij werden eerst door de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog en later door de vloedgolf van het fascisme volledig verrast en bleven voorzover zij de ogen niet sloten, geestelijk ontredderd achter.

7. Het verzet der jongeren

De radikaal andere wijze van denken rond de eeuwwisseling over natuur maakte in de eerste plaats de nieuwe generatie zich eigen. Zij kwam in opstand tegen de zelfgenoegzame 'sofacultuur' der ouderen. E.T. Seton ontwierp in de geest van Thoreau in zijn boek 'Woodcraft Indians' een concept voor een Noordamerikaanse jeugdbeweging. De auteur ging uit van een hard en primitief leven op basis van de grondstoffen die de levende natuur te bieden had. Geen passieve beschouwing van de natuur, maar een lijfelijk beleven van de natuur. Seton vergde van de jongeren het leiden van een hard en primitief leven met als hoogtepunt een mystiek beleefd kampvuur. Deze romantisering van het indianenleven was vol van symbolen ontleend aan de dierenwereld. Deze jeugdbeweging kende een vorm van zelfbestuur, waarbij de hulp van ouderen echter niet ontbrak. In Engeland ontstond spontaan een verwante scoutmovement, die de Britse koloniale militair en imperialist Baden Powell later omvormde tot een in de beginfase nationalistische en militair bruikbare jongerenorganisatie met een streng hiërarchische bevelsstructuur.
Ook de Wandervögel in Duitsland trokken rond

de eeuwwisseling naar buiten. In lange tochten vol inspanningen en ontberingen eigenden de jongeren zich het landschap en de plattelandscultuur (liederen, dansen, natuurverbondenheid) actief toe. Soberheid en een ascetische levenswijze kenmerkten deze jeugdbewegers. Wat de politiek-maatschappelijke strekking van deze vrije jeugdbeweging betrof, vormden rechts en links een onontwarbaar geheel, maar uiteindelijk zegevierde in Duitsland rechts.

Aanvankelijk domineerde het mannelijkheidsideaal en was er voor jonge vrouwen geen plaats in de Wandervögel. Homo-erotiek doortrok de jeugdvriendschappen. Later waren er ook 'gemengde' groepen. Het begrip 'natuur' en 'natuurlijk' kreeg in de verschillende groepen een heel verschillende invulling.

Ter gelegenheid van de anti-militaristische massademonstratie van vrije jeugdbewegers op de Hohe Meissner in 1913 schreef Ludwig Klages 'Mens en aarde'. Deze verhandeling was één lofzang op de natuur en op de sociale betrekkingen, vooral binnen de soort en tussen de dieren onderling. Er speelde zich evenwel een strijd af tussen het vergeestelijkte mensdom en de bezieldheid van het overige leven op aarde. De moordzucht van de mens tegenover de dierenwereld kende geen grenzen en was mateloos. "Verbroken is de samenhang tussen de menselijke schepping en de aarde. Het oerlied van het landschap is voor eeuwen vernietigd en misschien wel voorgoed. Dezelfde rails, telegraafdraden, elektrische hoogspanningsleidingen doorsnijden (overal ter wereld) met gevoelloze rechtlijnigheid bossen en bergprofielen. Dezelfde grauwe huurkazernes met hun vele verdiepingen rijgen zich monotoon aaneen overal waar de beschaafde mens zijn 'zegenrijke' werk verricht."[6]

Hoezeer een gelijke filosofische aanzet tot politiek tegengestelde resultaten kan leiden laten de geschriften van Klages en Theodor Lessing zien.[7] Klages was de boezemvriend geweest van Theodor Lessing en ze waren eensgezind wat de filosofie betrof, maar hun politieke wegen bogen radikaal naar rechts en links uiteen. In liefde en verbondenheid met de natuur deden zij niet voor elkaar onder maar Lessing koos voor pacifisme, humaniteit en socialisme, terwijl Klages hier niets van wilde weten. Toen Lessing later aan hun gemeenschappelijke schooljaren herinnerde, voegde Klages hem toe: "Je bent een weerzinwekkende, opdringerige jood". De boeken van Klages konden in Hitler-Duitsland normaal blijven verschijnen; fascistische huurmoordenaars schoten de naar Tsjechoslowakije gevluchte Lessing dood. De ideologie van de Wandervögel was zozeer doortrokken van het 'völkische' element en in het verlengde daarvan van de superioriteit van het Germaanse ras, dat deze tenslotte het humane overwoekerde. Fidus, de kunstenaar van de Jugendstil en de Wandervögel, beeldde hun natuurbegrip uit. Hij kreeg ook in de Nederlandse vrije-jeugdbeweging grote bekendheid door zijn symbolisme, dat hij verbeeldde in gestyleerde prille naaktfiguren. Naaktheid – en de praktijk van het naturisme – suggereerde een nauwere band met de natuur. In zijn latere leven schilderde Fidus zonder zichzelf te verloochenen Hitler.

Veel van deze ideologie der Duitse vrije-jeugdbeweging maar dan binnen een humaan-socialistische context vinden we terug in de door SDAP en NVV na de Eerste Wereldoorlog gestichte Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). Ook de AJC-ideologie vond zijn wereldbeschouwelijke voltooiing in een door irrationeel-emotionele behoeften gevoede natuurverering. Mocht dit al aan een onbewuste drang beantwoorden, zoals soortgelijke verschijnselen in andere jeugdbonden doen vermoeden, de AJC-leiding stuurde hier bewust op aan: "In de AJC ... pogen we zinrijke, oude gewoonten langzaam in ere te herstellen. Een zekere natuursymboliek bevredigt in zekere opzichten bewuste of onbewuste behoeften onzer jonge mensen ... Het is voornamelijk in de feesten, dat we oude heilige tradities willen terugroepen en nieuwe doen opgroeien. De dans, het spel, het feestvuur, enz. ..."

Daar het hier een jeugdbeweging betrof die buiten het christendom stond, lag het voor de hand, waar natuuraanbidding onwillekeurig leidt tot een mystiek getint pantheïsme, dat zij aanknoopte bij de oud-Germaanse symboliek. In de eigen woorden van de AJC-leiding: "Met tal van echt-Germaanse gebruiken werd de vorm gevonden, waarbij men ook nieuwe inhoud ontdekt. Dit alles was wel niet anti-christelijk, maar toch stond deze cultus buiten het christendom." In het verbeeldingsspel van de socialistische dichteres Marie W. Vos 'Goudvreugde's Ontwaken', dat jaarlijks met Pinksteren op 'De Paasheuvel' werd opgevoerd, was het motief ontleend aan een verhaal uit de oude 'Edda' "waarin het Germaanse heidendom zich zo groots en machtig heeft geopenbaard". Van het herinterpreteren van Germaanse feesten in socialistische zin een enkel voorbeeld in de eigen gewrongen bewoordingen: "zo is het Germaanse Zonnewendefeest een symbool tevens van de strijd voor het socialisme. Het geloof in de komst van de Lente, de overwinning van het barre getij door zachtheid en mildheid is een stralend teken voor de zware strijd, die de mensheid voert om te stijgen uit de vernedering, de armoede, de verwildering van het kapitalisme

naar de edele welvaart, de geestelijke vrijheid van het socialisme."
Natuurfenomenen symboliseerden sociale verwachtingen en kregen hierdoor een kosmisch-religieuze dimensie. Zo groeide uit het meeleven met het ritme en de kringloop der jaargetijden een rij feesten met een bijna sacraal ceremonieel. Winter- en zomer-zonnewendefeest, Eén Mei-viering als wedergeboorte van de natuur en de mens, en bovenal het pinksterfeest kregen een religieus karakter. Over een fakkeloptocht tijdens een pinksterfeest lezen we onder het opschrift 'Ons Gebed': "werd op aarde ooit een roerender gebed opgezonden dan dit, dat elk dier zielen, dier begrensde, tijdelijke jonge mensen boven het niveau van het eigen ik verheft en hen, als in een bevrijding, een korte tijd in het oneindige, het eeuwige plaatst ... De mens heeft het bidden nog niet verleerd." Een ander voorbeeld van deze religieuze natuurbeleving, levert een fragment 'Herinnering', waarin geluisterd werd naar de harteslag van moeder aarde: "De makker zweeg – stil zaten de donkere gestalten rondom – bloedrood rees de maan aan bleekblauwe hemel – zacht smolten haar tinten tot een goudene glans – stralend stond ze boven 't land der donkere pijnen, die ruisten hun melodieën van Eeuwigheid, beluisterd door vele geslachten. En wij zaten rondom en aanvaardden deez' schat van moeder aarde."[8]

8. De natuurbeweging; liefde en kennis

Het naar buiten trekken van jongeren, die de grote-stadsbeschaving wilden ontvluchten om los van de wereld der volwassenen in eigen kring op een 'natuurlijker' wijze te leven, valt in dezelfde jaren dat onder jonge volwassenen een natuurbeweging en een daarmee verbonden natuurbescherming op gang kwamen. De veldbiologie bleef in de negentiende eeuw nog lang het privilege van een kleine kring academici afkomstig uit de hogere standen, maar op de kweekscholen maakten aankomende onderwijzers als E. Heimans en Jac P. Thijsse hiermee kennis. Deze onderwijzers waren naar het woord van Jan Ligthart arm en rood, maar bezield door de drang hun kennis onder de volksjeugd uit te dragen. De levende natuur maakte deel uit van deze kennis. Op wandeltochten brachten zij hun klas buiten in aanraking met vogels, bloemen, vlinders en al wat verder nog leefde en boeide.
Onderwijzers en een enkele arbeider vormden aanvankelijk de zwakke verbindingsschakel tussen natuurbeweging en socialistische arbeidersbeweging. Sterk zou de schakel niet worden. Niet de arbeidersbeweging als geheel maar slechts de jeugdbeweging belichaamde deze band tussen natuur en socialisme. Vertrouwdheid met de natuur in haar vele verschijningsvormen vinden we alleen bij enkele afzonderlijke individuen. Het natuurbegrip van deze enkelingen is van andere aard dan dat van de socialistische beweging als geheel.
Wat William Morris, Theodor Lessing, Henri Polak, Henk van Laar, Marinus van der Goes van Naters en Jaap van Dijk gemeen hebben is ten eerste de overtuiging dat de vrije natuur op zich, een bron van morele, esthetische en misschien ook religieuze ervaringen is. De mogelijkheid om in 'stilte' het eigen geluid van de levende natuur te ondergaan, is een groot goed. Daardoor wordt het mogelijk zichzelf te horen. Velen zeggen het Nietzsche na: "ik heb mijn eenzaamheid nodig, dat komt neer op genezing, terugkeer tot mezelf, de adem van een vrije, lichte, speelse lucht."[9]
Voor deze socialisten was de omgang met de natuur essentieel bij het streven uit te groeien tot een harmonisch mens. Henk van Laar vond een degelijke natuurkennis waardevol, maar: "Het was zijn overtuiging, dat het ondergaan van die stilmakende, grootse schoonheid in een daartoe aangewezen omgeving, een dieper besef van het eeuwige ritme van oorsprong en verdwijnen, voor de leek geen doel in zichzelf was, doch 'onderdeel', maar zeer belangrijk, in een opvoedingssysteem dat ten doel had om de jeugd tot ruim-denkende, harmonische mensen te doen uitgroeien."[10]
Het tweede dat de eerder genoemde natuurminnende socialisten gemeen hadden is het standpunt dat de natuur los van de ideële en praktische betekenis voor de mens, het recht toekomt om te bestaan en voort te bestaan. Uiteraard is het toch weer de mens die de overige levensvormen eenzijdig dit recht al of niet toekent. Dit was echter een vanzelfsprekendheid in een christelijke cultuur. Naar aanleiding van een nieuwe vogelwet trad Henri Polak op 30 december 1936 in discussie met de minister toen deze zich aansloot bij de kamerleden "die in de strekking van de Vogelwet een bescherming van de vogelstand zien om wille van zijn nut voor den mensch en de vruchten van diens arbeid en niet om wille van de vogels zelf". Polak stelde zich op het standpunt "dat het dier en dus ook de vogel evenveel recht heeft op het leven zelf en op leven naar zijn aard als de mensch en dat de mensch slechts uit noodweer of om te voorzien in behoeften, waarin op geen andere wijze kan worden voorzien, het recht heeft een dier te dooden of het anders dan naar zijn eigen aard te doen leven." Polak bracht hiermee als niet-christen en socialist zijn hoogste morele maatstaven in het geding en confronteerde deze

met de toenmalige christelijke overtuiging dat de natuur er is om door de mens geëxploiteerd te worden.
Ook meer dan een halve eeuw later vormt echter voor vele 'groenen' als het om de organische en anorganische natuur gaat, het mensdom het uitgangspunt. Het is al heel wat als zij de huidige generatie volwassenen aan hun plicht herinneren zulke beslissingen te nemen dat er voor onze kinderen en kleinkinderen nog iets te beslissen overblijft. Ik zal de laatste zijn om te ontkennen dat dit een geldige en dringende reden is om de natuur te ontzien. Op een aarde zonder een gevarieerd en divers groen kleed vol leven, zal de natuur een uiterst armoedige en schrale aangelegenheid zijn geworden. Mij gaat het er echter om dat de menselijke soort niet ten koste van andere levensvormen de gehele aarde in bezit neemt.
Het is niet zo gemakkelijk mensen die menen dat de natuur er terwille van de mens is van opvatting te doen veranderen. Rationele argumenten zijn al snel utilistisch van aard en daardoor ontoereikend. Tegenover moderne christenen kunnen algemeen religieuze argumenten in het geding gebracht worden, maar tegen een liberale of utilistische opvatting is geen geestelijk kruid gewassen. Het streven om het milieu – schoon water, lucht, bodem – leefbaar te houden, spreekt nog wel aan, maar als het om de soortenrijkdom van de natuur gaat, kijken veel mensen me niet begrijpend aan. Voor hen is groen groen.
Op de vraag of toenemende kennis van de natuur het streven om de soortenrijkdom van de natuur in stand te houden, ten goede komt, wil ik kort ingaan. En ook op de vraag wat de relatie is tussen kennis van de natuur en liefde voor de natuur. Velen zeggen: ik weet niets van de natuur maar ik geniet toch van het landschap, de bloemenpracht en het zingen van de vogels. Dat is niet onwaar. Hetzelfde geldt van architectuur waar we van genieten zonder iets van de techniek van het bouwen te weten. Met muziek is het niet anders. Toch verdiept kennis onze liefde. Wie wil niet alles weten en begrijpen van de eigen geliefde? Onbekend maakt onbemind.
De natuur is oneindig veel rijker, en niet alleen aan levensvormen, dan we met ons verstand kunnen bevatten. De oudere filosofen gingen er van uit dat het geestelijke zich door eenheid en algemeenheid kenmerkte en dat door het materiële de veelheid ontstond. Deze veelheid liet zich niet logisch afleiden en een denker als Hegel had het daar moeilijk mee. De soortenrijkdom van de natuur irriteerde hem. Hij 'verweet' de natuur niet bij machte te zijn aan de strengheid van het begrip vast te houden. God krijgt dan ook een veeg uit de pan. De vele afzonderlijke soorten vogels en bloemen "stellen niets anders voor dan willekeurige invallen van de geest".[11]
Kennis van de natuur is evenwel meer dan het kunnen benoemen van veel levensvormen. Bovendien telt het planten- en dierenrijk meer soorten dan ons geheugen kan vasthouden. Zelfs zij die een omvattende kennis van de natuur hebben, kennen slechts een fragment. Zonder technische hulpmiddelen nemen we bovendien met onze zintuigen slechts een klein deel van de natuur waar: hogere planten, vogels, zoogdieren en grotere insecten. Voor een veel groter deel van de levensvormen zijn instrumenten nodig en dat is werk voor specialisten. Niettemin, al kennen we slechts een fragment van de natuur, het verdiept ons inzicht en onze liefde. Daarbij gaat het niet om soortenkennis op zich, maar om het waarnemen en nader leren kennen van wat we benoemen. Planten maken deel uit van een bepaalde vegetatie en die vegetatie is weer een bepaald onderdeel van het landschap. Een plantensoort vormt een eenheid met zijn 'Umwelt'. Die wordt gevormd door bodem, klimaat, menselijke invloed, maar ook door andere planten, schimmels, virussen, insecten en wat niet meer. Door inzicht in deze samenhang worden afzonderlijke levensvormen zo tot vertrouwde en boeiende verschijningen. Ieder van hen heeft een eigen karakter. Een bepaald vogelgeluid valt niet meer onder de algemene noemer vogelzang. Groen is niet meer alleen groen. Onze liefde geldt de vele tinten groen van de diversiteit, zij het dat de ene plant ons meer ligt dan de andere.
Natuurkennis vergroot onze natuurliefde en daarmee onze bereidheid ons in te zetten voor wat er aan natuur rest. Toch haastten de grote veldbiologen als Thijsse, Van Laar en Jaap van Dijk zich om te verklaren dat het niet om natuurwetenschappelijke kennis ging. Waarschijnlijk deden ze dit deels om de besturen van de organisaties waar zij deel van uitmaakten of het grote publiek daar buiten niet af te schrikken, deels om niet voor Prikkebenen te worden gehouden. Natuurliefde is uiteraard niet abstract en absoluut. Ik beperk me tot het meest zichtbare deel van de organische natuur en laat het kosmische gebeuren en de bewogen, revolutionaire geschiedenis van de aardkorst buiten beschouwing. Niet iedere bloem, paddestoel, vogel of vlinder is elk van ons even lief. We hebben allemaal onze voorkeuren. Het valt echter niet mee om van muggen te houden, vooral niet als deze in zwermen komen opzetten. Ziekteverwekkers maken ook deel van de natuur uit, maar voor hun behoud zetten we ons niet in, integendeel we trachten ze met medicijnen te bestrijden en zouden ze het liefst geheel uitroeien. Maar er blijven genoeg

levensvormen waartoe onze liefde zich kan uitstrekken en het gaat erom die te verbreiden.
Van Laar knoopte bij zijn onvermoeid pogen het arbeiderspubliek nader tot de levende natuur te brengen aan bij allerlei vormen van vrijetijdsbesteding, zoals het houden van aquaria, duiven, kanaries en kamerplanten. Ook de volkstuintjes die zoveel bijdroegen tot het levensgeluk werden als een verbindingsschakel gezien tussen de mens en de vrije natuur. Deels terecht, maar "mensen die tuinieren houden ervan de natuur naar hun hand te zetten. Op het stukje grond waar zij de baas over zijn, bepalen zij wat waar groeit."[12]
Kwekers gaan nog enige stappen verder. Geen enkele plant accepteren zij zoals deze in de natuur voorkomt. Bloemen moeten zo nodig vergroot en verdubbeld worden, bonte bladeren zijn blijkbaar mooier dan groene. Niettemin kunnen tuintjes een band scheppen met wat leeft en groeit.
Wat dragen echter vissen en jagen als vrijetijdsbesteding tot de natuurliefde en natuurkennis bij? Over vissen en jagen als middelen van bestaan heb ik het hier uiteraard niet. Liefhebbers van vissen uit mijn vriendenkring geven zelf hoog op van het stille plekje in de vrije natuur waar zij op hun dobber turend tot rust komen, maar dat kan ook zonder een hengel uit te werpen. Het miljoenenleger van hengelaars denkt hier anders over. Die willen wat vangen en hun bond zorgt ervoor dat er wat te vangen valt. Dat de bond vis uitzet zou niet zo erg zijn als ze het hele assortiment vissen in stand hield: "Daar is natuurlijk geen kans op, want hengelaars willen een vis die weerwerk geeft voor hij dood gaat, die groot wordt, die mooi spattend glinstert als hij uit het water getrokken wordt. Het assortiment wordt dus kleiner, de kleine soorten verdwijnen, de uitheemse parvenuen ziet men steeds meer: snoekbaars, graskarpers, etc. Wie een beschermde soort uitroeit is strafbaar. Wie een beschermde soort uitroeit door succesvolle buitenlandse concurrenten uit te zetten, krijgt een compliment van de Bond."[13]
Wat ik ten gunste van jagen zou moeten aanvoeren weet ik niet. In ons land lopen circa veertigduizend mannen met een jachtacte rond die hun het recht geeft vogels en zoogdieren te doden. Hoeveel kennis sommige jagers ook van de natuur mogen hebben, met liefde en eerbied voor het leven heeft dit niets uitstaande. Het domein van de jacht vormt een wereld apart die zich niet bepaald, zoals in de omliggende landen, in de gunst van de publieke opinie mag verheugen. Een andere zaak vormt het afschieten van dieren in het kader van natuur- en faunabeheer. Het enige wat jagers en vissers tot gedeeltelijke bondgenoten van de natuurbeschermers maakt is dat zij belang hebben bij veel natuur en een schoon milieu, maar daar houdt het mee op.
Samenvattend valt echter te constateren dat in Nederland, dank zij de inzet van de natuurbeweging die in het begin van deze eeuw opkwam, althans gemeten naar de massale afzet van het driedelige werk 'Wilde Planten' en andere wetenschappelijk verantwoorde popularisaties, in ieder geval de behoefte aan meer kennis van de natuur sterk is toegenomen. Veel onverschilligheid maakt plaats voor liefdevolle aandacht. De natuurverwoesting in de jaren dertig, gepresenteerd als ontginning van 'woeste gronden' en geprezen als een culturele daad van de eerste orde, getuigde van een heel andere opvatting over natuur dan de huidige. In 'Het werkende land. Opbouw van Nederland in moeilijke tijden' dat W.J. van Balen in opdracht van de regering schreef om ons volk een hart onder de riem te steken, lezen we over de jaren dertig: "Onze geheele geboortegrond wordt eens onderhanden genomen of er niet iets aan te verbeteren valt". "Veel is er inmiddels gegraven en verbeterd. Menige slingerende beek is herschapen in een rechte watertocht." De toon is nog triomfantelijk. Een dergelijke zin zou nu niet zo gemakkelijk meer uit de pen vloeien.
De gegroeide natuurkennis en natuurliefde zijn tevens noodzakelijk bij het scheppen van een maatschappelijk draagvlak voor natuurbescherming, een streven dat eveneens aan het begin van deze eeuw opkwam. Hieraan ligt uiteraard een specifiek natuurbegrip ten grondslag, want wat verstaan we onder de natuur die het beschermen waard is? Op aarde is de menselijke invloed overal zichtbaar. Wij denken daarbij in de eerste plaats aan de beïnvloeding van lucht, water en bodem door industrie, landbouw en verkeer, maar langzamerhand zou het verkeerd zijn het effect van de recreatie te onderschatten. Ook de miljoenen wintersporters laten van het eens zo ongerepte hooggebergte steeds minder over. Op diverse Alpenhellingen zijn tuindersbedrijven allang druk met het herinplanten van alpenbloemen die de ski-pret niet overleefd hebben. Trouwens de schade van het massale vliegverkeer naar de Middellandse Zee ten bate van de zonaanbidders is evenmin gering.
De Nederlandse natuur is anders dan die van het Alpengebied een menselijke creatie. Naar het oerlandschap moet men bij ons lang zoeken. Onze bossen hebben daar in ieder geval weinig mee uitstaande, hoogstens hebben wadden, duinen, rivierdelta en door afgraving verdwenen hoogvenen daar deel van uitgemaakt. Aanvankelijk had het menselijk ingrijpen een grotere floris-

tische verscheidenheid tengevolge. Biotopen zoals de heide, de hooilanden, onkruidvegetaties op de akkers en de rivierdijken brachten verrijking. De ontginningswerken en ontwatering in de twintigste eeuw hebben echter geleid tot het verdwijnen van veel planten, vogels en vlinders.
Toch is het de vraag of we de wijze waarop de natuur de laatste eeuw omgevormd wordt als een onontkoombare consequentie van wetenschap en techniek voor het agrarische bedrijf dienen te accepteren. Mij gaat het te ver het begrip natuur zozeer te historiseren dat het vanzelfsprekend is wanneer als gevolg van de ontwikkeling der agrarische techniek zwaar gemeste en ontwaterde weilanden waaruit zelfs de paardebloemen verdreven worden, de plaats innemen van natte orchideeënrijke blauwgraslanden die alleen gehooid werden.
Het natuurbegrip dat aan de door de boeren geproduceerde natuur ten grondslag ligt staat tegenover dat van de natuurbeschermers. Het ene is niet een noodzakelijk historisch produkt van de technologische ontwikkeling en derhalve progressief en het andere niet een bij voorbaat verloren achterhoedegevecht van wereldvreemde Prikkebenen en derhalve conservatief.
De laatste halve eeuw zijn we getuige van een enorme verarming en vermindering aan levensvormen. De strijd voor bio-diversiteit komt echter op gang, zij het zeer laat, maar mag zich verheugen in een groeiende populariteit. Dit geldt voor de actie tot behoud van de zeehonden in de Waddenzee, de poging om de otter terug te krijgen, de overgebleven dassen te beschermen, het scheppen van meer geschikte nestgelegenheid voor kerkuilen, en het werk van de Vlinderstichting, de actie-goudplevier en het uitzetten van bevers in de Biesbos en vele andere acties. Niet voor iedereen geldt meer dat groen groen is. De NS begint trots te worden op de weelderige soortenrijke flora op de spoordijken en grijpt net als de gemeentelijke plantsoenendiensten minder snel naar de gifspuit. Mij stoort het echter als de bio-diversiteit verdedigd wordt met het antropocentrische argument dat de mens een gevarieerd reservoir van levensvormen nodig heeft om uit te putten voor de land- en tuinbouw, voor de veeteelt, voor nieuwe geneesmiddelen en voor genetisch materiaal dat de biotechnische industrie vooral uit de Derde Wereld haalt.[14] Het handhaven van de bio-diversiteit is in de eerste plaats een zaak van ethiek.

Noten

1 In de 'Kritiek der Urteilskraft', die binnen het neo-kantianisme minder weerklank vond, kreeg het verhevene en de schoonheid van de organische natuur wel een plaats, maar het zou mij te ver voeren daar op in te gaan.
2 Van Embden (1875-1962) promoveerde bij Treub en was van 1918 tot 1946 voorzitter van de Eerste Kamerfractie der Vrijzinnige Democratische Bond. Deze bond moest zich enerzijds verweren tegen het sociaal-darwisme van de liberalen en anderzijds tegen het marxisme van de SDAP. Zie: P. de Rooy, 'Darwin en de strijd langs vaste lijnen'. Nijmegen, 1987.
3 M. van der Goes van Naters, 'Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw'. Amsterdam 1980, p. 118.
4 Idem, p. 291.
5 "dasz die Materie in allen ihren Wandlungen ewig dieselbe bleibt, dasz keins ihrer Attribute je verloren gehn kann, und dasz sie daher auch mit derselben eisernen Notwendigkeit, womit sie auf der Erde ihre höchste Blüte, den denkenden Geist, wieder ausrotten wird, ihn anderswo und in andrer Zeit wieder erzeugen musz." In: Marx/Engels Werke, Deel 20, Berlijn 1962, p. 327.
6 Ludwig Klages, Mensch und Erde. In: Mensch und Erde. Fünf Abhandlungen. München 1920, p. 26: "Zerrissen ist der Zusammenhang zwischen Menschenschöpfung und Erde, vernichtet für Jahrhunderte, wenn nicht für immer, das Urlied der Landschaft. Dieselben Schienenstränge, Telegraphendrähte, Starkstromleitungen durchscheinen mit roher Geradlinigkeit Wald und Bergprofile, sei es hier, sei es in Indien, Aegypten, Australien, Amerika; die gleichen grauen vielstöckigen Mietskasernen reihen sich einförmig aneinander, wo immer der Bildungsmensch seine 'segenbringende' Tätigkeit entfaltet."
7 Lessing schreef o.a. de poëtische boeken 'Blumen' en 'Meine Tiere'.
8 Ger Harmsen, Blauwe en Rode Jeugd. Assen 1961, p. 192-193.
9 "Ich habe meine Einsamkeit nötig, will sagen, Genesung, Rückkehr zu mir, den Atem einer freien leichten spielenden Luft." In: Ecce Homo in: Nietzsches Werke, Ed. Gerhard Stenzel, deel I, p. 183.
10 Tom van Maanen in zijn in memoriam. In: Jonge Kracht, orgaan AJC, 1955.
11 "müssen für nichts Höheres geachtet werden als willkürlichen Einfälle des Geistes in seinen Vorstellungen". In: G.W.F. Hegel, 'Logik', deel II, p. 247-248. In de 'Enzyclopaedie der philosophischen Wissenschaften' behandelde Hegel uiteraard ook de plant als "laagste' verschijningsvorm van het organische en hij prees Goethe , omdat deze zich niet door de verscheidenheid aan soorten had laten afleiden. Goethe had "den Anfang eines vernüftigen Gedankens über die Natur der Pflanze gemacht, indem sie die Vorstellung aus der Bemühung um blosse Einzelheiten zum Erkennen der Einheit des Lebens gerissen hat"

(p. 308). Deze lof aan het adres van Goethe gaat voorbij aan diens interesse voor details, voor de soortenrijkdom. Goethes herbarium getuigt ervan dat hij een uitstekend botanicus was.

12 Willy Bijl, brief 23.4.1992.

13 D. Hillenius in 'Wat is natuur nog?'. Alphen aan den Rijn 1978, p. 30.

14 De regering van de Verenigde Staten weigerde op de Wereldmillieuconferentie in Rio de Janeiro het Verdrag tot behoud van de bio-diversiteit te tekenen: "De voltallige biotechnische industrie in de VS die haar patentrecht in gevaar ziet komen, heeft zich tegen ondertekening gekant. De rijke landen willen toegang tot genetische reserves, ook in de Tropen. De ontwikkelingslanden eisen een deel van de opbrengst, maar daar verzet de Amerikaanse industrie zich tegen." In: De Volkskrant, 1.6.1992.

Over Dirk Jan Struik

Leo Molenaar

INLEIDING

Via onze medewerker Joop Morriën bereikte ons een manuscript van de 97-jarige Dirk J. Struik, emeritus-hoogleraar in de wiskunde in de Verenigde Staten. Struik gaat in op de 'zaak-Struik', dat wil zeggen op zijn eigen proces dat in de McCarthytijd van begin jaren vijftig sterk de aandacht trok. De aanleiding voor dit persoonlijke memorandum was de steeds weer oplaaiende belangstelling voor deze kwestie. Een tweetal recente artikelen in de New York Review of Books gaf daarbij de doorslag. Struik schreef het in februari van dit jaar, en voorzag onze vertaling nog van enkele verduidelijkingen en noten. Dit biografische artikel wordt hier voor het eerst gepubliceerd.

Dirk Struik

De schrijver, prof. dr. Dirk Jan Struik, werd geboren in Rotterdam in 1894. Hij studeerde af in Leiden (1916) en promoveerde in Delft (1922). Hij werd in 1914 lid van de in 1909 van de SDAP afgesplitste SDP, toen de marxistische analyse van de wereldsituatie van die partij zijns inziens juist bleek te zijn. Samen met zijn broer Anton behoorde hij tot een groep 'Delftse' intellectuelen die in de CPN, in 1918 de opvolger van de SDP, veel activiteiten ontplooide. In 1927 kreeg Dirk Struik een benoeming als hoogleraar in de wiskunde aan het befaamde Massachusetts Institute of Technology (MIT) in de VS.

Struik bleef zich daar naast zijn vakgebied bezighouden met vraagstukken van politiek, filosofie, geschiedenis en sociale beweging. Zoals elders in dit nummer staat te lezen – merkwaardig toeval – werden onder de schuilnaam O. Verborg in de jaren dertig beschouwingen van zijn hand over historisch en dialectisch materialisme door de CPN gepubliceerd. Zijn verhandeling over dialectiek valt op – indien vergeleken met veel andere publicaties over dat onderwerp in de communistische beweging – door oorspronkelijkheid, concrete en actuele voorbeelden, en grondige kennis van de natuurwetenschap.

Buiten zijn directe vakgebied was Struik een pionier op het gebied van onderwerpen, die betrekking hebben op de wisselwerking tussen wetenschap en maatschappij, en dan met name tussen wiskunde en samenleving. In zijn boek 'Yankee Science in the Making' (Boston, 1948) gaat hij in op de ontwikkeling van techniek en wetenschap in 'Nieuw Engeland' (het gebied rond New York) onder de invloed van economische en sociale factoren. En van datzelfde jaar is zijn 'Concise his-

tory of Mathematics', in minstens twaalf talen uitgegeven, waarin Struik – volgens zijn Delftse CPN-strijdmakker Rutgers – 'blijk geeft de wisselwerking en de eenheid van wetenschap en samenleving ook op zijn speciaal gebied te doorzien en met zijn kennis van deze abstracte wetenschap de samenhang met de maatschappelijke ontwikkeling te kunnen blootleggen.' Voor een groot publiek toont Struik die samenhang in zijn boek over de wiskundige prestaties van Nederlanders in de Gouden Eeuw, 'Het land van Stevin en Huygens' (Pegasus, 1956).
In de jaren '70 worden de publicaties van Struik opnieuw populair, als de aandacht voor 'Wetenschap en Samenleving' aan de Nederlandse universiteiten baanbreekt. De twee laatstgenoemde boeken, door Struik tevens in het Nederlands geschreven, worden opnieuw uitgegeven. Struiks uitgangspunt van de jaren dertig wekt dan nog steeds verbazing, zoals blijkt uit de aanbeveling van Göran Therborn bij de herdruk in 1977 (SUA, Amsterdam): 'Zelfs de meest abstrakte theoretische uiteenzettingen en wetenschappelijke ondernemingen zijn het produkt van specifieke maatschappijen in specifieke historische perioden.' (...). 'Dirk Struik toont op bewonderenswaardige manier aan dat dit zelfs geldt voor de zuiverste van alle zuivere wetenschappen: de wiskunde.'
Struiks veelzijdige bezigheden bezorgen hem in 1951 een aanklacht wegens 'on-Amerikaanse' activiteiten. Daar begint de 'zaak-Struik'.

McCarthy

Struik geeft hierna zijn ervaringen met het proces dat tegen hem wordt aangespannen. Op dat moment is de Koude Oorlog ontketend. Als op 25 september 1949 het nieuws komt van een Russische kernexplosie, wordt die gebeurtenis in de VS toegeschreven aan het verraad van wetenschapsmensen. De natuurwetenschappelijke wereld heeft, overigens met een prominente aanwezigheid van Nederlanders, na Hiroshima jarenlang campagne gevoerd voor 'vreedzame atoomenergie' in handen van een 'wereldregering' van de Verenigde Naties. Nu moet dat voor eens en altijd uit zijn. President Truman neemt het besluit tot de produktie van de waterstofbom. Wie daartegen is, wordt verdacht gemaakt en vaak in staat van beschuldiging gesteld. Werkers in het culturele en wetenschappelijke bereik worden 'gescreend' op hun opvattingen en verleden.
In de Sovjet-Unie gebeurt iets soortgelijks. Wetenschapsmensen moeten daar kiezen tussen de 'burgerlijke' en de 'proletarische' wetenschap. Op de terreinen van die zogenaamde burgerlijke wetenschap, zoals de genetica, de psycho-analyse, de quantummechanica of de cybernetica, wordt het wetenschappelijke werk lamgelegd of geschaad. Sommige wetenschapsmensen verdwijnen in kampen en gevangenissen. Haat tegen 'burgerlijke' wetenschapsmensen wordt er aangewakkerd.
Het contact tussen wetenschapsmensen in Oost en West wordt door beide regeringen welhaast afgebroken.

In de Verenigde Staten worden tussen 1947 en 1952 meer dan vier miljoen (4 756 705) personen onderzocht op eventuele communistische sympathieën. Tienduizenden processen vinden plaats, die uiteindelijk tot 560 ontslagen leiden. Dat laatste, betrekkelijk lage cijfer kan wijzen op conformisme en verloochening. Niet iedereen zal de geestelijke moed van een Dirk en Ruth Struik op hebben kunnen brengen. Maar het kan ook wijzen op een omvangrijk verzet, waarvan de 'zaak-Struik' in ieder geval getuigt. Mensen die sympathie toonden, konden op hun beurt vaak rekenen op screenings en vervolgingen. Het verhaal van Struik voert vele vrienden en onbekenden – marxisten en christenen, liberalen en sociaal-democraten – ten tonele, die principieel tegen onrecht kiezen. Dat stemt optimistisch.

Struik in 1992

Onze briefwisseling met Struik toont iemand met een jeugdig handschrift en een levendige belangstelling voor de politieke ontwikkelingen van dit moment. Dat laatste blijkt ook uit een bijdrage in het eerste nummer van 'Dialogue & Initiative' van april 1992. Dat tijdschrift is ontstaan uit het optreden van de 'Committees of Correspondence', die vanuit een reeks plaatsen in de afgelopen jaren vergeefs optraden voor een fundamentele vernieuwing van de Communistische Partij van de VS. Nu is uiteindelijk een nieuwe politieke beweging ontstaan met een eigen tijdschrift.
Het blad vermeldt Struiks verjaardagsspeech in het Studenten Centrum van het MIT van 24 november jl, waarin hij als wetenschapshistoricus lessen uit het verleden probeert te trekken. Een conclusie: 'een nieuw en beter socialisme zal groeien. Een socialistische beweging van een nieuw soort. Omdat er een nieuwe crisis naar voren is gekomen: de Aarde zelf wordt bedreigd. Rood moet in de toekomst samengaan met Groen: Rood-Groen!'. Het zal niet verbazen dat Struik op de hoogte gehouden wil worden van het optreden van Groen Links in Nederland.
De redactie beschouwt het opnemen van dit artikel van zijn oud-medewerker Struik als een eerbetoon aan een creatief marxist.

De 'zaak-Struik' van 1951

D.J. Struik

DOCUMENT

1.

De Koude Oorlog werd officieel ingeluid door Churchill in zijn speech uit 1946 in Fulton, Missouri. Er hing een IJzeren Gordijn over Europa, zei hij, waarbij hij typisch een term van Goebbels gebruikte: *der eiserne Schirm*. President Truman was aanwezig, en de politiek van Roosevelt van goede verstandhouding met de Sovjets werd aan de kant gezet. Nazi-Duitsland, vijand nummer één, was 'uit', en de tijd was gekomen om de Sovjet-Unie als vijand nummer twee in te perken zo niet te verslaan. Vijand, maar dan wel van de heersende kringen die in het aangezicht van een uitgeput Europa en Azië droomden van een *American Empire*, dat economisch overheersend zou zijn en tevens in het bezit was van de atoombom.

Het was in eerste instantie niet zo gemakkelijk om het Amerikaanse volk ervan te overtuigen dat de Sovjet-Unie een gevaarlijke vijand was. De rol van de Sovjetlegers bij het verslaan van de Nazi's had het communistisch geregeerde land en zijn leider, 'ome Joe Stalin', bij heel wat mensen in de VS tamelijk populair gemaakt. Bijna dertig jaar van anti-propaganda, van 1917 tot 1941, hadden echter hun spoor achtergelaten. De bouwers van het American Empire konden dat spoor volgen.

De dreiging van het communisme buiten de VS moest gelijke tred houden met dat van het communisme binnen de VS. Een stortvloed aan propaganda werd over het land uitgestort. Het communisme en zijn legioen van fellow-travellers waren aanwezig in de vakverenigingen, de scholen en kerken en in de regering. Het sprookje van een grote 'communistische samenzwering' werd geschapen, alsmede dat van de alomtegenwoordigheid van gewetenloze figuren die onze organisaties hadden 'geïnfiltreerd' (nooit hadden zij zich 'aangesloten') om de regering omver te werpen en ons te verraden aan de Sovjets.

President Truman was er vroeg bij om die actie te starten en hij werd gevolgd door de meerderheid van het Congres en de wetgevende macht. De media volgden enthousiast met voorpaginaverhalen. De Procureur-Generaal, Tom Clark, publiceerde een lijst van organisaties die deloyale elementen ('totalitair, fascistisch, communistisch of subversief') zouden bevatten; een lijst uit 1943 die voornamelijk organisaties bevatte die Duitse, Japanse en Italiaanse propaganda hadden verspreid. Nu werd de lijst verrijkt met organisaties die zich in de één of andere vorm hadden ingezet voor burgerlijke vrijheden, antiracisme, socialisme of de hulp aan loyalistisch Spanje (1). Klaarblijkelijk had de FBI van J. Edgar Hoover zijn huiswerk in die jaren goed gedaan.

Het uitvoeringsbevel van president Truman van maart 1947 eiste dat meer dan twee miljoen overheidsambtenaren met deze lijst geconfronteerd werden en moesten bewijzen dat zij niets met deze organisaties van doen hadden ofwel dat ze slechts onschuldige werktuigen waren geweest. Als zij dat niet konden of wilden, kwamen zij in moeilijkheden.

In datzelfde jaar 1947 was het Congres wel zo goed de vakbondsvriendelijke wet-Wagner uit de Roosevelt-periode te vervangen door de wet-Taft-Hartley, die aanzienlijke moeilijkheden opwierp voor strijdvaardige democratische vakbonden. Hij verbood communisten om leidinggevende posities in te nemen. Omdat communisten uiterst actief waren geweest in het organiseren van de vakbeweging, met name in de omvang-

rijke nieuwe CIO-bonden, beroofde dat vele bonden van de meest actieve leden. Net als Trumans Loyaliteitsverklaring was dit een aardige valstrik om tot meineed veroordeeld te kunnen worden.
De oude Dies-commissie van 1938 – de parlementaire commissie die voor de oorlog noest op ketters had gejaagd met soms spectaculaire resultaten (acteur getuigt 'wij speelden Marlowe'; commissielid: 'is hij een communist?') – werd nieuw leven ingeblazen. Dit *House Committee on Un-American Activities* (HUAC) zou een sensationele rol gaan spelen in de jact op 'subversieven', steeds op jacht naar koppen op de voorpagina's en meer en meer *namen* van deze 'un-Americans' voor deze koppen. Dat liep parallel aan het werk van een soortgelijke Senaatscommissie, die onder leiding van Joseph McCarthy, een senator uit Wisconsin, al spoedig (1950) steeds grotere koppen kreeg. Op Hoovers FBI kon gerekend worden als het erom ging met de hulp van 'informanten' juiste of valse inlichtingen te verkrijgen.

In die jaren was de oppositie tegen de koude-oorlogspolitiek nog sterk, zoals wel blijkt uit de oprichting van de Progressieve Partij van Henry Wallace, vice-president onder Roosevelt, in 1948. Omdat communisten die partij steunden en zijn programma pro-New Deal en anti-Koude-Oorlog was, werd hij zwaar aangevallen in de meeste media en een prooi voor FBI-snuffelaars. In de algemene verkiezingen van 1948 werd hij verschalkt door Truman en behaalde hij een teleurstellend resultaat. Daarna ging de partij achteruit en hij verdween uiteindelijk.
Het is niet nodig hier een overzicht te geven van de treurige gebeurtenissen in deze periode, die nu naar McCarthy wordt genoemd maar die nochtans werd ingewijd door Truman met in zijn kielzog Richard Nixon; het nieuwe Congreslid uit California. Laat het voldoende zijn om de wederopstanding te noemen van de Smith-wet uit 1940 (genoemd naar het Congreslid Howard W. Smith van Virginia), die oorspronkelijk vooral gericht was tegen (werkelijke) pogingen tot fascistische subversie, maar nu tegen links werd gekeerd en dan met name tegen de communisten. Die wet werd aangevuld met de McCarran-wet inzake 'Binnenlandse Veiligheid' van 1950, die expliciet uitging van het bestaan van een 'communistische samenzwering' en interneringskampen toestond voor 'potentiële spionnen en saboteurs' (dat ging zelfs Truman te ver, die zijn veto uitsprak, maar de wet werd toch aangenomen). En McCarthy riep zijn 'twintig jaar van verraad' uit. Er kwam een overvloed aan onderzoeken op gang, niet slechts in Washington, en vaak opgezet door plaatselijke ketterjagers. Die onderzoeken werden dan afgesloten met publieke veroordelingen, processen, gevangenisstraffen in combinatie met het plaatsen van de mensen op zwarte lijsten. Er waren de sensationele gevallen van de Hollywood Tien, van Owen Lattimore en Alger Hiss, van de leiders van de communistische partij, van de Rosenbergs – speciaal vanaf het moment dat ook de Sovjet-Unie kernwapens kon produceren in een atmosfeer van permanente angst voor 'atoomspionnen'. Vandaar ook het afkomen van dreigementen met oorlog, steeds meer appèls voor veiligheid en meer schuilkelders, en kinderen die onder hun schoolbanken werden geduwd. En meer koppen in de kranten. De wilde publiciteit die de commerciële media wilden verlenen, was – naar mijn vaste overtuiging – een belangrijke versterkende factor in de hele razernij. Het ging zover dat zelfs het naar voren brengen van de hoop op vrede gevaarlijk werd, behalve met Kerstmis of als je er zielsvrede (peace of mind) mee bedoelde.
Vervolgd werden meestal gedachten, lezingen, pamfletten of ketterse boeken. De subversieve 'daden' werden aangedragen door informanten, als geheel genomen een wansmakelijk zootje, die bereid waren de meest fantastische verhalen over 'subversie' op te dissen (2).
En daarbovenop kwam de Korea-oorlog, die in 1950 begon. 'Als we ze niet tegenhouden in Azië, komen ze hier!'.
Dit ging alles vrolijk verder, tot McCarthy in 1954 te ver ging, in discrediet raakte en hij spoedig daarna (1957) stierf. Maar tal van kleine McCarthys gingen verder, en de Koude-Oorlogsatmosfeer bleef nog jarenlang hangen. Sommige inquisiteurs, voorzichtiger dan McCarthy, sleepten voor zichzelf politieke en judiciële promoties in de wacht. Nixon werd president van de VS.
Wij pleegden deze vervolgingen 'heksenjachten' te noemen, omdat zij gebaseerd waren op vooroordeel en valse informatie, en zij inderdaad veel overeenstemming vertoonden met die oude gevechten tegen Satan. Want deze vervolgingen tastten niet slechts de geesten aan van zeloten en dwepers, of van de over-ambitieuzen, maar net zo goed die van de anders gematigde en zelfs verlichte geesten. Net zoals je 'beschuldigd' kon worden van hekserij, kon je nu 'beschuldigd' worden communist te zijn; en zoals je 'toegeeflijk jegens heksen' genoemd kon worden, kon je nu 'toegeeflijk jegens het communisme' (soft on communism) zijn. En waar heksen op de brandstapel kwamen, werden nu, om te beginnen in Azië, communisten 'spleetogen' (gooks) genoemd en verbrand met napalm. Dat alles in de strijd tegen Satan, of in de woorden van een president die graag de Koude Oorlog opnieuw van start had

laten gaan, 'Het Rijk van het Kwaad' (The Evil Empire).

2.

In deze atmosfeer, die half deed denken aan Nazi-Duitsland en half aan Alice in Wonderland, kon ik nog een tijd lang doorgaan met het werk aan mijn gebruikelijke taken aan het Massachusetts Institute of Technology (MIT), het onderwijzen en onderzoeken van de wiskunde en het voorbereiden van twee boeken. Het eerste over de geschiedenis van de natuurwetenschappen in het vroege Nieuw-Engeland en het tweede over de geschiedenis van de wiskunde. Zodra ik in 1935 genaturaliseerd was, had ik deelgenomen – net als in Nederland – aan de strijd voor wat ik als sociale gerechtigheid beschouwde. Die activiteiten werden nu echter aangemerkt als ketters en 'on-Amerikaans'. Zo bijvoorbeeld de strijd tegen oorlog en fascisme van de jaren dertig, de ondersteuning van Loyalistisch Spanje tegen Franco, en de inzet voor een beter wederzijds begrip tussen de volkeren van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Verder de ondersteuning van een strijdvaardige vakbeweging, die tot de CIO had geleid, en propaganda voor het socialisme.

Tijdens de oorlog, in 1944, had ik geholpen bij het stichten van de Samuel Adams School in Boston, die naar het voorbeeld van de succesvolle Jefferson School in New York probeerde een progressieve opleiding te geven in de politieke wetenschappen (citizenship). Ik was tevens actief in de Raad voor Sovjet-Amerikaanse Vriendschap, en medewerker aan het marxistische periodiek 'Science and Society'. In veel van die activiteiten werkte ik samen met leden en vrienden van de Communistische Partij, maar ook met vakbondsmensen, academici en mensen uit kerkelijke groeperingen die zich eveneens inzetten voor wat wij als een 'beter Amerika' beschouwden.

Mijn 'voorbeelden' (role models) waren Marx en Engels in het verleden, en de Engelse fysicus-communist J.D. Bernal in het heden.

Dus was ik direct betrokken bij een aantal organisaties die op de lijst van de Procureur-Generaal stonden. En dat ontsnapte niet aan de aandacht van enkele journalisten, zoals Cornelius (Corny) Dalton van de Boston Traveller, die in zijn aanvallen op ketterij mij en vele anderen noemde, en suggereerde dat wij wel in contact zouden staan met spionnen voor de Sovjet-Unie en dan met name 'A-spionnen'.

En daarmee was de jacht geopend. Veel van de aangewezen organisaties konden niet langer doorgaan met hun werk. Zo gaf bijvoorbeeld de Samuel Adams School de geest in 1948. Het periodiek 'Science and Society' overleefde.

Er was aan de wetten, al sinds 1935, een 'Loyaliteitsverklaring' voor onderwijzend personeel in Massachusetts toegevoegd. Die was min of meer vergeten, maar werd nu van stal gehaald. Die wet liet je zweren (of bevestigen) 'de Constitutie van de VS en die van Massachusetts te ondersteunen', maar in de aanwezige atmosfeer van inquisitie was die wet niet slechts vernederend en beledigend (waarom een uitzondering maken voor onderwijsgevenden?), maar ook intimiderend omdat zelfs de verdenking dat je bijvoorbeeld wat dollars had gegeven aan Spaanse vluchtelingen je al in moeilijkheden kon brengen. Onder protest hadden de meesten van ons getekend. Tenslotte was de letterlijke tekst van de eed onschuldig genoeg, hoewel hij in 1948 was aangescherpt met een zinnetje over 'macht en geweld'. Zo ver ik weet weigerden slechts twee docenten te tekenen. Dat waren Quakers, die uit principe tegen eedsafleggingen waren. Zij raakten hun baan kwijt, geloof ik (3).

Ik kon in de jaren 1947-48 doorgaan met mijn werk, en ik gaf zo nu en dan een lezing over de Koude Oorlog, over de relatie tussen wetenschap en samenleving en over de marxistische kijk op de wereld. In 1948, ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van het Communistisch Manifest, publiceerde ik een artikel over de wiskundige manuscripten van Marx.

Laat me tussen haakjes mijn positie uiteenzetten over het 'omverwerpen' van regeringen. Daar ben ik niet noodzakelijkerwijze tegen. Ik bewonder de inzet van Willen de Zwijger bij zijn pogen de Spaanse regering in de Nederlanden omver te werpen, zowel als die van Washington en Jefferson bij het verjagen van de Britse regering uit de Amerikaanse koloniën. Beide pogingen gingen gepaard met 'macht en geweld'. Maar ik heb een duistere kijk op de pogingen van Jeff Davis en R.E. Lee om Lincolns regering weg te krijgen. Reeds in mijn studententijd in Leiden was ik anti-koloniaal, en ik heb publiekelijk – juist in die jaren 1947-48 – mijn ondersteuning toegezegd aan het Indonesische volk in zijn strijd tegen de Nederlandse koloniale regering. Ik heb op het MIT Indiase studenten toegesproken, die protesteerden tegen het bewind van de Britse Raj. Maar dat had allemaal niets te maken met nonsens zoals het omverwerpen van zittende regeringen in de VS, Engeland, Denemarken of Nederland, waar mensen met een sociaal geweten kunnen werken binnen een (geschreven of ongeschreven) grondwettige zetting. Deze situatie werd nu juist door het HUAC en de mensen van het FBI ondermijnd. Zij waren, zoals wij het stelden, de 'on-Amerikanen'.

3.

De situatie veranderde toen in april 1949 op het eerste Foley Square-proces (in New York) van communistische leiders, dat in januari was gestart en maanden zou duren, een FBI-informant mij noemde. Hij rapporteerde op zijn manier over een communistische studiegroep in Cambridge waar ik een bespreking had gegeven van Lenins 'Staat en revolutie':

'Professor Struik gaf de zaal een wijdse uiteenzetting... en in zijn discussie bracht hij een zeer compleet overzicht van recente gebeurtenissen... Hij bleef stilstaan bij de door de Indonesische opstand ontstane situatie in Nederlands-Oost-Indië, en hij wees die aan als een voorbeeld van een volksrevolutie.'

De naam van deze 'onderzoeker' was Herbert A. Philbrick, die jarenlang een rol zou spelen in het aanwijzen van mensen die hij had ontmoet in communistische kringen. Wat de gegevens van deze getuigenis betreft, waren zij voor zover ik me kan herinneren correct. Het was onschuldig genoeg, maar in de heersende atmosfeer gaf het stof voor grote koppen op de voorpagina's. Ik kon echter mijn werk op het MIT voortzetten, evenals het werk aan de publicatie van een nieuw boek over 'differentiaal-meetkunde'. Wat de gezagsdragers op het MIT betreft: in mei van dat jaar 1949 maakte voorzitter Kilian een verklaring publiek waarin hij zei dat de getuigenis van Philbrick mij niet betichtte van een onwettige handeling, en dat ik 'bekwaam en trouw' mijn plichten vervulde als hoogleraar in de wiskunde zonder mijn studenten op het Instituut te indoctrineren met marxisme.

Deze vriendelijke verklaring toonde de invloed van K.T. Compton, die tot 1948 president van het MIT was en nu voorzitter van de Corporatie. Ik had een gesprek met hem, waarin hij zijn bezorgdheid uitsprak over de heksenjacht. 'Jij bent een van de beste docenten op het MIT', had hij gezegd, waaraan hij had toegevoegd dat er af en toe waarnemers in mijn collegezaal zaten die probeerden uit te vinden of ik me aan één of andere vorm van indoctrinatie schuldig maakte. Daar was natuurlijk geen sprake van, want als ik wiskunde doceer, doceer ik wiskunde.

Wat betreft mijn lessen aan de Jefferson School, zei Compton dat hij dat betreurde. Om het MIT met de liberale uitstraling van een Compton niet in verlegenheid te brengen, schreef ik Selsam van de Jefferson School om mij onopvallend van zijn lijst af te voeren. Dat was het minste dat ik kon doen in het vigerende irrationele klimaat om mijn goede relatie met de gezagsdragers van het MIT in stand te houden.

Toen Philbrick in juli 1951 weer getuigde voor de HUAC, herhaalde hij zijn uitspraken over mij en voegde er aan toe dat ik als lid van de Communistische Partij lezingen volgde aan de Samuel Adams School, en er tevens zeer actief was in het doceren van marxisme. Dat was een van die aardige overdrijvingen waar deze informant in grossierde; het zorgde voor een goede verspreiding van zijn naam in de kranten.

Deze Philbrick, die zo'n grote rol speelde in deze dagen als iemand die mensen aanwees die hij ten bate van de inquisiteurs en de koppenjagers uitmaakte voor communisten, had zich in de jaren veertig als jonge man, wonend in een 'koudwater-flat', aangesloten bij jongerengroepen in Cambridge die onder communistische invloed stonden. Hij was een tijdje aangenomen als lid van het district Boston van de Communistische Partij.

Hij beweerde dat hij, gruwend van de extremistische taal die hij daar hoorde, aan de FBI vertelde wat hij had opgepikt. In tegenstelling tot de meeste informanten van de FBI, die psychopaten, leugenaars of kleine criminelen waren, was de verschijning van Philbrick er een van een normale, nette Amerikaan wiens patriottische plicht hem dreef tot het rapporteren. Hij hield min of meer vast aan de hem bekende feiten, maar hield ervan die mooier te maken vanwege het effect op zijn eigen bruikbaarheid als getuige. En vanwege zijn portemonnee, want in een later geschil met een advocaat werd openbaar dat zijn geschriften en getuigenissen buitengewoon winstgevend waren geweest.

Zijn getuigenis in het begin van 1951 had serieuze consequenties voor verschillende mensen, en ook voor mij en mijn vriend Harry Winner, die penningmeester was geweest van de Sam Adams School. Winner en ik ontvingen in juni een dagvaarding om in juli voor de HUAC te verschijnen. Winner, die uit Brockton kwam, was een self-made man, die zichzelf, met niet meer dan een elementaire opleiding (high school), door veel lezen en denken een grondige kennis had eigengemaakt van de Engelse en Amerikaanse literatuur. Hij deed administratief werk in een schoenenfabriek, en in zijn woonplaats Malden stond hij bekend om zijn civiele activiteiten – het Community Fund, het Leger des Heils, enz. Hij kon goed en geestig commentaar geven op actuele kwesties, en hij had zich met zijn belangstelling voor sociale kwesties in kringen van communisten bewogen. Hij was niet van het hout gesneden van 'omverwerpers', maar in die tijd vertoefde Alice in Wonderland.

Ik kwam in aanraking met Oliver Allen, een advocaat die ik had leren waarderen in de tijd van de Progressieve Partij toen hij kandidaat had

gestaan voor het Congres. Allen nam contact op met zijn vader, die tevens zijn compagnon was, en met zijn vrouw, en stemde daarna toe. Ik vermeld dat omdat er destijds moed voor nodig was om voor de 'subversieven' in het krijt te treden. Rechter Medina had na de leiders van de communistische partij in het eerste Foley Square-proces tot gevangenisstraffen veroordeeld te hebben, ook enkele van hun advocaten veroordeeld. Advocaten die handelden zoals Allen konden ook te lijden krijgen van het verlies van conservatieve of angstige cliënten.
Winner had ook geluk, en kreeg de diensten van twee andere gerespecteerde advocaten (Hubert Thompson en Howard Whiteside). Wij vieren – Whiteside, Allen, Winner en ik – namen de nachttrein naar Washington. Allen had me geïnstrueerd hoe me te gedragen voor het Comité. Als je denkt een antwoord te kunnen weigeren vanwege het Eerste Amendement (First Amendment: vrijheid van meningsuiting), vergeet dat dan maar, had hij gezegd. Dan zul je aangeklaagd worden vanwege minachting van het Congres en de gevangenis ingaan, omdat het Opperste Gerechtshof van de VS heeft geweigerd dit Amendement in deze ketterijprocessen na te leven. En ook als je alles over jezelf wilt vertellen, maar je weigert namen te noemen van anderen, die je kent als communist of als dicht-erbij-staand, dan doe je jezelf de das om vanwege 'minachting'. De enige manier om jezelf te beschermen is gebruik te maken van het Vijfde Amendement, dat gaat over het tegen-jezelf-getuigen ('self-incrimination'). Dat amendement had het Gerechtshof wel erkend, zei Allen. Maar besef goed dat je dit Vijfde Amendement niet op sommige momenten wèl kunt gebruiken, en op andere niet; je moet dit Amendement gedurende de hele hearing consistent gebruiken. Doe je dat niet, dan ga je alsnog voor de bijl wegens 'minachting van het Congres', enzovoort.
En dus zat ik de volgende morgen voor het Comité, dat de dag tevoren Philbrick had gehoord, en keken de leden vanuit hun baldakijnen neer op Allen en mij, en op hun aanklager-onderzoeker Frank E. Travenner. Ik antwoordde dus op al hun vragen (behalve die over mijn naam en dergelijke) over mijn geschriften, lezingen, en ondertekeningen van manifesten en oproepen met een eerbiedig 'Ik weiger te antwoorden – met een beroep op het Vijfde Amendement'. Ik moest het Vijfde zo'n 100 keer gebruiken: zij wilden me te grazen nemen, en waren verontwaardigd over mijn onbeschofte gedrag. Ik was een lafaard, om mijn daden te 'verbergen' als een 'vijfde-amendements-communist'.
De eerbiedwaardige geschiedenis met dit Amendement werd niet genoemd in de media (4). Winner kwam na mij, en ook hij 'nam het Vijfde'. Op onze reis terug zagen we de eerste krantekoppen. Maar het werd veel erger toen we de verwilderde koppen zagen in de kranten van Boston.
Om eerlijk te zijn, ben ik er niet erg trots op het Vijfde Amendement genomen te hebben in plaats van het Eerste. Maar ik wilde de gevangenis niet in draaien, zelfs niet om een principe. Ik hield van mijn werk, en ik hield van doceren. Ik had drie dochters op de universiteit, moest de gezondheid van mijn vrouw beschermen en zorgen dat ik de namen van andere ketters niet hoefde te noemen – en dat laatste was het belangrijkste waar 'zij' achteraan zaten. Zo nam één van mijn meer principiële collega's, Chandler Davis, het Eerste Amendement, en dat kostte hem zes maanden gevangenisstraf. Dat overkwam ook anderen.
Sommige patriotten wilden me te pakken krijgen met de Wet op de 'Teachers Oath' (Docenteneed), maar dat liep op niets uit. Mijn werk aan het MIT kon doorgaan en in een (niet onvriendelijk) gesprek met president Kilian en enkele andere MIT-autoriteiten kon ik mijn houding bepalen. Kilian raadde me aan 'in volle waardigheid' op te treden (ik had Philbrick een lokvogel genoemd), en ik herhaalde dat ik een marxist was en dicht bij de communisten stond, maar geen partijlid was. Ik eindigde met: 'U kunt mijn optreden nu vervelend vinden, maar U zult over vijf en twintig jaar trots op mij zijn.'
Maar het werd nog veel erger.

4.

In september 1951 verhaalde de Bostonse pers dat de procureur van het district Middlesex County een Grote Jury had samengesteld om de zaak-Struik en andere gevallen te behandelen, waarbij Philbrick de bewijzen zou leveren. Ik raadpleegde Allen, die toen nog dacht dat deze affaire een 'doodgeboren kind' (dead duck) zou blijken.
Ruth en ik accepteerden daarom een uitnodiging om wat late zomerdagen door te brengen in een omgebouwde boerderij van een vriend. Het was een prachtige plek, ergens in de bossen bij Alton, New Hampshire. Ik hield telefonisch contact met Allen, die me op een middag meedeelde dat ik zou worden aangeklaagd, samen met Winner, Margaret ('Peggy') Gilbert en Martha Fletcher. De laatste twee waren eveneens aangebracht door Philbrick. Peggy Gilbert, de vrouw van een vakbondsman, was de secretaresse geweest van de Sam Adams School. Martha was secretaresse op het hoofdkantoor van de Unitarian Church en had ook van doen gehad met die school. Het bleek dat Peggy verhuisd was naar Chicago en dat

Martha met haar man in Parijs was.
Winner en ik moesten voor het gerechtshof verschijnen op vrijdag 14 september. De aanklacht, die onder de 'Anti-anarchie'-wet van de staat Massachusetts van 1919 viel, stelde vast dat Winner en ik op 1 januari 1947 en 'op diverse dagen tussen die dag en de dag waarop de aanklacht was voorgebracht' samen met Martha N. Fletcher en Margaret Gilbert hadden 'samengezworen' teneinde ' door macht en geweld de omverwerping van de staat (Commonwealth) Massachusetts te propageren, uit te dragen en aan te wakkeren door middel van het gesproken woord, en het verspreiden van bepaalde geschreven en gedrukte documenten, artikelen en afgebeelde voorstellingen'. Een ander deel van de aanklacht promoveerde ons tot navenante 'samenzweerders' met als doel het omverwerpen van de regering van de Verenigde Staten. In een derde deel werd ik ervan beschuldigd op 1 mei 1948 een speech te hebben gehouden, waarin ik tot die omverwerping van de staat Massachusetts zou hebben opgeroepen.
Er was dus tot twee 'samenzweringen' opgeroepen, en er was een directe, eigen 'oproep', maar er werd geen actie ten laste gelegd. Alléén het gesproken woord. De beschuldiging was uiteraard gebaseerd op valse inlichtingen, ofwel verstrekt door Philbrick of door een al te ambitieuze districtsaanklager (D.A.). De data waren merkwaardig – wat was er gebeurd op 1 januari 1947 en op 1 mei 1948? Merkwaardig genoeg was het inmiddels 1951 geworden, en stond de staat nog overeind. De enige gelegenheid in of rond 1948 was mijn lezing voor die kleine groep in Cambridge over het boek van Lenin, waarin ik me ten gunste van de anti-koloniale bevrijdingsstrijd van het Indonesische volk had uitgesproken. Alice was nog steeds in Wonderland, maar de situatie was niettemin ernstig.
Ruth en ik pakten in en reden naar Cambridge op die vrijdagmorgen en waren kort na twaalven op het kantoor van Allen in Boston. Allen was al bezig met de borgtocht, die (dat wist hij al) op 10.000 dollar was gesteld. Dat bedrag was al ruim ingetekend. 'Je hebt heel wat vrienden hier', zei Allen.
Allen verscheen in de rechtszaal (East Cambridge) met mij, en dat gold ook voor de aanklager George E. Thomson ('in zijn beste pak' zei Allen). Ik pleitte 'niet-schuldig' en rechter Hudson stelde de borgtocht op 10.000 dollar, wat in die tijd een heel bedrag was. Ik was kennelijk gevaarlijk in de opvattingen van de rechter. De 'Anti-anarchie'-wet, het produkt van de 'anti-subversie'-acties van 1919 (de tijd van de Palmer-overvallen) en geamendeerd in 1948 als 'Verbod op het uitdragen van anarchie', stelde een straf op 'propageren' van niet meer dan 1.000 dollar en een gevangenisstraf van niet meer dan drie jaar. De rechterlijke macht had één keer daarvoor geprobeerd op die noemer een persoon te berechten, een in Letland geboren linkse activist Anthony Bimba, de schrijver van een boek over de 'Molly Maguires' (5). Dat was in 1926 en het liep op niets uit. Dat was ook de eerste keer, met uitzondering van een geval in Pennsylvania waarover later, dat er een aanklacht was ingediend op basis van de wet van een afzonderlijke staat.
Winner en ik werden nu naar een ander gebouw geleid aan de overkant en kregen handboeien om. 'De wet schrijft het voor', fluisterde de hulpsheriff die kennelijk met het geval in de maag zat. Er stond een foto van in de Boston Herald die dag. In dat gebouw moesten we twee uur wachten tot de borgtocht was geregeld (die van Winner bedroeg ook 10.000 dollar). Om half vijf in de middag waren we thuis, waar Allen de pers bijeen had geroepen.
Ruth, die buiten het gerechtsgebouw was gebleven terwijl wij binnen waren, had foto's genomen van de verslaggevers die er rondliepen en overal foto's van maakten. Dat scheen hen te amuseren en zij schreven er artikelen met schreeuwende koppen over in hun kranten.
Op de persconferentie thuis merkte ik op dat de aanklacht nonsens bevatte, dat ik nooit tot omverwerping had opgeroepen, en dat ik volstrekt onschuldig was. De journalisten gaven een redelijk verslag van mijn uiteenzetting. Ik antwoordde vrijelijk en zelfs met humor op hun vragen, schreef Lawrence Dame van de Herald.
Een quasi-komisch voorval vond enkele dagen later plaats toen we bezoek kregen van een psychiatrisch deskundige van de procureur of van het gevangeniswezen. Hij moest uitvinden of ik voldoende bij zinnen (compos mentis) was om berecht te kunnen worden. Ik moest lachen, en we konden erover praten als redelijke wezens. Hij bleek de neef te zijn van een van mijn MIT-collega's.
Op het MIT was er een faculteitsvergadering, die niet erg druk bezocht werd omdat het nog vakantie was. Het resultaat was een verklaring van de administratie, die werd uitgegeven door president Kilian. Mijn betrekking werd opgeschort onder doorbetaling van salaris. Ik wist dat verscheidene leden van de faculteit daar erg ongelukkig mee waren – waarom, als er al actie moest worden ondernomen, niet eenvoudig een verlof wegens afwezigheid? Tenslotte wordt in de wetsfilosofie van de VS een aangeklaagd persoon verondersteld 'niet-schuldig' te zijn, tot aan het moment dat hij veroordeeld wordt. Harvard

volgde wat later zo'n gedragslijn in de zaak van de hoogleraar-fysicus Wendell Furry, die gewoon door kon gaan met lesgeven.
President Kilian voegde eraan toe dat indien het bewijs van mijn schuld 'onbetwistbaar' zou blijken, ik ontslagen zou worden. En er gebeurde meer in die hectische dagen. Er werden 'verdedigingscommissies' (Defense Committees) opgericht; één voor mij, één voor alle aangeklaagden en een studentencomité. Mijn verdedigingsgroep kreeg een indrukwekkende lijst van sponsors en werd aangevoerd door Sarton, de wetenschapshistoricus van Harvard. Sarton, een humanist, was in het geheel geen politiek figuur, maar deze aanklachtenhandel maakte hem zo uitzonderlijk kwaad dat hij bereid was het erevoorzitterschap op zich te nemen. De secretaresse was Mary Leue, de vrouw van een lector in de filosofie, die vrijwillig op ons af kwam en haar diensten aanbood. Die bleken van grote waarde te zijn. De eerste en belangrijkste taak van het comité was het verzamelen van fondsen om onze advocaten te betalen. Allen werd al snel gesecondeerd door een jonge advocaat, Lawrence Shubow, die zich met zijn scherpe inzicht een belangrijke en rustgevende helper toonde. Het comité gaf een pamflet uit: 'Feiten die relevant zijn voor de zaak-Struik'. Het comité voor ons vieren werkte onder auspiciën van het Nationale Noodcomité inzake Burgerrechten (National Emergency Committee on Civil Rights), een organisatie in New York die was opgezet door Corliss Lamont. Dit gaf belangrijke informatie uit, ook over onze zaak.
'Studenten voor Struik' werd georganiseerd vanuit het MIT, Harvard en andere universiteiten. Zij organiseerden een bijeenkomst op de Universiteit van Boston, waaraan honderden studenten deelnamen, en ik hield er een redevoering over de vrijheid van meningsuiting. Wat later sprak ik een andere grote meeting toe, die was georganiseerd door Paul Sweezy van de Monthly Review. Dat was in een hotel in New York. Beide meetings waren erg sympathiek.
En omdat de aanklacht enkele dagen lang nationaal nieuws was, kwam I.F. ('Izzy') Stone, de bekende journalist, een man met een grote scherpzinnigheid en moed, in oktober naar Boston. Hij schreef voor PM, toen een bekende krant met een progressieve inslag. Oliver Allen ontving hem thuis in Arlington. Winner en ik waren aanwezig, en misschien ook Whiteside. Izzy schreef een artikel over dit interview, één over mij, één over Winner, één over Philbrick en één over de hele rechtszaak. De artikelen werden in pamfletvorm gepubliceerd door het Noodcomité, en zelfs nu zijn ze nog het lezen waard: 'Een complot tegen de staat Massachusetts'.

Stone vroeg Winner hoe hij een radicaal was geworden. 'Shelley', was het antwoord van Harry. Toen hij mij dezelfde vraag stelde, vond Stone het leuk dat ik Oscar Wilde noemde ('The soul of Man under Socialism'). Dit bewijst wel, had Stone geschreven, in wat voor vreemde hoeken de ketterjagers moeten zoeken als ze straks de bibliotheken schoon gaan vegen.
Minstens één van onze sponsors, dominee George Abbe, rector van de Annisquam Universalist Church (Cape Ann), schrijver en dichter en iemand met een uitgesproken mening, raakte in moeilijkheden. In dit geval met zijn gemeente. Hij werd ontslagen.
Om de 'Alice in Wonderland'-atmosfeer nog wat reliëf te geven riep gouverneur Dever 27 november 1951 uit tot 'Herbert Philbrick Dag'. Er kwamen vaderlandslievende speeches en een grootschalig diner, en Herbert hield een ontroerende toespraak over zijn avonturen als 'undercover agent' die tot in de hoogste rijen van de communistische partij had weten door te dringen. Philbrick was door de Voorzienigheid toegerust, zoals zoveel informanten, met een geheugen dat in de loop van de jaren steeds beter wordt. Sommigen van ons vroegen zich af: 'Zal de schoolkinderen op die 27ste november gevraagd worden om over elkaar te klikken?'. Hij publiceerde ook een boek 'Ik leefde drie levens' met als één van zijn sub-titels: 'Contra-spion'. Dat was een smerige leugen, omdat niemand in de omgeving van Boston ooit van spionage was beschuldigd. Maar het boek was een succes, en beleefde een tweede druk. Ook de filmindustrie toonde belangstelling, en minstens één zo'n film werd gemaakt en uitgebracht: 'Look East on Beacon Street'. Ik vind het jammer dat ik moet zeggen dat Philbrick werd gespeeld door Gregory Peck. Philbrick moet hier veel geld mee hebben verdiend, wat bekend werd toen hij ruzie kreeg met zijn advocaat en de pers zich ermee ging bemoeien.

5.

En nu begon het lange wachten op het proces. Daar de gronden van de aanklacht tamelijk vaag waren, vroeg de verdediging een 'Verklaring van bijzonderheden' (Bill of Particulars), die bij de wet is toegestaan. De eerste verklaring kwam in januari 1952 en was zo onbevredigend, dat het Hooggerechtshof van Massachusetts een nieuwe Verklaring eiste, die uiteindelijk werd geproduceerd. Hij bevatte veel grote woorden over subversie, en dergelijke, maar weinig feiten; mijn activiteiten op Sam Adams en Jefferson ('communistische frontactiviteiten'), en een fantastische samenvatting van mijn, thans beroemde, boekenoverzicht in Cambridge. Bovendien, schreef ik 'artikelen in

'Science and Society', 'New Masses' en 'Daily Worker', allemaal communistische frontpublicaties'. So what? Die artikelen gingen meestal over wetenschappelijke onderwerpen.
Niettemin werd een welsprekend verzoek van mijn advocaten aan het Hooggerechtshof om de aanklachten te vernietigen door rechter F.J. Donahue als 'ongeldig voor de wet' afgewezen.
Toevallig gaf Bertrand Russell in oktober 1951 wat lezingen op het MIT. Toen studenten hem informeerden over de zaak-Struik en naar zijn mening vroegen, zei hij: 'O, wat moet dat een krachtige persoonlijkheid zijn.' Hij wendde onwetendheid voor in mijn zaak, maar nu weet ik uit de Russell-archieven in Hamilton, Ontario, dat hij de zaak nauwlettend volgde.
De Unie voor Burgerlijke Vrijheden nam stelling in de zaak, hoewel ik geen beroep op hen had gedaan. Hij kwam met een krachtige uitspraak tegen de ketterjacht.
Behalve de weigering van rechter Donahue waren er nog twee tegenvallers. De eerste was de publikatie van de roman van Philbrick met Winner en mij als deelnemers aan het melodrama. De andere was de getuigenis van enkele MIT-collega's die eveneens communistische connecties hadden gehad, en voor het HUAC of een verwante commissie namen noemden waaronder de mijne. Zij plaatsten mij in een 'communistische cel'. Ik baseerde mijn verdediging daarentegen op mijn marxist-zijn met een kijk op het leven die van een prima academisch kaliber is of zou moeten zijn, en op contacten met zowel communisten als kerkelijke groeperingen in de strijd voor sociale gerechtigheid.
Deze gebeurtenissen konden de aanklager behulpzaam zijn bij zijn aanklacht, maar het werd steeds duidelijker dat hij het proces wilde uitstellen. Ik kan slechts raden naar zijn beweegredenen. In de eerste plaats scheen hij maar één enkele getuige tegen me te hebben, de alomtegenwoordige Philbrick. Wij hoorden wel gerucht-en over pogingen om andere getuigen op te roepen, maar die leden schipbreuk. Een voorbeeld was het verhaal van een progressieve boekhandelaar in Boston, die werd benaderd door een man van het bureau van de aanklager: 'Als goede Amerikaan moet U mij vertellen wat U weet over Struik.' Zijn antwoord was: 'Ik ben een goede Amerikaan en daarom zal ik U niets over Struik zeggen.'
Een andere reden kan gelegen hebben in de krachtige steun die ik kreeg van de zijde van de adherenten aan mijn verdedigingscomité met namen van mensen die de procureur alleen maar kon respecteren. En een derde reden kan zijn dat het openbaar ministerie niet veel hulp kreeg van de FBI. De FBI heeft nooit kunnen waarderen dat plaatselijke bezige baasjes opereren op hun territorium.
Daartoe uitgedaagd beriep de procureur zich erop dat hij wachtte op het proces tot de uitwijzing van mevrouw Gilbert uit Chicago. Maar zij vocht die uitwijzing aan met de hulp van een vakbondsadvocaat (dat was dezefde Arthur Goldberg die rechter zou worden aan het Hooggerechtshof in Washington), die procedeerde tot aan het Hooggerechtshof van Illinois. De advocaat verbood alle contacten met ons. Ulteindelijk ondertekende gouverneur Adlai Stevenson – die grote liberaal – de uitwijzingspapieren, maar ik weet niet of Peg ooit in Massachusetts is verschenen. Thompson beweerde dat een gelijktijdig proces tegen ons drieën de staat geld zou besparen. Daarop gaf ik als antwoord (The Nation, 1952) dat het de staat nog minder zou hebben gekost als hij het proces niet was begonnen.
Er vond nu een levendige briefwisseling plaats over dit onderwerp met brieven naar de uitgever enz. In één ervan beschuldigde ik de aanklager van 'subtiele wreedheid'. Door het herhaalde uitstel brak hij niet het Eerste maar het Zesde Amendement van de Grondwet. Maar het uitstel was feitelijk in ons voordeel, omdat, zoals de Bostonse 'Traveller' stelde, de publieke belangstelling afnam.
Ondertussen reisde ik het land rond, vaak met Ruth, en hield ik redevoeringen. Het Verdedigingscomité kreeg van alle kanten uitnodigingen. Meestal was mijn onderwerp de vrijheid van meningsuiting, ofwel het recht dat een marxistische mening, en 'zelfs' een communistische mening, heeft om gehoord te worden. Ook moest ik geld inzamelen voor de fondsen. Advocaten moesten betaald worden, zelfs als er geen proces was. De bijeenkomsten die ik toesprak waren soms zeer groot, zoals in Los Angeles en San Francisco, en soms klein zoals voor groepen studenten in Oberlin en Reed. Ik sprak niet op het MIT op verzoek van zijn president Kilian, maar mocht daar wel gebruik maken van de bibliotheek. Ook viel ik de positie van het MIT in mijn zaak niet aan. Mijn gevecht, hield ik me voor, ging tegen het openbaar ministerie en de staat Massachusetts.

In San Francisco ontmoette ik Harry Bridges, de gezaghebbende vakbondsleider van de havenarbeiders, die meer pesterijen van de staat te verduren had gekregen dan ik, en tevens de acteur die in de Great Gildersleeve had gespeeld – jarenlang een populair radioprogramma. Hij moet toch enige ketterse gedachten in zijn leven hebben gekoesterd, misschien hield hij niet van Franco. In Los Angeles zat ik in een forum met wat film-

mensen die op de zwarte lijst terecht waren gekomen. Ik maakte daar kennis met John Howard Lawson, de bewonderde dramaturg en schrijver die eveneens op de zwarte lijst stond. Er was na mijn toespraak een plezierig diner in Hollywood, en ik zat naast een gezwartlijste actrice. 'Kon jij weer aan werk komen?', vroeg ik haar. Zij vertelde dat ze een rol had gehad in een zomerproduktie. 'De titel?'. 'Hamlet'. "Speelde je Ophelia?'. Ze keek me met grote ogen aan en hief haar armen ten hemel: 'Of ik Ophelia speelde? Ik wás Ophelia.' Ik had een blik kunnen werpen in de ziel van een actrice.
Ik nam de uitnodiging aan van de Nederlandse Academie van Wetenschappen om een uitgave te verzorgen van de werken van Simon Stevin (1548-1620), een Nederlandse ingenieur en wiskundige. Het ging met name om de delen met zijn wiskundig werk. Dat was een tijdrovend stuk werk, maar ik had er de tijd voor. Dat hield me bezig als ik thuis was en ik bereidde tevens een tekst voor over projectieve en analytische meetkunde. Dat was een onderwerp waar ik dus geen les in mocht geven. Phil Franklin doceerde mijn studenten differentiaalmeetkunde uit mijn eigen boek.

Allen, Winner en ik kwamen vaak bij elkaar, soms met Whiteside erbij, om de strategie te bespreken tegenover de procureur, die maar niet tot actie kwam. Er kwamen sympathiebetuigingen uit het hele land. Een Nederlander in New York haalde het Nederlandse gezegde aan: 'Het zijn de slechtste vruchten niet waaraan de wormen knagen.' John Lewis van het Britse 'Modern Quarterly' zond een hartelijke brief namens de redactie. Een verslaggever van een Nederlandse krant interviewde mij en schreef een lang artikel over de zaak. De Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen maakte mij 'corresponderend lid'. Ik werd uitgenodigd voor een conferentie in Mexico, maar Allen raadde me dringend aan de uitnodiging af te slaan. 'Er zullen koppen komen met 'Struik neemt de benen' en je terugkomst zal ergens op pagina 30 tussen de advertenties gemeld worden.' Ook waren er vijandige reacties in 'ingezonden brieven'-rubrieken, en politici die de slogan 'Vervolg Struik' lanceerden. Op Memorial Day in 1953 probeerden wat jongeren, vol patriottisch vuur, mijn huis in brand te steken. Maar mijn buurman zag het en bluste wat ze haddden aangestoken. 'Ben jij niet bang?', vroeg Winner me eens. Ik zei hem dat ik zeker erg bang was, maar dat dit uitstel een hoopvol teken was.
In oktober 1953 getuigde Philbrick weer, nu voor de SSACB (Security Subversive Activities Control Board). Maar nu was het veelbetekenend dat Vito Marcantonio hem vroeg of 'in de negen jaar dat U voor de FBI werkte, U enige geweldsdaad heeft kunnen rapporteren van de zijde van enig lid van de CP, de Communistische Politieke Associatie, de Jonge Communistische Liga of de Amerikaanse Jeugd voor Democratie?' En Philbrick antwoordde: 'Ik geloof het niet, meneer.'

Het einde kwam in 1955, en geheel onverwacht. In Pittsburgh stond Steve Nelson terecht, een strijdbare vakbondsman en communist. Hij werd vervolgd door een wraakzuchtige advocaat, die Musmanno heette en die van een partizaan van Sacco en Vanzetti was veranderd in een echte heksenjager. Nelson kon in het politieke klimaat van Pittsburgh zelfs geen advocaat vinden en moest rechtshulp krijgen van moedige advocaten van buiten. Hij werd veroordeeld tot twintig jaar gevangenisstraf en slecht behandeld, maar hij vocht terug. Vervolging en aanklacht vonden plaats onder een 'anti-oproer'-wet van de staat Pennsylvania; dus net als in ons geval ging het om de wet van één staat.
Eén van de argumenten, die door zijn advocaat, Rabinowitz, naar voren werd gebracht in zijn beroep bij het Hooggerechtshof van Pennsylvania, was dat de Smith-wet als federale wet elke lokale 'anti-oproer'-wet buiten werking stelde. Daarom was de vervolging van Nelson ongeldig. Het Hooggerechtshof was het met dit argument eens, maar daarop ging de staat Pennsylvania in beroep bij het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten.
Dat was op dat moment het Hof-Warren, minder conservatief dan zijn voorganger, en dit Hof hield het uitgangspunt staande dat oproer een federale aangelegenheid was. En oproerwetten van de afzonderlijke staten waren dus ongrondwettig.
Nelson werd naar behoren uit de gevangenis ontslagen. En ook de aanklacht tegen mij moest vernietigd worden, plus die tegen alle anderen die waren aangeklaagd op grond van de 'anti-anarchie'-wet van Massachusetts. Dat was heel fijn voor ons, maar ik geloof niet dat de Officier van Middlesex County (en dat was niet langer George Thomson) het erg vervelend vond. Hij had al lang door dat hij een tijger bij de staart vasthield.
De borgtocht werd teruggestort en met veel dank geretourneerd aan hen die betaald hadden. Ik wilde feest vieren, maar Winner, die altijd al wat subtieler was dan ik, verzette zich daartegen omdat verscheidene vrienden van ons nog steeds werden aangeklaagd. De zaak zakte als een pudding in elkaar, zelfs in de kranten. Ik verwachtte dat ik het jus docendi ('het doceerrecht') op het MIT terug zou krijgen, en in september 1955 weer les kon gaan geven.

Maar alles was nog niet voorbij. President Kilian zei me dat ik op het MIT moest verschijnen voor een commissie van mijn collega's ('peers'). En ook bestond er al jaren een Massachusetts-versie van de HUAC, een wetgevende commissie die zoals te doen gebruikelijk op krantekoppen jaagde door een aantal plaatselijke mannen en vrouwen, die hadden laten zien dat zij een sociaal geweten hadden, lastig te vallen. Ik kreeg een dagvaarding om voor die commissie te verschijnen in het Boston State House.
Ik besprak met Julius Stratton, iemand van het bestuur van het MIT, welke tactiek ik zou volgen. Toen ik hem voorstelde op het Vijfde Amendement te mikken, om zo het noemen van namen te vermijden, zei hij me dat er nu een Instituutsregel bestond van het MIT, die tot het beantwoorden van vragen van wetgevende commissies verplichtte. Als ik het Vijfde zou nemen, zou ik mijn baan kwijtraken. Stratton sprak mij wat moed in en dacht dat het wel mogelijk zou zijn te praten zonder anderen aan te wijzen. Maar Allen was daar nogal pessimistisch over.
De hearing begon uiteraard met het verschijnen van Philbrick. Daarop volgden tal van vragen. Ik stortte mij in de wettelijk zo ingewikkelde affaire en beantwoordde de domme en slimme vragen zo goed als ik kon. Maar ik zei dat ik geen namen wilde noemen. Toen men mij confronteerde met een lovende uitspraak over sommige aspecten van de Sovjet-Unie, zei ik de commissie dat Eisenhower soortgelijke opmerkingen had gemaakt (dat was uiteraard tijdens de oorlog), maar dat ik me nu bewust was van het antisemitisme in de Sovjet-Unie. Toen de advocaat van de commissie vroeg of ik wist wat er bedoeld werd met M.O. (het schijnt dat Philbrick in zijn melodramatische levensverhaal had geclaimd dat er een 'esopische taal' bestond die door de communistische 'underground' werd gesproken), antwoordde ik 'Missouri'. Luid gelach, zelfs bij de Torquemaditos op de banken. Zij vertelden me dat M.O. de afkorting was van 'Massa-Organisaties'.
Enzovoort, enzovoort. Aan het slot herinnerde ik de commissie aan rechter Sewall, heksenjager in het oude Salem, die later publiekelijk zijn spijt betuigde (6).
En toen alles voorbij was, bleek Allen met zijn advocategeweten totaal overstuur. 'Wat heb je gedaan? Ze kunnen je nu gemakkelijk veroordelen wegens minachting of meineed.' Ik zei hem dat er voor mij geen andere keuze was geweest.
Maar er gebeurde niets. Het scheen dat het enthousiasme voor McCarthy in het Massachusetts van 1955 op zijn retour was, of dat er één of andere actie achter de schermen te mijnen gunste was geweest. De verslagen van het verhoor werden netjes gepubliceerd op kosten van de belastingbetalers. De confrontatie (als dat het woord is) met de commissie van mijn MIT-collega's was formeel maar niet onvriendelijk. Er werden vragen gesteld over mijn activiteiten, die ik zo eerlijk mogelijk probeerde te beantwoorden. Tenslotte kon ik niet nalaten er mijn teleurstelling over uit te spreken dat geen van de politieke experts van de MIT-staf ooit op het idee was gekomen openlijk op te merken dat, juist omdat ik marxist was, ik nooit de nonsens kon hebben uitgekraamd die mij werd toegeschreven. De commissie stelde een rapport op waarin stond dat, al had ik misschien soms wel wat naïef of onvoorzichtig gehandeld, er geen reden bestond waarom ik mijn onderwijs niet zou hervatten. En dan kwamen de autoriteiten van MIT (de Corporatie) nog uit met een bevestiging hiervan, al gaven ze me hierbij ook een milde draai om de oren ('little kick in the pants') door me 'onprofessioneel gedrag' te verwijten: ik was namelijk niet 'open' genoeg geweest. En mijn mening over politieke aangelegenheden had ik al jaren lang van de daken verkondigd!

In september van het jaar 1955 stond ik weer voor de collegezalen. Winner ging eveneens terug naar zijn schoenenfabriek. Hij werd niet geplaagd door de plaatselijke HUAC, maar zijn gezondheid was aangetast door dit vijfjarige gericht, en herstellen zou hij nooit. Hij bleef geestig en behield zijn voorliefde voor boeken. En geschiedenis. Hij stierf een paar jaar later. Ik zal zijn gevoel voor woordspelingen nooit vergeten. 'Ik ben zeker left, misschien zelfs gauche, maar ik ben nooit sinister geweest.' (7).
En toen was alles voorbij. Maar nog niet helemaal. In 1960, toen ik 65 werd, verloor ik mijn ambt als hoogleraar. Het is gebruikelijk dat je elk jaar een nieuwe aanstelling krijgt tot aan je 70ste. Maar voor mij gold dat niet.
Mijn pogingen om een aanstelling te krijgen aan andere universiteiten, die geen leeftijdsgrens kenden, mislukten. In 1959 reisde ik het land rond om collega's te ontmoeten; Texas, Illinois en Ohio. Steeds wilde de wiskundige faculteit me maar al te graag hebben. Maar steeds weigerde het bestuur. Zwarte lijst? FBI? Mijn dagen als docent in de VS waren passé.
Maar ik kon gemakkelijk overleven op mijn pensioen en de sociale zekerheid. Uit het buitenland kwamen aanbiedingen, en ik nam aanstellingen aan in Puerto Rico, Costa Rica en andere plaatsen. Ik gaf ook een jaar 'geschiedenis van de natuurwetenschap' in Utrecht (het State Department kon niet langer een paspoort weigeren aan ketters, dank zij een rechtszaak tegen het Depart-

ment van de kunstenaar Rockwell Kent en een psychiater uit Los Angeles).
En geloof me of niet; in 1986 feliciteerde het Huis van Afgevaardigden van de staat Massachusetts mij ter gelegenheid van mijn 92ste verjaardag met een indrukwekkend document. Het werd ondertekend door Keverian, Speaker van het Huis, en Mary Jane Gibson, de vice-voorzitter van de regerende fractie en afgevaardigde van mijn deel van de staat.
De staat had mij de onrechtvaardigheid vergeven, die hij begaan had.

Belmont, Massachusetts
februari 1992
vertaling: Leo Molenaar

Noten:

(1). Daaronder zaten, naast de Communistische Partij en de Socialistische Werkers Partij, de Council of African Affairs, de Joint-Anti-Fascist Refugee Committee, de National Council of American-Soviet Friendship, de Veterans of the Abraham Lincoln Brigade, het National Negro Congress, samen met een aantal progressieve scholen met communisten in de directies, zoals de Jefferson School in New York, de Abraham Lincoln School in Chicago en de Samuel Adams School in Boston. 'Mr. Hoovers lijst is subversief, niet de Jefferson School', was het commentaar van Howard Selsam, directeur van de school.

(2). Een interessante zaak was die van Harvey Matusow, wiens leugens op zijn goede gezicht werden geloofd door ondervragers, kranten en zelfs universiteitsvoorzitters. Hij werd een intieme vriend van McCarthy. Op een gegeven moment kreeg hij zijn geweten terug, en in zijn boek 'Valse getuige' (1955) – een boek dat de FBI probeerde tegen te houden – bekende hij hoe hij zijn fantasieën rond had gestrooid. Hij werd berecht en veroordeeld wegens meineed, maar datgene dat hij nu bekende werd als meineed aangemerkt! Weer Alice in Wonderland.

(3). Toen ik de Eed tekende, vroeg ik me af aan welke 'Verenigde Staten' ik trouw beloofde. Tenslotte waren er ook de 'Estados Unidos do Brasil' en wellicht nog andere Verenigde Staten in de wereld. Om aan de veilige kant te zitten heb ik me nooit in Braziliaanse aangelegenheden begeven. Na een actie van de wiskundeinstructeur Pelosky (MIT) verklaarde het Hooggerechtshof van Massachusetts in 1967 het deel van de wet dat deze eed bevatte ongeldig.

(4). Maar dat gebeurde wel door decaan E.N. Griswold van Harvard Law School in zijn pamflet 'Het Vijfde Amendement nú' (1955).

(5). Molly Maguires: verbond van Ierse mijnwerkers in Pennsylvania, in 1877 bloedig vervolgd.

(6). Sewall; een der rechters die in 1692 in Salem (een stad in de buurt van Boston) een aantal 'heksen' ter dood veroordeelde.

(7). Woordspeling voor taalliefhebbers (red). Left is Engels voor links. Gauche is Frans voor links én onhandig. Sinister is Italiaans en Latijn voor links én geniepig.

EUROPA..!
BREEK ME DE BEK
NIET OPEN...

Zonder titel

Sjors de Kam

DEBAT I

Klaar ben ik er nog niet mee, met de verwerking van het bankroet van de socialistische landen in Europa. De invloed van socialistische ideeën in ons deel van de wereld lijkt dicht bij het nulpunt te liggen.
Maar mijn overtuiging zit diep, en ik kan die ideeën niet zonder meer afschrijven, of van me af schrijven. Het is bagage, die ik mee neem in mijn nieuwe politieke bondgenootschap: vaak is het zeulen, soms een helder moment. Winst zijn de nieuwe mensen achter onze eigen omgevallen scheidsmuren. Opluchting wel eens, dat je niet meer in politiek geijkte termen hoeft te scoren.
De meest klemmende vraag is: zijn socialisten gek geweest, en zo niet helemaal en altijd, wanneer en waarmee is dat dan begonnen, en waarom heb ik er op mijn manier aan mee gedaan. Zo begint het zoeken naar een politieke hof van eden, de episode dat het socialisme goed zat, kracht kon ontwikkelen, creatief en revolutionair was.
Hoe ver moet ik die horizon terug rollen? In grote namen uitgedrukt: Stalin fout, Lenin al dubieus, Engels okee en Marx onaantastbaar?
Ging het mis toen de theorie überhaupt met de praktijk werd verbonden, of pas toen een bepaald soort praktijk van de partij regel werd?
Of ligt in de theorie zelf zijn mislukking besloten? Wanneer het marxistisch gereedschap – historisch materialisme, dialectiek – van een tijdloze precisie is, dan kan het ons ook helpen om de verstarring van het denken en het levenloos worden van het socialisme te verklaren. En het socialisme heeft in de jaren dat ik bewust leef gefaald op drie met elkaar samenhangende terreinen: het vormgeven van complete samenlevingen, het uitstralen van een wervend alternatief in ontwikkelde kapitalistische landen, en het integreren van ecologische categorieën in zichzelf. Ieder voor zich zijn dat al treurige feiten, de combinatie daarvan die we nu in de jaren negentig beleven is weinig minder dan verpletterend...

Vanuit dergelijke constateringen en emoties hebben we in Groningen met een aantal P&C-lezers en andere geïnteresseerden een discussie avond gehouden van een intensiteit die ieder op het puntje van zijn stoel deed zitten. Naar aanleiding daarvan, enkele fragmenten.

Laat ik eens afstand nemen van de gedachte, dat het marxisme een op zich juiste integrale wereldbeschouwing zou zijn, die "slechts" consequent op de geschiedenis tot en met 1992 behoeft te worden toegepast. Als dat zo was, had iemand het wel gedaan.
Het marxisme heeft zijn meest effectieve uitwerking gekregen in zijn oplossingen voor de sociale kwestie in een nationale setting. Dat was de scoop waarbinnen een eeuw geleden problemen gedefinieerd, oplossingen geformuleerd en bevochten konden worden. Nu vinden we dat blikveld te nauw, maar is het een theoretisch manco van het marxisme, of is het ingegeven door de concrete historische omstandigheden van de beweging, de strijd, de mensen die het marxisme oppakten om concreet een andere maatschappij te maken?
Ik denk het laatste, maar dat stelt ons dan wel meteen voor de opgave een marxistisch denken te ontwikkelen dat even wervend is als het "oude" marxisme ooit was.
Om het bondig te zeggen, de unieke prestatie van de eerste marxistische denkers is geweest om een verbinding te leggen tussen utopische denkbeelden, een analyse die de economie ont-mythologiseerde, en het onder slechte omstandigheden opbloeiend zelfbewustzijn van een economisch uitgebuite en onderdrukte klasse. Maar ik denk niet, dat daarmee inhoudelijk gezien iets a-histo-

risch, met een eeuwige waarde is ontstaan. Misschien geldt dat wél voor het inzicht in de processen die tot maatschappelijke verandering leiden, inclusief de "werking" van het marxisme zelf.
Mensen worden bevlogen door het utopische, gesterkt door het analytische, maar slechts bewogen door de synenergie daarvan met hun eigen emancipatie.
Deze drie, en geen kan gemist worden. Deze drie, maar hoe staat het daar nu mee, op welke inhoudelijke vragen moeten wij dan nu een antwoord vinden?

Utopie

Het utopische van nu kan niet meer alleen een sociale utopie op beperkte schaal zijn à la Saint Simon, Fourrier en anderen. Alleen de geïntegreerde sociale en ecologische utopie, met mondiale dimensie, kan een verleidelijk beeld schetsen van een beter en duurzaam leven. Voor minder doen we het niet meer, en dat is maar goed ook. Zo'n utopie weten we nog niet te maken. Probleembewustzijn is er wel, maar onze belanghebbende tegenstanders willen dat het liefst in technocratische, niet-politieke oplossingen vertalen, of afleiden naar individueel schuldbesef. En in het inmiddels mondiale communicatie-medium televisie wordt utopia dag in dag uit vertaald in de consumptie van andere, nieuwe waren.
De ecologische dimensie is de nieuwste loot aan ons utopisch verlangen. Ger Harmsen gaat in dit en een vorig nummer van P&C in op onze verhouding tot de natuur. We lijden aan ontworteling en verlangen naar het paradijs. Eros spreekt, en de wareneconomie antwoordt, om leegte achter te laten.
Op het ecologische spoor staat "economische groei" ter discussie. Is het een utopie, of waanzin om je een samenleving zonder groei voor te stellen? Voor zover "de economische groei" eigenlijk gelijk staat aan de ongebreidelde ontwikkeling van het kapitalisme geef ik het welbekende antwoord: "groei" onder kapitalistische voorwaarden staat gelijk aan toenemende uitbuiting van mens en natuur.
Kapitalisme zonder groei is onbestaanbaar, het is de enige manier om concurrentie het hoofd te bieden. Maar groei zonder kapitalisme – en zijn gevolgen – is wel mogelijk. Marx liet zien dat de spil van iedere economie de menselijke arbeid is, maar dat is per definitie verandering van de stof die in de natuur voorhanden is. Wat wij mensen aanraken, wordt nooit meer wat het was. Het grootste deel van de menselijke arbeid op deze aarde staat momenteel in dienst van het kapitaal, en dat concentreert de groei wat zijn produkten betreft steeds sterker op de consumenten in het rijke werelddeel. Alleen zij hebben in voldoende mate de koopkracht om zich bijvoorbeeld te omhangen met de meest fantastische persoonlijke elektronica, camera,s, nieuwe auto's te kopen en noem maar op. En bij de miljoenen armen is het verlangen gewekt. En het is misschien wel niet toevallig dat veel van dit soort consumptiegoederen een vorm van communicatie in stand houdt, misschien zouden we kunnen zeggen vermaatschappelijking door de consumptie.
Wie het anders wil vindt dan ook zowel de meerderheid van de consumenten, de arbeidersklasse, als van de producenten, de kapitalisten, tegenover zich.
In mijn utopie is het plezier van de arbeid niet verdwenen, en dit leidt tot groei die door breed geformuleerde maatschappelijke doelstellingen – een ecoplan-economie – wordt aangestuurd... ik teken ervoor. Zo kan technologische vooruitgang bestaande problemen oplossen, in plaats van nieuwe te scheppen.
De ervaring in de socialistische landen van Oost-Europa heeft de betekenis van macht en motivatie in een plan-economie op een dramatische manier duidelijk gemaakt. Belangen in zo'n economie kunnen evenzeer tot machtsconcentratie leiden als de kapitalistische accumulatie. We weten het, en de heersende ideologie van ons maatschappelijk stelsel wil het er wel in hameren: voor eens en voor altijd. Uitgekiende mengsels van markt en plan, vrije keuzes binnen maatschappelijk bepaalde marges, hoe je het ook formuleert, ze zullen tot een blijvende *motivatie* voor een beter ingerichte economie moeten verleiden. Momenteel zijn er slechts aanzetten voor, zoals ideeën van een ecotax, een basisinkomen, hoe dan ook moeten deze binnen de huidige verhoudingen tot stand komen door een planmatig ingrijpen van de staat, de overheid, waarna een verhoopt zelfregulerend systeem ontstaat. Maar die overheid zit vervlochten in de bestaande machtsverhoudingen, en zo blijft van een brandstofheffing alleen de kleinverbruiker als betaler over, of wordt kernenergie tot schone brandstof verheven als we niet oppassen. Dat is ook de functie van de utopie: grenzen duidelijk maken, en verleiden om er overheen te gaan.
Bij de utopie hoort ook een bepaalde bevrijding van de arbeid: zo kan bijvoorbeeld de arbeidsdag verder worden verkort, zodat Marx' utopie die ik mij herinner als "'s morgens vissen, 's middags jagen" gerealiseerd zou kunnen worden: o basaal verlangen, wat een "mannelijke" idealen, en de dieren mogen wel uitkijken!

Analyse

Het analytische van nu moet het geloof en de

hoop van de utopie doortimmerd maken, zonder hem dicht te spijkeren. Net als de utopie, doet ook de analyse de werkelijkheid te kort als deze niet gelijktijdig aangrijpt bij de sociale, ecologische en mondiale dimensie. Het is moeilijk, maar het is niet anders. Maar het zal ook vanzelf gaan spreken als we er aan beginnen. Het is dus niet "voldoende" een "ecologische" paragraaf aan het bekende socialisme toe te voegen, of dit aspect te annexeren omdat Marx ook al ergens over de natuur spreekt en de erbarmelijke leefomstandigheden van de engelse arbeiders "eigenlijk" een milieuprobleem waren.
Het analytisch instrumentarium: historisch: zeker, materialistisch: zeker, met veel oog voor de dialectiek, en voor bovenbouw en culturele factoren. Marx zelf laat mooie voorbeelden zien van de wisselwerking tussen "bovenbouw"-factoren en de meer objectieve omstandigheden. Op dit front moeten we ons werk juist in deze tijd niet oppervlakkig doen, omdat de massamedia vergeleken met die jaren in de vorige eeuw de hele wereld een bovenbouw geven. De heersende ideologie is er al eerder dan de heersende klasse.
Mij spreekt het begrip "vermaatschappelijking" sterk aan, omdat het zo haarscherp de tegenstelling tussen de stand van, ook de *mogelijkheden* van, de produktiekrachten en de produktieverhoudingen aangeeft. En ik beschouw duurzame economie als een flinke stap in de richting van een vorm van vermaatschappelijking die onze tijd uit levensbelang nodig heeft. "Groei" is in theoretisch opzicht een stukje dichter bij vermaatschappelijking gebracht door recent werk van Hueting: een manier om het nationaal produkt te definiëren die ook rekening houdt met de belasting van het milieu. Dergelijke berekeningen helpen door te dringen tot de kernvraag: is het denkbaar dat onder kapitalistische verhoudingen een duurzame economie tot stand komt? Deze vraag lijkt op de vraag uit het oude reformisme-debat: kan met de instrumenten van de sociaal democratie een voldoende aanpassing van het kapitalisme bereikt worden?
Ook het oude kapitalisme vernietigde produktiewijzen, culturen zowel in de betekenis van menselijke samenlevingsvormen, als van landbouwkundige gewassen. Lees Galeano. Maar het modernste kapitalisme is bezig zichzelf te vernietigen, door ecologische overstress. Dat is echt een ander soort crisis dan die van de overproduktie waar Marx zo veel aandacht voor had. Maar ook dat sluit niet uit dat het kapitalisme generaties lang in staat kan zijn om ook deze crisis min of meer beheersbaar te maken met gedeeltelijk tegemoetkomen aan de eisen van de bevolking, zoals dat ook met de sociale kwestie is gebeurd.

Dan kun je denken aan de manier van de sociaaldemocratie, de oplossing van de hygiënisten rond de eeuwwisseling, die woningwet, acht-uren-dag, volksgezondheid bracht ter beteugeling van sociale onrust, en om de welgestelden zelf te vrijwaren van enge ziektes, en tegelijk een progressieve vorm van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef tot uitdrukking wist te brengen. De Swaan heeft het hierover.
Dit soort oplossingen had echter een voorwaarde: koloniale winsten en expansiemogelijkheden van het kapitaal, de eerste imperialistische golf van Lenin, een nog vrijwel onbeperkt reservoir aan grondstoffen en natuurlijke rijkdommen. Wie kan inschatten of we de grenzen daarvan nu zo dicht genaderd zijn dat het kapitalisme vast *moet* lopen?

Beweging

Het laatste element, na utopie en analyse, is de maatschappelijke beweging: die alleen kan van woorden daden maken. Het klassieke marxistische model daarvoor is sterk, omdat het verbetering op korte termijn van de levensomstandigheden in het sociale en economische vlak weet te interpreteren als iets dat tevens dienstig is aan een verder weg liggend doel. Zo'n verbetering tast immers de meerwaarde aan en dwingt de kapitalist om verder te gaan op het pad van de concurrentie, en brengt in objectieve zin het einddoel van het socialisme dichterbij.
Maar, komen die socialistische doelen nog dichterbij met de klassieke strijdmiddelen, zoals bijvoorbeeld in de formulering uit Lenin's "Wat te doen": de partij, een voorhoede die economische, politieke en economische strijd met elkaar weet te verbinden?
Voorhoederollen in het Nederland van nu kunnen wel geclaimd, maar niet waar gemaakt worden. In een eerdere versie van dit verhaal stond:
"Nu worstelen we met de situatie dat de bekende korte-termijn-doelen van de resten van de arbeidersbeweging niet vanzelf samenvallen met wat hierboven onze utopie en onze analyse behelst. Dat verlamt de beste krachten van een nieuw socialisme, omdat ze die doelen niet meer met hart en ziel kunnen steunen."
Bij herlezing realiseer ik me, wat een gigantische afstand dit soort pretentieuze zinnen scheppen.
Laten we onze eigen positie eerst onder de loep nemen; hoe bevechten we onze eigen emancipatie ten opzichte van het sociale, ecologische, mondiale?
Dit dal voorbij: er is veel te doen voor zieners, studiekoppen en activisten.

Multi-Etniciteit

Verslag van de P&C-studiedag

Wil Evers

DEBAT II

Naar aanleiding van het P&C-themanummer over multi-etniciteit in Nederland werd op zaterdag 13 juni een discussiebijeenkomst gehouden, getiteld 'inpassen of aanpassen, een discussie over racisme, politiek en cultuur'. Een viertal inleiders discussieerde onder voorzitterschap van Joe Simmons over het racisme in ons land: Marcus Bakker, voormalig Tweede Kamerlid voor de CPN, Jan Beerenhout, lid van de inmiddels opgeheven commissie Sociale Vernieuwing, Hülya Elmas, gemeenteraadslid voor Groen Links in Haarlem en Sienie Strikwerda, statenlid voor de PvdA in Noord Holland. Aan de hand van een viertal stellingen werd besproken of er ook in ons land sprake is van structureel racisme, in hoeverre het overheidsbeleid rond de vluchtelingenproblematiek en de Golfoorlog hieraan heeft bijgedragen, of politieke partijen wel in staat zijn de problemen van een multi-etnische samenleving te benoemen en te analyseren en, tenslotte, of de nadruk bij het oplossen van die problemen zou moeten liggen bij het stellen van eisen aan migranten of bij het openbreken van de maatschappij. Aangezien zijn partij zich in het minderhedendebat regelmatig over deze vragen heeft uitgesproken was ook Gerry van der List, medewerker van het wetenschappelijk bureau van de VVD, uitgenodigd. Door ziekte moest hij echter helaas verstek laten gaan.

Discussiëren over racisme in Nederland is geen eenvoudige zaak. De een heeft het over (structureel) racisme, de ander over vreemdelingenhaat of discriminatie, weer een ander over achterstelling of achterstand. Achter die termen gaan accentverschillen schuil in de duiding van de oorzaken van de verschillen in positie van Nederlanders en niet-Nederlanders. Ook voor de groep slachtoffers van de racistische praktijk worden verschillende termen gebruikt: migranten, allochtonen of (etnische) minderheden. Eenzelfde scala vinden we terug bij het aangeven van een oplossingsrichting: integratie, participatie of emancipatie.

Zo was het Strikwerda die in haar inleiding pleitte voor het gebruik van het begrip 'participatie' in plaats van 'integratie', omdat die laatste term teveel uitgaat van de opname van migranten in een min of meer vaststaande, statische cultuur. In plaats van structureel racisme, zo stelde zij, is er eerder sprake van een verborgen racisme, waarbij migranten niet aan te bak komen omdat ze ,"niet in het plaatje passen" of omdat hun opleiding niet zou deugen.

Elmas ging in haar inleiding, die in dit nummer van P&C is opgenomen, in op het gebruik van het begrip cultuur in relatie tot de minderhedenproblematiek. Volgens haar hebben culturele verschillen de plaats van biologische verschillen in de ideologie van het hedendaagse racisme overgenomen. De tegenwoordige racist stelt dat migranten het zo slecht doen in de maatschappij omdat ze over een ander waarden- en normenpatroon beschikken. En dat geloof leidt wel degelijk tot structureel racisme, zo stelde Elmas.

Of de Nederlandse overheid met haar vluchtelingenbeleid en haar deelname aan de Golfoorlog mede verantwoordelijk kan worden gesteld voor de toenemende vreemdelingenhaat, werd op de discussiebijeenkomst betwijfeld. Met name Bakker stelde ,"hoogst ongelukkig" te zijn met deze stelling. Volgens hem moet het overheidsbeleid eerder gezien worden als een weerspiegeling van

de opvattingen die daarover in de samenleving voorkomen. Hij wees erop dat het juist de racistische partijen zijn die de overheid aanwijzen als de grote boosdoener. Het antwoord moet volgens Bakker gezocht worden in een actief optreden tegen de argumenten van het racisme, die volgens hem altijd gefingeerd en kwaadaardig zijn: "progressieve mensen staan voor een buitengewoon moeilijke taak."
Uit de reacties uit de zaal bleek echter, dat velen het overheidsoptreden wel degelijk als racistisch of racisme-bevorderend ervaren. Genoemd werden de vreemdelingenwet, de toegankelijkheid van het onderwijs en het huisvestingsbeleid, zoals ook uit Elmas' bijdrage naar voren kwam. Bakker reageerde door op te merken dat ook de overheid boosaardig kan optreden, en dat dat ook in zo'n geval door middel van argumentatie bestreden zal moeten worden.

Maar ook in het vervolg van de discussie kwamen vele voorbeelden van falend optreden van de politiek naar voren. Volgens sommigen leidt de afbraak van bijvoorbeeeld de WAO bij bepaalde groepen Nederlanders tot het gevoel 'er niet meer bij te horen', en gaat men op zoek naar partijen waarvan men denkt, dat die de problemen van de witte bevolking wel serieus nemen. Enerzijds werd gesignaleerd dat sommige democratische partijen de argumentatie van extreem-rechts op bepaalde punten over lijken te nemen, anderzijds werd nogal eens benadrukt dat met name de linkse politieke partijen geen antwoord weten te formuleren op de dagelijkse problemen van de multi-etnische samenleving, zodat rechts van de onrust profiteert.
Met name Beerenhout kwam met talrijke dagelijkse ergenissen aan: "de multiculturele heilstaat gaat van auw. De mensen voelen zich overspoeld." Volgens hem is het helemaal niet ongepast om eisen te stellen aan de mensen die ons land binnenkomen: traditionele immigratielanden als Canada en Australie doen dat immers ook. Hij pleitte voor een soort introductiepakket voor nieuwkomers, een 'cursus Nederland', waarin wat hem betreft ook een abonnement op een Nederlandse krant is opgenomen: "Wat we nodig hebben is een migrantenbeleid, geen allochtonenbeleid."
Al met al kwam er op de discussiebijeenkomst, zoals verwacht mocht worden, een veelheid aan invalshoeken, oorzaken en mogelijke oplossingen naar voren. Vast staat, dat er nog steeds talrijke eisen aan de overheid gesteld kunnen en moeten worden, zoals kiesrecht voor migranten en een betere toegang tot de arbeidsmarkt, zoals Elmas benadrukte. Vast staat ook dat meerderheidsvorming om het racisme te stoppen nog steeds van het grootste belang is, zoals Bakker onderstreepte.
Daarnaast werden enkele nieuwere thema's aan de anti-racistische agenda toegvoegd. Wat bijvoorbeeld te denken van de merkwaardige rol die het begrip 'cultuur' de laatste tijd in het minderhedendebat is gaan spelen? Moet het benadrukken van de culturele verschillen tussen die vele minderheden aan de ene en die ene (vermeende) meerderheid aan de andere kant worden gezien als een poging een wig tussen de verschillende bevolkingsgroepen in ons land te drijven, of is een nauwkeurige analyse van die verschillen juist een voorwaarde om beter te begrijpen tegen welke barrières allochtonen in ons land aanlopen?
In een reactie op de discussiebijeenkomst, die eveneens in dit nummer van P&C is opgenomen, toont Chris Baerveldt aan dat culturele verschillen in elk geval geen verklaring vormen voor de hoge criminaliteit onder migrantenjongeren. Verder moet in het oog gehouden worden, dat bijna geen ander begrip zich zo moeilijk laat definiëren als 'cultuur': het zegt misschien iets over een groep mensen, maar helemaal niets over een enkel individu, en laat zich daarom gemakkelijk gebruiken om generalisaties mee te bedrijven. Dat zou best eens de reden kunnen zijn waarom Bolkestein zo glibberig overkomt als hij de Nederlandse cultuur afzet tegen bepaalde minder prettige kanten van sommige andere culturen.

Een tweede thema dat nadere discussie behoeft, is de (on)geloofwaardigheid van de (linkse) politiek. Aan de ene kant blijkt 'de politiek' er maar niet in te slagen om een werkelijke verbetering te bereiken voor degenen die in de knel zitten, of dat nu autochtonen of allochtonen zijn. Aan de andere kant lijkt het erop, dat het taboe op racistische uitingen ertoe geleid heeft dat sommigen het gevoel hebben gekregen niet langer met hun alledaagse problemen bij de linkse politiek terecht te kunnen. Een herstel van de geloofwaardigheid van de politiek is, niet alleen in verband met de problemen rond de minderheden, dringend noodzakelijk. Dat zal van die partijen, met hun vaak verstarde en verbureaucratiseerde werkwijze, een zware inspanning vergen, maar een alternatief is er niet. In plaats van de cultuur van sommige minderheden te bekritiseren, zou een kritisch onderzoek naar de cultuur van de gevestigde meerderheid misschien meer op zijn plaats zijn. Dat geldt voor de hele samenleving, en zeker voor de politiek.

Wil Evers is lid van het bestuur van de Stichting Politiek en Cultuur

Kleur bekennen is niet genoeg

Hülya Elmas

DEBAT II

Het lijkt een vanzelfsprekendheid: "Er is in Nederland nauwelijks sprake van structureel racisme." Immers, racistisch denken, in de zin van superioriteit van het ene ras boven het andere, is niet zo sterk waarneembaar als bijvoorbeeld tijdens het kolonialisme. In de overzeese gebieden stelde een kleine blanke minderheid de eigen cultuur boven die van niet-blanken, maakte de wetten en nam het overgrote deel van de rijkdom in handen onder biologische verwijzingen. In het hedendaagse racisme heeft die biologische verwijzing plaats gemaakt voor de eigen cultuur en eigen identiteit. De racistisch denkende en handelende persoon van vandaag neemt een aanklagende houding aan ten opzichte van het uitgekozen slachtoffer. Die is lid van een zwakke minderheidsgroep (zwak hoeft niet per se getalsmatig te zijn, denk hierbij aan Zuid-Afrika) door verschil in positie of verschil in macht.

Racistische uitspraken kenmerken zich onder andere door negatieve oordelen over de in de minderheid zijnde groep(en) (outgroup) en vaak impliciet blijvende positieve oordelen over de eigen groep, waartoe de aanklager zelf behoort (ingroup). Een stereotiep voorbeeld als "Turken stinken" houdt niet alleen een negatief oordeel over Turken in, maar betekent impliciet "wij zijn zelf wel netjes, schoon." "Negers zijn verkwistend" betekent "wij voeren een verstandige huishouding."
Racistisch denken benadrukt de verschillen tussen ingroup en outgroup. Hoe meer verschillen er genoemd kunnen worden, hoe groter de afstand tussen aanklager en slachtoffer. De racistische aanklager ziet de outgroup als een dubbel gevaar: enerzijds ondermijnt de outgroup de geldende cultuur en identiteit, anderzijds bedreigt de outgroup de ingroup in zijn sociale en economische positie. Dit kan zowel denkbeeldig als werkelijk zijn. Het racistisch denken gebruikt alle gegevens die de eigen overtuiging kunnen versterken en ondersteunen, en het negeert alle gegevens die het vooroordeel ontkrachten. Zelfs wanneer die gegevens onweerlegbare en meetbare feiten zijn.
In het racistisch denken wordt bijna altijd melding gemaakt van wat er met de minderheidsgroepen zou moeten gebeuren, zoals verlies van positie, of beperking van fundamentele mensenrechten. Dit kan variëren van milde oprotpremies voor migranten zonder enige vorm van dwang, of het verplicht stellen van Nederlandse taallessen, tot het dreigen met landuitzetting, als een asielzoeker niet aan bepaalde administratieve procedures wil meewerken.

Ook de opvatting dat de achterstand van migranten vooral valt te verklaren uit verschillen in opleiding en achtergrond, bestrijd ik. Wanneer we het over gelijke kansen en gelijke startposities hebben en de niet-Nederlander kan niet meekomen, dan zou er sprake kunnen zijn van een achterstand die is opgelopen door eigen toedoen. Ten eerste vormen de niet-Nederlanders geen homogene groep, door verscheidenheid in nationaliteit, religie, cultuur, opleiding en ook door verschillen in onderlinge startposities. Ten tweede gaat het begrip 'achterstand' uit van een superioriteitsgedachte, gebaseerd op de Nederlandse maatstaf. Het Nederlandse patroon, de Nederlandse identiteit wordt de multi-etnische gemeenschap opgelegd, voor zover er sprake kan

zijn van een Nederlandse identiteit. In plaats van 'achterstand' zou het beter zijn te spreken over 'achterstelling' van sommige groepen. De lange wachtlijsten voor Nederlandse taallessen, de hoge werkloosheid onder migranten, de getto-vorming, de sociale en culturele beperkingen, de slechte rechtspositie en de verschillen in machtspositie vallen niet te verklaren door verschillen in opleiding en achtergrond. Juist uit de geschiedenis zouden wij lering moeten trekken door groepen die anders zijn niet als zodanig aan te wijzen en te problematiseren, maar door te werken aan het bestrijden van racistische vooroordelen die het democratische gehalte van Nederland aantasten.
De onbekende en dus onbeminde bekend en bemind maken door wederzijds respect kan pas lukken wanneer er sprake kan zijn van samenwerking op basis van gelijkwaardigheid. Een positieve ontwikkeling komt niet zomaar, daar zijn inzet en wilskracht voor nodig. Het is bijvoorbeeld niet meer genoeg dat een besluit bij meerderheid van stemmen wordt genomen. Alles en iedereen moet met zijn eigen identiteit bij de besluitvorming betrokken zijn.

Moeten migranten zich aanpassen aan de maatschappij? De maatschappij waarin, naar ik mag aannemen, zij als lid erkend worden en zich in thuis mogen voelen. Die maatschappij is immers kleurrijk en multi-cultureel geworden. Kunnen wij anno 1992 nog spreken van de Nederlandse maatschappij, waarin geen buitenlanders voorkomen? Ik hoop dat het antwoord ontkennend is.
Als we daarvan uitgaan is het probleem duidelijker. Aan wie zou de migrant zich moeten aanpassen? Hij is immers al lid van de Nederlandse maatschappij. Hij heeft hier ook zijn plichten en – beperkte – rechten.
Wel moet de maatschappij verder worden opengebroken. De werkloosheid onder buitenlanders, zelfs bij de hoger opgeleiden, ligt hoger dan bij het autochtone bevolkingsdeel. Daarom zijn dwingende maatregelen als quotering en contract-compliance noodzakelijk. Maar ook alertheid op negatieve maatregelen als het vaststellen van een maximum-percentage aan buitenlanders op bepaalde beleidsterreinen.
Een voorbeeld ter verduidelijking: het portiekenbeleid, dat we tot ongeveer twee jaar terug in Haarlem kenden. In Haarlem worden woningen door middel van een puntensysteem toegekend. Na melding van persoonlijke gegevens krijgt de woningzoekende een bepaald aantal punten aan de hand van een vastgestelde en daardoor controleerbare verordening. Hierdoor is duidelijk hoe lang het ongeveer kan duren eer men een woning toegewezen krijgt. Maar wanneer er bij het bereiken van het benodigde aantal punten een woning vrijkomt in een portiek met al twee buitenlandse huishoudens, dan moet de buitenlander wachten op andere woonruimte. Al lijkt dit op het beschermen van buitenlanders tegen getto-vorming, in wezen is het niets anders dan discriminerend beleid vanuit de gemeente. Het leidt tot een langere wachttijd en ondoorzichtigheid van de sociale woningmarkt voor etnische minderheden.
Eenzelfde soort beleid werd in een wat verfijndere vorm weer geintroduceerd in verschillende buurten. Wanneer de buurtbevolking voor tien procent uit buitenlanders bestond, mochten er geen woningen aan buitenlanders beschikbaar worden gesteld. De beleidsmakers verzuimden echter te denken aan een minimum-percentage aan buitenlanders in andere wijken van Haarlem. Ook tegen dit soort praktijken zijn dwingende maatregelen nodig om de maatschappij voor migranten open te breken.

Kleur bekennen op dit punt is niet genoeg. Belangrijker is of het de juiste kleur is en of er met die kleur iets gedaan kan worden dat de gehele gemeenschap en het democratisch gehalte van Nederland ten goede komt. Hiervoor is een actiever opstelling van de maatschappij nodig, zodat er aan de hand van weloverwogen, breed bediscussieerde en ondersteunde keuzes bestuurd wordt.

Hülya Elmas is voor Groen Links lid van de gemeenteraad van Haarlem.

Migrantenjongeren en criminaliteit

Chris Baerveldt

DEBAT II

In het nummer van Politiek en Cultuur van mei/juni 1992 werd ruim aandacht besteed aan het thema "multi-etniciteit". In de artikelen van Astrid Roemer ("Cultuur als dialoog"), Herman Meijer ("Omgaan met verschillen") en Gönül Dinçer ("Eenheid en verscheidenheid") worden naast beschrijvingen ook diverse suggesties gedaan voor oplossingen van problemen van de multietnische samenleving. De titels van deze artikelen suggereren de volgende moraal in het linkse denken over multietniciteit: ga met al je medemensen, ongeacht culturele verschillen, ook als medemensen om. Het artikel van Daniël Giltay Veth ("Minderheden op de arbeidsmarkt. Een lange mars voorwaarts") haakt vervolgens in op een belangrijk links oplossingsthema: zorg ervoor dat die medemensen het ook goed hebben, dan krijg je geen geduvel.

Opvallend is dat geen van de auteurs het heeft over de betekenis van criminaliteit in de multietnische samenleving, met name over de criminaliteit van Marokkaanse en Antilliaanse jongens. Verwonderlijk is dat niet. Criminaliteit is op zichzelf voor veel linkse mensen al een taboe-thema, meer iets voor de VVD of het CDA. In discussies over criminaliteit heeft rechts het initiatief en zit links in de verdediging. Op verhalen over inbraak, graffiti en geweld op straat kunnen de meeste linkse mensen maar moeilijk reageren. Veel meer dan "dat het de schuld is van de maatschappij" of "de kranten besteden er teveel aandacht aan" komen ze meestal niet. Feitelijke informatie ontbreekt of wordt genegeerd, en van een duidelijke linkse politieke lijn is al helemaal geen sprake. Op de combinatie van criminaliteit en etniciteit rust zo mogelijk nog een groter taboe en tot voor kort stond het op tafel leggen van deze combinatie bijna gelijk aan racisme. Het gebruik van de woorden "criminaliteit" en "migrantenjongeren" in één zin roept nog vooral linkse wrevel op: kunnen we niet wat positiever zijn en het over wat leukers hebben?

Er zijn twee redenen om aandacht te besteden aan etniciteit en criminaliteit en om die aandacht ook om te zetten in politiek handelen. In de eerste plaats is sprake van een toename van crimineel gedrag door migrantenjongeren en zijn de betrokken jongeren en hun slachtoffers gebaat bij een oplossing van het probleem. In de tweede plaats is het nooit verstandig om een thema te laten liggen dat voedingsbodem kan zijn voor racisme en voor autoritaire en in feite discriminerende overheidsmaatregelen. De criminaliteit van allochtone jongeren mag niet genegeerd worden, maar vraagt om bestudering en een eigen(zinnige) linkse politiek.

Criminaliteit en etniciteit: waar gaat het om?

Wie de kranten leest, krijgt het gevoel dat de criminaliteit in Nederland hand over hand toeneemt. Nederland verkeert al een jaar of tien in een staat van morele paniek over de criminaliteit. Er is een uitgebreide discussie geweest, in en buiten de Tweede Kamer, over gebrek aan capaciteit bij gevangenissen en huizen van bewaring, onder andere naar aanleiding van het plan om twee veroordeelden in één cel onder te brengen. De interviews met overwerkte politieagenten behoren tegenwoordig tot de standaard van het ochtendblad, evenals de artikelen over het massaal niet betalen van verkeersovertredingen. De regering tenslotte profileert zich de laatste jaren met succes als "bezorgd doch vastberaden".

Deze morele paniek is maar deels te rechtvaardigen vanuit de ontwikkeling van de criminaliteit in Nederland. Na een spectaculaire groei van de criminaliteitscijfers in de jaren zeventig, zijn die cijfers voor de meeste delicten de laatste tien jaar niet of weinig toegenomen. Dat blijkt uit de zogenaamde slachtoffer-enquêtes die het CBS regelmatig uitvoert onder een steekproef van de bevolking, waarbij mensen over een groot aantal delicten wordt gevraagd of men er slachtoffer van is geweest. Uit een recente overzichtsstudie van het WODC, het onderzoeksinstituut van het Ministerie van Justitie, blijkt dat ook de jeugdcriminaliteit ongeveer constant is gebleven. Zowel politiecijfers als onderzoek waarbij jongeren zelf opgaven wat ze gedaan hadden ("self report"), geven hetzelfde beeld te zien voor de kleine criminaliteit van jongeren. Het gaat overigens meestal om lichte delicten zoals zwartrijden, winkeldiefstal, vandalisme en vechtpartijen, waar in principe geen gevangenisstraf op staat. De enige cijfers die nog steeds een toename laten zien voor sommige misdrijven (met name gebruik van geweld) zijn de politiecijfers. Politiecijfers zijn echter niet geschikt als indicatie voor criminaliteitsontwikkelingen op langere termijn, ook al worden ze daarvoor in de politieke discussie hardnekkig gebruikt. In een ontnuchterend artikel tonen twee onderzoekers van het Ministerie van Justitie aan dat de politiecijfers over misdrijven zodanig "vervuild" zijn met administratieve fouten en inconsequenties, dat het beeld over de laatste twintig jaar na correcties totaal verandert. De politiecijfers vormen bovendien in de eerste plaats een functie van de daadkracht van de politie en die daadkracht is de laatste decennia fors toegenomen. Door de uitbreiding van de politie in de tachtiger jaren en door reorganisaties is de politie effectiever geworden: ze registreert de criminaliteit beter, reageert er meer en beter op en verwerkt ze meer tot af te handelen zaken voor de officier van justitie (de aanklager). Overigens zijn de toenemende capaciteitsproblemen van het openbaar ministerie, de rechtbanken en de gevangenissen ook geen indicatie voor een toenemende criminaliteit: ze worden door het stelsel zelf veroorzaakt. Samenvattend: ondanks allerlei "indicaties" van het tegendeel is er voor de meeste delicten de laatste tien jaar geen toename meer te zien.

Uit de gegevens over de criminaliteitsontwikkelingen blijkt dat één gemeenplaats over de criminaliteit van allochtone jongeren eenvoudig onderuit gehaald kan worden. Het is onzinnig om te stellen dat allochtone jongeren verantwoordelijk zouden zijn voor de toenemende jeugdcriminaliteit. De jeugdcriminaliteit is in Nederland immers niet toegenomen sinds begin jaren tachtig. Bovendien dateren de signalen dat de criminaliteit onder allochtone jongeren is toegenomen van na die tijd. Kennelijk vullen allochtone jongeren het gat op dat autochtone jongeren laten vallen. Dat zou ook eenvoudig verklaard kunnen worden door demografische ontwikkelingen. Door gezinshereniging en omdat allochtone gezinnen vaak groter zijn dan autochtone gezinnen, zijn, met name in de grote steden, relatief meer jongeren in de kritische leeftijd (10-24 jaar) van allochtone afkomst dan een tiental jaren geleden. Het is dan ook logisch dat een groter aandeel van de jeugdcriminaliteit wordt opgeëist door allochtone jongeren. De vraag die rest is of dat aandeel onevenredig groot is, ofwel of de criminaliteit per allochtone jongere veel groter is dan per autochtone jongere. Om die vraag te beantwoorden moeten we dieper het onderzoek induiken.

Er is op dit moment nog niet zo veel betrouwbaar onderzoek gedaan naar de criminaliteit van allochtone jongeren. Dat bleek op een studiedag van deskundigen die op 15 juni dit jaar in Amsterdam werd gehouden. De kop van de Volkskrant suggereert zelfs nog wat meer: "Misdaadcijfers allochtonen onbekend". Zo erg is het nu ook weer niet. Er zijn in ieder geval een aantal onderzoeken gedaan die wel degelijk interessante gegevens opleveren, zoals de proefschriften die in 1990 verschenen van Marianne Junger en Hans Werdmölder. Omdat het hier gaat om twee proefschriften in hetzelfde jaar over hetzelfde onderwerp, zijn ze vaak tegenover elkaar gezet. De stijlen van onderzoek zijn sterk verschillend. Junger presenteert een rechtlijnige logica en theorie, een goed controleerbare methodologie in een kwantitatieve en daardoor afstandelijke opzet met behulp van een nogal houterige schrijfstijl. Werldmölders verhaal is theoretisch gezien glibberig en soms niet goed controleerbaar, bevat meer methodologische slordigheden, maar is overigens een boeiend geschreven antropologisch getint verhaal dat je direct op de huid van de betreffende jongeren brengt.

Junger komt in haar proefschrift tot de conclusie dat Marokkaanse en Turkse jongens relatief vaker delicten plegen dan Surinaamse en Nederlandse jongens. Hoewel er technische kritiek mogelijk is op haar proefschrift, heeft ze deze conclusie in de onderzoekswereld overeind weten te houden. De gevonden verschillen zijn fors, maar ook weer niet zo groot dat ze de toename van de totale criminaliteit die is gepleegd door allochtone jongeren kunnen verklaren. De macht van het grote getal, de toename van het aantal jongeren met allochtone afkomst, is en blijft veel sterker waar

het gaat om de totale criminaliteitscijfers. Ofwel, ondanks de toename van crimineel gedrag per jongere in sommige etnische categorieën, zijn het toch de demografische ontwikkelingen die de belangrijkste verklaring vormen van de toename van de criminaliteit van allochtone jongeren.
Het onderzoek van Junger heeft ook wat te bieden over de oorzaken van criminaliteit bij de diverse groepen. Jungers conclusie is dat de oorzaken van crimineel gedrag bij de jongeren voor alle etnische groepering ongeveer gelijk zijn. Voor alle jongeren geldt dat ze meer delicten plegen naarmate ze een slechtere band met thuis hebben (conflicten, weglopen) en het in het onderwijs slechter doen (lager schoolniveau, minder motivatie). Voor Marokkaanse of Turkse jongeren geldt net zo goed als voor Surinaamse of Nederlandse jongeren dat kleine criminaliteit gekoppeld is aan het mislukken van de opvoeding thuis en op school. Er is kennelijk een universeel oorzakelijk mechanisme dat binnen elke (sub)cultuur binnen Nederland op ongeveer dezelfde manier werkt.
Jungers onderzoek roept de vraag op of er eigenlijk wel iets "etnisch" te vinden is aan de criminaliteit van migrantenjongeren. Zijn al die cultuurverschillen nu wel zo belangrijk? Er is in Nederland toch geen etnische groep te ontdekken met een cultuur die diefstal of geweld rechtvaardigt? Het is in dit verband nuttig om te kijken naar het onderzoek dat door Hans Werdmölder is uitgevoerd onder Marokkaanse jongeren. Werdmölders onderzoek staat meer open voor mogelijke problemen die ontstaan door cultuurverschillen. Toch komt ook hij net als Junger tot de conclusie dat een mislukte opvoeding en slecht functioneren thuis, op school en in de omgeving een belangrijke oorzaak is van crimineel gedrag. De cijfermatige gegevens van Junger worden door Werdmölder ondersteund met de gedetailleerde persoonlijke geschiedenissen van de jongeren. Uit die verhalen blijkt overigens ook dat de afwijzende manier waarop de omgeving (buurt, school, werk) op de jongere reageert een negatieve carrière van die jongere versterkt. Die omgeving gaat meestal af op oppervlakkige signalen: kleding, taalgebruik, lawaai, en vertaalt die signalen voor zichzelf als waarschuwingssignalen voor groter onheil (criminaliteit, onbetrouwbaarheid). De betreffende jongere voelt zich vervolgens al of niet terecht afgewezen en versterkt in de contramine vervolgens het lastige, criminele, uitdagende of anderszins deviante gedrag, en op deze wijze ontstaat een zogenaamd etiketteringsproces. De vraag is of etikettering nu zo typisch is voor jongeren uit etnische groepen. Ook de "klassieke" nederlandse randgroepjongeren, traditioneel de beste kandidaten voor het plegen van delicten tot aan de tachtiger jaren, hadden er mee te maken. De meeste risicojongeren uit etnische groepen lijken in veel opzichten op deze randgroepjongeren. Taalproblemen, het probleem van het leven in twee culturen, het behoren tot de rand van de samenleving, het is allemaal zo nieuw niet en het is ook allemaal niet zo etnisch gekleurd. In feite is het de problematiek van élke categorie mensen die om welke reden dan ook naar de rand van de samenleving wordt gedrongen.
Is er dan niets te vinden dat verwijst naar de etnische groep? Zo ligt het ook weer niet. Junger stelt dat een slechte binding aan huis of school oorzaak van criminaliteit van alle jongeren is, ongeacht etniciteit. Maar waar komt die slechte binding vandaan? Werdmölder suggereert een verklaring die verwijst naar problemen rond de gezinshereniging. Bijna alle onderzochte jongens met problemen blijken namelijk in een relatief laat stadium naar Nederland te zijn gekomen, vaak naar aanleiding van problemen met deze jongens in Marokko. In wat meer traditionele gebieden in Marokko ligt het reageren op het eventueel lastige/asociale/criminele gedrag op straat van zoons bij de vader. Dat is niet speciaal Marokkaans, Islamitisch of wat dan ook. Ook in Nederland lag "het gezag" waar het ging om gedrag buitenshuis tot in de zestiger jaren, en vaak nog steeds, duidelijk bij de vader. Deze specifieke vaderlijke taak is waarschijnlijk vooral het gevolg van het patriarchale systeem en heeft weinig met religie of etniciteit te maken. De rol van de moeder ligt meer binnenshuis en is meer gericht op de opvoeding van meisjes. De rol van overige verwanten is vaak wat minder sterk. Wanneer de vader in Nederland werkt, kan de situatie ontstaan dat er te weinig toezicht is op jongens. Berichten over problemen met deze jongens zijn vaak motief om de hele familie over te laten komen. Vaak is het dan al te laat en accepteren de jongens het vaderlijk gezag al niet meer. Het zal duidelijk zijn dat dit plaatje te eenvoudig en te stereotiep is, maar toch vergroot het het inzicht in de oorzaken van crimineel gedrag van Marokkaanse jongeren. Het plaatje is, voor een belangrijk deel, ook van toepassing op andere groepen migranten die onlangs te maken hebben gehad of nog steeds te maken hebben met gezinshereniging. Het maakt duidelijk dat de oorzaken van crimineel gedrag van jongeren uit etnische minderheidsgroepen in de eerste plaats migratieproblemen zijn en geen etnische problemen. Ze zijn rechtstreeks het gevolg van een migratie in etappes (eerst vader, later de rest).

Conclusies en consequenties

Samengevat kunnen de volgende conclusies worden getrokken. In de eerste plaats is er geen sprake van een toenemende jeugdcriminaliteit en leiden logischerwijs ontwikkelingen bij etnische groepen dus ook niet tot een "hand over hand toenemende criminaliteit". In de tweede plaats plegen jongeren uit bepaalde etnische groepen relatief veel delicten per jongere, maar is het vergrote aandeel van migrantenjongeren in de jeugdcriminaliteit toch voor het grootste deel toe te schrijven aan demografische ontwikkelingen: er zijn meer allochtone jongeren dan vroeger. In de derde plaats zijn er geen typische cultuurspecifieke etnische oorzaken van de jeugdcriminaliteit aan te wijzen; ze moeten voor alle jongeren gezocht worden in problemen in de opvoeding in gezin en op school. In de vierde plaats is het wel zo dat de migratie-in-etappes problemen veroorzaakt die kunnen leiden tot opvoedingsproblemen en daarmee tot criminaliteit.

Welke consequenties kunnen worden getrokken uit bovenstaand verhaal?

In de eerste plaats kan aangegeven worden dat projecten die streven naar culturele aanpassing of een cultureel vergelijk volstrekt zinloos zijn voor de bestrijding van de criminaliteit van allochtone jongeren. Die criminaliteit wordt immers niet veroorzaakt door een afwijkende cultuur of door cultuurverschillen. Een cultureel vergelijk kan misschien nuttig zijn voor de bestrijding van discriminatie (criminaliteit van autochtonen), maar dat is een andere discussie. Het is zonder meer politieke vervuiling als culturele kwesties in verband gebracht worden met criminaliteit van allochtone jongeren.

In de tweede plaats kan globaal worden aangegeven wat je kunt doen aan de bestrijding van de criminaliteit van allochtone jongeren. Globaal gezien is dat hetzelfde als wat je kunt doen voor autochtone jongeren: buurtpreventie, gezinstherapie, verbetering van het onderwijs, alternatieve straffen enzovoorts. Het voornaamste probleem zal zijn om instanties als scholen, de kinderpolitie, welzijnswerk en hulpverlening zo ver te krijgen dat ze zich voldoende instellen op een veranderende klantenkring (jongeren, migrantenorganisaties). Het Utrechtse Groenlinks-gemeenteraadslid Vildan Karaoglan doet in een artikel in het Utrechts Nieuwsblad een aantal concrete voorstellen. Overigens is het niet zo gek om, voorzichtig, van de morele paniek over "etnische criminaliteit" gebruik te maken om projecten veilig te stellen. Wat echter voorkomen moet worden is dat er bijvoorbeeld speciale commissies en instellingen komen voor "etnische criminaliteit". Allochtone jongeren zijn in de eerste plaats gewoon jongeren. In de derde plaats moet bevorderd worden dat de gezinshereniging in een vroegtijdig stadium plaatsvindt. Het is niet bevorderlijk voor de opvoeding van jongeren dat families zo lang uit elkaar zijn. Overigens is het niet zo dat een goede gezinshereniging garantie biedt voor de preventie van criminaliteit. In elk milieu in Nederland worden tenslotte brokken gemaakt. Een te late gezinshereniging geeft daar echter extra problemen boven op. Daarom is het idee dat begin dit jaar leefde in het CDA om inkomens/werk-criteria te stellen voor gezinshereniging zo ongezond. Een dergelijk criterium kan een negatieve gevolgen hebben voor de gezinssituatie en werkt daarom uiteindelijk criminogeen.

Tot slot nog een opmerking over het karakter van de morele paniek over "etnische criminaliteit". Gezien de feiten zegt die paniek meer over de in paniek geraakten dan over allochtone jongeren. Een verklaring voor deze paniek zou gezocht kunnen worden in het feit dat de allochtone jongere als volkomen nieuw wordt ervaren door de overheid. Welzijnswerkers, politieagenten en andere ambtenaren zijn (terecht) bang om fouten te maken in de omgang met deze "buitenaardsen" en weten niet hoe ze op de "nieuwe" jeugdcriminaliteit moeten reageren. De morele paniek zal in dit geval van voorbijgaande aard zijn: zodra de betreffende instanties en personen hun doelen en middelen hebben aangepast, verdwijnt ook de paniek en daarmee de "allochtone" jeugdcriminaliteit. Een andere verklaring kan echter zijn dat er kennelijk voldoende racisme sluimert in Nederland voor onzinverhalen over allochtone criminaliteit. In dat geval verdwijnt de paniek niet en is er een permanente voedingsbodem voor autoritaire maatregelen. Het is en blijft daarom mijns inziens de taak van links Nederland om autoritaire maatregelen te voorkomen en de morele paniek als motivatie daarvoor waar mogelijk en terecht publiekelijk door te prikken met scherpe, op feiten gebaseerde argumenten.

Chris Baerveldt, werkte van 1986 tot maart 1992 als onderzoeker op het WODC in Den Haag. Hij werkt nu als universitair docent jeugdstudies aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

literatuur/eindnoten

1. J.Junger-Tas, M. Kruissink en P. van der Laan: "Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit en de justitiële jeugdbescherming: periode 1980-1990". Gouda Quint, Arnhem, 1992. ISBN 90-387-0053-9
2. Passchier en A.C. Berghuis: "Tussen schijn en feit. Een analyse van de plausibiliteit van crimi-

naliteitsopgaven in de politie statistiek". Artikel in het Tijdschrift voor Criminologie, 1991 nummer 3, pagina 215-234.
3. Henk Müller: "Misdaadcijfers allochtonen onbekend. Deskundigen halen enkele vooroordelen over minderheden onderuit." De Volkskrant, 16 juni 1992.
4. M. Junger: "Delinquency and ethnicy. An Investigation on Social Factors relating to Delinquency among Moroccan, Turkish, Surinamese and Dutch boys". Kluwer, Deventer, 1990. ISBN 90 6544 524 2.
5. H. Werdmölder: "Een generatie op drift. De geschiedenis van een Marokkaanse randgroep". Gouda Quint, Arnhem, 1990. ISBN 90 6000 767 0.
6. Vildan Karaoglan: "Politiek moet eigenlijk keuzes maken". Utrechts Nieuwsblad, 7 mei 1992.

Europese zigeuners in de knel

Max van den Berg

SPECIAAL

In het voormalige Joego-Slavië woedt een grimmige oorlog. Servië voor de Serviërs, Kroatië voor de Kroaten, Bosnië voor de Bosniërs. De zelfde kreten komen uit Macedonië en Albanië. Vanuit deze Janmaatachtige denkbeelden bestrijden reactionaire Rambotypen elkaar op leven en dood; waarbij de dood hoofdzakelijk onschuldige mannen, vrouwen en kinderen treft.
Honderdduizenden zijn het oorlogsgeweld en hun land ontvlucht en trekken Italië, Duitsland en de Benelux binnen. Onder deze vluchtelingen bevinden zich ontelbare zigeuners. Vóór het vallen van de "Muur" werden zigeuners als zodanig in West-Europa geweerd. Tegenwoordig worden ze niet meer als zigeuner herkend, maar als Roemeen, Slowaak, Hongaar of Joegoslaaf. De redenering is dan simpel: in al deze landen is de democratie hersteld, dus kunnen het nooit politieke vluchtelingen zijn. Terug dus.
Alleen Joegoslaven vormen sinds enkele maanden een uitzondering in verband met de oorlogstoestand. In werkelijkheid begint zich in Europa een nieuw vervolgingsdrama te ontwikkelen. De tien miljoen zigeuners, die hoofdzakelijk in Oost-Europa leven, staan dagelijks bloot aan afschuwelijke discriminatie, vernedering, vervolging en regelrechte pogroms. De toestand is inmiddels zo schrikbarend geworden, dat de mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties op haar recente zitting in Genève de hoofdaandacht op de zigeunervervolging richtte en met beschermende aanbevelingen kwam. Alle Europese landen tekenden de betreffende resolutie, alleen Duitsland niet!
Zigeuners leven al zes eeuwen in Europa, een werelddeel dat zo prat gaat op zijn beschaving, maar zich om het lot van deze miljoenen verpauperden niet echt bekommert.

Waardering voor zigeuners

"Aanpassen of inpassen". Onder dit motto organiseerde de stichting Politiek en Cultuur onlangs een studiebijeenkomst. De nogal suggestief opgezette discussiepunten van een werkgroep leverden in ieder geval een levendig debat op. In de eerste stelling werd geponeerd: "De geschiedenis van ons land laat zien, dat het nu eenmaal enige tijd vergt, voordat nieuwkomers zich een plaats in de samenleving hebben verworven." Dat is dus historisch gezien onjuist.
De Spaans-Portugese joden werden met hun geld, wetenschappelijke kennis en internationale handelscontacten in het 16e eeuwse Amsterdam met open armen ontvangen.
In 1420 kwamen de eerste groepen zigeuners in

ons land. Ze waren in het bezit van aanbevelingsbrieven van de Paus en van de Duitse keizer. Hun exotische uiterlijk en kleding, hun kennis van muziek en dans maakten diepe indruk. In alle grotere plaatsen van ons land werden ze enthousiast en met de nodige eerbied ontvangen. De term zigeuner bestond nog niet. Men noemde ze egyptenaren (in het Engels later gypsies) of heiden. Of dit laatste betrekking had op het niet-christelijk zijn of op hun vaak langdurig verblijf op de uitgestrekte heidevelden, is nu niet meer te achterhalen.
Waar kwamen de zigeuners eigenlijk vandaan? Er zijn aanwijzingen dat hun "roots" in India gezocht moeten worden. Een zekere taalovereenkomst tussen het uitgestorven Sanskrit en het Romanes, de huidige zigeuner-wereldtaal, ligt aan deze gedachtengang ten grondslag. Anderen houden het op afstammelingen van op drift geraakte tartaren. In Zweden heten zigeuners taters. In andere landen saracenen. Pas in het midden van de 15e eeuw komt in Duitsland de benoeming "zigeuner" in zwang.
Bijna een eeuw lang zijn de zigeuners in West-Europa een min of meer gewaardeerde minderheid met talrijke als positief vermeldde eigenschappen en vaardigheden.

Waardering wordt vervolging

In het midden van de zestiende eeuw begon zich een kentering af te tekenen. Kleine pesterijen gingen geleidelijk over in verjaging, regelrechte vervolging, om in de eerste helft van de 18e eeuw te eindigen in pogingen de zigeuners uit de roeien. Dat laatste is in Nederland grotendeels gelukt.
Hoe is deze omslag te verklaren? Als we de Duitse criminologisch-historische studies moeten geloven, heeft dit alles te maken met een groeiend misdadig gedrag van de zigeunerminderheid. Van bedelen naar diefstal. Diefstal zou over gegaan zijn in roof, moord en zelfs complete roof-en-moord benden.
De studies blijken zich bij nader onderzoek allemaal te baseren op plakaten, gerechtelijke uitspraken en politiemaatregelen uit die tijd. Zo ontstond een zeer eenzijdig gekleurd beeld over de Westeuropese zigeunergeschiedenis. Een beeldvorming die tot de dag van vandaag doorwerkt en zigeuners als lui, dom, onbetrouwbaar en smerig voorstelt. Ze kunnen aardig gitaar spelen. Dat wel. De werkelijkheid is gedifferentieerder en heeft sterk te maken met een wisselwerking tussen een veranderend maatschappijbeeld en de gevolgen daarvan voor zigeuners.
De mening van de maatschappelijke elite over thema's als bedelen, landlopen en nomadische levensvormen, veranderde in de 16 eeuw.

Voor die tijd was bedelen en landlopen een volkomen geaccepteerd verschijnsel. Het was nuttig. Het gaf de elite de mogelijkheid om door het geven van aalmoezen het eigen zieleheil veilig te stellen.
Na 1550 veranderden deze elite-opvattingen, vooral onder invloed van een zich verruimend wereldbeeld. Bedelen, waarzeggen en rondtrekken werden obscure zaken, minder gewenst en na enige tijd zelfs van het stempel misdadig voorzien. De angst voor nomadische levensvormen was verklaarbaar. De proletarisering van het platteland was begonnen en na afloop van de 80- en de 30-jarige oorlog voegden zich tienduizenden ontslagen soldaten bij de zwervende landloze boeren om zich in roversbenden te organiseren. En onder die omstandigheden werden in West-Europa ook zigeunerbenden aangetroffen. Maar dat rechtvaardigde niet het eenzijdig en racistisch ingekleurd
beeld. Het had wel tot gevolg dat bijvoorbeeld in Overijssel de overheid officieel opriep om de zigeuners te doden. Na 1750 waren er geen zigeuners meer in Nederland. Enkele kleine, diep in de bossen verborgen groepjes en gemengde huwelijken daargelaten.

Opnieuw zigeuners

Honderd jaar lang, van 1750 tot 1868, werden in ons land geen zigeuners gesignaleerd. Maar de literatuur over zigeuners begonzich uit de breiden. Ook een eeuw na dato domineerde in de historische beschouwingen het beeld van rovende en moordende heidens. In 1867 publiceerde het tijdschrift "Kennis en kunst" een novelle over zigeuners:
"Een troepje van die heidens heeft een kind gestolen. Het opperhoofd van de bende, bruin van huid, met een schurkengezicht, grijnst tegen het kind dat op zijn knieën ligt en huilt. Een bruin wijf beziet het kind; zij zal het dansen en liedjes zingen, of op de tamboerijn slaan leren, of zal het leren waarzeggen uit de lijnen in de hand of uit de kaarten. Het zal een danseres of een liedjeszangster of een dievegge worden. En terwijl men zich verheugt in het kamp van de heidens, loopt de moeder van het kind rond als een krankzinnige. Maar tevergeefs; reeds zijn de heidens verdwenen, als een zwerm sprinkhanen, die een ogenblik in een tuin nedergestreken en verdwenen is, verwoesting en dood achterlatende."

De opkomst van de industrie riep in ons land echter ook andere reacties op. Er ontstonden romantische en idyllische beelden van het vrije landleven. Het nomadische patroon van zigeuners werd hier en daar minder ongunstig beoordeeld. Zigeu-

nerorkesten kwamen na enige tijd in de mode; Carmen veroverde de wereld.
De Arnhemse auteur Keller bezocht in 1864 een dansavond in Granada. Over de heidens die hij daar aantrof:
"Wij hadden ons geld al in de hand, maar de houding , zowel van de capitano als van de vrouwen, bewees genoeg dat zij het niet verwachtten. Zij handhaafden het "heidens" fatsoen en die onbaatzuchtigheid zowel als het gemis van al wat naar humbug zweemde, de eenvoudigheid van kleding en danszaal, van verlichting en decoratie gaf ons de overtuiging...dat we inderdaad kennis hadden gemaakt met de gitano's....."

In deze ambivalente sfeer doken na ruim een eeuw in 1868 voor het eerst weer zigeuners in ons land op. Inmiddels was de liberaalopgestelde vreemdelingenwet van 1849 van kracht. Ons land werd opengesteld voor iedereen die een geldig paspoort bezat en over voldoende geld of andere middelen van bestaan beschikte en geen gevaar opliep voor de openbare orde. Dat laatste was gericht tegen rondtrekkende revolutionairen, die na 1848 bijzonder gevaarlijk werden geacht. De beoordeling van dat alles werd overgelaten aan de plaatselijke politie, dat wil in vele gevallen zeggen de burgemeester. De binnentrekkende zigeuners (een naamgeving die de Duitse justitie introduceerde) werden geconfronteerd met willekeur en een van plaats tot plaats volkomen verschillende behandeling. Een racistisch getinte vooringenomenheid speelde daarbij een rol.
De commissaris van politie van Breda op 14 april 1868 in een rapport over zigeuners "..dat de uitoefening van hun handwerk hen wel in staat stelt om genoegzaam in hunne reiskosten en onderhoud te voorzien....geen koperslager in dit Rijk in staat is zodanige herstellingen op gelijke wijze te verrigten...dat het als het ware kunstwerken worden genoemd. Dat door hen geen bedelarij is gepleegd, dat zij ruimschoots van geld waren voorzien..."
Een procureur-generaal te Overijssel op 18 Maart 1868 over de zelfde zigeuner-ketellappers: " De vreemdelingen zeggen het beroep ketellapper uit te oefenen hoewel daarvan niets te bespeuren is...De gezegde Bohemers hebben, omdat zij half naakt en blootvoets lopen, en zeer lange haren dragen een zeer afzigtelijk aanzien en trekken mitsdien de aandacht van het publiek...verwijdering dezer vreemdelingen mij oppervlakkig wenschelijk zoude voorkomen...."
De procureur had de burgemeesters in Overijssel om verslagen gevraagd, maar voor dat hij deze ontving had hij zijn mening al klaar en verzond zijn verslag aan de minister van justitie.

In de honderd jaar die nu volgde zullen we telkens bemerken, dat de lokale overheid over het algemeen een tolerantere houding t.o.v. zigeuners aannam en dat vooringenomenheid, negatieve beeldvorming ten opzichte van zigeuners in de centrale en hogere circuits groeiden.

De eerste omslag kwam al in 1887.
De minister van justitie verzond een circulaire, waarin eigenlijk werd aangedrongen de vreemdelingenwet in alle scherpte op zigeuners toe te passen. Gelijktijdig maar onafhankelijk daarvan werd het corps van de Koninklijke Marechausse uitgebreid met een divisie Groningen-Friesland-Drente. Dat had alles te maken met de wijdverbreide en veelvuldig voorkomende landarbeidersstakingen in het noorden van ons land. Dat neemt niet weg dat door deze uitbreiding de grensbewaking in toenemende mate onder controle van dit rijkscorps kwam te liggen en dat stap voor stap de invloed van lokale politie werd teruggedrongen. Tien jaar later werd bij de bestrijding van de "zigeunerplaag" ook de rijksdouane ingeschakeld. Binnen deze rijksinstanties, die niet echt met de lokale verhouding zigeuners-bevolking bekend waren, onstond een uiterst negatief zigeunerbeeld. Dat beeld leidde tot strenge begeleidings- en bewakingsmaatregelen, tot pesterijen en het heen en weer sturen van zigeunerfamilies. Er ontstond een spiraalwerking. De beeldvorming leidde tot intimidatie, de intimidatie leidde tot broodroof, die hier en daar weer tot bedelen en stelen aanleiding gaf, waardoor de oorspronkelijke beeldvorming weer versterkt werd.
Het hiërarchisch gevormde marechausseecorps, gehard en geruwd in het neerslaan van stakingen, werd in haar benadering van groepen zigeuners door geen enkele instelling gecorrigeerd. De rijkscorpsen kregen door hun specialisering op zigeuners de feitelijke macht over de toepassing van de vreemdelingenwet.

De angsten van Abraham Kuyper

In 1907 verscheen een tweedelig reisverslag van de anti-revolutionaire voorman Abraham Kuyper. Een hoofdstuk van 74 bladzijde wordt daarin aan zigeuners gewijd: een samenvatting van alle vooroordelen, zoals die zich in de loop van eeuwen had opgehoopt. Volgens hem waren het niet alleen heidenen, maar bovendien waren eigenschappen als bedriegen, stelen en bedreigen een typisch raskenmerk van de zigeuner. Er straalde volgens Kuyper een verderfelijke invloed uit op de Westerse beschaving door het uitdragen van een "esprit Bohémien -een Aziatisch element dat vele jonge levens in West-Europa vernietigt". Het zou tot zedenverwildering bij sommige groepen kun-

stenaars hebben geleid en het "aankweken van het bandietenwezen alsmede de geest van list en bedrog" bij de autochtone Nederlandse bevolking. Kuyper eindigt zijn racistisch betoog met "Hun besluit van 1417 om Europa binnen te trekken heeft aan Europa nooit anders dan schade berokkend en is voor hen zelven verkeerd in een niet meer af te wenden doem"

Dit hoofdstuk in Kuypers boek heeft het denken en gedeeltelijk ook het Nederlandse beleid ten aanzien van zigeuners tot ver na de tweede wereldoorlog beinvloed. Overspoeld door vluchtelingen na de eerste wereldoorlog werden de vreemdelingenwetten verder aangescherpt. Ook officieel ging nu de gehele toelatingsbeoordeling naar centrale organen en met name naar de met de uitvoering belaste marechaussee.
In 1928 werd het ad-hocbeleid tegenover zigeuners losgelaten. Er werd niet meer van geval tot geval geoordeeld. Een geheel nieuw speciaal op zigeuners toegepast stelsel van beoordelingen en maatregelen werd van toepassing.
Twee opvattingen lagen daaraan ten grondslag. In de eerste plaats betekende het leven in en rondtrekken met woonwagens een levenswijze waarvan aangenomen werd dat ze parasiteerde op de plattelandsbevolking. In de tweede plaats werd aan de losse niet-geregistreerde huwelijksbanden een zedebederfelijke uitwerking toegekend. Kortom, de levenswijze van de zigeuners op zich zelf werd al misdadig genoemd. Wat de overheid bijzonder dwars zat waren de uit "ondoorzichtige" familieverhoudingen geboren kinderen, die volgens de Nederlandse wet recht hadden op een Nederlands paspoort.Op die manier dreigde de " zigeunerplaag" maar uit de groeien.

De verscherpte maatregelen waren niet los te zien van de anti-zigeunerpolitiek in Duitsland.
Herr Dillmann, ambtenaar bij de politie in München, publiceerde een zigeuner boek bestemd voor politie en lokale instanties.
De inhoud was rechtlijnig simpel. Iedereen is zigeuner, die op zigeunerachtige manier leeft. Dat wil zeggen nomadisch. Nomadisch werd gelijkgesteld met bedelen en diefstal, zodat vanaf de eeuwwisseling alle rondtrekkende groepen in Duitsland als potentiële midadigersbenden werden beschouwd. De door Dillmann opgerichte zigeunercentrale beschikte in 1938 reeds over bijna 31.000 geregistreerde zigeuners.
In dat jaar werd het archief met foto's, vingerafdrukken en nummerregistratie aan Himmler overgedragen....
Tussen 1900 en 1933 werden in Duitsland niet minder dan 150 verordeningen uitgevaardigd. Politieambtenaar Dorsch was zo efficient om ze allemaal te verzamelen, in een boekje te bundelen en aan de politie-instanties beschikbaar te stellen. Het diende om een zigeuner op een van deze 150 manieren in ieder geval het leven zuur te kunnen maken.
De "rassendeskundige" Ritter hield zich in samenwerking met de Nazi's bezig met rassenonderzoek onder zigeuners. Negentig procent van hen werd na schedelonderzoek als ontaarde "Mischling" getypeerd. Rijp voor sterilisatie. Het liep, zoals bekend, nog slechter af. Er zijn naar schatting meer dan een half miljoen zigeuners alleen al in Auschwitz om het leven gebracht.
Voor de overige tien procent "zuivere" zigeuners had men iets anders op het oog. Zij zouden in een soort reservaat in Noordwest Hongarije worden losgelaten om verder als rasstudieobtecten voort te leven.
Ondertussen was Dr. Bruno Schultz uit Wenen op internationale politiebijeenkomsten een krachtig pleitbezorger voor de oprichting van een internationale zigeunercentrale. Zijn inleiding te Parijs in 1931 voor een internationaal politiegehoor had als titel "Die Bekampfung der Zigeunerplage". Uitgangspunt: zigeuners zwerven door geheel Europa, zwerven bedreigt de gezonde plattelandsbevolking en is dus misdadig. Dus moeten zigeuners worden behandeld in het kader van de internationale misdaad-bestrijding.
In 1936 kreeg Schultz zijn zin en werd in Wenen een dergelijke centrale opgericht.
In Nederland speelde men enkele jaren met het idee ook een zigeunerregistratie op te zetten. De Nederlandse vertegenwoordiger in de IKPK (Internationale Kriminal Polizeiliche Kommission), van Houten, kwam tot de conclusie, dat aan deze registratie niet viel te ontkomen. Richtlijnen moesten uit (Hitler)-Duitsland worden overgenomen, zodat ook in Nederland de fraaie definitie ontstond "zigeuners zijn niet-Nederlanders, die op zigeuneraard rond trekken". Een cirkel is een cirkel omdat het een cirkel is.
In 1936 schreef van Houten over zijn op te richten centrale aan de minister: "Aan deze centrale zouden alle gegevens betreffende de in ons land aanwezige zigeuners kunnen worden verzameld en daarmee voor zover mogelijk de aan Wenen in te zenden formulieren worden ingevuld."
De centrale ging niet door. Geldgebrek en werkdruk maakte het onmogelijk van alle zigeuners vingerafdrukken en foto's te laten maken. Wel werd een bescheiden begin gemaakt met registratie op kaart van ongeveer 2000 zigeuners. Maar de stroom van joodse en politieke vluchtelingen drong de aandacht voor zigeuners naar de achtergrond. Maar ook de stormachtige groei van het

verschijnsel woonwagenbewoner, veroorzaakt door de diepe economische crisis, hielp mee de zigeuners aan het gezichtsveld van de overheid te onttrekken

Kaldarasch-Lowara-Sinti-Usari

Tussen 1868 en 1944 hebben verschillende groepen reizigers (rondtrekkende families) ons land voor langere of kortere tijd bezocht. Sommigen kwamen een seizoen, anderen waren op doortocht naar Amerika of Engeland. Weer anderen hebben zich definitief in Nederland gevestigd.
Het eerst kwamen de ketellappers uit Hongarije. Het waren buitengewoon bekwame koperslagers en hun werk werd niet alleen op boerderijen, maar ook bij de tientallen grotere en kleinere bierfabrieken hogelijk gewaardeerd. Zij werden Kaldarasch genoemd.
Vele kennen de schoolplaat aap-noot-mies. De man met de aap op zijn schouder was tot aan de tweede wereldoorlog een attractie. Bijzonder in trek waren de berenleiders uit Bosnië. Ursari werden ze genoemd. Hun optreden veroorzaakte ware dorpsoplopen. Lowara waren paardenhandelaren uit Polen, Duitsland, Scandinavië en verschillende andere Europese landen. Zij hadden in de jaren'2o en '3o grote invloed op de Nederlandse paardenmarkten.
De Sinti tenslotte waren de muzikanten en dansers, artiesten uit de ons omringende landen.
Van al deze groepen is de oorsprong moeilijk te traceren. Zigeuners hebben geen geschreven taal en geen burgerlijke stand. Wel spreken ze over de gehele wereld het Romanes, dat pas de laatste tijd op enkele universiteiten wordt bestudeerd (New York o.a.).

De bezetting

Al voor de Duitse inval werden in ambtelijke kringen plannen uitgebroed om de nomadische levenswijze uit te bannen. Of het nu zigeuners of Nederlandse woonwagenbewoners betrof, dat speelde geen rol. Rondtrekken stond gelijk met asociaal en misdadig. Maar de plannen om alle wagenbewoners in grote kampen te concentreren stuitte op juridisch bezwaar. Volgens de grondwet mag iedereen zich vestigen en wonen waar hij wil. Maar tijdens de Duitse bezetting zag een aantal top bureaucraten zijn kans schoon om met een klap van het zwerfvolk af te komen.
De grondwet was buiten werking gesteld en SS politiechef Rauter vond dat rondtrekken ook maar niets. Hij vreesde dat vele verzetsmensen in woonwagens zouden onderduiken.
Ook L.A.van Doorn, directeur Maatschappelijk Hulpbetoon in Utrecht, zag zijn kans schoon om "a-sociale woonwagenbewoners in grote kampen te concentreren, op te voeden tot nette burgers, die ingezet konden worden bij de opbouw van de NIEUWE ORDE". Op 1 juli 1943 werd een trekverbod van kracht, een maatregel die Rauter zelf uitvaardigde. Van de 2700 woonwagens bleken 1163 zwervend te zijn en zij werden in 27 verzamelkampen ondergebracht. De Nederlandse politie was met de uitvoering belast.
Deze maatregel had onvoorziene gevolgen. Veel zigeuners verkochten hun wagen en trokken in deels onbewoonbaar verklaarde woningen, anderen doken met wagen en al onder bij boeren of diep in de natuurgebieden. Ook uit de slecht bewaakte kampen vluchtten velen weg, zodat in 1944 nog maar 400 wagens in de kampen aanwezig waren.

Op 16 december 1942 publiceerde Himmler zijn Auschwitz-Erlass, dat het lot van honderdduizenden zigeuners bezegelde. Tussen februari
1943 en juli 1944 kwamen alleen al in Birkenau 21.000 zigeuners aan.
Weinigen overleefden de genocide.
Zondagmiddag 14 mei 1944 kwam bij alle Nederlandse politiepresidenten een telex binnen. "Alle personen, die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als Zigeuners of Zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt" dienden te worden gearresteerd en uiterlijk dinsdag 16 Mei om 7 uur in Westerbork te worden afgeleverd. Vrouwen en kinderen niet uitgezonderd.
Het was voor de bezetter onmogelijk uit de kaleidoscoop van woonwagenbewoners, al of niet in kampen, in huizen, ondergebracht bij boeren of verscholen in bossen en op heidevelden, de zigeuners te selecteren. Dat lieten de Nazi's graag aan de Nederlandse politie-autoriteiten over.
Die stelden de razzia vast op 4.00 uur in het holst van de nacht.
Kampen, huizen en losse woonwagens werden door politie, marechaussee en landwachters omsingeld. Op grond van vage en dubieuze identificering werden uiteindelijk 578 mannen, vrouwen en kinderen van hun bed gelicht en in Westerbork afgeleverd.
In het kamp zelf bleek pas hoe schandalig de Nederlandse politie-autoriteiten te werk waren gegaan. De Duitsers stelden vast dat 279 gearresteerden in het geheel geen zigeuner waren.
De criteria waren door de Nederlandse politie wel erg ruim gesteld.
Van de 299 resterende " echte" zigeuners bleken 44 een paspoort te hebben van Zwitserland, Italië en Guatemala. Uiteindelijk werden 245 zigeuners op transport gesteld en bijna allen kwamen om bij de laatste massale zigeunervergassing op 31 juli 1944 in Auschwitz. Ook alle 147 kinderen.

Honderden zigeuners doken onder bij andere kampbewoners en boeren. Ondanks de collaboratie van de hoge politie functionarissen, waren er ook uitzonderingen. In Amsterdam wist inspecteur Knol, die in een contact stond met de ondergrondse beweging, vele zigeuners van een wisse dood te redden. Het is zonder meer duidelijk, dat de stigmatisering van nomadische groepen gedurende bijna een eeuw deze ernstige collaboratie in de hand heeft gewerkt.
Waar de negatieve beeldvorming het sterkste was, bleek ook de sterkste collaboratie bij de zigeunervernietiging. Kroatië en Polen staan daarbij bovenaan. In Griekenland en Bulgarije, landen met een grote zigeunerminderheid, hebben daarentegen geen razzia's plaatsgevonden en zijn geen zigeuners om het leven gekomen.

Klap zwaar aangekomen

De moord op honderdduizenden zigeuners is hard aangekomen. Deze internationaal georiënteerde hechte gemeenschap kan tot op heden die slag moeilijk verwerken. De allang bestaande angst voor vervolging, controle, registratie en bemoeizucht nam nog verder toe. Dat heeft in de na-oorlogse jaren tot heftige grens- en paspoortconflicten geleid.
In Nederland wonen op dit ogenblik naar schatting 4500 zigeuners. Negentig procent daarvan woont in huizen, tussen de rest van de bevolking in. Drie oorzaken liggen daaraan ten grondslag.
In de eerste plaats de permanente stimulering door de Nederlandse overheid om van rondzwervende groepen af te komen. Het negatieve beeld van nomaden als zijn de a-sociaal,gevaarlijk en neigend naar misdaad, heeft ook in de periode 1945-1970 nog een belangrijke rol gespeeld.
In de tweede plaats werden vele zigeuners door het trekverbod uit 1943 al gedwongen om hun intrek in huizen te nemen. Maar de belangrijkste oorzaak moet toch worden gezocht in de algemene maatschappelijke en economische ontwikkeling. Zigeuners, die eeuwenlang in de afgelegen plattelandsgebieden de gaatjes in de economie opvulden met scharenslijpen, ketellappen, stoelen matten, paardenhandel en straatamusement, zijn in een moderne wegwerpmaatschappij steeds minder nodig. Het platteland is niet meer geisoleerd, TV-amusement is overal doorgedrongen en paarden zijn vervangen door gemotoriseerde voertuigen. Rondtrekken heeft geen betekenis meer, is vrij kostbaar geworden en levert geen inkomsten meer op.
Niet minder dan 90% van de zigeuners zit zonder vast werk. De overschakeling op een andere levenswijze, een ander levensritme is na bijna anderhalfduizend jaar zwerven niet eenvoudig.

Eenzijdige orientatie op eigen cultuur en taal heeft lange tijd een remmende werking gehad op het onderwijspeil en de arbeidsmarktkansen van jonge zigeuners. De oorspronkelijk 65 zigeunerscholen in ons land zijn op een uitzondering na verdwenen. Het is grote winst dat bijna alle zigeunerkinderen thans het algemeen nederlands onderwijs volgen.
Dat zal in de naaste toekomst zijn vruchten afwerpen, zowel direct in de sfeer van meer zicht op werk, als indirect bij het afbreken van vooroordelen. Toch dreigt onder de wat oudere zigeuners een zekere mate van verpaupering. Van echte integratie is nu nog geen sprake.
Vele zigeuners zouden in aanmerking kunnen komen voor een uitkering in het kader van de wet Vervolgingsslachtoffers. Maar de enorme administratieve rompslomp, die daar aan vast zit, hebben hen doen afzien van aanvragen.
Zigeuners hebben geen eigen godsdienst. Zij nemen in de regel de religieuze kleur aan van het land of gebied waarin ze rondtrekken.
Op de Balkan zijn de zigeuners Grieks- of Russisch orthodox, in Polen en Hongarije katholiek, in Bosnië en de Arabische wereld islamiet. In Nederland, waar zigeunergroepen veel in Brabant, Limburg en Gelderland gevestigd waren, overheerste de rooms-katholieke godsdienst. Veel zigeuners werden geirriteerd door het betuttelende kerkelijke gedoe. Dat verklaart voor een deel de enorme opkomst van de Pinkstergemeente onder zigeuners. Door wat vreemde trekjes heenkijkend, blijkt dit kerkelijke genootschap de godsdienstige bijeenkomsten volledig in handen van leken te leggen, waardoor veel zigeuners zich baas in eigen kerk voelen en zelf de religieuze touwtjes in handen kunnen nemen. De 50.000 zigeuners die onlangs in Spaarnewoude bij Amsterdam tesamen kwamen, toonden deze krachtige religieuze "doe-het-zelf"- ontwikkeling.
Een positieve stap nam de Nederlandse regering, op initiatief van Han Lammers en Zeevalking, met betrekking tot buitenlandse zigeuners. Niet minder dan 850 zigeuners, die voortdurend heen en weer geschoven dreigden te worden, kregen via een generaal pardon alsnog een verblijfsvergunning.

Nieuwe zigeunervervolging

Tussen 1975 en 1985 is het betrekkelijk rustig, als het om vraagstukken met betrekking tot zigeuners gaat. Maar de grote democratische omwentelingen, die zich vanaf dat jaar in het oorspronkelijke Sowjet-blok voltrokken, bleven niet zonder gevolgen voor zigeuners. De jarenlang aan het oog onttrokken etnische tegenstellingen, gecombineerd met deplorabele sociale en economische verhou-

dingen, kwamen op vele plaatsen tot een explosie. Terwijl enerzijds in alle Oost-Europese landen zelfstandige zigeunerorganisaties en zelfs -partijen ontstonden, op elk nivo zigeuners in vertegenwoordigende lichamen werden opgenomen of verkozen, tekende zich onder de bevolking een racistische terugval af, zich in het bijzonder concentrerend op zigeuners. Speciaal in Roemenië, Slowakije en sommige Joegoslavische gebieden worden regelrechte pogroms geregistreerd. Het is in Roemenië bijvoorbeeld voorgekomen dat een oude pope de kerkklok luidde, de bevolking om zich heen verzamelde en hen opriep het zigeunerkamp in brand te steken. Een oproep waar met gretigheid gevolg aan werd gegeven.
Een greep uit de krantenkoppen in Nederland van het laatste jaar. "Zigeuners zijn het ergst, die moeten verdwijnen!"(NRC); "Democratie in Praag drijft zigeuners verder van huis"(Haagse Courant); "Zigeuners slecht af in Oost-Europa"(Volkskrant); "Zigeuners worden de nieuwe sociale parasieten in het Oosten"(NRC); "Economische recessie treft Hongaarse zigeuners"(Volkskrant).
Honderdduizenden zigeunervluchtelingen trekken van land tot land richting Westen. Er zijn naar schatting 10 miljoen zigeuners in Europa. Hun tweede vervolgingsgolf binnen enkele decennia begint zich af te tekenen en dreigt een van de grote drama's aan het eind van deze eeuw te worden. Ook de mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties bemoeit zich met het probleem. Op 5 maart j.l. kwam de commissie in Geneve bijeen. Doel was de bespreking van een resolutie onder de titel "De bescherming van de zigeuners". Het ging om een verbod van discriminerende wetten, maatregelen en handelingen ten opzichte van zigeuners. Ook rechten van statenloze vluchtelingen werden in de resolutie opgenomen. Alle Europese landen hebben de verklaring ondertekend, behalve Duitsland. Daar groeit sinds de hereniging het racisme en neemt het pesten en sarren van zigeuners weer toe.
Het Duitse standpunt ondervond heftige kritiek van de zigeunerorganisaties en doet bij hen de vrees herleven voor de kracht en de omvang van het Duitse racistische denken over zigeuners. De Duitse D-mark cammoufleert voorlopig veel. Zo is de erkenning van Macedonië door Duitsland gepaard gegaan met een overeenkomst om met ondersteuning van 20 miljoen mark duizenden vluchtelingen uit Westfalen daar heen te transporteren en onder te brengen in het ghetto van Shutka bij Skopje.
Ondanks alle alarmerende rapporten over de positie van zigeuners in Oost-Europa, verklaarde het Duitse ministerie van buitenlandse zaken dat de zigeuners niet vervolgd werden als groep en dat individuele aanvallen nu eenmaal het gevolg waren van hun eigen leefwijze. De zigeunerorganisaties sleepten Genscher voor het gerecht. Het hoge gerecht verwierp de opvatting van Genschers ministerie en gaf opdracht aan deze verklaring geen juridische waarde te hechten.

Nederlands initiatief

Tijdens de mensenrechtenconferentie in Genève kwam staatssecretaris Aad Kosto tot de conclusie en uitspraak dat het vraagstuk van de zigeunervervolging tot een algemeen Europees probleem uitgroeit. Hij stelde voor om een grote internationale conferentie te organiseren rond dit thema, met als doel de vervolgingen te doen stoppen en menswaardige verhoudingen te creëren voor de 12 miljoen Europese zigeuners.
Terug in Nederland en met de anti-discriminatieresolutie in de achterzak, verraste hij de Tweede Kamer met een reeks regeringsinitiatieven.
In de eerste plaats wordt het geld voor extra politiekrachten in gemeenten met een zeker aantal zigeuners ingetrokken ten behoeve van directe versterking van onderwijs aan zigeuners en van uitbreiding van opleidingsmogelijkheden ter versterking van hun positie op de arbeidsmarkt.
In de tweede plaats zal de letter Z, die in sommige overheidsadministraties nog rondwaart, worden verwijderd. In verband met de handmatigheid van sommige systemen zou dat nog enige tijd in beslag kunnen nemen.
Met instemming van de kamerleden maakte Kosto zijn plan voor een grote Europese conferentie over de discriminatie van zigeuners bekend. Nederland als gastheer van een dergelijke conferentie. De kamerleden zagen dat wel zitten. Kosto kreeg groen licht.
Sindsdien is het stil geworden. Van het ministerie komen geen initiatiefrijke geluiden. De tijd dringt en er is weing concreet nieuws. Ondertussen nemen de geruchten toe. Het initiatief van Aad Kosto zou op internationaal verzet stuiten. Wat heet internationaal? Gaat het, gezien het voorafgaande, om Duitse tegenwerking? Zouden vragen, dringende vragen vanuit de Kamer niet op zijn plaats zijn? De problematiek is ernstig genoeg.

1 september 1992,
Max van den Berg is redacteur van P&C.

Bronvermelding:

"Men noemde hen zigeuners", Leo Lucassen, Uitg. Beheer IISG
Persoverzichten van de vereniging Lau Mazirel
"oDrom", tijdschrift over zigeuners

FOTOKATERN

Jan Kuba

FOTOKATERN

Jan Kuba is free-lance fotograaf te Amsterdam. Hij fotografeert sinds 1986 het leven van zigeuners, voornamelijk in en om Nederland. In opdracht van de Vereniging Lau Mazirel maakte hij de voorlichtigingstentoonstelling "zigeuners in Nederland". In een speciaal, mede door WVC-Minderheden opgezet programma geeft hij les aan jonge sinti-zigeuners die fotojournalist willen worden. Jan Kuba werkt mee aan het zigeunerblad oDrom. De hier afgedrukte foto's geven een (beperkt) beeld van het zigeunerleven: van het ontheemd zijn en het wonen in de marge tot het feestvieren (een winterviering van Joegoslavische Roma in Nederland en een Sinti-feest). De foto op de omslag tenslotte symboliseert treffend de combinatie van reizen en marginalisering, waaraan veel zigeuners onderhevig zijn.

San Verschuuren

CARGILL

FOTOKATERN

M3 emh

BOEKEN

Hans Groenewegen

Zinloos

Bij een dichter kan de gewaarwording van zinloosheid samenvallen met de feitelijke stand van zaken in de uitoefening van zijn métier. Hij zit zonder zinnen, in een ontregeld bestaan. Een dichter, zoals Remco Campert er een is, die desondanks probeert te schrijven, en daarvoor al zijn zintuigen gebruikt om zinnen te vormen, geeft zich over aan een paradoxaal project. Als hij een passende zin maakt bij de gewaarwording dat het drijven van de mensen onder elkaar, wat zij geschiedenis noemen, zinloos is, heeft hij het een zin gegeven. Hij heeft een houding gevonden, een vorm waarin het kan worden uitgehouden. Zinloosheid is niet te formuleren, je kunt het alleen, in een kleine heroïsche daad, proberen. Lukt dat niet, ook niet bij benadering, is hij verloren. Anders gezegd, zolang hem nog de passie drijft het te blijven proberen, is hij niet verloren en blijken wij nog niet verstoken van de compassie die het ons mogelijk maakt te blijven drijven.

In zijn jongste dichtbundel **Rechterschoenen**, schrijft Remco Campert in het gedicht **Aan de schilder Jean-Paul Franssens**, over de reddende kracht van zinnen en taalvormen. De ik-figuur van het gedicht bevindt zich in een toestand waarin hij dreigt onder te gaan. In de hem vernietigende chaos is het een gedachte, niet toevallig een herinnering, die hem redt. Herinneren verbindt mensen, zoals een zin woorden in een verband brengt, het geeft hun gezamenlijk bestaan zin.

in dit geweld meende ik reddeloos te zijn
verkrampte zwemmer van wie
de kusten weken
tot herinnering me een boei
toewierp

ik dacht aan de wijze waarop jij
temidden van vrienden gezeten
een verhaal vertelt
hoe je woorden grijpt uit de
aanstormende chaos
en die tot reddende vorm
bedwingt

Nu is de kracht van de taalvormen zelf paradoxaal. In het geregelde bestaan kapselen de mensen zich erin in, zeker van hun plaats en zich er van verzekerd wetend dat hun benoeming van de wereld samenvalt met de werkelijke samenhangen in de wereld. Zijn concentratie op de verdichte vormen van taal confronteert juist de dichter met de afwezigheid van het verband tussen samenhangende namen voor de wereld en de samenhangen in de wereld. Identieke woorden blijken poorten naar verschillende werelden. Vormen waarin hij zich veilig waande, zijn geconstrueerde weefsels die razendsnel uiteenrafelen als zijn gedachten blijven haken aan meerzinnigheden van woorden en zinnen. En dan hangt hij daar, tussen wat was, maar niets bleek te zijn en wat zich aankondigt, maar nog niets is. Komt een dichter van deze kant, uit het bestaan vol zinnen en zekerheid, dan wordt hij ontregeld.

In het gedicht **Alles anders** dringt zich aan de ik de ontregelende gedachte op, dat alles anders zou kunnen zijn dan het zich aan hem voordoet. Eenmaal gedacht kan de schrijvende mens niet anders doen dan een dergelijke gedachte tot uitgangspunt van elke gewaarwording te maken. Zonder hem te koesteren, dat zou de absolute zinloosheid betekenen.

alles anders woorden anders
huizen anders landschappen
anders
kinderen anders

men mag niet die gedachte
eenmaal opgekomen onthutsend koesteren
maar ook haar loslaten mag
men niet

In de dichtbundel van Campert leiden deze twee oorsprongen van de gedichten -de leegte waarin gezocht wordt naar enkele klampen, de volte die verbrokkelt tot op enkele laatste halmen- tot verschillende stijlen van schrijven. Sommige gedichten zijn anekdotes, zij vertellen gepointeerd een direct toegankelijk verhaal. Andere zijn lyrische snippers, fragmenten zonder direct doorzichtige verbindingen.

De lezer lijkt het niet uit te kunnen maken uit welke bron een gedicht, met anekdotische inslag of versplinterd, afkomstig is. Een fragment, soms niet meer dan een woord zoals maanpijn, kan het resultaat zijn van een moeizaam reductieproces. Het is dan het laatste wat na de ontregeling overblijft. Hetzelfde fragment kan ook het eerste en enige zijn wat vanuit een bepaalde gewaarwording van leegte zichtbaar werd. Was het niet het enige, heeft het zich laten uitwerken tot een anekdote. Voor de lezer maakt het uiteindelijk niet uit uit welke bron afkomstig, als de dichter erin slaagt het gedicht te laten hangen tussen koesteren en loslaten. Het vervolg is aan de lezer. Een fragment kan via zijn associaties verbanden krijgen waarin het het tot volzin brengt. De anekdote kan via de ingeweven vervreemdingen uiteen vallen in de fragmentarische associaties van de lezer. Ontregeld kan hij worden door een dergelijk gedicht, maar ook gegrepen en vastgeklampt.

Remco Campert, *Rechterschoenen*. Uitgeverij De Bezige Bij. ISBN 90 234 4705 9.

BOEKEN

Joop Morriën

Bronnenpublicatie tweede koloniale oorlog

In de nacht van 17 op 18 december 1948 gaf de Nederlandse regering opdracht tot de tweede koloniale actie tegen de Indonesische Republiek, die – ondanks de snelle bezetting van de toenmalige Indonesische hoofdstad Yogjakarta – in een politieke en militaire nederlaag zou eindigen. Regering in Den Haag en legerleiding in Batavia (Jakarta) hadden de situatie volkomen verkeerd ingeschat. De laatste jaren zijn nogal wat studies over de Nederlandse Indonesië-politiek verschenen, maar een belangrijke bron voor informatie en achtergronden blijven de "Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950",

die sinds 1972 met grote regelmaat bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis verschijnen. Men is inmiddels tot deel 16 gevorderd, waarin memorandi, notulen van ministerraad en legerraad, rapporten, brieven e.d. over de periode 1 december 1948 – 12 januari 1949 zijn opgenomen. (1).
Meestal werd per deel een langere periode (zo een drie maanden) bestreken, maar de samenstellers, dr. P.J.Drooglever en drs. M.J.B. Schouten wijzen er op, dat zich aan de vooravond van zowel de eerste actie (juli 1947) als de tweede een "verdikking in de informatiestroom" voordeed. Daarom beslaat dit kloeke deel (771 pagina's) slechts een periode van zes weken. Begin december brachten ministers en kamerleden bezoeken aan Indonesië en liep de spanning al flink op. In legerkringen in Batavia groeide de druk om tot militair ingrijpen tegen de Indonesische Republiek over te gaan en bestond er grote afkeer van de na de eerste actie door de Veiligheidsraad ingestelde Commissie van Goede Diensten. Onder leiding van de CGD waren bespreking tussen Nederlandse en Indonesische delegaties voor een politieke, vreedzame oplossing gaande, maar de legertop had zijn actieplannen al klaar.

Veiligheidsraad

De parlementsleden Van der Goes van Naters (PvdA), Meijerink (AR), Romme (KVP), Tilanus (CHU) en Korthals (VVD) stelden zich in Batavia op de hoogte van de gang van zaken en helden over naar de militaire oplossing, zoals uit enkele brieven blijkt. Romme en Van der Goes van Naters maakten zich daarbij zorgen om de houding van de Veiligheidsraad.
Op 2 december schreef Romme aan KVP-voorzitter Andriessen: "Mijn vaste meening is, dat wij thans tot actie moeten overgaan op kortsten termijn – met alle gevaren van dien". Romme verwachtte "onmiddellijke gevolgen internationaal" als sancties van de Veiligheidsraad, tot en met intrekking van de Marshall-hulp en internationale havenstakingen "ten onzen laste". Als de actie zou slagen, was er een kans, dat de Veiligheidsraad zich bij het fait accompli zou neerleggen, "vòòrdat zijn maatregelen bepaald noodlottig voor ons worden. Ik verwacht langer voortzetten v. intern. havenarb. staking, maar als VR zich neerlegt bij fait accompli, hebben we kans, dat ook havenarb. na een poosje zich hierbij aansluiten."
Van der Goes van Naters sprak zich dezelfde dag in een brief aan premier Drees uit voor "zuiveringsacties". "'t Liefst zou ik niets doen, zolang de Veiligheidsraad bijeen is. Dus op zijn vroegst 16 December beginnen. Tracht dit er door te krijgen; anders zijn we weg!!". Anders gaat de Veiligheidsraad nog in deze richting sancties nemen: het vliegen naar Indonesië; het Suezkanaal sluiten; boycot; ook havenarbeiders in Amerika en het gevaar voor Marshall-plan. Wanneer we 16 December beginnen, kan het de 23e zijn afgelopen. Op 17 en 18 December kondig je het B.F.O.-ontwerp af.(wet voor deelstatenstructuur JM). Voor Januari kan dan de nieuwe F.I.R. (Federale Interimregering) er zijn. De Veiligheidsraad komt dan stellig pas half Januari bijeen. Dan is alles passé." Een dag later bekroop Van der Goes weer enige aarzeling en wilde hij zich vasthouden aan een "stroohalm" voor nieuwe besprekingen tussen de ministers Stikker, Neher en Sassen, eveneens in Batavia, en vicepresident en premier Hatta van de Republiek.
Op 5 december vertrokken de ministers naar Nederland, een dag later gingen de kamerleden. Er volgden hektische dagen, waarbij vanuit Batavia de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon Beel en in Nederland Sassen (minister van Overzeese Gebiedsdelen) de kaarten op een militaire actie zetten en – het blijkt uit de stukken – de eigen zin doorzetten door het sjoemelen met informatie. In het kabinet heerste grote verdeeldheid , er dreigde zelfs een kabinetscrisis, maar uiteindelijk werd de actie op het door de legerleiding en Beel en Sassen verlangde tijdstip – 18 december – ontketend.
Op 22 december schreef Sassen een lange, persoonlijke brief, "streng vertrouwelijk", aan Beel met een overzicht van de ontwikkelingen vanaf 5 december. Sassen stelde voldaan vast, dat alle ministers, ook die zich aanvankelijk tegen zijn voorstel hadden verklaard, bereid waren aan te blijven. "Het had tevens tot gevolg dat het besluit, houdende bevel tot actie, bleef gehandhaafd onder de volle medeverantwoordelijkheid van de Ministers van de PvdA." Hij meende verder, dat zijn houding er veel toe bijgedragen had "de eenheid in het Kabinet te bewaren, waardoor de eenstemmige aanvaarding door het Nederlandse volk (met uitzondering van de communisten en van een groep uit de P. v.d.A, die echter in de Kamer heeft afgezien van zelfstandig het woord te voeren) grotelijks is bevorderd. Tot nu toe is in Nederland dan ook alles rustig gebleven. Enige pogingen om relletjes te maken of stakingen te verwekken bleven volledig zonder succes."

Leiding PvdA en NVV

Opmerkelijk is de manier, waarop vanuit de leiding van de PvdA en het NVV (Nederlands Verbond van Vakverenigingen) werd gereageerd. Men maakte niet alleen een ieder, die in Nederland tegen de oorlog wilde optreden, verdacht, maar poogde ook internationaal steun voor de koloniale actie te verkrijgen. Dat de voorzitter van de PvdA en lid van de Eerste Kamer, Koos Vorrink, daartoe enkele reizen naar landen met een sociaal-democratische regering en naar sociaaldemocratische partijen, ondernam werd door een toeval bekend toen een speciaal vliegtuig met Vorrink nabij het Deens eiland Falster neerstortte. Dat was op 17 januari 1949. Het ongeluk is nog niet in de bronnenpublikatie opgenomen, omdat deze tot 12 januari 1949 gaat. Vorrink was op weg naar de leiding van de Noorse sociaal-democratische partij, omdat Noorwegen lid van de Veiligheidsraad was geworden. Wel in deze bronnenpublikatie is een codetelegram opgenomen van de Nederlandse gezant in Oslo (G.P. Luden) aan minister van buitenlandse zaken Stikker. Hij maakte melding van een langdurig gesprek met de Noorse minister van buitenlandse zaken Lange. "Daarbij maakte ik ook dankbaar gebruik van de brief van Vorrink aan Lange en het memorandum van de PvdA aan haar zusterpartijen, van welke stukken ik hedenochtend afschrift ontving". Vorrink betreurde in de brief aan Lange, dat Nederland er niet in was geslaagd "de wereldopinie" ruime en zakelijke informatie over de militaire actie te verschaffen, omdat "wij" naar zijn vaste overtuiging "niets, wat dan ook te verbergen hebben voor de buitenwereld. Ik meen, dat als geheel de

gevolgde politiek juist is en dat de socialisten in staat zijn verantwoordelijkheid voor deze politiek te dragen."
De secretaris van het NVV, A.Vermeulen, kreeg tot taak de Amerikaanse vakbeweging te bewerken en een poging te doen stopzetting van de Marshalhulp voor Indonesië ongedaan te maken. Hij reisde op verzoek van minister Stikker naar de Verenigde Staten en werd op 21 december 1948 eerst nog voor een langdurig gesprek door de secretaris-generaal van het ministerie van buitenlandse zaken, dr. A.H.J. Lovink, ontvangen. In een aantekening merkte Lovink met betrekking tot Nederland op: "Geen gevaar voor stakingen in Nederland. De vakbeweging (dwz de zgn. door de regering erkende uniebonden jm) stelt zich achter het Regeringsbeleid. EVC (communisten) trachten stakingen uit te lokken maar niet op grond Indonesische vraagstuk, doch hogere lonen om door doorbraak van de loonstop, chaotisch klimaat voor communisten te bereiken. Invloed EVC sterk gereduceerd. De vakbeweging heeft het volste vertrouwen in het Indonesische beleid van Buitenlandse Zaken en minister Mr. D.U.Stikker persoonlijk".
De houding van de Amerikaanse vakbeweging, vooral van het CIO (Congress of Industrial Organisations), was zeer kritisch en stakingen waren niet uitgesloten. "Mijnerzijds tot uitdrukking gebracht dat reis van Vermeulen niet alleen nuttig doch noodzakelijk was", aldus Lovink. Hij overhandigde hem met toelichting een volledige documentatie en minister Stikker verzocht de ambassadeur in Washington, Mr. E.N. van Kleffens, "de secretaris van het NVV, Vermeulen, alle hulp en bijstand te verlenen". Op 26 december meldde Van Kleffens aan Stikker: "De komst van Vermeulen is hoogst nuttig, hij is geknipt voor zijn werk en constateerde dat in de boezem van de CIO de toestand voor ons niet gunstig is, doch dit is slechts een voorlopig oordeel".
Later (29 december) meldde de ambassadeur, dat Vermeulen trachtte de meer anti-communistische AFL (American Federation of Labour) te bewegen tot een publicatie. "waarin een rechtvaardiging van ons standpunt wordt gegeven. Ik acht het niet uitgesloten dat dit resultaat wordt bereikt". De NVV-secretaris attaqueerde de algemeen secretaris van de CIO en de leiders van de internationale afdeling vanwege hun opvatting, dat Nederland poogde een een koloniaal bewind te herstellen.
Op 30 december zond Vermeulen via Van Kleffens zelf een codetelegram aan minister Stikker."Het contact met AFL heeft een zeer gunstig verloop. Het is te verwachten, dat de buitenlandse commissie, die op 5 en 6 januari vergadert, ons optreden als juist zal kwalificeren en daarna te onzen gunste stappen zal doen bij het State Department. Daarnaast kan dan van de AFL steun worden verwacht voor de hervatting van de Marshall-hulp aan Indonesië.
Ons contact met de CIO ontwikkelt zich in zeer gunstige richting. Verwacht kan worden dat CIO begin volgende week een nieuwe verklaring zal afleggen, waarin zij ons, weliswaar onder zeker voorbehoud om hun terugtocht te dekken en de linkse achterban te bevredigen, tegemoet zullen komen. Leidende figuren zijn reeds van de onjuistheid van hun felle critiek overtuigd en zoeken thans naar een oplossing. Een en ander oefent ongetwijfeld grote invloed uit op de houding van het State Department."
Op 7 januari moest Vermeulen echter aan Stikker melden, dat er geen verklaringen kwamen. De AFL had besloten "momenteel geen standpunt naar buiten in te nemen, met andere woorden men is officieel noch voor noch tegen onze actie, doch men wenst het verdere verloop van zaken af te wachten." En: "Na veel geharrewar kwam ik met CIO overeen, dat het door een officiële uitwisseling van onze standpunten voor CIO mogelijk zal zijn uit de impasse te geraken, waarin zij zich thans bevindt. NVV moet nu een brief schrijven aan CIO, waarin wij ons standpunt uiteenzetten, waarna CIO zal antwoorden. CIO's antwoord zal door mij worden ontworpen. De brief van NVV en het conceptantwoord van CIO zal ik in ontwerp aan Kupers doen toekomen. Ik zal hem vragen overleg met U te plegen." Ook dit plannetje ging echter niet door en zo bleef uiteindelijk de reis van Vermeulen zonder resultaat.

"Communistische dreiging"

In de Veiligheidsraad stond de Nederlandse regering geisoleerd. De raad kwam in spoedzitting in Parijs bijeen, de afgevaardigden keerden daartoe – anders dus dan Van der Goes van Naters had gehoopt – terug van Kerstreces. De discussies daar zijn bekend. Maar interessant is een discussie, die in interne gesprekken en stukken op de achtergrond speelde en wel over de "communistische dreiging" . De vraag met betrekking tot de tweede koloniale actie was of zij nu deze dreiging een slag toebracht, hetgeen de Nederlandse regering betoogde, of juist het communisme zou kunnen bevorderen, hetgeen in kringen rond Hatta en in kringen in de Verenigde Staten de opvatting was. Er zijn nogal wat rapporten van de Nederlandse ambassadeurs in diverse landen (India, VS, Groot-Brittannië, Australië) over de reacties. Er werd gepoogd de opvatting van de regeringen daar ten gunste van Nederland te beinvloeden. In Den Haag waren op 18 december een 23-tal buitenlandse gezanten en ambassadeurs door secretaris-generaal Lovink "over het verloop der gebeurtenissen" geinformeerd. In een aantekening merkte hij op, dat de reactie "op een enkele uitzondering na" niet ongunstig was. "De ontvangst was bepaald een vanzelfsprekend zeer schampere van de zijde van de Russische ambassadeur, die een verholen glimlach blijkbaar niet kon onderdrukken en in een soort hoera-stemming opmerkte, dat wij dus ten oorlog waren getrokken tegen de democratie in Indonesië. Zijn regering zou zich natuurlijk met kracht verzetten tegen deze wrede agressie en zich het lot van de arme Indonesiërs ten volle aantrekken.
Ik heb daarop natuurlijk van repliek gediend op de gebruikelijke wijze, doch het sprak vanzelf dat het in geen enkel opzicht aanleiding gaf tot zelfs de geringste mogelijkheid van een zij het ook korte redelijke gedachtenwisseling".
De gezanten van Brazilië, Chili, Griekenland, Denemarken, Italië, Mexico, Peru, Portugal, Zweden, Zwitserland en Venezuela toonden "allen in meer of minder positieve hartelijke bewoordingen begrip voor onze moeilijkheden". Aan het slot stelde Lovink niettemin: "Van velen was natuurlijk de reactie hoe dit alles in Amerika zou worden opgevat, aangezien zij in het algemeen wel enige bezorgdheid toonden dat wij in Washington weinig

waardering voor onze beslissing zouden ontmoeten."

Sovjet-Unie

In Washington bestond alleen bij het Pentagon (ministerie van oorlog) begrip en bij een aantal generaals (Mac Arthur in Japan) zelfs onverholen instemming. Maar niet bij het State Department (buitenlandse zaken), dat met vele factoren rekening moest houden. Zoals Van Kleffens het op 24 december formuleerde: "Amerika moet, aangezien zij thans "global responsibility" heeft tot op zekere hoogte met felle reacties van de kant van de Arabische Liga, India, Pakistan, Australië, enz. rekening houden, nog afgezien van het feit dat zij tegenover de Russische propaganda haar eigen straatje moet schoonvegen".
In Mei 1948 had de Sovjet-Unie zich tegenover de Indonesische diplomaat Suripno bereid verklaard diplomatieke betrekkingen aan te gaan en consuls uit te wisselen met de Republiek. Hoewel Hatta ratificatie van de overeenkomst saboteerde, had zij de internationale positie van de Republiek versterkt en de Verenigde Staten tot het bijstellen van haar houding gebracht. In de Veiligheidsraad wilden de Sovjet-Unie en de Oekraine, dat de Nederlandse troepen naar hun uitgangsstellingen zouden terugkeren, maar ze kregen daarvoor geen meerderheid. Beide landen blokkeerden echter het Amerikaanse streven naar stopzetting van de oorlog, het vrijlaten van de gevangen Indonesische regeringsleiders (onder wie Hatta en Sukarno) en hervatting van de besprekingen niet.
In de eerste Nederlandse militaire rapporten klonk een toon van triomf. Later bleek evenwel – en dat zal wellicht in de komende delen aan de orde zijn – dat de gurrilla van Indonesische kant sterker dan was ingeschat.
Bijzonder zijn in een aanhangsel bij dit deel officiële stukken uit het archief van Hatta, dat na de bezetting van Yogjakarta in handen van de Centrale Militaire Inlichtingendienst was gevallen en naar Nederland werd overgebacht. Het betreft onder meer verslagen van de ministerraad van de Indonesische Republiek en dagorders van legercommandant generaal Soedirman uit de periode maart tot november 1948.

(1) Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945 - 1950, uitgegeven door Dr. P.J. Drooglever en drs. M.J.B. Schouten. Zestiende deel 1 december 1948-12 januari 1949. Met enkele kaarten over de militaire situatie. Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
ISBN 90-5216-024-4.

BOEKEN

Jos van Dijk

Mooie praatjes, smerige praktijken

De Koude Oorlog is voorbij, er kan nu gewerkt worden aan een Nieuwe Wereldorde waarin vrijheid en democratie zullen overheersen. Dit is het beeld dat de Verenigde Staten de wereld voorhoudern sinds de ineenstorting van de communistische regimes in Oost-Europa. Het beeld, dat door de meeste media kritiekloos wordt overgenomen, suggereert een geheel nieuw tijdperk in de internationale politiek, een duidelijke breuk met de achter ons liggende decennia. Maar in hoeverre klopt dit met de werkelijkheid?
Wie eens een ander geluid wil horen over de internationale politieke verhoudingen en met name de positie van de Verenigde Staten, moet Noam Chomsky lezen. Chomsky heeft inmiddels een hele reeks uiterst kritische publicaties over de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten op zijn naam staan. In zijn nieuwste boek "Deterring Democracy" (de nederlandse vertaling komt onder de titel "Democratie in de ban" dit najaar uit bij Epo) gaat hij in op de situatie aan het begin van de jaren negentig na de ontmanteling van het Sovjet-blok.
Zijn stelling is dat de VS de doelstellingen van zijn buitenlandse politiek helemaal niet veranderd heeft. De ineenstorting van het communisme (het 'Evil Empire') heeft er hoogstens toe geleid dat de retoriek verandert. De VS is onverminderd uit op de wereldheerschappij, hij verovert markten en regimes en blokkeert elke zelfstandige, nationale, democratische ontwikkeling die zou kunnen leiden tot enige welvaart en zeggenschap voor de meerderheid van de lokale bevolking.
De Koude Oorlog was in Chomsky's visie niet op de eerste plaats de strijd tussen twee blokken, een communistisch en een kapitalistisch blok. De Koude Oorlog was niet meer dan een fase in het Amerikaanse imperialisme. De VS had in deze fase te maken met een ondoordringbaar gesloten blok. Enerzijds hield dat een gevaar in, anderzijds bood deze situatie ook voordelen. Het gevaar zat 'm in de aanwezigheid van een concurrent, die als zodanig door jonge, nationalistische staten gebruikt zou kunnen worden, waardoor de positie van de VS werd ondermijnd. Aan de andere kant kon het communisme uitstekend gebruikt worden als voorwendsel voor allerlei operaties in Midden- en Zuid-Amerika, Afrika, het Midden-Oosten en Zuid-Oost Azië, die de machtspositie van de VS in stand moesten houden of verbeteren.
Nu de VS de Koude Oorlog gewonnen heeft en hij een lastige tegenspeler kwijt is, kan hij meer markten openen, meer regimes aan zich binden. Maar er moet nu natuurlijk wel een nieuw verhaal bij.
Chomsky, van oorsprong taalkundige, besteedt veel aandacht aan dat "verhaal", de ideologische kant van de politiek. Een van zijn eerder boeken heet "On power and ideology". Het is de tekst van een serie lezingen voor de universiteit van Managua in 1986, waarin hij de Amerikaanse interventies in de wereld en met name in Indo-China en Midden-Amerika in een groter kader plaatst. Net als in Managua laat Chomsky in zijn nieuwste boek in uitvoerige en goed gedocumenteerde beschrijvingen zien hoe achter de mooie woorden van de achtereenvolgende Amerikaanse regeringen smerige praktijken schuilgaan. Die mooie woorden moeten bij het thuisfront en de bevriende relaties voldoende vertrouwen wekken om ongehinderd geweld uit te kunnen oefenen, teneinde landen die niet in overeenstemming met het Amerikaanse belang

handelen onder het juk te krijgen. "Deterring democracy" is daardoor vooral ook een boek over valse voorwendsels, misleiding, leugens, censuur en over de rol van de media bij de verspreiding van dat alles.
Draaiden die verhalen tot aan het einde van de jaren tachtig nog rond de bestrijding van het communisme, sinds het einde van de Koude Oorlog horen we steeds meer over mensenrechten, het verlangen naar democratie, terrorisme en drugshandel. Voor het eerst wordt het "nieuwe" verhaal bij het "oude" streven uitgeprobeerd als de VS in december 1989 in Panama generaal Noriega aan de kant zetten en vervangen door een regering die de amerikaanse belangen gunstiger gezind zou moeten zijn. Jarenlang was Noriega openlijk en in het geheim (via de CIA) gebruikt om VS-belangen te behartigen. Nu hij samen met andere Middenamerikaanse staten samenwerkte aan een vrede in de regio die de VS niet zinde, werd hij door het amerikaanse leger aan de kant gezet. Juist op tijd, want in 1990 zou Panama het gezag over het Panama-kanaal van de VS overnemen. Een onbetrouwbare bondgenoot zou in die situatie de positie van de VS ernstig kunnen aantasten. Nicaragua bood ook nog altijd veel problemen.
Panama was een test-case voor de VS. Er was een nieuw verhaal, over de drugshandel, dat moest aanslaan. En de tanende Sovjet-macht werd geprovoceerd. Gorbatsjov reageerde niet. De VS-politiek kon op de oude voet worden doorgezet. Irak werd het eerstvolgende doelwit.
Irak, van de ene op de andere dag van vriend in vijand omgedoopt, bedreigde met de bezetting van Kuwait de Amerikaanse macht in het Midden-Oosten, in het bijzonder de greep van de VS op de olievoorziening. Dat was iedereen duidelijk. De bombardementen en het terugdrijven van de Iraakse troepen kostten honderdduizenden mensenlevens en richtten een enorme schade aan. De daaropvolgende boycot van Irak zorgt nog steeds voor nijpende tekorten en een gigantische stijging van de prijzen. Het zijn niet Saddam Hoessein en zijn kliek die daardoor het ernstigst worden getroffen. Maar over dat alles gaat het niet in de verhalen van Bush c.s. En over dit alles gaan dus ook zelden de commentaren van de deskundigen en de beschouwingen in de media. Daar gaat het over nogal abstracte begrippen als vrijheid, democratie, mensenrechten en hoe het "beest" Saddam Hoessein dit alles aan zijn laars lapt. Het gaat in elk geval niet over de bevolking die onder de gewelddadige politiek van de VS en zijn bondgenoten heeft geleden. Daar ging het in het verleden ook nooit over, trouwens. Chomsky wijst bijvoorbeeld op berichten uit Panama over duizenden slachtoffers van de Amerikaanse coup, waarover in de belangrijkste media is gezwegen.
Dit is ook een van de terugkerende thema's in Chomsky's analyses. Het geweld dat de VS, zijn bondgenoten en bevriende regimes uitoefenen is uiteindelijk altijd gericht tegen de meerderheid van de bevolking, de gewone mensen die streven naar meer welvaart en zeggenschap over hun eigen zaken. Deze belangen worden hoogstens in het geding gebracht als ze kunnen worden misbruikt in de propaganda voor nieuw machtsvertoon, zoals recentelijk tegenover Irak. Bescherming van de sjiieten is het motief. Echter,volgens Chomsky, gebruikt de VS het als barbaars afgeschilderde regime van Saddam Hoessein als voorwendsel om in die regio de baas te kunnen spelen. Opmerkelijk genoeg werd deze visie onlangs in een televisie-uitzending ondersteund door een van de sjiieten die Bush zegt te willen beschermen. Hij verweet met name de Amerikanen dat zij Saddam in het zadel houden.
Is Chomsky's beeld (de VS als "bad guy" met de mooie praatjes) te simpel? Misschien is dat zo, alhoewel de reeksen voorbeelden die hij beschrijft, uit de naoorlogse geschiedenis vooral, toch erg overtuigend zijn. Is Chomsky eenzijdig? Dat is hij zonder meer, zijn betoog laat weinig ruimte voor een meer genuanceerde kijk op de zaak. Maar veel verontrustender dan Chomsky's gebrek aan nuance vind ik de eenstemmigheid die in de VS zelf en bevriende landen telkens weer gecreëerd wordt in de publieke opinie ten gunste van de Amerikaanse politiek. De verhalen, hoe doorzichtig ook, worden geaccepteerd. Het geweld wordt betreurd, maar slechts weinigen betwisten het recht van de VS om het overal ter wereld, waar het hen ook maar uitkomt, al dan niet achter de façade van de Verenigde Naties, toe te passen. En het lijkt er op dat met het uiteenvallen van het communistische blok de vrijheid van de VS om de wereld naar zijn hand te zetten alleen nog maar is vergroot. Werkelijk verontrustend is het gebrek aan een kritisch debat, ook in Nederland, waarin ook andere gezichtspunten aan de orde komen dan de vele, inmiddels overbekende en uitgekauwde variaties op het standpunt dat trouw aan de VS toch voor iedereen uiteindelijk het beste is. Om die consensus te kunnen doorbreken verdienen de inzichten van Chomsky een ruime verspreiding.

Noam Chomsky, *Deterring democracy, Vintage*, Londen, 1992 (met een nieuw, voor deze druk geschreven nawoord over de nasleep van de Golfoorlog en de vredesonderhandelingen in het Midden-Oosten). Prijs: f40,60.

BOEKEN

Jos van Dijk

Kijken naar de rijken

Vorig najaar reisden vier mensen uit de Derde Wereld zes weken door Nederland om zich een beeld te vormen van onze samenleving vanuit de invalshoek van het milieu. Onlangs verscheen de vertaling van het rapport, waarin ze hun visie geven op de "duurzaamheid in Nederland" onder de titel "Kijken naar de rijken". Het is een aardig, leesbaar boekje geworden, dat een breed publiek verdient. Niet alleen omdat het in een notedop de belangrijkste milieuproblemen van dit moment beschrijft met daarbij de hoofdpunten van het overheidsbeleid (hoef je een heleboel dikke rapporten niet meer te lezen). Maar vooral ook omdat de Nederlandse milieuproblematiek in mondiaal verband wordt bekeken. Het is eigenlijk een boekje over de vervuiling van de wereld door een rijk land en de manier waarop arme

landen door uitbuiting van hun grondstoffen en energiebronnen daarin betrokken worden.
De visie van Chandra Kirana (Indonesië), Mercio Gomes (Brazilië), Rajiv Vora (India) en Sami Songabele (Tanzania) is verder interessant omdat zij duidelijk afstand nemen van het in de rijke landen vaak geciteerde Brundtland-rapport. Dit is in hun ogen het pleidooi voor "ecologisch modernisme, modernisering met ecologie als excuus". Dit betekent dat Europa gewoon door kan gaan met het produceren van nieuwe auto's, schone auto's, dat wel, waar gemiddeld 1,5 persoon in rijdt en waarvan er voor elke huisdeur twee staan. Minstens één rijdt daarvan naar een Derde Wereldland waarvandaan op de ansichtkaarten wordt bericht dat de steden zo stinken door de overvolle auto's en bussen die gemiddeld 5-50 personen vervoeren. "Wie is er dan milieuvriendelijker?" vragen onze vier bezoekers zich dan af.
Zo zijn er meer prikkelende vragen te stellen als de milieuproblematiek in mondiaal perspectief wordt geplaatst en als de machtsverhoudingen en de economische wetten die de rijken hanteren in de analyses worden betrokken. het beeld wordt er bepaald niet rooskleuriger door. De auteurs van "Kijken naar de rijken" geven wenig reden tot een zelfgenoegzaam optimisme over onze bijdrage aan de oplossing van het milieuprobleem, dat wellicht hier en daar wordt opgewekt met een verwijzing naar wat er in andere landen gebeurt. Nederland is een van de rijkste en dus een van de meeste vervuilde landen. Met tal van voorbeelden, vooral uit de sfeer van de landbouw, wordt dat duidelijk gemaakt. En hoewel Nederland een grote en actieve milieubeweging heeft zien de vertegenwoordigers uit de Derde Wereld tegenover de vele "harde problemen" slechts "zachte oplossingen".
Hun eigen voorstellen gaan een heel stuk verder: o.m. een moratorium op de economische groei in het Noorden en het ter discussie stellen van het instituut "markt". Over dat laatste: "We weigeren te accepteren dat de geschiedenis op dit knooppunt is geëindigd". Voor Groen Links is "Kijken naar de rijken" beslist een "must.

Kijken naar de rijken; een Derde-Wereldvisie op duurzaamheid in Nederland, uitgeverij Jan van Arkel/World Information Service on Environment and Development, 1992.
Prijs: f15,00

pegasus

Boekhandel

Singel 367
Amsterdam
(020) 6 23 11 38

EEN NIEUWE GESPECIALISEERDE WINKEL!

(ter hoogte van het Spui)

SLAVISTIEK	OOST-EUROPA
proza & poëzie	proza & poëzie in
taal- en letterkunde	nederlandse, engelse
woordenboeken	en duitse vertaling
leerboeken	secundaire literatuur
geannoteerde /	oosteuropa-kunde
tweetalige uitgaven	kunst
kinderboeken	reisgidsen
tijdschriften	tijdschriften

pegasusuitgaven
schaakboeken

natuurlijk kunt u iéder boek bij ons bestellen

Colofon

Politiek & Cultuur.
Tijdschrift voor socialisme en toekomst.
Verschijnt vijf maal per jaar.

Redactie:
Max van den Berg
Frank Biesboer
Jos van Dijk
Marius Ernsting
Herman Meijer
Leo Molenaar
Wiky van Rijssel
San Verschuuren

Medewerk(st)ers:
Aan dit nummer werkten mee:
Asahan Aidit
Chris Baerveldt
Anne de Boer
Hülya Elmas
Wil Evers
Hans Groenewegen
Ger Harmsen
Sjors de Kam
Jan Kuba
Bart Luirink
Joop Morriën
D.J. Struik

Correctie:
Eric Mol

Vormgeving:
Ontwerpbureau Meltzer

Lay-out en zetwerk:
A/Z grafisch serviceburo, Den Haag

Fotografie:
Bert Zijlma

Tekeningen:
Kees Willemen

Uitgever:
Pegasus
Rhijnvis Feithstraat 28 hs
1054 TZ Amsterdam
0 20 - 616 14 01

Druk:
Drukkerij Bevrijding, Amsterdam

Promotie en advertenties:
Stichting P&C
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04
Advertenties:
fl. 200,– per pagina

Abonnementen:
fl. 50,– per jaar inclusief porto. Losse nummers fl. 12,50 met porto te bestellen via giro 173 127 ten name van Pegasus, Amsterdam, onder vermelding van het gewenste nummer.

Correspondentie over de betaling en de verzending en een mogelijk reductie-abonnement van fl. 30,– naar de uitgever.

Redactie-adres:
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04

ISSN 0032 - 3349

Doorgaan

P&C

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Europese dwaaltocht
Hans Schoen

Politieke vernieuwing
Marius Ernsting

Civiele politiek
Paul Kuypers

Links en de natuur
Ger Harmsen

Kunst en tijdgeest
Jaap van den Ende

Politieke onmacht
Ina Brouwer

San Verschuuren

LEZERSENQUETE
3
Lezers spreken zich uit
San Verschuuren

WILLEMEN
6

BUITENLAND
7
2001: een Europese dwaaltocht
Hans Schoen

HISTORIE
11
Een links en rechts natuurbegrip?
Gert Harmsen

THEMA
18
Politieke vernieuwing
Marius Ernsting

19
Crisis, what crisis?
Marius Ernsting

25
Een civiele politiek
Paul Kuypers

31
Sociale vernieuwing als strategie
Gerard de Kleijn

35
Politieke vorming en Groen Links
Paul Thewissen

39
Stemverheffing
Ina Brouwer

Joop van den Ende

FOTOKATERN
50
Angèle Etoundi Essamba
San Verschuuren

POEZIE
57
Lezersharten
Bij een bundel van Anna Enquist
Hans Groenewegen

BOEKEN
58
Een zwarte zondag in België
Jos van Dijk

59
De val van Indië in 1942
Joop Morriën

JAAROVERZICHT 1992
62

Doorgaan

San Verschuuren

INTRO

U heeft het laatste nummer van jaargang 1992 voor u en het eerste nummer van jaargang 1993 staat al in de steigers. De nieuwe start die dit tijdschrift, nu bijna een jaar geleden maakte was niet bij voorbaat van succes verzekerd. Vragen als 'zal de nieuwe formule wel bij de bestaande abonnees aanslaan?' en 'kunnen we nieuwe lezers interesseren voor het blad?' hielden ons toen bezig. We kunnen ze nu, na vijf nummers, beide bevestigend beantwoorden. In het afgelopen jaar hebben zich zo'n honderd nieuwe abonnees gemeld, en het oordeel van de lezers is blijkens de gehouden lezersenquête over het algemeen positief. Aanmoedigingen om door te gaan met het uitgeven van Politiek & Cultuur, zo lijkt ons. De redactie heeft dan ook geen moment geaarzeld met het op poten zetten van de nieuwe – 53-ste – jaargang.

Plannen voor 1993

Binnen links-Nederland is de media-dichtheid groot. Veel tijdschriften worden uitgegeven door of zijn gelieerd aan politieke partijen, instituten, bewegingen of stromingen. De redactie wil P&C nog meer gaan positioneren als discussieplatform tussen progressieve partijen en bewegingen, enwel staande in de socialistische traditie. Met zo'n brugfunctie tussen partijbladen, periodieken van wetenschappelijke bureau's en uitgaven van diverse bewegingen en instituten, kan het blad een meerwaarde leveren. Dat houdt in dat de redactie nog meer op zoek zal moeten naar de wezenlijke debatten over de toekomst binnen links, en mensen die de diverse posities daarbij vertegenwoordigen aan het woord zal moeten laten. Een bredere kring lezers dan thans moet dan tot de mogelijkheden behoren. Een andere opgave waarvoor P&C blijft staan is om vanuit haar traditie kritische analyses van actuele ontwikkelingen te publiceren. Naast deze opiniërende taken rekent de redactie het ook tot haar werk om bij te dragen aan de doordenking en verwerking van de teloorgang van 'het socialistische project', niet vanuit een oppervlakkige, eendimensionale optiek, maar met oog voor pluriformiteit en historische dynamiek.

De volgende thema's staan thans op stapel voor 1993.

(1) **Dichtslibbend milieubeleid**. De plannen zijn er wel en de eerste, vaak eenvoudige stappen worden ook wel gezet, maar van verandering van produktie- en consumptiepatronen is nog in het geheel geen sprake. Maatregelen lopen stuk op bestaande belangen en concurrentie-overwegingen. In hoeverre zijn er parallellen te trekken met de beweging begin deze eeuw rond de sociale kwestie? Hoe kunnen in een geïndividualiseerde samenleving collectieve belangen worden geregeld? Kan in navolging van de emancipatiebewegingen ook de ecologisering van de maatschappij gestalte krijgen? P&C-redacteur Frank Biesboer bereidt vanuit deze vraagstellingen dit thema voor en is naarstig op zoek naar bijpassende auteurs voor het eerstkomende nummer van P&C.

(2) **Vijfentwintig jaar na '1968'**. Een kwart eeuw geleden overspoelde een democratiseringsgolf de westerse samenlevingen, met een grote rol voor de studentenbeweging. Vele activisten van toen maken nu deel uit van het maatschappelijk kader en dragen zo bij aan de gevestigde orde. Die orde is echter op veel terreinen flink veranderd, mede dankzij '1968'. Waar kwam die golf toen vandaan? Waaraan ontleende ze haar speci-

fieke karakter en wat heeft ze teweeg gebracht? Hoe staan haar verworvenheden er thans voor? P&C-redacteur Leo Molenaar heeft zich op dit thema geworpen en probeert een keur aan betrokkenen tot terugblikken, maar vooral ook tot het trekken van lessen te bewegen.
(3) **Het nieuwe geloof in de economie**. Na de Reagantijd lijkt rechts niet meer te weten wat ze met de economie aanmoet. De voorbeelden van toen, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, verkeren in een diepe recessie. Met de val van veel communistische regimes lijkt de wereld vrijwel geheel opengelegd voor een kapitalistische zegetocht. De werkelijkheid is weerbarstiger. Europa sleept zich van crisis naar crisis en de situatie in de Derde Wereld is deplorabel. Zal het recept van 'meer markt' op den duur een uitweg bieden? Of zijn er nieuwe concepten nodig? Een nieuw soort Keynesianisme bijvoorbeeld?

Andere thema' die bij de redactie op de rol staan, maar nog niet zijn uitgekristalliseerd, betreffen: het Nederlands cultuurgoed, normbesef als politieke code, cultuur en commercie, en is er nog een maatschappijtheorie?

Politieke vernieuwing

Centraal in deze P&C staat het thema politieke vernieuwing. Redacteur **Marius Ernsting** leidt niet alleen het thema kort in, maar hij bijt ook het spits af met het eerste artikel over de crisis in de politiek. Bij zijn worsteling met het thema schuwt hij persoonlijke ontboezemingen niet. Ook **Paul Kuypers** maakt het zich in zijn artikel over een civiele politiek niet makkelijk. Hij tracht enig houvast te vinden bij de cultuurfilosofie. Naast (of tegenover?) de politieke theorie staat natuurlijk de praktijk van alledag. In Rotterdam staat het project Sociale Vernieuwing buiten de partijpolitiek. Projectleider **Gerard de Kleijn** zet uiteen hoe de sociale vernieuwing in Rotterdam verloopt en waardoor het slagen ervan wordt bepaald.
Kan politieke vorming bijdragen aan politieke vernieuwing? Op die vraag gaat **Paul Thewissen** in. Zijn beschouwing mondt uit in een aantal behartigenswaardige aanbevelingen aan het adres van Groen Links. Het thema wordt afgesloten door **Ina Brouwer**, die crisis in de politiek – zij spreekt daarbij van 'onmacht' – belicht tegen de achtergrond van het onheil in Joegoslavië en Somalië. Zij bepleit een inzet die uitgaat van solidariteit tussen mensen.

Dit nummer bevat -zoals gebruikelijk- daarnaast nog een aantal zeer uiteenlopende artikelen. In de rubriek Buitenland gaat Groenlinksmedewerker **Hans Schoen** in op de toekomst van Europa 'na Maastricht'. Zijn poging tot een vooruitblik bestaat grotendeels uit een beknopt en leerzaam overzicht van de belangrijkste historische gebeurtenissen. En dan is er natuurlijk het derde, tevens laatste deel van de historische speurtocht van **Ger Harmsen** naar het natuurbegrip bij links en rechts.
In de rubriek Cultuur behandelt beeldend kunstenaar **Jaap van den Ende** het onderwerp 'kunst en tijdgeest' en bespreekt daarbij diverse zienswijzen in de kunstwereld.
De spotprent is weer zoals gewoonlijk van de hand van **Kees Willemen**. In het fotokatern deze keer aandacht voor het werk van de fotografe **Angele Etoundi Essamba**, afkomstig uit Kameroen. Ook de foto op de omslag is van haar.
In de poëzierubriek bespreekt **Hans Groenewegen** de gedichtenbundel Soldatenliederen van **Anna Enquist**. Boekbesprekingen zijn er van de hand van **Jos van Dijk** en **Joop Morriën**. De eerste handelt over de laatste verkiezingen in België, waarbij het ultra-rechtse Vlaams Blok verder oprukte: met recht een zwarte zondag in België. De tweede behelst de val van Indië in 1942. Met het beschikbaar komen na 50 jaar van tot voor kort gesloten archieven kan niet alleen beter gereconstrueerd worden wat er zich heeft afgespeeld, maar vooral inzicht worden verkregen in wat er achter de schermen bedisseld is.
De foto van de demonstratie tegen het racistische geweld in Duitsland op 29 november in Amsterdam is van Bert Zijlma.

Dit nummer opent met een 'terugmelding' aan de P&C-lezers van de in het vorige nummer ingevouwen lezersenquête. De redactie is blij met de geleverde suggesties en de (weinige) kritiek en zal er haar voordeel mee doen. Tenslotte, dit nummer wordt afgesloten met het Jaaroverzicht van de in 1992 gepubliceerde artikelen, waarmee die 52-ste jaargang er tevens op zit. Tot in 1993!

Lezers spreken zich uit

San Verschuuren

ENQUETE

De redactie van P&C wil geen tijdschrift maken voor anonieme willoze consumenten, maar wenst een levende relatie met bewuste lezers. Discussiebijeenkomsten kunnen daartoe dienen en die worden bij tijd en wijle ook belegd. Ook de in het vorige nummer ingevouwen lezersenquête maakt onderdeel daarvan uit: de redactie komt wat meer te weten over het lezersbestand en lezers biedt het een gelegenheid om meningen aan de redactie kenbaar te maken. En zo heeft het ook gewerkt. Zo'n 50 lezers hebben de geboden mogelijkheid aangegrepen en een stortvloed van onderwerpen voor het tijdschrift opgesomd. Daarmee kan de redactie jaren voort. Maar belangrijker is dat lezers van P&C blijk gegeven hebben van hun grote betrokkenheid bij inhoud en vormgeving van het blad. En dat doet de redactie deugd.

Hoe lang leest u P&C al?
De eerste vraag uit de enquête. Het merendeel van de geretourneerde formulieren meldt een duur van meer dan vijf jaar, maar er zijn ook recente abonnees onder de inzenders. Zo'n 30% leest het blad nog geen vijf jaar, waarvan de helft zelfs pas een jaar. Elf lezers lezen P & C al langer dan 40 jaar; één zelfs vanaf het begin (1935)! Naast een grote schare trouwe lezers is er ook nieuwe aanwas, maar de jongeren ontbreken zoals uit de volgende vraag zal blijken.

Wat is uw leeftijd en geslacht?
Dat het lezersbestand gemiddeld genomen niet zo jong is, blijkt al uit de duur van het abonnement. De ingevulde formulieren melden leeftijden vanaf 26 jaar tot over de 70. De meeste lezers zitten in de leeftijdsgroep tussen 40 en 55. De verdeling mannen-vrouwen is niet anders dan behoorlijk scheef te noemen: slechts 16% van de inzendingen komt van lezeressen.

Wat is uw woonplaats?
Ofwel, is er sprake van een zekere landelijke spreiding van de ingezonden formulieren evenredig, met die van het abonneebestand? Zo'n kwart woont in en om Amsterdam. Daarna volgen gelijkelijk de regio Den Haag, de regio Rotterdam en de rest van Noord-Holland. Met het Utrechtse erbij komt het merendeel der inzenders uit de Randstad. Daarbuiten gaat het om kleine aantallen uit Limburg, Groningen, Overijssel, Noord– Brabant en Gelderland.

Wat is uw opleidingsniveau?
Meer dan de helft meldt hoger opgeleid te zijn, gevolgd door een kwart middelbaar en eenzesde met uitsluitend een lagere opleiding. Het lezersbestand is dus gemiddeld genomen tamelijk hoog opgeleid.

Op welke partij stemt u als er nu landelijke verkiezingen zouden zijn?
Ofwel, wat is de politieke oriëntatie van ons lezersbestand? Voor een zich links noemend tijdschrift geen onbelangrijke wetenschap. De lezers blijken afgaande op de enquête zeer eensgezind. Slechts één stemt er niet, twee zeggen op de onlangs opgerichte NCPN te zullen stemmen, één twijfelt nog tussen Groen Links, SP en NCPN, en twee stemmen er op de PvdA. Alle anderen, meer dan 40, geven te kennen Groen Links te zullen stemmen.

Bij welke maatschappelijke activiteiten bent u en/of voelt u zich betrokken?
Hier komt een brede belangstelling naar voren,

SCHIET EENS OP... IK WIL BRINKMAN BIJ SONJA ZIEN..
WOLZENEN

2001: een Europese dwaaltocht

Hans Schoen

BUITENLAND

Het lijkt zo'n aantrekkelijk en avontuurlijk aanbod: schrijf een artikel over hoe Europa er over tien jaar uitziet. Tot je je realiseert wat een hachelijke zaak dat is. Op het ogenblik is Europa, na de aardbeving die de Berlijnse muur verkruimelde, bezig aan een langdurige serie naschokken die de oorspronkelijke beving in heftigheid lijken te overtreffen. Als je nu al geen vaste grond meer onder de voeten voelt, hoe valt er dan een toekomstbeeld met enig houvast te schetsen?
Een traditionele truc om dit probleem te omzeilen, is het schrijven van een fictief toekomstverhaal. Onlangs deed Folkert Jensma dat in NRC-Handelsblad. Hij ging er vanuit dat verderop in de jaren negentig Nederland uit vrije wil uit de EG was gestapt. Oudejaarsavond 1999 rijdt hij mee in de stinkende auto van een smokkelaar aan de Belgisch-Nederlandse grens. Een stinkende auto, omdat de contrabande uit Franse camembert bestaat. Het aantrekkelijke van dit stuk is dat het een situatie beschrijft die nooit zal gebeuren. Maar wel een situatie die tegemoet komt aan dat wat iedere Nederlander stiekem wel eens wenst. De werkelijkheid is juist dat we ons – ingeklemd tussen de grote drie van West-Europa, Duitsland, Frankrijk en Engeland – zonder verzet laten opnemen in een verenigd Europa. Ook al roept Bolkestein parmantig dat Nederland niet mag veranderen in een Duitse deelstaat als Beieren.
Onze zuiderburen zijn zelfs alvast begonnen met de opheffing van hun nationale staat in panklare Europese regio's.

Maastricht

Of loopt het allemaal niet zo'n vaart en stokt de Europese eenwording? Is Maastricht de laatste oprisping van een voorbij ideaal: de Verenigde Staten van Europa? Het is geen sinecure om in de toekomst te willen kijken naar een magisch klinkend jaar als 2001. Alhoewel je ook terugkijkend naar tien jaar geleden kan stellen dat er niet zo heel veel veranderd is. Beleid wordt maar langzaam werkelijkheid. Dus ga ik er maar vanuit dat het Europa van 2001 nu net zo'n beetje op papier is aangenomen.

Dat beleidspapier is voor West-Europa het Verdrag betreffende de Europese Unie of minder plechtig: Maastricht. Nu de Engelse obstakels om dat verdrag van Maastricht goed te keuren weggenomen zijn, zal het ook wel lukken om met vereende krachten en plechtige bezweringen de Deense rebellen weer binnenboord te trekken. Het verdrag van Maastricht gaat hooguit een jaartje later in werking dan de bedoeling was. Maar verder kan het gelden als bouwplan voor de Europese eenwording in EG-verband tot de volgende eeuw.
Het onhandige van dit verdrag is echter dat het een chaotisch en incompleet bouwplan is, waarvan je na grondige bestudering nauwelijks te weten komt hoe het gebouw er uit moet gaan zien en wat de functie ervan is. Moet het uitgroeien tot het federaal regeringscentrum van een nieuwe superstaat, de Verenigde Staten van West-Europa, of tot een multifunctioneel kantorencentrum, waarin alles ad hoc geregeld wordt wat de lidstaten afzonderlijk boven de pet is gegroeid en waarop een of andere vorm van samenwerking gewenst is?

Project Europa 1992

Die vraag was vroeger nooit aan de orde. De EG kon zich veertig jaar lang in de luwte van de Koude Oorlog ontwikkelen. In alle rust konden

Westeuropese landen zich na de wederopbouw wijden aan economische samenwerking. Gevoed door de gedachte dat zo nooit meer een oorlog tussen West-Europese landen zou kunnen ontstaan. Feitelijk hoefde die economische samenwerking helemaal niet veel om het lijf te hebben, als het proces maar in gang bleef. Alle fraaie retoriek en ontroerende federale blauwdrukken die daarbij hoorden, dienden vooral als smeerolie om de eenwording aan de praat te houden. Een federaal Europa lag veilig ver weg in de toekomst verscholen. De economische eenwording in de toen nog EEG ging stapvoets. Europa was toch tussen twee wereldmachten verdeeld en West-Europa was horig aan Amerika. Politiek had de EG geen enkele functie te vervullen. Dagdromen was toegestaan.

Het stapvoets afleggen van het pad naar economische eenwording werd plots in de jaren tachtig veranderd in een poging om het wereldrecord snelwandelen te verbeteren. De internationalisering van de economie was zo ver voortgeschreden dat er nu volgens de internationaal opererende industriebazen echt een grote markt moest komen in West-Europa. Anders viel er niet meer met Amerika en Japan te concurreren. Het plan voor die interne markt was snel gemaakt. Het EG-verdrag werd in 1986 fluks gewijzigd. Het project 'Europa 1992' liet zich als modern 'Wirtschaftswunder' gemakkelijk verkopen. De bevolking plakte en masse een Eurosticker achterop de auto en de parlementen tekenden zonder voorbehoud.

Einde Koude Oorlog

Toen viel de Berlijnse muur en keerde de geopolitieke dimensie in een klap terug in het niet langer verdeelde Europa. De EG moet nu met de billen bloot. De stabiliteit wordt niet meer aan de andere kant van de Oceaan en in het Kremlin gegarandeerd, maar moet door de EG, als zo'n beetje de enige stevige institutie in Europa, zelf georganiseerd worden.

Maastricht is in feite een eerste reactie om de gevolgen van het einde van de Koude Oorlog te verwerken. Maar het is een veel te ondoordachte en overhaaste stap. Daardoor hinkt het op twee gedachten. Het is de vervolmaking van de oude economische eenwordingsgedachte. De minutieus vastgelegde koers naar één bank en één munt naast de al bestaande ene markt moet het economisch ideaal in de komende tien jaar voltooien. Dit deel van Maastricht was al voor november 1989 in voorbereiding. Wil zo'n financieel-economische eenheid beklijven, dan vraagt dat op zich al om meer politieke samenwerking.

Met andere woorden dat federale baken dat altijd net zichtbaar voor de horizon dobberde is plots binnen bereik gekomen. De ruimte voor diepzinnige maar vrijblijvende bespiegelingen is er niet meer. Het is nu voor of tegen een federaal Europa. Nu blijkt dan ook dat verschillende politieke stromingen en sommige staten daar nooit echt heen wilden. Vooral de meer conservatieve politieke krachten, zie Bolkestein in Nederland, en eigenzinnige landen als Denemarken en Engeland hebben dan ook grenzen getrokken in Maastricht, tot hier en niet verder. De nationale staat moet blijven bestaan.
Het gevolg hiervan was dat alle politieke afspraken in Maastricht in de formule van de intergoevernementele samenwerking zijn gestopt. Afspraken over buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid en over justitie en binnenlandse zaken (vooral politiesamenwerking) blijven onderonsjes tussen regeringen en vooral de ambtenaren in hun dienst. Ze moesten wel in het Verdrag omdat het einde van de Koude Oorlog vooral volgens Frankrijk een geopolitieke inkapseling van het nieuwe Duitsland nodig maakte. Bovendien moest met justitie-afspraken over migratiebeleid de angst voor stromen asielzoekers uit Oost-Europa worden bezworen.

Politieke spanning

Verdragspapier is geduldig. Deze intergoevernementele afspraken staan in de Europese Unie van Maastricht broederlijk naast de meer federale opzet van het oude EG-verdrag, met bemoeienis van de Europese Commissie en het Europees Parlement. Een EG-verdrag overigens dat allang niet alleen meer de pure economie regelt, maar ook gaat over milieu, gezondheidszorg en onderwijs om maar een paar dwarsstraten te noemen. Deze ogenschijnlijke verzoening maskeert dat in Maastricht in feite de tweespalt in de boezem van het verdrag is gezet. Er is gekozen voor een economische superstaat met sterk federale trekken, maar tegelijk blijft het politieke gezag in feite in de hoofdsteden berusten.

Dit betekent dat de EG de komende jaren aan grote interne politieke spanningen bloot zal staan. Waarbij de grootste politieke splijtzwam het streven naar die ene munt zal zijn. In het verdrag zijn eisen aan het mee mogen doen gesteld, waardoor zeker is dat niet alle landen daar over een aantal jaren aan deel kunnen nemen. Je moet eens nadenken over de psychologische gevolgen die het zal hebben als straks Italië, een van de oprichters van de EG, buiten die ene munt blijft.

De recente valutacrisis heeft bij de sterke EG-landen (Benelux, Duitsland en Frankrijk) alleen maar het idee versterkt om harde eisen te stellen voor toetreding tot die ene munt. In de praktijk zal dat waarschijnlijk betekenen dat heel Zuid-Europa openlijk en duurzaam tot een tweederangs deel van de EG wordt gedegradeerd. De politieke gevolgen daarvan voor de eenheidsgedachte kunnen desastreus zijn. Vooral omdat nu al blijkt dat het nieuwe steunfonds voor de arme lidstaten dat in Maastricht is afgesproken, bepaald niet met gulle hand gevuld gaat worden door het Noorden.

Deze politieke spanning zal nog verder toenemen. In Maastricht is ervoor gekozen om in 1996 vlak voor de stap naar die ene munt het verdrag opnieuw te wijzigen. Dan moeten namelijk de meeste landen van de Europese Vrijhandels Associatie EG-lid worden. De EVA-leden Zweden, Finland, Oostenrijk en Zwitserland hebben allen het EG-lidmaatschap aangevraagd. De EG heeft uitgedokterd dat de besluitvormende organen als Raden van Ministers, Europese Commissie en Europees Parlement die uitbreiding nog net aankunnen, zonder onwerkbare trekken te gaan vertonen. Het gaat om landen met weinig inwoners. Bovendien zijn het rijke landen die de afgelopen jaren hun economisch beleid al aangepast hebben aan de vereisten van de ene grote EG-markt. Hun toetreding zal een scheiding tussen Noord- en Zuid-Europa alleen maar versterken.

Fort Europa

Dus tegen het jaar 2000 is heel West-Europa in één club verenigd. Zij het wel in een constructie die wringt en barst van de spanningen, zodat alle energie noodgedwongen intern gericht moet worden. Dat is dan toch nog een vervolmaking van de deling van Europa volgens de scheidslijnen van de voorbije Koude Oorlog. Als we dan de blik wenden van het veilige West-Europa naar het wilde Oosten, dan zal het duidelijk zijn dat de EG daar op deze manier geen stabiliserende hoofdrol kan spelen. Sterker nog, met Maastricht zal de EG zich eerder afsluiten van Oost-Europa; het gevreesde Fort Europa. Met Hongarije, Polen en Tsjecho-Slowakije zijn wel summiere associatieakkoorden afgesproken, maar recente onderzoeken wijzen uit dat van toetreding zeker in nog twintig jaar sprake kan zijn. Hoe succesvoller Maastricht, hoe groter de kloof nog zal worden.

De vraag is dan of Oost-Europa niet overgeleverd is aan chaos en gewelddadige ontwikkelingen. Zal het over tien jaar niet een zee van brandhaarden zijn? Of stopt het geweld in Oost-Europa vanzelf. Een ding is zeker: ook in het Oosten van Europa zullen weer integrerende krachten moeten ontstaan. Maar het is de vraag of dat democratisch zal gebeuren of opnieuw dictatoriaal. West-Europa zou door een groot 'Marshall'-programma veel kunnen doen (denk maar eens aan het risico van al die wrakke kerncentrales), maar het is een illusie om te denken dat de EG heel Oost-Europa onder haar hoede kan nemen.

In bepaalde veiligheidsconcepten wordt gepraat over één Europa van de Atlantische Oceaan tot aan de Oeral. Voor economisch gebruik is dat concept ongeschikt en ongewenst. West-Europa zou dan de kracht moeten hebben om het hele geografische oosten van Europa op sleeptouw te kunnen nemen. Zo'n wereldbeeld zou dan beteken dat Japan en Zuid-Oost Azië eenzelfde tot de Oeral-rol maar dan van de andere kant zouden moeten vervullen. Dit soort denkbeelden verkopen de huid van de Russische beer, terwijl die alleen maar tijdelijk aangeschoten is. Rusland zal altijd proberen opnieuw een stabiele invloedsfeer op te bouwen. Het is veel realistischer om er vanuit te gaan dat er meerdere kernen komen in het nieuwe Europa. Een westelijke kern van de EG , een oostelijke rond Rusland of rond die andere grote staat in potentie de Oekraïne en mogelijk een zuidelijke rond de Middellandse Zee.

Papieren werkelijkheid

Van de zomer werd een aantal bekende Nederlanders in Vrij Nederland gevraagd wat ze zouden stemmen als in Nederland een referendum over Maastricht gehouden werd. De twee kortste bijdragen waren de minst politieke maar wellicht de beste. Wim de Bie zou zonder meer tegenstemmen, want volgens hem gold hier de uitspraak van de schrijfster Carry van Bruggen dat eenheidsdwang doodsverlangen is. De andere uitspraak was van Harry Mulisch. Maastricht leek hem onbelangrijk omdat volgens hem de gebeurtenissen in Europa meer leken op de ondergang van het Romeinse Rijk of de val van Napoleon. Vertaald in Maastrichtse termen: de monetaire en economische unie zou door eenheidsdwang wel eens het uiteenvallen of een vergaande verzwakking van de EG kunnen veroorzaken, en de gotspe van Maastricht is het negeren van Oost-Europa.

Het is dan ook te hopen dat Maastricht als het aangenomen is vooral een papieren werkelijkheid zal blijven. Het is namelijk als praktische routebeschrijving voor de komende tien jaar een ondeugdelijk en zelfs gevaarlijk plan, dat ongewild een flinke politieke chaos in Europa kan opleveren. Nog daargelaten de zeer zwak ontwikkelde ecolo-

gische en sociale dimensie van het verdrag, waarvan het milieu en de zwakkeren in de samenleving eerder aantasting dan bescherming kunnen verwachten.

Jammer genoeg stelt in de Nederlandse discussie bijna niemand zich de vraag hoe het verdrag over een aantal jaren de werkelijkheid in Europa zal veranderen. Ook bij de behandeling begin november in het Nederlandse parlement waren de grote partijen voornamelijk geobsedeerd door de deelname aan die ene munt. En of ze zelf bij dat grote moment ook nog met een vingertopje in de pap mogen roeren. Voor het creëren van een vreedzaam en stabiel Europa voor 2001 is toch echt meer nodig dan navelstaren naar de gave gulden.

Hans Schoen is medewerker van Groen Links in het Europees Parlement

Een links en rechts natuurbegrip?

Deel 3 en slot

Overheerser, rentmeester of partner van de natuur?

Ger Harmsen

HISTORIE

9. De socialisten willen voor alles welvaart voor de arbeiders

Het valt niet mee zich een beeld te vormen van het natuurbegrip der SDAP als collectief. We moeten het doen met individuele uitspraken. Zij zagen een verband tussen het kapitalistische winstbejag, de milieuvervuiling en de roofbouw op de natuur. Enkele sociaaldemocraten onder wie Henri Polak en Henk van Laar gingen reeds vroeg uitvoerig in op de schade die de natuur opliep door de kapitalistische industrialisatie en de urbanisatie. Van Laar schreef: 'Duizend reigers doen aan de visstand niet zoveel schade als het afvalwater van één fabriek'. Met talloze voorbeelden illustreerde hij de moedwillige uitroeiing van diersoorten. 'De mens berooft onze aarde van haar schoonste tooi: planten en dieren; maakt de aarde onbewoonbaar niet alleen voor hen, maar ook voor zichzelf.' Van Laar zag dit niet als de schuld van de mens in het algemeen maar van het kapitalisme. Dit systeem verstoorde 'het evenwicht in de natuur': 'Is deze grote natuurvernieling niet een bewijs te meer voor de verwording van onze tegenwoordige kapitalistische samenleving?' En op een andere plaats uit hij zijn scepsis over het effect van de natuurbeschermings-organisaties: 'Omdat zij het kwaad in de wortels niet aantasten, omdat ze strijden tegen de gevolgen en niet tegen de oorzaak zelf. Want de ene en enige oorzaak van alle natuurvernieling, steekt in het kapitalistische karakter van onze huidige samenleving. Dit karakter, dat veel meer de ontkenning inhoudt van alles, wat met karakter verband houdt: er is gebrek aan liefde, aan eerbied, aan bescheidenheid, aan goede smaak, aan een eigen waardige levenshouding.' De ongebreidelde zucht tot geldverdienen van de bezittende klasse veroorzaakte ook 'het gebrek aan levensdiepte van het proletariaat' en tevens de vernieling en miskenning van het natuurschoon. Ondertussen weten we dat de natuurverwoesting in de Sovjet-Unie en het Oostblok niet minder katastrofaal was dan in de kapitalistische landen.

De SDAP deed als partij geen uitspraken over de negatieve samenhang tussen het vrije marktmechanisme en natuurvernietiging. Zij protesteerde niet tegen de natuurverwoesting in de jaren dertig omdat zij het ontginnen van zgn. 'woeste gronden' als het scheppen van welvaart voor de agrarische bevolking opvatte.

Vanaf de jaren dertig wordt de arbeider in zijn vrije tijd gereduceerd tot een 'recreant' die in zijn vrije tijd op verhaal moet komen om weer uitgerust aan het werk te kunnen gaan. Een van de instrumenten daartoe is de natuur, in de SDAP-rapporten gereduceerd tot 'groenvoorziening'. Een instrumentalisering zowel van de werkende mens als van de natuur. De vervanging van het marxistische door het sociologische jargon is geen vooruitgang. Negatiever kan het haast niet, zou men denken.

Het bleek nog negatiever te kunnen. De sociaaldemocratische politici gingen om te beginnen in de naoorlogse periode de liberale verwachting delen dat economische groei dank zij het vrije marktmechanisme tot in de verre toekomst gewaarborgd was en zorgde voor een groeiende welvaart van de werkende bevolking. Deze gefixeerdheid op de welvaart van de arbeidersklasse maakte de PvdA 'blind' voor de vernietiging van de natuur en de vervuiling van het milieu. Een extreme vertolker van deze eenzijdige kijk is de gezaghebbende theoreticus Paul Kalma,

momenteel directeur van de Wiarda Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. In het boek 'Het socialisme op sterk water' (1988), waar veel behartigenswaardigs in staat over de plaats van de arbeid, keerde Kalma zich onvoorwaardelijk tegen het eco-socialisme, zonder hier overigens nader op in te gaan. Zonder de serieuze en deskundige analyse vanuit de groenrode zienswijze der natuur- en milieuproblematiek zouden de grote politieke partijen er verbaal niet het belang van belijden. Bij Groen Links valt hier deels wel deels geen sociaal-anarchistische overtuiging achter te ontdekken. Overigens heeft het sociaal-anarchisme al een eeuw lang op dit punt nog niet zo'n onzinnige visie. In ieder geval steekt het gebrek aan visie bij de grote politieke partijen als het om het redden van de aarde gaat, hier bleekjes bij af. Kalma trekt 'de wenselijkheid van een dergelijke sterke 'politisering' van de economie in twijfel (...), onder verwijzing naar het onmiskenbare verband tussen het bestaan van een relatief autonome economische sector enerzijds, en het bestaan van een democratische en sociale rechtsstaat anderzijds'.[15] Alleen het kapitalistische privaatbezit van de produktiemiddelen kan zijns inziens de democratische vrijheden en mensenrechten garanderen. Kalma wijst daarmee de conclusies van de Club van Rome en de Commissie-Mansholt af. Voor een sturing door de overheid van de investeringen teneinde een ecologisch evenwicht te scheppen en te handhaven, heeft hij niet veel goede woorden over. Hij ziet slechts beperkte mogelijkheden om het investeringsgedrag van particuliere ondernemingen te beïnvloeden en derhalve zal 'een verdere aantasting van het milieu onder invloed van de industriële produktie' min of meer onvermijdelijk zijn. Dat is nu eenmaal de prijs die we betalen voor de geworteldheid van de PvdA 'in het sociaal-kapitalistische systeem, en de consequenties, positief en negatief, die daaruit voortvloeien.'[16] Berusting wordt hier tot sociaal-democratisch principe verheven: de PvdA 'accepteert de onvermijdelijk negatieve gevolgen van een grootschalige, industriële produktiewijze voor het milieu'. Bovendien erkende de PvdA, d.w.z. voorlopig alleen Kalma, 'dat verspilling in het industriële kapitalisme zit ingebakken, en er misschien zelfs wel de kracht van vormt.' Een dergelijke stellingname lijkt mij eerder liberaal dan sociaal-democratisch.

'berusting verheven tot sociaal-democratisch principe'

Er vallen ook andere geluiden te beluisteren. Felix Rottenberg, de nieuwe voorzitter van de PvdA, sloot zich aan bij D'66 die zich tegen het dogma van economische groei uitsprak. Uiteraard is dit een uitspraak op theoretisch of althans ideologisch niveau. Op praktisch en lokaal niveau steunt de PvdA de uitbreiding van Schiphol en van de haven van Rotterdam, waarbij het streven is dat de totale belasting van het milieu ondanks uitbreiding van verkeer en industrie door een verbetering van de zuiveringstechniek even groot blijft. Onvriendelijk gezegd: het milieu mag even vuil blijven als het is.

Bij de CPN en het internationale communisme was de natuur nog minder in zwang. Enthousiasme wekte bij de CPN het Sovjet-plan waar onder meer de naam van ingenieur Davidov aan verbonden is. Het beoogde in de Sovjet-Unie rivierlopen te wijzigen en bergketens te doorbreken. Hierdoor moest het mogelijk worden van toendra's en woestijnen bloeiende tuinen te maken. De Sovjet-mens zou niet alleen een nieuwe maatschappij maar ook een nieuwe natuur scheppen. Een extreme uiting van de Verlichtings-filosofie, maar voor het plan tot uitvoering kwam slaagden de tegenstanders er na een jarenlange oppositie in het te doen intrekken.

Van de gigantische natuurverwoesting in de Sovjet-Unie als gevolg van een rücksichtslose industrialisatie hadden de leden van de CPN geen idee. Maar in de Sovjet-Unie was er wel degelijk verzet tegen de regeringspolitiek die op een katastrofe voor de natuur uitliep, maar dit kreeg politiek gesproken in toenemende mate een dubbelzinnig karakter. Dit was nog niet het geval bij Leonid Leonov. Hij stelde in zijn boek 'Roeskij Les' ('Het Russische woud'), dat in 1953 verscheen en waarvoor hij de Lenin-prijs kreeg, de natuurverwoesting aan de orde. 'De groene vriend', zoals hij het bos noemde, vormde de inzet van de strijd tussen een moreel hoogstaande wetenschapsbeoefenaar en een schurkachtige collega. Later kwamen de dorpsschrijvers naar voren die de kloof tussen stad en land uitbeeldden. De stad symboliseerde in veel van hun werk het morele verval, de westerse invloed en minachting voor de nationale cultuur. In het dorp daarentegen leefde de oude cultuur voort en de mens wist zich verbonden met de natuur. Enkele van de meest bekende dorpsschrijvers zijn Valentin Raspoetin en Viktor Astafjev. In 'Afscheid van Matjora' (1976) schilderde Raspoetin de vernietiging van een dorp, gelegen op een eiland in een meer, dat moest plaatsmaken voor een stuwdam. De ondergang van het dorp, de volkscultuur en de natuur vormden het hoofdthema. Dit dorpsproza laat

goed de positieve en negatieve kanten van het opkomen voor de natuur en het dorpsleven zien. Positief is de aanklacht tegen de vernietiging van natuur en milieu, maar het gaat ook om een pleidooi voor het oude Rusland dat zich teweer stelde tegen de boven-nationale, atheïstische en proletarische Sovjet-Unie. En de verdediging van het traditionele gezin staat haaks op de vrouwenemancipatie.
Natuur en mens kunnen echter ook op andere wijze met elkaar in verband gebracht worden. Pablo Neruda, de grote Chileense dichter en communist, getuigde in één lange ademtocht van zijn liefde en ontzag voor de levende natuur in het hooggebergte van de Andes en van zijn solidariteit met de strijd en het bestaan van de mijnwerkers die in het binnenste der aarde het kopererts delven. Dicht bij huis valt het werk van Harry van Kruiningen, levenslang communist en moedig verzetsman, te noemen, die in zijn kleurenlithos vol liefde en verbazing de evolutie en de microscopische levensvormen verbeeldde.

10. Het fascisme, een ontaarde nazaat van de Romantiek

Tot zover het antropocentrische vooruitgangsdenken, zoals dit uit de Verlichting is voortgekomen[17]. Nu vervolg ik weer de ontwikkeling van het rond 1900 herleefde romantische natuurbegrip. Het ging hier aanvankelijk om een waardevolle persoonlijke ervaring, waar al onze geestelijke vermogens toe bijdragen, maar weldra deed het steeds nadrukkelijker zijn intrede in de politiek. Waar dit romantische natuurbegrip het individuele overstijgend zich verwijdt tot een maatschappijvisie, die niet gebaseerd is op redelijke overwegingen maar een beroep doet op intuïties en instincten, krijgt het een totaal andere betekenis. Het verschaft aan het 'bloed' dat ons door de aderen stroomt en de 'bodem' waarop wij leven behalve een irrationele en mythische lading ook een politieke dimensie waarover geen discussie meer mogelijk is. In de Bloed en Bodem-leer neemt de Führer, die alleen de dienst uitmaakt, dan ook de plaats van de parlementaire democratie in. Deze leer neigt tot een afkeer van de grootstedelijke cultuur en kan gepaard gaan met een idealisering van het boerenbestaan en het plattelandsleven. Dan is de stap niet groot meer naar afkeer en haat jegens 'volksvreemde' elementen en in het bijzonder jegens het joodse volksdeel. Eind vorige eeuw begon de opmars van dit 'bloed en bodem'-denken. In grote delen van Europa waren nationalisme, racisme en anti-semitisme onlosmakelijk verbonden.
In de filosofie plaatste het organische denken zich tegenover rationalisme en democratie. Mensen waren niet gelijk maar evenals de lichaamsdelen zeer verschillend en hadden juist daardoor elkaar nodig. Meningen dienden niet te worden geteld maar gewogen, want de een was meer waard dan de ander. De democratie gold als een kunstmatige constructie van Britse origine, gebaseerd op een atomistische opvatting van het menselijk samenleven. Het ging erom het organische gegroeide niet te verstoren. De maatschappij liet zich vergelijken met een organisme, waarvan de delen samen een onlosmakelijk geheel vormden. Het hoofd en de ledematen waren ongelijk maar geen van beide kon gemist worden, wilde het lichaam functioneren. Er zijn leiders en er zijn volgelingen. Vooral in Duitsland bloeide dit denken weelderig in de twintigste eeuw. Gedachten die op zich allang bestonden in de hoofden van enkelingen maakten zich nu in een gevulgariseerde en vergroofde vorm van de massa meester.
Grote bekendheid kreeg de nationaal-socialistische filosoof Martin Heidegger, die zich baseerde op de femenologie van Husserl. Het is hier niet de plaats zijn existentie-filosofie van het 'zijn' uiteen te zetten, waar onder andere Sartre vanuit een links politiek standpunt op voortbouwde. Het gaat hier uitsluitend om de politieke consequenties van zijn natuurbegrip. Een enkel biografisch feit kan zijn opvatting al verduidelijken. Toen Heidegger een aanbod kreeg om in Berlijn hoogleraar te worden, sloeg hij dit af uit angst voor het 'decadente' grote-stadsleven. Bij het nemen van deze beslissing liet hij zich meer gelegen liggen aan het oordeel van een simpele boer, die hij in zijn verbeelding nee zag schudden, dan aan dat van vooraanstaande intellectuelen. Zijn ideaal was het 'simpele leven' ('einfache Leben') in een landelijke omgeving waar de mensen nog 'onbedorven' waren. In het verlengde van de praktijk van Wandervogel en Scoutmovement ontwikkelde hij een filosofie van het lange afstandswandelen ('wandern').
Zijn filosofie en die van het nationaal-socialisme verschillen niet in wezen, wel wat niveau betreft. Een criticus schrijft: 'Het is het verschil tussen massahysterie en scheppend individualisme'. Maar 'het is hetzelfde irrationalisme, dezelfde gevaarlijke romantiek, vermengd met nationalisme en onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden. In het nationaal-socialisme beschikte het misleide Duitsland over zijn massabeweging zonder enige scrupule en in Heidegger over zijn subtielste genie'.[18] Heidegger bleef consequent en nam ook na 1945 geen afstand van het nationaal-socialisme.
In het 'bloed en bodem'-denken nam de rassentheorie van het sociaal-darwinisme zijn meest barbaarse gedaante aan. Konrad Lorenz, de

wereldvermaarde etnoloog, die in 1973 de Nobelprijs kreeg, schreef in juni 1940: 'De rassenleer moet op een nog scherpere eliminering van etnisch minderwaardigen bedacht zijn dan zij het vandaag de dag reeds is'. Bij de dieren in het wild vergeleken waren de huisdieren, volgens hem, gedegenereerd. Bij de mens werkte de domesticatie niet minder funest. Ook Lorenz bleef levenslang bij zijn verderfelijke opvattingen. Wat de verdiensten van Lorenz voor de etnologie en van Heidegger voor de filosofie ook moge zijn, een aantal van hun theorieën laten zich niet door een waterdicht schot scheiden van de politiek-fascistische context. Dit betekent uiteraard niet dat ál hun inzichten verwerpelijk zijn. Ik laat het bij deze twee namen want er vallen ook in het kader van het natuurbegrip nog meer namen van rechtse denkers te noemen. De linkse denkers zijn zeldzamer en misschien mag Helmuth Plessner, een van de diepstgravenden onder hen, niet ongenoemd blijven. Vóór deze linkse filosoof het Hitler-regiem nog tijdig wist te ontvluchten en in Groningen veilig onderdak vond, publiceerde hij 'Die Stufen des Organischen und der Mensch'. Hierin zette hij zich af tegen de zijns inziens subjectivistische en toch nog antropocentrische grondgedachte van Heidegger 'dat aan het onderzoek naar het buitenmenselijke zijn noodzakelijk een existentiële analyse van de mens vooraf moet gaan'.[19] Plessner nam bovendien nadrukkelijk afstand van de vooruitgangsgedachte van het darwinisme en ontwikkelde zijn gedachte van de mens als deel van de organische natuur in nauw contact met de biologie. Plessner verloor echter het onderscheid tussen natuur en menselijke samenleving niet uit het oog.

Door het interpreteren van het maatschappelijke proces uitsluitend met behulp van biologische categorieën trad een volledige kortsluiting tussen natuur en geschiedenis op, met alle politieke consequenties van dien. Het onbemiddelde natuurbegrip in optima forma had dan een barbaarse uitwerking.

Het Hitler-regime voerde de natuurbescherming en het behoud van het landschap hoog in het vaandel. Het was barbaars maar ook groen. In het kader van de dierenbescherming die het krachtig voorstond, keerde het zich tegen de vivisectie. In het nationaal-socialisme verenigden romantische emotionaliteit en koele instrumentele rationaliteit zich. Met steun van de grote bankiers en de rooms-katholieke kerk kwam het Hitler-regime aan de macht en het maakte van de modernste technologie en een efficiënte grootschalige organisatie gebruik om in het kader van de rassentheorie miljoenen mensen uit te roeien.

Voor mensen en in het bijzonder voor vrouwen was het nationaal-socialisme minder vriendelijk dan voor dieren, om het eufemistisch uit te drukken. Terwijl de sterke man als norm gold, domineerde voor vrouwen de moederschapsideologie als complement. Voor vrouwenemancipatie, het scheiden van seksualiteit en voortplanting, het gelijkstellen van hetero- en homoseksualiteit, was, wezenlijk anders dan in het natuurbegrip van links, in dat van rechts geen plaats. Hetzelfde geldt voor het recht over het eigen lichaam te beschikken en zelf te mogen kiezen voor abortus of euthanasie. Vrouwen behorend tot minderwaardige volkeren als Polen en Russen die in de oorlogsjaren in Duitsland dwangarbeid verrichtten, ondergingen bij zwangerschap verplicht abortus.

Het oudere socialisme was geheel in de geest van de negentiende eeuw ook in Nederland niet vrij van het denken in termen van hoger en lager ontwikkelde rassen, maar de politiek bedenkelijke effecten hiervan bleven beperkt door het humanistisch-democratische raam waarbinnen het socialisme zich bewoog. Hetzelfde gold voor bepaalde naturistische uitingen van het vrije jeugdbewegings-idealisme, zoals de 'Vrije Lichaams Kultuur' in en rond het Gooise Swanheim in de jaren dertig. Een links en rechts natuurbegrip zijn hier verweven. Uitingen als vegetarisme, geheelonthouding, niet-roken en natuurgeneeswijze, die ook in de vrije jeugdbeweging opgeld doen, vinden we in dit naturisme terug. Een enkele aanhanger van dit naturisme sneuvelde aan het oostfront maar de meesten treffen we later aan in humanistisch gezinde groeperingen.

In het huidige rechtse denken vinden we naast moderne elementen, ontleend aan de linkse milieubeweging, veel van dit romantische natuurbegrip terug. Beruchte bekendheid kreeg het Gooise 'kruidenvrouwtje' Mellie Uyldert die, niet vrij van racisme, de scheiding van wit en zwart voorstond.[20] Cornelis Moerman, geregeld in de publiciteit door zijn omstreden kanker-dieet, breidde zijn opvattingen over natuurzuiverheid en gezond leven uit tot hele volkeren. Hij had ontdekt dat het jodendom heimelijk in alle poriën van het volksleven was doorgedrongen en beroepshalve lag zijn vergelijking met een kankergezwel voor de hand. In 1956 wijdde hij hier het boek 'De wedergeboorte van het christendom' aan. Omdat geen uitgever het op de markt wilde brengen, gaf hij het in een oplage van 200 exemplaren in eigen beheer uit. Ook toen hij hierover, negentig jaar oud, aan de tand gevoeld werd, gaf hij wel toe zich destijds kras uitgedrukt te hebben, maar hij herriep zijn kijk op de geschiedenis niet.[21] De homeopathische arts

F. Wijnbergh sloot bij deze opvattingen aan en zocht de oorzaak van de degeneratie van onze cultuur in rasvermenging.

11. Socialisten en christenen in het groen ontdekken het partnerschap

De jaren zeventig vormen opnieuw een breukvlak in de opvatting en beleving van de natuur. Het alarmerende rapport van de Club van Rome maakte de omgang met de aarde en natuurlijke grondstoffen en energiebronnen tot een politiek probleem van de eerste orde, waar regeringen en partijen verbaal niet meer om heen konden. Terwijl de ernst van de situatie met de mond erkend wordt, lukt het maar moeilijk de politieke praktijk hier op af te stemmen.

Mijn thema is echter in de eerste plaats de opvatting over de natuur ter linker- en rechterzijde. Daarbij valt op dat de interesse voor de organische en anorganische natuur vanaf de jaren zeventig sterk toeneemt en de natuurbeschermingsacties brede weerklank vinden en ondersteuning krijgen zoals de heldhaftige, hardnekkige maar vergeefse poging het bos van Amelisweerd te redden. Andere voorbeelden leveren de verloren strijd voor het behoud van het natuurmonument De Beer, dat opgeofferd werd aan de uitbreiding van de Rotterdamse haven en de gedeeltelijk succesvolle poging zich teweer te stellen tegen de aantasting van de Waddenzee.

'nationaal-socialisme was vriendelijker voor dieren dan voor vrouwen'

Nieuw was echter dat de jonge generatie activisten zich op de vervuiling van het fysische milieu – lucht, water, bodem – concentreerde. De protesten tegen het toenemende autoverkeer, de luchtvervuiling in het Waterweggebied, de vestiging van de chemische industrie in het westelijk havengebied van Amsterdam stammen al uit de jaren zestig. Het woord 'milieu' ging de plaats innemen van dat van 'natuur'. Het stedelijk leefmilieu en de gezondheid op de werkvloer vormden het uitgangspunt. Het lijkt wel of veel milieuactivisten niet in de verarming van de levende natuur geïnteresseerd zijn en de spot drijven met de Prikkebenen. H. Wijfjes spreekt denigrerend van een levensgrote kloof tussen 'de natuurliefhebber die torretjes en plantjes bestudeert en de politicus die mondiaal milieubeleid uitstippelt'.[22] Bastiaan Bommeljé, een andere oudgeworden jongere acht de achteruitgang van de levende natuur niet te stuiten en heeft daar vrede mee: 'ik zie veel meer dat de wereld één groot Engels landschapspark wordt'.[23]

Toch wijst de verveelvoudiging van het ledental van Natuurmonumenten en andere natuurbeschermingsorganisaties tegelijk op een toenemende betrokkenheid bij de levende natuur. De vlucht die het lange afstandswandelen neemt, wijst in dezelfde richting. Het is geen puur wandelen maar uitdrukking van een levens- en natuurfilosofie. Uit welke politieke en wereldbeschouwelijke kringen deze toestroom komt? Zowel uit de aanhang van de socialistische organisaties als uit die van de christelijke kerken, want deels overlappen deze elkaar. Het aantal christensocialisten stijgt al vele jaren.

De opvattingen van de christelijke kerken ondergingen al vanaf begin jaren zestig diepgaande veranderingen op het terrein van Derde Wereld, de emancipatie van arbeiders en vrouwen en tenslotte ook ten aanzien van de natuur. Vooral het ontwikkelen van een andere visie op de natuur stuitte op het extreem antropocentrische godsbegrip van het christendom.

In 1986 formuleerden de woordvoerders der wereldgodsdiensten, bijeen in de Basilica di San Francesco in Assisi, 'The Assisi Declarations; messages on Man & Nature'. De christelijke verklaring noemde Franciscus 'een uniek voorbeeld van de verzoening der mens met alle schepselen ... bewonderd en aangeroepen als schutspatroon door de ecologen en door hen die zich wijden aan het scheppen van harmonische verhoudingen met de natuurlijke omgeving. Aangezien God zijn wil met behulp van al zijn werken kan uitdrukken, maakte Franciscus zich ondergeschikt aan alle schepselen, nam de schepping aandachtig waar en luisterde naar haar mysterieuze stemmen. In zijn 'Hymne tot de zon' noemde de heilige alle schepselen zijn broers en zusters.' Uit deze woorden spreekt een andere geest dan uit Genesis. De christelijke kerken poneerden een rentmeesterschap, dat verder reikte dan de wijngaard en de moestuin. Toch blijft de paus nog onvermoeibaar zijn onverantwoordelijke bevolkingpolitiek uitdragen tot in de wandelgangen van de Wereldmilieuconferentie die dit jaar in Rio de Janeiro werd gehouden. De ongeremde uitbreiding van de menselijke soort getuigt van weinig eerbied voor de andere levensvormen die daardoor in de verdrukking komen.

Sommige theologen gaan nog verder dan het rentmeesterschap en spreken van partnerschap. Hans Opschoor, hoogleraar milieu-economie aan de Vrije Universiteit, doet dit laatste in 'Na ons geen zondvloed. Voorwaarden voor duurzaam milieugebruik' (1989). Hij maakt onderscheid tussen de opvattingen: a. de mens als heerser over de

natuur; b. de mens als beheerder of rentmeester; c. mens en natuur als partners. De laatste is ook de zijne. Dezelfde opvatting ontwikkelde Wouter Achterberg al eerder in 'Partners in de natuur. Een onderzoek naar de aard en de fundamenten van een ecologische ethiek' (1986). Hij onderscheidt: 1. het utilitaire standpunt; 2. het beleven van de eenheid met de natuur zoals in de mystiek; 3. het rentmeesterschap over de natuur; 4. de participerende benadering. Victor Westhoff sloot zich hier, op een themadag van de Nederlandse Botanische Vereniging op 1 november 1990 over 'Respect voor de natuur', in zijn lezing 'Omgang met planten' bij aan. Van de twee laatste standpunten zei hij: 'Beide opvattingen erkennen de intrinsieke waarde van levende wezens, de waarde om henzelfs wil. In de houding die men het rentmeesterschap noemt, en die we vooral in het christendom aantreffen, blijft echter de tegenstelling tussen mens en natuur bestaan; die houding berust op superioriteitsgevoel, op het denkbeeld dat de mens verheven is boven de natuur. In de participerende houding, die zowel Achterberg als ik als de meest adequate grondslag voor onze omgang met de natuur beschouwen, is dat niet het geval. Achterberg noemt de daarbij overheersende emotie 'belangeloze voldoening'.'

'rentemeesterschap plaatst mens boven de natuur'

Op de respektvolle houding van de oosterse godsdiensten voor de natuur vestigde niet alleen het werk van Schopenhauer en Lessing de aandacht, ook nu voelen mensen zich daardoor aangesproken. In India valt hier overigens in de politieke praktijk weinig van terug te vinden. Een antroposofische benadering van de kosmos en de natuur vinden we in het recente boek van Roel van Duijn 'Hoefslag' (1988): 'Alleen vanuit een diepgaande verbondenheid met de bezieldheid van de aarde en kosmos kunnen wij overleven.' Daarvoor is meditatie, die ons mystieke ervaringen oplevert, onontbeerlijk. Deze hang naar spiritualiteit sluit aan bij de geestdrift in bepaalde kringen voor holisme, New Age, astrologie, zielsverhuizing, theosofie, antroposofie en oosterse wijsheidsleraren. We lossen met mystieke ervaringen, hoe waardevol deze voor ons individuele geestelijke leven kunnen zijn, de in wezen politieke en maatschappelijke milieuproblemen niet op, want bij alle respect voor de natuur, we doen niet anders dan ingrijpen en aantasten.

Deze moderne cultuurkritiek kent een lange traditie. Bij de Grieken plaatste het cynische en deels ook het stoïsche denken de natuur tegenover de cultuur. Voor de filosoof Diogenes, vermaard doordat hij volgens de overlevering in een ton woonde en zijn drinknap wegwierp toen hij zag dat de dieren het zonder deden, was de natuur het navolgen waard. Hij verwierp het maatschappelijke bestaan met zijn verfijnde cultuur van woongenot, elegante kleding en bereid voedsel vanuit een direct bij de natuur aansluitende leefwijze. Van Diogenes die tot het uiterste ging loopt er één lijn naar de christelijke kluizenaars, de kloostergemeenschappen en in onze tijd naar Thoreau met zijn Walden en de figuur van Lederkous, die zich als woudloper aansloot bij het Indiaanse bestaan en zich voedde met wat de natuur hem bood.

Veel aandacht kreeg in de jaren zeventig de respectvolle en religieuze omgang van de Indianen met de aarde. In 1973 verscheen in het Nederlands de bloemlezing van uitspraken en redevoeringen van noord-amerikaanse indianen die de meedogenloze landonteigening door de blanken hekelden: 'Stemmen uit de eeuwige jachtvelden; zolang het gras groeit ...'. Apart gaf 'Strohalm' in 1980 de toespraak in 1854 van opperhoofd Seattle tot Isaac Stevens, gouverneur van Washington, uit: 'Hoe kun je de lucht bezitten? Een indiaanse visie op het beheer van de aarde'.

Dit leidde tot een discussie over het gevaar van een grootschalige toepassing van de moderne technologie in de industrie. Betekende dit niet een verloochening van de innige band die de mens vroeger met de aarde had? In 1972 werd 'De Kleine Aarde' opgericht die in de ecologische beweging met haar streven naar kleinschaligheid en decentralisatie, daarbij opnieuw aansluitend bij de utopische socialisten en sociaal-anarchisten, een belangrijke onderstroom vormt.

Niettemin bleef onder de milieu-activisten de opvatting dominant dat alleen met behulp van de technologie de gevaren die de grootschalige produktie voor het voortbestaan van de groene aarde veroorzaakt heeft, weer opgelost kunnen worden. Lucas Reijnders zegt hiervan: 'Ik zet me niet af tegen het technisch-industriële apparaat. Integendeel, dat apparaat is volgens mij een absolute voorwaarde voor een leefbare wereld met zoveel mensen.' De problemen die een blind toegepaste technologie geschapen heeft zal een bewust gestuurde technologie met als uitgangspunt de consequenties voor mens en natuur weer moeten oplossen. Daarbij valt van de zichzelf regulerende bio-systemen en de dynamische structuren der levensvormen voor de technici veel te leren, want de natuur is ons nog steeds de baas.

De grote bedrijven presteren bij het streven naar een schoner milieu duidelijk meer dan de vele kleine bedrijfjes, die zich de hoge research-kosten moeilijk kunnen permitteren. De vraag blijft of een ecologisch evenwicht onder de heerschappij van een mondiaal kapitalistische economie bereikbaar is, want waar maken ondernemingen hun economische belangen zonder overheidsingrijpen ondergeschikt aan het laten voortbestaan van de levende natuur? Maar ook de overheid deinst al snel terug als het argument in het geding wordt gebracht dat de concurrentiepositie bij meer milieubescherming in gevaar komt.
Welke conclusie laat zich uit het voorgaande trekken?: Het humanistisch en christelijk socialisme zou een synthese moeten worden van de waardevolle elementen uit de Verlichting én de Romantiek. Van de Romantiek leren we een innige en respectvolle omgang met de natuur, leren we dat de mens over meer geestelijke vermogens beschikt dan de ratio alleen. Van de Verlichting leren we mondige mensen te zijn en vertrouwen te hebben in het vermogen van wetenschap en techniek om de problemen die zij mede-veroorzaakt hebben ook weer op te lossen. Het socialisme leert ons strijd te voeren tegen onderdrukking en onrecht, solidair te zijn met medemensen en te streven naar minder sociale ongelijkheid. De schaduwkanten van al deze waardevolle elementen kwamen uitvoerig aan de orde.
Sociale rechtvaardigheid op wereldschaal is een voorwaarde voor het behoud van een groene aarde. Een geëmancipeerde omgang met de organische en anorganische natuur – in de woorden van Marx een rationele regeling van onze stofwisseling met de natuur – veronderstelt de emancipatie van de mensheid zelf, zowel in humaan en spiritueel als in sociaal-economisch opzicht. Voor wie dagelijks kennis neemt van hoe het in de wereld toegaat, lijkt het zojuist gezegde een frase en misschien is dat ook wel zo.

Ger Harmsen is historicus en oud-hoogleraar dialectische filosofie

Noten

15 Kalma, 1988, p.147.
16 Kalma, 1988, p. 149.
17 Uiteraard doet deze globale en schematische formulering aan het rijk geschakeerde natuurbegrip van de Verlichting tekort. Zo hield de filosoof en arts Lamettrie (1709-1751) niet alleen vast aan de eenheid van lichaam en geest, maar ook aan de eenheid van planten- en dierenrijk. Zijn boek 'L'homme-machine' (1748) verwekte een schandaal. De ironische titel zinspeelde op de opvatting van Descartes dat dieren begrepen kunnen worden als een mechanisme (bête machine). Lamettrie vatte de mens op als een deel van de organische natuur die zich daarvan niet principieel onderscheidde. Zijn werk bevat aangrijpende passages over het wonder van de natuur. Als consequent materialist wekte Lamettrie bij de christenen afschuw op en ging de geschiedenis in als een verdorven mens. De neo-kantiaan F.A. de Lange bezorgde hem in zijn bekende 'Geschichte des Materialismus' (1866) een eerherstel, dat nog niet tot iedereen doorgedrongen is.
18 Paul Hühnerfeld, 'In Sachen Heidegger'. München 1961, p. 103.
19 'dasz der Untersuchung aussermenschlichen Seins eine Existentialanalytik des Menschen notwendig vorhergehen müsse'. In: 'Stufen des Organischen usw.'. Berlijn 1928. Voorwoord.
20 Prof. dr. D. van Arkel, 'Veertig jaar na '45. Visies op het hedendaags antisemitisme'. Amsterdam 1985, p. 27: 'In Nederland vertonen veel geschriften van Mellie Uyldert een racistische toon, die destijds al herkend is als een goed geluid'.
21 De Volkskrant, 18-2-1988; Hervormd Nederland, 20-2-1988: Jos Teunissen, 'Dokter Moerman elf jaar na de oorlog: De Zuiverheid van het ras moet behouden blijven'.
22 In: De Volkskrant, 30-5-1992. Natuur contra milieu.
23 In: De Groene, 20-12-1989.

Politieke vernieuwing

Inleiding op het thema

Marius Ernsting

THEMA

Met politieke vernieuwing is het net als met het weer: gebieden en perioden met hoge druk en met lage druk wisselen elkaar in behoorlijk tempo af.

De opwinding na de slechte opkomstcijfers bij de verkiezingen voor gemeenteraden en provinciale staten in 1990 resp. 1991, die aanleiding was tot de instelling van de Commissie Deetman, en in haar kielzog maar liefst vier externe commissies, lijkt weer wat te zijn geluwd. De uiteenzettingen waarin met wisselende overtuigingskracht wordt aangetoond dat het allemaal wel meevalt zijn al niet meer op de vingers van twee handen te tellen. En in de schaduw daarvan hernam de politieke praktijk van alledag nog sneller haar oude routine. Ondertussen blijft het probleem liggen, en flakkert zo nu en dan op, als een teken dat we er nog niet vanaf zijn.

De PvdA is op zoek naar nieuwe organisatievormen, die de afstotelijke cultuur van vergaderen en procedures moeten overwinnen, en daarmee nieuwe mensen en ideeën moeten aantrekken.

Groen Links, als een echte voorhoede-partij, kampt met het probleem dat haar (potentiële) vertegenwoordigers vanwege toenemende weerzin tegen het vigerende politieke bedrijf, bepaald niet staan te dringen om vooruitgeschoven posities in te nemen.

D66, de vleesgeworden politieke vernieuwing, wordt heen en weer geslingerd tussen een moeizame bestuurspraktijk enerzijds, en de dreiging dat het uitvoeren van politieke vernieuwingen haar heel wat minder profiel oplevert dan het roepen erom anderzijds.

Het CDA lijkt nog het meest stabiel in het handen en voeten geven aan nieuwe relaties met haar achterban, maar het zal nog moeten blijken of die bestand zijn tegen zulke uiteenlopende uitdagingen als het handhaven van een sociaal beleid, het terugdringen van invloed en overlast van de boerenstand, en een door de bergrede geïnspireerd vreemdelingenbeleid.

En temidden van al die zoektochten probeert de burger ondertussen zijn eigen weg te vinden, met weinig aanknopingspunten en even weinig vertrouwen dat de politiek die wel te bieden heeft, zo lijkt het.

In dit themakatern is een aantal artikelen bijeengebracht, die niet zozeer een pasklaar antwoord geven, als wel proberen vanuit een aantal invalshoeken indringende vragen en analyses aan de orde te stellen. Dit alles onder het motto: wie de goede vragen niet stelt zal zeker niet het goede antwoord vinden.

Crisis, what crisis?

Een beschouwing in drie bedrijven over politieke vernieuwing

Marius Ernsting

THEMA

Proloog

De titel van deze beschouwing is ontleend aan een album van de groep Supertramp. Op de hoes daarvan zit iemand in zomerse terras-enscenering, onder een parasol en een hoogtezon, met een krant en een drankje. Bij nadere beschouwing blijkt het tafereel zich af te spelen op iets dat het midden houdt tussen een vuilnisbelt en een autosloperij. De suggestie is duidelijk: door een eigen wereldje te creëren kun je de werkelijkheid buitensluiten en zelfs ontkennen.

Deze beschouwing tracht te achterhalen of iets dergelijks ook aan de hand is met het funktioneren van het politieke stelsel in Nederland anno 1992.

Daarbij staat op de achtergrond het besef dat politiek een weerspiegeling is van processen in een veel bredere, culturele, maatschappelijke en economische context.

Hoewel, misschien is de wisselwerking van de politiek met die bredere context, of liever het gebrek daaraan, nou juist een van de problemen in het funktioneren van de politiek.

Zou het zo kunnen zijn dat door een eigen wereld te creëren de werkelijkheid door de politiek meer en meer wordt buitengesloten, althans niet gekend?

En sluit vervolgens de werkelijkheid op zijn beurt de politiek uit?

Maar laten we niet op de zaak vooruitlopen.

Vertrekpunt van deze beschouwing is de overtuiging dat een analyse over het funktioneren van de politiek nooit aan de oppervlakte kan blijven steken, maar het onderwerp laag voor laag moet afpellen.

Vandaar een beschouwing in drie bedrijven.

Eerste bedrijf: crisis!

Is er sprake van een crisis in het funktioneren van de politiek? Op het allereerste gezicht valt het allemaal nogal mee: alles kabbelt rustig voort, de miljoenennota veroorzaakt nauwelijks een rimpel in het maatschappelijke water, en de reacties maken duidelijk dat een ander kabinet waarschijnlijk met hetzelfde stuk was gekomen, hooguit met wat andere woorden.

Nederland ligt er in allerlei opzichten netjes aangeharkt bij, en zeker wie niet tot zich laat doordringen wat er buiten de landsgrenzen gaande is, kan het zich permitteren om zich te hullen in een weldadige deken van relativiteit en redelijkheid.

Maar toch, waar komt dan dat gepraat over politieke vernieuwing vandaan, er moet toch wel iets aan de hand zijn?

Of is dat alleen maar te begrijpen als een dubieuze poging van de politici zélf om zich met een kunstgreep weer in het middelpunt van de belangstelling te plaatsen?

Dat laatste mag niet op voorhand uitgesloten worden, maar het is riskant het daarmee af te doen. Want er zijn onmiskenbaar tekenen aan de wand, die waarschuwen tegen gezapigheid en manen tot bezinning. Hier volgen een paar van die signalen in willekeurige volgorde.

- De opkomst bij de laatste provinciale statenverkiezing, en eerder bij de gemeenteraadsverkiezing, was schrikbarend laag en blijkens onderzoek van de Stichting Burgerschapskunde waren de motieven daarvoor diepgaander dan onbekendheid met of impopulariteit van lokale of provinciale politiek: de mensen (met name de jongeren) zagen geen verschillen tussen de partijen

meer, en er was vooral bij oudere kiezers sprake van een geschokt vertrouwen in de politieke leiders.

• Er wordt allerwegen geklaagd over de starheid van de landelijke politieke verhoudingen als gevolg van gedetailleerde en nagelvaste regeeraccoorden, waardoor er veel te weinig invloed uitgaat van actuele inzichten of maatschappelijke bewegingen

• De politieke interesse bij jongeren is beduidend geringer dan tien of twintig jaar geleden, en alarmerend geringer dan bij oudere leeftijdsgroepen. De niet-opkomst bij de laatste verkiezingen bedroeg onder jongeren van 18 tot 25 jaar maar liefst 70 procent!

• De politiek wordt, blijkens de toenemende problemen om geschikte kandidaten voor verkiesbare plaatsen te vinden (en vast te houden!), ook voor geïnteresseerden steeds ontoegankelijker. Dit heeft o.m. te maken met de technokratisering en bureaucratisering van het politieke bedrijf: nota's worden dikker, termijnen worden langer, het jargon wordt ondoorgrondelijker, de cijfers achter de komma schijnbaar precieser, en de marges voor politieke keuzen lijken daardoor nog smaller dan Den Uyl destijds al aangaf.

N.B. Een goed voorbeeld daarvan is de floppy die door het ministerie van Financiën is uitgegeven. Het is een simulatie van de rijksbegroting waarin je zelf allerlei variabelen kunt invoeren, zoals belastingdruk en de verdeling daarvan, de hoogte van de uitkeringen e.d. De uitkomst ervan is dat, hoe je het went of keert, je altijd praktisch uitkomt bij de begroting zoals die door Kok is ingediend.
De marges zijn hier vrijwel verdwenen!

• De latente onvrede met de politiek wordt, behalve door niet op te komen, ook geuit door te stemmen op extreem-rechtse partijen. Opvallend en relevant daarbij is het verschijnsel dat het eerder angst is dan reële ervaring die een dergelijk gedrag voedt. Juist in stadswijken waar het aandeel van allochtone bevolkingsgroepen relatief gering is, maar wel stijgende, scoren extreem-rechtse partijen hoog.

• De politieke partijen worden geconfronteerd met een almaar verder teruglopend ledental, en zoeken moeizaam naar een nieuwe vertrouwensbasis met achterbannen, en naar nieuwe vormen van betrokkenheid bij, en deelname aan het politieke gebeuren.

Het vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving is bij de spraakmakende politieke goegemeente even hard geslonken als het geloof in een terugtredende overheid is gegroeid.
Processen van decentralisatie en verzelfstandiging worden met veel ideologie omgeven, maar kunnen het gevoel niet wegnemen dat de landelijke politiek op nogal wat punten eigenlijk aan de burgers laat weten: 'zoek het zelf maar uit'.
De praktijk van alledag laat zien dat de sterkste burgers (en dat zijn zeker niet alleen de rijkste!) over het algemeen in staat blijken 'het' inderdaad zelf uit te zoeken.

• De ideologie, en vooral de praktijk van de terugtredende overheid, verklaart willens en wetens hele stukken overheidszorg tot marktartikel. Pogingen om de jungle van calculerende burgers nog enigszins te reguleren, en de zwaksten daartegen te beschermen, lijken in veel gevallen een tamelijk lachwekkende fictie. Zoals gezegd, voldoende redenen tot bezinning, maar dan wel graag nuchter, dus toch maar even de vraag stellen: klopt dit beeld, of is het misschien een tamelijk willekeurig samenraapsel van verschijnselen en uitingsvormen, dat niet representatief is voor het algemeen gevoelen?

'de jungle van de calculerende burger'

Tweede bedrijf: geen crisis

In Nederland beschikken wij over iets dat bijna tegelijk eerbiedwaardig en tamelijk vooruitstrevend genoemd kan worden: het Sociaal Cultureel Planbureau.
Ooit bedoeld als tegenhanger van het Centraal Plan Bureau (de schrik en verlokking van Groen Links: zullen we 'het' er laten doorrekenen of niet), heeft het SCP zich ontwikkeld tot een belangwekkende thermometer van maatschappelijke ontwikkelingen en opvattingen.
Het tweejaarlijkse Sociaal Cultureel Rapport legt daar getuigenis van af: schommelingen in opinies over belangrijke maatschappelijke verschijnselen, politieke opvattingen en meningen over uiteenlopende voorzieningen en arrangementen worden geregistreerd, en dat vormt inderdaad een welkome tegenhanger van economische cijferfetisjisten en politieke papegaaiencircuits.

Terzijde: Wellicht een idee voor Groen Links: waarom laten we het verkiezingsprogram niet beoordelen door het Sociaal Cultureel Planbureau op zijn relevantie voor maatschappelijke ontwikkelingen en opinies?

Het beeld dat uit opeenvolgende Sociaal-Cultu-

rele Rapporten tot ons komt vormt inderdaad een nuchtere en relativerende tegenhanger van constateringen uit het eerste bedrijf.
De meerderheid van de bevolking blijkt over het algemeen behoorlijk tevreden over de werking van ons politieke en sociale stelsel. Bovendien hecht men een constante en grote waarde aan verworvenheden van de, schijnbaar soms zo verfoeide, verzorgingsstaat.
Daar is overigens ook alle reden voor: het laatste Sociaal-Culturele Rapport laat zien dat diezelfde verzorgingsstaat veel goeds heeft voortgebracht, met het oog op de bestrijding van ongewenste maatschappelijke ongelijkheid en het bereiken van sociale stabilisering.

Op zulke vitale punten als gezondheid, woonsituatie, onderwijs en vrije tijdsbesteding blijkt die grondgedachte tot aanwijsbare resultaten te hebben geleid:
- de kwantitative woningnood is nagenoeg opgelost
- de gemiddelde duur en het niveau van het gevolgd onderwijs stijgt nog steeds
- de gezondheid staat ondanks vergrijzing op een constant niveau
- de deelname aan allerlei vrije tijdsvoorzieningen blijkt allang niet meer voorbehouden aan de hogere sociale klassen.

Kortom, met prudent beleid (een Lubbers-term die letterlijk betekent: 'rustig aan, dan breekt het lijntje niet') is het mogelijk die verworvenheden te behouden. Nederland is praktisch 'af'!
Ook de opkomstcijfers, als hardste indicator van politieke participatie, blijken bij nadere beschouwing over een langere termijn geen reden tot grote verontrusting te geven: de opkomst bij landelijke verkiezingen ligt op een tamelijk stabiel en, vergeleken met andere landen, hoog niveau van rond de 80 %.
Ook de belangstelling voor en deelname aan maatschappelijke en politieke aktiviteiten blijkt gemiddeld niet terug te lopen, eerder is het tegendeel het geval.
Wel is er sprake van een verschuiving: de belangstelling voor het taaie werk in politieke organisaties loopt al geruime tijd terug, blijkens de dramatische daling van de ledentallen van politieke partijen. Waren er in 1960 nog 745.000 mensen lid van een politieke partij, in 1990 waren dat er krap 350.000.
In percentages van de kiesgerechtigde bevolking uitgedrukt: een terugloop van 10 % naar nog geen 4 %!
Maar concrete kwesties in de directe omgeving zoals buurtakties, of one-issue-achtige aktiviteiten zoals van Greenpeace en Amnesty International oefenen nog steeds, of steeds meer aantrekkingskracht uit.
Is het dan toch alles kits achter de rits? Is die globale tevredenheid met, en rationaliteit van het Nederlandse bestel een diepgewortelde en continue eigenschap, gebaseerd op afkeer van extremen en voorkeur voor maatschappelijke compromissen?
Of is die onderlaag dun en bedrieglijk, en broeit er toch weer iets dááronder?

Derde bedrijf: toch crisis

Wie verder kijkt zal zien dat een aantal zaken die in het eerste bedrijf al de revu passeerden, toch niet zo willekeurig en oppervlakkig zijn als het tweede bedrijf suggereert.
Ze vormen in feite evenzovele incidenten die laten zien dat de ogenschijnlijke sociale vrede en stabiliteit, en vooral de rol van de politiek daarin, als het erop áánkomt, een tamelijk broos gegeven is.
Wat zou er bijvoorbeeld overblijven van het solidaire draagvlak voor de verzorgingsstaat, van de hoge waardering voor de bestanddelen daarvan, als die niet meer parallel kan lopen met eigen welvaartsgroei? Oftewel, zou men de bijstand ook zo positief waarderen als het eigen inkomen in de min zou komen?
Wat zou er, om maar een ander uiterste te nemen, gebeuren als extreem rechts over aansprekend leiderschap zou beschikken, en een remedie zou vinden tegen haar versplintering?
Bij nader doordenken lijken er wel degelijk verontrustende verschijnselen te zijn die de werking van ons politieke stelsel dreigen te ondergraven, die er in ieder geval toe leiden dat het kwetsbaar wordt.
Het is van belang om die verschijnselen onder ogen te zien, te analyseren, al was het maar om te voorkomen dat er middelen worden aangedragen die weinig met het probleem te maken hebben. De kernkwestie lijkt daarbij te zijn de vraag of er voldoende legitimatie is voor de wijze waarop de samenleving bestuurd wordt, en of er voldoende maatschappelijke cohesie (in de zin van samenhang en solidariteit) is om, op basis van die legitimatie, te handelen. Legitimatie wordt hier niet bedoeld in de zin van staatsrechtelijke bevoegdheid, maar in de zin van een min of meer breed geaccepteerd gezag, dat in staat is uit te stijgen boven deelbelangen, ook wanneer die door concrete maatregelen in het gedrag zouden komen.
Er is alle reden om de vraag naar het waarom en hoe van politieke en bestuurlijke vernieuwing op een dergelijke fundamentele manier te benaderen.

Want juist rond de legitimatie cq het gezag van het politieke stelsel en de maatschappelijke cohesie waarop dat zou moeten berusten, zijn in de afgelopen decennia ingrijpende veranderingen aan te wijzen.
De ontzuiling, en meer nog het in het verlengde daarvan liggende funktieverlies an sich van levensbeschouwing en ideologie, stellen legitimatie voor politiek en maatschappelijk handelen in een totaal nieuw daglicht.
Waaraan ontleen je die, bij gebrek aan maatschappelijk bindende levensbeschouwingen?
In ieder geval niet meer aan de werking van de zuilen, die maatschappelijke monoculturen, waarin cultureel, sociaal en politiek gedrag keurig in elkaars verlengde lagen, noch aan het charismatisch gezag van de leiders daarvan.
Integendeel, door ontzuiling verliest de traditionele politiek haar bindende kracht, het vermogen om een gezaghebbend woord te spreken dat verschillende deelbelangen op één lijn en op een hoger plan brengt.
Geconstateerd moet worden dat de politiek die ingrijpende consequenties niet heeft verstaan, en voor een belangrijk deel gewoon doorfunktioneert alsof er niets veranderd is. De taal, de symboliek, het optreden van politieke leiders, het stamt allemaal nog overwegend uit de tijd van de families, of die nu rood, rooms of liberaal zijn. In werkelijkheid spreekt de politiek met een gezag dat steeds minder basis heeft.
De politiek lijkt daardoor meer en meer op de haan die denkt dat de zon opgaat omdat hij kraait.
En het vreemde is: vrijwel iedereen doorziet dat, behalve de politici. Dat heeft tot gevolg dat iedereen de politiek zo langzamerhand ziet als een apart wereldje van kraaiende hanen, waaraan je wel of niet een boodschap kunt hebben.

'politiek is een wereldje van kraaiende hanen'

En de politiek gaat ondertussen rustig door in de weldadige schijn dé wereld te zijn (denk nog even terug aan de hoes van Supertramp): Nederland waarschuwt de wereld nog één keer!
De politiek spreekt, de mensen halen hun schouders op en gaan hun eigen gang. Voor iedere organisatie die afhankelijk is van het oordeel van de buitenwereld zou dat dodelijk zijn.
Voor de politiek, die nu eenmaal de mogelijkheden heeft zelf een fictie van die buitenwereld tot realiteit te verklaren, niet.

Er ontstaat zo een geïsoleerd, zelfvoorzienend politiek subsysteem, bestaande uit politici en ambtenaren (die steeds meer elkaars taal spreken, en die als gevolg van de eerder genoemde technocratisering en bureaucratisering voor een groeiend deel letterlijk elkaars souffleurs en vervangers zijn), en politieke journalisten die enerzijds menen de superieure graadmeter van het politieke bedrijf te zijn (terwijl ze er zelf evenzeer bestanddeel van zijn!), en anderzijds denken dat de bevolking reikhalzend daarnaar uitziet.
Steeds meer mensen halen dus hun schouders op, brengen uit plichtsbesef (de opkomst onder ouderen ligt dan ook hoger dan bij jongeren) eens in de vier jaar een stem uit, en proberen voor hun problemen eigen oplossingen te vinden.
Daarmee dreigt de sociologische funktie van de politiek tot die van ritueel gereduceerd te worden, te vergelijken met die van het staatshoofd.
Dat is een krasse uitspraak, maar als hij ook maar een beetje waar is, is dat uitermate verontrustend.

Want wanneer de politiek is gereduceerd tot ritueel, iets wat alleen maar als label funktioneert voor processen die allang door andere krachten gestuurd worden, dan roept dat onmiddellijk de vraag op: wie heeft het dán voor het zeggen, en waar moeten burgers heen als ze door die anonieme krachten tussen de wal en het schip terecht komen.
Wanneer het, bij gebrek aan lef of kansen, groepen burgers niet lukt hun eigen oplossingen te vinden, of wanneer ze zich (bijvoorbeeld daardoor) bedreigd voelen, en het is niet direct duidelijk welke krachten daarvoor verantwoordelijk zijn (elk forum over woonlasten of uitkering is daarvan uitdrukking), vindt dat geheid zijn ontlading in agressie jegens 'de' politiek. 'De politiek weet niet wat er leeft, en is er vooral op uit de eigen zakken te vullen.'
Door de ritueelfunktie wordt de politiek opgevat als één geheel, en niet meer als verzameling van te onderscheiden politieke stromingen en opvattingen.
Daardoor heeft de politiek ook geen echt antwoord op reële frustraties en problemen van burgers, anders dan het zoveelste beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de politiek, die afwegingen moet maken, de zoveelste verwijzing naar de beperktheid van de financiële middelen en de zoveelste greep naar regelgeving, waarvan iedereen weet dat die niet werkt omdat daar het probleem helemaal niet zit.
Het politieke systeem wordt meer en meer tot een fake-systeem, dat in zijn eigen kringetje rond-

draait, en dat elke uitstraling ontbeert.
Een significante onderstreping daarvan is het afhaken van de intelligentsia van de politiek. Veel mensen die een vooraanstaande rol spelen in wetenschap, cultuur en openbare meningsvorming laten in het openbaar nadrukkelijk weten óf hun lidmaatschap van een politieke partij opgezegd te hebben, óf dat nooit gehad hebben.
Cynisme, hoon of totale abstinentie vormen tegenwoordig de belangrijkste bestanddelen van conversaties van intellectuelen over de politiek.
Ook dat is uitermate verontrustend, want daarmee ontvalt de politiek nog een bron van gezag, na de teloorgang van de levensbeschouwelijke zuilen en het doorzichtige ritueel-karakter van de politieke praktijk.
Erger nog, het politieke domein wordt impiciet verklaard tot een domein waarop verstandige mensen zich niet zouden moeten begeven.

De bovenstaande waarneming roept weer een volgende vraag op, want:
- als het zo is dat levensbeschouwing zijn maatschappelijk bindende kracht verloren heeft,
- als het politiek systeem er niet in slaagt deelbelangen echt met elkaar te verbinden in een gezaghebbende consensus of geaccepteerd compromis,
- als maatschappelijke opinion-leaders uit de kring van wetenschap en cultuur zich van dat wereldje afwenden, en haar zodoende niet voorzien van actueel gezag, *waar halen mensen dan hun houvast vandaan?*

Het begrip houvast heeft hier een dubbele betekenis: zowel die van vindplaats voor normen en waarden die het individuele denken en handelen zin en richting geven, als van houvast aan elkaar: gemeenschappelijkheid van die normen en waarden, aanspreekbaarheid op (on)maatschappelijk gedrag.
In wezen is dit de moeilijkste vraag die in dit kader te stellen is, maar tevens de meest bedreigende. Want als we daar geen antwoord op kunnen geven, verliest de politiek zijn ultieme plechtanker.
Is de hele werking van een politieke democratie niet gebaseerd op de aanname dat mensen zijn aan te spreken op opvattingen over maatschappelijke verhoudingen en de wijze waarop de maatschappij bestuurd wordt, alsmede de mensen aan wie dat toevertrouwd wordt?
Anders gezegd: is de politieke democratie niet gebaseerd op de grondgedachte dat mensen wezenlijk maatschappelijk iets met elkaar te maken willen hebben, een boodschap aan elkaar hebben? Dat de politiek ertoe dient die boodschap te vertalen en vorm te geven in politieke opvattingen en verhoudingen, gebaseerd op herkenning van ideeën en belangen die leven onder de mensen?
Wanneer nu geconstateerd wordt dat de bronnen voor het ervaren van gemeenschappelijkheid, (vroeger heette dat gewoon gemeenschapsgevoel) opgedroogd zijn, en er geen andere voor in de plaats gekomen zijn, dan rest een politieke organisatie weinig anders dan de mensen, in plaats van op gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, aan te spreken op gevoelens van onvrede, op uiterlijkheden, zoals stijl en vorm van het politieke bedrijf, op ad-hoc vragen en dito antwoorden.

'bronnen voor gemeenschappelijkheid raken opgedroogd'

Je kunt een dergelijk omslag als politieke organisatie maken, en er zelfs een tijd succes mee hebben (we hebben het nu dus kennelijk over D66), maar het onderliggende probleem wordt er niet mee opgelost, het succes dat je ermee boekt is per definitie niet zeker, laat staan permanent.
De stabiliteit van een politiek bestuur, dat het nu juist moet hebben van een zekere binding aan gemeenschappelijkheid, staat permanent onder druk. Het probleem dat hier wordt aangeroerd reikt uiteraard aanzienlijk verder dan de werking van het politieke stelsel, en in zekere zin kun je zelfs zeggen dat de politiek de rekening krijgt gepresenteerd van de eigen kortzichtigheid op dit punt.
Nederland kende in de afgelopen decennia een ruim scala aan voorzieningen en organisaties, die juist op het vlak van maatschappelijke opvoeding en vorming veel aktiviteiten ontplooiden: onderwijs, opbouwwerk, vormingswerk, volwassenen-educatie, maatschappelijk initiatief op verschillende terreinen, deels vanuit levensbeschouwelijke opvattingen.
De terugtredende overheid heeft hier forse sporen nagelaten: door bezuiniging, of door decentralisatie, waardoor elke landelijke invloed verloren ging, of door stringente toepassing van de doelrationaliteit (output- en budget-financiering), en in het verlengde daarvan de toenemende dominantie van toeleiding en scholing t.b.v. de arbeidsmarkt.
Dat laatste is daarom ook relevant, omdat het er soms op lijkt dat arbeid zo langzamerhand nog het enige maatschappelijke bindings- en zingevingskader is dat rest.

De slang bijt in de eigen staart: bredere oriëntaties op maatschappelijke vorming en verantwoordelijkheid werden als franje overboord gezet, en nu zitten we met de gebakken peren.
Terwijl er een groeiende behoefte is aan nieuwe kristallisatiepunten voor het ontwikkelen van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, zijn er juist in de afgelopen tijd nogal wat verloren gegaan.
Daardoor is de politiek, wanneer ze nu de burgers aanspreekt op die verantwoordelijkheid, er ook al niet geloofwaardiger op geworden.
Al met al is er nogal wat reden om wel degelijk te spreken over een crisis, zij het dat die vooralsnog een sluimerend bestaan leidt, bij gratie van het ontbreken van een acute aanleiding die de crisis aan de oppervlakte brengt.
Die aanleiding kan van alles zijn: het inzakken van de economische groei, het aanzwellen van de mondiale en Europese vluchtelingenproblematiek, een manifester worden van de zware georganiseerde criminaliteit, in feite elke spanning die de duurzaamheid en effectiviteit van onze democratie op de proef stelt.
Het zal er om gaan die aanleidingen vóór te zijn, en in een breed maatschappelijk debat de duurzaamheid, d.w.z. de legitimatie en de maatschappelijke cohesie van ons politieke stelsel tegen het licht te houden.

'jaloezie en hebzucht ten grondslag aan milieuproblemen?'

Het probleem is dat de politiek zich, door alle hiervoor omschreven ontwikkelingen in een positie heeft gemanoevreerd, waarin ze niet meer de aangewezen kracht is (en héeft!) om hem alleen op te lossen.
Het is m.i. hoogst wenselijk dat politieke partijen dat zouden erkennen, en op basis daarvan vooraanstaande mensen uit maatschappelijke organisaties, zoals vakbeweging en werkgevers, kerken, onderwijs, wetenschap en cultuur zouden uitnodigen om mee te denken over de vraagstukken, in een vorm en samenstelling die geacht kan worden een niet-vrijblijvende bezinning teweeg te brengen.
Zo bezien is de wijze waarop de Tweede Kamer tot nog toe de roep om politieke vernieuwing heeft opgepakt twijfelachtig: de Commissie Deetman is een commissie uit de Tweede Kamer, en de door haar ingestelde externe commissies zijn evenzeer samengesteld uit mensen met een voornamelijk politieke achtergrond. Zoals eerder aangegeven is het sowieso de vraag of de politiek zich op deze wijze aan haar eigen vlechten uit het moeras kan trekken.
Bovendien moet gevreesd worden dat voorzover er al over oplossingen gedacht wordt, deze typisch politiek zullen zijn: staatsrechtelijke constructies, werkwijze, procedures en bevoegdheden. Ze zullen niet gaan over 'what's at stake': de plaats en de rol van de politiek in een ontzuilde en geïndividualiseerdesamenleving, die op haar beurt omgeven wordt door een Europese en wereldgemeenschap die in verwarring en op drift is.

Epiloog

Ik vraag me af waar ik mee bezig ben.. Is dit een stuk waarin ik een serieuze bijdrage probeer te leveren aan een diepgaand debat over het funktioneren van de politiek (waarvan ikzelf deel uitmaak), en de verbetering daarvan?
Of is het een poging mijn eigen ervaringen en niet zelden frustraties in de politiek (in de Tweede Kamer destijds, in de provinciale staten nu, en in Groen Links en haar moeizame pogen een serieuze factor in de politiek te worden in het bijzonder), in een wat breder kader van me af te schrijven?
Of is het een poging mijn eigen groeiende afstandelijkheid t.o.v. de politiek een algemene, zoniet universele geldigheid te geven?
In dat laatste geval is het oppassen geblazen! De verleiding om, wanneer je ergens mentaal afscheid van wilt nemen, daar allerlei rationalisaties omheen te weven is altijd groot: je moet immers een kloof overbruggen, tussen wat je deed en wat je niet meer wilt. De rationalisaties helpen om te laten zien dat het niet jouw vrije beslissing, laat staan een gril is, maar dat het dat andere is, dat zo rot, zo verdorven, zo slecht geworden is.
Het is een redenering als een boemerang: want hoe slechter je dat andere maakt, hoe moeilijker het vervolgens uit leggen is waarom je daar überhaupt ooit deel van hebt uitgemaakt.
Toch is het zeker zo dat de lagen zoals ik die in drie bedrijven heb beschreven, niet alleen maar abstracte analyses zijn, het zijn net zo goed flarden van gevoelens die met wisselende intensiteit, en altijd met onderlinge strijdigheid het funktioneren in het politieke gebeuren omgeven, ook dat van andere (semi)politici.
Wanneer ik om me heen kijk, en zie hoe op de vleugels van de strijd voor lotsverbetering en emancipatie het materiële bezit en de uiterlijke schijn van de bezittende klasse juist door toedoen van links, is gesocialiseerd, verklaard tot 'recht voor allen', en door diezelfde klasse grijnzend is omgezet in een eindeloze stroom van consumptiegoederen, verpakt en wel en bereikbaar voor

iedereen, dan denk ik: is dat vooruitgang, of is dat de motor van jaloezie en hebzucht, die nu ten grondslag ligt aan ons milieuprobleem?

Wanneer ik te horen krijg dat het niet goed is om de auto aan te pakken omdat dat een verworvenheid is geworden voor de kleine man, dan denk ik: was dat dan waarom het ging, de Verlichting als recht op grootlicht of dimlicht?
En als iemand mij bezweert dat het milieu erbij gebaat is om de woningbouw tot het hoogst noodzakelijke te beperken, en niet verder te gaan dan bouwen voor eigen behoefte, dan denk ik, terwijl de ene helft van de mensheid op de vlucht lijkt te zijn voor de andere: eigen behoefte? En die anderen dan, moeten die zich maar zien te redden zonder dat we er al te veel last van hebben?

In deze zwartgalligheid is het persoonlijke politiek en omgekeerd. Het is geen sinecure een echte crisis van de politiek, een onbestemd fin-de-siecle gevoel, en wellicht een persoonlijke midlife-crisis uit elkaar te houden.
Daarom dat tenslotte ook maar niet geprobeerd, in het besef dat hoe het ook zij, hoezeer alles met alles samenhangt, vernieuwing toch begint bij die ene persoon die vindt dat er wat moet gebeuren, en daartoe op zoek gaat naar personen die dat ook vinden. Dát, daaraan stem en kracht geven, is de meest wezenlijke legitimatie voor politiek.
En als de politiek te ver is afgeraakt van die bestaansgrond, dan is politieke vernieuwing niet anders dan het zoeken en hervinden van die oerbron.
En daarvan zeg ik: vooral doen!

Marius Ernsting is redacteur van P & C

Een civiele politiek

'Saaiheid is een kenmerk van een beproefde democratie' (György Konrad)

Paul Kuypers

THEMA

In de jaren zestig begonnen we over participatie te praten. We dachten dat het niet goed ging met de democratie, dat het overheidsbestuur zich in zijn eigen domein had opgesloten en zich teveel als een eigenwijze autoriteit gedroeg. Burgers zouden weer toegang tot het bestuur moeten krijgen om het isolement van de overheid te doorbreken. Participatie was het sleutelwoord om de vastgelopen communicatie tussen overheid en maatschappij te doorbreken. De verwachtingen waren hoog gespannen. Gemeentebesturen, maar ook de provincies en de nationale overheid beijverden zich om inspraak- en participatieprojecten op te zetten. Ruimtelijke ordening en volkshuisvesting waren de sectoren, waar de burgers aan het woord werden gelaten. Andere gebieden bleken zich wat minder gemakkelijk te lenen voor het participatie-experiment.
In het begin ging het goed. Van beide kanten was men tevreden. Er werden resultaten geboekt, die ongeacht hun materiële effect, in ieder geval tot gevolg hadden, dat de overheidsmachinerie wat omzichtiger en zorgvuldiger begon te werken. Na verloop van tijd trad er echter stagnatie op. Participerende burgers ontdekten, dat hun invloed op het beleid toch minder groot was dan ze hadden gedacht. En van haar kant kwam de overheid tot de conclusie dat participatie veel tijd en geld kostte maar weinig opleverde. Bestuurders hadden het gevoel, dat de voortgang van het bestuur er door geremd werd en dat zij door de bemoeizucht van de burgers gedwongen werden tot het achterwege laten van een modernisering van het bestuur. Wanneer het no nonsense tijdperk zijn entree doet in het overheidsbestuur, zien we de participatie-democratie dan ook langzaam verdwijnen. De insprekers verruilen de klamme inspraakzaaltjes voor de knusheid van de huiselijke haard of voor het pluche van de macht. De inspraak wordt overgenomen

door het bestuurlijk apparaat. De regie berust voortaan bij de overheid. Die bepaalt waar en wanneer burgers hun zegje mogen doen. De burgers worden voortaan 'gehoord'. Echte invloed op het beleid hebben ze niet. Er wordt rekening met hun opvattingen gehouden, maar de eigenlijke besluitvorming blijft buiten schot. Ongemerkt zijn de autoriteiten weer op hun troon geklauterd. Misschien hadden zij die ook nooit echt verlaten.

Absenteïsme

Middelerwijl is het woord maatschappelijke participatie uit het bestuurlijk vocabulaire verdwenen; het gesprek gaat nu over politieke participatie. Men maakt zich minder druk over de belangen van burgers dan over het belang van de politiek. Burgers zijn voornamenlijk interessant als kiezers. Het bestuur is niet langer onder de indruk van hun andere kwaliteiten. Bestuurders en ambtenaren hebben intussen geleerd, hoe zij op acties van burgers moeten reageren. Er is maar één fenomeen waar zij geen raad meeweten en dat is het absenteïsme van de burger bij verkiezingen. Met dat fenomeen worden zij massaal in 1990 geconfronteerd

'de pretentieuze onmacht van het bestuur tegenover de prententieloze macht van de burger'

Nadat de eerste schrik voorbij is komen de analyses los. Onverkort komt daaruit het beeld naar voren , dat grote groepen burgers hun vertrouwen in de politiek zijn kwijt geraakt. De meeste politici haasten zich om het boetekleed aan te trekken en nemen zich voor om de breuk met de kiezers zo spoedig mogelijk te herstellen. De politiek moet weer aantrekkelijk worden voor de burgers, vinden zij, Er is vooral behoefte aan bestuurlijke hervormingen, waardoor het traditionele contact tussen burgers en politici nieuw leven wordt ingeblazen. Men denkt daarbij aan de toepassing van nieuwe voorlichtings- en communicatietechnieken, aan de invoering van het referendum en aan het rechtstreeks kiezen van een burgemeester. Veel verder gaan de voorstellen niet. Het ontgaat de politieke hervormers dat de oorzaken van het politieke absenteïsme wel eens van geheel andere aard zouden kunnen zijn en ook op een andere manier zouden moeten worden opgelost. Het is in dit verband heel opmerkelijk dat er nergens een relatie wordt gelegd tussen het gebrek aan politieke en aan maatschappelijke participatie. De politiek wordt als een zelfstandig systeem benaderd zonder dat er een verbinding wordt gelegd met andere systemen in de maatschappij. De remedies worden ééndimensionaal aan dat systeem gekoppeld. Men heeft geen oog voor meervoudige verbindingen of voor indirecte oorzaken. Het gevolg is dat alle kaarten op een betere presentatie van de politiek of een betere participatie van de burgers (aan de politiek) worden gezet.

Politieke systeem

'Civilisering' of in wat beperktere zin 'burgerparticipatie' is dus een onderdeel geworden van het politieke proces. De belangen van het bestuur en de politieke partijen staan op de voorgrond. Burgerschap is geen waarde in zichzelf; zij is alleen van betekenis, voorzover zij het belang dient van de politiek of het bestuur. In wat ruimere zin leidt deze ontwikkeling ertoe, dat de processen in de civiele samenleving ondergeschikt worden gemaakt aan de gang van zaken in het politiek-bestuurlijke systeem. Op het eerste gezicht lijkt dat gunstig voor politieke partijen en bestuurlijke instanties. Dat is echter maar schijn. Door de burger te absorberen lopen die instanties het gevaar de aansluiting met de maatschappij te verliezen. Burgers zijn immers meer dan kiezers. Zij hebben belangen en zij hebben ideeën over wat er in de wereld gebeurt. Voor de politiek en het bestuur is het van belang dat te weten. Op eigen kracht komen ze daar niet achter.

Politici en bestuurders kijken op hun eigen manier tegen de werkelijkheid aan en ze verwerken die ook op hun eigen manier, hun positie legt hen daarbij beperkingen op. In de moderne maatschappij kan dat niet anders. Iedere organisatie (dus ook de politiek) bestrijkt maar een beperkt deel van de werkelijkheid. Wat wij politiek noemen is nooit meer dan een uitsnede van wat er op een bepaald moment in de maatschappij gebeurt. Naarmate die uitsnede meer verbindingen naar 'buiten' laat zien wordt datgene wat zij bevat, belangrijker en waardevoller. Het is met andere woorden in het belang van de politiek zich zoveel mogelijk door signalen van buiten te laten verrijken. Dat bereikt men niet met het verbeteren van de participatie aan het politieke systeem. De problemen zitten immers in dat systeem, in het feit, dat het zijn verbindingen met de buitenwereld heeft verloren en de belangen van de burgers in toenemende mate aan zijn eigen voortbestaan ondergeschikt heeft gemaakt. Oproepen aan burgers om zich sterker met het systeem te verbinden zullen daarom eerder een negatief dan een positief effect hebben. Uitwegen uit de crisis van de politiek zal men niet binnen maar buiten het systeem moeten zoeken.

Bestuurlijke onmacht

In zijn boek 'Ach Europa' stelt de Duitse essayist Enzensberger dat de overheid niet in staat is de vijf grote problemen van de tegenwoordige tijd op te lossen. Die vijf problemen zijn werkloosheid, criminaliteit, de crisis van de souvereiniteit, de beheersbaarheid en de maakbaarheid. Zijn stelling is dat die problemen ondanks het falen van de overheid niet tot een catastrofe leiden omdat de burgers zich zelf weten te redden door allerlei vormen van overleven, improvisatie en zelforganisatie. Het scherpst ziet Enzensberger deze overlevingsstrategieën in werking in een land als Italië. Maar ook elders in West-Europa is er sprake van een onmachtige overheid en eigenzinnig anarchisme van de burgers.

Volgens Enzensberger is het tij niet te keren. De overheid is niet in staat haar onvermogen te overwinnen zelfs niet door het scheppen van grote nieuwe structuren, zoals de Europese Gemeenschap. De redding zal ergens anders vandaan moeten komen. Enzensberger stelt zijn hoop op 'de rijk geschakeerde geleding van sociale structuren, de complexiteit, de rijkdom aan overleveringen, attitudes en kwalificaties'.

In een parafrase op de uitspraken van Enzensberger in het literaire tijdschrift Raster zegt de Nederlandse auteur Cyrille Offermans, dat Enzensberger 'een betrekkelijk onbekend, verlicht type lokale eigenzinnigheid op het oog heeft. Over de precieze status daarvan laat hij zich wijselijk niet met zoveel woorden uit, maar men mag aannemen dat hij zoiets bedoelt als een verhouding tot een traditie vanuit een niet aan die traditie gebonden of erdoor beperkt perspectief'. Offermans werkt die gedachte uit in de richting van de moderne literatuur. Zij kan echter ook op het bestuur worden toegepast, met name op het lokaal bestuur en vermoedelijk ook op het nationaal bestuur, vooral wanneer dat gedwongen zal worden om een plaats te zoeken in de schaduw van de Europese bureaucratie.

Enzensberger en Offermans bewegen zich, naar mijn mening, met hun opvattingen niet in het rijk van de utopie. Met een term ontleend aan de moderne filosofie zou men eerder kunnen zeggen, dat zij kiezen voor de a-topie: voor een plaats buiten de orde, voor een niet-plaats. De a-topie heeft betrekking op een plaats in het heden, zij is zich bewust van het verleden, zoals zich dat in verschillende gedaanten in het heden presenteert en zij probeert die gedaanten met elkaar te verbinden. In tegenstelling tot de u-topie verwijlt de a-topie niet in de toekomst. Werkelijke gebeurtenissen en evenementen zijn voor haar belangrijker dan imaginaire projecties naar de toekomst.

Voor het bestuur is de a-topie niet de meest voor de hand liggende plaats. Besturen is gericht op orde en structuur. Onoverzichtelijkheid en complexiteit – eigenschappen van het a-topische – zijn voor het bestuur in het algemeen hinderlijke verschijnselen. Bestuurders voelen zich meestal pas op hun gemak als zij die verschijnselen onschadelijk of beheersbaar hebben gemaakt. Die neiging zullen ze echter enigzins moeten onderdrukken. De improviserende, in bestuurlijk ongeloof groeiende burger biedt de overheid vermoedelijk ook geen andere uitweg. Zelfs als men wat lichter tegen de onmacht van het bestuur aankijkt dan Enzensberger is er toch nog genoeg reden tot een andere houding. In zekere zin is de vraag naar de civiele samenleving actueler dan in de jaren zestig. De huidige nadruk op de verbetering van het (partij)politieke stelsel biedt weinig perspectief. Als de politiek de huidige impasses serieus neemt zal zij niet kunnen volstaan met een aantal kosmetische veranderingen. Zij zal moeten erkennen dat herstel van de politieke 'samenleving' alleen mogelijk is door het gewicht van de burgerlijke samenleving te versterken.

Aanspraken van burgers

In een rede in Utrecht heeft de Duitse socioloog Dahrendorf er op gewezen dat burgerschap een niet-economisch concept is. 'Het definieert mensen onafhankelijk van de relatieve waarde van hun bijdrage aan economische processen'. Volgens Dahrendorf kan 'alleen een samenleving, die de basisaanspraken van al haar burgers, waar die burgers ook vandaan mogen komen en welke culturele gewoonten en religieuze gebruiken ze ook mogen hebben, honoreert, zich burgerlijk beschaafd noemen'. Het belang van de uitspraken van Dahrendorf is dat hij, in een periode waarin de aanspraken van burgers op toegang tot voorzieningen in de maatschappij sterk worden gerelativeerd, opnieuw de aandacht vestigt op de 'onvoorwaardelijke kwaliteit van burgerschapsrechten'. Het bestaan van een civiele maatschappij is alleen mogelijk, indien alle burgers zich een plaats in die maatschappij kunnen verwerven.

In de westerse euforie over de superioriteit van het stelsel van de markt, worden de negatieve aspecten van dat stelsel voortdurend over het hoofd gezien. Het benadrukken van de individuele vrijheid leidt tot het vervluchtigen van begrippen als collectiviteit en solidariteit. De verschraling van het denken over de burgerlijke samenleving in de westerse democratieën houdt vermoedelijk verband met de toenemende vervaging van de grenzen tussen de maatschappij en de markt. In al haar geledingen wordt de maatschappij in

het westen als een markt gezien. Voor de politiek zijn burgers bijvoorbeeld een markt van kiezers, die met de strategieën van de markt gewonnen moeten worden. Het dominant worden van de wet van vraag en aanbod leidt ertoe (Dahrendorf wijst daar ook op) dat aanspraken van burgers alleen erkend worden als daar iets tegenover staat, als zij ervoor willen betalen. Burgers die dat niet kunnen, worden uitgesloten.
Zo ontstaat er een 'marktmaatschappij' waarin burgerschap (in de zin van daadwerkelijke participatie aan de verworvenheden van de maatschappij) iets is, dat gekocht moet worden. De economisering van de maatschappij roept het beeld op van de burger als consument of aandeelhouder. De burger is niet langer de drager van morele en politieke rechten. De civiele samenleving verliest daardoor haar basis. Zij vervluchtigt tot een spiritueel imperatief of verdwijnt in de amorfe onbeduidendheid van wat in het politieke idioom van dit moment als het maatschappelijk middenveld wordt aangeduid.

'grenzen tussen maatschappij en markt vervagen'

Een sociaal eco-systeem

De overheid zoekt de burgers vaak op de verkeerde plaatsen. Zij denkt ze aan te treffen in de stemlokalen en in de gelederen van politieke partijen. Dat was vroeger misschien zo, het begint nu steeds meer op een misverstand te lijken. Burgers zijn te vinden in wat men met een aan de biologie ontleend begrip zou kunnen aanduiden als het sociale eco-systeem van de samenleving. Volgens het woordenboek is een eco-systeem 'het geheel van planten en dierengemeenschappen In een territorium, beschouwd in hun wisselwerking met de milieufactoren'. Een eco-systeem wordt gekenmerkt door variatie en verscheidenheid. De verschillen houden het systeem in stand. Het evenwicht berust niet op de rechtlijnigheid van de orde maar op de samenhang van tegenstellingen en specifieke kwaliteiten. Besturen en politieke partijen zijn in het algemeen niet gewend zo tegen de samenleving aan te kijken. Burgers zien zij niet als de exponenten van complexe levensgemeenschappen. En evenmin zien zij het territorium waar de burgers wonen en leven als een gevarieerd en tegenstrijdig milieu. De plankaarten, de bestemmingsplannen, de verkeers tracés excelleren altijd door overzichtelijkheid en rechtlijnigheid. Zij hebben één ding gemeen, een verrassingsloze ééndimensionaliteit. In hun relatie met de politiek en het bestuur zijn burgers vaak niet meer dan de schimmige figuren in een maquette of een stedebouwkundig ontwerp; zij zijn de invulling van een plan of de objecten van een programma en de laatste tijd de klanten of de consumenten van een dienst of voorziening. Burgers komen in die hoedanigheden niet of maar ten dele tot hun recht. In feite zijn zijj niet meer dan de verlengstukken van het bestuur. Het steeds technischer worden van dat bestuur en de nadruk op beheer en organisatie hebben die afhankelijkheid alleen maar groter gemaakt. De ruimte voor de burgers is daardoor steeds smaller geworden.
Als de politiek en het bestuur kansen aan de burgers (en dus aan de civiele samenleving) willen geven, zullen zij het veld moeten ruimen. In een recent artikel over de stand van zaken rond de sociale vernieuwing in het tijdschrift 'De Helling' drukt Jos van der Lans dat kernachtig uit als hij schrijft dat de strategie 'nu eens niet gelegen is in het zo vaak opgepoetste parool 'terug naar de wijken', maar juist in het tegendeel: blijf er zo ver mogelijk vandaan'. In datzelfde artikel wijst hij op een verschijnsel dat in dezelfde orde ligt als mijn pleidooi voor de burger als deel van een sociaal eco-systeem. Interessante initiatieven op het gebied van de sociale vernieuwing wijzen volgens Van der Lans in de richting van 'een absolute lokalisering' die zich onttrekt aan de algemeenheden van politieke programma's en grote visies. Hij citeert een artikel uit een vorige aflevering van De Helling, waarin Van den Boomen en Zweers tot de constatering kwamen, dat 'niet de tijd maar de ruimte, het plaatselijke, het lokale een structurerend concept geworden is'.
Er valt aan deze citaten niet veel toe te voegen. Zij zijn vaag en (nog) niet uitgewerkt. Een concreet programma bieden ze niet, maar ze geven wel de richting aan waarin de civiele samenleving zich zou kunnen ontwikkelen.

De verleidingen van het bedrijfsleven

Programma's van bestuurlijke vernieuwing hebben de afgelopen jaren vooral betrekking gehad op de vernieuwing van de bureaucratie. Overheersend was daarbij het denken in bedrijfsmodellen. De overheid spiegelde zich aan de deugden van het bedrijfsleven: efficiency, zakelijkheid en produktgerichtheid. Zowel bij de rijksoverheid als bij de gemeenten werd de organisatie gemodelleerd naar de principes van de commerciële bedrijfsorganisatie. Tal van grote gemeenten zijn trots op hun concernmodel. Management en marketing zijn geen vreemde woorden meer in de mond van bestuurders en ambtenaren. Er lijkt een

nieuw bewustzijn te zijn ontstaan met betrekking tot de overheidsorganisatie, waarin het oude beeld van de volgzame stijve bureaucraat plaats gemaakt heeft voor het imago van de snelle, zakelijke entrepreneur.
De indruk wordt gewekt dat deze verandering een modern, strak gerund overheidsbedrijf heeft opgeleverd, dat een grotere interne efficiency en een hogere produktiviteit paart aan een betere output en een doelmatiger optreden naar buiten. Het is echter de vraag of die indruk terecht is. Is de overheid alerter gaan reageren op ontwikkelingen in de maatschappij, houdt zij meer rekening met de behoeften van haar 'klanten', heeft zij een betere verhouding met haar burgers? Voor een deel zijn die vragen misschien positief te beantwoorden. Voor een ander deel is er echter aanleiding om te twijfelen aan de betekenis van de interne reorganisatie voor de taakvervulling van de overheid naar buiten. het merendeel van de hervormingen was sterk naar binnen gericht. Op de hogere beleidsniveaus zijn de ambtenaren zich meer op de polltiek dan op de burgers gaan richten. Daar was ook reden voor. Het oude concept van de administratieve bureaucratie was dringend aan herziening toe. Het paste niet meer in een overheidsorganisatie, die te maken kreeg met ontwikkelingen en problemen waar de politieke mandatarissen niet tegen opgewassen bleken te zijn. De bureaucratie kreeg een andere rol; zij moest haar rationaliteit op een andere manier tot gelding brengen. Haar verhouding met de politiek veranderde. Het gebied van de administratieve voorbereiding en uitvoering van (politieke) beslissingen werd te smal voor een bureaucratie die de noden van de overheid serieus nam, het werd uitgebreid met activiteiten als planning, sturing en beheer. Bestuurlijke vernieuwing is tot nu toe voornamelijk op dit soort activiteiten gericht geweest. De laatste tijd lijkt er echter een verbreding in het denken over bestuurlijke vernieuwing te zijn opgetreden. De nieuwe regeringscoalitie heeft zich op dit punt niet onbetuigd gelaten door de vernieuwing van het bestuur tot het thema van de jaren negentig uit te roepen. Veel effect heeft dit appel tot nu toe echter niet gehad. Op gemeentelijk niveau liggen de kaarten wat gunstiger.
Na de laatste gemeenteraadsverkiezingen is daar het besef ontstaan dat er wat moet gebeuren om te voorkomen dat de burgers tot een permanent politiek absenteïsme vervallen. Nieuwe mogelijkheden voor bestuurlijke vernieuwing zullen zich vermoedelijk manifesteren wanneer de plannen tot verdere decentralisatie van rijkstaken worden doorgezet. Inhoudelijke impulsen zijn in dit verband van de rijksoverheid niet te verwachten. Afgaande op de Tussenbalans zal het rijk zich beperken tot het afstoten van taken met geen ander oogmerk dan het beperken van het financieringstekort. De gemeenten zullen de rekening daarvoor moeten betalen maar zij krijgen daarmee ook de mogelijkheid om hun bestuurlijke positie te verbeteren. Het is alleen de vraag of zij dat op een zodanige manier zullen doen dat niet alleen hun eigen autonomie maar ook die van de lokale samenleving daarmee wordt versterkt.
Bij de decentralisatie zijn tot nu toe meestal de mechanismen overgenomen die dominant waren in het centraal beleid. Wil decentralisatie meer zijn dan een administratieve operatie, dan vraagt zij van de lokale overheden dat zij zich de gedecentraliseerde materie toeëigenen en een eigen vorm daaraan geven. Dat lukt echter alleen als de verwachtingen van de civiele samenleving uitdrukkelijk daarbij betrokken worden.

'de middelmaat behoort tot onze zegeningen'

Het heil van de middelmaat

Net als in de jaren vijftig leven politieke besturen onder de verleiding van de grote greep naar de toekomst. Elke stad van enige omvang heeft wel een city-project. Voorbeelden uit het buitenland drijven ook de Nederlandse steden in een hectische wedren om toplokaties en topvoorzieningen. Een bestuur dat zijn grenzen kent zou die weg echter niet op moeten gaan. Grote monumenten passen niet (meer) in een beschaafde samenleving. Zij horen ook niet thuis in een complexe maatschappij. Daar heerst het regime van de bricolage, van het knutselen, het assembleren van heterogene elementen. Het resultaat daarvan is niet de vrije, teugelloze utopie van de grote persoonlijkheid maar het moeizame verzamelwerk van de groep. Sommigen zullen dat zien als de triomf van de middelmaat. De middelmaat behoort echter tot onze zegeningen. In zijn essay 'Middelmaat en waan' heeft de eerder geciteerde Enzensberger erop gewezen dat er geen reden is om het woord 'middelmaat' op verbitterde toon uit te spreken. Naar zijn mening kunnen we ons het exotische karakter van het dagelijks leven alleen permitteren, zolang het 'onder het beschermheerschap van de middelmaat blijft'. De veelsoortigheid die zich aandient komt niet voort uit persoonlijke originaliteit maar uit een maatschappelijke ars combinatoria.

Het zijn niet de grootste daden die het oriëntatiepunt voor het politiek bestuur (moeten) vormen, maar de dagelijkse verscheidenheid van het leven en de kunst om haar in bruikbare combinaties vorm te geven. De middelmaat mist het genie van de pyramidebouwer of de grote wereldbedwinger; zij blijft dicht bij de grond maar biedt daar wel de mogelijkheden van een leefbaar en gevarieerder bestaan voor de grote meerderheid van de bevolking. Zij loopt alleen het risico dat zij haar maat te hoog legt en daardoor de aansluiting mist met die groepen, waarvoor zelfs het midden nog te ver weg is.

De civiele maatschappij als replica

Een civiele samenleving kan alleen bestaan als de overheid haar grenzen kent. Dat geldt niet alleen voor Oost-Europa, waar de overheid zich manifesteerde als de exclusieve belichaming van de collectiviteit, maar ook voor het Westen, waar onder de schijn van het tegendeel toch een vrij vergaande doordringing van staat en maatschappij heeft plaatsgevonden. Op een andere manier dan in het Oosten zijn ook de westelijke democratieën tot de conclusie gekomen dat er behoefte bestaat aan een ontvlechting van staat en maatschappij. Langs twee lijnen voltrekt zich dat proces. In de eerste plaats door een aantal technische operaties als privatisering en verzelfstandiging van overheidsdiensten; in de tweede plaats langs de ideologische lijn van de introductie van nieuwe maatschappijmodellen, zoals de zorgzame samenleving van de christen-democraten en de concurrentiemaatschappij van de (neo)liberalen. Men kan zich in gemoede afvragen of deze modellen de weg vrij maken voor de civiele samenleving en de burgerparticipatie. En zelfs is het de vraag of zij tot een reële vermindering van de overheidsinvloed op het maatschappelijk leven zullen leiden. De twijfels op dit punt zijn gebaseerd op de overweging dat noch de zorgzame samenleving noch de concurrentiemaatschappij rekening houdt met het eigen karakter van de (post)moderne maatschappij.

'All that solid is, melts into air' zegt de Amerikaanse auteur Marshall Berman van deze maatschappij. In de beide modellen is daar weinig van terug te vinden. Een degelijk en overzichtelijk maatschappijbeeld is kenmerkend zowel voor het liberale als voor het christen-democratische concept. Opmerkelijk is verder dat beide concepten uit de koker van politieke partijen komen. Hun basis ligt niet in de maatschappij. Niets wijst erop dat zij het ethos van een maatschappelijke stroming representeren. In de kern zijn de zorgzame samenleving en de concurrentiemaatschappij politieke constructies. Hun ideaal is de civiele maatschappij als replica of weerspiegeling van de 'politieke maatschappij'. De wezenlijke spanning tussen politiek en samenleving verdwijnt in deze concepten. Om die reden zijn zij onbetrouwbare gidsen bij de ontwikkeling van een in de werkelijkheid van de moderne verhoudingen gewortelde civiele maatschappij.

Respect en fatsoen

'De overheid behoort haar werkzaamheden even geruisloos en beleefd te verrichten als het personeel van een oud en gerenommeerd hotel' zegt de Hongaarse schrijver Konrad in de vorig jaar door hem uitgesproken Van der Leeuw-lezing. Beleefdheid houdt in dat de overheid haar burgers niet lastig valt met morele oordelen of maatschappijvisies. Distantie en reserve zouden de voornaamste kwaliteiten van het politieke personeel moeten zijn.

Burgers die voortdurend met normatieve oordelen over hun doen en laten worden lastiggevallen, zoals in Nederland de laatste jaren het geval is, zullen weinig neiging hebben om een constructieve dialoog met de politieke theocraten aan te gaan. Zij zullen zich ook niet geroepen voelen om de luwte van hun eigen circuits te verlaten om zich aan de opbouw van een civiele samenleving te wijden. Als de politiek haar eigen souvereiniteit niet opgeeft of op zijn minst beperkt, blijft er weinig ruimte voor de eigen souvereiniteit van de burgers. 'De politiek is er om de regels van het spel van de burgerlijke samenleving te verdedigen en te verfijnen' heeft Konrad bij een andere gelegenheid gezegd ('Langzame opmerkingen in een snelle tijd').

De politiek behoort niet de instantie te zijn die het spel bepaalt en nog minder ligt het op haar weg om uit te maken wat de inzet of de inhoud van het spel zou moeten zijn. De politiek beschikt ook niet over de kaders om richting te geven aan de processen in de civiele samenleving. Moraliteit en macht, zegt Konrad, zijn moeilijk met elkaar te verzoenen. Een samenleving die respect en fatsoen in haar vaandel schrijft, zal de bewegingen van de politiek met argwaan volgen. De civiele maatschappij kan alleen bestaan als het systeem van de macht voortdurend onder kritiek wordt gehouden. Kritiek, in de zin van afstand en onderscheidingsvermogen, is de kern van de burgerlijke samenleving.

In de democratie is de plaats van de macht leeg, zegt de Franse filosoof Claude Lefort. Hij bedoelt daarmee dat in een democratie geen enkele groep het recht heeft zich de macht als bezit of privilége toe te eigenen. Deze uitspraak van Lefort geldt in het bijzonder voor bestuurders en politici voor zover zij zich op grond van een mandaat van het lectoraat als de enige en de legitieme dragers van de staatsmacht beschouwen.

Macht is echter altijd beperkt. Er is een 'leegte' die telkens op nieuw moet worden gefundeerd. De heersende politieke macht kan dat niet zelf. Het voortbestaan van de democratie hangt af van de vraag of de maatschappelijke krachten de 'politieke' ruimte vinden om hun verlangens tot uitdrukking te brengen. In de mate waarin in zij daarin slagen constitueert zich de legitimiteit van de staat. Democratie is er alleen als de macht voortdurend tot zwijgen wordt gebracht en gedwongen wordt zijn aanspraken telkens opnieuw te funderen.

Paul Kuypers is publicist

Sociale vernieuwing als strategie

Gerard de Kleijn

THEMA

In september 1992 was er een congres in Birmingham met als titel: 'The challenge of urban regeneration; strategies for community and business involvement'. Sociale vernieuwing kwam er ook aan de orde. Een niet-Rotterdamse onderzoeker meldde daar, tot ongenoegen van de vertegenwoordiger van de minister van Binnenlandse Zaken, dat er twee opvattingen over sociale vernieuwing in Nederland zijn: een Rijksopvatting en een Rotterdamse opvatting. Wat daar waar van moge zijn, de in Birmingham verspreide folder van Binnenlandse Zaken over 'social renewal' ademt een heel andere sfeer dan het Rotterdamse verhaal over 'social innovation'. Volgens de folder van Binnenlandse Zaken was er eerst een nieuwe regering in 1989, toen een Rijksnota over sociale vernieuwing, daarna werden 500 convenanten afgesloten en nu zijn we allemaal op weg naar de Social Renewal Bill.
Mijn artikel beperkt zich tot de Rotterdamse strategie van sociale vernieuwing en hoeft dus niet te gelden voor andere steden, dorpen en provincies; laat staan voor het Rijk.

Onderdeel van Het Nieuwe Rotterdam

Heel bepalend voor de strategie is dat we hebben aangesloten bij de beweging van Het Nieuwe Rotterdam. Om dat uit te leggen moet ik even terug in de tijd van de stedelijke politiek.

1970-1980

De stedelijke politiek in de jaren zeventig kan met enkele trefwoorden worden samengevat: *stadsvernieuwing, hogere overheid, dramatisering, overheidsaanpak en procesplanning.*
Het stadsvernieuwingsbeleid was gericht op een wijkgerichte aanpak van de woongebieden gebouwd in eind 19e, begin 20e eeuw. Dat beleid was van onderaf afgedwongen door georganiseerde bewoners, die zich verzetten tegen grootschalige verkeersdoorbraken en kantoorvestigingen. Deze bewoners wilden eindelijk ook wel eens delen in de groeiende welvaart en eisten dat er 'voor de buurt' gebouwd zou worden. Het gemeentebestuur van Rotterdam ging in op deze eisen.
Er zijn ondertussen 60.000 huizen in de oude Rotterdamse wijken gebouwd of grondig vernieuwd volgens het pricipe 'bouwen voor de buurt'. Het geld voor deze sociale aanpak moest grotendeels van de hogere overheid komen. Zeker in de eerste jaren van de stadsvernieuwing was er een haast wekelijkse lobby van Rotterdam naar Den Haag om subsidies en leningen in de wacht te slepen. Ook dat is succesvol verlopen.
Er is ondertussen 9 miljard aan overheidsgeld in de Rotterdamse stadsvernieuwing gestoken. De acties van bewoners naar het gemeentebestuur en de lobby van het gemeentebestuur naar het Rijk, gingen gepaard met dramatisering van de situatie in de wijken. Om politieke aandacht te

krijgen is beeldvorming immers erg belangrijk. Op excursies werden steeds de meest belabberde buurten van Rotterdam getoond. In de meest schrille termen werd de achterstand in de woonsituatie afgeschilderd.
De aanpak van de stadsvernieuwing had twee kenmerken. Allereerst geloofde het gemeentebestuur absoluut niet in het partculier initiatief. Woningen en bedrijven werden opgekocht of onteigend en vervolgens door de overheid gesloopt of verbeterd en uitgegeven aan corporaties. Het was volledig een overheidsaanpak. De aanpak is heel effectief geweest. Het overheidsapparaat heeft zich in de stadsvernieuwing van zijn operationele kant laten zien. Het tweede kenmerk van de stadsvernieuwing was de medezeggenschap van bewoners. Er werden geen blauwdrukken gemaakt, maar er was sprake van open beleidsvorming, projectgroepen in de wijk samengesteld uit ambtenaren en bewoners, procesplanning. Deze procesplanning heeft het maatschappelijk draagvlak vergroot en aansluiting tussen oude en nieuwe bebouwing mogelijk gemaakt.

1980-1990

Ondanks deze successen, gaat de slinger in de jaren tachtig terug naar rechts. De trefwoorden worden nu: *stedelijke vernieuwing, autonomie, profilering, public-private en fascinatieplanning.*
Het besef dringt in deze jaren door dat weliswaar de oude wijken worden opgeknapt, maar dat de stad in zijn geheel daarmee nog niet wordt gerevitaliseerd. Stadsvernieuwing wordt opgenomen in een politiek van stedelijke vernieuwing. De sociale optiek verschuift naar een economische optiek. De kritiek op de verzorgingsstaat, op het subsidiestelsel, op de afhankelijkheid van de hogere overheid nemen weer toe. Ook het zelfbewustzijn van de grote stad neemt toe. De grote stad ziet zichzelf weer als de motor van economische ontwikkeling en pronkt met Schiphol (Amsterdam) en de haven (Rotterdam). Dramatisering kan weliswaar naar de overheid toe politieke aandacht trekken, maar naar de markt werkt het averechts. Wie wil investeren in een stad die zichzelf afschildert als een oord van armoede, tegenstellingen en sociale problemen? De profilering komt in zwang, in de hoop dat dit werkt als self fullfilling prophecy. De stad moet aantrekkelijk zijn voor bedrijven om zich te vestigen en omdat veel bedrijven niet perse locatiegebonden zijn, moet de stad ook aantrekkelijk zijn voor de gezinnen van werknemers om er te wonen. Hogere inkomens moeten terug in de stad om het sociaal-economisch draagvlak te vergroten. En daartoe moet de stad worden gepusht als moderne stad, veelzijdige stad. Het Nieuw Rotterdam is geboren.
Voor die stedelijke vernieuwing tekent niet alleen de overheid: nee, het moet samen met de marktpartijen: public-private partnership. De grootstedelijke plannen, Kop van Zuid en Noordrand, worden op deze wijze ontwikkeld. En ook in de stadsvernieuwing doen de markpartijen hun intrede: vernieuwing van de stadsvernieuwing.
Particuliere woningverbetering wordt een volwaardig spoor naast renovatie door sociale corporaties. De procesplanning wordt vervangen door fascinatieplanning. Om investeerders te trekken en om de politiek te blijven biologeren, moeten de grootstedelijke plannen full swing worden gepresenteerd; ze moeten vertrouwen in de toekomst van de stad uitstralen.

1990-2000

Toch komt ook hier een zekere terugslag. De gemeenteraad van Rotterdam vraagt zich eind jaren tachtig af of de bewoners van de oude wijken wel voldoende profiteren van Het Nieuwe Rotterdam. Leidt de revitalisering automatisch tot upgrading van de verpauperde delen van de stad of is er juist sprake van een groeiende tweedeling? Er wordt een externe commissie benoemd om de sociale verhoudingen in de stad te onderzoeken en met oplossingen te komen. Het rapport van deze commissie heet: ' Het Nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief' en wordt in 1989 geaccepteerd door de gemeenteraad. De term sociale vernieuwing komt in zwang.
Dan volgen de lokale verkiezingen in 1990 en die laten een dramatisch lage opkomst zien. De Partij van de Arbeid, de dominante partij in Rotterdam, verliest gevoelig. Vele commentatoren zien een verband tussen de presentatie van grootstedelijke plannen en het stemmen met de voeten. Politici zijn meer gefascineerd geraakt dan de kiezers. Vele burgers voelen zich blijkbaar in de steek gelaten door de politiek. Ook hierdoor stijgt de sociale vernieuwing als politieke prioriteit.

Sociale vernieuwing

In zijn algemeenheid willen we bereiken dat alle groepen in de Rotterdamse samenleving evenredig profiteren van en bijdragen aan de stedelijke ontwikkeling. Een analyse van de verzorgingsstaat, of beter verzorgingsstad, toont aan dat sommige burgers teveel profiteren van de collectieve voorzieningen; zij vertonen calculerend gedrag en gebruiken collectieve voorzieningen oneigenlijk voor privébelangen. Andere burgers profiteren juist te weinig, omdat ze de weg niet kennen en de taal van de bureaucratie niet spre-

ken. Wanneer de overheid deze scheve verhouding tolereert, zal dit tot grote spanningen leiden en tot vermindering van gemeenschapsbesef. De ene groep lacht de overheid uit, de andere groep voelt zich in de kou gezet. Sociale vernieuwing is er op gericht deze scheve verhouding recht te trekken.

Het gaat echter om meer. Het gaat niet alleen over profijt van, maar ook over een actieve bijdrage aan de stedelijke ontwikkeling. Analyses tonen aan dat het traditionele achterstandsbeleid en de verzorgingsstaat een apathiserende werking kunnen hebben. De betrokkenen worden gedrukt in hun situatie van afhankelijkheid in plaats van daar uit getrokken te worden. Het op zich schitterende stelsel van sociale uitkeringen is grotendeels consumptief gericht; behoud van koopkracht staat voorop. Sociale vernieuwing is er op gericht om het stelsel van sociale uitkeringen meer produktief in te richten: dat wil zeggen bestaande gelden meer te sluizen in de richting van scholing en additioneel werk. 'Liever een baan dan een uitkering' is de leuze. Deze activerende benadering passen we in de sociale vernieuwing ook toe op het onderwijs. Ook daar leggen we een grotere nadruk op de verantwoordelijkheid van leerlingen en ouders en minder nadruk op verzachtende omstandigheden en opvangvoorzieningen.

'liever een baan dan een uitkering'

We werken liever preventief dan curatief. Ook de volkshuisvesting en het beheer van woning en woonomgeving nemen we op de korrel. Sociale vernieuwing is er op gericht dat bewoners en middenstanders opnieuw zich het publieke domein toeëigenen, ondersteund door een vergrote alertheid van corporaties en politie. In elke Rotterdamse wijk zetten we een ronde tafel neer, waar bewoners en professionele beheerders kunnen aanschuiven om kleine, dagelijkse ergernissen door te spreken en acties te ondernemen. Geen politieke, rituele acties, maar daadwerkelijke acties. Bij de stadsvernieuwing was het logo de gebalde vuist van de sociale actie, bij het wijkbeheer is het logo de bezem.

Programma en campagne

De aanpak van sociale vernieuwing in Rotterdam is een combinatie van programma en campagne. Het programma behelst de politieke prioriteiten (Alfabetisering, Banenpool, Wijkbeheer), voorbeeldprojecten en actiegebieden. Deze prioriteiten sluiten nauw aan bij de veranderende normen en waarden. De buitenlanders, die geen Nederlands spreken en zich terugtrekken in eigen kring, worden opgeroepen om mee te doen. De werklozen, die genoegen nemen met een uitkering, worden opgeroepen om een baan te blijven zoeken. De bewoners die zich terugtrekken achter hun voordeur om de rotzooi buiten te ontlopen, worden opgeroepen tot voorbeeldgedrag. Kernachtig gesteld:

- Morele plicht om Nederlands te leren;
- Liever een baan dan een uitkering;
- Niet kankeren, maar aanpakken.

En deze normatieve stellingname staat haaks op de normen en waarden uit een voorbije periode:

- Nadruk op behoud van eigen identiteit;
- Op weg naar een vrije-tijd-samenleving;
- De burger als consument van overheidsdiensten.

In de sociale vernieuwing is sprake van een normatieve stellingname van de overheid. Dit normatieve element vindt over het algemeen veel weerklank in de Rotterdamse samenleving. In de Rotterdamse sociale vernieuwing spreekt de overheid de burgers niet alleen toe, maar trekt ook de consequenties.

Dat wil zeggen:

Wanneer buitenlanders die zich in Rotterdam vestigen de plicht hebben om Nederlands te leren, moeten er daartoe ook de mogelijkheden zijn. We moeten erkennen dat Rotterdam een immigratiestad is. We moeten de wachtlijsten in hoog tempo wegwerken.

En als dat gelukt is, mogen we de plicht om Nederlands te leren best voorzien van sancties.

Er moeten dan wel voldoende banen zijn. Met de Jeugdwerkgarantiewet en de Banenpool worden additionele banen gecreëerd in de collectieve sector. Wie een geschikte baan weigert, moet op de blaren zitten. Op dit moment is 15% van de doelgroep betrokken bij de strategie van werkloosheidsbestrijding.

We proberen zoveel mogelijk enthousiasme en draagvlak te creëren voor de prioriteiten. Publiekscampagnes ondersteunen de prioriteiten. En we koppelen steeds vrijwilligersprojecten aan professionele opgaven om het maatschappelijk verband zo sterk mogelijk te maken. Daarom steunen we het Stedelijk Buro Ander Werk, de Buitenschool, de PIN Partners, de Tent, enz.

Draagvlak

De actieve betrokkenheid bij sociale vernieuwing gaat dwars door organisaties en politieke partijen heen. Het zijn veel meer individuen die zich engageren dan instellingen.

Overigens is onze aanpak daar ook op gericht. We hebben steeds willen voorkomen dat sociale vernieuwing verwordt tot: subsidietitel, organisatievorm, beleidssector of partijpolitiek.

Geen subsidietitel
Ongetwijfeld zou het projectbureau met meer égards worden behandeld, wanneer we 40 miljoen te verdelen hadden gehad. Dan hadden we een officieel keurmerk 'sociaal vernieuwd' kunnen invoeren. Toch zou dat de dood in de pot zijn geweest. We zouden vooral contacten hebben gekregen met subsidiejagers en we zouden een operationele definitie van sociale vernieuwing hebben moeten maken, zoals die Amsterdamse deelgemeente die een handleiding heeft van 30 pagina's: hoe te bereiken dat een project in de sociale vernieuwingssubsidie valt.

Geen beleidssector
We hebben ook steeds willen voorkomen dat sociale vernieuwing een sector wordt naast kunst, recreatie, werkgelegenheid e.d. Ook dat zou tot verstarring leiden. Onze ambitie is veel meer om alle relevante beleidssectoren te injecteren met het virus van sociale vernieuwing.

Geen organisatievorm
Het was aantrekkelijk om sociale vernieuwing wijkgewijs en integraal aan te pakken met projectgroepen sociale vernieuwing. Het voorbeeld van de stadsvernieuwing werd ons aangereikt. Ook in die val hebben we niet willen stappen. Sociale vernieuwing heeft ook sterk categorale, bovenwijkse, regionale accenten. We wilden ons niet laten opsluiten in de wijk.

Geen partijpolitiek

De term 'sociale vernieuwing' heeft bekendheid gekregen door de D66 professor Idenburg. De PvdA professor Schuyt heeft er heel verstandig over geschreven. De CDA professor Albeda adviseert het Rotterdamse gemeentebestuur over de aanpak van sociale vernieuwing. Het comité 'Wij zetten door' met sociale vernieuwing, had een kerngroep bestaande uit een VVD burgemeester, een D66 burgemeester, een CDA wethouder, een PvdA wethouder en een Groen Links wethouder. Ook dit is bewuste tactiek.
Veel mensen hebben zo'n hekel aan partijpolitiek, dat opsluiting bij een bepaalde politieke partij of bij een bepaalde coalitie (CDA/PvdA) het draagvlak bij voorbaat vermindert.

Bij wie dan wel een draagvlak?
Te algemeen kun je zeggen dat zich tot het begrip sociale vernieuwing aangesproken voelen: eerder vrouwen dan mannen, eerder ouderen dan jongeren, eerder positivo's dan negativo's, eerder eigenwijzen dan volgzamen, eerder autochtonen dan allochtonen, eerder anarchisten dan structuralisten. We mikken op individuen die willen veranderen, ongeacht hun formele positie. We geven ze een ongedefinieerd begrip 'sociale vernieuwing' in handen en proberen het maatschappelijk klimaat gunstig te stemmen voor hun initiatieven.
Uit een recent onderzoek van de Erasmusuniversiteit blijkt dat de burgers die zich aangetrokken voelen tot wijkbeheer, niet eenduidig te categoriseren zijn. Dat vond ik heel leuk. De mensen zijn niet meer in de hokken te houden, niet in de hokken van de statistiek en niet in de hokken van de bureaucratie. Zij doen iets uit eigen wijsheid.

Toekomst

Sociale vernieuwing veroorzaakt contact tussen gesloten circuits. In abstracte termen tussen systeem en leefwereld. Meer praktisch bevordert sociale vernieuwing het oplossingsgerichte contact tussen:
- overheid en burgers;
- burgers onderling;
- sociaal cultureel werk en opbouwwerk;
- bewonersorganisaties en vrijwilligerswerk;
- vrijwilligerswerk en bedrijfsleven;
- bedrijfsleven en migranten;
- welzijnswerk en arbeidsvoorziening, enz.

In deze contacten ontstaan nieuwe begrippen, nieuwe werkwijzen en nieuwe afspraken. Deze elementen zijn straks, voor mijn gevoel, niet meer weg te denken uit de Rotterdamse samenleving.

En leidt dit alles nu tot een vernieuwing van politieke partijen? Wordt de opkomst bij de verkiezingen bevorderd? Voor mij is dit geen succescriterium van de Sociale Vernieuwing. De 'doeners' in de Sociale Vernieuwing hebben niet erg hoge verwachtingen van de overheid en identificeren zich zelden met huid en haar met een politieke stroming. Althans, dat is mijn indruk. Ze zijn maatschappelijk geïnteresseerd, maar lang niet altijd georganiseerd. Ze zijn niet zo gemakkelijk onder een hoedje te vangen.

Gerard de Kleijn is projectleider sociale vernieuwing bij de gemeente Rotterdam

Politieke vorming en Groen Links

Kan politiek vormingswerk een functie hebben in het proces van politieke vernieuwing? Er zijn enkele aanleidingen waarom het stellen van deze vraag juist nu interessant is. Hoe gaat Neerlands' jongste politieke formatie Groen Links eigenlijk om met het fenomeen scholing en vorming? Deze partij verkeert nog in een opbouwfase en streeft een partijcultuur na die in het teken staat van poltieke vernieuwing. Daarnaast is er de aanstaande fusie van vier landelijke instituten die zich bezig houden met algemene politieke vorming. Deze instellingen, ontstaan uit particulier initiatief, zijn door hun belangrijkste financier WVC gedwongen tot dit samengaan. Paul Thewissen, medewerker van één van de vier, het Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming, hield bij het afscheid van Groenlinks' scholingsmedewerkster Marie-José Burger afgelopen zomer een lezing over dit onderwerp. Binnen de context van het thema 'politieke vernieuwing' vonden we dit een interessante redevoering, die we hier enigszins ingekort afdrukken.

De redactie

Paul Thewissen

THEMA

Scholing, vorming, politieke vorming en het bedrijven van politiek zelf hebben een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Ik denk dan aan trefwoorden en begrippen als: mobiliseren, samenhangen leren begrijpen, onderscheid en overeenkomst zien tussen eigenbelang en algemeen belang, enzovoorts. Dit maakt dat ik scholing, vorming en het bedrijven van politiek soms op één hoop zal gooien. Aan het eind van mijn verhaal zal ik een aantal aanbevelingen doen ten behoeve van Groenlinkse scholing en vorming.

Filosofische malaise

Laat ik beginnen met een actuele situatieschets van de filosofie en de geschiedenis, want dat zijn de domeinen waar het vormingswerk in de brede betekenis, maar ook de politiek, zijn inspiratie aan ontleent. Er wordt thans veel gesproken over 'het einde van de geschiedenis' en De Balie heeft vorig jaar een conferentie georganiseerd onder de titel 'het einde van het vormingswerk'. Ik heb begrepen dat Ina Brouwer er zelfs al toe neigt om te spreken over 'het einde van de politieke partijen', omdat die niet in staat blijken de algehele politieke crisis op te lossen. Ik wil eerst stilstaan bij de crisis in de filosofie en haar historische analyse, met als gevolg een crisissituatie in het vormingswerk. Daarna zal ik aangeven hoe het politiek onafhankelijke vormingswerk anticipeert op deze malaise. Tenslotte zal ik het hebben over scholing en vorming bij Groen Links.

Fukuyama beschrijft de actualiteit als het einde van de geschiedenis. Deze situatie is ontstaan uit het failliet van het bureaucratisch socialisme. Volgens hem is er geen alternatief voor een vrije-markteconomie begeleid door een parlementaire democratie. Fukuyama stelt dat rivaliserende maatschappijtypen, van fascistische staat tot socialistische heilstaat, definitief hebben afgedaan.
De postmodernist Lyotard constateert eveneens een inzichzelf vastgelopen geschiedenis. Volgens hem ligt dat echter aan het failliet van de centrale waarden die de ontwikkeling van westerse maatschappijen hebben gestuurd en gelegitimeerd. De ontplooiing van de westerse rationaliteit, van

vooruitgang en emancipatie, heeft immers ook geleid tot fascistische en tot stalinistische terreur, tot een dreigende ecologische apocalyps en een onaanvaardbare kloof tussen arm en rijk. De grote ideologieën zijn alle visioenen gebleken. Volgens zowel Fukuyama als Lyotard kunnen we daarom spreken van het einde van de geschiedenis, en wel in de zin dat niet de empirische geschiedenis ophoudt te bestaan, maar de ideële ontwikkeling van de mensheid. Zo'n standpunt ondersteunt de gedachte dat ook de filosofie zijn einde bereikt heeft. Iets wat overigens een veel oudere these is, die we al bij Hegel aantreffen. Het komt er op neer dat de grenzen van ons inzicht in vooruitgang op het gebied van moraliteit, sociale integratie en emancipatie langzaamaan zouden zijn bereikt.

Weerbaarheid

In een analyse van de Nederlandse humanistisch filosoof Kunneman[1]) is het Habermas die nog enigszins gelooft in een ononderbroken Verlichtingsutopie. Volgens hem schrijdt de emancipatie nog voort. Ze is niet tot stilstand gekomen, maar ze wacht alleen maar op voltooiing. Habermas is nogal geïnteresseerd in communicatieve verhoudingen; om vooruitgang te realiseren zullen we ons daarop moeten concentreren. We hebben nu eenmaal een wereld met belangentegenstellingen en conflicten te accepteren, aldus Habermas. De hoogste vorm van beschaving moeten we daarom zoeken in mogelijkheden om structurele conflictsituaties minder gewelddadig te laten verlopen. En wie moeten die naar geweld en onrechtvaardigheid neigende wereld verbeteren, in toom houden? Wie zijn de dragers van dit vooruitgangsdenken? Ik veronderstel dat u ervan overtuigd bent dat Groen Links zo'n drager van vooruitgang is.

'wie zijn de dragers van het vooruitgangsdenken?'

Deze situatieschets van de stand van de filosofie en de geschiedenis heeft belangrijke consequenties voor het vormings- en scholingswerk, maar ook voor de radicale politiek. Het betekent dat men de aandacht niet langer moet richten op het ontwikkelen van visies voor een nieuwe, geheel andere maatschappij, maar juist moet uitgaan van de bestaande maatschappij. Ik meen dat dit toch iets anders is dan waar de bloedgroepen van Groen Links in het verleden voor stonden, en zeker ook delen van het vormingswerk. Zowel de radicale politiek als het vormingswerk konden tot voor kort worden getypeerd als producenten van identiteiten die veelal refereerden aan een utopische staat. Het verkondigen van een ander maatschappijtype heeft ervoor gezorgd dat er nogal eens kwalificaties werden gezocht en toegekend aan bepaalde levensbestemmingen. Zowel vormingswerk als radicale politiek wekten de suggestie te weten waar het heil gezocht diende te worden.

De filosoof Boomkens zegt dat vormingswerk uit medelijden met achtergestelden altijd uitloopt op kolonisatie, en dat 't slechtste aanspreekt uit de christelijke, humanistische en socialistische ideeën[2]) Volgens hem dient vorming zich ergens te bevinden tussen het aanleren van beroepskwalificaties (onderwijs dat je verder helpt op de arbeidsmarkt en in het leven in het algemeen) en het geven van antwoorden op levensvragen. Boomkens noemt dit laatste uiterste 'spiritualiteit'. Scholers en vormers moeten daar met hun handen afblijven, anders maken ze zich schuldig aan normering en bevoogding. In zijn analyse van onze samenleving is niet het failliet van de grote verhalen het probleem, als wel het feit dat er zoveel mensen zijn die anderen 'aan een identiteit willen helpen'. We zouden ons wat meer moeten inspannen om daartegen een weerbaarheid op te bouwen.

Mijn televisie braakt op het ene kanaal uit 'je bent jong en je wilt wat' en op een andere zender hoor ik een jongere in een talkshow zeggen 'ik tel mijn idealen, maar raak er steeds meer kwijt'. Je zou dus kunnen zeggen dat er een overproduktie is aan zingeving van institutionele zijde, die mensen de hoop op een gelukzaliger bestaan juist ontneemt.

Zoekrichting

Vormingswerk, en ook Groenlinks vormingswerk, moet daarom niet gaan zoeken naar een eigen plek op deze 'handelsbeurs in welzijn en geluk'. Een betere opgave is het om rondleider te zijn op deze markt. Boomkens vindt dat het vormingswerk zich moet toeleggen op het zichtbaar maken van de maatschappelijke pluriformiteit bij alle culturele en politieke conflicten. En als je daarbij niet mag betuttelen en normeren, dan moet je juist groepen gaan ondersteunen, mensen mobiliseren en maar gaan scholen.

Ook Kunneman wijst als zoekrichting 'de markt' aan. Want waar haalt het vormingswerk zelf alle wijsheid vandaan om haar nieuwe taak uit te kunnen voeren, zo vraagt hij zich af. In een door wetenschappers van de universiteit van Nijmegen voorbereidde herprofilering van het vormingswerk worden diverse opdrachten geformuleerd,

waar ik er twee van noem:
- Het vormingswerk moet mensen helpen de vaardigheden te verwerven om zich te informeren over ecologische risico's.
- Het vormingswerk moet bij de individualisering en flexibilisering van het sociale en economische leven mensen vaardigheden aanbieden om nieuwe vormen van sociale solidariteit en verbondenheid te ontwikkelen met behoud van hun nieuw verworven autonomie.

Groen Links zal zichzelf als politieke partij in dit profiel voor het vormingswerk herkennen. Maar de vraag is dan natuurlijk: hoe doe je dat dan? Voor het politiekgebonden vormingswerk ligt het niet zoveel anders als voor het algemene vormingswerk. Want politieke partijen opereren ook op een soort markt: die van het electoraat. Met een ééndimensionale benadering van de markt schiet je als politieke partij echter niet veel op. Men moet zichzelf ook kunnen verjongen en aanpassen aan nieuwe omstandigheden. Voorwaarden daarvoor dient een partij te zoeken in haar eigen cultuur en vermogens. En daar zou nou juist het scholings en vormingswerk bij Groen Links op moeten zijn gericht. Er moet dus aan iets meer worden gedacht dan de markt van het electoraat, namelijk aan een recruteringsmarkt voor ideeën, politici en bestuurders.

Onafhankelijk vormingswerk

Het politiek onafhankelijk vormingswerk heeft evenveel last van de crisis in de filosofie, het einde van de geschiedenis, en het dode punt waarop het gehele vormingswerk lijkt aangeland. Tot op dit moment zijn er verschillende instituten, ontstaan uit particulier initiatief, die met overheidssubsidie (WVC) algemene politieke vorming bedrijven. De ene richt zich daarbij meer op kennisoverdracht voor specifieke groepen en voorlichting, een ander op methodiekontwikkeling voor intermediaire professionals (docenten, opbouwwerk), en weer een ander op de ontwikkeling van politiek debat over zaken die geen of verkeerde aandacht krijgen, en er worden ook nog concrete projecten en groepen ondersteund. Een ongenuanceerde typering van al dit werk – maar wel een tamelijk juiste – is dat de overheid zo meebetaalt aan het kweken van interesse in haar eigen grondslagen, namelijk de parlementaire democratie, en tegelijkertijd een beetje haar eigen buitenparlementaire oppositie ondersteunt. Het ondersteunen en scholen van actiegroepen die onconventionele participatie nastreven, is een typisch Hollandse folklore. Ik verzeker u, dat telkens wanneer ik over mijn werk praat met buitenlanders ze niet snappen dat de overheid daaraan meebetaalt.

De idee van de noodzaak van politieke vorming wordt breed gedragen in Nederland. Zeg maar kamerbreed. Alleen de VVD ziet er niets in. Maar dat zegt niets over een consensus over de wijze waarop de overheid het veld moet aansturen. Wat we zien gebeuren is precies hetzelfde wat bij andere beleidsterreinen mode is: de 'markt' moet sturing gaan geven. Kregen eerder scholings- en vormingsinstituten hoofdzakelijk het geld om (in overleg met afnemers) cursusmateriaal te ontwikkelen, thans hebben belangenorganisaties van afnemers zeggenschap gekregen over dat geld: ze kunnen zelf bepalen wie, wanneer en waarover voor hen scholings- en vormingswerk mag gaan ontwikkelen. Uit emancipatorisch oogpunt een prima ontwikkeling, maar dat neemt niet weg dat er op deze wijze veel opgedane kennis bij de vormingsinstituten verloren gaat. De effectiviteit van de organisatie van de produktie van al dat vormingsmateriaal is er ook niet mee gebaat. Kortom, ik ben geen voorstander van ongeremd enthousiasme voor meer marktwerking.

Herprofilering in politiek vormingsland heeft ertoe geleid dat er per 1 januari 1993 een nieuw groot nationaal instituut zal zijn, waarin de vier oude organisaties opgaan: het NCDB, de Stichting Burgerschapskunde, M-50 en de Stichting Vredesopbouw. In de aanloop naar dit nieuwe instituut heb ik zelf een bijdrage geleverd aan de formulering van het profiel. Daarin heet het opereren op een markt van vraag en aanbod een uiting te zijn van professionaliteit, en is het opereren als marktgerichte organisatie geen intrinsiek doel. Het instituut krijgt daarnaast een signaleringsfunctie: het opsporen van en betekenis geven aan nieuwe politieke processen. Dit moet een soort van voorhoede-verkenning worden, waarin interessante posities zichtbaar worden in de overgang van privé- naar publiek domein. Het politiek-onafhankelijk vormingswerk claimt daarmee als het ware de rol van katalysator in veranderingsprocessen van de democratie, temidden van politiekgebonden actoren. Dit is een belangrijk verschil met het vormingswerk van politieke partijen, die zichzelf waarschijnlijk eerder zien als kristallisatiepunt van deze processen.

Groenlinks vormingswerk

Keren we terug naar de zojuist gegeven positionering van het partijpolitieke scholingswerk: opererend op de recruteringsmarkt van ideeën, politici en bestuurders. Interessant is daarbij de vraag hoe het zit met de positie van Groen Links als politieke partij op de markt van de macht en het electoraat. Welnu, Groen Links levert steeds meer bestuurders en de electorale steun is gegroeid, zij

het niet zoals was gehoopt en voorspeld. De uitgangssituatie voor het scholings- en vormingswerk bij Groen Links valt als volgt te schilderen: Het scholings- en vormingswerk is ondergebracht in het Scholings- en Vormingsinstituut (SVI) en heeft een zeer bescheiden capaciteit, zodat het maken van keuzen en stellen van prioriteiten onontkoombaar is. Het SVI is gestart vanuit een troebele situatie: het was het kind van de rekening van de fusie. Het ontbreekt vooralsnog aan een eigen identiteit. Het SVI bevindt zich binnen een partij die een toename kent van geleverde bestuurders en raadsleden, met name op lokaal niveau. Deze mensen hebben geen vanzelfsprekend goed-functionerende routine en het is niet vanzelfsprekend dat ze goed communiceren met de achterban. In de ondersteuning van partijleden en het kweken van partijkader krijgen landelijke en provinciale vertegenwoordigers veel meer aandacht dan lokale vertegenwoordigers. Op deze uitgangssituatie zal ik mijn aanbevelingen baseren. Mijn aanbevelingen zijn voorts gestoeld op het theoretische gedeelte van mijn lezing, waarin ik twee zoekrichtingen voor het vormingswerk heb onderscheiden.

'cultiveer samenwerking met niet-leden!'

Wat kan dus scholing en vorming inhouden? Allereerst het leveren van een bijdrage aan goedgeschoolde bestuurders op alle niveaus, met een zekere spreiding van aandacht. Volgens mij bestaat er op dit moment een zorgelijke situatie. Twee redenen wil ik daarvoor noemen. Als je mensen wilt mobiliseren en recruteren voor de partij, dan dien je beslist meer aandacht te schenken aan situaties waarin er veel sprake is van persoonlijk contact en aandacht te schenken aan problemen die mensen direct raken. Die situaties vind je vooral in de lokale democratie. Een tweede argument schuilt in de strategische overweging dat het niet slim is om veel scholing en vorming te investeren in een kleine groep mensen. Voorts kunnen er debatten ontwikkeld worden, en niet alleen over thema's die vanuit de partijtop worden aangegeven. Er moet juist meer worden ingegaan op thema's waar nieuwe leden en aspirant-leden om vragen. Kent men deze thema's eigenlijk wel? Zijn dat niet toch onderwerpen als sociale veiligheid, minderheden in de lokale omgeving, criminaliteit? Ontwikkel daarom instrumenten waarmee je kunt peilen wat leden en kiezers van je verwachten. Belangwekkende en minder belangwekkende Groenlinkse daden moeten worden opgespoord, en dienen vervolgens te worden ontleed. Juist ook lokale daden, want ook aan de hand daarvan kun je je profileren. Ik denk bijvoorbeeld aan de Groenlinkse deelname aan het IJ-oeveravontuur. Ook het debat in de andere richting moet worden ontwikkeld: welke kwaliteiten dienen bestuurders en vertegenwoordigers van Groen Links te hebben in de ogen van de achterban.

Pas wanneer je je met dit soort vragen bezighoudt, zal het mogelijk zijn een uitweg te vinden uit de algehele malaise van de politieke cultuur waarin alle politieke partijen verzeild zijn geraakt. Schenk veel meer aandacht aan de relatie tussen bestuurders en partijkader aan de ene kant, en leden maar ook gewone burgers, kiezers, aan de andere kant. Stel je als scholings- en vormingsinstituut op als een club die deze kwesties open, zichtbaar en bespreekbaar houdt. Ga netwerken bouwen, vooral ook met externen, en vooral op lokaal niveau en met nieuwe partners. En faciliteer je nieuwe leden en lagere kader om dat zelf te gaan doen. En ter afsluiting beveel ik aan: cultiveer de samenwerking met niet-leden! Voor een deel bedoel ik waarschijnlijk hetzelfde als Ina Brouwer die onlangs in De Helling heeft gezegd dat Groen Links zich niet moet afzetten tegen het 'maatschappelijk middenveld' van het CDA, maar het juist zelf moet gaan betreden. Daar moeten dus die netwerken worden uitgezet: in nieuwe allianties, zelfs – en waarom niet? – met het bedrijfsleven. Deze opdracht is mijns inziens veel te belangrijk om aan de gevestigde partijkaders over te laten. In dit proces kan het SVI een belangrijke taak hebben: namelijk in het mobiliseren en betrekken van àlle leden bij deze opgave. En waarom ook geen kiezers en andere sympathisanten erbij betrekken? Ik bedoel met het cultiveren van samenwerking met nietleden ook nog iets meer dan Ina Brouwer. Namelijk dat Groen Links de meest open partijcultuur moet nastreven. Zo kan men een nieuwe identiteit voor àlle leden en sympathisanten creëren in een soort toekomstwerkplaats voor progressief en groen Nederland.

Paul Thewissen is medewerker van het NCDB

1) Kunneman H., De identiteitscrisis in het vormingswerk. In: Het einde van het vormingswerk? Een dialoog tussen filosofie en praktijk, Paul Kuypers (red.), De Balie, Amsterdam, 1991.

2) Boomkens R., Het einde van het vormingswerk. Idem.

Stemverheffing

Ina Brouwer

THEMA

Stemverheffing heet het nieuwste boek van de Engelse schrijver John Berger, die daarin reageert op de grote historische gebeurtenissen van de jaren 1989 tot 1992. De val van de Berlijnse muur, de omwentelingen in Oost-Europa, de Golfoorlog, de verijdelde coup in Moskou in de zomer van 1991. In het boek laat hij zien hoe de media een beslissende rol spelen in de meningsvorming over die grote gebeurtenissen en hoe, wat hij noemt, de 'esthetica van het succes' tot gevoelens van machteloosheid en zelfs onverschilligheid leiden.
'Vaak gaat het over gebeurtenissen ver weg' schrijft hij 'maar toch gebeurtenissen waar degenen die het nieuws horen wel bij betrokken raken. De wereld is één en ondeelbaar geworden, zoals deskundigen even terecht als onzinnig stellen. In alle gevallen voelen de kijkers, luisteraars of lezers aan wie het slechte nieuws wordt gebracht zich machteloos tegenover wat hun wordt aangedaan of wat anderen wordt aangedaan uit hun naam. Op den duur is er voor hen geen slechter nieuws dan dit gevoel van machteloosheid. Daaruit ontstaat wrok.'

Van grootmacht naar onmacht

De crisis van de politiek – zo bedacht ik toen ik het artikel van Marius Ernsting in dit nummer las – zou weleens in grote mate te maken kunnen hebben met het verschijnsel dat John Berger hier beschrijft. De kloof die er is tussen de hoeveelheid slecht nieuws en de mogelijkheden van de huidige politieke structuren om daarop een bevredigend antwoord te geven.
Man, vrouw of kind in het vredige en welvarende Nederland raken geschokt door de beelden uit Somalië van stervende kinderen, of die uit het voormalig Joegoslavië van concentratiekampen en moordpartijen. We vrezen de beelden uit de voormalige Sovjet Unie over etnische oorlogen die ook daar op uitbreken staan en we zien dicht bij huis de rassenrellen oplaaien tegen een achtergrond van aanzwellende vluchtelingenstromen. We raken geschokt in ons rechtvaardigheidsgevoel, verontwaardigd ook en eisen een afdoend antwoord in de vorm van optreden, zonodig militair. We maken geen onderscheid en terecht. Geweld is geweld, racisme is racisme, moord blijft moord.
Dus eisen we optreden ter bescherming van de Koerden, de Palestijnen, Israël, de vluchtelingen. We eisen optreden in Somalië, in veel van de republieken van het voormalig Joegoslavië, in Azerbeidzjan en Cambodja. We houden ons hart vast voor Zuid-Afrika en trouwens in Angola woedt ook een vreselijke burgeroorlog.
Voor ons gevoel zouden we overal moeten optreden, maar de middelen staan ons niet helder voor ogen, zeker nu er geen grootmacht meer is. Er is verwarring. Bepleiten we alleen humanitaire hulp of sturen we toch militairen mee? De CVSE of de Navo? Of liever de VN? Maar is die eigenlijk wel toegerust daarvoor? Moet de hulp tijdelijk zijn of moet het bestuur worden overgenomen?

In de Koude Oorlog moesten we – ik spreek nu van progressief Nederland – niets hebben van de militaire escalatie. We wezen de wapenwedloop aan als voornaamste oorzaak van spanning tussen oost en west en eisten ontwapening. We kregen de militairen tegen ons.
Nu eisen we juist militair optreden. In verschillende gradaties weliswaar maar toch! En nu zijn het de militairen die daar tegen waarschuwen.

Militaire interventie in het voormalig Joegoslavië, zo zeggen ze, dat wordt een tweede Vietnam. Zij waarschuwen voor een tweede Vietnam nadat wij dat altijd hebben gedaan! De rollen zijn omgedraaid.
En hoe zit het in Somalië? Dan toch maar met militair geweld het bestuur overnemen, maar welk land stelt daar zijn militairen voor beschikbaar?
De discussie is uiterst gecompliceerd en mede daardoor verlammend op iedere vorm van actie, ook onder de bevolking.
Er is een grote kloof. Al die ellende is zichtbaar op ons televisiescherm, onze machteloosheid is dat ook. Tegelijkertijd is het onterecht daar het CDA of de PvdA de schuld van te geven. De machteloosheid zit veel dieper en gaat door partij- en landsgrenzen heen.

Gemeenschappelijke waarden

In zijn stuk in dit nummer van P & C onder de titel 'Crisis, what crisis?' stelt Marius Ernsting de vraag of de politieke democratie niet gebaseerd is op de aanname dat mensen zijn aan te spreken op opvattingen over maatschappelijke verhoudingen en de wijze waarop de maatschappij bestuurd wordt. 'Is', zo schrijft hij, 'de politieke democratie niet gebaseerd op de grondgedachte dat mensen wezenlijk iets met elkaar te maken (willen) hebben en dat de politiek ertoe dient die boodschap te vertalen en vorm te geven?' 'En wat als de bronnen voor het ervaren van gemeenschappelijkheid opgedroogd zijn?'
Ik denk dat hij gelijk heeft. Waar anders zou de politiek in essentie over moeten gaan dan over de vormgeving van gemeenschappelijke normen en waarden? Ik denk ook dat over sommige waarden geen overeenstemming meer bestaat. Het nut van betaalde arbeid bijvoorbeeld!
Maar andere gemeenschappelijke waarden zijn onaangetast gebleven: willen leven in vrede, respect voor mensenrechten en minderheden, mededogen voor slachtoffers.., het blijven breed gedeelde opvattingen. Maar opvattingen die in steeds schrijnender contrast staan met de buitenwereld zoals die via de televisie in onze huiskamers binnenkomt.
Het zijn die waarden die niet zijn aangetast door een terugtredende overheid, zoals Marius suggereert. (Afgezien van het feit dat een terugtredende overheid inderdaad niet altijd en niet overal goed is. Soms zelfs ronduit schadelijk!)
Het zijn die waarden waar een breed maatschappelijk debat, zoals door Marius gesuggereerd, over zou moeten gaan. Maar dan wel over het pijnlijke dilemma dat tegenwoordig de hele wereld als politiek probleem op ons bord ligt en de politieke structuren bij lange na niet in staat zijn daar een bevredigend antwoord op te geven, ongeacht de partijen die aan de macht zijn.

Media en werkelijkheid

De crisis van de politiek speelt zich af tegen het decor van het slechte nieuws. Het slechte nieuws, wereldwijd, staat centraal. De politiek is slechts een afgeleide daarvan.
De politiek die op dat nieuws een antwoord tracht te geven, zal altijd falen. Het nieuws is zo overdonderend slecht en zo veel omvattend dat iedere oprechte poging daar iets aan te doen als een lachwekkend gebaartje zal worden afgedaan.
Al die vermoeide politici die zich suf vergaderen over Joegoslavië en Somalië, al die onderhandelaars en diplomaten die Oost-Europa proberen te redden van nationalistische oorlogen en oorlogjes; wat staan ze bij voortduring symbool voor de mens die faalt!

John Berger gaat in zijn boek verder dan dat falen dat ook hij constateert. Hij zet vraagtekens bij de beelden die onze huiskamers binnen komen. Natuurlijk: de oorlogen, martelingen, hongersnoden. kindermishandelingen, al die gruwelijkheden bestaan, maar is dat de enige werkelijkheid?
Nee, zegt Berger, we krijgen een eenzijdig beeld voorgeschoteld dat ons afstompt en machteloos maakt. En daarbij wijst hij op de verstrengeling van communicatie en commercie die dit eenzijdig beeld van de werkelijkheid bewerkstelligt:
'De veronderstellingen waarvan politici uitgaan namens het publiek zijn dikwijls fout, maar het publiek kan ze soms corrigeren door te gaan stemmen of demonstreren. De veronderstellingen waarvan het mediabedrijf uitgaat namens het publiek zijn behalve blind ook verblindend, en de enige correctiemogelijkheid bestaat in de keuze tussen 'ja' en 'nee' als antwoord op stompzinnige enquetevragen. Alsof je medelijden kunt aflezen aan een grafiek, doodsangst aan een percentage!
Misschien is het precies op dit punt dat onze vorm van democratie een langzame dood sterft.'

Met andere woorden: er is meer tussen hemel en aarde dan we zien Als de media alleen beesten en slachtoffers tonen, zoals in het voormalig Joegoslavië of in Somalië, beroven ze het land van zijn waardigheid. De beelden roepen een scherpe tegenstelling op tussen hen en wij. De tegenstelling tussen het beschaafde werelddeel (dat zijn wij!) dat de mensheid moet redden van de duisternis van de middeleeuwen (dat zijn zij!)

Het is een vertekend beeld: voortkomend uit de mediawet om de wereld helder en duidelijk voor te stellen. Het liefst in zwart of wit.
Al lijkt het op het eerste gezicht onmogelijk, er is meer dat ons bindt in Sarajevo dan de baseballschoenen van de tieners die hout sprokkelen voor de winter. Waarschijnlijk is, dat een grote groep mensen in Joegoslavië dezelfde gemeenschappelijke waarden nastreeft als de meerderheid hier. Het zijn niet allemaal beesten en slachtoffers, maar ook, en misschien wel vooral, in het nauw en in het verzet gedreven mensen. We zien ze niet, want ze zijn minder spectaculair dan de beesten en slachtoffers. Maar als wij niet met al onze goede bedoelingen aan de onbegonnen opgave willen beginnen om de halve wereld met militair geweld te bezetten om diezelfde halve wereld van het geweld te redden, dan moeten we beseffen dat het van hen moet komen: de verdrevenen en onderdrukten. Zij moeten een humane samenleving vorm geven. En dan zal onze strategie niet gericht moeten zijn op de (onmogelijke) overname van die samenleving, maar op de vorming van netwerken met de mensen daar.
Netwerken op alle niveau's. Niet alleen tussen politici, maar ook en vooral tussen gewone mensen. Daar de mogelijkheden voor vergroten en daar het voorbeeld voor geven, dat zou weleens de meest praktische en de meest realistische rol kunnen zijn die de huidige politieke partijen kunnen spelen.

Voeten op de grond

We moeten dus af van onze standaardreactie op de beelden. Van het ongeloofwaardige ritueel van vragen stellen, moties indienen en vechten over oplossingen op papier, ver weg van het oorlogsgeweld. Ze overtuigen niet, zeker niet als het geweld blijft toenemen en de wereld ondertussen blijft vergaderen.
Het gaat om echte contacten met de mensen die slachtoffer zijn maar ook het alternatief moeten vormgeven. Het gaat om maatschappelijke verbindingen, om het aanleggen van levenslijnen en dan niet alleen door de grote hulporganisaties, zoals Vluchtelingenwerk en Artsen zonder grenzen. Je kunt je geweten nu eenmaal niet uitbesteden.
Dat werk is moeizaam, niet spectaculair, maar het is wel het soort werk waar een leger, hoe nodig soms ook, geen alternatief voor kan zijn. Het IKV en andere vredesgroepen wezen de weg reeds in deze richting.
Natuurlijk moeten we de VN blijven ondersteunen maar niet alleen door steeds meer blauwhelmen te eisen en verder niets te doen. We moeten vooral de onderdrukte, alternatieve samenleving steunen met alle middelen die wij hebben en die zij ontberen.
De crisis van de politiek is de kloof tussen media en werkelijkheid,tussen verwachtingen en moeizame uitkomsten, tussen de wil tot succes en het wereldwijde falen.
De democratie zal zich moeten ontworstelen aan de glamour, haar eigen mogelijkheden nuchter moeten aangeven. De wereld van succes moeten terugwijzen om met de voeten op de grond echt iets te kunnen doen.

Falende politiek

Het falen van de politiek kun je ook nog in een ander daglicht plaatsen. Ze faalt tegen de achtergrond van de heilsprofetieën van na de Tweede Wereldoorlog. Nooit meer oorlog, nooit meer honger, nooit meer crisis.
Ze faalt tegen de achtergrond van ons geloof in universele waarden en vooral van ons geloof instrumenten in handen te hebben die de naleving van die waarden zouden afdwingen. Dat falen hakt er dieper in dan wat dan ook.
De wereld van na Vietnam, na Zuid-Afrika, van na de val van de Berlijnse muur zou een betere wereld zijn. Nooit meer onderdrukking, nooit meer apartheid, nooit meer racisme, nooit meer geweld.
Na de Koude Oorlog zou alles mooier worden, democratischer, menselijker. Het tegendeel is waar. We bleken minder in handen te hebben dan we dachten.
Tegen die achtergrond faalt de politiek omdat onze verwachtingen, de ideeën in ons hoofd, niet uitkomen. Was het niet Van de Broek die de oorlog in Joegoslavië wilde voorkomen maar daarin jammerlijk faalde? Was het niet Groen Links die de regering beschuldigde niet genoeg haar best te doen, daarmee suggererend dat als wij daar hadden gezeten de oorlog niet zou zijn uitgebroken.
En waren het niet de kiezers die dat alles niet geloofden maar het in het geheim wel wilden geloven, want er moest toch iemand verantwoordelijk zijn voor die ondragelijke tragedie die avond-in-avond-uit de huiskamer binnenkomt!
Zitten we niet met een geweldig onverwerkt schuldgevoel aan de hapjes en de chips, terwijl eenderde van de wereld hongert, moordt en sterft onder onze ogen?
Gaat de roep om meer militairen, VN-commando's, blokkades en geld niet in de allereerste plaats om onze eigen geestelijke gezondheid, omdat die overmaat aan machteloosheid ons psychisch ten gronde richt?
En is dat niet vooral omdat we geleerd hebben,

kinderen van de 20ste eeuw, dat er voor ieder probleem een technische oplossing moet zijn, voor iedere crisis een aanpak, voor ieder leed een medicijn?
Misschien zouden we de vorm waarin het nieuws tot ons komt, moeten weigeren. Dit macabere spel met beelden die shockeren en afschuw wekken, maar geen handreiking bieden voor gevoelens van solidariteit.

Berger zegt in Stemverheffing hierover:
'Er zijn tal van waarheden waarvoor geen directe oplossing bestaat. Het woord 'oplossing' raakt niet aan het tragische. We moeten in aanraking komen met het tragische en ons erdoor laten raken. We zouden er misschien door veranderen als we het benoemden. Ook benoemd blijft het tragische tragisch, maar slecht nieuws zou het niet worden. Alleen van daaruit is een realistische politiek mogelijk.'

Het menselijke gevoel terug laten komen door te weigeren te denken in 'zij uit de Middeleeuwen en wij uit de beschaving van de twintigste eeuw'! Mededogen, inlevingsvermogen en respect voor de menselijke waardigheid als basis voor politiek en cultuur.
Dat is niet hetzelfde als overal een oplossing voor bedenken, zodat we de gruwelijkheden op papier hebben opgelost en we zelf rustig kunnen slapen. Het is wel hetzelfde als de tragedie erkennen, beseffen dat je mogelijkheden om iets te doen bescheiden zijn, maar dat die mogelijkheden wel groter zijn dan vragen stellen en persreacties geven. Zwoegend, zwetend en zoekend verbindingen leggen: het blijven bescheiden mogelijkheden maar ze moeten wel volop worden benut. De politiek kan alleen haar integriteit en geloofwaardigheid herstellen als ze de schijnwerpers mijdt, en alleen dan praat als ze écht iets te vertellen heeft.

Ina Brouwer is Tweede Kamerlid voor Groen Links

Over kunst en tijdgeest

Jaap van den Ende

CULTUUR

Over het algemeen wordt het begin van de avantgarde gesitueerd rond de jaren twintig. De avantgarde betekende een breuk met het verleden: nieuwe beeldmiddelen, een andere inhoud en meer dan ooit het beeld van de ongebonden, individualistische kunstenaar die zijn eigen problemen stelt en zijn eigen fascinatie volgt, los van conventies, niet in dienst van een bepaalde klasse.
Nu, aan het begin van de jaren negentig, is het de vraag wat die avantgarde eigenlijk precies was.
In hoeverre onderscheidde deze zich wezenlijk van andere historische vernieuwingen? Het antwoord op deze vraag wil ik toespitsen op de vrijheid van de kunstenaar en de mate waarin hij zich verplicht aan een ideaal in de samenleving.
In de Middeleeuwen ligt het allemaal nog heel duidelijk. Kunst en kunstenaar zijn dienstbaar aan kerk en adel. Ze maken de waarden en de geest van de adel en vooral van het christendom visueel ervaarbaar. Ze bevestigen en verdiepen het – spirituele – niveau van de adel.
In de Renaissance blijven die functies bestaan. Tegelijkertijd scheppen kunstenaars een nieuw mensbeeld. Dat doen ze niet alleen: wetenschap, kunst, filosofie en andere maatschappelijke strata scheppen dat beeld gezamenlijk.

In de Gouden Eeuw herkent men, bijvoorbeeld bij Rembrandt en Vermeer in hun aandacht voor het individu, de geest van het humanisme. Hun koper c.q. opdrachtgever is de gegoede burger. De Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw is doordrongen van de interessen en waardesystemen van de burgerij.
Zo zijn door de eeuwen heen verbanden aan te wijzen tussen inhoud en thema's van de kunst en waarden en belangen binnen de maatschappij. De kunst manifesteert zich steeds binnen het kader van de samenleving waarin ze moet functioneren. Ze bevestigt een levensvisie of helpt die ontwikkelen, niet door als een pamflet een boodschap uit te dragen, maar doordat het kunstwerk onderhuids van die geest doordrongen is.

Soms springen de verbanden met de maatschappij minder in het oog. Dat geldt bijvoorbeeld voor het impressionisme. De manier waarop dat nu ervaren wordt staat bijna haaks op hoe men er aan het eind van de negentiende eeuw tegenover stond. Toen was het een doorbreking van de geïdealiseerde denken vormenwereld van de Romantiek. Feitelijk was het impressionisme een doorgevoerde vorm van realisme. De kunstenaars toonden de wereld 'zoals hij was', vanuit de directe visuele ervaring. De kenmerkende stilistische eigenschappen ontstonden vanuit de gekozen invalshoek: het fenomeen 'licht'. Kleur diende als middel om lichtschakeringen te registreren. De schilderijen werden veelal buiten gemaakt, in direct contact dus met het onderwerp. Onderstreept moet worden dat de stijl ontstond vanuit een probleemstelling die direct gerelateerd was aan een bepaald begrip van de zichtbare werkelijkheid. Deze schilderkunst, die geen geïdealiseerde beelden presenteerde, werd, voor zover zij voor het publiek herkenbaar was, als schokkend en platvloers ervaren.
Vanuit onze tijd bezien vertegenwoordigt het impressionisme eerder het tegendeel. Het biedt ons een wereld van rust, idyllische beelden van een schone, zuivere natuur. Voor ons zijn de verschijningsvormen van het impressionisme ideaal-

vormen. Daardoor dreigt ons de revolutionaire potentie die het impressionisme had, te ontgaan. Het gaf niet alleen nieuwe beelden van de zichtbare wereld, het werkte ook mee aan het vormen van een fundamenteel nieuw wereldbeeld.
In het streven naar realisme stond de beeldende kunst niet alleen. In de literatuur was eenzelfde tendens aanwijsbaar. Liberalisme, marxisme en anarchisme waren al eerder ontstaan als reacties op de door de industrialisatie veranderende maatschappij. In eerste aanleg waren dit pogingen om de veranderingen in de samenleving – de nieuwe realiteit – te onderkennen. Net als de kunst oriënteerden ze zich op de nietgeïdealiseerde werkelijkheid. Het impressionisme weerspiegelt een vitaal en optimistisch realiteitsgevoel. De wereld werd beheersbaar, het landschap een tuin voor de mensen. In het impressionisme werd de wereld geaccepteerd zoals hij was. Het maakte zichtbaar dat 'de geest' van oude waarden bevrijd was en maakte zo deel uit van een proces dat zich in alle delen van de maatschappij aan het voltrekken was.
Over het algemeen wordt ervan uitgegaan dat de kunstenaar aan het einde van de negentiende eeuw loskwam van het traditionele opdrachtgeverschap om daarna, aan het begin van de twintigste eeuw, een volledige vrijheid te bevechten. Degenen die wij zien als de grondleggers van de moderne kunst hebben daar vaak een hoge prijs voor moeten betalen. De tragiek van deze kunstenaars is, dat ze ook gewoon geaccepteerd wilden worden. Het heroïsche, dat verbonden is geraakt met de namen van Van Gogh en Cézanne, was bepaald niet hun keus. Anders lag dat voor kunstenaars als Mondriaan en Duchamp. Door de anti-bourgeois houding van Duchamp en het bewust kiezen voor de utopie van Mondriaan waren zij zelf verantwoordelijk voor de verwijdering van de maatschappij. Samen echter, van Van Gogh tot Mondriaan, hebben zij het beeld van de buiten de maatschappij staande, vrije kunstenaar gecreëerd. In de jaren twintig en dertig klopte dat beeld aardig, tenminste voor veel van de kunstenaars die we nu nog kennen. Hun vrijheid berustte vooral op hun eigen geestelijke kracht, maar hun activiteiten sloten ook aan bij een gedachtengoed dat zich in andere sectoren van de samenleving ontwikkelde. De invloed van Freud op de surrealisten en die van Steiner en de theosofie op Mondriaan zijn bekende voorbeelden. Het is altijd onduidelijk waar invloed en legitimatie precies beginnen en ophouden. In ieder geval kan geconcludeerd worden dat de kunstenaars van de avantgarde zich actief verhielden tot de ideeën en geestelijke stromingen van hun tijd. Dat geldt ook voor de politieke situatie. Het socialisme heeft kunstenaars beïnvloed evenals communisme en fascisme. Voor het liberalisme is de 'vrijheid van het individu' een centraal beginsel. Door de sterk persoonlijke ideeënwereld van de kunst gaf de kunstenaar ongewild – ook een gezicht aan deze ideële kant van het liberalisme.

'een fundamenteel nieuw wereldbeeld'

De tweede wereldoorlog onderbrak de ontwikkelingen. Sommige kunstenaars trokken zich terug, anderen vluchtten en weer anderen deden wat machthebbers altijd van kunstenaars verwachtten. Na de oorlog veranderde de positie van de kunstenaar in hoog tempo. Het isolement raakte doorbroken. De tijd die bijvoorbeeld Cobra nodig had om tot grote bekendheid en goede verkoop te komen, was opmerkelijk kort. De eigentijdse kunst werd weliswaar nog niet algemeen gewaardeerd maar kreeg al wel een groter publiek.
Door aankoop en verdediging door particulieren werd de discussie rondom de eigentijdse kunst geactiveerd. Zo werd de kunst geactualiseerd en de kunstenaar ondersteund. De koper had er ook belang bij. Door de vrijheidsdrang, waarvan de kunst getuigde, te ondersteunen, profileerde hij zich als progressief. Niet alleen schiep men zo een beeld van zichzelf, ook werd daadwerkelijk invloed uitgeoefend op het maatschappelijke denken. Misschien wordt de betekenis voor een samenleving van het proces van shock en acceptatie door kunstwerken onderschat.

De publieke waardering

Voor mij is het een regel, dat waardering berust op herkenning. Het naoorlogse expressionisme blijft bijvoorbeeld voor veel mensen herkenbaar, invoelbaar. Men kan de verbeelde emoties voor zichzelf plaatsen. Ook het schoonheidsgevoel dat de lyrisch-abstracte kunst oproept is op een dergelijk begrip gebaseerd. Zelfs de ironie die bij pop art de kop opsteekt is invoelbaar. Een belangrijke richting als minimal art daarentegen heeft nog steeds een hoge drempel als het om een bredere waardering gaat. Vermoedelijk bemoeilijkt het theoretische karakter ervan voor een groter publiek de herkenning van eigen waarden. Toch zijn het in de eerste plaats de aan minimal art verwante richtingen (zoals zero, fundamentele schilderkunst, systematische kunst), die de meeste raakvlakken bezitten met de maatschappij van de laatste decennia. Deze kunst, die zich bezighoudt

met het isoleren, analyseren en operationeel maken van elementaire vormgevings- en ordeningsprincipes, heeft in zijn methodiek en in zijn materialistische aspecten alles te maken met maatschappelijke mechanismen. Het isoleren en analyseren is misschien bij uitstek terug te vinden in de wetenschappelijke praktijk, maar is ook herkenbaar in allerlei situaties waarmee we iedere dag worden geconfronteerd. Een voorbeeld is de stadsplanning. Financiële haalbaarheid, artistieke en technische kwaliteit, leefbaarheid en bereikbaarheid worden zelden als totaalproblematiek behandeld. Verschillende personen houden zich vanuit hun diverse functies met de afzonderlijke problemen bezig. Dan ontstaat geen totaalproject vanuit een totaalvisie. Er is te weinig soepele samenwerking of een hiërarchie die niet logisch is en daardoor functioneert de zaak niet. De meest opvallende negatieve verschijnselen die uit deze benaderingswijze voortvloeien zijn te vinden in de aanpak van de milieuproblematiek. Pas sinds een paar jaar gaat men ervan uit dat de industrie vanuit de produktie ook verantwoordelijkheid dient te dragen voor de afvalprodukten. Heel langzaam komt er een proces op gang waarin relaties worden gelegd tussen probleemgebieden.Minimal art in zijn ideële aspect verbeeldt een op zichzelf 'volkomen' en 'elementaire' manifestatie van vorm en orde, een optimale relatie tussen methodiek en verschijningsvorm. Het zijn beelden van een overzichtelijk (of liever: overzichtelijk gemaakt) fragment, werken waarin wel sprake is van samenhang, maar niet van een samenhang die wezenlijke verschillen overbrugt. De beperking en afstandelijkheid, die eigen zijn aan dit uitgangspunt, verklaren misschien waarom de publieke waardering nog steeds niet erg groot is. De problematiek is voor weinigen invoelbaar en daardoor is het moeilijk om de zeggingskracht van de werken te ervaren.

Het conformisme

In de afgelopen jaren is de populariteit van de beeldende kunst enorm toegenomen. Dat zou een reden voor tevredenheid moeten zijn, ware het niet dat zij voor die populariteit wel iets heeft moeten inleveren. De kunst is conformistisch geworden. Van een eigentijds kunstwerk wordt vooral gevraagd dat het zich als kunstwerk laat herkennen. De creativiteit van de kunstenaars lijkt te liggen in de manier waarop zij reageren op de uitdaging om de grens van deze herkenbaarheid te verleggen. Potentiële onscheidbaarheid van een alledaags voorwerp wordt tot het uiterste beproefd. Betekenis wordt niet verlangd. Het kunstwerk is een kunstvoorwerp, een kunstartikel, geworden. Een onstuitbare stroom van voorwerpen met als voornaamste mededeling 'alles is mooi en niets doet pijn' is het gevolg. Wat misschien bedoeld is om leegheid aan te tonen wordt glimlachend door het circuit geabsorbeerd. Als er opwinding is, zoals in het geval van Jeff Koons, komt dat door het prijskaartje, bij het publiek om de onwaarschijnlijk hoge prijzen op zich en bij de musea vanwege het voor dergelijke aankopen ontoereikende budget.

Terug naar de verzamelaar. Zoals ik al zei koopt hij behalve het werk nog iets, namelijk een image van 'progressiviteit'. In tegenstelling tot in de jaren vijftig gaat het nu om een progressiviteit, die door geen enkele progressieve gedachte wordt gedragen. Het is natuurlijk eigen aan het verzamelen dat er niet alleen gekocht wordt om het verlangen naar kunst en schoonheid te bevredigen. Kunst is altijd in enigerlei mate dienstbaar aan de wensen van maatschappij en individu. Dat hoeft niet verkeerd te zijn. Op de communicatieve functie, die het kunstwerk voor de koper naar derden toe vervult, wordt het werk niet gemaakt, maar die functie heeft het natuurlijk wel. Het zou nalef zijn om dat te ontkennen. Als het kunstwerk op deze manier betekenis heeft, is dat zelfs positief. Tenzij men op het standpunt staat, dat het werk alleen als esthetische ervaring mag dienen, een standpunt dat niet het mijne is. Het kunstwerk moet dan wel staan voor een denkbeeld dat een grotere reikwijdte bezit dan alleen een bevestiging te zijn van de bestaande situatie. Anders toont het uiteindelijk wat de hedendaagse kunst naar mijn idee maar al te vaak toont: leegte.

'het kunstwerk is een kunstartikel geworden'

De kunsthistoricus

Hoe vrij en ongebonden is de hedendaagse kunstenaar eigenlijk en, als hij dat is, in hoeverre maakt hij er dan gebruik van?

Ooit waren kerk en adel de voornaamste kopers en opdrachtgevers. Nu zijn de belangrijkste kunstverzamelaars – zeker in Nederland – veelal kunsthistorici, direct of vanuit hun functie, als tussenpersoon. Langzaam maar zeker is het kunstbeleid vooral een gebied voor deze groep specialisten geworden. De pure liefhebbers, die in het verleden wel dit soort functies vervulden, vindt men in die regionen nauwelijks nog. Het zijn nu specialisten die allemaal dezelfde kunsthistorische achtergrond hebben en – met de

nodige persoonlijke varianten dezelfde criteria hanteren. Een van de grootste problemen is het feit, dat de kunstgeschiedenis min of meer als een wetenschap ervaren wordt. Dat zou geen probleem zijn als deze historici deden waar hun opleiding voor bedoeld is: het rangschikken en uitwerken van die gegevens die men door de afstand in tijd met een zekere mate van objectiviteit kan beoordelen. Bij de eigentijdse kunst hebben veel kunsthistorici daarentegen de neiging om ontwikkelingen niet alleen te beschrijven en te interpreteren, maar ze indien mogelijk ook nog te veroorzaken. De wetenschappelijke eis van 'objectiviteit' is voor het terrein van de beeldende kunst toch al een groot probleem omdat een deel van de beleving van een kunstwerk nu eenmaal een kwestie van interpretatie is. Bij oude kunst kan men dan nog werken met overgeleverde interpretaties, maar dat geldt niet voor de eigentijdse kunst. Het gevolg is, dat de meeste publikaties van kunsthistorici zelden meer bevatten dan wat vanuit hun opleiding verantwoord is: men schrijft over stilistische kenmerken, komt tot vergelijkingen met andere kunstwerken, wijdt uit over de ontwikkelingen binnen het oeuvre (waarbij soms even aan de inhoud wordt geraakt), en plaatst het werk in een kunsthistorisch verband. Gelukkig komen er steeds meer historici die deze beperkingen willen doorbreken en inhoudelijke interpretaties durven toelaten. De invloed die kunsthistorici in theoretisch (en dus vormend) opzicht op kunstenaars uitoefenen moet niet worden onderschat. Voor een jonge kunstenaar zijn de kunsthistorici overal. Ze zijn er binnnen het kunstonderwijs en ze verzorgen het grootste deel van de publikaties waardoor studenten gedurende de opleiding vertrouwd raken met hun benaderingswijze en denkbeelden. De musea die studenten bezoeken worden door kunsthistorici geleid en tonen hun visie op heden en verleden. Aankoop- en subsidiecommissies, overal wordt men geconfronteerd met de kunsthistoricus en zijn beperkingen. Helaas voegen veel kunstenaars zich kritiekloos naar hun opvattingen. Verder oriënteren jonge kunstenaars zich op het museale gebeuren en op het succes van andere jonge kunstenaars. Hoewel er vaak nauwelijks enthousiasme bestaat voor wat gepresenteerd wordt, gaat er toch een normerende werking van uit.

Ik denk dan ook, dat veel van de veronderstelde vrijheid van de kunstenaar slechts schijn is. Te vaak conformeert men zich aan de beperkende geldende waarden, die van de kunsthistoricus en die van de commercie. Vaak volgt de waardering van de kunsthistoricus zozeer het commerciële succes, dat dat wel eens de belangrijkste waarde lijkt te worden.

'de vrijheid van de kunstenaar is slechts schijn'

Het maatschappelijk ideaal

Deze situatie is langzaam gegroeid, de kunsthistoricus is er evenzeer in meegegroeid als de kunstenaar. Het is geen complot, al is de carrieredrang, waarmee beide groepen behept zijn, wel de belangrijkste oorzaak van het bijna blind doorjagen op de ingeslagen weg. Daardoor vindt men nauwelijks tijd voor de hoognodige reflectie. Ook de eigentijdse kunstenaar is – zoals in alle tijden – dienstbaar aan een maatschappelijk ideaal en dat ideaal is voor onze samenleving de 'vrijheid'. Het voornaamste dat van kunstenaar en kunstwerk gevraagd wordt, is dat die vrijheid wordt getoond. In de jaren twintig was men bezig die vrijheid te veroveren en dat leidde tot een verlegging van normen in de maatschappij. Het ideaal van de vrijheid bezat op tal van terreinen een stuwende kracht. Dat is nu anders. Nu acteert de kunstenaar vrijheid binnen een maatschappij die allang weer door een andere waarde wordt geregeerd: die van de economische vooruitgang. Conformistisch levert de kunstenaar zijn produkten af, soms met een knipoog, altijd esthetiserend. De kunstenaar mag in die produkten zijn vrijheid tonen, maar het is een vrijheid die geen vragen stelt, die niets bedreigt, die alleen bevestigt en geruststelt.

Schilders als Baselitz en Lupertz zouden door het stilistische idioom dat zij hanteren – het expressionisme – aan dit probleem moeten kunnen ontkomen. Het expressionisme is bij uitstek de geschikte stijl om een betrokken emotionaliteit vorm te geven. Zij gebruiken dit idioom echter op een andere manier, hun schilderijen zijn sinds jaar en dag weinig meer dan stijloefeningen. Hoewel het begaafde schilders zijn, doen ook zij nauwelijks meer dan kunstvoorwerpen maken. Te oordelen naar hun uitspraken strookt dat ook met hun opvattingen over kunst.

Het succes van de groep schilders waartoe zij behoren maakt een ander mechanisme zichtbaar. In het na-oorlogse Duitsland heerste een identiteitscrisis die zich in de kunst uitte in het zoeken van toenadering tot andere westerse kunst. Men probeerde zich te identificeren met de overwinnaar om het eigen verleden te verhullen. Dat heeft veel middelmatigs opgeleverd. Pas met de zero-beweging lukte het om een kwalitatieve bij-

drage te leveren aan een internationaal georiënteerde stroming. Zero werd in Duitsland dan ook bijzonder populair. Het sterkte het cultureel zelfbewustzijn. Schilders als Kiefer, Baselitz en Lupertz waren echter de eerste kunstenaars die zich weer onomwonden gingen verstaan met de Duitse identiteit. Dat was aanvankelijk ook overduidelijk in hun weinig vrijblijvende onderwerpskeuze (voor Kiefer geldt dat nog steeds), later voornamelijk vanwege de stilistische kenmerken van hun werk. Merkwaardig is, dat de waardering voor deze kunst buiten Duitsland begon. Voor de Duitsers zelf bevatte zij misschien te veel elementen van herkenning. In het buitenland werd dat anders ervaren. Duitsland was niet alleen een bondgenoot, maar het was vooral ook een economische macht van betekenis geworden. Er was voor de rest van het westen dus alle reden om tot een acceptatie van Duitsland en de Duitse identiteit te komen. Een van de manieren waarop dit tot uitdrukking komt is de acceptatie van die kunst die het meest nadrukkelijk die Duitse identiteit tentoon spreidt. Ook dit mechanisme betekent dat de kunst maatschappelijk functioneert, wat nog niet zeggen dat ze dan ook meteen van de hoogste kwaliteit is.

De avant-garde voorbij

In het voorafgaande heb ik geprobeerd aan te duiden waar ook nu de raakvlakken liggen tussen kunst en samenleving. Hoe ook nu de kunst binnen de samenleving functioneert door dienstbaar te worden aan een ideaal. De avant-garde mag in sommige opzichten inderdaad een breuk met het verleden zijn geweest, hij had ook een functie in de samenleving die zich laat vergelijken met de manier waarop dat in het verleden het geval was. De hedendaagse kunst heeft de avant-gardegedachte achter zich gelaten. Zij doet dit niet zonder spijt, eigenlijk noodgedwongen. Het voortdurend vernieuwen is een onmogelijkheid gebleken. Het is dan ook een ambitie die de hedendaagse kunstenaar nauwelijks meer bezit. Zoals ik al eerder stelde is het huidige probleem om als kunstenaar herkenbaar te zijn, een eigen 'signatuur' te bezitten. Op deze herkenbaarheid spitst de creativiteit zich toe. Omdat nieuwe impulsen lijken te ontbreken vindt men de mogelijkheden daartoe in het verleden van de kunst zelf en op het terrein van de vormgeving.
De laatste tien jaar hebben een snelle opeenvolging van allerhande neo-stijlen te zien gegeven. Steeds wordt met stijlkenmerken gespeeld, slechts zelden worden ze inhoudelijk gebruikt. Dit lijkt voor iedere nieuwe neo-stijl sterker te gelden. We lijken nu aan het eind van deze ontwikkeling te komen. Het gebied van de moderne kunst is door de citerende jonge kunstenaars vrijwel verlaten, oude schilderkunst en vooral kitsch, design en architectuur dienen nu als aanleiding en inspiratiebron. Dergelijke kunstwerken zijn voornamelijk varianten op reeds bekende vormgeving, alleen situeerde men deze vormgeving vroeger niet binnen het gebied van de autonome beeldende kunst. Door ze nu als ontwikkelingen binnen de hedendaagse kunst te beschouwen lijken ze alsnog vernieuwend. Het is anders dan de beeldende kunst zoals we die kenden. Idealisten zien deze situatie als een toenadering tussen kunst en vormgeving, anderen beschouwen het vervagen van de grenzen als een vorm van verloedering.
De avant-garde-gedachte met de normen 'nieuw' en 'grensverleggend' speelt misschien een rol bij de acceptatie van de gelegde verbinding. Dat deze randgebieden binnen de autonome kunst volledig geaccepteerd worden is tenslotte een nieuwe ontwikkeling te noemen.
Het binnen de kunst presenteren van kitsch is een variant die nog iets verder gaat dan de eraan voorafgaande introductie van design en architectuur. Ook dit leidt – binnen het museum – inderdaad tot iets dat niet eerder is vertoond. De ironie, die de kitsch buiten het kunstcircuit mist, krijgt ze door de ambiance vrijwel cadeau. Misschien bestaat de ironie er alleen maar in, dat deze werkstukken in een museum te vinden zijn. Het blijft de vraag hoe serieus men dit alles moet nemen. Het trekt te veel aandacht en bepaalt te veel van het museumbeleid om zomaar te kunnen worden afgedaan. Er moet dus over nagedacht worden. Bovendien rijst de vraag: als we dit niet accepteren, wat zou dan het alternatief kunnen zijn? Het antwoord kan niet alleen binnen de kunst gevonden worden. Als het waar is, dat er voortdurend raakvlakken zijn tussen kunst en samenleving, dan moet ook in de samenleving een oorzaak te vinden zijn.

Overgangstijd

We leven in een onrustige tijd, zo onrustig dat het niet onmogelijk moet worden geacht dat in deze periode een tijdperk ten einde loopt. De erfenis van de negentiende eeuw raakt op. Het communisme is als gepraktiseerde maatschappij-opvatting aan zijn eind gekomen, het kapitalisme krijgt de rekening voor jaren roofbouw op de wereld gepresenteerd. Uit puur lijfsbehoud vinden allerlei veranderingen plaats en zullen er nog veel meer afgedwongen worden. Veranderingen die ook de mentaliteit van de mensen zullen raken. Er zullen nieuwe idealen moeten ontstaan om mensen te motiveren voor het doorvoeren van de noodzakelijke veranderingen om zo andere, op

de maatschappelijke situatie toegesneden waarden te genereren. Dat klinkt benauwend en onheilspellend, maar is onontkoombaar. Een ideaal groeit en wordt bepaald door de belangrijkste problemen van een tijd. De aard van het probleem bepaalt het specifieke van het ideaal. Het ideaal is in de eerste plaats een logisch gevolg. Door het ontstaan van idealen komt ook een nieuwe vitaliteit vrij. Nieuwe waarden wijzen de oude terug en kunnen deze zelfs willen vernietigen. In de maatschappij kan dat in het uiterste geval leiden tot een totalitaire samenleving, in de kunst tot dogmatiek.

Het probleem van de hedendaagse kunst is dat zij nauwelijks (nieuwe) idealen kent. Vooral het werk van jonge kunstenaars liidt daaronder. Zij zijn de idealen voorbij en hebben nog te weinig greep op en begrip van mogelijke nieuwe idealen. Het gevolg is de ironiserende pas op de plaats die we nu meemaken. Soms doet men die ondanks zichzelf, want de wil tot een nieuwe vitaliteit is er bij velen natuurlijk wel. Alleen oriëntatiepunt en visie ontbreken. Dat is een reden voor veel jonge schilders om terug te grijpen naar de figuratie, want die biedt in ieder geval iets waarnaar ze verlangen: verstaanbaarheid! Bovendien biedt de figuratie nog een andere toetssteen: de veel duidelijker problematiek van het vormgeven die samenhangt met het gebruik ervan. Men kiest voor figuratie vanuit een behoefte aan waarden. De figuratie biedt er ook een paar. Maar het belangrijkste ontbreekt. Het kiezen voor figuratie kan een vanzelfsprekend gevolg zijn van de innerlijke noodzaak, die volgt uit een begrip van de realiteit. In dat geval ligt aan de figuratie een inhoudelijke keuze ten grondslag. Die innerlijke noodzaak is helaas meestal niet aanwezig en daarom zoekt men zijn toevlucht bij de ironie. Er is de wil om iets uit te drukken, er is de wil om verstaanbaar te zijn en er is ook een schilderkunstige problematiek, er valt alleen niets te vertellen .
De jaren tachtig en het begin van de jaren negentig hebben zich tot nu toe gekenmerkt door pogingen tot vernieuwing en verandering die alleen maar grensvervagingen tussen de verschillende vormgevingsgebieden en een waardevrij teruggrijpen op het verleden opleveren.

'hedendaagse kunst kent nauwelijks idealen'

Het criterium 'nieuw'

Het criterium 'nieuw' ontneemt het gezicht op minder opvallende uitingen. Pas wanneer men de actualiteit, de nieuwswaarde, meer in historisch verband gaat zien en kunstwerken weer gaat beschouwen als uitspraken over de werkelijkheid, zal dit veranderen. Dan zal ook blijken dat de kunst niet uitgeput is. De uitspraak dat 'alles al gedaan is' berust op een misverstand. Deze tekst veronderstelt dat kunst maken gelijk staat aan het zoeken naar nieuwe vormen. Dat is niet zo. Het kunstwerk is een formulering en een bewustwording. Alexandra Korsakova zei: 'Het gaat erom de wereld te begrijpen, al is het maar een klein beetje.'
De wereld zoals hij zich aan ons voordoet, de samenleving, verandert voortdurend, soms op een ingrijpende manier. Deze omstandigheid schept ruimte voor nieuwe ontwikkelen in de kunst. De stelling van Lionello Venturi: 'Elke nieuwe ontdekking in de schilderkunst voegt mogelijkheden voor het zichtbaar maken van enkele aspecten van de werkelijkheid toe aan de al bestaande' geldt ook andersom. Een veranderende samenleving kent nieuwe leemtes, hiaten in ervaring en bewustzijn en daarin vindt de kunst een bron voor nieuwe mogelijkheden. Daaruit groeit een andere vormgeving en komen wezenlijk andere kunstwerken tot stand. Een tot dan toe niet 'op beeldende wijze' geformuleerde ervaring zorgt vanzelfsprekend voor een andere vormgeving en stijl.
Om in de huidige veelheid van stijlvormen die andere kunstuitingen te herkennen zal wel anders – inhoudsgericht – en beter gekeken moeten worden, want het criterium 'nieuw' heeft een zeer vergrovende uitwerking op de opmerkingsgave gehad. Men is gewend geraakt aan uiterlijke kenmerken en beoordeelt werken niet naar de inhoud, terwijl juist de inhoud leidt tot subtielere stilistische afwijkingen. En juist die subtiliteiten kunnen in de toekomst wel eens heel belanqriik worden.

Kunst en mensbeeld

Het probleem is dus: het beschikken over een relevante inhoud. Er zijn inhoudelijke uitgangspunten die in elke tijd opnieuw leven kunnen worden ingeblazen. Daarop kom ik verderop uitgebreid terug. Eerst wil ik nog nader ingaan op de inhoudelijke verbanden tussen sommige kunst en de veranderende samenleving. Een van de voornaamste oorzaken van de huidige veranderingen is de milieuproblematiek. Ook de overvloed aan informatie over de gebeurtenissen in de wereld heeft zijn gevolgen. De vele dramatische beelden zorgen bij veel mensen voor meegevoel met het lot van de ander. Er zijn over de hele wereld

zoveel vluchtelingen, dat het lijkt of er een volksverhuizing aan de gang is. Overal worden volkeren zich van hun identiteit bewust en verzetten ze zich tegen het 'historisch gegroeide' onrecht, met als gevolg dat landen uit elkaar vallen en grenzen worden betwist. Dat lijkt negatief, maar het is een noodzakelijke correctie op een lange periode van machtspolitiek en kolonialisme.
Ook wat het milieu betreft begint men consequenties te trekken. Bij de andere wereldproblemen ligt dat moeilijker. De wil om ze op te lossen is er niet altijd en bovendien zijn de problemen vaak zeer complex en de belangen tegenstrijdig. Dit eigenbelang verhindert dat er een groter inzicht groeit in het ontstaan van de ernstige problemen waar mensen en landen mee te kampen hebben. Men is zelden bereid om terug te gaan naar de oorsprong van die problemen. Daardoor worden ze niet opgelost en blijft aan mensen rechtvaardigheid ontzegd.
Toch groeit voorzichtig het besef dat het van goed begrepen eigenbelang getuigt wanneer men begrip toont voor de belangen van anderen. Eigenbelang legt zo ook weer de kiem voor het ontstaan van verantwoordelijkheid. De eigen problemen blijken onlosmakelijk verbonden met die van anderen. Verantwoordelijkheid is in die zin geen ethisch gegeven, het is gebaseerd op het onderkennen van de samenhang tussen de afzonderlijke problemen. Het onderkennen van samenhangen, de noodzaak tot het dragen van verantwoordelijkheid voor de ander, kan leiden tot het ontstaan van een andere mentaliteit, een ander maatschappelijk ideaal; zoals ieder voorafgaand maatschappelijk ideaal niet uit ethische overwegingen maar als een noodzakelijk antwoord op een onontkoombare problematiek.

De kunst zal in dat veranderingsproces doen wat de kunst in elke samenleving altijd gedaan heeft: een vorm vinden waarin de veranderende waarden ervaarbaar worden waaruit een nieuw mensbeeld groeit. Dat deed de kunst van de Renaissance en ook de moderne kunstenaar heeft dat – als individu – gedaan. Uiteindelijk heeft hij juist door die individualiteit, door die zeer persoonlijke problematiek en obsessies, vorm gegeven aan dat maatschappelijk ideaal. De waarde van al die uitingen voor de samenleving is dat zij ons 'vrijheid tonen, niet de vrijheid van de zakenman, maar de ideële vorm, de geestelijke vrijheid.' Zo zal ook in komende kunstuitingen vorm gegeven worden aan een nieuw ideaal, niet door er pamfletten voor te maken (dat heeft goede kunst nooit gedaan), maar doordat ze voortkomt uit en doordrongen is van een andere mentaliteit. Een andere mentaliteit, die de kunstenaar de uitdaging biedt om een vorm te vinden voor een sluimerend besef. Dat kan in een wederzijdse beïnvloeding van doen en denken leiden tot een andere formulering en een andere stijlvorm.

De uitdaging

In het voorafgaande heb ik vooral de negatieve kanten geschetst van de kunstwereld zoals ik die ervaar: de teloorgang van de avant-garde, het verliezen van inhoudelijke betekenis, de onmacht om aan het kunstwerk opnieuw een samenhangende betekenis en beeldende kracht te geven en het ontstaan van criteria die de maatschappelijke betekenis van de kunst steeds verder doen afnemen. Ik heb het ook gehad over de veranderingen die in de samenleving plaatsvinden. In deze door de omstandigheden afgedwongen kentering ervaar ik een positieve impuls, zowel voor de samenleving als voor de vorm en de mogelijke betekenis van de kunst. De kern van deze kentering ligt in de groeiende wil om 'samenhang' te willen onderkennen tussen verschillende problemen en gebeurtenissen, om daar consequenties uit te trekken en van daaruit te handelen. Deze verandering is niet alleen een bestuurlijktechnisch gegeven; het verlangt en veroorzaakt een diepgaande verandering van mentaliteit. De uitdaging voor de kunst zou wel eens kunnen zijn: deze mentaliteit en geest beeldend invoelbaar en ervaarbaar maken.
Dat klinkt allemaal heel braaf. Toch is het dat niet. Er mogen weliswaar tekens van verandering zichtbaar zijn, de noodzakelijke veranderingen zullen uiteindelijk weinig minder dan een omwenteling blijken. In politiek opzicht betekent dat, dat de economische orde weer dienstbaar zal moeten worden aan de mensen, aan alle mensen. Nu is dat nog omgekeerd. Uit het onderkennen van samenhangen volgt noodzakelijkerwijs: het ervaren van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid accepteren met alle mogelijke consequenties zou voor onze wereld en samenleving een revolutionair beginsel zijn.
Kunst die deze geest op welke manier dan ook invoelbaar maakt heeft weer betekenis gekregen. Kunst kan dat ook zonder dat de kunstwerken tot pamfletten worden. Ze kan dat door in de kunstwerken die andere wereld te zoeken, dat andere besef te toetsen en verder te ontwikkelen. De kunstenaar doet daarmee niets anders dan hij altijd heeft gedaan in tijden van wezenlijke veranderingen: mede een nieuw mens- en wereldbeeld scheppen. Alleen daarmee kan de kunstenaar de mateloze braafheid van de marktgerichte kunstproduktie achter zich laten.

Joop van den Ende is beeldend kunstenaar

Angèle Etoundi Essamba

FOTOKATERN

Sinds zeven jaar oefent Angele Etoundi Essamba (30) de fotografie als beroep uit. Ze is afkomstig uit de Westafrikaanse staat Kameroen. Op tienjarige leeftijd ging zij naar Parijs waar ze studeerde. Sinds 10 jaar woont ze in Nederland. In haar studio in Amsterdam vervaardigt ze zeer contrastrijke portretteringen, waarbij de uitstraling van het menselijke – meestal donkergekleurde – lichaam maximaal wordt uitgedrukt. Het contrast zwart-wit vormt daarbij geen tegenstelling maar versterkt juist de eenheid van het beeld, in méér dan één betekenis, zoals de omslagfoto laat zien. Ze gebruikt zichzelf en kennissen als model in haar studio, waar ze met uitgekiende belichting niet mensen als object maar als met emoties geladen wezens weet vast te leggen. Ze benadrukt dat de foto's totstandkomen dankzij de samenwerking tussen fotograaf en model. Ze zegt een voorstelling te hebben van ideale schoonheid en te streven naar harmonie. Daarom werkt ze ook niet alleen met donkergekleurde mensen en niet alleen met vrouwen. Haar foto's zijn ook compositorisch zeer sterk, zoals de hier afgedrukte serie aantoont. De selectie is afkomstig uit twee verschillende perioden: de foto op de omslag en de eerste twee foto's hierna zijn enige tijd geleden gemaakt en opgenomen in haar eerste fotoboek; de daarnavolgende foto's zijn zeer recent en zijn bedoeld voor haar tweede – nog te publiceren – boek: 'Contraste'.
De laatste tijd neemt de belangstelling voor haar werk toe, vooral uit Duitsland. Tentoonstellingen van haar foto's vinden nog te weinig plaats om echt van een doorbraak te kunnen spreken. Maar wie weet helpt deze publicatie in P&C hierbij een handje.

San Verschuuren

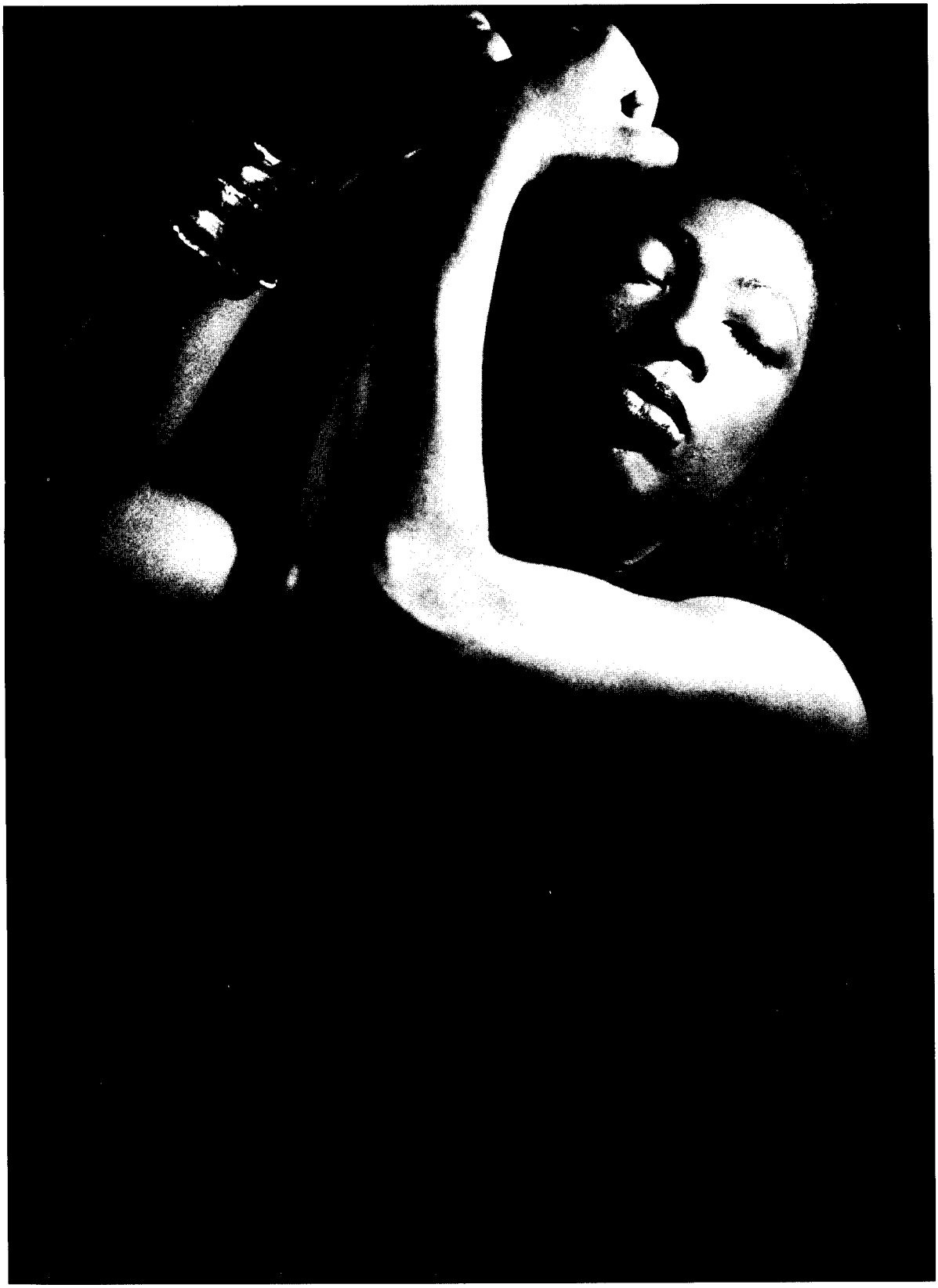

POËZIE

Hans Groenewegen

Lezersharten

Soldatenliederen van Anna Enquist is door het lezend publiek goed ontvangen. Het komt niet vaak voor dat van een poëziedebuut binnen een jaar meer dan de gebruikelijke achthonderd tot duizend exemplaren worden verkocht. Van deze bundel is de 4e druk bijna uitverkocht. Uitzonderlijk gunstig, dus u zult mij hier niet zien klagen. Het intrigeert me wel, gedichten die als zonder reden ineens zo direct tot het hart van zoveel mensen spreken dat die mensen dingen gaan doen die zij niet vaak doen. Ze bladeren in een dichtbundel, kopen hem, en schenken hem weg aan vriendinnen of vrienden of ze schenken hem zichzelf. Als de harten van vele mensen in hetzelfde ritme kloppen, kunnen we daarin een echo van de tijd vernemen. Zelfs wie in meer geïnteresseerd is dan in zijn persoonlijke levenstijd, heeft maar schaarse momenten waarin hij iets van het ritme van de tijd waarin hij leeft gewaar wordt. De enige toegang die we tot het fenomeen in kwestie hebben, is **Soldatenliederen**.

Als de titel martiale beelden oproept, wordt dat door de gedichten in de bundel geloochenstraft. De krijgshaftigheid doet zich voor in de gestalte van een weerbaarheid op hoop van zegen en tegen wil en dank. Het lyrische ik bevindt zich in defensieve stellingen waarvan het beseft dat die uiteindelijk verloren zijn, ook al koestert het zich in de gewaande veiligheid, of verheugt het zich in de koestering van de anderen. Een genoten huiselijkheid weet zich omringd door de boze buitenwereld. Een glazen tuindeur wordt zo tot een dunne spiegel/ tussen ramp en stille nacht. Wat doorzichtig is voor wie er doorheen weet te kijken, spiegelt de serene veiligheid, produceert de illusie dat het buiten is als binnen. Elk moment kan die illusie aan scherven gaan, en ziet het er binnen uit als daarbuiten. Als in het fort Europa?, ben ik dan geneigd te vragen. Die termen zijn weliswaar niet in de bundel terug te vinden, maar de metaforen stormwind, water, vuur zijn krachtig genoeg om ze in hun betekenis niet te laten vastleggen door de beelden van het privéleven waar ze tegenover worden gesteld.

En het is niet alleen de dunheid van het pantser, dat de wetenschap geeft dat de ramp uiteindelijk niet buiten de deur is te houden. Het lichaam zelf wordt herhaaldelijk beschreven als bestaande uit materialen die normaliter gebruikt worden voor de bouw van fortificaties. Die bemuring van het lichaam dient om de verwoestende kracht van de emoties buiten, dat wil zeggen binnen de perken te houden. Zelfs wie zich veilig opsluit, zal vroeg of laat door de *ramp* getroffen worden, die met de vorming van het innerlijk al begonnen is. Of misschien, juist wie zich veilig opsluit.

Met het woord emoties lijkt een sleutel aangeduid die toegang geeft tot een van de harten van de bundel. Bij oppervlakkige lezing blijken de bladzijden in een pure onvervalste emotionele toon geschreven. Dat herinnert aan een ander kenmerk van soldatenliederen, hun sentimentaliteit. Dergelijke sentimentaliteit zou echter in kunstvorm gegoten tot onzuivere resultaten en valsheid in geschrifte leiden. Bij de poëzie van Enquist echter is dat zeker niet het geval.

Met het direct benoemen van de pijn met het woord pijn; van de tranen met het woord tranen, de wanhoop met het woord wanhoop lijkt zij de poëtische regel te overschrijden die leert dat de eenduidige benoeming de emoties nog niet oproept. Door een eigenaardige structuur in veel gedichten overschrijdt zij die grens toch niet. Zij benoemt de emoties door de afstand ertoe te beschrijven.

Alleen de allerergste wanhoop
is zo koud
als deze slotgracht; dit verdraagt
geen mens die niet bevroren is.
Soldaten hebben pijn die zij
niet voelen,
bloed dat niet vloeit, grimmig
gevecht
met slechts een schijn van
woede.

In therapeutenjargon gezegd, de mensen kunnen niet bij hun gevoel komen. Een aantal van de gedichten wijst op het pantser waarmee mensen zich van hun gevoel afsluiten. De aanwijzing daarvan houdt de geruststelling in, dat de afwezigheid van voelen nog niet de afwezigheid van gevoelens betekent. Anders dan sentimentele liederen die direct afstevenen op het tranenmeer dat ze benoemen, door uit te gaan van een directe relatie tussen de woorden en de dingen, meren deze gedichten af bij de opdoemende sluis die wijst op het verwoestende verval tussen de woorden en de dingen. Een sluis die je niet 'ongestraft' opent, daar je anders weg spoelt. Direct contact met de diepste emoties van angst, haat en woede is niet mogelijk, drukken vele gedichten van Enquist uit. Als je ermee zou samenvallen, zou je verloren gaan. Om te overleven heb je het pantser nodig, je bouwt het op tegen prijsgave van de bron. Sentiment strijkt slechts langs de oppervlakte.

Nu bevat het boven geciteerd fragment een paradox. De slotgracht is weliswaar de wanhoop niet, wel is hij zo koud. Zonder de pantsering kan niet geleefd worden, met de pantsering valt er ook niet te leven. In haar dagelijkse beroep van therapeute heeft de dichteres Enquist, blijkens enkele van haar gedichten, te maken met die toestand bij haar cliënten. Daar, althans volgens die gedichten, helpt zij hen naar een moderater, leefbaarder evenwicht. De doorleving van de emoties, doorstroming maakte dat het scherm dat van het leven scheidt dunner kan zijn.

Wanneer het oude ijs gaat
smelten zwelt
de vloed. Ik controleer als dijkgraaf
van de werkelijkheid het
waterschap:
hoe sterk de wallen, of de sluis
het doet.

Doel is acceptatie van de persoonlijke werkelijkheid, met het verlies van de gewenste geborgenheid van zekerheden en de gebrokenheid van het bestaan.

Zij die hier komen leren dat
het is
zoals het is. Dienen zich te verzoenen

met de tijd. De angst verliest
zijn geur,
woede haar giftigheid. Men
leeft.

Als dit het is wat vele lezersharten treft, en uit het hart van de tijd gesproken is, zou het als therapie misschien voldoen, maar niet als poëzie. De wanhoop zou een woord blijven dat langs de buitenkant van de onvervulde verlangens strijkt, niet als troost, maar als cynische bezweringsformule. Het sentiment, het cliché kunnen voor een individu soms waar zijn, en een houvast in de werkelijkheid, tegenover het onuitspreekbare en tegenover de onaanvaardbare werkelijkheid hebben ze geen waarde. Omdat ze zo martiaal en weerbaar zijn. In haar gedichten is Enquist een therapeute die de waterstand regelt vanuit de eigen ervaring van de ondraaglijkheid. Als dichteres geeft ze zo een doodsteek aan het sentimentele hart. Anders dan elders troosten dichters alleen door onverzoenlijk te zijn tegenover zichzelf, en daarmee impliciet tegenover de wereld.

Wij ontkomen niet aan de
schreeuw
die de keel vernielt, aan de
slag
die de vuist verbrijzelt.

Anna Enquist, *Soldatenliederen*. Uitgeverij De Arbeiderspers. ISBN 90 295 1539 2.

BOEKEN

Jos van Dijk

Over een zwarte zondag in België

Op zondag 24 november 1991 behaalde het extreem-rechtse Vlaams Blok bij de Belgische parlementsverkiezingen een enorme overwinning. In de stad Antwerpen stemde maar liefst 25% op deze partij, in Mechelen 20%. Groot was de schrik bij de democratische partijen. Ook in Nederland.
In de weken na 24 november ontspon zich in de Belgische media een brede maatschappelijke discussie. Hoe was dit mogelijk? Had dit voorkomen kunnen worden? Wat nu te doen? De discussies in het linkse dagblad De Morgen zijn inmiddels gebundeld in het boekje 'Zwarte Zondag; beschouwingen over de democratie in België'. Valt daar wat van te leren?
Opvallend is dat de overwinning van de Belgische racisten althans in De Morgen niet heeft geleid tot diepgaande beschouwingen over racisme, vreemdelingenhaat of de positie van migranten. Natuurlijk vindt men in alle 18 bijdragen verwijzingen naar deze thema's. Maar het betoog gaat daar niet, of alleen terloops over. Het racisme verschijnt in de verhalen als bekend uitgangspunt voor een commentaar op het gebeurde, als zodanig wordt het echter nauwelijks onderzocht. In één bijdrage staat zelfs expliciet: 'een overbelichting van het migrantenvraagstuk is niet nodig'.
Waar gaat het dan wel over, waar moet dan wel het volle licht op gezet worden? Eerstens op de democratie.
In alle bijdragen gaat het over de verziekte democratie: de afstand tussen burger en bestuur, de arrogantie van de grote partijen, en - iets meer analyserend- het feit dat de traditionele partijpolitiek niet meer past bij 'de tijdgeest'. Bekende verhalen die helaas niet uitmonden in nieuwe ideeën hoe dergelijke ontwikkelingen te keren. Voorlopig hebben de Belgische politici nog geen ander antwoord gevonden dan verdergaande opsplitsing van het land in een Vlaams en een Waals deel. Of hierdoor de afstand tussen burger en bestuur wordt verkleind is zeer de vraag. Een van de commentatoren wijst er op dat het juist de jarenlange taalstrijd was die de Vlamingen zo intolerant tegen vreemdelingen heeft gemaakt: het racisme staat in rechtstreeks verband met de stelselmatige afkeer van mensen die een andere taal spreken.
Een terugkerend thema in de commentaren betreft de economie. Grote welvaartsverschillen voeden de frustraties van de 'kleine man' en zijn afkeer van de gevestigde partijen. De vergelijking met de jaren dertig wordt gemaakt, maar men wijst ook op de verschillen. Meer dan toen telt nu de culturele factor: de cultuur van het neo-liberalisme voedt de gedachte dat het eigen belang boven alles gaat.
De media spelen volgens sommige schrijvers een belangrijke rol in de bevestiging van deze cultuur. De reclame (Vlaanderen heeft nog niet zo lang een eigen commercieel station) stimuleert de gedachte dat een luxueus leven binnen handbereik ligt. De kijker voor wie al die glamour een droom blijft, maar die wel in zijn directe omgeving ziet hoe een kleine groep in weelde baadt, raakt gemakkelijk gefrustreerd. En frustratie, merkt een van de schrijvers op, wordt altijd naar beneden toe afgereageerd en nooit naar boven.
Daarbij is vooral de commerciële TV toch op de allereerste plaats een amusementsfabriek. Informatie komt er niet meer aan te pas. 'Het hoeft toch niet te verwonderen dat dit leidt tot een verminderd politiek bewustzijn bij het publiek dat zich daardoor gemakkelijker op sleeptouw laat nemen door diegenen die simplistische 'oplossingen' voor hun problemen aanbieden.' (H. Verstraeten)
De commentaren in Zwarte Zondag (een dubieuze kleurkeuze overigens) blijven voor het merendeel steken in dergelijke globale, algemene politieke beschouwingen. Dat stelt ongetwijfeld diegenen teleur die vanuit een primaire woede of angst na de winst van de fascisten iets concreets willen doen, tégen de verrechtsing of vóór de bescherming van minderheidsgroepen. Ook als er wel geprobeerd wordt

een bijdrage te leveren aan een politiek antwoord op deze ontwikkelingen blijven de meeste schrijvers op een zeer algemeen niveau. De meest concrete suggesties gaan over wat er *niet* moet gebeuren. Duidelijk is dat de fascisten niet langer genegeerd kunnen worden. Dus: haal ze in het debat, zegt een van de schrijvers, om ze voor de ogen van het publiek neer te sabelen, maar loop er in elk geval niet langer omheen. Ook de suggestie om door afschaffing van de opkomstplicht te proberen rechts uit te sluiten van de stembus wordt bestreden: het probleem blijft immers bestaan.
Toch vind ik dit brede, algemene politieke niveau niet misplaatst als het gaat om een beoordeling van rechts-extremisme. Het exclusief koppelen van de winst van het Vlaams Blok (of de CD) aan de concrete positie van een of meer minderheidsgroepen kan juist leiden tot een gevaarlijke verenging van het probleem. Het wordt dan op de eerste plaats hún probleem. En uiteindelijk gaat het toch om een algemeen maatschappelijk belang dat door de fascisten in gevaar wordt gebracht: de democratie.

Zwarte Zondag; beschouwingen over de democratie in België, samenstelling: Piet Piryns. Uitgeverij Dedalus, Antwerpen, 1992. Prijs: f19,90.

BOEKEN

Joop Morriën

De val van Indië in 1942

'De strijd om Java – en daarmede om Indië – is ten einde na iets langer dan een week. Een debâcle zonder precedent in de geschiedenis van de Pacific-oorlog, ja zelfs van de Tweede Wereldoorlog. Erger dan Malakka en Singapore. Erger ook dan Nederland in mei 1940.' Met deze woorden begon de journalist J.Brouwer op 8 maart 1942 zijn dagboek over de val van Nederlands-Indië/Indonesië en met deze woorden begint ook de inleiding van een boek, waarin voordrachten van een conferentie over de oorlog met Japan zijn gebundeld. De conferentie, een initiatief van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht en de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, werd op 28 februari gehouden, vijftig jaar dus na de overgave van de Indische regering aan Japan. Centraal stond de vraag: hoe had het zover kunnen komen? Als titel voor conferentie en boek koos men: Nederlands-Indië 1942 – met de veelzeggende ondertitel Illusie en ontgoocheling.
Indonesië was in 1942 nog een door Nederland overheerste koloniale maatschappij en in grote lijnen kon men de volgende bevolkingsgroepen onderscheiden: Europeanen, merendeels Nederlanders, Indische Nederlanders, Chinezen en Inlanders, zoals de Indonesiërs toen nog op koloniaal gezag moesten worden genoemd. Nederlanders zaten op de belangrijkste bestuursposten, zoals zij ook in de strijdkrachten de voornaamste commandoposten bezetten. In de voordrachten komen per thema de verschillende aspecten van de samenleving en de strijdkrachten aan de orde en opmerkelijk is eigenlijk wel de aandacht, die aan de Indonesische nationale beweging wordt geschonken. De Japanse dreiging tekende zich al vanaf midden jaren dertig af en van belang voor het krijgsverloop in een militaire conflictsituatie, was naast de materiële voorbereiding ook de morele, zowel van militairen als van burgers. In beide opzichten bleven de koloniale gezagsdragers in gebreke.
In haar voordracht over het moreel van de Europese burgerbevolking van 1936-1941 schat Elsbeth Locher-Scholten de groep Nederlandse onderdanen in 1940 op een 280.000 personen, van wie de grote meerderheid in Indonesië was geboren. 'We hebben het dus over het moreel van een minderheidsgroepering met een meerderheidsgedrag: een 280.000 personen van Nederlandse nationaliteit, dat wil zeggen 0.4 procent van de bijna 70 miljoen Indonesiërs. Wanneer we de kinderen (40%) uitsluiten en de militairen (4%) ervan aftrekken, dan gaat het globaal om bijna 143.000 personen – de populatie van een huidige, middelgrote stad in Nederland – woonachtig in een gebied reikend van de Noordzee tot de Oeral.' De groep was bovendien sociaal, politiek en raciaal gedifferentieerd en er ontstond pas een zeker gevoel van saamhorigheid en een anti-Japanse stemming na de Duitse bezetting van Nederland. Er werd daarbij echter niet getwijfeld aan het doel: 'verdediging van de kolonie en behoud van het koloniaal bezit'.
Op 7 december 1941 ontketende Japan de aanval op Pearl Harbour en en verklaarde Nederland de oorlog aan de agressor. G.J.Knaap signaleert in zijn voordracht over het moreel onder de Europeanen in de periode tussen december 1941 en de val in maart 1942 aanvankelijk een nogal groot optimisme. Het was echter door de snelle opmars van de Japanners aan golfbewegingen onderhevig. In het algemeen nam het vertrouwen in een goede afloop af. 'Na elke tegenslag volgde in eerste instantie geschoktheid, die meestal gepaard ging met verlies aan optimisme. Daarna volgde een herstel, omdat men het voorgevallen feit en de consequenties ervan had kunnen overdenken. In die tussentijd poogde de pers het moreel van het publiek op te vijzelen. Die gunstige tijdsfactor was op het einde van de strijd echter niet meer aanwezig, omdat de nederlagen toen te snel na elkaar kwamen. Ontreddering en ontzetting waren het gevolg. Opeens werd men met de neus op de zeer harde feiten gedrukt, feiten die de pers op instigatie van de overheid zo veel mogelijk had willen wegredeneren. Naarmate de tijd vorderde, bleek er een steeds grotere discrepantie te bestaan tussen het optimisme dat kunstmatig van overheidswege was opgehouden en de ontluisterende werkelijkheid van de Japanse opmars', aldus Knaap.

Nationalisten genegeerd

De overheid in Nederland en Indonesië had de kans voorbij laten gaan om de gehele bevolking weerbaar te maken. Zij negeerde – zoals door Elly Touwen-Bouwsma in haar voordracht over de Indonesische nationalisten wordt aangegeven – voorstellen om gezamenlijk het Japanse gevaar onder ogen te zien, uiteraard onder erkenning van zekere Indonesische rechten. Zij herinnert aan de petitie van het volksraadlid Sutardjo (1936) om op basis van gelijkwaardigheid een Rijksconferentie bijeen te roepen om een plan

voor hervormingen voor een toekomstig zelfstandig Nederlands-Indië op te stellen. 'De petitie werd aangenomen in de Volksraad, maar door de Staten-Generaal afgewezen'. (Preciezer gezegd: in de Staten-Generaal waren SDAP en CPN voor, in de Volksraad waren de koloniale fracties tegen). Na 10 mei 1940 waren er, aldus Elly Touwen, bij de nationalisten hooggespannen verwachtingen dat de Nederlands-Indische regering nu wel met hen zou willen samenwerken en hun wensen voor een parlement niet langer naast zich zou kunnen neerleggen. Dat was gebaseerd op de overtuiging dat Nederland zou inzien dat niet alleen het Nederlandse volk recht had op vrijheid, maar dat ook het Indonesische volk deze vrijheid toekwam. Gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer wilde echter wijziging van de staatsrechtelijke structuur niet in overweging nemen, zolang Nederland door de Duitsers bezet was. De nationalisten hielden nog enige tijd hun voorstellen tot samenwerking staande, maar kozen toen de Nederlanders doof bleven en door de Japanners verjaagd waren, aanvankelijk voor samenwerking met Japan. 'Meegesleept door hun verlangen naar onafhankelijkheid hadden zij zich nauwelijks verdiept in de werkelijke bedoelingen, die Japan had met hun land'.

De Japanners hadden lang voor hun komst al de leuze aangeheven 'Azië voor de Aziaten' en tijdens hun opmars pamfletten uitgestrooid met het thema 'Wij zijn van één kleur en één ras'.

Het racisme kon ook een factor worden door de houding en gedachtenwereld van de Nederlandse overheid en legerleiding tegenover Japanners en Indonesiërs. Dat komt ter sprake in de voordracht van J.J.Nortier over het moreel van de landstrijdkrachten van het KNIL. Hij stelt vast, dat het KNIL meer een politieleger was, ingesteld op de handhaving van het Nederlandse gezag tegenover binnenlandse tegenstanders, dan op oorlog tegen een buitenlandse vijand. Toch meende men tegen Japan op te kunnen. 'De zowel bij de strijdkrachten als onder de bevolking bestaande opvatting werd goed weergegeven door militie-sergeant P. van Drimmelen, die in zijn verslag schreef: 'Hoe zouden de scheelogige, bijziende, krombenige Japanse horden met hun ouderwetse speelgoedbewapening, kartonnen vliegtuigjes, blikken tankjes en versleten geschut, ooit een kans maken tegen pakweg 80.000 vastberaden Europeanen'.' Nortier merkt daarbij op, dat niet alleen in Indië, maar in heel Zuidoost-Azië het bestaande optimisme 'niet vrij was van westerse superioriteitsgevoelens' en stelt met een verwijzing naar Chr. Thorne's *Allies of a Kind*, dat de Pacificoorlog 'van beide kanten kenmerken van een rassenstrijd droeg.'

Toen de Japanners op 1 maart op Java landden, was er van het moreel weinig meer over. De voortdurende terugtochten, dikwijls zonder dat de soldaat wist waarom en waarvoor, braken het laatste restje moreel. 'Hele inheemse eenheden verklaarden het voor gezien, trokken hun sarong aan en verdwenen naar vrouw en kinderen. Na de oorlog is wel beweerd dat de deserties iets te maken hadden met afkeer van het koloniale gezag. Een onjuiste mening. De inheemse soldaat zag de 'onoverwinnelijke kompenie' uiteenvallen. Zijn wereld stortte ineen en zijn enige verweer was: terug naar vrouw en kind.' (Overigens, niet vermeld, onder de deserteurs was ook KNIL-sergeant, nu president, Suharto, zoals hij in zijn memoires schrijft). Nortier maakt nog wel melding van een aantal 'lofwaardige, incidentele wapenfeiten'.

Geen guerilla

Na de ineenstorting van de strijdkrachten (er zijn ook voordrachten over marine en luchtmacht) was er verder geen verzet van enige omvang. Petra Groen gaat in op de vraag, waarom de guerrilla in 1942 al beperkt bleef en weinig succesvol was. Op Java werd de guerrilla laat en summier voorbereid om redenen van militair-strategische aard, vanwege een zeker wantrouwen in de loyaliteit van de Javanen en om het moreel van de troepen te sparen. Toen het erop aan kwam waren demoralisatie van de troepen en het gebrek aan bevolkingssteun doorslaggevend. Guerrilla is onmogelijk zonder sympathie en steun van de bevolking. Er was echter een gebrek aan ideële binding tussen de bevolking en het Nederlands-Indisch gezag. De bevolking toonde tijdens de strijd bijna nergens pro-Nederlandse sympathieën, maar leek in het algemeen af te wachten of zich aan te passen aan de nieuwe heren, zeker als deze pressie uitoefenden, aldus Petra Groen. Zij trekt een vergelijking met de Filippijnen, waar inheemse bevolking en militairen zich wel verbonden voelden. De Amerikanen speelden in op nationalistische beloftes, die zij hadden gedaan. 'Aan een dergelijke belangenverstrengeling schortte het evenwel in Nederlands-Indië. In het vooroorlogse Nederlandse koloniale beleid werd weliswaar gesproken van ontvoogding, maar dat was wat Nederland betreft een proces van decennia, zo niet van eeuwen. Na 1920 werden staatkundige hervormingen geschuwd en groeide er een diep wantrouwen tussen de Nederlands-Indische bewindvoerders en de spraakmakende gematigde en radicale Indonesische nationalisten, die met argusogen werden gevolgd en vervolgd. Van dit beleid plukte Nederland de wrange vruchten toen de loyaliteit van de inheemse bevolking in 1942 de vuurproef moest doorstaan. Aufond, zo moet worden geconcludeerd, sloot de Nederlandse vooroorlogse koloniale politiek uit dat tijdens de oorlog gerekend kon worden op voldoende bevolkingssteun, de belangrijkste voorwaarde voor een succesvolle guerrilla.'

De publikatie van dit boek ontleent zijn betekenis zeker aan het feit, dat een eenzijdig beeld kan worden doorbroken. Rondom Japan en de oorlog in de Pacific zijn de gemoederen vaak nog heftig in beweging, en terecht, gezien wat tienduizenden Nederlanders in kampen hebben doorstaan. Daarbij wordt echter veelal één aspect belicht – dat van het Europese bevolkingsdeel in het toenmalige Indië. Zo is er bijvoorbeeld nauwelijks aandacht voor de Indonesische dwangarbeiders, de Romusja's en ontwijkt men ook de vragen over de aard van de staatkundige verhouding vóór 1942. Men moet echter aan de geschiedenis vragen durven stellen, die niet alleen voor de historie, maar ook voor het heden van belang zijn. Dit boek geeft stof voor discussie en nadere bezinning.

Nederlands-Indië 1942 – Illusie en ontgoocheling. Redactie Petra Groen en Elly Touwen-Bouwsma. Uitgeverij SDU, Den Haag. ISBN 90 12 08006 I.

EEN VUIST

Inhoud P & C Jaargang 1992

Titel: *Auteur*	Nr - blz:
Gedichten *Asahan Aidit*	4 - 9
Liberale democratie zonder alternatief? *Veit-Michael Bader*	3 - 16
Migrantenjongeren en criminaliteit *Chris Baerveldt*	4 - 50
Democratie als hartstocht (boek) *Marcus Bakker*	1 - 70
Wat verdwijnt en wat blijft *Marcus Bakker*	2 - 17
De prijs van een ontdekking *Jeroen Bartels*	1 - 25
Europese zigeuners in de knel *Max van den Berg*	4 - 54
PvdA: vertrouwen in het maakbare *Greetje van den Bergh*	1 - 2
Wie beschikt over foetus en moeder? *Dymphie van Berkel*	2 - 13
Doelgroepenbeleid als uitdaging en risico *Rik van Berkel*	2 - 38
Sekseverschillen achter de zorgsector *Liesbeth Bervoets*	1 - 49
De verzorgings- staat of valt (intro) *Frank Biesboer*	1 - 33
De Fata Morgana van de Golfoorlog *Frank Biesboer*	2 - 2
De vakbeweging na de WAO (intro) *Frank Biesboer*	2 - 23
De economische revolutie (boek) *Frank Biesboer*	3 - 53
De verloren erfenis (boek) *Frank Biesboer*	3 - 55
Een visie uit het Zuiden (boek) *Frank Biesboer*	3 - 55
De integratie van Europa: hoe verder? *Anne de Boer*	1 - 13
Fout na de oorlog (boek) *Anne de Boer*	1 - 67
Verschuivende verhoudingen *Anne de Boer*	4 - 3
Tussen defensief en utopisch *Ina Brouwer*	1 - 44

Titel: *Auteur*	Nr - blz:
Stemverheffing *Ina Brouwer*	5 - 39
Fotokatern *Carel Buenting*	1 - 60
De actualiteit van arbeidstijdverkorting *Marianne Dauvallier*	2 - 42
Europese mythen over de Oriënt (boek) *Jos van Dijk*	1 - 69
Tussen verbeelding en macht (boek) *Jos van Dijk*	2 - 54
Het communisme in de fictie (boeken) *Jos van Dijk*	2 - 59
Mooie praatjes, smerige praktijken (boek) *Jos van Dijk*	4 - 70
Kijken naar de rijken (boek) *Jos van Dijk*	4 - 72
Een zwarte zondag in België (boek) *Jos van Dijk*	5 - 58
Eenheid in verscheidenheid *Gönül Dinçer*	3 - 33
Kleur bekennen is niet genoeg *Hülya Elmas*	4 - 48
Kunst en tijdgeest *Jaap van den Ende*	5 - 43
Groen Links: spannende harmonie *Marius Ernsting*	1 - 11
De illusie voorbij (boek) *Marius Ernsting*	1 - 71
Multi-etniciteit in Nederland (intro) *Marius Ernsting*	3 - 23
Politieke vernieuwing (intro) *Marius Ernsting*	5 - 18
Crisis, what crisis? *Marius Ernsting*	5 - 19
Fotokatern *Angèle Etoundi Essamba*	5 - 50
Multi-etniciteit (intro) *Wil Evers*	4 - 46
Minderheden op de arbeidsmarkt *Daniël Giltay Veth*	3 - 37

Titel: *Auteur*	Nr - blz:
Burgermanseiland (bundel) *Hans Groenewegen*	1 - 66
Missen (bundel) *Hans Groenewegen*	2 - 53
Dood (bundel) *Hans Groenewegen*	3 - 49
Zinloos (bundel) *Hans Groenewegen*	4 - 67
Lezersharten (bundel) *Hans Groenewegen*	5 - 57
Een links en rechts natuurbegrip? 1 *Ger Harmsen*	3 - 6
Een links en rechts natuurbegrip? 2 *Ger Harmsen*	4 - 20
Een links en rechts natuurbegrip? 3 *Ger Harmsen*	5 - 11
Toekomst voor de PvdA? *John Huige*	1 - 5
Uit de ban van de vaste kaders *Raf Janssen*	1 - 56
Sociaal ontwerpen (boek) *Pim Juffermans*	3 - 54
Zonder titel *Sjors de Kam*	4 - 43
Sociale vernieuwing als strategie *Gerard de Kleijn*	5 - 31
Het arbeidsproces biedt meer *Kees Korevaar*	2 - 24
Fotokatern *Jan Kuba*	4 - 61
Dekolonisering van de leefwereld *Harry Kunneman*	1 - 52
Een civiele politiek *Paul Kuypers*	5 - 25
Zuidafrikaanse communisten zoeken nieuwe wegen *Bart Luirink*	4 - 15
Omgaan met verschillen *Herman Meijer*	3 - 27
Fotokatern *José Melo*	3 - 41
Opzienbarend *Leo Molenaar*	4 - 1
Goede start jaargang 52 *Leo Molenaar*	2 - 1
Tijdschrift voor socialisme en toekomst *Leo Molenaar*	4 - 1
Pramoedya Ananta Toer (boek) *Leo Molenaar*	2 - 56
Dirk Jan Struik *Leo Molenaar*	4 - 29
Oost-Timor en het image van Suharto *Joop Morriën*	1 - 17

Titel: *Auteur*	Nr - blz:
'Kritiek'; eerste jaarboek *Joop Morriën*	1 - 70
Derde Jaarboek RIOD *Joop Morriën*	3 - 51
Indonesië *Joop Morriën*	4 - 10
Bronnenpublicatie Tweede Koloniale Oorlog *Joop Morriën*	4 - 68
De val van Indië in 1942 (boek) *Joop Morriën*	5 - 59
De man die faalde (boek) *Maarten van Poelgeest*	2 - 57
Racisme, wat doen we er tegen? P&C-bijeenkomst 13 juni	2 - 64, 3 - 3
Fotokatern *Linette Raven*	2 - 46
Achterstand en vooruitgang *Arnold Reijndorp*	1 - 19
Een nieuwe aanpak van het vakbondswerk *Tineke de Rijk*	2 - 29
Cultuur als dialoog *Astrid Roemer*	3 - 25
2001: een Europese dwaaltocht *Hans Schoen*	5 - 7
De schuldboemerang (boek) *Nico Schouten*	3 - 50
Professionalisering op zijn FNV's *John Stals*	2 - 34
De 'zaak-Struik' van 1951 *Dirk Jan Struik*	4 - 31
Politieke vorming en Groen Links *Paul Thewissen*	5 - 35
Ouderen leggen nieuwe claims in de verzorgingsstaat *Ger Tielen*	1 - 39
Bont palet *San Verschuuren*	2 - 1
Lezers spreken zich uit *San Verschuuren*	5 - 3
Fotokatern Angèle Etoundi Essamba(intro) *San Verschuuren*	5 - 50
Doorgaan *San Verschuuren*	5 - 1
Fotokatern Jan Kuba (intro) *San Verschuuren*	4 - 61
Inleiding bij fotokatern Melo *Otto Visser*	3 - 41
Mini-stelsel versus minima *Ruud Vlek*	1 - 35
Pronk en Suharto: wie is koloniaal? *Wim F. Wertheim*	3 - 4
Willemen	1- 32, 2 - 22, 3 - 22, 4 - 42, 5 - 6
Fotokatern *Bert Zijlma*	2 - 61

KRITIEK 2 (1992)
Jaarboek voor socialistische discussie en analyse

Inhoud:

- ◇ *Ger Harmsen* over het voortbestaan van de arbeidersklasse
- ◇ *Michael Krätke* en *Ruud Vlek* over organisaties en verzet van uitkeringsgerechtigden
- ◇ *Robert Went* over D'66
- ◇ *Anneke van Baalen* over positieve actie
- ◇ *Kees van der Pijl* over de ondergang van de Sovjet Unie
- ◇ *Meindert Fennema* en *John Rhijnsburger* over milieu en economisch beleid
- ◇ *Reiner Grundmann* over marxisme en ecologie
- ◇ *Hans-Dieter König* over veranderende socialisatieprocessen
- ◇ *Wim Bot* over de lotgevallen van linkse uitgevers en boekhandels
- ◇ *James Petras* over de nieuwe marginalen
- ◇ *Saskia Poldervaart* over Fox-Genoveses mislukte kritiek op het feminisme
- ◇ *Hein Wiedijk* over de SDAP in het interbellum
- ◇ *Wim Bot* over gedesillusioneerde linksen
- ◇ *Marcel van der Linden* over het vroege kapitalisme in Nederland.

Redactie: Wim Bot, Marcel van der Linden en Robert Went.

Raad van Aanbeveling: Ger Harmsen, Joosje Lakmaker, Ernest Mandel, Ralph Miliband, Saskia Poldervaart, Kees van der Pijl, John Saville.

Kritiek 2 telt 288 pagina's en kost *f*29,90. Te verkrijgen in de erkende boekhandel (ISBN 90-74127-02-9) of door overmaking van het bedrag op girorekening 516 499 van Stichting Toestanden in Utrecht, o.v.v. 'Kritiek '92'.

pegasus

Boekhandel

Singel 367
Amsterdam
(020) 6 23 11 38

EEN NIEUWE GESPECIALISEERDE WINKEL!

(ter hoogte van het Spui)

SLAVISTIEK	OOST-EUROPA
proza & poëzie	proza & poëzie in
taal- en letterkunde	nederlandse, engelse
woordenboeken	en duitse vertaling
leerboeken	secundaire literatuur
geannoteerde /	oosteuropa-kunde
tweetalige uitgaven	kunst
kinderboeken	reisgidsen
tijdschriften	tijdschriften

pegasusuitgaven
schaakboeken

natuurlijk kunt u iéder boek bij ons bestellen

Colofon

Politiek & Cultuur.
Tijdschrift voor socialisme en toekomst.
Verschijnt vijf maal per jaar.

Redactie:
Max van den Berg
Frank Biesboer
Jos van Dijk
Marius Ernsting
Herman Meijer
Leo Molenaar
Wiky van Rijssel
San Verschuuren

Medewerk(st)ers:
Aan dit nummer werkten mee:
Ina Brouwer
Jaap van den Ende
Hans Groenewegen
Ger Harmsen
Gerard de Kleijn
Paul Kuypers
Joop Morriën
Hans Schoen
Paul Thewissen

Correctie:
Eric Mol

Vormgeving:
Ontwerpbureau Meltzer

Lay-out:
A/Z grafisch serviceburo, Den Haag

Fotografie:
Bert Zijlma

Tekeningen:
Kees Willemen

Uitgever:
Pegasus
Rhijnvis Feithstraat 28 hs
1054 TZ Amsterdam
0 20 - 616 14 01

Druk:
Drukkerij Bevrijding, Amsterdam

Promotie en advertenties:
Stichting P&C
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04
Advertenties:
fl. 200,– per pagina

Abonnementen:
fl. 50,– per jaar inclusief porto. Losse nummers fl. 12,50 met porto te bestellen via giro 173 12 ten name van Pegasus, Amsterdam, onder vermelding van het gewenste nummer.

Correspondentie over de betaling en de verzending en een mogelijk reductie-abonnement van fl. 30,– naar de uitgever.

Redactie-adres:
Hoogte Kadijk 145
1018 BH Amsterdam
0 20 - 623 97 04

ISSN 0032 - 3349